

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Slav 5198.140.5(6)

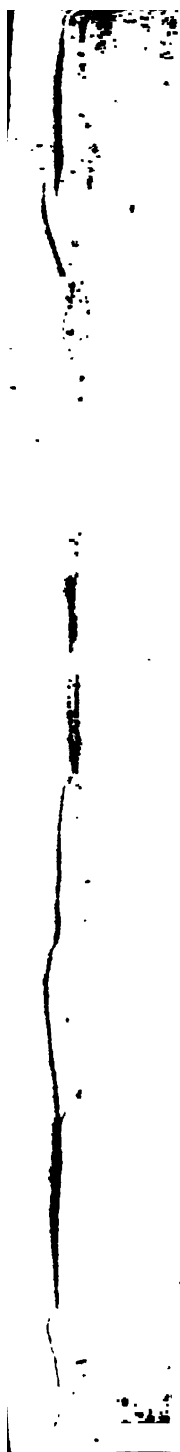
J. B.

EX LIBRIS
LUCYANARYDLA

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

CZAS

Dodatek miesięczny.

TOM VI

CZAS

Dodatek miesięczny.

TOM VI.

ROK DRUGI.

Kwiecień. Maj. Czerwiec.

***

KRAKÓW.

CZCIONKAMI I NAKŁADEM Drukarni „CZASU”.

1857.

Δ
Star 5198.140.5(6)

W

SPIS PRZEDMIOTÓW

w szóstym Tomie zawartych:

W WIECIEŃ.

I. Ignacego Domajki, czteromiesięczna podróż w Pampasach i Kordyliery, w r. 1822, Część II, podróż lądowa (Pampa i Kordyliery)	3.
II. Kilka drobnych wiadomości dziejowych z życia Berdźskiego	46.
III. Postępowania sądowe w sporach o własność rzeczy wydzierżawionych w Galicji przez Klementa Kresowitczaka	103.
IV. Drezno, zbiory sztuk i antyków w tym mieście, przez Józefa Jędruskiego	85.
V. Terminy, poemat przez Felicyana	100.
VI. Co to Wileńska? przez M. Bystrzewskiego	148.
VII. Przegląd piśmiennictwa, przez Lucjana Siemiatyńskiego	181.
VIII. Państwo i Self-government, przez Maurycego Manna	200.

	stronka
IX. Kronika: z Krakowa	216.
Korespondencya: ze Lwowa . .	222.
z Wiednia . .	226.
z Paryża . .	229.
z Londynu . .	235.
X. Gazetka literacka.	

W.A.J.

I. <i>Ignacego Domejki</i> czteromiczyczna podró¿ z Pary¿a do Chili w roku 1838, Część II, podró¿ lądowa (Pampa i Kordyliery)	245.
II. Wyjãtki z listów <i>Ignacego Domejki</i> do Adama Miêkiewicza	273.
III. Zabiegi poœla toskańskiego Pawła Minuoci na dworze królowej Ludwiki forytującego na tron polski Matiasza Medicis księcia toskańskiego, r. 1659, przez <i>Władysława Kulczyckiego</i>	294.
IV. Platona Jon czyli Rhapsodika, przez <i>A. Bronikowskiego</i>	337.
V. Zapiski ornitologiczne (I) przez <i>Kuzimierza hr. Wodzickiego</i>	354.
VI. Dzisiaj czyli Wieniec Konwalií, dramat w czterech aktach, przez <i>Maurycyego Manna</i>	367
VII. Przegląd piœmiennictwa przez <i>Lucyana Siemiêńskiego</i>	452.
VIII. Zmiany konieczne, przez <i>Maurycyego Manna</i>	472.
IX. Kronika: z Krakowa	486.
Korespondencya: ze Lwowa	492.
z Wiednia	496.
z Berlina	501.
z Pary¿a	511.
z Londynu	519.
z Warszawy	524.
X. Gazetka literacka.	

CZERWIEC.

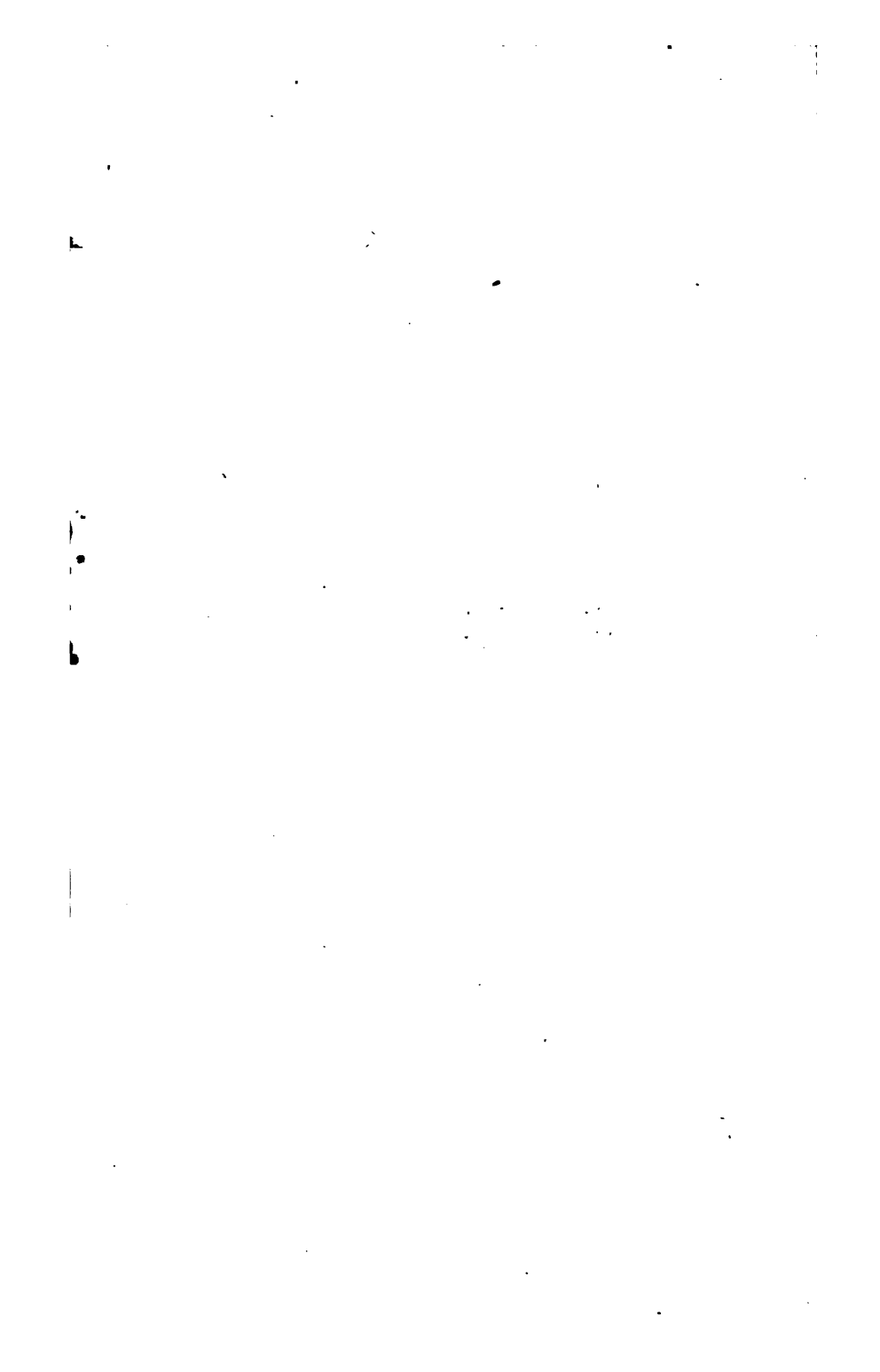
	stronice
I. O Unii w Polsce przez <i>Helleniusa</i>	535.
II. Zapiski Ornitologiczne (II) przez <i>Kasimierza</i> hr. <i>Wodnickiego</i>	627.
III. Poezye przez <i>Felicyana</i> : Złoty Cielec	642.
Afrodyte Anadyomene	646.
Kochanka Kr. Cefrena	649.
IV. Pokucie, przez <i>Augusta Bielowskiego</i>	653.
V. Przegląd piśmiennictwa, przez <i>Lucyana Si-</i> <i>wieńskiego</i>	735.
VI. Państwo i Opozycja przez <i>Maurycyego Manna</i>	749.
VII. Kronika: z Krakowa	769.
Korespondenoya: z Wiednia	773.
z Berlina	777.
z Paryża	785.
z Londynu	792.
VIII. Gazetka literacka.	

INDEX

100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480	481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510	511	512	513	514	515	516	517	518	519	520	521	522	523	524	525	526	527	528	529	530	531	532	533	534	535	536	537	538	539	540	541	542	543	544	545	546	547	548	549	550	551	552	553	554	555	556	557	558	559	560	561	562	563	564	565	566	567	568	569	570	571	572	573	574	575	576	577	578	579	580	581	582	583	584	585	586	587	588	589	590	591	592	593	594	595	596	597	598	599	600	601	602	603	604	605	606	607	608	609	610	611	612	613	614	615	616	617	618	619	620	621	622	623	624	625	626	627	628	629	630	631	632	633	634	635	636	637	638	639	640	641	642	643	644	645	646	647	648	649	650	651	652	653	654	655	656	657	658	659	660	661	662	663	664	665	666	667	668	669	670	671	672	673	674	675	676	677	678	679	680	681	682	683	684	685	686	687	688	689	690	691	692	693	694	695	696	697	698	699	700	701	702	703	704	705	706	707	708	709	710	711	712	713	714	715	716	717	718	719	720	721	722	723	724	725	726	727	728	729	730	731	732	733	734	735	736	737	738	739	740	741	742	743	744	745	746	747	748	749	750	751	752	753	754	755	756	757	758	759	760	761	762	763	764	765	766	767	768	769	770	771	772	773	774	775	776	777	778	779	780	781	782	783	784	785	786	787	788	789	790	791	792	793	794	795	796	797	798	799	800	801	802	803	804	805	806	807	808	809	810	811	812	813	814	815	816	817	818	819	820	821	822	823	824	825	826	827	828	829	830	831	832	833	834	835	836	837	838	839	840	841	842	843	844	845	846	847	848	849	850	851	852	853	854	855	856	857	858	859	860	861	862	863	864	865	866	867	868	869	870	871	872	873	874	875	876	877	878	879	880	881	882	883	884	885	886	887	888	889	890	891	892	893	894	895	896	897	898	899	900	901	902	903	904	905	906	907	908	909	910	911	912	913	914	915	916	917	918	919	920	921	922	923	924	925	926	927	928	929	930	931	932	933	934	935	936	937	938	939	940	941	942	943	944	945	946	947	948	949	950	951	952	953	954	955	956	957	958	959	960	961	962	963	964	965	966	967	968	969	970	971	972	973	974	975	976	977	978	979	980	981	982	983	984	985	986	987	988	989	990	991	992	993	994	995	996	997	998	999	1000
-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------

Ковічєв — 1857.

IGNACEGO DOMEJKI

CZTEROMIESIĘCZNA PODRÓŻ

z Paryża do Chili w roku 1838.

Część Druga.

PODRÓŻ LĄDOWA.

(Pampa i Kordyliery).

I.

Pampa.

29 kwietnia. — Zima nadechodziła; lada dzień kordyliery mogły się zamknąć na długo; mówiono przy tem o wojnie przeciw Boliwianom, i wkroczeniu wojsk Sta Cruza do prowincyi Salta i Tukumanu, mówiono o malkontentach rządu skorych do rewolucyi, i lękano się napadu Indyan, którzy zazwyczaj, korzystając z wojen i rewolucyi, rzucają się na wsi i rozbijają po drogach.

Dla tych przyczyn nie było czasu popasywać w Buenos-Ayres i po dwódniowym odpoczynku w dalszą ruszyliśmy podróż.

Trzysta mil stepowej pustyni mieliśmy przed sobą, a nie było innej rady jak ruszać konno, pocztą, w galop sposobem kurьерów. Tego wymagał czas i bezpieczeństwo: poczty albowiem rządowe z Buenos-Ayres do Mendoza urządzone są bardziej dla konnych, niżli dla podróżujących powozami i wszelkie powozy drogie są a dla złych dróg i napadu Indian wcale niebezpieczne.

Nie wiele nam zabrakło czasu przygotowanie do podróży: potrzeba było kupić siodła i cały porządek na konie, przyjąć służącego i wziąć pasport pocztowy bez którego nie dano by nam koni na pocztach. Żadnego nie mieliśmy ambarasu z pasportami, i pomimo prawa podobnego owym portowym urządzeniom Brazylijskim, nie odmieniono nam pasportów, dodano tylko wizę bezpłatnie. Wzięliśmy pozwolenie na 5 koni: to jest dwa dla mnie i dla Pana L., jeden dla służącego, 1 pod pocztyliona, 1 pod rzeczy (carga). Pozwolenie to kosztowało 35 piastrow papierowych ¹⁾; siodła, musztuki i cały porządek na konie kosztowały każdego z nas 122 piastrow pap. służącemu zaś za czas podróży do Mendoza dano 22 piast. srebr.

29 kwietnia. O ósmej godzinie rano ruszyliśmy w drogę, i zaraz z miejsca galopem. Prędko z przed oczu znikły nam ogrody i uprawne ziemie wysokimi kaktusami w koło miasta opasane. O parę mil odsłoniła się równina, okiem nieprzejrzana, zielona, jako stepy południowej Ameryki. Na jej widok nadrzęłyby się niejednemu Europejczyk; — nie dobry jeździec, mieszkaniec

¹⁾ Papierowe pieniądze w Buenos-Ayres były na ten czas bardzo niskie: 1 piast. papierowy warty tyle co 1 real. ur. — to jest za 1 piast. sz., dawane 6 piast. pap.

wagorz i gajów patrzyłem na nią z zadumaniem: i zdało mi się jakoby ten niesmiemy ocean, na który przez trzy miesiące patrzyłem, nagle przemienił się w pastwisko i tylko niebo te same zachował.

Konie biegły przeciw silnemu Pampero. Jeszcze jedną wieś z kościółkiem minęliśmy jakby na potęganie ze wsiami i miastami. Była to niedziela, ludabrał się na nabożeństwo i przy kościółku stały konie osiodłane: tak właśnie, jak widzimy po naszych parafiach.

W krótko zaokrąglił się horyzont i ani jednego miasakania ni drzewa nie było widać; powierzchnia stepu jakby nieco wydęta, horyzont nie wielki; błękitne, ożywe niebo jakby bliższe ziemi niżeli na nierównych płach.

Tęskno na sercu: cała przyjemność w biegu konia i stepowym szumie wiatru i nieprędko spostrzeżesz chałupę wychodzącą z za horyzenta jakby z za góry: — naprzód widać jej wierzchołek, potem się podnosi na brzeg widnokregu, w półgodziny dobiegasz do niej, w drugie półgodziny niknie za tobą i znova przestrzeń, równina niezem nieprzerwana, wzrok buja na próżno do koła; — liczne tylko trzody bydła i koni rozrzucone po stepach pasą się bez dozoru, rzekłbyś bez właściciela.

Częstokroć czerni się coś z daleka podobnego do gajów naszych, cieszy się imaginacya i pilnie wpatruje się oko: — tymczasem te kupy drzew i ów las mniemany ruszać się poczynają, zbliżają się, i wkrótce speszegasz, że to karawany stepowe, którymi się prowadzi handel skórami, zbożem, tłustością między środkowymi prowincjami a Buenos-Ayres. Są to ogromne, dwókołowe wozy, każdy o czterech wołach, z długą tyczyną na wierzchu, dostającą aż do przedniej pary wołów, którą to tyczyną siedzący wewnątrz woźnica poganiania woły. Karawany te sółwim krokiem idą, i cza-

sem daleko rozciągają się na dobre ćwierć mili, a w razie napadu Indian tworzą czworobok z za którego ludzie bronią się od dziczy.

Przy braku drzew, prędko się też spostrzega brak płynącej wody. Napróżno piękna zieloność pola radaby nadstarczyć tej ułomności: małe nie wielkie ruczaje, błotne, leniwe zaledwo gdzie napotkasz o kilkanaście mil jedno od drugich. Nieraz w pogodny dzień gorący widziałem jakby jakie wielkie jezioro przy horyzoncie, mile wabiące ku sobie drżącym, falistym światłem. — Biegliśmy ku niemu, a jezioro nikło przed nami i było tylko złudzeniem, zwanem od francuskich fizyków *mirage*.

Późna już była jesień; przeszłoroczna wegietacja w posechłych leżała badyłach, z pod których młoda trawa koniczyzny i osetu wyrastała. W tym czasie najgładszą jest równina, po której trawa rośnie przez całą zimę i najpiękniejszą ma być na wiosnę.

Na tej równinie od czasu do czasu widać w cwał przelatujących jeźdźców; ich ubiór jaskrawy pięknie odbija od zielonego pola. Gaucza w galopie siedzi jak struna wyprężony i nieco naprzód pochylony, zdaje się jedno ciało tworzyć z koniem. Jego twarz nie jest dzika, ni surowa, spokojna, poważna; w uśmiechu jakaś łagodność, w oczach tylko coś niedowierzającego, podstępnego. Nie wesoły to lud, cichy, milczący a wychodowany w swobodzie. W nim się przebija miejscowy typ, indyjski, kastylijską rasą uszlachetniony — kolor ciała jaśniejszy od prawdziwych Indian, włos gruby, czarny, oczy czarne, nos krótki, cera bladawa; przytém nie są atletycznej budowy ale kształtni i zręczni. Lubią śpiew i muzykę a ich pieśni smutne są, melancholiczne, miłosne: przytém nie dbają ni o bogactwo, ni o mieszkanka, które tu są w stanie dziczyzny prawie, ani o żadne inne wygody. Ale mieć konia rzeńskiego i dobrze się ubrać, oto ich główna namiętność.

Ten ubiór dawnie malowniczy nie dla pieszego jest i nie do miasta; przypatrzeć się mu trzeba wśród stepu, na jeźdźcach. — Płaszcz z jednej sztuki, z otworem na głowę, zwany *ponczo*, bez rękawów, spada poniżej kolan i tylko boki odsłania dając widzieć kurtkę, pas i za pasem *cuchillo* (sól). Od pasa po wierzchu rajtuzów idzie spodnia suknia zwana *czylipali*, z jednej sztuki ciemkiego sukna wykrojona, którą sobie nogi i biodra zabarnaszycie okręca jeździec, i która na nim nakształt tureckich szarawarów wygląda. Obutwie noszą z surowej skóry, ostrogi długie, kolczaste, kapelusz słomiany lub też czarny, a głowa najczęściej obwiązana chustką, która osłania część twarzy i gardło od szkodliwego wiatru Pampero. Przytem u każdego jeźdźcy przy siodle widać skręcony arkan zwany *liso* do łowienia koni, byłaby i nieprzyjaciół, i drugi oręż niemniej straszny zwany *bolas*: są to trzy kule ołowiane czy kamienne na trzech sznurkach, z których jeden nieco krótszy a dwa drugie jednostajnej długości (na 2 do 3 łokci). Sznurki te rzemienne związane są końcami; gancza bierze jedną kulę w rękę i wywijając dwiema drugimi w powietrzu, ciska je razem na sarnę, na tygrysa, czy też na nieprzyjaciela; kule te rozchodzą się w powietrzu, rozciągają sznur i wiją się jedna w koło drugiej świszcząc, a trafione do celu pętają zwierze lub człowieka, jeśli go od razu nie zabiją.

Nie łatwo jest odmalować tych stepowych ludzi, jak oni pięknie edywiają pustynię, jaką rozmaitość w ich ubramin, postawie i ruchu i ile życia i swobody. Nawet kolory na nich nie od trafu zdają się być dobrane: — raz widać ganczę w całej powadze, w powolnym, równym galopie, płaszcz na nim biały w błękitne pasy, pasowe szarawary, biały koń i czarny kapelusz; na innym jeźdźcu, jeszcze poważniejszym, ciemne granatowe *ponczo* pasowem podszyte, karmazynowe *czylipali*, biały

kapielusze i sztywne obuwie; tuż na bliziu widziałem piękny, turecki, ubiegający się na piękny, skrzęgiasty koniu, w białej kurtce i błękitnym płaszczu, który się mu odrywa od lewego ramienia, i pochwytany od wiatru szumi po nad koniem i jeźdźcem; owdzie daleko od zielonego łąki odbija czarny koń z pasowym ganczem przelatującym nad drogą.

Ludzie ci nie są rolnicy, nie są handlarze, ni fabrykanci, są to pasterze, lud wcale nowy. Ich konie piękniejsze od ukraińskich, chociaż nie większe i może mniej wytrzymałe; mają głowy piękne, nogi gładkie, nie grube, i piękne szyje. Woły o dużych rozłożystych rogach, mniejsze od podolskich; owce podłego gatunku.

29. — Pierwszego dnia podróży nocowaliśmy w Canada de Rocha o 20 mil od stolicy ³⁾. Dnia tego widzieliśmy jedną porządną wieś Luxan z obszernym rynkiem i kościołem o 17 mil od Buenos Ayres położoną, nad niewielkim ruczajem. Wieś ta i rzeczka Luxan zachowały nazwisko jednego z najdawniejszych rycerzy poległego tu w bitwie przeciw Indianom pokolenia Querandi, za czasu pierwszych założycieli miasta, w ową wyprawę Piotra Mendozy do której 2500 hiszpanów, 150 Niemców, wiele szlachty i komandorów należało.

Przybyliśmy na nocleg o zachodzie słońca i dalej nie można było jechać z przyczyny, że stado pasło się daleko od poczty.

Inaczej tu bowiem niż u nas urządzone są poczty. Tu niemasz stajen, a wszystkie konie ciągle pasą się na stepach; że zaś pastwiska są bardzo rozległe, mają zwyczaj pocztarzy utrzymywać stado w dzień niedaleko poczty, a wieczorem stado odbiega na kilka mil od domu i zaledwo o wschodzie słońca przyciąga. Dla tego

---

³⁾ MRA tutaj ma odpowiedź pół mili naszej.

toś niepodobna: tu podróŜować w nocy i kuryery szado-
wi zmaszeni sã nocować po pocztach.

Skoŕe się dojeżdŕza do pocztowego domu, a jeszcze-
staĖo nie odbiegło na noc, wiĖać jako natychmiast wy-
lataje z poczty chłopak na dzielnym koniu, bieŜy w cwał
i niknie na równinie, a w pół godziny kilkadziesiąt koni
przybiega jako mogą wyskoczyć i za niemi tenŕe sam
chłopak świszcząc *bolacami*, konie wbiegają w przepłoty,
a z nich czym prędŕzej wybiera pocztarz potrzebną liczbę
koni dla podróŜnych i natychmiast staĖo odbiega. We-
trzy kwadransie a częstokroć mniej niŕ w pół godziny
podróŜny ma przemienione, osiodlane konie i dalej je-
dzie. Najwięcej czasu zabiera przyrządzenie *kargi* czyli
ładunku na konia; a dziwnie dobrze umieją tu uŕczesać
konia, tak ŕe ów ładunek ani go psuje ani się rozrzuca
w pędzie. W podróŜy, na przedzie leci pocztarz i cła-
gnie na leju konia uŕczonego, za którym bieŜy i po-
pędza tego konia słuŕa, tak nazwany *pień* (*peon*) a za
nim galopują podróŜni. Daleko się prędŕzej podróŜtuje
bez ładunku; inaczej, trudno jest więcej nad 3 do 4ch
mil na godzinę ubiegać.

Liche bardzo i ubogie sã domy pocztowe, z surowej
cegły lub z ziemi łopione, przykryte trzcina. Krokiewki
sã bambasowe, oparte w górze o jedną sztukę drzewa
idącą po za grzbiecie strzechy, która to sztuka z jakie-
goś gatunku palmy wyrabana przychodzi tu z daleka,
z nad brzegów jak mi mówiono, rzeki Parana. Drzwi
ze skóry koŕskiej czy wołowej niewyprawnej, łódka i
miedzianno krzećla teŕ skórami powleczone; domy bez o-
kien i bez ŕadnych prawie sprzętów.

WszęĖdzie jednak znaleźć można co do jedzenia. Zwy-
czajnie na wieczorek przyrządzają tu kobiety supę zwa-
ną *casnela* podobną do rosółu, z kory czy ze świętego
mięsa wołowego: potrawa to dobra, zdrowa; rzuca się
do nięj wiele cebuli, barbarsz pokrajany i wiele czertwo-

nego pieprzu (*aji*). Oprócz tego, mają zwyczaj tutejsi mieszkańcy pić i drugich częstować napojem który się zowie *mata*. Jest to ziółko uprawiane w Paraguay dosyć aromatyczne, i które się zalewa gorącą wodą w małych okrągławych naczynkach. Te naczynka służą razem za imbryczek i za filiżankę i dla tego zamiast łyżeczki, używa się rurka blaszana, zakończona kulką podziurawioną (*bombilla*) przez którą przechodzi woda, a ziele (*yerba*) zostaje. W każdym domu wewnątrz izby widać na ziemi ognisko, przy którym grzeje się woda w blaszaném naczyniu (*tacho*); do koła siedzą kobiety, i dzieci na ziemi, i zazwyczaj, widać kawał drewna lub parę niskich stołków dla gości i podróżnych. Zaledwo człowiek zsiądzie z konia, gospodyni rzuca do małego kubka szczyptę ziele, zalewa to ziele gorącą wodą, kładnie *bombillę* i podaje tak przyrządzoną *mata* przychodniowi, poważny gaucho siada nie mówiąc słowa, i ze spuszczoną głową ciągnie z długiej rurki ów ulubiony napój, a nikt mu niewczesnymi zapytaniami nie przerywa spokojności; potem, oddaje kubek, który zazwyczaj służy dla całej kompanii, zapala swoje cygaro i poczyną się rozmowa.

Rzecz prawie do niewierzenia jak mało ci ludzie mają sprzętów i naczyń w domu, przy całym zbytku jaki czynią w *mata*, cygarach i ubraniu. Zdarzało mi się widzieć, że w obszernej chacie, gdzie kobiety miały na sobie merynosowe chustki, perkalowe suknie, szasznicę i duże grzebienie, i gdzie bezustannie palono cygara i pito w kolej *mata*, nie było więcej nad jedną misę, jeden garnek i parę łyżek na całą liczną familią a w izbie, jeden stolik, gitara, ułamek od starego zwierciadła, szablą i stary kufer z niewyprawionej skóry.

Nie braknie za to mięsa świeżego, i po wielu miejscach można dostać wódki kminowej, wina krajowego z *Mendozy* i owoców suchych; rzadko zaś gdzie znale-

ślimy mleka pomimo tysięcy krów które się rozkosznie pasą w koło domów. Mieszkańce bowiem tutejsi, pastersze, tak są mięsożerni, że nawet mlekiem pogardzają, i kobiety nie zadają sobie pracy doić: dla tego też wielce myślą się pocci wyobrażając sobie lud i wiek pasterski jako rozmiłowany w mleku.

Ptastwo stepowe jest tak żarłoczne jako i ludzie tutejsi, i w dobrej z nimi żyje zgodzie, tuż pod ich chałupami, potrzebne im jest nawet do oczyszczania ziemi od trzewów i niepotrzebnych ogrysków, które tuż za domem wyrzucają. W istocie, po tej równinie drapieżne tylko i żarłoczne ptastwo napotykamy: rozmaitej wielkości i rozmaitego gatunku jastrzębie, krogulce, i król między tutejszemi ptakami, niewielki ale silny i piękny orzeł czubaty, *toros* czy jak go nazywają, *Taru*: czub jego czarny, dziób zakrzywiony jako u zwyczajnych orłów, nogi żółte, pióra od skrzydeł czarne, a sam siwy o czarnych i czerwonych plamach. Mówiono mi że na równinie w koło Baenos Ayres wiele jest kuropatw, a co mi się bardzo podobało, to widzieć pierwszego dnia białe wysokie ptaki jako bociany nasze pasące się po parze po zieloném pastwisku. Dalej nienapotkałem tych ptaków i nie miałem czasu przypatrzeć się czy rzeczywiście były to bociany lub jaki gatunek czapel czy żorawi.

30.—Drugiego dnia podróży ubiegliśmy mił 28, (pięć stacyi pocztowych) i dosyć wczesnie stanęliśmy na noclegu w Lima. Równina ciągle żywa, zielona, miejscami uprawiają kukurudzę, pszenicę, harbuzy, kawony; przy niektórych domach widać nie wielkie ogrody owocowe i niemało topoli włoskich. Nie braknie też studziennej wody; w Carhallo piliśmy dobrą wodę ze studni na dwadzieścia kilka stóp głębokiej, która w czas nawet suchy, ślekoć ją do samego dna wypróżnia, napełnia się we dwa dni wodą, aż po swyczajny poziom;

który się w tej studni utrzymuje o 20 stóp od powierzchni ziemi. Małe i wielkie strumienie w tej części kraju, płyną korytem płytkim i błotnym; dojeżdżając do Lima, przepawiliśmy się wplaw przez rzekę Arecife nieco większą, w której było po pas keniowi wody. Brzegi tej rzeki nie wysokie, nieco piaszczyste, a tuż za rzeką znalazłem pokłady marglu dosyć rozległe, prawie na samej powierzchni ziemi; margiel ten zawiera w sobie wiele piasku, twardy jest i tworzy jakby jakie *konkrety* o krzywych powierzchniach (*marnes concrétionnés*).

Z tego już poznać możemy, jaka zachodzi różnica między utworem i naturą tej równiny a naszymi ukraińskimi stepami. Tam jak wiemy, strumienie i rzeki płyną jarami, brzegi ich są granitowe a granit jest podstawą wierzchniej ziemi która z jego rozkładu pochodzi; na stepach zaś bliższych Czarnego morza, pokłady są wapienne, morskiego utworu, nie masz źródeł ni studziennej wody, a ludność nad wielkimi tylko żyje rzekami. Tu cała płaszczyna zda się być napływowa; wspomniany margiel należy do utworu wód słodkich; i mnie się zdaje, cały kraj z czasem, może się zamienić na rełniczy i zaludnić podobnie jako są okolice miasta Buenos Ayres.

Największą przeszkodą do zaludnienia zdaje się być dotąd szarańcza i Indyanie. Słyszeliśmy już w Buenos Ayres o świętym napadzie Indyan na domy i folwarki położone blisko wielkiego traktu do Mendozy. Wiedzieć potrzeba, że z Buenos Ayres do tego miasta, są trzy główne gościńce: jeden idzie prawie po tej samej rzekę, Parana, ten sam co prowadzi do Sta Fe, drugi od południa, przerywa najniebezpieczniejszą część pustyni Pampas i przechodzi tuż między osady dzikich; trzeci natomiast idzie środkiem między dwoma poprzednimi i łączy się z pierwszym na granicy prowincyi Sta Fe (o mil 70 od Buenos Ayres) a z drugim niedaleko San Luis. Ten o-

stał najkrótszy jest, ale niebezpieczny i niemasz na nim poezii do przemiany koni: rzadko się kto odważy jechać tym gościńcem chyba karawaną, gromadnie i w czas zupełnego pokoju. Najbardziej niebezpieczny trakt jest południowy, i dla tego woleliśmy nim jechać, chociaż daleko dłuższy.

Pierwszego dnia podróży mało jeszcze nam mówiono o Indianach, ale drugiego, wszędzie znaleźliśmy ludzi potworków, którzy o niczem nie wypytywali się tylko co słychać o Indianach. Ostrzegli nas dwaj ludzie jadący od Rio Cuarto, że na południu też przy drodze ślicy ludzie napadli na mieszkańców i zabrali wiele trzód i koni. W Chacras de Ayala cała familia uciekła była poprzedniej nocy spodziewając się napadu; kobiety szczególnie były przestraszone.

Powodem do tego strachu było, że w istocie, na kilka dni przed naszym wylądowaniem, Indianie z okolicy swanej Federacion zbuntowali się i rozpoczęli swoje napady przeciw prowincyi Buenos Ayres. Długo ci ludzie byli w zgodzie i przynierza z chrześcianami. Rząd tatarski dla umiagodzenia i przywyojenia tych Indian, dawał im co rok pewną liczbę kłacz w danie: albowiem ci ludzie lubią końskie mięso i mają być bardzo łakomi na kłacz, jako na największy przysmak. Naczelnik ich, (kaoyk), był wierny rządowi i spokojny, i całe pokolenie przekwane zostało *Indios de la Federacion*. Ale się ta spokojność spryskrzyła: Indianie napadli na własnego kacyka, zabili go i w liczbie jakoby do półtora tysiąca wyszli ze swoich siedzisk. Parę dni temu posunęli się ku Rocha i napadli na mieszkańców o 3 mile od Pergamino; zabrali wiele koni, bydła i zaprowadzili w niewolę wiele chrześcian.

Powszechne znaleźliśmy mniemanie u potworków gauchoów, że ci niegodziwi Indianie byli w smowie z Francuzami i agentami Sta. Cruza z Boliwii. Może być, że

razdowi postaćce prezydenta Rosas dali powód do podobnych domysłów: może być że ta dzica ośmieliła się zbuntować dowiedziawszy się od szpiegów swoich, że rząd tutejszy zostaje zagrożonym z jednej strony od jakiegoś potężnego państwa na morzu, a z drugiej w wojnie z Boliwianami. Jakkolwiek bądź, tutejsi mieszkańcy w jednej kategorii mieścili Indyan, Francuzów i Sta Cruza, a że niebezpieczeństwo obecne silniej zawsze działa od dalekiego, lękali się bardziej Indyan niż Francuzów. Pocztarze liczyli wiele na Anglików, mówiąc że Francya zawsze jest w niezgodzie z Anglią, i że Anglik nie zaąpi pory do korzystania z ambarasu w jakim zostaje dziś Francya od strony Federacyi, która przez to na pomoc Anglika liczyć powinna.

Pod wieczór tego dnia, widzieliśmy wielkie trzody owiec pasące się bez żadnego dozoru, i polowanie orłów. Właśnie przebywaliśmy rzeczką niedaleko Chacras, trzoda pasła się o parę staj od wody, a zręczny orzeł odpędził małe jagnię od kupy i przyparł je do brzegu. Jagnię beczło już zmordowane a *taru* chodził na straży. Nieco dalej trzaje takich orłów odpędziło od trzody starą owcę, strażąc ją skrzydłami i zachodząc od strony w którą była trzoda. Mówił mi pocztylion, że tym sposobem długie te ptaki mordują owcę, aż w końcu na zmordowaną i prawie bez ducha włazą i wydzierają oczy, w których szczególnie mają upodobanie: niesła lekoya dla naszych orłów daleko większych od tutejszego.

1. Maja. Na pierwszej poczcie o trzy mile od noclegu przyłączyli się do nas trzej żołnierze prowadzący do sąda jakiegoś młodego chłopca za zabójstwo. Chłopak ten był miedzianego koloru, niewielkich oczu, nieco dzikiego wejrzenia, ale nie było na nim znaczo ni obawy kary, ni żalu, ni złości; wiedział dobrze że go za kilka dni rozstrzelają, a był tak obojętny, spokojny, jako żołnierze którzy go pilnowali. Nie miał na sobie łańcucha ni naj-

zmniejszanych więzów; owszem; jechał na tegim koniu, odbiegał częstokroć od strasy i popędzał konie luźne, które niewiedzieć na co prowadzone. Żołnierze niczem nie różnili się od pospolitych Gauszów, prócz, że u każdego brzęczała długa szabla przy boku.

W Arozuello de Ramalle znaleźliśmy na poczcie gromadę kobiet, które się tu schroniły w wielkim strachu od napadu Indyan. Córki pocztarza tak ciekawe i gadatliwe jak u nas ludzie po pocztowych domach; umiały przy tém niezłe geografią, wiedziały o zawojowaniu Polski i bardzo lubiły mówić o polityce.

Przybyliśmy na nocleg do Arozuello de en medio wczesnie przed zachodem słońca. Kraj żyzny, ziemia czarna, tłusta, rozsypująca się na bardzo delikatny pył w czas suchy. Mieszkające skartyli się że tego roku szarańcza pojada im ogrodowiznę i drzewa. Jakoż niewielki ogród przy poczcie, wyglądał jako nasze ogrody w grudniu; drzewa zupełnie były оголоcone z liści, wyjąwszy parę drzew rajskich (*arbre de paradis*) z których się to biorą ziarna do różańca. Mówiono nam, że szarańcza nigdy nie siada na tych drzewach: co bywoby zachęciło mieszkańców do ich rozpowszechnienia.

Woda utrzymuje się tu o 30 stóp paryskich od powierzchni ziemi i studnie nigdy niewysychają.

Uprzejmy i bardzo rozsądny gospodarz na tej poczcie opowiadał nam z wieczora o sągnoch Indyan, o ich obyczajach i zaciętości przeciw Chryścianom. Zaciętość ta, mówił, coraz wzrasta, nabierają odwagi, hardości, a nam coraz trudniej od nich się obronić. Jakież sposob na nich, zapytałem — „Nie masz sposobu, odpowiadał, „prócz wojny; czy też — dodał po chwili, był jeden sposób, dawniejszy; — byli to męże, nazywali się Jemnic! oni „podbijali ich *por amor y por* (miłością i pokojem), na „wracali na wiarę i przymuszali do pracy — byli to bardzo uczeni ludzie, *sabios* — Mówią że dzisiejszy rząd

„sprowadził niedawno do Buenos Ayres kilku koników z Europy; ale ktoś wie (quien sabe!) czy tacy sami „jacy byli przed laty.“

2. Maja. Biegły już nasze konie o świcie; ranek był piękny ciepły, pogoda zupełna. Wkroczyliśmy do prowincyi Sta Fe która tu się poczyna od Arreyo de Pavon. Prowincya ta udzielną ma osobnego prezesa, rząd, wojsko i osobną administracyą; należy do argentyńskiego związku i ma być bardzo uległą weli Restauradora Rosas.

W Cerillo znaleźliśmy młyn deptak o jednym koniu i dosyć porządną kramę zaopatrzoną w wino, wódkę etc.

Pod Orqueto Spotykamy karotę pełną dzieci i kobiet uciekających do Buenos Ayres przed Indyanami, którzy jak nam powiadali ludzie eskortujący tę karotę, pokazali się już w okolicach Frayle Muerto i całą prowincyą Cordovę zatrwożyli.

Ubiegliśmy dnia tego więcej 30 mil a na wieczernę w Desmochados mieliśmy wyborną pieczeń z Armadillo (dasipus . . .); mięso podobne nieco ze smaku do prosięciny ale delikatniejsze i tłustsze — kupa swawolnych dzieci bawiła się przed izbą, a każde miało ostry nóż (cuchillo) jako najmiłszą zabawkę, którą im rodzice dają jako rzecz wcale niewinną. Niektóre z nich miały niewielkie bolas, któremi zreszczie ciekają na ptastwo i na psy; mały sześciolatek chłopak spędzał koguta w biegu o kilkanaście kroków.

W nocy obudziło mię straszliwe wyde psów: było ich jakoby kilkadziesiąt wyjącoch wkoło domu, a inne odrywały się dalej. Dowiedziałem się nazajutrz, że na tych stepach wiele jest zdziczałych psów, które się gromadami zbierają, podchodzą pod mieszkania, napadają na trzody, i nocami przychodzą, jakby wywabiać domowe psy do wolnego i niepediętego życia.

2. Maja. Już byłem wielce zmęczony od prędkiej i ciągłej podróży; wrek mój mordował się jednostajnością widoków. Wyjechaliśmy przed wschodem słońca, rosa była obfita, a niedaleko od drogi pasło się stado sarn między trzodami bydła i keni.

Ziemia tu zdaje się nieco odmienniej być natury; weseła już niedaleko Cerillo spostrzegłem lekkie nierówności, i jakby wzgórza jakie przypłaszczone na powierzchni. Tu zamiast osety i gęstej koniczyny widać siano, poszłą trawę, grunt miejscami błotny, miejscami lekki, piaszczysty. Dojeżdżając do Esquina de la Guardia widzę ziemię jakby śniegiem przypraszoną, od wielkiej ilości soli która się na tym na pozór chłodnym nieurodzajnym gruncie tworzy; miejsce to nieco wilgotne, jest zapewne dnem rozległego jeziora które się tu tworzy za nadejściem deszczów.

W Esquina de la Guardia znaleźliśmy załogę wojskową i komendanta, któremu obowiązani byliśmy pokazać nasze pasporta. Komendant tusty, boży, w granatowej szamerowanej sznurkami kurtce i takież szarawarzech, amarantową *penczą* przepasany, był razem peczętnym i dał nam niegodziwe konie.

Wyjechawszy ze wsi, spotkaliśmy po raz pierwszy stado papug zielonych z długimi ogonami i żółtą podbrzuszą: wrzaskliwe to i szybko latające ptactwo odpowiada nieco, z neli jaką grą między powietrzaniem stworzeniem, z ruchawcami i innych przymiotów: naszym szczebiotliwym arukom. — Dalej, w Cabera del Tigre widzieliśmy przyswojone strusie i dwa piękne guanaki: jakoż poczyną się tu już ojczyzna strusiów.

Po całej drodze wszędzie pełno wieści, strachu i baek o Indianach; wszędzie też widziałem ślady świeżych i dawnych zagonów. Domy tu powiększej części opasane rowami i murem dla odporu dziczy, mają wejrzanie małych zameczków. Nieraz tu mi na myśl przychodziło

czém były nasze południowe prowincye za czasu tatarskich zagonów, kiedy po kilkadziesiąt tysięcy téj dziczy plądrowało po naszym stepie piękniejszym i żyzniejszym od tutejszych. Tu Indyanie nigdy się niepokazują liczni; w kilkadziesiąt a rzadko bardzo we dwieście czy we trzysta koni wpadają nocą na bezbronne wsi i domy, zabijają mężczyzn, biorą w niewolą dzieci i kobiety, porywają wszelki dobytek, palą domy i uciekają. Lud tutejszy dzielny, bitny, zręczny do piki do arkanu i do bolas, ale rozsypany po niezmiernój przestrzeni, ani się od nich bronić ani na długo spokojnym być może.

Przybyliśmy o zmroku do Rio Saladillo wsi dosyć ludnej jak na ten kraj, liczącej do sta domów i położonej nad rzeką tegoż nazwiska płytką i szeroką, wyjąwszy Lujan o którym wspomnieliśmy pierwszego dnia podróży, pierwszą to wieś nieco znamienitsza na drodze z Buenos Ayres; pierwsza téż rzeka znaczniejsza w tym kraju, (niewiększa od naszej Wilenki pod Wilnem) na więcej niż stu milach przestrzeni. Rzeka ta wpada do Rio Cararana i z nią do Parana.

Budowano tu a raczej lepieno z ziemi forteczkę od Indyan i oddział kawaleryi należący do prowincyi Cordova był na posterunku dla bezpieczeństwa. Jesteśmy już bowiem w nowém udzielném państwie Cordova należącym do Argientyńskiego związku, a jak z opowiadania mieszkańców wnoszę, prowincya ta lepiej od innych urządzona jest i administrowana. W jej stolicy Cordowie była niegdyś przeważna akademja, do której ze wszystkich części Ameryki południowej hiszpańskiej posyłano młodzież dla uczenia się teologii, łaciny i prawa; były przy tém porządne szkoły i kolegium, w których pobierała nauki większa część ludzi rządzących dziś tak w Buenos Ayres jako i po innych prowincyach. Za czasów hiszpańskich, jedynie Lima mogła się poszczycić zakładami naukowemi które nieustępowały Cor-

dowie; dziś podupadły w obu tych miastach wyższe szkoły i akademie, a Cordowa wiele straciła z dawnej swojej świetności i powagi.

Ledwośmy zesiedli z koni, zaprowadzono nas do naczelnika kawalerii dla pokazania pasportów — Po całym rynku obszernym, uwijali się na koniach i uganiali w zawód jedni za drugimi podchmieleni żołnierze; hałasu było i trąbienia jakby od stutysięcznego wojska, a każdy żołnierz był jako pospolity gaucez, każdy po swojemu ubrany i brzęczący szablą; po szynkach słychać było gitary, śpiewano i hukano, tak że niejeden huzar z wymusztrowanego wojska pozazdrościłby tutejszej wolności, równości i swobodzie — Główna kwatera była w jednym z celniejszych domów na rynku. U wejścia nie było warty ni szyldwachy, ale gromada małych dzieci bawiła się. Weszliśmy do obszernej izby bez podłogi ni stolowania; długi stół był na środku, a na nim paliła się licha świeca, słabe rzucająca światło na ubogą strzechę ze trzciny. U końcu stoła trzej oficerowie grali w karty; a przy nich stały kobiety i nieco dalej z tyłu, gaucez przypatrujący się grze. Na pierwszym miejscu siedział komendant, człowiek barczysty i wysoki, w granatowej gęsto naszytej błyszczącymi guzikami kurtce, bez płaszcza; przy nim drugi, cały utopiony w kartach, chudy i schyłony, pasową pończą ociągnięty; z drugiej strony niski, o zapadłych, ognistych oczach, z długimi wąsami i rozciętą wargą Hiszpan, we francuzkiej furażerce i czarnym okrągłym płaszczu.

Powstali wszyscy, a gaucez i kobiety do drugiej uciekli izby, wyjąwszy jedną, która przy komendancie została. Grzecznie i uczciwie nas przywitał komendant i zaraz jał się do czytania pasportów, co mu niemało czasu zabrało: bo jeden pasport był po portugalsku z Rio Janeiro a drugi francuski z Paryża. Tymczasem Hiszpan począł dyskurs o polityce i wojnie, i prędko przebiegł

wszystkie napoleońskie kampanije, wiele późniejszych rewolucyj, wiele batalij nowszych i dawniejszych: tak, że nie trudno było poznać, iż ten człowiek bił się przeciw wszystkim cywilizowanym ludom, pierwój nim tu zajął się polować na dzikich — Komendant jeszcze czytał, kiwał głową i w końcu oddał pasporta i kazał podać szklankę. Do tej szklanki wlał Hiszpan ze dzbaną anyżówki, i przepił do mego kolegi; potem podano mi też samą szklankę i kiedy ją postawił na stole, komendant podniósł ją podał kobiecie przy nim siedzącej, a resztę sam wypił. Ma tu być zwyczaj pić z jednej szklanki bez dolewania; a gorzalka nader mocna i odurzająca.

Wróciwszy od komendanta znaleźliśmy w pocztowym domu kobietę która po długiej niewoli u Indian wróciła do męża i wiele nam o barbarzyństwie tych dzikich mówiła. Porwana była lat temu dziewięć w czasie napadu Indian na Rio Saladillo i zaprowadzona ją daleko na stepy z małym siedmioletnim synem. Syna tego Indianie zabili za to, że jednego razu kiedy pasł trzodę odbiegła ona i niewiedzieć jakim przypadkiem zaginęła jedna krowa. Wiemy z rozmaitych wojażów że u tych dzikich amerykanów wielożeństwo dotąd zachowane: ale nam mówiła owa kobieta że w ogólności Indianie pogardzają nie swojego rodu kobietami, żyją tylko ze swojami a niewolnice do służby tylko i do ciężkich robót używają.

Wiedzieć też potrzeba, że i tutejsi ludzie częstokroć po barbarzyńsku obchodzą się z Indianami. Niemala liczba tych ostatnich przez długi czas żyła niedaleko tej wsi w najlepszej zgodzie z Chrześcianami. Jednego dnia, bez żadnej przyczyny, pod pozorem jakiejś zemsty czy bezpieczeństwa napadli na tych Indian mieszkańcy Rio Saladillo, wycięli starszych a dzieci zabrali w niewolę. Z tych dzieci był jeden chłopak wychodowany na pocz-

cie, któremu się miałem czas przypatrzeć: bo dano go nam nazajutrz za pocztyliona.

Chłopak ten w istocie był jak nam malują dzikich amerykańców: kolor ciała ciemniejszy od miedzianego, włos czarny, gruby, sterczący, czoło niskie, nos krótki, ostrzy, nozdrza szerokie, oczy nie wielkie, nie zupełnie czarne, ale w nich coś takiego, że nie miło jest w nie wpatrywać się, chociaż w nich nie okrótnego ni złośliwego nie widać; przytém nogi i ręce nie wielkie i cała budowa kształtna, chłopak zręczny, lekki, a na pozór spokojny i bardzo łagodnego charakteru. Zdziwilo mię, że ten prawdziwy typ Indianina nie był tak uderzającym, tak różnym od mieszkańców hiszpańskiego szczebu w tym kraju, jak sobie nawykliśmy wyobrażać. Wpatrując się lepiej w twarze ludzi, których napotykałem, znalazłem wszystkie te rysy indyjskiego typu mniej więcej ułagodzone, i przejścia tak nieznamne, że nie raz wcale niepodobna odgadnąć do którego rodzaju człowiek należy, do miejscowego czy do przybylców. Patrząc na niemoc i prawie niedołęstwo dzisiejszych rzeczy pospolitych w poskromieniu ostatków dziczy którą przełamać było udziałem pierwszych rycerzy hiszpańskich, widać jakiej siły, jakiego ducha i rozumu byli ci rycerze, żeby uciszyć i natychmiast przyswoić sobie część wielką miejscowej ludności a swoją wiarę język i obyczaje zaszczerpić na ogromnej przestrzeni nowego świata. Wielkich zasług i łaski przed Bogiem musiał być naród którego posłannictwo było tak szlachetne i wielkie.

4 maja. Chory byłem dnia tego od zmordowania. W Zanjon o 4 mile od Frayle-Muerto nikogośmy nie znaleźli, prócz jednego pocztyliona i sześć niedobrych komi, mieszkańce zaś byli uciekli od Indian i trzody daleko na północ odpędzono. Pomimo niebezpieczeństwa i bólu, potrzeba było jechać dalej, i zaledwo o po-

ludniu dobiliśmy do Frayle-Muerto, gdzie przez pół dnia odpocząłem.

Wiesz ta jedna z najdawniejszych w tym kraju niema równej sobie na całej przestrzeni od Buenos-Ayres aż do Rio-Cuarto. Jest tu mały kościółek, pleban, szkołka i znaleźliśmy dosyć cywilizowanego pocztmistrza. Kraj nieco milszy, z przyczyny, że widać tu i owdzie małą gaiki i zarośle, po których stada pięknych papug świegocą i wiele ma być strusi, sarn i rozmaitej zwierzyny.

Wieczorem przybył tu kurier rządowy, powracający z listami z S. Jago do Buenos-Ayres. Od niego nie dobrą otrzymaliśmy nowinę, że w Cordylierach wielkie już śniegi wypadły, i radził nam śpieszyć czem prędzej bo lada dzień góry się zamkną i on sam już przymuszony był przez dwa dni iść piechotą bez drogi z wielkiem niebezpieczeństwem.

5 maj. Nie było więc czasu długo popasywać i choć nie zdrów, wsiadłem na konia i 20 mil dnia tego ubiegliśmy krajem zupełnie bezludnym. Trakt idzie po za rzekę Rio-Tercero aż do Esquina a Medrano i wszędzie po za tą doliną widać niewielkie zarośle, jako też gdzieś niedzie drzewa zwane algarobo (mimosa). — Z Esquina de Medrano droga na prost poszła do Cordowy a myśmy się wzięli w lewo i natychmiast znikły nam z przed oczu drzewa i zarośle, które jak widać nie odchodzą daleko od doliny rzeki.

Wybiegliśmy więc na stępy jeszcze doskonalsze niż te jakie dotąd widziałem, a trawy znaku nie było od suszy i szarańczy, która tego roku straszne tu poczyniła szkody. Żadnych nie widać było domów, a jedyny ślad żyjących stworzeń były to nory stepowych królików (biscacha?) niemile i niebezpieczne dla galopujących. Niewiedzieć bowiem dla czego te zwierzęta jakby na przekór podróżnym ryją ziemię tuż przy drodze i pod samą drogą. Kupy wyrzuconej ziemi posypane

białemi kośćciami ostrzegają z daleka, gdzie są nory; konie zbaczają od nich i bardzo się ich lękają; ale częstokroć nory te są ukryte w głębokich kolejkach, które nie od kół, ale od kopyt końskich wydeptane pokazują, którądy idzie droga. Rzecz dziwna, że po tych stepach drogi są bardziej kręte, niżeli w krajach dobrze zaludnionych i nieraz musieliśmy daleko zbaczać dla ukrócenia drogi, i dla uniknienia tych kolei po których częstokroć konie zapadają i kaleczą się.

Wspomniane króliki dają się widzieć po całej drodze z Buenos-Ayres do S. Luis, a nieco są większe od zajęcy i żyją w dobrej zgodzie z małemi sowami, które się po tych samych norach kryją. Pod wieczór, o zachodzie słońca króliki wylazą z nór i dają się zbliżyć podejść, w dzień zaś chowają się, a na ich miejscu siedzą, jakoby na straży ich towarzyszek sowy. Nie wiadomo czy te ostatnie wdzierają się do posiadłości królików prawem gościnności, czy też wspólną pracą i duchem *assocyacji* pracują z niemi na rozpostrzenienie podziemnych pałaców.

W pośród pustyni, na posechłej równinie obaczyliśmy pocztowy domek Arroyo S. Jose. Była to uboga chata przy niej jedno algarobo i tuż mały ruczaj. Tylko co zabito krowę; szmaty mięsa wisiały na gałęziach pod cieniem liści, a dwaj ludzie powaleni we krwi krajali jeszcze resztę kadłuba. Domowe ptastwo zebrało się na drzewo i dziubało mięso, a dzikie torosy, krogulce i niewiedzieć jakie ptaki przechadzały się w koło i czekały na trzewy i obrzynki. Parę koni osiodlanych stało przy chacie i na jednym z nich poleciał chłopak po stado. „Patrz Pan, rzecze mój kolega, człowiek bywał po świecie i uczony, jacy to zbójcy i lotry ci ludzie całe życie we krwi, samem mięsem żyją i z równą obojętnością zarzneliby człowieka jak zarzynają wołu, — jakie rozbójnicze twarze“. Kiedy to mówił, wyszła z cha-

ty jakaś staruszka i zaprosiła nas do izby. Widząc mnie chorego, przysunęła, *tacho* (kociołek) do ognia w środku izby tlejącego i niemówiąc mi słowa wrzuciła szczyptę ziela *yerba buena*, w którego dobre skutki bardzo wierzą. Na ścianie był krucyfiks, gitara; w kącie zwalone leżały harbuzy, a na lichym stole, jedynym w tej chalupie sprzęcie, leżała hiszpańska książka do nabożeństwa. Zajrzałem do tej książki; była dobrze pisana, bardzo budząca i do pojęcia prostego ludu.

Kiedym ją czytał, wbiegła do izby młoda dziewczyna, córka staruszki, porwała mi z rąk książkę i prędko odbiegła. Na zapytanie moje co to znaczyło, odpowiedziała mi kobieta, że jej córka poniosła książkę do umierającego o podał nad ruczajem człowieka, przy którym jej córki modlą się i ostatnią oddają posługę. Wszli potem dwaj młodzi, miedzianej twarzy ludzie smutni, ze łzami w oczach i donieśli staruszce, że nie ma nadziei ratunku i człowiek już konający. Młodzi ci przyjechali odwiedzić chorego i zdaje się byli jego powinowaci. Staruszka uklękła i poczęła modlić się, młodzi ludzie milczący stali u progu, a nam podano osiadłane konie.

Na pół drogi z Arroyo S. Jose do Cannada de Lucas spostrześliśmy w północno-zachodniej stronie łafecuch gór kordoweńskich o których nie zdarzyło mi się czytać w geografiach. Góry te wydały mi się jako wał jaki, o gładkim grzbiecie, bez igieł i zębów. Na równinie grunt nieco lżejszy, piaskowaty, suchy, gdzie nigdzie małe gaiki, schronienie dla papug.

Słońce zachodziło kiedyśmy spotkali Gauczów polujących na sarnę niedaleko Cannada de Lucas. Trzech było jeźdźców i dwoje psów; — sarna uciekała prosto na nas, wyprzedzała ją dwóch jeźdźców, psy tuż za nią, a trzeci jeździec za psami. W kilka minut, dwaj pierwsi zawrócili sarnę ku psom, które ją natychmiast schwyciły.

W godzinę potem, wybrany człebier sarni kręcił się na ogniu na żelaznym rożnie w Cannada de Lucas. gódnicy się zatrzymali na nocleg. Rożen był nie kuchanny, ale sporządzony na piętnowanie bydła i koni stepowych; i z tego rożna, jedliśmy wspólnie z myśliwymi sarninę, krając każdy swoim podróżnym *enchillo*. Dwie hoże kobiety z ogromnemi czarnemi warzkocami, miedzianej twarzy i wielkich czarnych oczu, zabawiały nas swojemi powieściami; do których się mieszały żarty gauczów w koło ogniska siedzących pod rozłożystem algarobu. Tu się dowiedziałem, że wyrażenie *gaucza* nie miły jest dla kobiet i obrażający, mianowicie w tej prowincyi, i kiedy się stosuje do dziewczyny znaczy prawie to samo co kobieta rozpustna.

6 maja. — Dnia tego dobiegliśmy aż do Rio-Cuarto, jedynego miasta na całej tej przestrzeni między Buenos Ayres a S. Luis. Nie wesoło nam dzień zeszedł, od noclegu aż do Cucul 20 mil drogi było krajem zupełnie pustym, że ani trzód ni dzikiego zwierza ni ptactwa żadnego nie widać. Trawa poschła, miejscami umyślnie wypalona; mówiono nam jednak, że ziemia ta bardzo urodzajna, ale się kraj niezaludnia z przyczyny ciągłych napadów Indian: Jakóż nieliczne tu i daleko od siebie położone domy, wszystkie okopane i opasane murem, i tęcz dziwna, mówiono nam, że Indianie tak nawykli wejować konno, i tak się lękają zsiadać z koni, że częstokroć nie wysoki mur i rów dostateczne są do zatrzymania ich i do odporu.

W Cucul nie małe jezioro, którego brzegi pokryte są, tuż i ruczaj iakby po śniegu płynący. Łańcuch gór Kordoweńskich coraz się wydatniej malował. Mieszkańcy po niektórych miejscach uprawiają tu wiele dyni, kukurudzy, fasoli etc.

7 maja. — Miasto Rio-Cuarto położone nad rzeką tegoż nazwania liczy jak nam mówiono do czterech ty-

sięcy mieszkańców. Domy z ziemi białej, niektóre dosyć porządne, bez okien. Na rynku jeden kościół duży na pół rozwalony, w drugim niewielkim była masa zrana i pełno ludzi. Miasto to utrzymuje się z handlu i rolnictwa, ciągle karawany przechodzą tędy z S. Luis, Mendoza, i z S. Juan.

Właściciel poczty był razem jakimś urzędnikiem, gdyż obowiązani byliśmy pokazać mu nasze pasporta. Człowiek ten wydał mi się prawym i dosyć cywilizowanym, mówił nam wiele o Indianach i niepodobieństwie poskromienia ich na długo. „Religia nasza, mówił, nie pozwala nam dopuszczać się okrucieństw i wycinać tych dzikich ludzi, którym jedynie miłości i wyższego światła braknie. Na próżno starano się między nimi wprowadzić obyczaje nasze i przyciągać ich handlem rolnictwem i rzemiosłami. Religia tylko mogłaby ich ułagodzić. Nieboszczyk biskup z Cordowy wiele poświęcił pracy i pieniędzy na oświecenie tej dżicy; stawiał im domy, rozdawał podarunki, posyłał światłych i odważnych ludzi. Po jego śmierci, znowu do swego wrócili i teraz nam niedają pokoju i niemamy dosyć wojska do zabezpieczenia miasta.

Dawny gościniec pocztowy do Mendoza nie przechodził przez Rio-Cuarto, ale szedł prostszą drogą na Santa Barbara y Baraucas. Od niejakiego czasu poniszczono domy na dawnym trakcie, a podróżni muszą zbaczać do Rio-Cuarto, i ztąd brać się na północ do Rio-Tambo, czyniąc do dziesięciu mil nakładu.

Rio-Cuarto leży prawie na samej granicy step otwartych. Zaraz za miastem od strony gór poczynają się gaje z algarobo i espinas, ²⁾ nie wysokich, koleczastych drzew, które jednak miłą są rozrywką dla oczu utrudzonych jednostajnością stepu.

---

²⁾ Jakiś gatunek mimosy.

Zaraz za temi gajami wyjechaliśmy na wzgórze, które są niejako pierwszym szczeblem do pasma gór tuż z parę mil położonych. Wzgórze te są jeszcze gruntem nasypany, a na nich znaleźliśmy nieprzyjaciela tej ziemi, gęstą szarańczę, która się zerwawszy zaćmiła niebo i z nieprzyjemnym szelestem przeleciała.

Na poczcie w Rio-Tambo, chata pusta; mieszkańcy dawnó uciekli, a ledwo w pół godziny pokazał się nam jakiś człowiek, któremu nie dobrze z oczu patrzyło, a miał przy boku szablę i u siodła *lazo* i *bolao*. Był to pocztarz; on nam przypędził konie i służył za przewodnika. — W chacie nie było żadnych sprzętów; wałaty się tylko ułamki starej broni, szabla zardzewiała i dzi-
da Indyjska. Tu przed rokiem, pó drugiej stronie ruczaju była batalia między dzikimi a wojskiem regularnem, w której nie mało ludzi z obu stron poległo.

Jechaliśmy bez drogi po nierównych polach a z daleka widzieliśmy poniszczone chaty i kraj zupełnie wyludniony od świeżych napadów. Nikogośmy nie napotkali; w stronie tylko stepowej, o dobre pół mili od nas widzieliśmy dwóch konnych w pędzie, jak mogły konie wyskoczyć. Przewodnik nasz miał podejrzenie że to byli Indianie; a może to byli ludzie którzy nas wzięli za dzikich i od nas uciekali.

O cztery mile od Achiras poczęły się góry i skały; i wypadłoby tu wyjąć młot z tłumoka i uczynić geologiczną ekskursję. Ale nie była pora ni kraj po temu; kolega mój spieszył, naglił i mało co zaobserwować mogłem. — Stepowa ziemia i na niej osady solne dochodzą tu aż pod same prawie góry. Niedaléj może jak o milę od granitowych skał poczyna się napływowa glina i w niej runione kamienie. Widać też było przy granicie, marglowe poziome pokłady warstwuujące się z ławicami rozmaitych kolorów piasku i gliny. Przejechaliśmy przez jedną odnogę tych gór i mającą kierunek od północy

na południe, zniżając się tu, rozplaszczając i widnie-
lśnący jako te góry powoli schodzą na równinę i nizinę.
Góry te złożone są z gnejsa o rozmaitej grubości war-
stwach, a kierunek warstw i pochylenie, jakkolwiek
zmienne i nieregularne odpowiadają kierunkowi i po-
chyleniu samychże gór. W żyłach które przeryniają
gnejs widziałem wiele czerwonego feldspatu, fioletowego
kwarcu i białej o szerokich blaszkach miki; miejscami
też pokazuje się granit grubo ziarnisty. Żadnych innych
skał nie napotkałem.

Przenocowaliśmy w Achiras, wiosce okopanej i omu-
rowanej od Indyan. Na rynku nocowały liczne trzody
kóz, owiec i bydła a konie pasły się daleko na górach.

8 maja. — Słońce już było wysoko kiedyśmy wyje-
chali z Achiras, a mieliśmy 13 mil do najbliższej sta-
cyi, krajem zupełnie pustym. Kraj ten pod wielu wzglę-
dami wart zastanowienia; droga idzie po za samém pra-
wie pograniczu, na przejściu od gór do stepu, od gór
odrywających się ze środkowej wyniosłości lądu; do nie-
zmiernych równin które całe południowe Pampa i Pa-
tagonią zajmują. Góry te nie mają wyraźnego, poje-
dynczego grzbietu; trzy oddzielne ogniwa gneisowych i
granitowych łańcuchów przejechaliśmy w poprzek dnia
tego; każdy z nich przychodził z północno wschodniej
strony, a rozpadał się na niewielkie, przyplaszczone
wzgórza ku południowi i żaden prawie nie dochodził
do horyzontu, na którego równem, doskonałem kole naj-
mniejszej szczyby nie było. Góry te nie należą ani do
głównego pasma Cordylierów, ani do utworu wschodnich
pasz Brezyljskich i zapewne są dalekimi odnogami
środkowego podniesienia południowej Ameryki. Pokład
ich jest granitowy, *pierwotny*, jeżeli jaki pokład na po-
wierzchni ziemi *pierwotnym* może być nazwany. Rzecz
dziwna, że między tym pierwotnym, a najnowszą napły-

wową, płaską i suchą, żadnych podrudnich nie widać po-
kładów.

Tu na tej granicy, na tym przejściu od najdawniejszemu
do najnowszej ziemi, na tej geograficznej linii mię-
dzy górzastym a stepowym krajem, najcięższe też
ada się być wojna między dalekimi a chrześcijaństwem,
najwściekły bój. Dotąd ta między do nikogo niena-
lasy, opuszczone miejscami chałupy bez strzech i drzwi,
porozwalane zagrody i osmalone drzewa, świadczą, że
niedługo tu gęstszą ludźmi pracownicy a spokojni, i teraz
gorzej jeszcze niż było przed laty.

Kiedyś przybyli do pocztowego domu w Morros
było już za późno podjechać po stado, umyśliłszy zatrzy-
mać się na noc, a przyrzeczono nam dać konie zaraz
po północy. Przyrządzono tymczasem *karnele* i to nie
było chleba upiekła nam kobieta placek z maki roz-
czynionej w wodzie, ciężkie i niezdrówne ciasto zwane
torrilla.

9 maja. — O pierwszej w nocy byliśmy już na ko-
niach, a dano nam piękne konie, nogi pewnych, silne i
lekko galopujące. Noc była ciepła, pogodna, księżyc ja-
sny. O świcie przeprawiliśmy się wpraw przez Rio
Quinto, rzekę szeroką o wysokich gliniastych brzegach,
bystrą, nie głęboką, i na brzegu tej rzeki piliśmy mleko
przy ogniu, pod chatą pastuszą a do kęsa były trzody
bydła, kóz, owiec i koni.

O mil 6 stąd są kopalnie złota w Carolina, o których
nam ludzie tutej jako o wielkich skarbach mówili.
Stacye pocztowe są tu bardzo długie: pierwsza z Morros
do Rio Quinto miała 12 mil, druga z Rio Quinto do
S. Luis miała też 12 mil drogi. Przybyliśmy do tego
ostatniego miasta o południu.

S. Luis stolica udzielnej prowincyi tego nazwania
leży na pięknej równinie, dobrze uprawionej, przy gó-
rze zwaną la Punta de S. Luis. Miasto z daleka nie

że się wydaje od wielkiej ilości topoli włoskich, bardzo wysokich które jeszcze liściem znaleźliśmy okryta, ale żółkniejące już od nadchodzącej zimy. Miasto rozległe, wewnątrz smutne, bardzo regularnie założone, i całe jednopiętrowe. Domy z surowej cegły, daleko jedne od drugich, połączone murami z ziemi bitéj; ulice szerokie, puste, rynek rozległy, pusty i na nim jeden kościół duży, na pół rozwalony, a koło naprawy drugiego pracowano.

W ogólności, to miasto ma wejrzenie jakoby nie dawno było po pożarze, a liczne ogrodzenia z ziemi niepobielanej, podobne są do brzegów rzek téj krajiny pionowo zapadających a nie wysokich. Jediną ozdobą, ożywiającą to miasto, są liczne ogrody pełne drzew z których najwyższe są topole włoskie a najrozłożystsze, figowe drzewa ogromnej wielkości.

Niemile na mnie wrażenie czynią domy bez okien, z zamkniętymi od ulicy dziedzińcami, jak gdyby w nich ludzie skryci i niegościnni mieszkali. Zastanowił mię jeden dom nieco porządniejszy z wielkim oknem, opatrzonym w żelazną kratę. Zdjęty ciekawością zapytałem przechodzącej kobiety do kogo należał. „Dom ten odpowiedziała, jest dawnego prezydenta Ortiz, którego w rewolucyi ostatniej zabito, razem z generałem Quiroga“ (jednym z naczelników partyi).

Nielaska to Boża, pomyśliłem sobie, że to ubogie miasto, zaledwo jeszcze z błota ulepione, i nie mające czém kościołów swych utrzymać, miało już swoje rewolucye i patrzyło na zabójstwo królów swoich, których samo dla siebie obiera.

Oberżysta u któregośmy na gospodzie stanęli był człowiek polityk i z *opozycyjnej partyi*; ostrzegł nas że dla własnego bezpieczeństwa, powinniśmy natychmiast jawić się w policyi dla wizy pasportów. Zaprowadzono nas do szefa departamentu policyi, sprzedającego płótno i per-

kale w swoim narożnym kramie. Żadnej stolicy polijmajster nie był tak pożytecznie i uczeiwie zajęty jako ten prefekt policyi udzielnego państwa S. Luis. Trzymał w ręku łokieć i liczył coś w myśli, i nie ochotczo wziął się do pióra, którem jak było widać niezbyt umiejętnie władał. Nie miał czasu czytać pasportów; wziął jeden i wielkimi literami napisał Viva la Federacion; potem chciał to przekreślić, i znowu się namyślał; aż w końcu położył datę i swoje nazwisko, oddał czém prędzej oba pasperta i wrócił do swego. Prosiłiśmy o zawizowanie drugiego pasportu; na to nam odpowiedział, że „u nas w prowincyi S. Luis, dosyć mieć jeden pasport na dwóch“, i ledwo na usilne przełożenia dał się namówić do powtórzenia powyższej wizy na drugim pasporcie. Potem weszliśmy w rozmowę i znalazłem, że był to człowiek grzeczny, szczery, uprzejmy, całém niebem różny od całej europejskiej policyi.

Pod wieczór wbiegło do miasta liczne żołnierstwo konne, trąbiąc i hukając, było to posiłkowe wojsko *auxiliares*, które tu od dawnego czasu przysłał Rosas, jako by na zabezpieczenie prowincyi od wszelkich obcych wpływów i napadu nieprzyjaciół. Prowincya ta bowiem niełudna, nie bogata, a należąca do argentyńskiego związku, nie zdaje się mieć dosyć siły ni sposobu do utrzymania mniemańej niepodległości. Protektor tego związku Rosas, łatwiej tu rozciąga swą protekcyą niżeli do Mendoza czy do Cordowy. Pod pozorem, że z przyczyny wojny przeciw Bolivianom i napadu na północne prowincye Salta i Tukuman, potrzebne są rezerwy wojska we środkowych częściach związku, utrzymuje tu porządną załogę, która nie bez wpływu i niejakić konsyderacyi zostaje między *wolnemi* obywatelami tego kraju. Że zaś z przyczyny oblężenia portu skarb Protektora ucierpiał bardzo, wojsko to (liczące do 300 koni) niepłatne już od pięciu miesięcy zaradza samo sobie i szumi

a koszcie mieszkańców. Żołnierze ci dobrze ubrani, mają granatowe kurtki, ponoszą także pasowem podszycie, białe rajtory i furaferki granatowe z czerwoną wypustką.

Prowincya ta zajmuje część gór któreśmy po drodze widzieli i część równiny stepowej; dla tego ma być sposobną do wszelkiej kultury i do rozmaitych gatunków rolnictwa. Największym jej nieprzyjacielem są Indianie i własna domowa niezgoda. Dotąd, mało bardzo produktów z niej wychodzi, ale przechodzi przez nią cały handel ze dwóch zachodnich prowincyj, to jest z Mendoza i S. Juan. — Pytałem u jednego z tutejszych obywateli czy też są jakie kopalnie w górach od strony Cordowy; ach czemuśby się nie znalazły, odpowiedział, *gdyby był lepszy rząd*; a był to człowiek z opozycyjnej partji i praktykujący polityczne tyeie.

Ma być ztąd prosta droga do S. Juan którejś bliżej nam było jechać do Coquimbo niżeli na Mendoza; ale na nieszczęście, nie masz poczty na téj drodze; nie znaleźliśmy na prędce człowieka eoby nam najął konie do S. Juan a Cordyliery nie pozwalają długo czekać; razyliśmy więc dalej pocztą do Mendoza.

10 maja. — Wybiegamy znowu na równinę, ale na równinę odmiennéj natury i zupełnie różnego wejrzenia od stepowych równin, po których od Buenos Ayres jechaliśmy. Cała ta płaszczyzna pokryta niską, ubogą wegetacją, krzewami i karłowatym drzewem; grunt suchy, piaskowaty. Jakkolwiek rośliny te do zupełnie innych rzędów i rodziny należą co nasze, ogólne jednak ich wejrzenie, ich fizyognomia, przypominała mi owe karłowate zarośle, które na suchych i miernych gruntach u nas napotykamy. Jakkolwiek obfita w formy i sposoby natura, ma jednak zawsze pewien właściwy sobie wyraz odpowiedni położeniu i wewnętrznej dobroci ziemi, odpowiadający bezwątpienia, jakimś wyższemu,

niepojętym widokom. Różnaito niskie iglaste krzewy, z koloru i kształtu zastępują tu miejsce naszego jalu-wcu; nad nimi podnoszą się krzywe, suche, kołcowate drzewa, odpowiadające jakoby podłym gatunkom karłowatych sosen, między którymi z rzadka równą gdzienie-gdzie wyższe nieco drzewa nakształt bładawej osiny, grabu, lub też dzikich grusz naszych. Mało ziół na ziemi, gdzieniegdzie pigment czerwony równie zamiast jagód, a na spieczonym piasku widać po wielu miejscach śla-dy węzwe. Tu nam przez drogę przebiegł struś czar-niawy, ciężki na pozór ale szybko między krzaki śni-gający; dalej, o paręset kroków od gościonca przecho-dzały się guanaki, żółte, z wyniesłami szyjami, wielbłą-dziej głowy i składu. Pięknie też połyskiwały na słońcu małe zielone papugi świegocące po drzewach, i inne większe, szarawe, o żółtych i czerwonych piórach. Ma-łu być ojczysta tygrysów; ale nie mieliśmy szczęścia ich widzieć ni słyszeć.

Na cztery mile od Desaguadero spostrzegliśmy na za-chodzie długi nierachomy obłok od którego ku nam apu-szczała się wielka zielona równina. Obłok ten przy za-chodzącem słońcu wykroił się na niebie w długi ostromi-żebami nastrzępiony łańcuch gór który się w końcu błę-kitnym kolorem pociągnął na purpurowém świetle. Były to Kordyliery. Ostry cypel Tugungato stał prawie na środku, przy nim inny Pano del Portillo, a dalej ku północy większy od dwóch poprzednich, zakrąglony, na którym widać było jako czarny punkt, wierzchołek część góry Cerro de la Plata.

Ważna to była epoka w podróży, pierwszy widok Kordyliarów, owego grzbietu czy pacierzowej kości dwu-ameryk, największego pasma gór na świecie, które od lodów do lodów, przenoszą z sobą wieczny śnieg przez najgorętszą strefę, a wewnątrz, żywią tyle wulkanów trzęsących ziemią! Zastanowiło mnie to zjawisko nowe,

jako obraz kraju, za który rzadko czyja ambicja najmierozmyslniejszych nawet podróżników naszej ziemi zabiegła. Obejrzałem się na wschód, a jeszcze widać było koniec gór kordoweńskich któreśmy przy San Luis zostawili. Góry te jakem powiedział nie mają pojedynczego grzbietu, ale się odrywają od środkowego podniesienia południowej Ameryki, i rozpadając w wielokrotne ogniwa zniżają się pod równiny Pampas. Widać tu, jak między tę gromadę niskich, granitowych gór na wschodzie owe olbrzymie pasmo Kordylierów zachodzi i na północ ciągnie ta szczególna równina uboga krzewiną porośła, po której jedziemy i która niedaleko stąd w otwarty step przemienia się. Tu właśnie jest miejsce dla geografa, z którego obejrzeć może względne położenie tej równiny, jako się ona spuszcza po za pasmem Kordylierów i oddziela je od środkowych gór, i jako się zlewa z niezmierną południową płaszczyzną, która aż w Patagonią przechodzi. U samego ujścia tej leśnej równiny i zlania się jej z płaszczyzną Pampas, leży w zachodniej stronie u stóp Kordylierów Mendoza, a z drugiej od wschodu, u końca gór *środkowych*, San Luis de la Punta, dwie stolice prowincyi związku argentyńskiego.

Podzieliwszy całą Amerykę południową na trzy główne *łóżyiska* (bassin) to jest Orenoku, rzeki Amazonskiej, i la Plata, mamy dziś na pierwszym usadowione nowe rzeczypospolite pochodzące z rozerwania się Kolombii, na drugiem leży Brezyljskie państwo, na trzeciem utworzył się argentyński związek. Trzy te łóżyiska poczynają się we środkowej części Ameryki u stóp Kordylierów, na środkowej wyniosłości (plateau) od której ku wschodowi rozchodzą się rozmaite pasma granitowych gór (sierra de Parime, Brezyljskie andy etc.) oddzielone od pasma Kordylierów równinami których położenie odpowiada zapewne fizycznemu położeniu tej równiny

na której jesteśmy. Z jednego tylko węzła, na linii rozdzielną wód między drugim a trzecim łotyskiem, oddziela się od Kordylierów pasmo gór Cochabamba y Santa Cruz i do nich zapewne dotykają ogniwa które przez prowincję Tucumán, i Kordowy dochodzą aż do Rio Tambo, Rio Quinto i San Luis.

Uważałem też, że natura gruntu na całej tej płaszczynie którą przebiegliśmy w związku zostaje z naturą gór do których ta płaszczyna przynależy. Najdelikatniejsze okruschy, ziemia tylna, w pył rozsypująca się, zdaje się być na stepach bliższych Buenos Ayres, gdzieśmy nie-łoność świeżą, młody oset i koniczynę a w ruczajach sam muł i bardzo drobny piasek widzieli. Dalej chadszą, coraz wydała mi się ziemia i ledwośmy minęli Fraile Muerto, spostrzegłem grubszą zwir. mniejszemi i okruszki granitu w ruczajach. Rio Quinto, Rio Tambo i inne rzeki aż do San Luis toczą w korytach swoich ułamki granitu z którego się składają owe góry od Kordowy idące. Tu wjechaliśmy na inną równinę, odmiennego wejrzenia, na pozór suchszą od poprzednich, a w korytach rzek znajdujemy runione porfiry i szmaty wulkanicznych skał które do składu głównego pasma Kordylierów należą, a którym podobnych nie napotkaliśmy ani w tem kordowejskim pasie gór któreśmy przebyli ani w rzekach które z tego pasa spadają.

11 maja. — O świcie przeprawiliśmy się przez Desaguadero rzekę nie szerszą od naszego Bugu w Brześciu. Konie nasze przeczęły wplaw a nas przeprawiono promem nie wielkim podobnie urządzonym jako nasze. Od czasu jakam przebył Niemen w Bielicy nie widziałem promu, aż oto w kraju do którego natenczas nie myślałem być zajechać.

Na pierwszą, zaraz poczcie w Corocorto obaczyliśmy piękne ogrody, winograd, wiele jabłoni i topoli włoskich. Była to jesień w maju, liście żółknąć poczynały, i tylko

byli, ich kapeluszne żółte wysokie z cienkiej słomy uplecione różniły się też od krajowych tutejszych. Przytém mieli czarne szerokie rajtuzy, duże trzewiki z długimi brzęczącymi ostrogami, bez pończoch. Wesali, i zaraz u progu grzecznie uklonili się damom. Jeden z nich, widać znajomszy, przybliżył się do panien i zagał rozmowę o pogodzie i zabawach, drugi o żółtym płaszczu usiadł z daleka, przy ojcu. Rozmowa z tej strony była w dobrańszych wyrazach, o polityce i handlu, nieco przerywana, ale na kanapie przyszło wkrótce do żartów tak wesołych i niewinnych, że się do nich i cała kompania wmieszała. Kawaler o zielonym płaszczu wziął gitarę i bardzo grzecznie prosił panien, żeby zagrały i zaśpiewały. Młodsza wymawiała się chrypką po ostatnich tańcach, starsza jak było widać nie umiała muzyki, uprzejma tedy gospodyni przełożyła, że kawalerowie powinni dać przykład pannom. Na to, ów siedzący przy pannach, nieznacznie zwrócił oczy na towarzysza i uśmiechnął się, tak że dziewczyna od razu poznała co to znaczy i poczęła prosić gościa, żeby zaśpiewał. Po długich wymówkach i ceremoniach wziął gitarę, spuścił oczy i obróciwszy się nieco bokiem na krześle przychylił jedno kolano, drugą nogę wyciągnął i począł od akordów bardzo smutnych, aż trafił na jeden przy którym zaśpiewał jakiś dziwnie piękny романс hiszpański z wielkim gustem i uczuciem, rzucając od czasu do czasu okiem na panny. Bardzo się wszystkim podobała pieśń; klaskano i chwaleono, a gospodarz poprosił o drugą. Grzeczny gość, jakby ośmielony tym pierwszym sukcesem, wziął znowu gitarę, ale zmienił twarz, podniósł oczy do góry, wyprostował się i jakimś militarném *tempo* począł pieśń żywą, wesołą, sztuczniejszą, pełną trelów i modłacyi; a była to pieśń nowa, nieznaną pannom i jak mnie się zdaje podobała się tylko z nowości, bo w niej ani była melodyi,

ani tyle prostoty i uczucia nie było co w poprzedniej. Pytano się co to była za pieśń tak nieznajoma, i odpowiedział śpiewak, że był to hymn patryotyczny chilijski. Jakoś słyszałem w tej pieśni częste *libertad, libertad* przy głośnem brząkaniu, ale w muzyce niebyło sensu. W krótko potem skłonili się ci dwaj panowie i wsiadłszy na konie, w dalszą pojechali drogę, stępo, do Mendoza. Powiedziano nam, że ów kawaler śpiewak w sółtym pończo był z San-Juan i częste odbywał wojaże na drugą stronę Kordylierów do Chili.

Na pół drogi do Rodeo del Medio, przebyliśmy wbród piękną i szeroką rzekę Mendoza, krętą a bystrą i głośno po kamieniach szumiącą. Dolina po której ta rzeka płynie, porośła jest miejscami wysokiém sitowiem ale zdaleka po stronach widać mnóstwo topoli włoskich i piękne ogrody.

W Rodeo del Medio ostatniej przed Mendoza poczęcie częstowano nas wybornemi owocami za które nieprzyjęto zapłaty. Odtąd aż do miasta, ciągly prawie szeregi wsi, ziemia uprawna, ogrody, i znać, że się przybliżamy do stolicy.

Tu koniec mordującej podróży na Pampa; góry tuż były przed nami, u stóp gór Mendoza, a trzysta mil równiny za nami.

Miasto ma wejrzenie szczególne, niepospolite, miłe bardzo utrudzonemu od pustyni oku. Długie przedmieścia (*calle jones*) rozciągają się we wszystkie strony, zajmując obszar nie mniejszy zapewne od Paryża wziętego ze swemi przedmieściami. Nie są to ciągi domów jako po europejskich miastach, ale raczej gospodarskie zabudowania, z należącemi do nich ogrodami i winnicami, folwarki jedném słowem, połączone prostemi, pod kątem prostym krzyżującemi się ulicami. Niskie, niewielkie domy chowają się między przepychem drzew i winogrodu. Cała prawie wegielacya przyniesiona tu z Europy, wybu-

jała i daleko wyprzedziła rodaków swoich na starym lądzie: pomarańczowe drzewa są tu jako największe jabłonie po staroświeckich sadach naszych; figi też różniste dochodzą prawie wielkości orzechowych drzew i kasztanowych; prowancie oliwne drzewa karłami są, jałowcem przy tutejszych, które zdaleka, mają wejrzenie starych wierzb ogromnych, na tłustej grobli sadzonych. Płękniejszy niż gdzie indziej winograd, o szeroki liściu, odrywa się od wysokich kwater, czepia się na drzewa, spada z cyprysu na cyprys z topoli na topole, tworząc girlandy jakby z umysłu uwita. Dziwnie też urozmaiconą była zieloność drzew i wszelkiej krzewiny; nadchodząca zima porządkowała je wedle krajów i klimatów, z których były przyniesione; i kiedy pomarańczowy liść pysznił się jakby wiosenną jeszcze zielonością, jakiej ani na Brezyljskich pomarańczach niewidziałem, topole nasze osypywały pożółkłym liściem smutny winograd świeżo z jagód obrany, pełen świegocących papug — W powietrzu eichość była, pogoda i umiarkowane ciepło jesieni; lekka mgła przechadzała się po wysokich górach; zboża i ogrodowizny były zebrane, miejscami tylko świeciły jeszcze na jabłoniach żółte i czerwone jabłka, a domy mieszkańców obwieszane były gronami winnych jagód które suszono na sprzedaż i konserwę.

Takiem jest miasto, a raczej takimi są przedmieścia Mendoza; i długo, więcej godziny jechaliśmy przez te *callechony* aż przybyliśmy do środka, czyli do właściwie nazwanego miasta, gdzie cztery wielkie kościoły, duży rynek i kilkaset porządných, pobielanych jednopiętrowych domów widać. Trudno było się dopytać jaka jest ludność tego miasta; osoby godne wiary mówiły mi że ludność tu dochodzi do 10,000 mieszkańców, ale wiedzieć potrzeba, że miasto samo tak nieznacznie przechodzi

w wieść, że niewiadoma jest jego granica i niewiadomo jaka część calichonów leży się do miasta.

Niewiada tu owęj gwałtowności i wyrazu pusty-
ni w mieszkaniach: tu coś żywszego, weselszego, a ra-
zem złośliwszego w obejściu się. Rzadki wędrownik,
rzadki cudzoziemiec zabłądzi w te strony; za to gdy się
pokaże, żartuje z niego lud prosty i małe chłopaki, szy-
dzą, prześmiewają, a w istocie niebrałnie im na dowci-
pie i rażności. Kobiety tutejsze, sławne są ze swoich
wdzięków; mieszkańcy mają być gośćmi. Płótenie fi-
zyczne, klima łagodne, oddalenie od portów, od Indyan
i rolnicza natura kraju, zdaje się powinnyby utrwalić
spokojność i umiarkowane szczęście u tych ludzi. Cóż
kiedy na pierwszy porządny dom, nieco z europejska
urządzony, o którym pytałem się do kogo należy, po-
wiedziano mi że właściciela w rewolucyi zabito. Uprzej-
ma gospodyni u której miłe przyjęcie znaleźliśmy, była
wdowa po sekretarzu Ortisa zabitym w domowych za-
mieszkach. Spodziewano się nowęj rewolucyi, mówiono
o partyach, niezgodach, nienawiściach; chociaż w całém
tém państwie udzielném zaledwo tyle jest mieszkańców
co w naszym jedném Wilnie i kraj wielki, rozległy, że
łatwo człowiek ominie człowieka. W kościele, gdzie-
był nazajutrz na mszy niedzielnej, znalazłem tylko ko-
biety i małą liczbę chłopaków, a ani jednego człowieka
z cywilizowańszėj klasy — Piękne kościoły, szpitale
i szkoła pozostały tu z Hiszpańskich czasów.

Co do wygod do życia, można tu *wegietować* prawie
po europejsku. Mięso tanie, tłuste; chleb biały, wino acz
podlejsze od Francuzkich, mocne i niedrogie; winogron
dwa gatunki: jedne czarne, wielkie, bardzo słodkie, dru-
gie muszkatoowe białe, słodsze i lepsze od europejskich.
Wiele tu robią konfitur i niemi handel prowadzą nie
tylko z Buenos Ayres ale i z krajem zagórnym Chili.

Nie będnie też od rzeczy przytoczyć tu rozpołożenie poczt, wydatek podróży i całą naszą marszrutę z Buenos Ayres do Mendoza dla wiadomości tych, którzy jak ja, zechcą kiedy odbyć też samą podróż długą i mordującą przez równiny Pampas.

Nazwisko poesty	mile.	płaci się na milę od konia	Wydatek pieniężny na dwóch. pias. pap.
<i>z Buenos Ayres do</i>		2 reale papierowe na milę od konia pod jeźdźcą a 4 reale od konia ujeźdźzonego (8. realów czyni 1 piatr = 8 piatrów papierow. czyni 80 mniej więcej 5 franków = 8 złp. 10 gr.	
Puente de Marqueza	7		50 konie najtę nie-pocztowe i rozmaite przybory na drogę.
Canada de Escobar	.6		9
" " Rocha	..7		4 w Luxan za chleb i wino.
" " la Cruz	..4		10 ¹ / ₂ nocleg
Areco	7		9 za wieczorę.
Carballo	5		6
Chacras de Ayala	..5		10 ¹ / ₂
Lima	7		2 za butelkę wina
Arrecife	3		7 ¹ / ₂
Ximenes czy też Fontesuelas	5		7 ¹ / ₂
Arroyo de Ramallo	..6		10 ¹ / ₂ nocleg
" " en Medio	.6		5 wieczorza
" " Pabon	..6		4 ¹ / ₂ dwie butelki wina, chleb, roszynki.
			9
			7 ¹ / ₂
			9
			9 nocleg
			3 ¹ / ₂ wieczor. kawon etc.

Mila. 74

Summa piatr. pap. 183.

Naswiako poesty

płaci się na
miąg od konia

Wydatek pieniężny
na dwóch

74

piastr. pap. 183.

Prowincya Sta Fe.

		rea. sr.	
Cerillo del Rosalio . . 7	Odtąd płacimy	21	
	srebrem po pół	8	wino, cukier, etc.
Manatiales, czy	realu za konia		
Orqueta 5	na miąg, a po	15	
	realu za konia		
Candelaria 6	ujuczonego =	18	
	8 realów, czy-		
Desmochados 4	li piastr sreb.	12	nocleg
	czyli 5 fran.	3	wieczera.
Arequito 5	= 8 złp. 10 gr.	15	
		1	miłko.

Esquina de la

Guardia 4	po 1/2, realu od	12	pias. sr. 11 r. 5
	konia, po rea-		
La Cruz Alta 4	lu od juczone-	11	
	go.		
La Cabeza del Tigre. 4		12 1/2	

Prowincya Cordowa

Esquina de Lobaton. 5	po 1/2, realu sa-	12 1/2	
	równie od ko-		
Rio Saladillo 4	nia pod jeźdz-	10	nocleg
	ca jako tós od	9	wiecz. śniad. brzo-
Barraneas 4	konia pod tłu-	10	skwinie suszone.
	moki.		
Zanjon 4		10	
Frayle Muerto 4		10	nocleg
		16	wiecz., wino, chleb,
Tres Cruces 4		10	śniad. lekarstwo
Esquina de Medrano. 4		10	

Mile 142 reale 226 = piastr. sr. 11 r. 5.

Nazwisko pocztę	milo	płaci się na milo od konia.	Wydatek pieniężny na dwóch
	142		rea. sr. 226 pias. p. 183
Arrayo de S. José... 8			20
Canada de Lucas... 6	po 1/2 reala od konja, po 1/2		15
Totoral... 4	reala od konia pod jeźdźcą a		4
Tambito... 10	po realu od ko- nia pod tłu- moki.		10
Chucul... 7			25
Rie Cuarto... 5			17 1/2 mleko.
Rio Tambo... 7			3 obiad.
Achiras... 12			12 1/2 nocleg
Morró... 13			13 wieczn. chleb; funt
<i>Provincya San Luis</i>			17 1/2 cukru, roduyn. &c.
Rio Quinto... 12			30 nocleg
San Luis... 12			6 1/2 wieczn. mleko.
Represa... 7			32 1/2 nocleg
Desaguadero... 15			8 wiecz. chleb. wino.
Corocorto... 12			36
Dormida... 10			2 mleko, śniadanie.
Santa Rosa... 10			36 nocleg
			12 obiad, wieczn., śniad.
			10 wino, cukier, chleb
			21 na drogę.
			45 nocleg
			8 wieczn.
			36
			2 1/2 śniadanie.
			30
			4 1/2 wieczn., wino.
			30
			4 1/2 wieczn., piwo.

Naswiako poesty	mile	płaci się na milo od konia	Wydatek pieniężny na dwóch
	292		
Retamo.....	11		33
Rodeo de en Medio..	7		1 mleko. 21
Mendoza.....	5		15
<hr/>			
<i>z Buenos Ayres do Mendoza 315. 383 1/2 — pias.sr. 47 r. 7.</i>			
<i>w ogóle wydatek podróży „ 98 „ —</i>			
<i>redukując 183 pias. pap. na srebro = 22 „ 7.</i>			
<hr/>			
<i>wydatek na dwóch z Buenos Ayres do Mendoza 120 r. 7.</i>			
<i>Przybór na konie i do podróży piasr. pap. 304 =</i>			
<i>piastrów sr. 38, służącemu piasr. sr. 22 = 60 „ —</i>			
<i>Podróż z Buenos Ayres do Mendoza kosztowała</i>			
<i>(na dwóch) . . . . . p. 180 „ 7.</i>			
<i>Na każdego z nas wypada 90 piasr. 3 i pół</i>			
<i>real. = co uczyni 453 fran. = 755 złp.</i>			

(Dokończenie w następującym zeszytce.)

KILKA DROBNYCH WIADOMOŚCI DZIEJOWYCH.

W roku 1772 biskupstwo Warmińskie przeszło od Rzeczypospolitej pod panowanie pruskie, a biskup owoczesny Ignacy Krasicki wkrótce potem obrał sobie dwór berliński za swoje ulubione siedlisko. Z pewnością oznaczyć się nie da, co tego było powodem. Może X. Biskup uważał ten pobyt za korzystny dla biskupstwa, a może też dwór sam zmuszał go do przebywania w Berlinie, rozkochany w znamienitych jego zdolnościach i dowcipie, a ośmielony wzorową zimną krwią i szczególną wyższością nad gminne uczucie skrzywdzonej godności. Czy te lub inne miał pobudki, niewiadomo, ale to pewna, że Krasicki należał do częstych i miłych gości na dworze Fryderyka Wielkiego, że nareszcie zupełnie w Berlinie zamieszkał, (na Burgstrasse Nro 25) i życia dokonał w marcu r. 1801. W roku 1804 księgozbiór jego poszedł na publiczną

sprzedał, na której królewska biblioteka berlińska nabyła ryczałtem 14,699 portretów znakomitych ludzi z dodatkiem 564 autografów — za złotych polskich 1,200 *) Myliłby się mocno, kto by sądził z ceny o niewielkiej wartości tych zabytków. Z katalogu licytacyjnego przekonać się można o wartości portretów (Catalog der Krasicki'schen Buecheranction in Berlin 1804), ale to tutaj nie należy, ani bym chciał mówić o tém, czego niewiedziałem, bo samych tych rycin nie miałem sposobności przeglądać. Za to nieżałowałem sobie mozoln dostać się do tych autografów, w których, ponieważ były przez Polaka zbierane, spodziewać się należało wiele polskich. Nie omyliłem się bynajmniej, znalazłem ich nie mało. Sam pociąg ku tego rodzaju świadkom mniej niepomysłnej, a chwilowo nawet prawdziwie świetnej przeszłości naszej, byłby mi wystarczył do szczegółowego ich przejrzania, a tém bardziej historyczna nawet wartość niektórych. Sięgając aż do Kazimierza Jagiellończyka posiada zbiór ten listy wszystkich prawie znakomitości w Polsce aż do ostatnich chwil życia Krasickiego, a szczególnie naturalnie monarchów. Przeważająca część adresów do znakomitych biskupów Warmińskich, jakimi są Mikołaj, Łukasz, Dantyszek, Hozyusz, Kromer it.d. każe się domyślać, że główném źródłem dla Krasickiego było archiwum biskupstwa Warmińskiego, którego uporządkowanie jego jest zasługą. On te ułożył korespondencye dawniejszych biskupów Warmińskich w porządne akta, i wtenczas to zapewne swój zbiór kompletował. Być nawet łatwo może, że owe listy wycięte z woluminu zachowanego w archiwum kapituły **) Warmińskiej wycięte zostały własną ręką Krasickiego a dziś przechowują się w bibliotece berlińskiej, jeżeli czasem i tam

*) Wilken Gesch. der Königl. Bibl. zu Berlin.

**) Dr. Eichhorn. Leben des St. Hieron. Mainz 1854 str. 18.

suchwalec jaki nie rzucił się na nie. Są bowiem ślady że i z tego zbioru już nie jedno ubyło. I tak czytamy w tak nazwanym Niesieckim pana Bobrowicza pod artykułem Jakób Uchański uwagę wyjętą z przypisków Krasickiego w jego własnym egzemplarzu Korony Złotej Wolności, w której wspomniane są listy Uchańskiego jego własnością będące, a w berlińskim zbiorze ani jednego nie masz. Nareszcie urzędnik biblioteki, który pierwszy ten nabytek po Krasickim porządkował wspominał mi o bardzo zajmującym i ważnym liście królowej Anny Jagiellonki do Hozyusza. Zastalem z niego tylko pieczętkę i adres. Jakiś amator nie mógł się widać obroić pokusie. Oprócz tych widocznie z archiwum Warmińskiego pochodzących jest wiele przypadkowo zebranych, część pewna pochodzi z Gniezna; o czym świadczą kondolencye wszystkich dworów po śmierci Augusta III (1764) do Stanów Rzeczypospolitej na ręce Prymasa Lubieńskiego adresowane. Lecz pomijam dalsze szczegóły o całości, którą dobrze poznać można tylko z całkowitych kopij, a lepiej jeszcze przypatruwszy się samemu zbiorowi. Ktokolwiek więc szczegółowo zajmuje się badaniem naszych dziejów, a nawet dla kogo pamiętki naszej przeszłości mają dostateczny urok, ten niech bawiąc w Berlinie odłoży kilka godzin na przejrzanie tych autografów w bibliotece berlińskiej, prosząc o przedłożenie mu „der Autographensammlung.“ My zamierzamy tu tylko czytelnikom przedłożyć kilka listów mniej więcej z szesnastego wieku zasługujących na interes ogólny, a o ile nam wiadomo drukiem dotąd nie ogłoszonych.

Pierwsze cztery adresowane do Łukasza Watzelrode biskupa Warmińskiego, a wuja sławnego Kopernika (Barbara Watzelrode matka Kopernika była rodzoną jego siostrą) dają nam wyobrażenie o wielkiem znaczeniu tego cudzoziemca u synów Kazimierza Jagiellończyka.

Nr. 1. pisany jest w mieście po klasie domnanę w Bukowinie (26 Paźda.) a zawiera krótki a bardzo łagodny jej opis z póra Fryderyka Jagiellończyka Kardynała Prymasa a wtenczas „Gubernatora“ Rzeczypospolitej. Zajmujący on tak autorem, jak widoczną chęcią wystawienia tej księgi w jak najmniej niekorzystnym świetle. Co to za sprawa między Podkomorzym Andrzejem a Wojewodą Małborskim (nawczas Mikołajem Bałuckim) nie da się oznaczyć.

Nr. 2 i 3, listy zaopatrzone własnoręcznym podpisem Jana Alberta i drobną pieczęcią z orzełkiem takim, jakie widzimy na pieniątkach tego króla. Obadwa świadczą dobitnie jak wysoko cenił Jan Albert zdolności lub zasługi Łukasza, które musiały być znaczne, kiedy mąż ten i u Zygmunta w wielkiem pozostał poszanowaniu, a Jan Łaski, jak to widzimy z numeru czwartego zaraz po powrocie z Węgrzech spieszy się donieść mu szczerze o owocach swego poselstwa.

Nr. 4. Zygmunt wkrótce po wstąpieniu na tron wysłał poselstwo do brata swego Władysława króla Węgierskiego i Czeskiego, aby odnowić z nim przymierze. Na czele tego poselstwa stali Jan Łaski i Krzysztof Szyszkiewicz. Otóż Łaski natychmiast po powrocie obznajmia biskupa z wynikiem swego działania.

Pominąć nie mogą, że Acta Tomislana wspominają, że posłowie z Węgier powróciwszy 29 sierpnia królowi sprawę oddali, gdy list niniejszy już 27 z Wilna datowany. Zapewne więc depiere w kilka dni po przyjeździe do Wilna było owo posłuchanie u Zygmunta. (Acta Tom. T. 1 str. 15 i 18). Co znaczą owo śledztwo u Mistrza Krzyżaków (requisitio Magistri) nie wiadomo.

Nr. 5. Zupełnie innego rodzaju treści. Nie ma tam żadnych historycznych wiadomości, ale jest trochę poglądu na sposób życia Jana Dantyszka biskupa Warmińskiego, poety znakomitego z epoki następującej laci-

ny, a nareszcie najważniejszego dyplomaty z czasów Zygmunta I. Autorem jego Tomasz Kranmer biskup i poseł angielski później Zwinglianin, a wskutek tego męczennik reformacyi pod rządem Henryka VIII. Sądzę, że ciekawe mogą być dla nas podobne korespondencye dwóch biskupów. Nie wiem z resztą, czy w istocie Kranmer był kiedy w Krakowie, ale widać że Dantyszka wszyscy bardzo lubili. Karol V w osobnym liście (1528) żali się, że Zygmunt odwołuje człowieka tak biegłego, którego obecność u niego stała mu się potrzebą. W bibliotece berlińskiej jeden a w bibliotece Tytusa Działyńskiego drugi, znajduje się kodex korespondencyi Dantyszkowych, w archiwum Warmińskim jest jedna, w Sztokholmie i Upsali druga połowa zbioru listów jego i do niego. Wydanie ich byłoby ważnem powiększeniem źródeł dziejowych, ale tylko wydanie całkowite, a nie jednej części z tej lub owęj biblioteki.

Nr. 6. List Gamrata do Dantyszka. Gniewy Bony pochodzą zapewne z sprzeciwienia się jej względem obśadczenia jakiej kanonii człowiekiem, który się Królowej opłacił. Wiadomość, że do protektorów Hozjusza człowieka równie ważnego w naszych dziejach jak Zygmunt III, należał i Gamrat zdaje się ważną dla biografii tego męża. Gamrat z historycznych osobistości w najbliższych stał stosunkach z królową Boną mniej więcej nielubioną.

Nr. 7. Skąd Krasicki przyszedł do posiadania brewe papieskiego adresowanego do króla Zygmunta Augusta, które powinno było być zachowanem w rządowym archiwum, to zapewne pozostanie zagadką, ale świadczy zawsze tak jak tysiące co chwila okoliczności o niedbalstwie i nieporządku należących niestety do najpowszechniejszych u nas wad. Brewe niniejsze drukowane jest u Raynalda: *Annales Ecclesiastici ad annum 1548* Nr. 82 wypisane *ex libro breviario Pauli III ad an. XIV.*

Pięćcień rybacki, annulus Piscatoris używany był przez papieży do pieczętowania wszystkich brewe, a przedstawia św. Piotra w czółnie na jeziorze ryby łowiącego.

Nr. 8. Kto zna całą piękność osobistości Samuela Maciejowskiego, a poznawszy należyście ocenić i szanować zdoła, dla tego list ten będzie rodzajem świętości, byłby przynajmniej w oryginale. Jest to bowiem, jeżeli nie ostatni to przynajmniej jeden z zupełnie ostatnich listów tego czcigodnego męża, jak to widzimy z treści i z daty. Mnie się zdawało, że i w słabych i niepewnych liniach podpisu dostrzegać się dawała niemoc piszącego. Warto tu wspomnieć, że u tegoż samego Raynalda pod wyżej wymienionym numerem umieszczony jest list Kardynała Farnese do Zygmunta Augusta z którego się pokazuje, że Zygmunt w swoim poprzednim liście wstawiał się u Pawła III o dostojność kardynalską już w roku 1548. Nadzieje robione Zygmuntowi w liście Kardynała, musiały być tylko grzecznością, kiedy dwa lata nie wystarczyły do urzeczywistnienia ich.

Nr. 9. Przypadek nie tylko chodzi po ludziach. Niżej brewe znajduje się wraz z dwiema innemi (do Kremiera adr.) w bibliotece berlińskiego uniwersytetu, nie pochodzi z zbioru Krasickiego, ale jakiegoś Niemca który wraz z wielu innymi pargaminami zostawił je tej bibliotece w spadku. Nie można go się więc zapytać skąd do niego się dostało.

Nr. 10. Widok oryginału tego listu byłby w stanie popsuć humor niejednemu zagorzałemu amatorowi tem bogactwem podpisów ludzi mniej więcej znakomitych i ich dziewięciu pieczęci zupełnie dobrze zachowanych. Komu nie z historii temu z tych podpisów znanemi będą godności podpisanych tu mężów, i ich szczególne znaczenie jak n. p. Piotra Zborowskiego, który z Fir-

lejem stanowił czoło dyssydentów, a szczególnie po-
między Zygmunta przy każdej sposobności z wzorową
ich bronił energią i odwagą. On to powiedział wręcz
Henrykowi Walezemu w Paryżu. „Jeżeli nie przysiędziesz
(zabezpieczenia wolności religijnej) królem nie będziesz“.
Jakiem kasztelanem był Jan z Sienna a jakim marszał-
kiem Andrzej Zborowski nie umiem powiedzieć. Pra-
wdopodobnie, że Jan z Sienna Zakroczymskim.

Nr. 11. Czytając to brewe do Kromera przychodzi
mimowolnie na myśl J. I. Kraszewski, który w Nowych
Studiach Literackich mówiąc o Sępie Szarzyńskim żali
się, że król Stefan pod każdym względem naczy i dziel-
ny na te pochwały gorliwego o wiarę katolicką monar-
chy, jakimi go Szarzyński obsypuje, nie zasłużył. Więc
łatwiej w sprawach wiary zasłużyć na zadowolenie
zupełne stolicy Apostolskiej, jak dzisiejszych naszych
nawet najwykształconszych pisarzy. Zapewne że lepszy
był Zygmunt III z swoją polityką i wszystkimi jej na-
stępstwami.

Niech mi czytelnicy darują, że się rzucam na kryty-
kę wypowiedzianego przez Kraszewskiego zdania, ależ
wszakże to tylko jedna odrobina, której przemilczeć nie
mógłam, bo mi się żal zrobiło poczciwego króla Stefa-
na i żal zrujnowanego systemu wyobrażeń, w którym
wyrobiłem sobie zdanie, że prawdziwego zupełnego wy-
kształcenia ważną cechą jest tolerancja. Wolę wątpić
o prawdziwości tego zdania, jak o doskonałości wszech-
stronnej wykształcenia naszego genialnego pisarza.

K. K.

1.

Reverendissime in Christo pater et domine amice noster dilecte ¹⁾ Zamyślaliśmy wysłać do Was posłańca względem spraw, o których nam mówił Wielmożny Jędrzej Podkomorzy w imieniu Waszem i Wielm. Wojewody Malborskiego. Ponieważ jednakże król Jegomości już do kraju wrócił, odesłaliśmy całą sprawę do Jego Król. Mąci, który zapewne wcześniej zapobieży takiemu postępowaniu. Oprócz tego (domoszę) jak Wam już wiadomo, że Król Jegomości tak potrzebami państwa jak i powszechnej wiary chrześcijańskiej wyruszył był na zdobycie owego obozu na Wołoszech, który Turek był zajął. Do tego przedsięwzięcia po kilkakroć wzywał króla Jegomości wojewoda Wołoski. Gdy jednakże wyprawa nastąpiła Wołoch sam wedle przyzwyczajenia swego do zdrady oświadczył, że chce zupełnie stanąć po stronie Turka i jego wspierać. Tak więc Król Jegomości zmuszony został oręż swój na tego niecnego Wołocha zwrócić i mieczem tam dotąd torować sobie drogę, dokąd pierwotnie iść zamierzył.

Gdy się to działo, Jegomś król Węgierski przysłał posłów prosząc, aby wstrzymano kroki nieprzyjacielskie, aż się król Węgierski z naszym Królem Jegomością względem tego nie porozumieją. Gdy więc po ułożeniu warunków rozejmu wojska nasze wracały, z zasadzki Turków i Wołochów wyrządziła się strata w sprzętach i ludziach. Niektórzy bowiem z szlachty dostali się tam w niewolę, co, jak i inne szkody, zdarzyło się szczególnie dla złego zdrowia Króla Jegomości, które natenczas mocno nadwyżężone było. To piszemy Wam, aby-

---

¹⁾ Listy z tegocześnieą pisownią są tłómaczone z łacińskiego. Wstępnych form ogólnie przyjętych niechciałem tłómaczeniem wykrywić. Listy z niezwykłą pisownią są wiernymi odpisami oryginałów.

ście wiedzieli, jak o tém później obradować. Datum
w Zolunach w dzień św. Andrzeja roku pańskiego 1497.

Fredericus miseracione divina
Presbiter Cardinalis etc.

Reverendissimo in Christo Patri Domino Luce dei gra-
tia Episcopo Varmieni amico nostro dilecto.

2.

JOHANNES ALBERTUS DEI GRATIA

POLONIE etc. REX.

Reverendissime in Christo pater et domine nobis di-
lecte. Jak nas obecnie napaść Turków i Tatarów
dręczy, o tém da Wam wyobrażenie nasz notaryusz.
Ku jój odparciu zbroidmy się, gdyż bez naszego zezwo-
lenia nieprzyjaciół w państwie naszym zimować chce, aby
zaraz na wiosnę srożej rozpocząć. Ale przed zawarciem
przymierza z Najjaś. Władysławem królem węgierskim bra-
tem naszym, wyprawiliśmy posłów do Najjaś. Króla Rzym-
skiego i Electorów świętego Cesarstwa do Fryburga, aby
wystawili niedolę i niebezpieczeństwo, które nam Węgrom
i Polsce, dwom podporom Rzeczypospolitej Chrześcijańskiej
grożą, aby wezwali pomocy zanim Turek i Tatar siły
nasze wycieńczone zupełnie zniweczy. Tenże nasz po-
seł wespół z posłami Naj. Króla Węgierskiego zrobili
korzystny początek dostania pomocy. z którego wyni-
knąć może sposób i warunki wsparcia odpowiednie po-
łożeniu. Aby ostatecznie tym dwóm państwom pomódz
i śmiało zamiary tak silnego nieprzyjaciela zniweczyć,
wyznaczony jest inny zjazd w Worms na którym po-
słowie Ojca ś. i wszystkich Królów i książąt zebrać
się mają. Na ten zjazd ma także N. Król Węgierski
W. Książę Litewski jak i my posłów swych wyprawić,
gdyż nasza sprawa toczyć się tam będzie. Dlatego my

Waszą Przewielebność dla Jego rozumu i zupełnej znającości położenia naszej Rzeczypospolitej wyprawić tam dotąd umyśliliśmy, i dodajemy Wam tego samego męża, który niedawno temu tam był, i wszystkiego tak domowych naszych potrzeb, jak spraw tam obradzanych dobrze świadom. Waszą więc Przewielebność zaklinamy, aby się pracy tej dla dobra Rzpltej Chrześcijańskiej podjąć i niezwłocznie do Worms wyruszyć zechciała na ów zjazd. Nie mniej w ten sposób bogobożności, a nawet troskliwości o dobro chrześcijaństwa pokazacie, jak gdybyście obfitą dawali jałmużnę lub wielkim kosztem klasztory zakładali. Zjazd zaś ten wyznaczony jest na dzień ś. Katarzyny i trwać będzie niejaki czas, tak, że nie nie straciecie przyjeżdżając na Boże Narodzenie. Towarzysz, którego z całą instrukcją i wszystkimi listami naprzód wysyłamy, w Lipsku oczekiwać Was będzie. Na kosztą podróży wyłożycie Wasze pieniądze, a my wszystko cokolwiek wydacie z.....²⁾ w złocie wypłacić każemy. Prosimy nie róbcie inaczej, gdyż całą nadzieję naszą w Was pokładamy, że polecenia tego tak zbawiennego religii chrześcijańskiej chętnie się podejmiecie i wykonacie je, a my wszelką łaskę wynagrodzimy i wszystkie kosztą chojnie zwrócimy. Datum w Krakowie piątego dnia po św. Marcinie roku Pańskiego 1498. Panowania naszego siódmego.

Johannes Albertus rex
polonie etc. m. p. subscripsit.

Reverendo in christo patri et domino Luce
Episcopo Varmiensi sincere nobis dilecto.

---

²⁾ Miasto, które nie do odczytania.

3.

JOHANNES ALBERTUS DEI GRATIA

POLONIE etc. REX.

Reverende in Christo pater et domine sincere nobis dilecte. Nigdy dotąd państwo to nie miało lepszej sposobności zaradzenia sprawom swoim i sprowadzenia ich z uciążliwością na drogę bezpieczeństwa i spokojności, jak teraz kiedy mocarstwa prawie całego chrześcijaństwa wzajemnem niesnaski niepokoją się i prześladają. Otwierają nam się bowiem drogi nie do pogardzenia a wygodne, na których stosunki Prus ustalić i od Turków zabezpieczyć i tak u stolicy Apostolskiej jak u króla Rzymskiego wielkie odnieść korzyści. Ale dobra narada spieszenie nam potrzebna, aby krótkość czasu sposobności tej nietylko z naszą szkodą ale nawet i hańbą nie zniweczyła, tém bardziej że każdy niespokojny władca o sobie myśli i tam uwagę swą zwraca, gdzie największą i najkorzystniejszą dla siebie widzi opiekę. Dla tego prosimy Was zastósować się do obecnej potrzeby, która, jeżeli jak się należy postąpimy, błogą przyszłość nam obiecuje i przybądźcie tutaj, gdyż i wszyscy inni senatorowie ³⁾ zwołani przez nas zjadą się, a właśnie tylko o sprawach dobra publicznego dotyczących radzić będziemy. Trzeba nam bowiem pomówić tak o poselstwie Firleja który już powraca przywożąc z sobą znamienitego posła tureckiego, jako też o tém, co ksiądz Kardynał z Węgier przywiózł. Oprócz tego N. król Węgierski i N. król Rzymaki mają się zjechać, a zjazdu ich pominąć nie można przynajmniej posłów wyprawiając. Otóż więc wzywamy Was i prosimy przybywajcie tutaj jak najprędzej bez względu na koszt, które zwróconemi być mogą. Będzie nam to bowiem miłym, i

---

³⁾ Consiliarii.

wszelką względem Waszej Świątobliwości łaskę do wynagrodzenia. Datum w Krakowie szóstego dnia ante Epiphaniarum roku pańskiego 1500, panowania naszego 8mego.

Johannes Albertus

rex. manu propria sbscr.

Reverendo in Christo patri
domino Luce Episcopo Var-
miensi sincere nobis dilecto.

4

Reverendissime in Christo pater et domine domine
colendissime. Wróciłem narzecście z Węgier z panami
towarzyszami memi. Wypiszę zatem w krótkości, co się
tam działo w sprawach i rzeczach Panów naszych i państw
tych. Odnowionem zostało wiecznie trwać mające przy-
mierze obu państw, tak że wszelkimi siłami nawzajem
wspierać się będą, że wspólnie czy to wojnę czy pokój
miewać będą z jakimkolwiek nieprzyjacielem chrześciań-
skim, schizmatyckim lub pogańskim bez żadnego wyją-
tku tak zaczepnie jak odpornie. Obadwa państwa, albe
tę jedno z dwojga wystąpi czynnie. Królestwo Polskie
wspierać będzie przeciw Turkom Węgry; Węgrzy prze-
ciw Turkom, Tatarom, Moskałom, Wołochom i innym
skądbykolwiek powstał nieprzyjaciółom, tak radą jak
orężem łączyć się będą z Polaką, i wspierać ją wszel-
kimi siłami. Wołoszczyzna pozostanie tymczasowo pod
zwierzchnictwem Węgier, póki w państwach tych pano-
wać będą królów tych prawi potomkowie zgodnie wy-
brani i koronowani; tymczasem zaś mogą inaczéj ku
lepszej dogodności o ziemię tę się ułożyć. Jeżeli innego
układu nie zrobią, natenczas prawo państwa Polskiego
do ziemi Wołoskiej po wygaśnięciu potomków króle-
wskich będzie zupełném bez żadnego terminu przeda-

wnienia. Jeżeliby Wojewoda wołoski gwałty lub szkody Polsce robił, lub jeżeliby przeciw niej wojował, lub jeżeliby przeciw Królowi Polskiemu najazdy nakazywał, lub najazdy tureckie albo tatarskie, tedy Węgry Polskę przeciw niemu wesprą, a gdyby wojnę rozpoczął, obadwa państwa przeciw niemu wyruszą. Również jeżeli przeciw Turkom bronić go będzie potrzeba, obadwa państwa bronić go będą. Przez króla Węgierskiego przymuszonym będzie nieść Polsce pomoc przeciw Turkom ile razy tego będzie potrzeba, i Węgry także wspierać będą ile razy Tatarzy albo synowie Carów *) nadejdą, a szczególnie jeżeliby Turcy napadli etc. Inne warunki są podrzędne. Przewielebny Ojczel! W mojej nieobecności zaszła zwłoka względem śledztwa Mistrza. Skoro więc wróciłem oświadczyłem, że trzeba zrobić śledztwo na miejscu zakonu i siedliska Mistrza, ażeby Król Jegomość tak pomału ztąd wyjechał najpierw na termin wyznaczony Mistrzowi, a potem do ziem swoich Pruskich z ową wyprawą, której wymaga potrzeba na terminie mistrzowi wyznaczonym. Tak zimę i post przyszły Król Jegomość w ziemiach pruskichby przepędził, a gdyby sprawy Rzpltej w tym stanie co dziś zostały, może jeszcze i przyszłe lato z Wami być byśmy mogli. Trzeba więc, ażeby na każdy wypadek owo śledztwo nawet i w nieobecności Mistrza miało miejsce. Układ i działania wojny Moskiewskiej szczęśliwie się udają. Spodziewamy się przy łasce Bożej końca jeszcze szczęśliwszego. Polecam się Waszej Przewielebnej Świątobliwości. Datum w Wilnie 27 Sierpnia roku Pańskiego 1507.

Reverendissimo in Christo
Patri domino Lucae
deigratia Episcopo War-
miensi domino colendissimo.

Joannes de Lasco

R(egis) P(oloniae) Cancellarius.

*) Tatarzy Przekopscy. aut filii Cesarum.

5.

Twoja względem mnie i posła francuzkiego ludzkość i łaskawość znakomity Naczelniku sprawiły, iż chociaż często gęsto pracami Sysyfa obarczeni, nigdy tak się ustatkować nie możemy, abyśmy na każdej schadzce nie wspominali pogadanek i pijatyk naszego Dantyszka, i nie mieli uczcić pucharami nieobecnego wykrzykując owe prawidła biesiadowe przez Ciebie nam przepisane. A pomimo że nikt w wielu rzeczach odemnie mniej dbałym lub opieszalym nie jest, niewiem jednakże, czy pod tym względem ktokolwiek zwyciężył mnie w stanie. Przecież Bachus ów zwłaszcza otoczony nimfami między wszystkimi bogi najbardziej obmierzły, ale już w naturze mojej leży, że muszę przekraczać granice, i naśladować chorego od puharów, którego boginie mdłości porwały. Tak wielką jest moja dla Dantyszka gorliwość. Lecz czemuż przyjaciela nieobecność przy biesiadzie oplakują, a nie przy pracach mozolnych a nieodzownie potrzebnych? Na twoje bowiem barki zlewać zwykliśmy, jaka tylko zdarzała się praca, kłopoty i mozoły. Teraz zaś kogóż wezwiemy? Czy nieznane poczwary, czy bezdenne beczki? O nieszczęsny Twój wyjazd i wezwanie króla Polskiego, którem nam tak wielkiego naczelnika zabrał. Ja życzyłem mu, żeby mu albo Merkury łaską swoją snu był napędził, albo (i to niesprawiedliwość) furye go były zajęły. A przecież przyznać należy, że ty na jego skinięcia uważasz, i że od niego zupełnie zależy. Ale znieść tego nie możemy, że takie przeznaczenie na Ciebie padło. Otóż szanowny naczelniku co nas dręczy, a pomimo naszej woli nie do naprawienia, gdybyśmy się wkrótce nie spodziewali do Krakowa zawitać, z którego to przyrzeczenia już bylibyśmy się wypłacili, ale śmierć Cesańska nagle a nadspodziewana kazała nam zmienić zamiary. Tymczasem zaś pokrzepia umysły nasze Twój spodziewany powrót do

dworu, którem to dobrodziejstwem chciałbym żeby Jowisz sobie nas zobowiązać chciał, chciał nam się zdać, że oprócz spokojności Dantyszkowi odawieczajonemu już od dworu i towarzystwa wyższego nic nie przypada do gustu. Jeżeli przecieć bogowie dobrodziejstwa tego nam pozazdroszczą, będziesz oczekiwał Twego Cranmera z Anglii do swego Dantyszka spieszącego nudziarsza dowcipnisia a gorliwego gadulę. Miałbym (gdybyś za przyjaciela nie uchodził) żeś jaką Ciroe sobie zjednał, tak myśli nasze z Tobą w Polskę uwięźle trzymasz. Pozdrowia Cię poseł francuzki i wszyscy inni przyjaciele. Twój (nie choć powiedzieć mój) Jerzy przychodzi do siebie z niebezpiecznej choroby. Wolałbym, żeby sobie w Polsce żywot bez troski spędzał jak z nami w tak mozolnej pracy; będziemy się starać, żeby mniej jak drudzy czuł uciążliwość podróży. O sprawy tutejsze wypytaj pacholę. Bywaj zdrów pamiętaj o Twoim Cranmerze.

Z Wiednia 7 października.

Thomas Cranmerus
Orator serenissimi regis Angliae.

6.

Reverendissime in Christo pater et domine, frater et amice carissime et honorande. Zdrowia i wszelkiej pomyślności. Co do prośby Waszej abym Wam łaskę Jej Królewskiej Mości napowrót zjednał, zrobiłem to z największą sumiennością i pilnością i zdaje się, że się udało. Względem Was i obiecała być łaskawą, jeżeli tylko tę wolę jej szanować a nie naruszyć zechcecie. Ja, o ile będę mógł, starać się i pracować nad tem będę, aby łaska ta Królowej względem Was stała na przyszłość i pewną pozostała. Nawet i tem się zajmę, że

byćcieś otryk donesicieli poznać mogli, aby na przysakłość wiary. nie mieli.

Powiedział mi Wielebny Stanisław Hozyusz doktor praw, kantor i kanonik kościoła Waszego Warmińskiego, sekretarz Jego Królewskiej Mości klient mój i przyjaciel domu ⁶⁾, jak wiele starania dołożyliście, aby tenże kantorzą ową dostał, i niewypowiedzianą swą względem Was wdzięczność oświadczał. Przyetaga Wasza wyrządzone memu klientowi jest mi bardzo miłą, i sam Wam moje składam dzięki za taką względem niego łaskę i dobrodziejstwo, i o to tylko proszę, abyście również go wspierali, żeby go nikt z posady tej nie wysadził, w czym i ja go nie opuszczę, a Wam równą, a jeżeli będzie można i większą przysługą wypłacić się zechcę. Połecam się Waszój braterskiej miłości. Datam w Krakowie 5 maja 1689.

Rmo in Christo patri domino
Joanni Episcopo Warmiensi.

Vrae Rmae Donis
ex corde frater
Petrus Episcopus
Cracov.

7.

PAULUS P. P. III.

Kochany w Chrystusie synu nasz, pozdrowienie i apostolskie błogosławieństwo. Zgon sławnej pamięci Zygmunta króla polskiego a Ojca Twego jest nam wielce bolesny. Była nam bowiem dana taka sumienność, roztropność i królewska dzielność, że jeżeli w innym kiedy czasie, szczególniej teraz potrzebnej by było dla rękicj Chrześcijańskiej dłuższe jego życie i zdrowie. Choćż bowiem Bóg Waszechmogący temu dzielnemu i dobremu

---

⁶⁾ *Classe et familiaris meus.*

monarsze życia na długie lata utyczał, tak iż dobrane podeszły je opuścił, przecież wyznać trzeba, że za krótko żył. Zawsze bowiem pamiętny był na powszechne sprawy i ciągle wiary katolickiej przeciw schizmatykom bronił, a do kraju swego zasad heretyckich nie dopuszczał. Dla tego to my na tak ciężkie wystawieni czasy, w których ze wszech stron nieszczęścia nas zastraszają za ojcem Twoim prawdziwie wzdychamy, a pragnęlibyśmy go jeszcze bardziej, gdybyśmy nie byli przekonani że Ty syn jego nie tylko koronę ale i onety jego odziedziczył. Tą tylko pociechą boleść naszą nad zgonem jego śmierzimy. Spodziewamy się bowiem, że Ty lato- rośl tak dzielnego drzewa najlepsze owoce z prac ojcowskich nam przyniesiesz. Gdyśmy więc spowodowani wielkimi jego zasługami za życia tak bardzo ojca Two- go kochali a całą ku niemu miłość naszą na Ciebie sy- na jego pełnego nadziei monarchę przelali, posyłamy do Ciebie oddawcę niniejszego pisma ukochanego nam syna Opatu Martinengi tajnego podkomierzego naszego i Nuncyusza, ażeby Ci w imieniu naszym oświadczył współczucie nasze nad zgonem Twego ojca a zarazem powinszowanie odziedziczenia korony, a nareszcie obznaj- mił z wszystkimi tutejszemi interesami, i z położeniem obecnem spraw powszechnego concilium i czego od Cie- bie i kraju Twego żądamy. Różnemi bardzo przeszkoda- mi wstrzymani zostaliśmy od rychlejszego załatwienia spraw tych, któreśmy jeszcze z śp. ojcem Twoim odro- bić chcieli, o czém tenże Opat Nuncyusz pełnomocny Twojej Królewskiej Mości obszerną zda sprawę. Napo- minamy Cię jeszcze na Pana Boga abyś w ślady ojco- wój pobożności i niezachwianego dla kościoła świętego rzymskiego poświęcenia wstępując z równą jak on wy- trwałością nadal wiarą katolicką się opiekował i powagi stolicy apostolskiej na chwałę Boga Wszechmogącego i ŚŚ. Jego Apostołów Piotra i Pawła strzedz chciał, abyś

na chwałę Twoich przodków a mianowicie ojca Twego, który póki żył ciągle tak postępował, a zarazem na Królestwo Niebieskie do którego on zapewne się dostał, zasłużył. Księdzu Nuncyuszowi mężowi znakomitej szlachetności i nauki daj we wszystkim, co w imieniu naszym obznajmi zupełną a taką samą wiarę, jakąbyś nam samym dał, gdybyśmy osobiście z Tobą rozmawiali.— Datum w Rzymie u Ś. Marka pod pieczęcią rybackiego pierścienia dnia XXI Czerwca 1548 Najwyższego naszego kapłaństwa roku czternastego.

Blo. el Fulgin

Charissimo in Christo filio nostro Sigismundo Poloniae

Regi Illustri.

8.

Reverendissime i Christo pater et domine, frater charissime et observandissime. Salutem plurimum. Sądzę że list ów już was doszedł, w którym Was proszę o formularz testamentu, i nie wątpię że mi w tém usłużycie, gdyż owa myśl i troska, którą od początku téj mojej choroby pielęgnuję aby sprawy moje tak ułożyć, abym, jeżeli się Bogu tak spodoba, żywota tego nieprzygotowany nie opuszczał z większą trudnością. Postanowiłem już zupełnie wedle przepisów lekarzy żyć, i zdrowie niezwyczajnymi lekarstwami naprawić: widzę bowiem że owemi lżejszemi sposoby nie nie zyskuję, chociaż i tych mocniejszych kuracyj, do których nie jestem przyzwyczajony, nie mogę nie mieć w podejrzeniu. W Bogu jednakże całą moją nadzieję pokładam i w siłach moich, które prawie nie nadwergężone się zdają, gdybyś odjął błądłość i chudość. Proszę, abyście jak najprędzej przysłali mi ów formularz testamentu, uwolnicie mnie od wielkiej troski. Chcę bowiem od zrobienia testamentu

być gotowym i swobodnym i z umysłem spokojnym czekać na wyroki boskie.

Wawrzyniec Warmuthowsky wrócił z Rzymu. Odsyłam Wam listy, które dla Was przywiózł. Opowiada on wiele o łaskawości Ojca Ś. na nas i naszego monarchę. Przywiózł także listy od niego, w których napomina, aby Król Jegomość miał gotowych posłów na koncilium, które urządzać obiecuje i to skoro tylko z monarchami chrześcijańskimi o miejsce się umówi. Ponieważ zaś Wasza Przewielebność między innymi na to koncilium wedle publicznego postanowienia iść masz, trzeba Wam być gotowymi. Ojciec Ś., jak to w poprzednich listach doniosłem, postanowił tutaj przysłać Przewielebnego Kardynała Aug(sburskiego), który powagą swą znieść miał sprzeczności, jakieby się u nas w sprawach wiary znalazły, ale dowiedziawszy się, że rzecz ta jest większej wagi, jak się obawiał, przyrzekł przysłać tutaj z zakonu ojców *) jakiego uczonego i poważnego męża i dobrać mu ludzi znakomitych świętobliwością życia i nauką, którzyby i przykładem i nauką poprawić mogli wszystko cokolwiek u nas nadwyrężone. Oczekiwać jednakże będzie pod tym względem zdania Króla Jegomości. Tymczasem Przewielebnemu Kardynałowi Aug(sburskiemu) kazał czekać w pogotowiu na jego rozkazy. Mnie nie zdaje się korzystnem w tym czasie kogo przysyłać, gdyż i Król Jegomość na Litwę dla urzędzenia tej prowincyi wyruszyć powinien, i sejmku żadnego nie masz na który mężów tych wprowadzićby wypadało, jeżeli się skutku jakiego spodziewać mamy. Reazty od Cromera się dowiedzie, do którego o ile wiem wiele z miasta pisano, i z listów przyjaciół. Mnie dla słabego

---

*) Ex ordine patrum.

zdrowia dłużej dyktować nie wolno. Niech Was Bóg zachowuje. Datum w Krakowie 10 Września roku 1550.

Reverendissimo in
Christo patri et do-
mino Stanislao Epi-
scopo Culmensi.

V. d. Rmae
frater Samuel
E.(piscopus) C.(racov.) R.(egis)
P.(olon.) Can.(cellarius).

9.

PIUS P. P. III.

Kochany synu! Pozdrowienie i apostolskie błogosławieństwo. Książkę Twoją o celibacie kapłańskim co dopiero przez Ciebie wydaną, i nam nadesłaną przyjęliśmy łaskawie. W niej tak szlachetności i naukę Twoją zupełnie pochwalamy, jak bogobojaństwo i gorliwość dla wiary katolickiej uznajemy. A zalety te tym bardziej w Tobie chwalemy, im bardziej w tych czasach czujemy brak takich mężów. Lecz im mniej tobie podobnych w kraju tym się znajduje, tym większej pochwały i życzliwości wszystkich dobrze myślących godzien jesteś. Napominamy więc, abyś jak to przedsięwziąłeś, o ile Ci tylko siły pozwalają pismami takimi dogmatów katolickich i instytucyj kościelnych przeciw heretykom bronił, a szkodliwości od Pana Boga odebranych ćwiczyć nie przestawał, czem nam także najlepiej się zasłużysz. Przekonasz przy danej sposobności, że o zasługach Twoich pamiętamy. Datum w Rzymie u Św. Piotra pod pieczęcią rybackiego pierścienia dnia 8go marca 1565. Najwyższego kapłaństwa naszego roku szóstego.

Ant. Florebellus Lawellinus.

Kochanemu synowi Marcinowi Kromerowi
Kanonikowi Krakowskiemu.

10. MOSZCZIWI XIEŻE.

Zalieciami przyaczyelskie sluzbi swe laseze W. M. ziczac W. M. miecz wszeliakie pocziechi od pana Boga na czasi dlugie.

Acz mami za tho ze W. M. schęzi i z powinności swey raczi w tamthem kraju wszeliakiem sposobem obmislacz pokoy i dobre Rzeczypospolitey, wszakosz jednak isz tę sprawę mami ze przesz nyektore osoby okaznyą się practiki w ziemiach Pruskich ku oderwaniu ludzi od naszego spólnego postanowienia tak Warszawskiego jako Andrzezewskiego, proszyemi i braterskie napominami, aby W. M. wszeliakim sposobem i opatrzeniem tamtich miejsc i zamkow iego postrzec raczył zebi tam zadna trudność Rzeczypospolitey nie okazała sie. Za ktore staranie y praczą bedziesz W. M. raczył odniescz podziękowanie y pochwałę tak oth Rzeczypospolitey jako tesz od JE^o K. M. Electa naszego, o ktorego richłym do koroni przibieczu wirozumielielmi przesz posla Jego K. M. pana Zmerika a Solyok y przez pana Starzechowskiego Podkomorzego Lwowskiego przed tygodniem, a wczora zasz z listu JE^o K. M. przesz pana Orzechowskiego z drogi poslanich. S tym powtore przyaczyelskie sluzbi swe laseze W. M. zalieciami. S Krakowa 10 Marcii 1576.

W. M. ziczliwi przyaczyelye y Bracia	
Stanisław Carnkowski	Petrus a Zborof pallatinus
Biskup Cuiawski	ac capitaneus generalis cracoviensis.
ręką swą.	Maciej Zalinski
Valentinus Dąbyenski	Casztelan Gdański.
R. P. Cancell.	Casp. Zebrzydowski
Andrzej Zborowski Marszał.	Palatinus Calisiensis.
	Joannes Strak pallat. lanci.
	Petrus Dunin Volski
	Re. P. Vicecancellarius.
	Jan s Sienna Cast. Za.

Reverendissimo Domino Martino Cromero Episcopatus
Warmiensis Coadiutori Domino Amico
observandissimo.

11.

SIXTUS PP. V.

Przewielebnemu bratu pozdrowienie i apostolskie błogosławieństwo. Nie mogliśmy serdecznie nie żałować zgonu króla Stefana, którego religijną gorliwość ⁷⁾ a. dzielność rządów w tamtym kraju wszyscy dobrze myślący zawsze zalecali. Gdy więc państwo to, które szczególnie ukochaliśmy takiej podpory pozbawioném widzimy, z prawa naszej ojcowskiej troskliwości oprócz innych, do których listy pisaliśmy i Ciebie napominamy, abyś rozsądkiem, radą i powagą strzegł go od wszelkiej szkody. Względem elekcyi króla Tobie i wszystkim szczególnie radzimy aby na tego szczególnie miano wzgląd któryby wszystkim dawniejszym, jacy tam niegdyś najlepiej zarządzili, mianowicie zaś świeżo zmarłemu królowi Stefanowi wyrównać mogli w cnocie zawsze się starając dobrze czynić, a nadewszystko bogobożności zadosyć. Ile się w tym względzie po Twojej wierności, nieskazitelności i mądrości spodziewamy, o tém dokładnie Cię uwiadomi Arcybiskup Neapolitański, którego tam Nuncyuszem posyłamy, a któremu taką jak nam samym dasz wiarę. Datum w Rzymie u Św. Piotra pod pieczęcią rybackiego pierścienia. Dnia X Stycznia 1587. Najwyższego naszego kapłaństwa roku drugiego.

Ant. Buccapadulus.

Venerabili fratri Episcopo Warmiensi.

---

⁷⁾ In religione pietatem.

POSTĘPOWANIE SĄDOWE

W SPORACH

• zwrócenie rzeczy wdzierżawionych w Galicyi.

I.

Stosunek dzierżawy jest bardzo ważnym dla kultury ziemi w Galicyi.

Wszystkie dobra rządowe, funduszowe i komunalne są w Galicyi, w rękach dzierżawców. — Przez wdzierżawianie używają dóbr swoich kobiety, małoletni, wielcy posiadacze; i ci, w Galicyi bardzo liczni, właściciele, którzy nie mają kapitałów, do gospodarstwa potrzebnych. Także pojedyncze kawałki ziemi i inne części posiadłości wiejskich, osobno, puszczane bywają w dzierżawę. — Praw propinacyj, młynów, stawów używają właściciele wyłącznie *tylko* przez wdzierżawianie. W każdej większej posiadłości wiejskiej mają dzierżawcy swoich poddzierżawców, a często jeszcze i ci ostatni dzierżawne prawa swoje, częściowo, subarządzają innym

Przy tak rozmaitych i licznych stosunkach dzierżawnych niezbędnie jest potrzebnem, aby prawa, z tych stosunków wypływające, mogły być jak najskuteczniej zabezpieczone.

Z natury stosunku dzierżawnego wynika, że prawa dzierżawcy, w ogóle, lepsze znajdują bezpieczeństwo niż prawa puśczonego w dzierżawę.

Przed zawarciem kontraktu dzierżawnego może dzierżawca dokładną powziąć wiadomość o wartości rzeczy, którą bierze w dzierżawę, i o jej stanie hipotecznym. W czasie dzierżawy ma dzierżawca rzecz wydzierżawioną w swoim ręku, a w razie naruszenia praw swoich do używania tej rzeczy, znajduje on skuteczną w sądach obronę, w drodze *śpiesznego* postępowania prawniczego. — Dzierżawca może kontrakt dzierżawny zahypotekować, i tym sposobem, wszelkie swoje prawa na rzeczy zadzierżawionej, zabezpieczyć.

Inaczej rzecz się ma z właścicielem, którego majątek w ręku dzierżawcy się znajduje.

Wielką szkodę wyrządzić może dzierżawca puśczałemu w dzierżawę. Często zbywać będzie właścicielowi na środkach do utrzymania życia, jeżeli dzierżawca czynszu dzierżawnego w umówionym terminie nie złoży. — Wielu dzierżawców nie będzie w stanie dotrzymać obowiązków swoich, jeżeli poddzierżawcy płacenia czynszów odmówią. — W niejednym folwarku gospodarstwo polowe zatamowaniem zostanie, jeżeli arendujący propinacyi czynszu nie wypłaci, bo czynsz ten jest, najczęściej, jedynym kapitałem obrotowym jaki właściciel lub główny wsi dzierżawca posiada. — Na zepsucie lub zupełne zniszczenie wystawione są budynki (szczególnie młyny i hufowle wodne) i inne do inwentarza dóbr należące rzeczy, jeżeli je dzierżawca źle utrzymuje lub uszkadza. — Siły rodzajne ziemi i jej produkcya na wiele lat zmniejszoną zostaje, jeżeli dzier-

żawca nie dotrzymuje zaprowadzonego płodozmianu lub pola źle sprawnia. — Gdy dzierżawca, w razie wygaśnięcia swego prawa dzierżawnego, z dzierżawy ustąpić nie chce, wtedy przeszkadza właścicielowi w zagospodarowaniu i użyciu rzeczy wydzierżawionej i w wypuszczeniu jej innemu dzierżawcy.

Niedotrzymując obowiązków swoich, znajduje dzierżawca zysk oczywisty, i widokiem tego zysku tem częściej uwiedzionym zostaje, ile że od wynagrodzenia szkody właścicielowi wyrządzonej, zawsze łatwo uchylić się może.

Szkoda, przez nierzetelnego dzierżawcę wyrządzona, w każdym razie, dla produkcyi ziemi jest niepowetowana, bo czas stracony odzyskać się nie daje, a w gospodarstwie polowem, robota w porze właściwej naniehbana, powetowana być nie może. Szkoda ta najczęściej także i dla właściciela jest niepowetowaną.

Dla zabezpieczenia czynszu dzierżawnego służy wprowadzie właścicielowi prawo zastawu na bydłe, na sprzętach gospodarskich i na płodach ziemi, znajdujących się w majątku wydzierżawionym (§ 1101 powsz. ust. cyw.); lecz to prawo, najczęściej jest tylko illuzją, bo dzierżawca, który ma zamiar uchylić się od zobowiązań swoich, może z łatwością ruchomości swoje z zadzierżawionego majątku naprzód wyprowadzić. Z resztą bardzo liczne są takie stósunki dzierżawne, że dzierżawca w majątku zadzierżawionym, żadnych ruchomości, wartość mających, nie posiada, jak n. p. w dzierżawach propinacyj, młynów, pojedynczych kawałków ziemi it.d.

Kaucyi, dzierżawcy albo żadnej nie dają albowet ją składają w summach niedostatecznych, wyrównywających zaledwie czwartej części lub połowie czynszu dzierżawnego. Rzadkie są wypadki, w których kancya dochodzi wysokości całorocznego czynszu dzierżawnego. Najwyższe nawet kancye zaledwie mogą pokryć poło-

wę wydatków na *jednoroczne* sprawienie i zasianie pól, a większa część tych wydatków, jakoteż i inne zobowiązania dzierżawcy (do utrzymania budynków, oddania inwentarza it.d.) zabezpieczenia w kaucyi nie znajdują. — Większej kaucyi od dzierżawcy uzyskać nie podobna, bo dzierżawcy w Galicyi bardzo małe posiadają kapitały, a te kapitały zaledwie im do prowadzenia gospodarstwa wystarczyć mogą. Nawet władze rządowe — (które przy wydzierżawianiu dóbr rządowych i funduszowych starają się o jak największe zabezpieczenie praw właściciela) — muszą przestawać na wspomnianych niedostatecznych kaucyach, inaczej bowiem nie byłoby w stanie znaleźć dzierżawców.

Na innym majątku dzierżawcy wynagrodzenia szkody poszukiwać, jest dla właściciela prawie niemożliwem, bo wyrządzona szkoda bardzo trudno i rzadko w drodze procesu może być dowiedziona, — bo strata czasu i pieniędzy, przy tak trudnym procesie, zbyt jest wielką, — bo nakoniec, właściciel, chociażby mu sąd jaką część szkody przysądził, wynagrodzenie za nią bardzo rzadko uzyskać potrafi, gdyż wiarołomny dzierżawca, z swoim ruchomym majątkiem, bardzo łatwo uchylić się może od wykonania sądowego wyroku.

Z tych to przyczyn, właściciele w Galicyi bardzo rzadko występują z procesami przeciw dzierżawcom. W ostatnich właśnie latach częste zdarzały się wypadki, że dzierżawcy porzucali swoje dzierżawy, nie uprawiawszy i nie obsiawszy pola; właściciele jednak nie wytaczali procesów, bo wiedzieli, że proces przyniesie im więcej szkody niż korzyści.

Szkoda, którą nierzetelny dzierżawca w majątku zadzierżawionym wyrządza, staje się tem większą, im on dłużej zostaje w dzierżawie. — Ażeby ochronić produkcję ziemi i właściciela od większej, a z każdym niemal dniem wzrastającej szkody, niema innego środka

jak tylko: *najśpieszniejsze* odebranie rzeczy wydzierżawionej od takiego dzierżawcy, który nie dotrzymuje zobowiązań, kontraktem przyjętych.

Taki to środek znajdowali galicyjscy właściciele w praktyce sądowej, mocą której *śpieszne* postępowanie prowizoryczne (*possessorium summarissimum*) do sporów o zwócenie rzeczy wydzierżawionej zastosowywano, i nierzetelnego dzierżawcę, który albo

a) rzecz zadzierżawioną, po ukończonym czasie dzierżawy, zwrócić się wzbraniał, albo

b) czynszu dzierżawnego w terminie nie wypłacił, — alboważ

c) takiego warunku na którego niewypełnienie utrata prawa dzierżawnego w kontrakcie zawarowaną była — dopełnić zaniedbał, —

w drodze wspomnionego *śpiesznego* postępowania sądowego z dzierżawy oddalano ¹⁾).

Tej praktyki trzymały się sądy w Galicyi od r. 1812 do r. 1855, zatem przez lat 43, najpierw na podstawie dekretu nadwornego z 5 grudnia 1812 ²⁾ a w o-

---

¹⁾ Jak mocno wysoki rząd czuł potrzebę *śpiesznego* postępowania w rzeczonych sporach, dowodzą dostatecznie liczne przepisy, mocą których (w dobrach rządowych i funduszowych) *władze administracyjne* mogły same, bez udawania się do sądów, zmuszać dzierżawców do wypełnienia zobowiązań i do zwrócenia rzeczy wydzierżawionej. (Patent z 31 grudnia 1800 — Dekret kamery nadwornej z 14 kwietnia 1819 do L. 13345. — Dekrety gubernialne z 21 maja 1821 L. 21336 i z 20 maja 1826 L. 29746. — Dekret kamery nadwornej z 19 listop. 1847 L. 19749 i t. d.)

²⁾ Dekret ten ogłoszonym został cyrkularzem gubernialnym z 18 grudnia 1812 do L. 44559. — Lecz i przed ogłoszeniem tego dekretu spory, o których mowa, także nie inaczej jak tylko w *śpiesznej* prowizorycznej drodze rozstrzygane bywały, a wspomniany dekret tę tylko zmianę wprowadził, że ustanawianie prowizoryów, które przedtem także władzom administracyjnym przysługiwało, sądom wyłącznie zastrzeżół.

statutech latach, na podstawie najwyższego Cesarskiego rozporządzenia z 27 paźdz. 1849.

Dopiero w r. 1855 najwyższy trybunał sprawiedliwości z innem wystąpił zdaniem, i w jednym wypadku, wyroki dwóch niższych sądów, na podstawie prowizorycznego postępowania wydane — mocą których dzierżawca do oddania rzeczy wydzierżawionej, po upływie czasu dzierżawy, zmuszonym został — na rekurs dzierżawcy skasował, dzierżawcę do dzierżawy przywrócić nakazał, i orzekł, że zastosowanie prowizorycznego postępowania do takich sporów jest nieprawnem, i że właściciel praw swoich jedynie tylko w drodze *zwyczajnego* procesu dochodzić może.

Z wiedeńskiej powszechnej gazety sądowej.³⁾ dowiedzieliśmy się, że wysokie ministerstwo sprawiedliwości dekretem z 17 marca 1856 do L. 2126, w odpowiedzi na raport c. k. sądu wyższego lwowskiego, zdanie swoje w ten sposób objawiło: „że przepisy cesarskiego „rozporządzenia z 27 paźdz. 1849“⁴⁾ do sporów o zwrócenie rzeczy wydzierżawionej, zastosowane być nie „mogą“.

Dla prawnej obrony zdania, jakoby spory, o których mowa, w drodze postępowania prowizorycznego załatwiane być nie mogły, przytaczają zwolennicy tego zdania następujące rozumowanie⁵⁾: Mówią oni, że dawniejsza praktyka sądowa w Galicyi, przypuszczająca postępowanie prowizoryczne w rzeczonych sporach, opierała się na dekreтах nadwornych z 5 grudnia 1812 i z 24 marca 1825, któreto dekrety dopuszczały zastosowanie postępowania prowizorycznego *także* i na spory w wypadkach *zatrzymanego* (verenthaltenden) posiadania

³⁾ Allgemeine österreichische Gerichtszeitung vom 6. Nov. 1856.

⁴⁾ Przepisy te dotyczą summarycznego prowizorycznego postępowania w sporach o naruszenie posiadania. Reichsgesetzblatt Seite 14.

⁵⁾ Allgem. öster. Gerichtszeitung vom 15 Nov. 1856 Nr. 136.

i nawet o *dzierżawcach* wspominały; — gdy jednak te dekrety cesarskiem rozporządzeniem z 27 paźdź. 1849 zniesione zostały, a to rozporządzenie (stanowiąc nowe przepisy postępowania prowizorycznego w sporach o posiadanie) jedynie tylko o sporach w wypadkach naruszonego i zagrożonego posiadania wspomina, zaś spory o bezprawne *zatrzymanie* posiadania pomija, — przeto postępowanie prowizoryczne, po ogłoszeniu wspomnianego cesarskiego rozporządzenia, do sporów w wypadkach *zatrzymanego* posiadania, zatem też i do sporów o zwrócenie rzeczy wydzierżawionej, przez dzierżawcę bezprawnie *zatrzymanej*, zastosowaniem być *nie może*.

Lecz tu właśnie bardzo ważne zachodzi pytanie, czy wspomniane dekrety nadworne z r. 1812 i 1825 cesarskiem rozporządzeniem z r. 1849 istotnie zniesione zostały? —

Według §. 9 powszechnej ustawy cywilnej „trwają, ustawy w swój mocy póty, póki ich prawodawca nie *odmieni* lub *wyraźnie* nieuchylił“. — Wspomnionych dekretów prawodawca *wyraźnie* nie uchylił; odmienione zaś są one, cesarskiem rozporządzeniem z r. 1849, jedynie *tylko* względnie tych przedmiotów, o których to rozporządzenie, nowe, *odmienne* przepisy zawiera. Gdy jednak wspomniane cesarskie rozporządzenie jedynie *tylko* sporów o zagrożone i naruszone posiadanie dotyka, a o sporach w wypadkach *zatrzymanego* posiadania *nic* nie stanowi, zatem dekrety nadworne z r. 1812 i 1825 — o ile one do sporów w wypadkach *zatrzymanego* posiadania i do stosunków *dzierżawnych* się *ściągają* — nie są odmienione i *dotąd* mają moc obowiązującą, — przeto też wszelkie spory o *zatrzymanie* posiadania, w ogólności, a w szczególności te, które wpływają z stosunków *dzierżawnych*, w moc rzeczonych dekretów, w drodze postępowania prowizorycznego załatwione być powinny.

Instytucya postępowania prowizorycznego (*possessorium summarissimum*) jest prawdziwem dobrodziejstwem, a w wielu krajach koronnych, którym na tej instytucyi zbywało, wprowadzono ją dopiero cesarskiem rozporządzeniem z 27 Paździer. 1849. Dla tego też mniemamy, że przy wydaniu tego rozporządzenia, nie mogło być zamiarem prawodawcy, tę zbawienną (i właśnie wspomnionem rozporządzeniem znakomicie ulepszoną) instytucyę ścieśniać tam, gdzie ona już istniała i od niepamiętnych czasów z najlepszym skutkiem wykonywaną była — i tej instytucyi odejmować w Galicyi najgłówniejszy jej przedmiot, to jest: spory o zwrócenie rzeczy wdzierzawionéj.

Praktyka sądowa (zastosowująca postępowanie prowizoryczne do sporów, o których mowa) od niepamiętnych czasów w Galicyi wykonywana, spoiliła się tak ściśle z pojęciami o stosunku dzierzawnym, że dziś nikt takiego stosunku dzierzawnego nie pojmuje, w którymby dzierzawca, po utracie prawa dzierzawnego, nie mógł być z dzierzawy, w drodze *łatwego* i *spiesznego* postępowania sądowego oddalonym. — Poddanie się postępowaniu prowizorycznemu wymawiano we wszystkich kontraktach dzierzawnych jako warunek *sine qua non*, a wielu jest takich właścicieli, którzyby bez tego warunku kontraktu dzierzawnego nie byli zawarli. — Byłoby to słuszném, aby ten warunek, przez obie strony dobrowolnie przyjęty i dotąd w sądach zawsze jako prawny uznawany, miał swoją wartość, nawet względnie kontraktów dawniej zawartych, utracić?

Uchylenie dotychczasowej praktyki sądowej musi spowodować zamieszanie w pojęciach o stosunku dzierzawnym. Przy zawieraniu kontraktów właściciele nie będą wiedzieli jak mają swoje prawa zabezpieczać. — Przy wydarzonych sporach, strony długo jeszcze odwoływać się będą do postępowania prowizorycznego i nie prędko po-

trafia, przyswoić sobie inne, przewleklesze i trudniejsze środki prawne. — U wielu dzierżawców powstana wyobrażenia, że są uwolnieni od zobowiązań swoich, że do ich wypełnienia nie łatwo mogą być zmuszeni.

Gdyby postępowanie prowizoryczne do sporów, o których mowa, nie mogło być zastosowaniem, to dla tych sporów pozostałaby tylko droga *zwyczajnego* procesu (*ordentlicher Rechtsweg*), którą drogą najwyższy trybunał sprawiedliwości, od r. 1855, w dekretach swoich, stronom, spór wiodącym, wskazuje. — W zwyczajnym procesie muszą strony, form prawnych nieświadome, udawać się do adwokatów, których najczęściej w odległych miastach szukać trzeba. W tym procesie przychodzą akcye, exco-pye, repliki, dupliki, dylacye, spory uboczne, rekursy przeciw dekretom w ciągu sporu wydawanym, restytucye, i inne liczne formy prawne, w których każda strona łatwo znaleźć może środki do przewlekania procesu. Wykonanie wyroku sądu niższego, w zwyczajnym procesie, zostaje wstrzymanem, jeżeli jedna strona do sądu wyższego się odwołuje. — Wiemy z doświadczenia że lata mijają, zanim wyrok w zwyczajnym procesie, wydanym i wykonanym zostanie.

Takiemu to procesowi podlegać mają spory o zwrócenie rzeczy wydzierżawionej, w których kilkumiesięczna zwłoka przynieść może szkody wielkie i niepowetowane. Ten to proces ma zająć miejsce dotychczasowego spiesznego postępowania prowizorycznego, w którym strona bez pomocy adwokatów, krótką skargę, pisemnie lub ustnie, do sądu wnosi, a resztę sędziemu, z urzędu działającemu, pozostawia, — w którym także, wyrok niższego sądu może być natychmiast wykonanym.

Oóż się dzieć będzie w czasie długiego procesu?

W niepewności o skutkach procesu, posiadacz rzeczy wydzierżawionej nie będzie mógł w niej dobrze gospodarować; będzie on się ociagał z wydatkami, będzie za-

niedbował roboty polowe i zmniejszy pożytek z rzeczy wydzierżawionej. — Już wyżej wspomniany o szkodach, jakie nierzetelny dzierżawca w rzeczy wydzierżawionej wyrządzić może. Niebezpieczeństwo téj szkody większem jeszcze się staje w czasie procesu, bo wtedy dzierżawca jedynie tylko o to starać się będzie, aby sobie jak największe przywłaszczył korzyści, a czasem nawet dopuści się umyślnego uszkodzenia rzeczy zadzierżawionej, która w jego ręku się znajduje. — Deteryoryacja téj rzeczy będzie nieodzownym skutkiem długo trwającego procesu.

Doświadczenie uczy nas, że upadek kredytu, po większej części, przypisanym być musi przewlekłości procedury sądowej. — Czy też obawa długiego procesu w sporach o zwrócenie rzeczy wydzierżawionej nie utrudni stosunków dzierżawnych i nie przyniesie szkody w kulturze ziemi?

Już z saméj możebności długiego procesu, który przez każdego dzierżawcę może być wywołany, wyniknie dla właściciela niepewność odebrania rzeczy wydzierżawionej w umówionym terminie, a ta niepewność będzie przeszkodą do zawarcia kontraktu z innym dzierżawcą.

Obawiając się niebezpieczeństwa długiego i kosztownego procesu, będą woleli właściciele poprzestać na gorszem gospodarstwie i mniejszych dochodach, niż dobra swoje wydzierżawiać. — Właściciele kawałków roli, oddległych od folwanków, będą woleli kosić lub spasać skąpą trawę, na tych rolach rosnącą, niż poszczać ją w dzierżawę. — Ze produkcyi ziemi na tém ucierni, nikt wątpić nie może.

Uszczuplenie dochodów, niepewność i trudność uzyskania takowych, stać się musi przyczyną zmniejszenia wartości dóbr i osłabienia kredytu hipotecznego.

Choćby o zmianie dotychczasowej praktyki sądowej dotąd urzędownie nic nie ogłoszono, to przecież wiada-

mość o niej rozszerzyła się w kraju naszym, a jej skutki już bardzo czuć się dają. Na wiosnę r. z. rozbiło się kilka umów o dzierżawę, gdy się właściciele dowiedzieli, że im już nie będzie przysługiwać postępowanie prowizoryczne, w wypadku sporu o zwrócenie rzeczy wydzierżawionej. — Mamy także wiadomości z wielu okolic Galicyi, że niektórzy dzierżawcy (szczególnie izraeliocy dzierżawcy propinacyj i młynów) w r. 1856, o zasługującej zmianie uwiadomieni, korzystać z niej nie omieszkali, i *właśnie* dla tego, że śpieszne postępowanie sądowe przeciw nim już użytem być nie mogło, odmawiali płacenia czynszów, lub, po utracie prawa dzierżawnego, wzbraniali się ustąpić z dzierżawy, i zmuszali właścicieli do płacenia im odstępnego za oddanie rzeczy wydzierżawionej. Takich wypadków będziemy mieli coraz więcej, i ciągle wzrastać będzie liczba dzierżawców, którzy, przykładem innych uwiedzeni, nie zechcą płacić czynszów i rzecz wydzierżawioną bezprawnie zatrzymywać będą, aby z niej, jak najdłużej, mieć pożytek lub aby wymuszać na właścicielach pewne dla siebie korzyści.

Okazaliśmy dostatecznie, i nikt pewnie o tem wątpić nie zechce, że z zastosowania przewlekłego zwyczajnego procesu do sporów o zwrócenie rzeczy wydzierżawionej zle tylko skutki wyniknąć mogą, a mianowicie:

Niepewność praw, — szkody niepowetowane dla właścicieli, — demoralizacya wielu dzierżawców, — zwiększenie liczby sporów, — utrudnienie stosunków dzierżawnych, — pogorszenie gospodarstwa, — umniejszenie dochodów i wartości dóbr, i osłabienie kredytu.

Oprócz zwyczajnego procesu mamy w naszej sądowej procedurze, tylko postępowanie prowizoryczne, które daleko jest łatwiejszem i śpieszniejszym, zatem dla sporów, o których mowa, daleko stosowniejszem, niż zwyczajny proces.

Sądźmy przeto, że koniecznie jest potrzebnem, aby praktykę sądową, od niepamiętnych czasów w kraju naszym istniejącą, nadal zachowano, to jest: aby spory o których mowa, w drodze *śpiesznego* postępowania prowizorycznego załatwiano.

II.

Słyszeliśmy, że właśnie teraz powstało pytanie, czy, i jakie potrzebne są *nowe* prawne przepisy, względem procedury w sporach o rozwiązanie kontraktu dzierżawnego i o zwrócenie rzeczy wydzierżawionej.

Co do nas, najmocniej przekonani jesteśmy, że dla Galicyi korzystniej byłoby, wspomniane spory załatwiać, według dotychczasowej sądowej praktyki, w drodze *śpiesznego* postępowania prowizorycznego, niżeli *nową* zaprowadzać procedurę, bo do wspomnianej praktyki sądowej strony i sądy już przywykły, a obopólne stosunki prawne puszczających wdzierżawę i dzierżawców z tą praktyką tak ściśle się spoiły, że każda w niej zmiana sprowadzić musi zamieszanie w rzeczonych stosunkach. — Z resztą, wątpić o tem trudno, że postępowanie prowizoryczne, (które już przez pół wieku okazało się dobrem i skutecznem) rozporządzeniem cesarskiem z 27 paźdz. 1849 znakomicie ulepszone, w *przyszłości* jeszcze skuteczniejszem się okaże.

Na wypadek jednak, gdyby *nowa* ustawa, z powodów nam nieznanych, potrzebną się zdawała, niech nam wolno będzie, przytoczyć uwagi, oparte na potrzebach kultury ziemi i na stosunkach dzierżawnych, krajowi naszemu właściwych, które przy ułożeniu tej nowej ustawy, uwzględnienie znaleźćby powinny.

1. W tem, cośmy już powiedzieli, dostateczne znajdują się dowody, że nowa ustawa wprowadzić powinna

procedurę jak *najprościejszą* i *najprędszą*, podobną do procedury, przepisanej rozporządzeniem cesarskiem z 27 paźdz. 1849, której praktyczność i skuteczność powszechnie jest uznana.

2. W szczególności potrzeba, aby, w tej procedurze, dano sędziemu władzę zaprowadzenia, *w ciągu sporu*, tymczasowych urzędzeń, potrzebnych do odwrócenia grożącej szkody, — w sposób, w §§. 9 i 10 wspomnianego ces. rozporządzenia przepisany ⁴⁾.

3. Zwyczajem jest w Galioyi, że dzierżawcy dóbr wiejskich zadzierżawione dobra lub ich części (n. p. propinae, młyny, gorzelnie, pojedyncze kawałki gruntów &c. &c.) bez wiedzy właścicieli innym (poddzierżawcom) wypuszczają. — Właściciel rozpoczynając proces o zwrocenie rzeczy wydzierżawionej, nie może, w pozwie swoim, wymieniać poddzierżawców, bo o nich nie wie. — Potrzebnem przeto okazuje się prawne postanowienie, aby wyrok sądowy nakazujący zwrocenie rzeczy wydzierżawionej, przeciw głównemu dzierżawcy wydany, *także* i przeciw poddzierżawcom był prawomocnym i przeciw nim mógł być wykonany, — inaczej bowiem główny dzierżawca mógłby zawsze jakich rzeczywistych lub zmyślonych, poddzierżawców postawić, i tym sposobem, wstrzymać wykonanie, wydanego przeciw sobie, wyroku póty, póki by właściciel nie przewodził nowych procesów przeciw poddzierżawcom.

---

⁴⁾ Mielśmy wypadki, że dzierżawca, zamierzając porzucić dzierżawę, nie tylko sam pola nie uprawiał i nie obsiwał, ale nawet właścicielowi te roboty uskutocnić nie dozwalał. Takie i tym podobne wypadki wydarzyć się mogą *w czasie sporu* o zwrocenie rzeczy wydzierżawionej, a sędzia grożącej szkodzie inaczej zapobiedz nie może, jak tylko bezzwłocznem zaprowadzeniem tymczasowych urzędzeń przedmiotu sporu dotyczących, n. p. oddaleniem dzierżawcy, mianowaniem sekwestra dla zarządu rzeczy wydzierżawionej i t. p.

4. Bardzo często puszczane bywają w dzierżawę rzeczy *ruchome*, do gospodarstwa wiejskiego należące (n.p. krowy do dojenia &c. &c.). Szybka procedura sądowa w sporach o zwrócenie takich rzeczy, jest tém potrzebniejszą, im rzeczy ruchome więcej niż nieruchome na niebezpieczeństwo uszkodzenia lub zupełnego zniszczenia są wystawione.

5. Ponieważ stronom wiele na tem zależy, aby miały pewność, że zwrócenie i odebranie rzeczy wydzierżawionej, po upływie czasu dzierżawy, w oznaczonym terminie nastąpi, zatem byłoby do życzenia, aby każda strona mogła sądowe kroki, *przed upływem czasu dzierżawy*, rozpocząć, i spór, któryby o terminie zwrócenia rzeczy wydzierżawionej powstał, przed tymże terminem zakończyć, tak, aby wyrok, natychmiast po upływie czasu dzierżawy, mógł być wykonany.

6. Stosunki dzierżawne naszego kraju wymagają, aby *śpieszna* procedura w sporach o uchylenie kontraktu dzierżawnego i o zwrócenie rzeczy wydzierżawionej, mogła być użytą nie tylko w wypadku rozwiązania kontraktu z przyczyny upływu peryodu dzierżawy ⁷⁾, ale *także we wszystkich innych* (w kontrakcie ustanowionych) wypadkach rozwiązania stosunku dzierżawnego ⁸⁾.

---

⁷⁾ Peryod dzierżawy to jest: przeciąg czasu, na który kontrakt dzierżawny zawarty lub przedłużony został.

⁸⁾ Ustawy, dla prowincyj Lombardyi, Wenecyi, i Dalmacyi wydane — przepisujące wyjątkową i śpieszną procedurę dla wypowiedzenia kontraktów dzierżawnych i dla załatwienia sporów o zwrócenie rzeczy wydzierżawionych — ograniczają zastosowanie tej procedury na jedyny wypadek rozwiązania kontraktu dzierżawnego z przyczyny upływu peryodu dzierżawy. (Patent z 17 czerwca 1837 §. 25 i Patent z 31 paźdz. 1843). — Nie możemy sądzić, czy i o ile takie ograniczenie odpowiada stosunkom dzierżawnym, w rzeczywistych prowincjach istniejącym, bo nam te stosunki mało są znane. W Galicji byłoby to ograniczenie szkodliwem.

U nas bowiem puszczane bywają w dzierżawę wielkie folwarki, a najczęściej dobra, z kilku folwarków złożone, z propinacyami, młynami, stawami, gorzelniami, często nawet z lasami, — na lat 6 do 12, i to w taki sposób, że dzierżawca swoim bydłem i swojemi narzędziami gospodaruje, własne ma sługi, własnych officyalistów i poddzierżawców, a w zagospodarowaniu i używaniu rzeczy zadzierżawionej *żadnej kontroli* ze strony właściciela nie podlega i związanym jest jedynie tylko warunkami, w kontrakcie umówionemi, które ani w kaucyi ani w innym ruchomym majątku dzierżawcy zabezpieczenia nie znajdują. Często także przyjmują właściciele, naprzeciw dzierżawcom swoim, takie zobowiązania, które bardzo są ważne dla trybu gospodarstwa dzierżawcy, np. dostarczanie ściółki z lasów, opału do gorzeln itp.— Przy takich stosunkach dzierżawnych muszą obie strony wymawiać sobie rozwiązanie kontraktu, na czas dłuższy zawartego, w wypadkach niedopełnienia głównych jego warunków. W szczególności zaś dla puszczającego w dzierżawę bardzo ważnem jest, aby mógł dzierżawcę, który czynszu nie płaci lub rzecz wydzierżawioną uszkadza i niszczy, w wypadku, w kontrakcie umówionym, nawet przed upływem peryodu dzierżawy, w drodze *spieszonej* procedury sądowej, z dzierżawy oddalić. Że ten tylko środek jedynie jest skutecznym, aby prawa właściciela przeciw nierzetelnemu dzierżawcy zabezpieczyć, już wyżej dowiedliśmy. Możliwość użycia tego, już sama przez siebie, w wielu razach, dostateczną będzie, aby dzierżawcę nakłonić do wypełnienia warunków kontraktu *).

---

*) Nie można się obawiać, aby właściciele nadużywali tego środka ku szkodziu rzetelnych dzierżawców, bo użycie tego środka właścicielem *żadnej korzyści* lecz *najczęściej szkodną* skuteczną przynosi, albowiem oddalenie dzierżawcy, który w Galicji własnym inwentarzem gospodaruje, spowoduje zamieszczenie w gospodarstwie, a

Zważyć także należy, że ustawa, któraby właściciela, na cały peryod dzierżawny, pozbawiła jedynego skutecznego środka zabezpieczenia praw jego, i możność użycia tego środka ograniczała na jedyny wypadek upływu peryodu dzierżawnego, — że taka ustawa musiałaby doprowadzić właścicieli do tego, iżby kontrakty dzierżawne zawierali na czas *krótki*, może tylko na rok jeden, i potem je, według upodobania od roku do roku przedłużali, — a wtedy, nawet taki dzierżawca, który zobowiązania swoje rzetelnie dotrzymuje, nie miałby pewności zatrzymania dzierżawy przez lat kilka, co nie tylko dla dzierżawców ale i dla kultury ziemi, byłoby szkodliwem, bo dzierżawca, przy krótko trwającej dzierżawie, nie mógłby ani dostatecznej ilości bydła do dzierżawy wprowadzać ani takiełożyć kosztów, które dopiero po upływie jednego roku lub lat kilku pożytek przynoszą.

Zważyć nakoniec potrzeba, że spory o zwrocenie rzeczy wydzierżawionej, we *wszystkich* wypadkach rozwiązania kontraktu dzierżawnego, załatwiane były w Galicyi, od niepamiętnych czasów, w drodze *spiesznej* procedury prowizorycznej, — i że ten zwyczaj odpowiada potrzebom kultury ziemi i stosunkom dzierżawnym, krajowi naszemu właściwym. Trudno zaprzeczyć, że korzystniej jest, nowe prawne przepisy do takiego zwyczaju zastosować, niż uchylać go i obalać pojęcia, z tym zwyczajem spójne i przez długoletnią praktykę mocno wkorzenione.

---

właściciel, po oddaleniu dzierżawcy, nie jest w stanie nabierać bydła, narzędzi i siana w dostatecznej ilości i tak rychło, aby mógł gospodarstwo, porządnie i bez przerwy, dalej prowadzić.

Wieloletnie doświadczenie uczy nas, że właściciele bardzo rzadko, i tylko w razach nagłej potrzeby, chwyтали się środka oddalenia dzierżawcy w drodze postępowania prowizorycznego, a od rozpoczętych nawet kroków sądowych odstępywali, skoro tylko dzierżawca, chociaż po terminie, obowiązki swoje dopełnił lub dostateczną dał gwarancją, że je dopełni.

7. Wszystko, cośmy w tem piśmie o dzierżawach powiedzieli, stosuje się także i do takich kontraktów *współki*, w których rzecz wypuszcza się w używanie pod warunkiem oddawania właścicielowi pewnej części użytku (§ 1103 powsz. ust. cyw.). Takie kontrakty powinnyby — pod względem procedury w sporach o ich rozwiązanie i o zwrócenie wypuszczonej w używanie rzeczy—podlegać tym samym przepisom, którym podlegają kontrakty dzierżawne.

KORNEL KRZECZUNOWICZ.

DREZNO

(zbiory sztuk i archeologii w tem mieście).

Jedziesz do Drezna to niby odwiedzić możnego pana co ci krewny po matce, obejrzeć skarby jego, a przypomnieć sobie dom rodzicielski; bo tu nie jedno zobaczysz co zdobiło komnaty ojcowe. Z tą też przychylnością wjeżdżałem do stolicy co za naszych urosła Sasów; ale jakieś zimno owiało mię z owych murów co je chłód protestantyzmu wyziębili. Spojrzawszy na miasto, ujrzysz wspaniałe kopuły, pełne ozdób budynki, zalecone sztuką statuy i posagi; przecież wszystko to nie zawiedzie twej myśli dalej, jak do czasów, gdy chłodne głowy na wzór loczków, peruk, któremi się stroiły i boże przybierały świątynie.

Nie przeczę, prześliczny jest *Zwinger*, ale tak jak z berlińskiego *Sans Souci* wieje zén duch wolterowskich czasów. Wspaniały jest *kościół katolicki*, ale mimo jego wielkości, mimo wybornych dzieł architektury, rzeźby i malarstwa, takich jak: *Chiaveri*, *Matiolli*, *Rafael Mengs*, *Bernini*, *Torelli* i *Pallo*; przecież nie czuć tutaj trady-

cyj kościoła — w formie nawet i wewnętrzném urządzeniu niema nic z téj symboliki, co to mówi do ciebie przeszłością gdzieś w podziemiach katakumb poczętą. Niby to świątynia katolicka, a jakoś do twarzy jej, że dopiero w 1806 roku dzwony na wieżę zaciągnęli. I owa wyborna muzyka, na którą co niedziela zbierają się pobożni (których do przyzwoitości Szwajcar zniewala), nie działa tutaj nawet tak uroczyście jak proste organy w której z katedr nadreńskich.

I nie dziw — bo dwór jak oaza na pustyni, siadł na łonie protestanckiego narodu, a więc niema tradycji, wątku prawdziwego dla dłużej i pęzła kierunku. *Teatr* z wyborną operą jest na swoim miejscu; a co już kościoły to gdzieś w teatralnych budynkach motywów dla siebie szukały. Toć kościoły: *N. M. Panny* (*Frauenkirche*) o ciosowej wspaniałej kopule, *neustadzki* co na ciężkich słupach wysokie nosi sklepienie, *św. Krzyża* wyglądający na grecką budowlę: wszystkie te świątynie podobne do teatrów wzniesionych ręką jakiegoś protestanta, ooby się wychował w dawnej Grecyi, kształcił w Rzymie, podróżował po Francyi, a po stuleciach snu ewangelickich słuchał prelekcij.

Ośmiel się tylko zimno mówić o tutejszych budowlach drugiej połowy przeszłego stulecia, zaraz cię skarą surowo mówiąc i pisząc że: kościół katolicki kosztuje dwa miliony talarów, marmurowe w nim ozdoby 23.370 talarów, organy 12.000 tal. etc.; ze wszystkich kościołów summy te dokładnie nawet w *Führerach* są zamieszczone. Żeby zaś tém cenniejszem było oglądanie owych arcydzieł, dodana w przewodnikach taryfa celna, wiele od zwiedzenia której świątyni płacić wypada; np. za obejrzenie kościoła *N. M. Panny* płaci się 20 Sgr. kościelnemu którego mieszkanie wskazują przewodniki przy ulicy *Rampische Gasse* Nr. 26. — Wszędzie to w Niemczech zwiedzanie opłacać się zwykło, ale Drezno celuje

w systematycznym ściganiu tych niby dobrowolnych podatków.

Mimo tedy galeryi obrazów i tylu arcydzieł zgromadzonych w Dreźnie, mimo rozkosznych brzegów Elby, pięknych pałaców i miłych ogrodów; mówiąc szczerze ziało mi owo luterstwo i jakoś smutno mi było w stolicy arystokracji naszej.

— Wiesz czemuś nie śwój? rzekł mi znudzonemu jeden z dawnych kolegów mieszkający w Dreźnie — oto niema tu nie świętego, tu rozum panuje i sam siebie czei w utworach swoich. Tu cudów nie było, ani w nie wierzą, a więc i święci nie położyli się pod sklepieniami tych kościołów; historia nawet nie zapisała się na grobowcach i niema pomników w pustych świątyniach.

Tak tedy rozmawiając o owym uroku jaki obraz cudowny, święte zwłoki i pamięć wielkiej przeszłości rozlewają na miejsca niemi uświetnione; zaszliśmy na *Friedrichs-Strasse* gdzie *cmętarz katolicki*. Choć rzewnie a łzawo, przecież milej tutaj, bośmy między swemi. Cmentarz ten to jedna z ostatnich kartek dziejów naszych; co jeszcze nie dawno na ojczystem świeciło po-u, to tu pogasło.....

Jakaż dziwna mozaika tych mogił i grobowców! — jakiegokolwiek jesteś narodu to tutaj masz się czemu pokłonić — toć stoją obok siebie pomniki Anglików, Niemców, Francuzów, Rosyan i nasze. Niby na uzupełnienie tego grobowiska arystokracji, poeci i artyści przyszli leżeć obok chelmów i tarcz herbowych zdobitych pomniki. A więc cyprysy z mogiły na mogiłę porozzpinały gałęzie, niby jedne drugim pamięć i cześć przekazując dla tych, co pod ich ramionami w ciszy tu leżą.

Obok grobowców: Dezyderyi Komorowskiej, Waleryi Bielińskiej i Jakóba Alexandra Lubomirskiego, stały

na jednej podstawie dwa prostego rysunku kamienne pomniki ¹⁾: na jednym chelm, miecz brązowy i napis ku pamięci Stanisława Skarbka Wojczyńskiego generała dywizji † 1837 r., na drugim harfa i świeży wieniec z dębowego liścia. To grób Kazimierza Brodzińskiego — jedna z tych mogił co to jak drogoskazy dla pielgrzymów, wytknęły szlaki po szerokim świecie...

Dalej Szwajcarowi z Soloturn Karolowi Falkensteinowi przyszło tutaj w r. 1855 położyć głowę, by znów grobowiec jego inne nawodził wspomnienia...

Słowem, cmentarz ten wytłumaczy ci dlaczego taki urok ma dla nas luterskie Drezno; na nim wyczytasz jakby z wzorów kanwy tło życia miasta cudzoziemców, co się stolicą saską nazwało. Owe smętne cyprysy mówią ci o tém co nasze, a te znów kominy fabryczne zamykające tylny mur cmentarza, to niby symbol tego o czém marzy ów świat co cmentarz otoczył. I zostałbyś tutaj, bo słońce zachodzi; cisza, a dzwonek Anioł Pański głosi — a więc wieczne odpocznienie tym co na obcej legli ziemi, jakby za karę namiętnej dla kraju miłości.

Jest jedna droga którą i protestanci trafiają w to co technie tem życiem jakie kościół rozlewa na wszystko, gdzie rękę swą przyłoży; droga to sztuczna, bo wysnuta z badań, nauki, odtwarzania i naśladowania przeszłości. Przecież miłe wrażenie robi *nowa świątynia katolicka na Neustadt*. Śliczny to mały kościółek wznie-siony w stylu przechodnim z romańskiego w gotycki — owa apsis, belkowany strop, naśladowane mozaiki al-freska i piękny portal, wyglądają jak w dawnych ko-ściółkach z pierwotnych czasów Chrześcijaństwa. Utwór

---

¹⁾ Rysunek patrz *Przegląd Ludu* r. 8 nr. 5. W temże piśmie o Dreznie: r. 4 str. 63, r. 7 str. 334, i w roku 6 bałamutny artykuł pod napisem *Saxonia*.

to lat ostatnich, a jak berliński św. Piotra i nowy kościół na Werderskim rynku (wedle planu Schinkla), świadczą że protestanci zaczynają po długiem błakaniu trafiać anów na drogi, po których tylko i jedynie doścignąć można wyżyn na których Chrześciance sztuki postawił.

Nie dziś, nie jutro rozumieją oni to, do czego przecie pomału na drodze instynktu i nauki dochodzą: toć długo, długo ze wszech stron przypatrywali się Sasi *Rafaelowskiej Madonnie*, zanim doszli tajemnicy, trafili w myśl obrazu, stawiając dlań ołtarz. I rzeczywiście jeśli *Holbeinowska Madonna* stać może w Galeryi jako obraz, to *Rafaelowska* tylko w ołtarzu ma znaczenie swoje. Pierwsza, to jeszcze Bogarodzica na ziemi — boskość świeci na jej czole, ale macierzeństwem do ludzi się zniżyła. Otoczyła ją kołem liczna rodzina pocziwego burmistrza Meyera, nklękli z pokorą, ale wyraz boskiej miłości jaśniejący na twarzy N. M. Panny, igranie dzieciątka Jezus ośmieliły pobożnych mieszczan; podnieśli tedy głowy ku świętemu obliczu i skarżą się na nędzę swoje, a Boża Matka radzi pocieszonej cudem rodzinie. To Bogarodzica na ziemi między ludźmi, kiedy *Rafaelowska* w Niebie, nie ciało ale istna abstrakcja boskości i miłości nadziemskiej. Holbein mógł stworzyć swoje arcydzieło modlitwą i sztuką. Rafael zda się niepotrzebował pędla i farby, ale mistrzostwem swoim niby cudownym panotypem samo natchnienie z Nieba przeniósł na płótno.

Oba te obrazy odosobniono w galeryi od reszty, otaczając je powagą i uszanowaniem. Opatrzność sprawdziła tutaj dwie Madonny, jakby chciała protestantów potęgą sztuki tam pociągnąć, gdzie my wiarą i czołg dla częstochowskiego obrazka wznieść się możemy.

Tu część odbiera Bogarodzica w utworach: *Rafaela*, *Holbeina*, *A. Veneziana*, *Giulia Romana*, *Bognacavalla*,

Correggia, Massuolego, Marratta, A. Caracciego, J. van Eycka i Murilla.

Mówię cześć, boć trudno podziwiać te arcytwory bez uznania świętości Bogarodzicy, kiedy całe ocenienie ich wartości mierzy się tylko potęgą bóstwa wlanego w twarz i postać niepokalanej Dziewicy. Więc czczą protestanci Madonnę w obrazie Rafaela, jak skoro nawet zdejmują tu czapki a nie stają przed Nią z pędzlem i paletą by naśladować mistrza; czują że modlitwa, miłość, łza i natchnienie, skopijować się nie dadzą, a boskość tylko temi siłami ściągniesz na ziemię, by jaśniała w dziele człowieka.

Żadna z Rafaelowskich Madon niema tak wybitnej cechy natchnienia jak ta dziś drezdeńska a prócz Niej jeszcze 10 przypisują jemu, jak: *la giardiniera*, zwana z rybą, rodziny *Alba, della Sedia, z Foligno*, w *mincheńskieję pinakotecz*, owa ze szczygłem w berlińskiem muzeum, *del passeggio* oraz z *domu Aldobrandinich* w Londynie, i *col divino amore* w Neapolu.

Oglądając kilka znaczniejszych galeryj, przyszła nam myśl notować które typy N. M. Panny i świętych przyjęły się i upowszechniły w kraju naszym. Ciekawa by to rzecz była zebrać wiadomości o tem co i dla czego stało się u nas z rzeczy sztuki ulubioném, a od obcych wziętę, prawo obywatelstwa zyskało.

Z obrazów w drezdeńskiej galeryi będących najpowszechniej u nas się powtarzają wizerunki N. M. Panny: *Carlo Dolce* (ręce na piersiach), *Sasso Feratto* (z dzieciną Jezus), *Lutti, Murillo* i *Jean de las Roelas*, (w niebowzięcie).

Chociaż tutaj w Drezdeńskiej galeryi spotykasz się z tytuł imionami naczelnymi co znakomitszych szkół malarzkich, a w Berlinie bez porównania mniej obaczysz świetnych utworów, przecież kto się chce obejrzeć w przebiegu całego rozwoju sztuki, więcej się w galeryi ber-

Nieakiej nauczaj, bo ją prawdziwie umiejętnie i systematycznie urządzono. Także taki np. katalog jak berliński Dra M. Schaalera lepiej ułatwia obejrzenie od owych drezdeńskich choć uczenie wypracowanych przez J. Hübnera i C. Ernsta. Celem zaś głównym wielkiej galeryi jest jak sądzę, właśnie przejrzenie świata sztuki a łatwe znalezienie się wśród labiryntu tych niby gwiazdek drobnych, co świecą na owym polu, gdzie gieniusze drogi wytykają. W takich zbiorach nie chodzi o badanie szczegółów; każdy bowiem wie, że mu po utwory starokolońskiej szkoły nad Ren, po Dürerów i Wolgematów do Norymbergi, za pomnikami sztuki bizantyńskiej do Moskwy, Kijowa, Konstantynopola etc. etc. jeździć przyjdzie. A więc po obejrzeniu tych 15—20tu arcydzieł w galeryi drezdeńskiej, chciałbyś ładu, systemata, a tego właśnie Drezno Berlinowi pozazdrościć musi.

Grüne Gewölbe ów arcybogaty sklep jubilerski, i tylu oryginałami słynny *zbiór Antyków* daleko lepsze mają katalogi; pierwsze Landsberga, drugie Dra H. Hettnera.

Katalogi systematyczne to rzecz nie błacha, bo one są jakby examenem jak rozumieją i pojmują naukę ci, co zbiory dla niej tworzą. Dlaczegoż z muzeów berlińskich północne (*das Nordische*) niema żadnego katalogu, a egipskie tak dokładny posiada? — oto powiem sekret: bo w Berlinie znają się na starożytnościach Wschodu, a między wykopaliskami słowiańskimi zamieścili owe postne paski martwiące (kateny), jako za-bytki pogańskie!

Kiedy już o starożytnościach mówić nam przyszło; to pomijając zwiedzany powszechnie *zbiór porcelan* z których słyną Sasi; wstąpmy do *muzeum historycznego, biblioteki* i *zbioru ojczystych starożytności* w tak zwanym wielkim ogrodzie (*Grosse Garten*).

Liczne i dobre katalogi począwszy od owego jeszcze w 1834 roku napisanego uczenie przez Qvandtą, obja-

śniają ciekawego o *skarbach historycznego muzeum*. Ileż tutaj między bronią, pułdami i zabytkami domowemi naszych pamiątek! Toć dobrze rzeczy te obejrzawszy, więcéjby się znalazło nad ową zbroję, hełm, szablę Jana III i tarozę ze zwycięstwem Leszka Czarnego nad Jadźwingami, co zamieścił p. hr. Przeździecki we *Wzorach sztuki średniowiecznej*. Muzeum to w połączeniu ze zbrojowniami wiedeńską i petersburską, oraz ze zbiorem arcyksięcia Karola w Berlinie, obejrzaone szczegółowo przez polskiego archeologa, dostarczyłoby kilkadziesiąt prześlicznych przedmiotów naszej historyi i starożytności się tyżących.

Trudno zaprzeczyć że my i anglicy ze wszystkich narodów europejskich najliczniej po świecie dla przyjemności jeździmy — czemuż któremu z możnych a uczonych nie przyjdzie ochota kazać porysować i opisać wszystko co polskie po muzeach i gabinetach znacniejszych miast Europy. Taki zbiór pamiątek naszych za granicą dochowanych byłby wielce ciekawém dopełnieniem badań w kraju czynionych. Wreszcie umiejętne ocenienie tych przedmiotów przez biegłych konserwatorów i kustoszów dokonane, dla naszych archeologów wskazówką, by się stało, lub też do uczonej zachęciło polemiki.

Wprawdzie w urywkowych studyach rozpoczął już p. hr. Przeździecki spełniać to zadanie; ale smutno przyznać że jego zacne a bezinteresowne usiłowania tak zimno kraj przyjmuje. Kiedy Niemcy i Francuzi wiele już i uczenie o *Wzorach sztuki średniowiecznej* napisali, po polsku ani jednego nie czytałem o tém dziele artykułu, coby na miano prawdziwie naukowej, ściśle archeologiczno-artystycznej recenzji zasłużył. O panegiryk lub pamflet u nas bardzo łatwo; ale do istotnie umiejętnego ocenienia pracy z pola archeologii, albo niema zdolnych, albo odwagi.

Królewska biblioteka drezdeńska od XVII dopiero wieku datuje istnienie swoje. Dział rękopismów nieproporcjonalnie ubogi w porównaniu do liczby ogólnej książek. Dziel bowiem ma biblioteka wyżej 300,000, między którymi historia najlepiej reprezentowana; manuskryptów zaś tylko 2,800, gdzie do najcenniejszych policzyć wypada: greckie *rękopisma ewangelij* może z IX i X wieku, pięknie miniaturowany *Koran* pod Wiedniem wzięty, wreszcie *Sachsenspiegel* z XIII stulecia; nadto *zwoj papyrusowy* z czasów Ptolomeuszów i *anatomiczne rysunki Dürera*. Do tej także kategorii należą *rękopisy po Medyceuszach*, *po księciu Burgundzkim* i *Macieju Korwinie*. *Inkunabulw* jest wyżej 1600; między temi 8 *druków ksylograficznych*, *włamek biblij Gutenbergo*skiej (42 wiersze) łacińskiej na pergamenie—dalej takż *psalterz Fausta* i *Seefera* z r. 1457—w ogóle 70 tomów druków na pergamenie, gdzie *Breviarium romanum* weneckie z r. 1478 i *Boecacio* z drzeworytami są najciekawsze. Z klasyków jest *pierwsze podobno wydanie Homera* z r. 1488. Trudno wreszcie przepomnieć *Nowy testament* z XI stulecia z *Börnierskim kodeksem* listów ś. Pawła z IX wieku. W ogóle pomijając meksykańskie i wschodnie rękopisy w próbkach tylko propter raritatem tu będące, za najpiękniejsze miniatury manuskryptowe uważamy *obrazki książąt saskich* i *margrabiów Miśni*. Przecież miniatury te stoją co do wartości nieco niżej jak nasze krakowskie kapitałne i akademickie, a daleko im od owych przepięknych pragskich w bibliotece czeskiego muzeum dochowanych. Niema i tu wprawdzie pomników tej wagi jak *Codex aureus* minocheński, paryżka *książka modlitewna Karola IX*ego lub rękopis *Wessobrunski*; przecież z tego co nam pan Hanka był łaskaw pokazać widać dowodnie, że od XI do połowy XIVgo stulecia w Czechach na bardzo wysokim stopniu stało malowanie miniaturowe rękopiśmienne; dość przytoczyć

takie *mater verborum* r. 1102 przez Mirosława malowane, *biblia pictorata* Sebiesława z r. 1060, *biblia Jaromirza* malowana przez Bohusza 1258 r., *Passionale księmi Kunegundy* z r. 1312, *Kodeksy z czasów Karola IV*, między innemi *księgi modlitewne arcybiskupa Ernsta* z r. 1850, *liber viaticus biskupa Jana z Lucemierza*, *missale biskupa Jana z Olomuńca*, *Stitnego księgi prawdy* z r. 1376 itd. Cóż dopiero gdybyśmy wyliczyli rękopisma skarbcza praskiej katedry, biblioteki uniwersyteckiej i kancyonały z archiwum ratusza! — w nich to widny zaród czeskiej szkoły malarstwa co tak zaszczytnie w XIV i XV wieku wystąpiła. Żeśmy już o tém wspomnieli, to i dodamy imię *Zbinka z Trotiny* najslawniejszego miniaturzysty czeskiego w XIV stuleciu. Chcącym bliżej poznać tknięty przedmiot, zalecam co do rzeczy czeskich: *Popowa o starobyle české malbě* i *Wocela Grundzüge der böhmischen Alterthumskunde*; osobliwości zaś biblioteki drezdeńskiej dobrze opisał Karol Falkenstein ów co to skreślił żywot Kościuszki a umarł bibliotekarzem w stolicy saskiej.

Prócz biblioteki królewskiej publicznej, ma jeszcze Drezno kilka innych jak: *księgca* (250 rękopisów, 3000 rycin), *Akademii medycznej* (10,000 tomów), *akademii sztuk*, *szkoly politechnicznej*, *towarzystw: gospodarczego, botanicznego, przemysłowo - rzemieślniczego, wreszcie archeologicznego*.

Muzeum starożytności ojczyźnych obfituje najwięcej w rzeźby z drzewa — jest tu kamień z napisem z XI wieku (?), napisy z dzwonów w kopijach między którymi najstarsze z XV stulecia, kiedy u nas ludzimiński dzwonek już 1229 rok wskazuje; — ornaty zachowano tu z XIII i XIV wieku, a rzeźb najwięcej z XVI stulecia. Pogańskich starożytności (naturalnie słowiańskich) o wiele mniej jak w Pradze, choć zbiór czeskiego muzeum nie liczy więcej nad 1000 sztuk. Jako osobliwsze przed-

mioty ze względu wartości archeologicznej wymienić wypada: tak zwane *głodowe kobierce*, a raczej kościelne zasłony (*cortinas*) które był Jakób Gorteler r. 1472 do kościoła ś. Jana w Cittawie (*Zittau*), na pamiątkę głodu (*Hungertuch* stąd zwane) zfundował. Kobierce te przedstawiają do stu obrazów biblijnych a należą do zabytków tej w nauce wagi jak owe Quedlinburskie, heiningeńskie i ebsdorfskie. Dalej co ciekawsze: *antependium* haftem złotym i jedwabnym koronacją N. M. Panny wyrażające, z wieku XIV, pochodzące z kościoła w Pirny — porównać je można co do wartości z tego rodzaju pomnikami w Norymberdze (apostołowie w kościele ś. Wawrzęca), Marburgu (historja syna marnotrawnego) i w minstrze bernesańskim. Wreszcie tutaj znajduje się *mona ołtarzowa* wyobrażająca w rzeźbie kamienną Chrystusa Pana w grobie — zabytek to z XV stulecia z kościoła drezdeńskiego ś. Bartłomieja pochodzący, do najstarszych w tym rodzaju liczony.

Znowu przy oglądaniu tego zbioru zgorzrzyło nas protestanckie pojmowanie zadania archeologicznych muzeów. Gdybyśmy przypuścili że nam wolno poodzierać kościoły ze starych ołtarzy, obrazów i chrzcielnie; to mniemam że na sto razy lepiej stałoby nas było muzeum jak to drezdeńskie. Przecież i w innych protestanckich miastach niemieckich w takiej oto średniowiecznej Norymberdze kościoły dawniej katolickie w posiadanie ewangelików przeszły, a zestawili w nich wszystko co do ozdoby i obrządku należało. Pokazują wprawdzie ołtarze i relikwiarze za pieniądze, ale przecież ołtarz został ołtarzem i w kościele a nie w muzeum się mieści. Tu zaś gromadzą ze wszystkich świątyń co się sztuką lub starożytnością zaleca w muzea i galerie.

Jeszcze przypuszczam że wolno zrobić podobną wystawę jak oto ta tegoroczna naczyń kościelnych w paacu arcybiskupim w Kolonii; ale co już z ołtarzów, or-

natów i chrzcielnic fundować muzea, to mi się wcale niestosownem wydaje. Przecież ten sposób pomnażania zbiorów coraz bardziej się upowszechnia. Co jeszcze śmielsza, w muzeum towarzystwa starożytności w *Stuttgartie* widziałem trupy z trumnami razem do ubogiego lokalu tego vereinu zwleczone. Pytam się na co archeologom potrzebne w zbiorach czaszki i piszczele? czyż nie dość opisać jak te szczęty znaleziono a umarłym wiecznego pozwolić spoczynku?—Pogańskie wykopaliska to rzecz inna — te przez spalenie ciał i samą już odległość wieków nie rążą omentarnym widokiem; wreszcie z poganami nie łączy nas ów tkliwy związek należenia do jednej chrześcijańskiej rodziny. W zbiorze znów starożytności w *Wiesbaden* nawet grobowce hrabiów Katzenelenbogen zamieszczono. Toć i część przodkom się należy, a tacy Katzenelenbogenowie w XIII stuleciu walczący za ojczyznę swoją, godni by pamięć ich w świątyniach o świetnej mówiła przeszłości, a nie aby w muzeum jak w gabinecie anatomicznym czaszkami świecili.

Kiedy już protestanci uczeni i świętych z relikwiarzami w szafkach muzeów mieszczą, to słuszną obawą że się ich zbiory w kostnice omentarzów zamienia. To oburzenie moje tém snadniej pojmie każdy, kto się z ołtarzami i monstrancyami, kościelnymi sprzętami dzisiejszego jeszcze użytku i z kośćmi trupów po muzeach spotykał; a sędzę że zbyteczna rozbierać i dowieść gdzie to jest granica, której w takich razach przekraczać jak myślę nie wolno.

Do ciekawszych zbiorów Drezna należy niezawodnie muzeum nadbibliotekarza radcy dworu *Dra Gustawa Klemma*.

Pan Klemm jeden z najznakomitszych ucionych saskich, gromadzi przedmioty archeologii i etnografii, jako pomoc i materiał do swoich olbrzymich prac w zawodzie historii kultury powszechniej. Potrzeba było tej

nauki jaką szanownemu zbieraczowi całe Niemcy przyznają, przyjaźni jego z nieboszczykiem królem saskim i ogromnych stosunków po całym świecie, aby takie muzeum utworzyć.

Wszystkie ludy odbierają pierwsze ukształcenie z uwzględnienia sił i sposobów, jakich natura w działaniach swoich używa; a zatem na tej drodze spotykają się u powszechnego dla wszystkich źródła — dalej pouczają się jedno od drugich, a więc cywilizacją nieznaną, inną już zbadaną tłumaczyć można. Z tej zasady porównywaniami i zestawieniem właściwości i pomników cywilizacji wszech narodów, przychodzi pan Klemm do systematu w zbiorze swoim i ciekawych rezultatów w dziele *Allgemeine Culturwissenschaft*, które tomami w Rombergskiej Lipskiej drukarni od r. 1855 wydaje. Dotąd zastanawiał się uczony badacz nad pożywieniem, napojem, ogniem i bronią; teraz przejdzie do uwzględniania rozwoju oświaty w ubiorze, sprzętach, mieszkaniach i naczyniach.

Spostrzeżenia jego i metoda którą tu ledwo ogólnikiem wskazaliśmy, szczególnie trafnie przypada do tłumaczenia zabytków przeszłości pogańskiej. Byłem sam świadkiem zadziwiającej jego biegłości w wskazaniu celu i sposobu użycia niejednego z narzędzi w mogiłach добытых. Odkrył się na przykład jakiś w dziwny kształt ozdobiony krzemień w grobowisku słowiańskim — pytanie do czego mógł służyć i jak był używanym? — Znajduje mi badacz między narzędziami przywiezionemi dziś od jakichś australickich wyśpiarzy tak samo ukształcone kamienne narzędzie, przytwierdzone sztucznie do drzewa lub kości — opowiada co w naturze dało wzór do jego utworzenia, wskazuje jak i do czego służy; słowem przez te trafne analogije przekonanyś dowodnie, że będący przed tobą krzemień także a nie inne miał użycie. Cóż dopiero gdy jak mistrz poczenie ci zestawiać w swym zbiorze: ubiory, materye, wzory deseni, narzędzia wyro-

bu etc., wskazując powinowactwo narodów, naśladownictwo lub przyjęcie różnemi drogami do tychże samych rezultatów. Niepodobna abym tutaj teorye pana Klemma podawał, bo ciekawi z dzieł jego obznajmją się z nimi; ale wyznaję że mię zadziwił biegłością w zestawieniu, znanemi przedmiotami nieznane i zagadkowe z łatwością tłumacząc. Nasze rzeczy traktuje pan Klemm z miłością a bez uprzedzenia, ale zbiór jego w tej kategorii nader ubogi, jeśli porównamy masę zgromadzonych w nim właściwości innych ludów z słowiańskiem. Radby zawiązać stósunki z uczonymi polskimi, a więc adres jego podaję: „*Dresden Königsbrücker Strasse Nr. 27.*“ — Może też wreszcie przyjdzie komu ochota bądź odwiedzić zbieracza, bądź strojem chłopskim ze swęj okolicy, nożykiem, łyką drewnianą, najprostszem a właściwem jakiej miejscowości narzędziem rolniczem etc. powiększyć muzeum już tak bogate.

Zbiór tak zwany *Preusker'ski* (od imienia zbieracza) mieści się przy gabinecie antyków, liczy do 700 numerów, zawierając wykopaliska po największej części z mogił słowiańskich w Saxonii i północnych Niemczech dobyte, jak: zabytki krzemienne, brązowe, żelazne, bronia, urny, naczynia gliniane domowe, ofiarne, ozdoby etc. — Opis tego ciekawego zbioru wyszedł teraz w Lipsku (u H. Fritza). Podobnych publikacyj nie wolno nam zapoznawać; bo co Niemcy piszą o wykopaliskach swoich północnych, to wszystko są rozprawy nad rzeczami słowiańskimi; a więc ułatwiają nam badania i uzupełniają odkrycia nasze.

Jeszcze wspomnieć mi wypada, iż istnieje w Dreźnie *królewskie towarzystwo badaniu i ochranianiu zabytków sztuki i przeszłości poświęcone (Alterthumverein)*. Towarzystwu temu przewodniczy teraz Jego królewska wysokość książę Jan z pomocą panów Drów Schulca i Engelhardta — liczy ono obecnie do 300 członków i wy-

daje pismo pod nazwą *Mittheilungen i Correspondenz-Blatt* które znowu pod redakcją Dr. M. Löwe jest organem połączonego wydziału badaczy starożytności Niemiec całych.

Jego królewska wysokość książę Jan otwarł 16 Sierp. b. r. pierwsze zebranie wysłańców ze wszystkich towarzystw archeologicznych Niemiec środkowych, w celu obrady nad sposobami centralizacji rezultatów badań na różnych punktach czynionych. Panowie Quast i Dr. Lisch byli duszą tego zjazdu odbytego w Dreźnie. Podobne zgromadzenia niezmiernie wpływają na wzrost nauki, bo wzajemnem udzieleniem pomozą, starczy na polu badań zdobyte a starciem opinij zdrowe wyrabiają pojęcia, — słyszę że i centralna archeologiczna wiedeńska komissya zamysła o urządzeniu takiego zjazdu w roku przyszłym.

Kończąc te moje drobne wiadomości, które podczas kilkudniowego pobytu w Dreźnie znotowałem, przemilować nie mogę: że w Lipsku wychodzi jedno z najlepszych pism archeologicznych pod napisem: *Zeitschrift für christliche Archäologie und Kunst*, przez panów Quasta i Ottego najbieglejszych z saskich archeologów redagowane. Dziwna że nas protestanci wyręczają pisząc wybornie w przedmiocie archeologii katolickiej. Kościelna archeologia Ottego jest dzielona doskonałym a autor pastor ewangelicki.

Józef Łepkowski.

TERMOPILE.

Poemat przez Felicyana.

DIDASKALIA

Kserkses przedsięwzięwszy podbić Grecyę (pleśń I), ciągnie na nią olbrzymią siłą nieśmiałej Hecaby. — Działo się to na lat 481 przed Erą prawdziwego Światła. Jeżeli podobna wierzyć Herodotowi (za nim Caatu, Hist. Unia. T. II str. 148, oraz Miller T. I. str. 76), siły te przenosiły 5,000,000 ludności, — samych Galer było do 4,000. Trzy lata przygotowywano wyprawę, gdyż dumny Pers ułożył sobie, krwawo i nieomylnie pomścić hańbę Maratonu. Pięćdziesiąt sześć ludów obcych, nie licząc samych Persów i narodów im podległych, wchodziło w skład owej gigantycznej ruchohawki. Przewaliła się ona całą swoją mocą z Azji do Europy sposobem prawie niepodobnym do uwierzenia. Rzucono most na Hellespencie, od strony Abydu (dzisiejsza cieśnina Dardaneelska) do Sestos będącego po drugiej stronie, i w ten sposób, suchą nogą, przeciągano przez morze całe dni siedm. Dla pośpieszniejszego zaś przeprowadzenia floty, przekopano znów w Makedonii międzymorze u przedgórza Atoz. Tak to prowadził nieugięty Kserkses swój napływ narodów. Dziwił się należy siłę woli tego analekta. Kiedy mu burza zerwała most rzucony między Azją i Europą, kazał morze odcwizć różgami, i nowy most postawić. Zkądinąd znówu pamiętano o złagodzeniu sobie trudów zbyt długiej drogi. Nie zapomniano niezego, co nie tylko do pierwszych potrzeb, ale wygód, a

nawet do zbytków, osiągnąć się mogło. Nie brakło ani słuźby, ani kobiet, ani rzeszańców, — słowem. podróżowano przyjemnie — choć na wojnę. — Pomyślałm był wstęp do Europy; w Trakii nie znalaziono przeszkód, Makedonia uległa po lekkim oporze, ale potrzeba było walczyć w Tessalii — wkrótce jednak i ona poszła pod jarzmo. Wtedy mnóstwo innych drobnych narodów Greckich pośpieszyło z dobrowolnym poddaniem się; niektóre nawet, dla osobistych celów, przystąpiły do zdobywców. — Szedł nawet cesarz groźniej, zguba zdawała się być nie uniknioną.

W okolicznościach tak trudnych (pieśń II), użano się o poradę do wyroczni Apollona w Delfach. Ale i to pomogło nie wiele. Poradziła wyrocznia: zasłonić się od wrogów murem z drzewa zbudowanym. Im więcej głów do myślenia, tem i rada lepsza. Przywołano wygnañców, pomiędzy którymi znajdował się i Arystydes, mając ze wszech miar prawy. Na zgromadzeniu Amfiktionów, Temistokles wpadł na wytłumaczenie wyrazów Wyroczni, radząc zbudować flotę, i bronić się na morzu. Ale ciota spartańska oburzyła się na myśl swłoki. Osądził też Leonidas, że nad mur drewniany potężniejszą jest zaporę mur z pierci męźnych. Z lichą garstką wybranych, przedsięwziął stanąć wrzeciadcem, u jednego wejścia na ziemię Grecką, w wąwozach pod Termopilami. Kiedy już behatrowie na tę śmierć niechybą, wyprawiono im obrzędy pogrzebowe, i do nich przywiązane igrzyska święte.

Dalsze szczegłły wiekopomnego owego całopalenia (pieśń III), znane są wszystkim. Tylko — co do mnie — waham się wierszyć, ażeby ziemia, która podobne serca wydała, srodała też i Edalta, o którym wspominają dzieje, jakoby zdrójca wkładł miał wrogom przejście inne, na zgubę ojczyzny i jej obrońców.

PIEŚŃ PIERWSZA.

K L O T O.

Ciemna Bogini! coś długie i brzmiące
Z zawiązków Bóstwa tkala nić żywiącą —

Ciemna Bogini! której w podział dano
Brząsk Chwały ziemskiej i żywota rano —
Rodzico Ducha! z której wyszło łona
Poczęcie wieków i ludzkość natchniona —
Duchu przeszłości zamarłej Hellady!
O gdybyś wstała! — gdyby w twoje ślady
Wstał orszak blasków wraz z tobą zamiernie,
Duchby się ocknął — duch! — a przed nim pierzchył
Cienie — pył szary — co się wieków ima,
Jak rój Pygmeów obuwia olbrzyma...
Gdyby w tę chwilę żyć choć przez sen przecię,
Och! błogo by mi! — Jahym — marzeń dziecię —
Jahym się zerwał, i wleciał duch rączy,
Jahym wyśpiewał pieśń, co żywot sący,
Pieśń-Duch!... co zgoła — ni jej nieprzyjazna
Dłoń nie zasakodzi — ni śmierci nie zazna.

Nieubłaganej Konieczności cęro!
Nie ma cię więcej! Jako gdzieś, ponuro
Trawi się gwiazda ogniem własnej głębi,
I coraz gęściej dym ją w mgłę okłębi —
Zapadła przeszłość w mroczne śmierci cienie,
Przeszłość-konieczność, przeszłość przeznaczenie...

To może kiedy, żrzałym wiekom w gości,
Wstaniesz ty jeszcze zagadko przeszłości?...
O! nie wstać tobie! nie wstać już na zawsze!
Dziś... jaśniej duszy — choć światła bladawsze.
Dziś... cieplej sercu — choć nie żar. Dziś, nodze
Nie cofnąć kroku — choćby cierań na drodze.
Bo duch — Myśl Boża — różnie się przemienia —
Twór-Stań się ciepła, światła i natchnienia,
Choć skona`zda się, — jednak, w czas daleki,
Żyw z wieków wieków, aż po wieków wieki. —

O Myśli Boża! zetap Ty na mnie wieszco —
Brząc przeuciesznie, jako skrzydła pleszczą.
Podobam sobie w śnieżnej waszej szacie,
Podobam w locie, którym wy wzlatacie
Tehy nienujęte! Jako orlik młody,
Chcę w lot — chcę w niebo — niedbam o przygody.

Zetapće Ty na mnie o Roso rzeźwiąca!
Tehem, co tak słodko w struny ducha trąca —
Bo ledwie dotkniesz... już mnie, mimo chęci
Piać, jako ptacy skrzydłem w Niebo wzięci.
I oto w piersi dziwnie coś, i oto
Płacę radością — jakoby tęsknotą.

O Myśli Boża! Ty promienne technienie!
Spraw, niech rozbłyszę, i niech się przemienię.
Bądźże mi słowem! — a ja, próżen pychy,
Pójdę za Tobą, posłuszny i cichy,
Boś ty jest wszystka jako Mistrz i Głowa,
I okrom Ciebie, nie ma w duszy Słowa.

O! Myśl — Duch Boży — różnie bo się mieni...
Cicho!.. Szmer słyszę!.. niby gdzieś — w przestrzeni —
Mknie coś łańcuchem — wolno, jasno, brzmiać —
Snuje się wątek — światła z dźwiękami mącą,
Bezład przez chwilę — atci słodka zgoda.
Zaczem pocznijmy — jako nam się poda.

Zerwał się Orzeł — wzbił w lot — i z nadziemu
Pojrzał ciekawie, dziwując się: czemu

Ani mu okiem zgarnąć, ni w przegony
Skrzydł rączyh ująć, przestrzeń czerni onej,
Co émiąc wbrew słońcu przeogromnym cieniem,
Co szumiąc groźnie, — przestrasznem rojeniem
Roi się w dole. Próżno lot on sili
Wyżej — nad wyżej — próżno czołem, prawie
Gwiazd górnych sięga, — nie sprostął ni chwili!
Raz pierwszy pierś mu zadrzała obawie,
Skrzydła, znażenia, — zaczęm trwożny, biegał
Przypaść do gniazda. —

Od strony nieznanej,
Kędy ku morzu ląd się głazem zjechał:
— Stój! — Co to? — Opór! —
Jako groch od ściany,
Zgęsło i pierzechło.

Dziwna éma a chmara,
Aż straszno patrzeć! — Zda się, z krańców dali
Spędzona ludność, nim się na świat zwali,
Jedno przez drugie dławi się i para.

Jeden — a zda się sto ludów, — i zasię
Sto ludów znowu jakby jeden zda się.
Sto potęg w jedną szarańczę się zsiada,
I sto języków w jeden okrzyk — biada!
Od kończyn świata zgraja w jedno zwiana:
Med zgięty w pałąk pod jarzmem tyrana,
Niewieście Baktry kosztowne odzieża,
Brat swego konia Arab ogorzały,
I czarne Maury co ku słońcu leżą.
Tu chciwa łupu, jako drudzy chwały,
Gdzieś z za Kaukazu zgraja czerni dzikiej,
Tam Lyd pracowny, przemysłne Feniki,

Owdzie Etiopy w skórach lwich z zdobycy,
Lub Ind miedziany w szacie bawełniczej,
Żyjące ścierwem Skyty, ród obrzydły,
I miękki Sabej przesiękły pachnidły.

Sto ludów w jednym! Grają w blask, jak w tęczy,
Rozliczne stroje, barwy lic, — a brzęczy,
Jakoby w ulu brzęczy znakemicie!

Sto ludów zgoła! — to jak gwiazd w błękie,.
Jak piasku w morzu. Jako wóród mrowiaka,
Zewsząd się roi, dławi, prze i ścisła.

Morzem a lądem ciągnie ciężką, zgrają
Wielkiego Kyra państwo, — wielkie srodze
Ciężko się wali!

Przodem, jego wodze,
Możne Satrapy, królewskie paroby,
Szaty na sobie złotogłowe mają.
Włos mdły w dotknięciu, trefnemi sposoby
Z ramion im w kędzior zwity, — gładkie lica,
I dłoń ich miękka, jako dłoń kobięca.
Lśni z nich bogactwo niesłychane w cenie,
Sute łańcuchy z piersi, z rąk pierścienie,
Od uszu kolce. Z ozapraków pod niemi,
Ze złotem dzianym rzędów ćmiących oczy,
Niech tylko rumak bystrszy skok wyskoczy,
Sieją się perły i kapią po ziemi.

Nie widno króla. — Za to, przodem czerni,
Czterej Satrapi, giermkowie powierni,
Stapają damnie pyzani z łask szcudroty.
Przez nich, na cugli wiedzion, na przelotej,
Przebystry żrzebiec z stada Salomona,
Biały aż ćmiąco, (złote ma strzemiona,

Szkarłatny czaprak, pióropusz z kamieni,
Z wzniosłego czoła krociem słońce promieni) —
Rwie się, żar zieje, żuciem plwa zajadłem,
I kędy przeszedł, skopał jakby radłem.
Boska to rosa! — Z niego świat ucisza
Zdobycwa ludów ojciec Kyr król król,—
Lub grzmi, gdy trzeba by go Panem czuli.
Mąż przepotężny — w konania godzinie,
W grób pragnął zabrać cudów towarzysza —
By z nim był zawsze. Ztąd on wiecznie młody,
I żyw na wieki; ztąd też, aż do ninie,
Kyrowym wnukom, na świata narody,
Zeń tylko błyskać w bułat znamienity,
I z niego tylko zgniatać im kopyty.

Nie widno króla... — On w sutym namiocie,
Na białym słoniu, (rzecz boska jak z Nieba!)
Wśród fal wezglowi miękko się koleba,
Uczując raźnie. Skroń mu wieńczy kwiecie —
W dłoni ma puhar, — woń w koło Mocarza —
I miękka gędzba słodko go rozmarza.
Siedm Magów przy nim;—na to blask w ich głowie,
By to gadali tylko — co pan powie.
Siedm Satrap przy nim; — tyle ich żywota,
Co panu gwoli. Óma dworzan, hołota,
Tłumem na klęczkach włości się — szczęśliwa
Gdy Pan kość rzuci, lub lżąc przeżywa.
Na Panu bisior — szata brampowana —
Jakiej nie nosić nikomu, prócz Pana. —

Morzem a lądem ciągnie ciężką zgrają
Wielkiego Kyra państwo, — wielkie zgola,
Ciężko się wali! —

Jak zajrzyć do koła

Tabor a obóz. W wspólnie ze zwierzęty
Służalców reje, niemniej dają swój mają:
Pieszy niewolnik pod ciężarem zgięty —
Muł, juczny bronią, namioty i sprzęty —
Tu z rąk rozpustnej pacholców gawiedzi
Rączy bieguny rwą się w pęd; — w wóz wprzężen
Bawół, syn puszczy, z brzemiony się biedzi, —
Tam kupa ciurów, istny ród niedźwiedzi,
Od wież i taran silne liny pręta,
Inni prą z tyłu. Jedno drugie mija.
Lik osłów jęczy pod razami kija,
Opornie ciągnąc, — Dromader dwugarby
Wziął na się szatnie, naczynia i skarby.
Słoń, potwór srogi, i okręt pustyni
Wielbłąd złamany, niemniej grzbiet podał
Ów dźwignął brzemię gędziebnych naczyń,
Tamten Bajader lotnych poczet cały.
Łaznie — przybytki rozkoszy — haromy —
Których, trzebieńc, ni mąż ni niewiasta,
Rzezan z chłopięcia, pół głupi, pół niemy,
Strzeże jak oka. — Z wrzawy śpiew urasta:
Rączy Almeje, lubieżne Gasele,
Brzmia śpiew pustyni brzęcząc w dzwonek wielki —
W płas Babilonka wabi smutką w pasie —
Wieją zasłony mgłą senniejszej przyrody —
I zewsząd kadzidła woni, i zewsząd za się
Miętko, gędziebno....jakby to na gody. —

Morzem a lądem ciągnie ciężką zgrają
Wielkiego Kyra państwo; — wielkie srodze
Ciężko się wali! —

Ze waszych stron; na drodze
Taje od oczu, jako śniegi taja.

Mnogie galery, szyki w gęste mrowie,
Rzeźbione wozy — istne cudu dziecię!
A zbroja wszelaka złotem w blask się mieni,
A broń wszelaka gra w tęczę od kamieni,
A wszędy suto jak nikt nie wypowie!
Tyryjski szkarłat na pierwszym namiocie,
Żagl purpurowy na pierwszej galerze,
Jako król godzien. Ku słońcu, u dzioba
Strzeżyciel Mitras świętych ogniów strzeże,
W czém sobie Ormuzd przedobry podoba.

Morzem a lądem ciągnie cną poczwarną
Wielkiego Kyra państwo, — wielkie srodze
Ciężko się wali! —

Zda się niby w drodze

Wszelki kraj perski. Suza — cudu ziarno,
Babilon dumny, wdzięczna Choarana,
I między sobą zazdrośne o Pana:
Młodzian Persepol, matka Pasagarda,
I Ekbatana siedmią murów harda.

Z krainy światła, Dejok praszczur stary,
I Kyr praojciec, błyskają oczyma.
Ariman zgrzyta jeżąc brew bez miary,
Ariman ściaga ciemnych duchów chmury,
Biadaż! oj biada! —....

Od strony nieznanój,

Kędy ku morzu ląd się głazem wzdyma:
— Stój! — Co to? — opór! —

Jako groch od ściany,

Zgęśło i pierzchło. —

Gon do króla leci....

— Co to? — król zagrmiał. On na twarz upada:
— Słońce słońce! — jaka, — biada nam! oj biada!
Panie! tam — morze! —

Za nim drugi, trzeci,
Inni się w strony, inni wstecz rozbiega.

Każę król przyzwać przedniego paroba,
I lży go sproszenie jak się mu podoba.
Paroba swego król przywołać każe,
Skinie, — i wnet go pochwycą Caklarze,
I rzuca w ciemnię, jakby sprawcę złego.

Król gniewny srodze. — Cóż to? Mnie? przeszkoda?..
Most rzucić! —

Skinał. Ztąd i ztąd, gromadnie
Roi się — ściele; — ztąd i ztąd głaz padnie,
Aż brzeg brzegowi niby rękę poda.

Abydos z Sestem brat za brat zdziwieni, —
Hellespont w jarzmie targa się i pieni.

Siedm dni szli morzem, — siedm nocy szli morzem; —
Aż ósme słońce zaszło po za nimi.
A gdy jutrenka wstała z licem hożem,
Już tylko w dali lekki opar dymi.
Łądy — a łądy. —

Trak się krwią, nie plami.
Uderzył czołem. Mir jemni! — Chodź z nami! —
Makedon dumny, — ciężka dlań ta chwila!
Porwał się walczyć — więc hark w jarzmo schyla.
— Biada opornym! —

Mnogie ludy w trwodze,
Zdała i zbliśka — z wysep i po drodze:
— Mir! Mir! — wołają, — na twarzy padają.

Morzem a lądem ciągnie ciężką, zgrają
Wielkiego Kyra państwo, — wielkie srodze
Ciężko się wali! —

Od strony nieznanej,
Kędy bez brzegów zda się morze szczere:
— Stój! — Co to? — opór! —

Jako groch od ściany.
Zgęśło i pierzchło. —

Galera w galerę,
Bok w bok uderza, — wiosło wiosło płacze, —
Dławi się — ohrupi — trzaska. Wały rączy
Mściwie szamocą jarzmo. Z morskich wnętrzy
Po przedzie, ląd się z piekła rodem piętrzy,
Ląd w ząb bez końca, — tylko u przedgórza
Na krańcu, góra w błękit się wynurza.

Zjada się Kserkses — z ust mu pryska piana —
Przesrogo zaklnie w imię Arymana:
— Héj! góra z drogi! precz! —....

Od ciosu czeka
Zadrzał ląd wszystek, — w druzgi Boskie dzieło!
Zawrzało — pierzło — jękło — i bryznęło,
I wał się polał wierzchem. —

Król zdaleka
Powiódł wrok orli: Rada, czy nie rada,
Krwawo nam trudy zapłaci Hellada! —

Morzem a lądem ciągnie ciężką, zgrają
Wielkiego Kyra państwo, — wielkie srodze
Ciężko się wali! —

W niemniej ciężkiej trwodze,
I z tą i z ową — zdala i po drodze —

Ludy, jak jeden, na twarzy padają,
Na twarzy swoje padają jak dładzy,
A łatwe jakoś — dziwne to padanie:.....
— Panie! — My twoi poddani i słudzy!
Tyś Pan nasz — ojciec! Co chcesz od nas Panie? —
— Ziemi a wody! — ryczy wódz na czele,
— Ziemi a wody! — wtórzy czerń; — a eni,
Jako gdy w ułu brzmiało w pośpiechu dzwoni,
Gwarzą przez chwilę, — i jak za rozkazem,
Z głów ukorzonych znów się pomost ściele:
— Ziemia a woda — twoja! — z nami razem!
Mir! Mir! — wołają — na twarzy padają.
Król dumnie kroczy — kręgiem puszcza oczy,
I kędy padnie — k' myśli mu i składnie.

Morzem a lądem ciągnie ciężką zgrają
Wielkiego Kyra państwo, — wielkie srodze
Ciężko się wali! —

Czerni się na drodze....
Milczącym murem, wpoprzek się rozparła
Garstka Tessalów.
— Stójcie! — rykną męża —
— Po śmierć ten sięga, kto zuchwale sięże
Po wolność Grecyi! —

Król się zaśmiał z gardła:
— Ho! ho! Helleny! — na twarz niewolnik!
Albo was zgniotę jak pinkłeta w pięści.
Czołem! Z lwem ludów bój się nie poszczęści!
Jam cios-pogromca! Jako wichr, end dzięki,
Przeszedłem morze, — górę przepłynąłem, —
I wszędzie deptałem, i podepę wazędy.
Mir wam! gdy śpiesznie uderzycie czołem,
Śmierć! — gdy nie chcecie! —

Jako grom, w te pdey:

— Nie, nie, — śmierć raczej! — hukną Greci spolem
— Nie, — nie, — śmierć raczej! — wtórzą echa brzmiające.
Zaczem wódz sprawi szyk, i z wierzchu wzgórze
Niebawem Greci spadną w grom jak wściekli.
Sieką, grzmia, rąbia, — wre jak z wichrem burza;
Świst, trzask, strach Boży, — bije pył pod słońce;
Srogo z téj strony, — srogo z tamtéj strony; —
Lecz próżno grzmieli, rąbali i siekli —
Zdławił ich ogrom....

Król wzniosł miecz skrwawiony:

— Tak będzie światu! —

Jako, k' ciężkiej biedzie,

Mknie groźnie, tańcząc na jednej swéj nodze,
Wichr, po przed którym ptacy w puch pierzchają, —
Morzem a lądem ciągnie ciężką zgrają
Wielkiego Kyra państwo, — wielkie srodze
Ciężko się wali! —

Ztąd i ztąd, po przedzie,

Gońce-jastrzębie lecą z ostrą wrzawą,
Gońce-jastrzębie — na lewo — na prawo —
I poprzód siebie:

— Na twarz narodowie!

Pan idzie deptać karki swej czeladki

Jako jest łaskaw. Bądźcież jemu radzi!....

W proch niewolniki! —

W ślad ich prnie się mrówie:

— Ziemi a wody! — grzmi wódz rodem z piekła,
— Ziemi a wody! — wtórzy czerń zaciekle,
— Ziemi a wody! — wkróś swe własne śmiecie
Helleńskie echa wtórzą okrzyk wraży....

Zadrztyj Hellado! — któż się drzyć nie waży?...
W proch! w proch Hellado! — któż się w proch nie miecie?..

Pobladło niebo ponad Grecyą jasną,
Ponad szczęśliwą. Jak gdy zwolna gasną
Niebieskie światła w Zachodu krainie,
W ślad których mileząc mroczna ciemność płynie,
I chociaż niebo wygwieździ się wprędce,
Przecież się kończy żywot marnéj jętce,
I już jój więcej nie oglądać, ani
Jutrzenki krasnéj, ni blask dnia nie dla niéj!...

Pobladło niebo ponad Grecyą jasną,
Pociemniał dzień jój; — wskrós duszno a ciasno.
Od ostatecznych krańców widnokregu
Żalobny całun grubo się zaciaga —
Zamętu syny, posępnie i czarno,
Cienie na cienie wala się i garną —
Brzemienne gromem czarnych chmur nawały,
Obwisły ciężko, parno ocięzały....
Biadaż! oj biada! wam Greckie narody!
Bo komuż, komuż doczekać pogody?...

Pobladło niebo ponad Grecyą jasną,
Trzeszczy w jój zrębach — śnadaż wprędce roztrzaskaną.
Chmur czarnych tłumy, groźnych gromów miazga,
Obwisły ciężąc nad ziemią Pelazga,
Tłoczą się, gniotąc — aż duszno. Strach błądy
Na drżących skrzydłach leci wskrós Hellady,
A drży w mróz zimny — a leci piszcząco...
Bełkoce głucho, — mgły się z mgłami mąca,
Płata je wichler ochłonać kęs po kęsie, —
Zgrzytając groźnie Erys węzmi trzęsie, —
Biadaż! oj biada!....

Jednak — dziw nad dziwy —
Kędyż Atene? — gdzież Hares krwi ołciwy? —

Zbawiż Helladę srom, lub lzy niewieście?...
Bogowie możni! kędyż wy jesteście?...—

PIEŚŃ DRUGA.

L A C H E S I S.

Jedno nic — chwila — wśród świata powodzi —
Ta, która zaszła — matką tej, co wschodzi.
Chwila do chwili zwolna pasmem stawa,
Aż z wątych nitek wzmocni się postawa,
Imię jej — Wieczność; Pan, na tej postawie,
Przerzuca wątek, grzmiało lub łaskawie.

Na niej, ku wdzięcznej ozdobie tkaniny,
Świetnemi struny lnią się czynów czyny.
Drugie się zerwą, — tych i czas nie przetnie.
Pan pyszny niemi, jako błyszczą świetnie,
Pan, z ust którego, tohnienie — gędzba żywa,
Palcy je tyka, i dźwięcznie wygrywa.

O Myśli Boża! słucham Cię ja znowu —
Narzędzie liche, słaby oddźwięk słowu.
Wątka daj przed się, bym miał ciąg wśród dzieła,
Jakoś je Łaską przezemnie poczęła.

Szmer!....czy uluda? — nie, to pomoc w porze...
Otóż i watek. Cześć Ci technienie Boże! —

W Delfach, jakoby w podziemnej pracowni,
Trzaskanie świata, ryk, łoskot i gromy.
Szarpie się w wnętrzu wicher łupu łakomy,
Snadź w ciężkim gniewie Bogowie gwałtowni.
Dmie, jęczy, stęka i wyje szkaradnie —
Drży ziemia wszystka, zda się — w kęsy padnie.

I po wszęej Grecyi, — ciężarnej niewieście,
Ni ztąd, ni z owąd, porodu boleście.
Wije się w mękach, — aźci zagnała oto,
Rodzi się światu ohyda straszliwa.

W powietrzu duszno — oddychasz tęschnotą,
A dziwne smutki pierś jak głazem gniotą,
A dusza w czleku — jakby się wyrывa.

I dniem a nocą równy strach. Z ukosa
Nocą się niebo krwawi, — w krwawej łunie
Rój widm straszliwych złowieszczo się sunie,
Krwawych różg pęki smagają niebiosą.
Z brzaskiem z krwi wstaje dzień i w krew zapada.
Południe — blade w trupi blask; północą,
Wskróś ztąd i z owąd błyski zamigocą,
I pchnięta z niebios leci gwiazda blada.
Dretnieje z grozy wszelka dusza żywa.
W powietrzu duszno — oddychasz tęschnotą,

A dziwne smutki pierś jak głazem gniotą,
A dusza w czelku jakby się wrywa.

Po przed Świątynią Delfu, po przed świętą,
Jak przybieżano, tak na twarz legnięto.
Pokotem leży Grecyi lud przemnogi.
A duch w nich mdleje, — bo cóż, w zemście srogiej,
Przebłagać zdoła zagniewane Bogi?
A trwogą ciężką wzdyma im się łono?
A drżąc, czekają, co im naznaczono:
Czy śmierć przestraszna? — czy niewoli pęto?
Tysiącami rzezą ofiary; w półkřęgu
Ofierne ognie wonnym dymem płoną,
Kapłani pieją hymny, kadzidl wstęga
Wieje w obłoki, rąbkim niebios sięga, —
Och! byle tylko Bóg polotnej strzały,
Byle się tylko Bogi zbłagać dały!
A tu wre z wnętrza — wieje dreszcz od strachu —
Niby Hefajstos, jako więc w rozmachu
Kując grom Censa z obuchem w prawicy, —
Ztąd grzmia w kowadła Cyklopowie dzicy,
Tam z srogim zgrzytem leci pęd od miecha,
Echa głos połknął — głos połknęły echa.

W Wyrocznych Delfach, jak w piekiel czeluści,
Zieje i huczy. Niby Orkus błądy
Jako się miota, zanim grom wypuści
Z rozpekłej góry. — Od ludów Hellady,
Trzy dni, trzy nocy, nie powstając zgola,
Wybrane posły leżą w proch obliczem.
I nie wstać posłom, bo nie pójść im z niczém,
Aż wyrok Bogów słowo w czyn wywoła.
Nie widno wieszczki brzmiącego młodzieńca —
Nie władna sobą. Straszny szal, dziewicę
To w żar, to w wodę miota, — skrzywia lice,

Kurczy jęć całonki, i wnętrzności skręca.
Trzy dni, trzy noce, niby tknięta zmija,
Nie pewna życia, w boleściach się zwija.

Czekają posły. Znała huk przez ścianę....
Na dwoje pęka przybytku zasłona —
Buchnęło kłębem....ażci — oto ona.
Z rozpierschłym włosem, szaty w wiatr, stargane
Przepaski święte, — w piersi, rana krwawa
Jedna i druga, twarz straszliwie sina, —
Żółto-spieniona ust się czepia ślina, —
Pracuje piersią, i tchu jęć nie stawia.
Spokojnie niby siedzi, jednak błędnie
Zatacza okiem, a oko — tak prawie —
Jakby mu długo nie wytrwać w oprowie, —
A usta sine, jako mak gdy zwiejdnie.
I rusza niemi niby coś z niechcenia, —
Zrazu dźwięk szemrze niewyrozumiały, —
W chwili jęć głuchy, — wnet w postawie całej
Kurcz z drganiem srogiem, — zprzyskra twarz się zmienia..
Znała się zerwie, piemi się jęć wargą,
Pierś pięścią tłucze, paznogtami rozdziera,
Jak opętana tu i tam się targa,
Rwie włos, rwie szaty, i jako pantera
Pręży się, zwija — aż jęć w kości trzaska.
Snadź Bóg, co strzałę daleką wypuszcza,
Wstąpił w kapłankę. W trwodze ludu tłuszcza:
Co im obwieści? — biadaż im? czy łaska? —
Ucichło chwilę. Wraz jęć zadrzą wargi:
— O biada! — jęknie. — Biada? co? co? biada? —
Z ust do ust leci błyskiem gromów chwili,
By dobra wróżba, smutne słowo skargi.
Jęć tchu brak w łonie. Ku ziemi się chyli,
Twarzą w proch legnie — podskoczy — znów pada —

Tarza się, wije. — Biada? co? co? biada? —
Powtarza każdy, i każdemu zda się
Że źle dosłyszał, i nie ma nikogo
Coby nie zadrżał. Między złem a trwogą
Oczekującym, braknie granic w czasie. —
O! znów się zrywa. Naraz, w ciszy głuchój,
Zasłyszysz łacno brzęk lecącej muchy;
W powietrzu tylko wieje coś złowrogo,
Coś szumi z cicha, coś głucho szeleszcze —
Szept półmilożący, zimny znój i dreszcze.
— Biada ci Grecy! — zabrzmi słowo wieszczę —
Wszystko stracone! Biada wieszozby słowu!
Drżą z sił wyzuci Bogowie zgnębieni...
Skon ludom ludów! Świątyniom — zniewaga!
Próżno Atene ojca swego błaga... —
Tu przerwie znowu, tchu łaknie, i znowu:
— Jedno wam jeszcze! — słuchajcie Heleni! —
Zbawi was — zbawi... — Wraz w nią krzepnie dusza —
— Zbawi was tylko... — Tu znów pierś wysili,
Lecz tylko usta rusza — próżno rusza!
Dźwięk, gdzieś daleko! Znów się rwie, po chwili
Jeszcze coś szepcze, wtem bez tchu upada,
Przeto iż sił jój zbrakło.

Tłuszcza biała

Stoi dech tłumiając, cała w słuch swój wryta —
Podani naprzód, goreją tęschnotą
Żądni otuchy, iżby co schwytali —
Otworem usta, a wzrok im się pali,
Zda się duch wszystkich oczyma ich czyta:
— Co? co nas zbawi? — cóż więcej? — co dalej? —
Gdzie nam zbawienie? — gdzie? —...

O! patrzcie oto,

Znów dziewie w piersi duch nad śmierć zawzięwszy,
Alić z jój łona, jakby z ziemnych wnętrzy,

Głos oto: — Męże! — moc jęj w usta kładzie —
— W murze drewnianym zbawienie Helladzie! —
Zaczém się chwieje, czepia ścian, ołtarza,
Lecz sił pozbywszy, pada wznak, i zciha
Rzęży śmiertelnie, stygnie, ciężko dycha,
Zda się — skra życia już się w niej dożarza.
Patrzy nie widząc zeszkłona żrzenica,
Znój zimnych kropli przymarł do jęj lica.
Wynieść kapłankę śpieszą ofiarnicy,
By nieskonała w przybytku świątnicy.

Umilkło, — cisza. Wszech, jak skrzydeł wianem,
Tchnienie od słowa wyroczeń powieści,
Tajemniczymi powiewy szeleści.
Wysłańcy ludów, starców grono, za niem
Kapłanów garstka, tłumem lud prostaczy,
Niemi, jak wryci w głaz, bez żadnej zmiany
W licach swych, drżący, bledzi w błądłość trupią, —
Jeden od drugich niczém się nie różni,
Jedni na drugich poglądną trwożni,
Jedni do drugich garną się i kupią:
— Co? — mur drewniany? — Cóż jest mur drewniany?
Co to ma znaczyć? — Dziwnie! — Cóż to znaczy? —
Wbrew przeciw sobie stawą na przemiany:
Rozpacz — otusze, otucha — rozpaczy. —

Gdzieś u Koryntu — gwar...starszyzny grono,
Zbór Amfiktionów, dobrej radzie gwoli —
Jako więc ludom zdawnaznaczono,
Mistrze otuehy — męztwa duch w złęj doli.
W garstce maleńkiej roi się jak w dużej,
Dłoń służy dłoni, głowa głowie służy.

A jako w piękny poranek wiosnowy,
Po barwnych zielach woniejących świeżo,

Pracowne pszczoły rojem się rozbieżą,
Ta rosę piję, ta od nóg i głowy
Kulkę urabia, tamta pyłek zgarnia,
Ta z brzękiem niesie, tamta wziąć pośpiesza,
To w ul, to z ula brzęcząc skrzętna rzesza, —
A każda znosi, każda coś dodawa,
Że zda się tobie czary, cudu sprawa,
Jako w twych oczach wzdyma się spiżarnia:
Patoka płynna, kanar wonnej cnoty,
Toż wosk uległy w przegrodzeń misterstwo,
Zkąd więc pożytek, zkąd w jesienne sloty,
Mieć wszystkich starość niegłodną i czerstwą; —
Tak w radném kole godzą mądrość z władzą,
By był pożytek z tego co uradzą.

A jak gdy w gniazdku, jaskułce ptaszynie,
Swawolne chłopię wybiera pisklęta,
Ona rozpaczą, trwogą, bólem zdjęta,
Lata bez wiedzy, zda się z żalu ginie,
Zamiera serce w piersi jój, zśród liści
Trzepocze skrzydły, boleśnie wykrzyka,
A nie wie rady, bo nie swawolnika
Nie zdoła zmiękczyć, by zniechał grabieży...
Biada jój dziatwie! — na dwoje się ziści:
Zginą niechybnie jeśli ich odbieży,
Zginą — gdy z niemi! — nie zbawić jój dzieci,
I samej uledz! — rozpacznie przypada,
I, to odleci, to znowu przyleci,
Nie wiedząc rady, wie tylko — że biada; —
Tak wodze ludów mają trud nad trudy,
Wątpliwi środków, a pewni rozpaczy,
Czego się chwyć? co zniechają raczej?
Coli następnie działać im? co wprzód?

Zwą co znaczniejsze: radą, cnotą, siłą.
Téż wywołańcom posłano przyzowy.

Przybył Arystyd prawy mąż, przybyło
Wiele i drugih. Rada — działem głowy,
Głowa — rząd ciała, a lud — członki ciała
Drżąc, oczekują, co więc rada zdziała.

Ha! Co tu robić? — Od gór, jak z kratera,
Nabrzmiały chmury, groźnie grom w nich wybiera,
Grom — śmierć lub jarzmo! Ciężka mnogość luda
(Trudno bo wierzyć, iż się zda obluda!)
Wali się, wali. Nie zna wódz przeszkody:
Tam ład przepłynął, tam przestąpił wody,
Tam — wiehr! powolnym — wir, a w drodze, które
Nieukrócone, robi ukróconém.

Hellespont dziki, z dumnym Makedonem,
Społem dźwigają jarzmo. Chciał — i oto
Bałwan się mokry przewalił przez górę,
By przejść galerom. — Ha! czekaj Hellado!
Drzyj! drzyj Hellado! — grzmi wódz nad przywódcą —
— Czas się policzyć — czas nam, Greeka cnoto!
Maraton-hańba, ległych kroci cienie,
Z grobu Daryusza dach dręczony blade —
Zemsta! Czy słyszysz? — twójto dług. Ja wkrótce
Zapłacę tobie krwawo, nieskończenie,
Żeć będzie zadość! — Za nim ezerń rozjadła,
Rzekłbyś, iż dziatwa grzmiących piekieł stadła,
Rzekłbyś, iż właśnie jedni drugih zgniotą.
Ryk — trzask — a groza!...

Jako gdy w pastyni,
Szlakiem, gdzie piasek w przymierzu z spiekotą,
Wędrowne ciągną czarnych lic Etiopy, —
Znagła się niebo zmaci w mgłę, zasini,
Znagła im wieher zerwie się z pod stopy,
Z krzykiem niekwa Struś i Gazell stada,
Trwożnie gdzieś w dali grzmi Lew... Alie biada!
Wraz wkoło płonie, w kłęby piekłem dmucha,

Zatyka oddech zionąc zar, z otchłani
Ruchome piaski wzbija w pył, — zbłąkani
Tchem biorąc w piersi śmierć, niepewni ducha,
Napróżno twarzą do ziemi przypadną,
Modlą się, bluźnią, — jęk ich coraz cichszy,
Wreszcie — nmilkło. Chwilę jeszcze wiehrzy,
Aż zwolna zwieje, to w stronę, to na dno.
I oto — straszno! Trup w trup, a zniszczenie —
Zkąd ucztą sępom i krwawej hyenie,
Zkąd ślad przechodu, zkąd kiedyś w przyszłości
Wędrowcom nowym groza nagich kości —
I ani zwierzu znaleźć gdzie cień w południe,
Ni w upragnieniu zasypanej studnie.
Samotna nawet palma na uboczu,
Schłostana, schnąca, jako się ostala,
Gdy pojrzy wkoło, wokrós zasłona cała
Chyli się tęschno, i mdłemi warkoczy
Da cień ostatni, zanim żyć przestanie.

Jako więc wichr ów, jako pęd-zagłada,
Zamorska mnogość wali się a spada,
A kędy spadnie, ciężkież to spadanie!
Z burzliwym rykiem, dzika niepogoda —
Stopami swemi depce, co się poda,
Druzgocze miasta, wsiąka ludy. Siola,
Święcone gaje, których grom nie zniszczy,
Świątynie Bogów (rzecz nad wiarę zgoła!)
Przeto iż inne jak ich, — w cześć Ormuzda
Płomieniom k' pastwie. I tak, kupą zgłiszczy,
Środkiem się Grecyi znaczy krwawa bruzda.

Ha! a wyrokiz? — Myśl ich któż odgadnie?
„W murze drewnianym — zbawienie Hellady —“
— Cóż mur drewniany? — Ciemno! — W słów wykłady
Zapadł lud wszystek, z niem grono obradnie,
Lecz tym, jak owym, ni trafno, ni składnie.

Radzą a gwarzą. Tuman....ho! w tumanie
Jeździec — cień blady. Wraz przypadnie, stanie,
Tchu łaknie, jaką przerwanemi słowy:
— O ojce ludów! Z Pindu, gór olbrzyma,
Kraj, co się stromym Arakintem wzdyma,
Lud, co mu w pasie Acheloj, lud owy
Z Persy — jak z bracią!...—

Grom! W ciszy grobowej,
Zda się, iż wszystkim zbrakło tchu i mowy.

Dumają, milcząc. Tuman znów...w tumanie
Jeździec—cień blady. Wraz przypadnie, stanie,
Tchu łaknie, jaką przerwanemi słowy:
— O Ojce ludów! Lokry, lud niżowy,
I ci co z prawej i co z lewej strony,
I co z Naupaktu patrzą w nurt zielony,
I co z Termopil wązkich w kres daleki —
Lud to... Ojcowie! przeklon im na wieki!
Lud — niewolników!...—

Cios! W ciszy grobowej,
Rzekłbyś, iż wszystkim zbrakło tchu i mowy.

Milczą, w dół patrząc. Znów tuman... w tumanie
Jeździec — cień blady. Wraz przypadnie, stanie,
Tchu łaknie, jaką przerywane słowo:
— O Ojce ludów! Biadaż nam, a zdrada!
Magnety brzeżne, Ftyja ziemia żyzna,
Lud klinem krągłym co w morze zapada —
Srom, srom Helladzie, iż się Grekami zową!
Lud to nie naszy! Cześć ich i ojczyzna
Tam — kędy przemoc!...—

Do ciosów, cios nowy.
Rzekłbyś, iż wszystkim zbrakło tchu i mowy.

Zblednieli milezą. Znów tuman... w tumanie
Jeździec — cień blady. Wraz przypadnie, stanie;
— O Ojce ludów! — jaka przerywanie —
Ród wiarołomców — Beoty, Tebanie,
I władać Grecyą naród z dawna chciwy —
Pasierbie serca — złośliwe Argiwy —
Służalce Persom!.. —

Do ciosów, cios nowy.
Rzekłbyś, już w końcu nie stało i mowy.

A za tumanem tuman, gon za gonem,
Biada za biadą. Wtedy starsze władzą
Szaty rozedrą, w proch padną zwilżonem
Od łez obliczem, z piersi jęk wydadzą:
— Biada od wroga! Srom od bratniej zmiany!..
O Bogi Grecyi! Cóż jest mur drewniany?—

Wstał Temistokles, dłoń w potrzebach sprawna,
Postawa słuszna, twarz tęskna a blada;
Mąż silnej cnoty, — już to z dawien dawna
Spać mu nie daje zwycięztwo Miltiada.
Gdy wstał bohater, — lud, starsi, wodzowie,
• Zważają pilnie, co też on im powie.

— O wodze ślepych! — tak on do nich prawi —
O sami ślepi w nadmiar wszelkiej rzeczy!
Próżność Bogom radzić, choć łaskawi,
Gdy im nie w pomoc mądry przemysł człeczcy.
Powiem, co jasno, — niech mi, kto chce przeczy:
Galer szyk gęsty jest ci murem z drzewa —
Bo jako wał jest przedpiersiem warowni,
I kiedy mocen, niechby najgwałtowniej
Wróg twierdzy pragnął, nie zyszcze on wiele,
Watył tylko w razie z ciężką stratą miewa, —
Tak i moc morska, jako wał na czele,

Zapora w lądy, a brzegom zasłona,
Z pomocą Bogów zbawienia dokona.
Bo tak się lądom przymorskim nadało,
Bo tak nam tylko wyjść z chwałą i cało.
Wy tedy Grecy zróbcie tak: dostatek,
I zbytek wszelki, i co ma swą cenę,
Starce, niemocne, niewiast tłum a dziątek,
Z miast precz umiećlszy,—skład wam na to gwoźli
Salamis wodna, Egina, Trezene,
Też radzi rzucić miasto Bogom miłe,
Bo w gruzach jego najdzie wróg mogiłę,
Toć wam powiadam. Więc dalej — niech jeno
Mam ja, lub który, kogo naród.woli,
Galer po trzykroć sto, ni mniej, ni więcej,
By jak gwiazd było wroga — w puch pogina,
A w klub wzięt zewsząd ów nawał bydłocy—
Przepaść mu w lądach, przysięgam na Bogi!
Lecz wam powtarzam: zbądźcie marniej trwogi,
Bo duch a męztwo — nic bez niego zgola.
Ztamtąd lud walczy, jako z po za wału,
I sam nie sięgnion, wytraca pomału,
Cierpliwie, długo — aż już i nie stanie.
Wróćci ma liczbę, i moc, i przestrzenie,
Dobrze — niech stawa, jeśli co podoła.
Takto nam walczyć, tać broń i wytrwanie —
Zkąd wróg ma klęskę, grób i zawstydzienie,
Zkąd więc lud sobie mozną wagę dawa,
Czém górą prawość i wolności sprawa.—

Skończył, a oni milczą wskrós zdumień.
Wraz gwar, jak w liściach, gdy wiatr dmuchnie święto—
I jedni wątpią, a drudzy nie wierzą,
Ci wierzą znowu, leczby wątpić chcieli.
A wszystkim dziwno, jako prawil mądrze.
Zda się Atene z jego ust, bo zkądże

Własnym przemysłem w człeka mądra rada?
Gdy się tak każdy nie wie k' czemu skłania,
W tém zagrzmi z prawej. Snadź, co gromem włada
Cens, dobrą wróżbą chciał dać kres wahania.
Zaczem poznali, iż mówił wyrocznie,
I sławić męża zgodnie każdy pocznie.

Ha! a cóż ziemia? Niebios córaż owa
Hellada matka? Cóż — Bogów świątynie?
Cóż — miasta? grody? Cóż, w lichej perzynie
Praca a sława? Jakoż się uchowa
Dzieło dzieł tylu, czem się lud zaszczyca,
Ziemia praojców, Bogów wybranica?
Cóż — miasto Bogów? Jakoż się ostanie
Kunszt ów misterny — wieków budowanie?
I matka ludów, matka serc — Hellada,
Wróże ją porwie, pogwałci, sposiada?
Wróże zniesławi to, co Bogów stopa,
A lud jéj, cześcią poświęcił od wieka?
Cóż rzeką ludy? cóż przyszłość daleka?
Cóż sam wróg wreszcie, gdy się krwie nażłopa,
Gdy mu w kres zemsty łuny zgłiszcz przygasa?
Na łupże wydać dziatwie matkę własną?...
O! dziatwie takięj przepaść tohem w godzinie!
Lud, pasierb matce, nędznym ciosem zginie!
W łzach najdzie niemoc, najdzie grób w rozpacz,
I jak żył marnie, — tak marnie zagaśnie! —

Nie tu czas radzić, ale działać raczej...
Wstał wódz, i ryknął, aż zagrzmiało właśnie —
Król dzielnej Sparty, mąż dziwnie wspaniały:
— Ha! kto chce zginąć — by nie uszedł chwały?
Kto ze mną bracia ku Matki obronie?
Kto rad nie uciec?.. —

Wraz się szmer rozwionie...

Wstało mołojców mnogość — kwiat-rycerze —
Samój Spartańskiej młodzi w ślad wodzowi,
A wszyscy dzielni i poledz gotowi;
Z tych wódz k' potrzebie trzykroć stu wybierze.
Lecz jak tu wybrać? Zwszech stron zgiełk się wznaga —
Zazdrosny nacisk! — czyż go wybór przeprze?
Wszyscy dąb w dęba, w odwagę odwaga,
I wszyscy równi — ni gorsze, ni lepsze.
Zaczém, w los ciągnąć, wódz się słusznie skłania.
I oto — trzysta! I oto — w godzinie:
Ci z gardł radosne dają wykrzykania,
Owi zaś smutni, iż ich cześć ominie.

Z temi więc swemi, przykładem a władzą,
Poczi Lëonid ziemię ukochaną,
W poprzek Termopil wąskich klinem staną,
I zgina sławni, — a matki nie dadzą.

W Sparcie społeczne robią gotowania,
A nie znać żalu, ani łez, ni łkania,
Choć mężom walczyć, póki krwie im starczy.
Ni z tarczą wróca, ani téż na tarczy,
Idziebo każdy — by leł jako żyje...
Królowi młoda wieszka się u szyje
Małżonka luba, przegładka na twarzy:
— O panie — mówi — cóż mnie odtąd samój? —
Téj król: — proś niebo, niech ci męża zdarzy,
Coby był godzien wziąć cię żoną po mnie. —
Ona w dół patrzy, rumieni się sromnie,
Bo łza w jej oku, w duszy żal bez tamy.

W Sparcie społeczne robią gotowania,
A nie znać żalu, ani łez, ni łkania,
Choć mężom walczyć póki krwie im starczy.
Ni z tarczą wróca, ani téż na tarczy,

Idąbo właśnie — by legli w mogile.
Więc jako idą, by nałożyć głowę,
Naród im wszystek da cześć pogrzebową.
Szle matek trzysta, i żon drugieź tyle,
Zatém lud mnogi. Kapłani, koleją
To ci, to owi, żalobliwie pieją.
A gdy już spełnion obrzęd, jak przystało,
Czas uciesznemi zapełnią igrzyski,
By równie gdzie miał się duch, jak ciało,
W cześć bohaterom, których koniec bliski.

I oto poszli. Oręż w blask im strzeżli —
Już są daleko — już dalej — po chwili
Zmniejszeli — mętno zgęśli — poszarzeli —
Aż znikli wcale, jakby już nie byli.
Niewiasty k' mężom śnieżne rąbki chwieją,
I każda w duszy żegna się z nadzieją.

O! Bogi z wami mężo zaczęj dłoni!
Mężo nad mężo! Zbawce wy — jak oni
Półbodzy Ojce, co przez czyn zuchwały,
Z pożytkiem ludzkim nabywali chwały.
Cześć wam! wiek przyjdzie, iż więc zwątpia, czyż
Możnem być temu, coście wy zrobili.

O! Bogi z wami mężo zaczęj dłoni
Przedziwne mężtwem, — świat się wam pokłoni!
Zwleczenie ciała, by duch wziął lot ptaka —
Jak wam przestawni, oby nam śmierć taka!
Z wami myśl nasza, z wami dusza nasza,
I serc modlitwa, co się w Niebo wznasza.

O! Bogi z wami mężo zaczęj dłoni!
Pyl ziemi własnej — on — gdy czas wam do niej —

On was jak ojciec, obczyta, pogrzebia,
A po nad wasze mogiły, sam z siebie
Wawrzyn, w cześć cicha, sławy liść przekłoni...
O! pokój z wami może bratniej dłoni.—

PIEŚŃ TRZECIA.

A T R O P O S.

Mocy ostrz światnych, co nigdy nie zmija,
Śmierci przewatna! Ty, obecna chwila,
Co tętno nowe, co błysk oka nowy,
Tniesz Wieczność Pańską, wiecznie w dwie połowy:
Przeszłość i przyszłość — ściśle równe sobie —
A nie ma Wiedzy, tylko w jednej tobie.

Kapłanko Wiedzy! Wiedźmo znakomita!
Któż cię pojmie, i kto się dopyta?
Kto zakosztował wiedzy — znał, i zasię
Skosztował wiedzy — kto znał w swoim czasie.
Może kolebka — grobem, lub się właśnie
Rodzi dopiero, kto snem wiecznym zaśnie?..

Aniele marzeń, z licem dziwnie bladym,
Niby miesięczne lica! twoim śladem
Mileczący orszak, przez kraje dumania,
Cichym powiewem w mgłę się mlecznej ślania,
I ciągnie senno, aż się wraz rozwionie,
Od strony nieba, ku niebieskiej stronie.

O Mocy ciemna! toż dłoń twoja lewa
W noc na powieki senny mak wysiewa.
W noc tę, gdy walka na chwilę ustanie,
Człek miewa wiedzy słodkie skosztowanie —
Niby zwierciadło, gdzie w nieścisłym pędzie
Mgli się co było, lub dopiero będzie.

Mocy spokojna! dziwneż twoje sprawy!
Z snem wieszczęm w lewej, wiedzą w dłoni prawej—
Sen śmierci robisz podobnym, i razem
Śmierć snu błęgiego przedstawiasz obrazem,—
By snadź, nim duch się z ciałem nie rozklei,
Nie zginąć człeka z żalu lub nadziei.

O! w noc półświatlną, gdy woń tęskną dyszy
Uśpione życie, gdy wśród sennéj ciszy
W otchłaniach gwiazdy migotnie się mącą,
Iż Pan je tyka wygrywając brzmiaćco —
O! daj mnie wtedy, Mocy z nad otchłani!
Daj być *widzącym* — jako są wybrani.

Daj, choć raz tylko. Na moje wyzwanie
Niech — co zatęsknię na oczach mi stanie.
Niech mnie — w tę chwilę świętą, uroczystą,
Samemu tylko pańskim być lutnistą —
I choćby potem... na zawsze już ciemno!
I... niechby zginąć pieśni méj wraz ze mną!

Stanęli: męzo, jako wręciadź mocy,
Jako zasuwą zarazem, i kłamka;
A zaś Termopil cieśń, jak klucz do zamka—
Do piersi męźnych; za tym, lud sierocy,
Swoj wszystek schował skarb, najdroższe miano—
Ziemię prajców, matkę ukochaną.

Noc. Cisza głucha. W poprzek, tajemnicza
Tkanka, gwiazd sieją strzela w szlak łabędzi—
Gra—skrzy się—mierzośnie. Z po za wzgórz krawędzi,
Dźwiga się miesiąc pełnego oblicza.
I w przekor jemu, z Persów legowiska,
Blask drżących ogni, nim skoń, krwią błyska,—
Ów srebrzy blado, ten skrawo czerwieni.
I w przekor głuszy, niekiedy, gdzieś z cieni,
Ozwie się czata jak przez sen, znów zeichło;
I znów przeciągle ozwie się, — aż rychło
Zamari dźwięk, zmierzchły płomieni widziadła,
I rozmarzona głusza martwo padła
Na snu posłanie. Od krańca, gdzie skotnie
Zwir gwiazd wokrós niebios płynie drżąc jak rzeka,
Waży się miesiąc pełnych lic, daleko
Po za tópile światła, cień wątpliwy
Kładzie się, nurza, to znów wzbiera, rośnie,
Lub wpół przecięty, gra jak powiew niwy.

Zciemniało. Trwożnie liś o liś potracą.
Od bratnich szlaków gwiazda promieniująca,
Rąbkim z mgły śnieżnej, z której światło tryska,
Wijąc ślad przejścia przez modre pustynie,
Bieży po drżącym promieniu miesiąca;
Zrazu gdzieś w dali — bliżej — aż i z bliska —
Ponad namiotem króla smugiem spłynie—
Była... i już jój nie ma.

Król, wzniak ciała,
Wśród wezglówianych pachów ma swą masę,
Czém się duch jego miękko rozkłada
Snem, a niemocą. Z podniebia, wspinała
Lampa z kryształu o wonnej oliwie,
W barwy wzorzystych makat strzela żywio.
I z naczyń woni, z sennych smug, mgła biała
Przesnuwa kłęby, warstwami układa
W poprzecznych płaszczynach pasma. Król, wzniak ciała,
Wśród wezglówianych pachów miękko tonie;
Rozognion wszystek, a skroń jego pała —
Tłucze się serce w niespokojnym łonie,
I znój na ciele, jak gdy zamróz łzawy
Jesienną rosą gra w twierciadeł szyby.
Ciężkie widzenie widzi król, w śnie niby,
We śnie, a właśnie jakoby wśród jawy:
Zerduszt mu proroek w własnej swój osobie
Zjawi się wmgła. Grzmiący miecz z płomiem
Ma w dłoniach obu, waży w strony obie,
A w ciemną przyszłość utkwił wzrok sokoli.
Aż naraż miecz się drżącą wagą zmięci:
Na jednej szali wszyetkiey Greckiej doł
Dział, a na drugiej — Perskiej. W tém, dzień wraty
Pójdzie ku górze, a Perski przeważy.
Lecz ciężąc dziwnie, zapada w otchłanie,
Kędy ma ciemny Ariman mieszkanie,
(Duch potępiony, przeklęty, ponury!)
A Grecyi dola — ku Niebu — do góry —
— Ha!.. W skok się oeknie, przetrze wzrok, w około
Pojrzy, — w śnie wszystko; tylko w wachodniej stronie
Mgławo coś pierzchnie, zaćmi i rozwionie.
Zerwał się, usiadł, dłońmi potarł czoło,
Zadrzał i duma, — ból mu serce schwyli.
Duma — a sen mu jakby w oczach właśnie.
Duma, i tęskno duma. Razem w dłonie

Kłaśnie, i znowu w białę dłonie kłaśnie.
W bocznej komnacie, tuż, w ksiąg zwoje wryci
Mędrce, snem gardząc, karmią myśl nie sytą.
Pierzchła zasłona—wchodzą—na twarz zbladła
Padają drżący. Tym król, w zwieźle słowie
Sen przepowiedczy, jako był, opowie.
Skończył, — ci mileżą, jakby w głąz ich wryto.
Alić po chwili: — O prawdy zwierciadło! —
Rzeknie królowi Mag nad wszystkie Magi:
— O światło światel! gdy chcesz prawdy nagiej,
Oto, co powiem: działwie podłej gliny,
Senci wspomnieniem, albo przepowiednią,
Tego co będzie, lub było poprzednio
Lecz wam wybrańcy, coście światła syny,
Wam duch istnieniem, nie zmysł, glina krucha,—
Wam, jako jawa, sen — jest wolą ducha.
I cóż ci nad to? o królu nad króli!
Ormuzdów stolec z ponad gwiazd półkuli,
Grom jego dłoni, i światło żywiące —
Jednobo świetność, drugie zaś potęga —
O władcę ludów! tyś jest grom i słońce.
Tyś jest prawica silna Ormuzdowa.
Tyś blask Ormuzdów wieczny nieskończenie.
Nie tobie krańce, nie tobie przestrzenie,
Twa moc — Moc Boża. Niech i w otchłań sięga,
Tobieć i otchłań w krańcach niebokręga.
Oto, co jawnie, niby snu osnowa,
Mówią twój chwale przepowiedni słowa.—
— Dosyć! — Odeszli. Król głowę na łono.
Skloni, i brodę głodzi utrefioną,
I bujne splety, jako mu opadły,
Bez wiedzy garnie z ponad skroni zbladły,
I oddan sobie ciężko się zamileczy.
Biegły wykładca właśnie w myśl mu czyta —

Wszakże, zkład panu trwoga niepozbyta,
Niby szpon sepi, lub ząb niby wilczy
Tkwi w głębi piersi, i ani jój wyprze?
Wstał, i szeroko chodzi po namiecie,
Sam nie wie o tém że mówi, a przecię
Mówi sam z sobą słowa nad wiatr szybsze.
Być dobrej myśli próżno sobie tuszy—
Zwątpienie cierniem uwieźło mu w duszy.

Słońce, w blask dniowy, przez zroszone liście,
Na kwiat splakany strzela promieniście,
I z łez gra tęcza, iż się właśnie zdawa
Smutek ucieszny, albo radość łzawa.
Królowi rumak przywiedzion. Król z prędką
Siadł, leje pochwycił, a trzebiec widomie
Sadzi się, wspina, w rączy bieg mu chętka.
Tak gdy igrzysko biegu w Hippodromie—
Mąż tuż za mężem migając przelata,
Że tylko wiewna polatuje szata,
A beczynnego, patrząc, żądza bierze
Pchnąć się, gdzie pędzą biegowe szermierze, —
Serce — młot w piersi, tchnienia łakną płuca,
A duch powściągan ciężko się zasmuca.

Król dłoń ku czołu mając od promieni,
Dalekowidnie patrzy w przestrzeń zbladłą,
I w oczach jemu dziwnie bo się mieni!
Dal zda się bliską, a bliskość odległą,
W siniej mgłę kędyś kilka wzgórz osiadło,
Z siniej mgły dalej kilka brył wybiegło,
Aż garb się z garby, głaz ku głazom zbliży.
I coraz wyżej — i wyżej — i wyżej —
Gdzie łądy, borów gniecione odzieżą,
Dźwignięte z otchłań, dumnie w grzbiet się jęta,
Tam nagłym ciosem pękło w samym ścięgnię.

Ztąd w strony obie rozakoczą się szeszyty,
A każdy z wierchów, zda się, w niebo whity
A jar w pośrodku, zda się w piekło sięgnie.
Bo każdy z wierchów, okiem niedościgły,
Gdzieś—w chmurach—ugrzął skręconemi igły.
Bo jar, skrajany węzłem przez wierchoły,
By gardło piekieł, połknął dzień wesoly.
Toć wrota Grecyi... a zaś za wrotyma
Jest Greeka wolność. Lub jest... lub jój nie ma...—
Ha! cóż tam widno? Cóż z czarnej gardzieli
Kiedy niekiedy w blask pod słońce strzeli?
To męże Sparty, jako wrzuciłz moey,
Jako zasuwą zarazem, i klamka —
A zaś Termopil cieśń, jak klucz do zamka,
Za którym zamkiem, Grecki lub sierocy
Swoj wszystek chowa skarb, najdroższe miano—
Ziemię praoców, Matkę ukochaną.

Król patrzy zbladły, i dusza w nim gniewna —
O! nie jest jar to, ani mur to z drewna,
Ni górą z piasku, którą on przekopa—
Ni otchłań z wody, którą on przesypie,—
Stopa co przejść tam zdoła, taka stopa
Lub—sprawi stypę, lub... utknie na stypie.

Zwie król posłańca i tak go zagał:
— Tak rzecz królowi od Spartańskiej zgrai:
Lichać ich garstka, a moc u mnie w dłoni.
Poślę moc na nich — zwalczą. Drugą poślę,
Ha! i tę jeszcze zdławią może oni.
Wtedy — znów inną, (bo na głos mój, władza,
Jako z przyciętych prętów latorośle,
Mając sił mnogość, w mnogość się odradza),—
Lecz pewien jestem — gdy przyjdzie ta siła,
Już i nie znajdzie z kimby powalczyła.

Przeto nie bawiąc, nim trzy dni ubiegą,
Król dumnej garści niech się mnie pokłoni,—
To, z jego strony;—a w zamian, zapłatę,
Oto co jemu, jakem żyw, dam za to:
Pierścieni królewski dam na palec jego,
Szkarłat na barki, a łańcuch na piersi,
I, by był części syt, jak zwyczaj kate,
Pokłon mu dadzą władce co najpierwsi,—
Bo jak wzdłuż Grecya, po wszem jej obszarze,
Władzarem będzie nad wszystkie władarze.
Tak mówię jemu ja, król, w mej osobie —
Mógłbym z nim zrobić cobyś sam chciał wcale,
Mógłbym go zgubić, lecz lepiej ocalać, —
Bom go, iż mętny, ulubował sobie.—

Posła swojego czeka król w namieście.
Poseł się sprawi, i wraca niezwłocznie,
— Cóż? — On padł na twarz, i trwożny tak pocznie:
— O królu królów! Nie tak jest, jak chcecie,—
Duch krzepki w Grekach! Duch, za moc im stanie—
Wojskocto wodzów samych! Słuchaj Panie,
Tak mówi tobie Sparty król, mąż prawy:
„Nie chcę panować za cenę niesławy—
Grek, mieczem tylko, jeśli chce, nabywał...”—

Rozje się Kserkses ubodzon do tywa,
I mieczem zmiecie łeb z wiernego sługi.

Z królewskiem słowem w prędkę posłan drugi:
— Niech się wódz Greeki podda mnie w tej chwili,
A jeszcze dam mu, o czym i nie marzy,—
Władzarem będzie nad resztą władarzy,
I kto żyw tylko kark przed nim pochyli.—

Zbyszy się poszedł wrócić omieszkała,
Bo król Spartański (nie łatwo z nim sprawiał).
Nie chce—jak nie chciał. Alie biedny zasię
Zwolna coś, zbladły, drżąc przez wszystkie ciało,
Idzie, rad nie iść, iż zyszcze na czasie.
Przyszedł, patrz na twarz jako mu przystało:
— O królu królów! — rzeknie mdłemi słowy —
Tak mówi tobie wódz Spartańskiej zgraje:
„Spartańczyk ginie — lecz się nie poddaje!” —
Ledwie że skończył, aż i on bez głowy.

Król w szczeret rozjedzon dziwnie się rozbiesi,
Przeklon mu w ustach, dyma otchlań w łonie,—
Lecz walcząc w sobie jeszcze raz ochłonie,
I o, znow z słowem czterej męże piesi,
Z ostatniem słowem, ostatni posłowie:
— Mężom Spartańskim, iż są bohaterzy,
By rozmyślili, daje dni im cztery,
Po których czterech, gdy te próżne zbiegą,
Piątego, pójdzie zdeptać ich w parowie,
By po ich głowach poszedł dalej w goście,
By po ich głowach stapał jak po moście,
Do pięknej Grecyi, która już jest jego.—

Tak ich zarzekłszy, król cierpliwie czeka,
I co dnia ku nim pogląda z daleka,
I myśli sobie wspólnie z Perską zgrają,
Iż się Spartany słusznie namyślają.
A oni właśnie nie myślą ni chwili,
Bo się już sobie z dawną rozmyślili.

Mał Bogom równie Leonidas jary,
I działwa jego, tęskni są od zwłoki.
Tak bo im pilno stawić pierś w bój luty,
I z wrogi Grecyi porwać się za bary, —

A tu, nie działać, lecz czekać, dopóty
Aż wróg sam przez się pomknie ku nim kroki.

Przeszedł dzień pierwszy, też drugi i trzeci,
Także i czwarty,—aż w przeddzień na piąty
Wódz rozporządzi oczyszczalne sprząty.
Zaczem się w środku wielki ogień wznieci:
Wszystką rzecz podłą, czem się ciało kala.
Zebrawszy w jedno, miętą precz gdzieś zdala,
I w zdroju członki obmywszy do czysta,
Iż mają zstąpić w podziemne odmęty,
Aby nie błaząc brzegów Styksu sięgli,
W cześć Bogów Ciemnych biją stugłów święty
Potem, zasiadłszy kołem wszystko trzysta,
Ostatki kładą na żarzystość węgla.
Skromnej biesiadzie sam król przewodniczy,
A ma na sobie strój też weselniczy,
I równie strojem, jak pogodą lica,
Król z działawą swoją dziwnie jednakowy.
Uczują raźnie. Wśród gwarnej rozmowy
Skraca się długa czekania tęsknica.

Już też spojrzawszy w wschodowe widziadła,
Wśród gwiazd gasnących, Zelene wybladła,
Z wybladłej, białą—z białej, mgłą się stawa.
I próżno w ślad jej płacze ziemia łzawa,
Bo w łzy te perły, tęcza barwnokosa,
Różnym brzaskiem bije z bram Heliosa.

Od Perskiej czerni, gdzie zmierzch jeszcze cały,
Roi się z rykiem. Jako morskie pędy
W niezgodzie z brzegiem, gdy już nie ma kędy
Zajść go, iż zewsząd próżno próbowały,
Razu jednego, w grocie bazaltowej,
Z wichrem szalonym uczyniwszy znowy,

I z burzą wściekłą jakiej nie nie sprostą, —
W dzień oznaczony dla srogich szermierzy,
Zebrana w jedno ciężka Boża chłosta
Wstrzyma się chwilę, wprzód niżli uderzy —
I sobie dyszy, i rżęże okropnie,
Ciesząc się wczasu, iż dziś swego dopnie.

— Idą! — królcowy rzekł mąż, (uczciowanie
Skonczono właśnie). Tedy król powstanie
Mąż dużej dłoni, i duch dziwnie młody:
— W sam czas! Ni późno — rzekł — ni też za rano,
Ni nam przerwano, ni czekać kazano, —
Więc — z uczty w ucztę. Bo wnet a niebawem,
Znów nam, o bracia! po za Styks — na gody!

A od zamierzchtłej dali, brzmiać donośnie
Z rosnącym rykiem groźne mrowie rośnie,
I wraz z czarnego robi się bladawem,
A ryk wyraźnie grzmi: — Ziemi a wody! —

Rzekł mąż królcowy: — Liczby bo tam nie ma!
Niech ile mężów tyle strzał, — oczyma
Dnia nam nie widzieć, iż go precz odgarną. —
Rzekł wódz: — Tem lepiej, mniej nam będzie skwarno.
Więćże nam bracia po za Styks na gody —
(Tak wódz znów prawi) — zaczem, w onym czasie,
Raz ostateczny pozdrówmy się z bliska. —
Więc każdy z drugim bratnio się uściśka,
I wraz każdemu w drugim tęgnąć zda się
Miłe rodzice, żonę, działwę drobną.

A mrowie pnie się, wydając zgrzytnienia,
Niby paznogie, kiedy po szkle skrobną,
Od czego dreszcz ci aż do duszy rdzenia, —

I z bladawego coraz się rozbłyśka,
Iż zda się, niby olbrzymia kołyska
Tęczowych prądów, różnie się chwiejąca,
Od czego ozleku dzień się w oczach zmęca.

Pozbędą męże wszelkich szat, by ciała
Z swobody członków łącniej sprawę dało.
Mając też walczyć w zbliżonej potrzebie,
Łuk, dzięć kruchą, rzucą precz od siebie —
Miecz tylko w dłoni, tarcz u bark, a jeszcze
Krępkimi członki przyparłszy się razem,
Twardem się w poprzek rozmogą żelazem,
Pięty saryją w ziemi, — też jak w kleszcze,
Ramię k'ramieniu, goleń do goleni
Zepną klamrowo, i tak zaś spleceni,
W mur z glazu wryci, czekają gotowi,
Aż się więc ku nim przybliżyć wrogowi.

I cisza z nimi święta, uroczysta.
I groza z nimi. Zda się — niby trzysta
Posągów Marsa. Trzysta tarcz — zwierciadła,
W które patrzącym, patrzy śmierć wybladła.
Trzystoma gromów błyskają ich miecze,
I trzysta mieczów ze wzroku ich siecze.

A mrowie huczy — niby grzmi i ryczy
Lew wielogardły, z pod mrocznej osłonki
Na blask słoneczny wynurzając członki,
Członki bez krańców; i tylko téj dzieży
Niby paszeczka głędna — król u osła.
Ten łom, to grzmienie któż wysłowić zdoła?
Jak gdy cię nieraz dręczy znakomicie
Zgrzyt szkła, lub ze snu paa w północy wycie,
Wycie rosnące, zgrzyt coraz zawziętszy,
Iż dreszcz ci zimny aż do duszy wnętrzy, —

I gdy pomyślisz, że ten potwór strogi
Chce naprzód — k' tobie — że trzeba mu drogi —
Że gdy on przyjdzie — zdźbło się nie ostanie, —
To ci się zbiera na wolne konanie.

Król znak da. Staną, dławiąc się w rozpędzie...
Pojrzy, a w myśli ni to mu, ni ewo —
Co twardsze? — nie wie sam — czy skał krawędzie?
Czy mur z Spartańskich piersi? Chwiejając głową,
Król się dziwuje Perski nie pomału,
Iż w lichéj garstce tyle znaleźć zapala.
Wodzowi Greków nie zaś nie dziwota,
Jedno wzrok jego błyskawice miota.

Więc rzadą posty, a imą się mowy,
A głos ich ryczy, jako ryk stepowy:
— Rzuć brzoń! — grzmi Pers. — Przyjdź wziąć ją! —
Grek odgranitowa.

Zaczem umilkną, iż już wszystko rzekli.
Stoją Helleni, niby wyseł w drzewa,
A czerń się Perska burzy coraz wśleskłej.

Król się dziwuje Perski nie pomału,
Iż w lichéj garstce tyle znaleźć zapala —
Wodzowi Greków nie zaś nie dziwota,
Jedno wzrok jego błyskawice miota.

Królowi Persów w głąb serca obraza,
Iż w lichéj garstce tyle znaleźć zelaza.

Królowi Persów gra się w licach zmienia,
Iż w lichéj garstce tyle znaleźć kamienia.

—Więc garści drobna, gdy ci w śmierć załarcie,
Wróc zkaśdeś przyszła — śmierć wam choć i w Sparcie.

— Przysłałmy właśnie oszczędzić ci drogi,
Byś nas nie szukał w Sparcie przeubogiej. —
Tak wódz Hellenów. A Pers jemu na to:
— O! w skarby skarbów dziwnie być bogatą,
Tej Sparcie waszej — iż jej tak bronicie! —

Tak rzekł duch mały, rojąc skarbów krocie.
A mniema rzecz tę, błędząc znakomicie,
Bo nie wie, ile matce, skarb jedyny
Nad krocie kroci, — jeśli mieć jej syny
Wiecznie z jej sęcem zrosłe jak w żywocie.

Zaczem się rozje, iż już długo czeka,
Rozje się Kserkses, z ust mu piana pryska:
— Hej! dość już zwłoki, bo droga daleka —
Nuż! krucy moi! —

Wraz się czerń rozkula
Z wyciem szalonem. Coraz bliżej — zbliska —
Już —... już się zwarli. —

Pers walosy za króla —
Grek za ojczyznę... —

Śmierci! Ramię Boże!
Mocy ostrz świetnych od ciemnego dzieła!
Któż zdoła dosnuć wątek, któryś w porze
Wstrzymała dłoń, i brzmieć przedciął?
Odkąd duch senny w pomoc cię wyzwalem,
Zda się i we mnie stygnąć duch wraz z ciałem,
I chwila zgonu niezbyt mi daleka...

Niech się człek zawział zwalić dąb, co z wieka
Królem był w puszczy, — krzepkich wiele męży
Próżno czas długi wspólną moc natęży.
Nie jedno czoło gęsty znój ocieka,

Nie jedna dłoń go, omdlawszy, obciera,
Nie jedna w szczyby zedrze się siekiera.
A choć już dojmą, jeszcze z zbitej miangi,
Mszcząc się, strzelają żelaziste drzazgi
W bok, wprost i zewsząd, a która uskoceży
Tnie w skroń, lub w czoło, lub w lica lub w oczy.
Takto zajadłe Król-bohater-drzewo
Broni się ciosom na prawo i lewo.

Alić czas przyjdzie, iż w ostatniem ściegnię
Stal mu cierpliwa wątek życia przetnie,
Wtedy ramiona ściągając stuletnie,
W rozpaczę garnie z sobą co zasięgnie,
I tak druzgocząc wszystko, co zagarnie,
Lega na trupach — hy nie ginął marnie.

Rozbrojonego na onezas olbrzyma
Różne narzędzie pastwiąco się ima:
Topor, szerokie płatający cięcie,
Z jękiem się trupa uczepi zawzięcie.
Z bolesnym zgrzytem pila też, niezwłocznie
Rozdzierać, kasać i szarpać go pocnie,
I przeraźliwie piszcząc, w sęków głąbie
Świder się wwierci. I wszelkie narzędzie,
Za nim się wwierci, lub wgryzie, lub wrąbie,
Długo się prosić miłosiernie będzie,
Iż go tam przymus w srogą walkę wmota, —
Choćcito przecię z trupem już robota.

A z tego trupa, w godziny złowieszcze,
Zrobią kołyskę — trumnę dla anioła,
Lub — trumnę człeku, gdy go grób powoła, —
A tak po śmierci będzie pomszczon jeszcze...

Niech się człek zawział zmódz żelazo twarde,
Z ogniem się musi zmówić, i z żelazy
Także drugiem. Zaczem, grzmiące razy,
Strudzeniu członków słuszną dając wzgardę,

Sztabie, wprost z ognia ujętej w obcęgi,
Młot w młot społecznie cios zadają tęgi.

Tedy zmówieni zdrady towarzysze
Mają co cierpieć — iż jest odpór na nie.
Nieraz osłabnie i ciosów padanie,
Niech się nie jeden nieogorzej zadysze,
Nie jeden młot się splaszoczy, a kowadło
Zbiwszy się z wierachu już i w ziemię wpaść.
A gdy chcąc stążyć kruszec, wprost z płomiami
Nurzą go w zdroju wrogowie zmówieni,
Wezwan k' pomocy żywił przemiewierczy,
Wzdyma się, burzy i syczy i skwierczy —
Iż mu on jeszcze resztką sił dopieka.

A tedy mieczem wyszedłszy z kąpieli,
Przez zgon w zabójcze zmieniony narzędzie,
Błyszczącą śmiercią od słońca odstrześli,
I tak odrodzon, srogo mścił się będzie:
Twór dłoni człeczej, — godząc w piersi człowieka.

Niech się człowiek zawział wydrzeć matce ziemi
Kruszec miesięczny, który ta, przy skało
Piersi swych, dłońmi trzyma kamiennemi,
Od kropli w kamień kapiącej wytrwale
Uczyć się musi cierpliwego chcenia.
Więc gdy w nim opór żądze rozplamienia,
Nie pewny jutra, ani kresu dzionka,
W podziemnem państwie z nocą wiekuistą
Ryje się kretem ślepym, czołga glistą,
I czeka w znoju, rychło mu zabrząka
Stal w sposób dzwięczny gdzieś między granity—
Iż wtedy wydarł macierzy jej dziecię.
I ma nad głową zwieszzone brzemię
Co chwila runąć sposobne, a przecię
Nie złoży broni — aż swego dokona.

A tedy kruszec; w kragły pieniądza szity,
Zgubi go z duszą — iż mu ją zaprzeda.
Tak mogąc grób nań podkopanym głazem
Zwalić, mieć woli, iżby chełwa bieda
Zginęła cała — ciało z duszą razem.

Tak mści się matka przez dziwne karanie,
Iż wypatrzeno, co schowała w łono,
I mieć zachciano — a czego dostanie
Nie prędzej chyba... ażby je zraniono.

Cóż męże Grecyi? — Oni coraz wznieśli
Na kupach wrogów pod Nieba wyrosli.
Coraz ich mniej jest, i niby ubywa.
A jednak, w tęgiej razów trzaskawicy,
Wzmaga się odpór, i też moc straszliwa.
Co padnie który, zastęp bładolcy
Wnet mrowiem trupów mogiłę mu ściele,
Czém coraz górniej puchnie krwawa niwa.
I zda się, z jednej nbytkiem prawicy,
Wzmagać się innéj w moc za prawie wiele.
Coraz ich niby mniej, lecz pozostali
Biją i za tych, co już popadali,
I też za siebie. A jako w pożodze,
W której się płomień z wichrem zmówi srodze,
Kiedy ostatnia krokiew z trzaskiem padnie,
Już tylko niby, wbiły kędyś na dnie,
Po młodych płomykach, na zgłiszczach pożaru,
Dym się zakurzy rozwłócząc szeroko,—
Tak padł ostatni w równi z wierzbem jaru,
Na stosie trupów dymiącym posoką.
Ot i most k' przejściu!... Takto, znosząc tamę
Persy zawzięte, aby przeszli sami —
Bez innéj rady, własnymi piersiami
Wypełnią, wywóz aż po wierzchy same.

Nie ma co więcej rzec. W tém jedném słowie
Wszystka się chwala wszej Grecyi wypowie.

W brzask ranny, cheiwi łupów i zdobywcy,
I liczby ległych, znajdą Perskie męże,
Iż ich tysięcy dwakroć dziesięć łąże,
Greków zaś trzykroć gdy po sto policzy.
A też i wszelka zdobycz im uciecze,
Gdyż ci, nagiemi tylko legli ciała,
Jako je matki z łona w świat wydały,
I jeno w dłoniach ich strzaskane miecze
Za łup wszelaki.

Patrzac król z wysoka,
Zmieni się w licaoh i w światłości oka,
I ból mu w wnętrzu, jastrzębiami szpony,
Rozdrapie smutek tylko że uspiiony:
— Co? tylko trzysta? I co? tylko trzysta? —
I sen niedawny, niby chmura mglista
Z cierniowej tkanki, choć niby pajęczej,
Zciśnie mu serce i srogo udreży:
„Na jednej szali wszystkiej Greekiej doli
Dział, a na drugiej—Perskiej. W tém dział wraży
Pójdzie ku górze, a Perski przeważy.
Lecz ciężąc dziwnie zapada w otchłanie...”
— Czyżby w otchłanie? — I w myśli mu stanie:
Drzewo, zawzięte choć już trupem padnie —
Kruszec, co mieczem krwawym zmartwychwstawa —
I z łona ziemi, serce mściwe zdradnie...

I pojrzy król on, kędy niwa krwawa
Pożętym plonem krok mu naprzód pęta,
I też na wojsk swych zastęp niewolniczy.
Mocci tam sroga, i wola zacięta,
I liczba sroga, jako i nie zliczy,
I most ma k' przejściu, i też syt jest chwały,—
A przedsię głową zachwieje zwątpiały.

Nie ma co więcéj rzec. W tém jedném słowie
Wszystka się chwala wszej Grecyi wypowie.

Otoć skończono, jako i poczęto,
Widzącéj duszy uroczyste święto...
Kaplanko wiedzy! Wiedźmo znakomita!
Niech koniec pieśni z ostrz twych, jako trąca
Ostrz twój i strunę z której dźwięczy życie...

O święte cienie! czyliż przebaczycie,
Że nie zaznany piewca — Moc widząca,
Nie gwoili sławie swéj, lecz waszég cześci,
W lat dwa tysiące trzysta i trzydzieści,
Ortyjskim śpiewem twardy rytm wygrzyta?..

O Mocy Boża! którég świetlne technienie
Razem promieni i brami nieskończenie,
Spraw, by pieśń moja nie była micyją,
Daj, bym nie zginął, jak i oni żyją
Których śpiewałem. A wy, wielkie dusze!
Kiedy was żegnać, acz żalony, marzę —
O święte cienie! wszak wy mnie powiecie,
Efiakt be chyba nie istniał na świecie?
A tak się skończy — jak się i poczęło.
Żegnam was! żegnam! Koniec wieńczy dzieło.—

CO TO WŁOSZKA?

Niejednokrotny pobyt we Włoszech, dokąd co rok dla zdrowia z kraju jeździmy, i nienałgorsza znajomość włoskiego języka podały nam sposobność poznania nader dokładnie mieszkańców półwyspu, i wtajemniczyły nas w ich obyczaje i życie. Po gruntowniejszém obeznaniu się z fizyologią krajowców, wprowadziła nas w osłupienie własna nasza dotychczasowa niewiedomość—oraz niewiedomość większości pisarzy i podróżnych, we wszystkim co dotyczy włoskiego społeczeństwa, charakteru i obyczajów. O ile głęboko i dokładnie poznano historią starożytności i sztuki tego kraju, o tyle mało zwrócono uwagę na żyjący organizm narodu, na codzienne jego objawy, słowem na życie domowe i nieskończone odcienia narodowego charakteru włosków. A jednak niepospolitą żywotnością i oryginalnością musi być obdarzony naród dążący od dziesięciu wieków, pomimo je-dności w utopii tylko istniejącej, do coraz ściślej-szego

zjednoczenia się i sprzężenia wszystkich żywiołów działalności swojej, naród puszczający w średnich wiekach ze starego pnia rzymskiego owe najrozmaitszych i najśmielszych kształtów latorośle muncypiiów i rzeszypolitych włoskich, wyrywający z siebie samego, wśród wiecznego szczełku broni i krzyków domowej wojny, nieporównaną harmonią języka swego, który z pochwyconego technienia tysiącznych namiętności i tysiącznych nadzici, w pierś jednego człowieka, w pieść jednego wieszca, w słowo jednego przedstawiciela, kształtuje się, uśpiwnia, mową narodową się staje w ustach Danta, jak rozliczne podmuchy powietrzne stają się akordem dźwięków przewiewając przez harfę Eola. Zniśta, tak potężna żywotność wygasnąć dotąd nie mogła, jakkolwiek wrzekomo przypopielala silnym ulegając rozczynnikom. Wszystko co głoszą od pół wieku o zupełnym wyrodzeniu się i upadku włosków, jest prawdą, ale tylko połowiczną, cząstkową; naszym bowiem zdaniem naród posiadający ognisko objawionej prawdy i stolicę podania Bożego, umrzeć nie może, i zepsucie lubo trawjące i pozorny sprowadzające rozkład, nie ima się nigdy części żywotnych jego organizmu, tak iżby o zupełną śmierć przypawić go miało. Znane są powzięchnie republikańskie zamachy Mazziniego, sprawa Neapolitańska, tenory i prime-donne, tądzież facchini nie-miłosierdzie obdzierający podróźnych, *soprani* Syxtyńskiej kaplicy i piękne włoskie niebo uśmiejające się niby nad strupieszalą Italią; ale szumni o Włoszech rozprawiające mało lub nie wcale nie znają pięknej, duchowej i dzielnej strony tego ludu, wszystkiego co ją podnosi i ucieśmiertelnia, pisarzy takich jak Cesare Balbo, Rommini i Gioberti największy i jedyny może od Platona filozof; tych olbrzymich patryotów i myślicieli, te surowe poważne promienie Dantajskiej aureoli na czole pię-

knęj Italii wędniejącem pod różami na które miedzionie skazano jej skronie.

Ale opuszczając to pole spostrzeżeń sposobniejszych dla filozoficznego pisarza niż dla fizyologa obyczajowego, z nadzieją iż sumienna i nieuprzedzona ręka odsłoni kiedyś przed obcemi ludy duchowe tajniki włoskiego narodu i zbierze w jedną wiązkę wszystko co się da ku temu zgromadzić w umysłowej i filozoficznej dziedzinie, przejdziemy do przedmiotu dostępniejszego i mniej potrzebującego głębokich zacieków, od rozległej syntetycznej nad duchem i narodową żywotnością do pobieżnej analizy, do mikroskopicznych uwag, jakie każdy przyjaciel wszedłszy do salonu sąsiada i rozsiadłszy się w wygodnym fotelu czuje się w prawie czynić za pomocą swego szkiełka nad osobami pijącemi herbatę u okrągłego stolika. Życie domowe i charakter włoskiego społeczeństwa, jakieśmy wyżej rzekli, mało są dotąd znane za Alpami; jaki taki wędrowiec przebiegłszy w przeciągu dwóch miesięcy cały półwysep, i zapełniwszy pamiętnik podróżny notatkami o galerii Pitti we Florencyi, wielkim tygodniu w Rzymie, i Lazzaronach w Neapolu, za powrotem do domu wydaje swoje *Scenes de la vie Italienne*, i puszcza w obieg parę mniej więcej udatnych powiastek pełnych masek, trucizn, *vendetty*, i zagorzałego kochania. Powiastki te bardzo korzenno zaprawne sztykietami, sonetami i floriturami, obudzają zajęcie, wywołują poklaski, zyskują wstępny bilet do Panteonu arcydzieł: autor nad własne spodziewanie płynie na laurowym listku do nieśmiertelności: *sic itur ad astra*. Należy jednak dodać że tego pana w towarzystwach włoskich nieprzyjmowano wcale, bo znający dobrze obyczaje tutejsze wiedzą z jaką trudnością cudzoziemiec bywa przypuszczon do domowego Włochów pożycia i jak niezbędnym ku temu warunkiem jest znajomość języka tak nieskończenie okwitego w odcienie i nienjętości, w któ-

rym spoczywa niejako klucz stóśunków towarzyskich i bliższego zapoznania się z krajowcami. Czcigodny zaś autor napuścił pomienione powiastki kilkoma frazesami pożyczonemi u kelnera hotelu lub kieszonkowego słownika, okupił gotówką podejrzaną, nieco łaskę pozbawionego niespodzianki *appuntamento (rendez-vous)*; włożył koronę włoskiej *marchesy* na skronie swój bohaterki przysnając się od niechcenia do jej szalonej miłości; wytrącił walecznie szpadę z rąk *brava* zaczajonego pod balkonem Duleynei, pokrył to wszystko żółtą lub różową okładką w wydaniu biblioteki kolei żelaznych: i otóż masz wizerunek Włoch, Włochów, Włoszek i rzeczy włoskich!

Nieprzypisując sobie równego udziału w miłosnych eksperymentach ani spuszczając naszych okresów po jedwabnej drabince kołyszącej się między gitarą u dołu a na wpół podniesioną maską u góry, rzucimy okiem na piękniejszą, połowę narodu włoskiego, zostawiając politykom, powieściopisarzom i innym różnorodnym deklamatorom studja nad włoskim mężczyzną, nad jego upadkiem, zniewieściałością, liberalizmem i głosem, jednem słowem zajmiemy się nieco włoską niewiastą. Dla czegoż bowiem nierościłibyśmy sobie prawa jako podróżujący do zdejmowania wzorków z tak pięknej i romantycznej istoty, skoro p. Wielogłowski nieruszając się z miejsca zajął się także lepiej znajomą Polką i zfotografował ją na stronicach swego pisemka przy świetle krytyki i promieniach stylu? Czyż nam nie wolno będzie za jego przykładem zaciągnąć do naszego album miniaturowej acz odmienną fotografię spromieniwszy bengalskie odbłaski fantazyi na kilka malowniczych niewieśkich postaci zabłąkanych gdzieś w cieniu drzew pomarańczowych?... Ale mylimy się, wyobraźnia tutaj żadnej nie będzie grała roli, a światło przez nas rzucone na obraz, będzie białem dziennem światłem.

Zaledwieśmy orzekli przedmiot ekscentrycznych naszych studjów, a już ztąd widzimy namarszczoną brew nad-wisłańskich i zabużańskich czytelnic, tych samych które p. Wielogłowskiemu darować niemogą jego niewiast samobrednych, nerwowo-romantycznych i dachowo-etyerycznych; widzimy te wszystkie trzy nie arystotelesowskie wprawdzie kategorie zapytujące nas z ironicznym uśmiechem o potrzebę podobnych studjów nienarodowych i bałamutnych, chcą powiedzieć wynikłych wedle wszelkiego prawdopodobieństwa z empirycznego bałamucenia istot, które miały służyć za wzory pisarzowi; słyszę sy-piące się uwagi nad niewczesnością Lesaźowskiego rzemiosła i podnoszenia gdzieś daleko cudzych dachów by spojrzeć w serce kobiety nieznanej i nie swojej? Niech nam także wolno będzie zapytać azali piękne czytelniczki nie czują się w siłach wytrzymać porównania z tą nieznaną i nie swoją kobietą, lub też zwątpiły może o trwałości własnego panowania nad sereem płci silniejszej, którejby wszelako jedno ich spojrzenie wystarczyć powinno dla zniweczenia obcych wpływów i czarów i pokazania ich własnej wyższości?

Doprawdy kulawemu diabełkowi teraz nawet gdy rozpoczyna rzemiosło swoje nieprzychodzi na myśl wątpić o wyższości nad resztą kobiet duchowo-etyerycznych aniołów; owszem zamierza je wprowadzić jako probierczy kamień do niniejszych uwag swoich, zostawując pięknej czytelnicy rozróżnienie blichtru od złota, a sam się ograniczając na prostej opowiedzi bez komentarzy, na przedstawieniu rzeczy bez wyprowadzania wniosków. Co zaś do własnego mniemania i upodobań, zasłania je tym ezopowym milczącym uśmiechem co to tyle rzeczy daje do zrozumienia i szanuje nietykalność skrytych swoich sympatyj garbem także ezopowym, bo dla czegoż diabełkiem kulawym będąc wyżej przytoczoném anielskiem zdaniem nie miałby posiadać i gar-

bu swego? Wszak ta ułomność jest dowodem ułomności powabów i niepodobania się kobietom bez względu na ich narodowość, a zatem rękojmią bezstronności pisarza i usprawiedliwieniem jego z zarzutu, iż balał w empirycznych celach.

Niektórzy serca ludzkiego badacze przypisują zalety południowych kobiet brakowi emancypacji pomiędzy niemi, oraz oczywistej podrzędności względem męczyzny jakiej ulega dotąd Włoszka pomimo wnikażącego coraz głębiej zachodniego usamowolnienia w warstwy społeczności włoskiej. — To słuszenie oburzające pleć piękną twierdzenie niosłoby jako konieczne za sobą następstwo że przywary w innéj części Europy płamiące białości tych Aniołów, a podzielone od p. Wielogłowskiego na trojaki rodzaj chorób, trzebaby przedewszystkiem przypisywać republikańskiej równości i niwelacyjnej modle jaką przeprowadzono przez stanowiska płci obojej. Inném loicznym następstwem podobnego poradoksu, lub jeśli chcą sofizmu, byłby wniosek, że dla wyleczenia piękniejszej połowy rodzaju ludzkiego z trojakej onéj choroby w stronach, gdzie takowa grasuje, a zaszczepienia natomiast południowych zalet i zdrowia z Włoch sprowadzonego, należy położyć veto na trzy czwarte niewieścich przywilejów i zyskać unieważnienie praw jakich nasza słabość i uwielbienie same na sobie wymódz dały. Że zaś przeprowadzenie i zastosowanie téj teorii zawiodłoby prostą drogą społeczeństwo do korańu, i cofnęło męczyzn do czasów, kiedy wedle Lukrecjusza w poemacie jego *De rerum natura*, z mułu ziemskiego wyszedłszy i na czworoku się goniąc, żółędzi za pokarm używali, jestto pewnik na który każda czytelnica z zamkniętymi oczyma przystanie; wypada zatem z przekonania i z grzeszności usunąć niebezpieczny aksjomat, i mówić o Włoszkach *academicamente*, to jest na wiatr, oznaczając ich zalety bez poszukiwania źró-

dla złąd wypływają; bo system początków pociąga za sobą system następstw, którego ostatniem słowem, jak wszystkich prawie dzisiejszych teorii filozoficznych, bywa absurdum.

Z francuskich, ile wiem pisarzy jeden tylko Stendhal (Bayle) wybornie znał Włoszki i towarzystwo włoskie, i przeto jego *Chartreuse de Parme* zostanie jedném z tych nieśmiertelnych obyczajowych jak Dickensa lub Coopera romansów.

Wielcy mistrze włoscy przenieśli na płótno uroczę kształty niewiasty swego kraju i unieśmiertelnili jej postać: Guido Reni w Beatryksy Cenci, Leonardo w Giocondy, Rafael w Fornariny, Tycian w Belli wizerunkach. Postać ta uidealizowała się pod piórem podobnie jako pod penzlem, i Laura Petrarki, Fiammetta Boccaccia, Ermengarda Manzonięgo, Silvia i Nerina Leopardęgo, Ildegonda Grossego, Francesca i Ludovica autora Więzień, tohną nieśmiertelnym wdziękiem i jakąś italską posagową rysów czystością. Dotknąć się istoty, która jednym i drugim za wzór służyła, odmalować ją taką, jaką jest w rzeczywistości, byłoby to za zuchwałém pokuszeniem się dla pieszej muzy naszej. — Niech przeto nikt w tych kilku słowach nie szuka fizjologii Włoszki, jej moralnego i towarzyskiego w całej wielkości portretu. Niezdolniśmy uczynić dla niewiast świeckich tego, co Ojciec Ventura dla biblijnych uczynił. Są to tylko pobieżne uwagi w rodzaju tych, jakie pozbierać się dają za jednem pomknięciem szyldkretowej lornetki w dobrze oświeconym teatrze po obliczach znanego towarzystwa.

Bo któż w rzeczy samej zdołałby ująć i przerobić na słowa moralny wyraz téj istoty tak namiętnęj i tak rzewnej, tak głębokiej i tak prostej, tak niepowstrzymanej w zapędach, i tak rozmodlonęj w uniesieniach; téj istoty energicznej i słabej, kochającoj i damnej, ideal-

naj i zmysłowej, ognistego serca, omdlałych ruchów, powłóczytego spojrzenia; tej despotki i tej niewolnicy, która Włoszką się zowiąc, rozkazuje ze łzami a błaga cię z gniewem? która gdy kocha niema względów dla siebie, a gdy nienawidzi niema litości nad tobą? u której dziecinny podziw igra często pod zwilżonym ręką aksamitem, a często sybillińskie natchnienie promieni się w źrenicy, jeśli przypadkiem jaka błędna zwrótką doleciała jej ucha z mijającej wśród nocy gondoli, lub jaka woń ukryta na samém dnie bakietu coś jej przypomniała, lub jaki obraz niewidomy zesłupił jej spojrzenie wpróżną dał błękitną w pusty przestwór laurowych szpalerów? Zaiście byłoby to samo co chcieć przenieść na płótno lub papier cały kalejdoskop kolorów mieniący się tutaj przy słońcu zachodzie, co pióro puszczać w pogon za uciekającym arabeskiem dławowania Celliniego, lub za fioriturą Frezzolini, co chcieć opowiedzieć śpiew słowika lub grę Ristori.

Wszystko co jest nieskończenie żyjące i samodzielne pod słowne obliczenie podciągnąć się nie da: słowa są bowiem tylko matematyką myśli.

Timantes, malarz grecki, rozpaczwszy o wyrazie, jaki miał nadać rysom Agamemnona przy ofierze Ifigenii, wyraził strapionego ojca z zapuszczoną twarzą: gdybyśmy chcieli malować indywidualności lub kreślić charakterystyki jako je La Bruyère i Larochefoucauld kreślił przyszloby nam dla naszej nieudolności wyprowadzić cały szereg postaci pod zasłoną; przesuwaliby się wówczas same sylwetki, i chybaby je po chodzie tylko poznano: *incessu patuit dea*.

Gdy polski Don Juan przybyły dla zdrowia po zabawę zachodzi po raz pierwszy do włoskiego salonu wó Włoszech, z głową pełną otellowskich widziadeł, z kótwicą nadziei śmiało zarzuconą, w odmet miłosnych przygód i wplątana w jedwabną intryg gmatwaninę, ostrzy

on spojrzenia, szlifuje frazesa, pokłada nieograniczoną ufność w lekkim zawichrzeniu capryny, tudzież w dowcipie świeżo naczytanym z sześciotomowego kanarkowego romansu, który prosto wiezie z Paryża. Za strategiką godną, lepszéj sprawy szykuje baterie okresów domówionych, w czas przerwanych lub wcale pokrytych nawiasowo wtrąconém milczeniem; gotuje się do rozpoczęcia krzyżowego ognia przyzwoito dwuznacznych *bons mots*; przypomina sobie postawy *irrésistibles* z melodramatycznych studiów paryskich, które go już dostatecznie z Włoszkami obeznały; oczywista rzecz, że jedna z nich na cel wzięta, obłożona z napoleońską zimną krwią i jeniuszem, ścigana w ostatnich szaleńcach przez szczęśliwego zdobywcę uledeć winna niewątpliwie. Zresztą nie pierwsza to próba, i po kulisach paryskich równie jako po warszawskich salonach już mu się nieraz udało.

Wielkiem jest przeto jego osłupienie, gdy na kosztujący kilka godzin stroju ryszstunek, Włoszka wcale nie zwraca uwagi, gdy ogniasta jej żrenica nie zapala się na sypane w kadrylowym przestanku komplementa, gdy nie chwyta i nie odrzuca mu piłki dowcipu, jak to mąski zwykły czynić na balu wielkiej Opery; gdy całe jego *pozowanie* bezskuteczném się okazuje, a nawet przeciwnie w kole kobiet wśród gry wachlarzy i migania czarnych żrenic i białych kamelij, nasz Don Żuan słyszy jakiś szmer niepocholeby: *Quanto questo Signore é caricato!* Co dobrą króla Baltazara polszczyzną wyklada się: *Mane, tekel, fares*, czyli: Wynoś się z salonu.

Włoszka już bowiem z wrodzonym sobie artystycznym smakiem i z dziwnym serca instynktem oceniła i poznała od razu przesadę i miłości własnej rachubę, walczy téj zeleccance Don Żuana, tak jak poznaje skatony styl w grupach Berniniego i w malowidłach kawałers d' Arpino.

Aby trafić do serca tych dziwnych kobiet trzeba być przedewszystkiem samym sobą w ich przytemności: jest to może jedyny sposób uchodzenia przed niemi za innego niż się jest w istocie. Salonowa strategika i uświęcone zwyczajem podstępny bywają natychmiast zwietrzzone i udaremnione. Włoszka lubi prostotę w obejściu się a niepodzielną i samorzutność w uczuciach, *i'improviso, il senza perché* (w tym kraju sama miłość jest *improvisacją*), lubi aby się więcej myślało jak ją kochać niż jak być kochanym od niej. Przygotowane *a priori* uwielbienie i zapal wyrachowany ku zagarnieniu jej względów, zimne znajdą u niej przyjęcie: bo ma ona w sobie za nadto nieudanej dramatyzmaści aby się od razu nie poznać na aktorstwie, i żywot jej za nadto należy do dramatu, iżby ją komedja oszukać potrafiła. Żąda by to uwielbienie, ten zapal, rodziły się niejako pod jej okiem; potrzebuje się czuć ich twórczynią, odgadnąć ciebie za nim się sam odgadniesz, być w tobie przed tobą samym Kolumbem miłości jaką wnieca, odetchnąć pierwszą wonią rozkwitającego pąca, zdobyć państwo uczucia; chce aby two serce szukało jej oddania się przez własne oddanie się w jej ręce, lecz nie cierpi aby ją ciągnęło za sobą przemocą powabów, gdyby wojenną brankę; gotowa odplacić z okładem: za dumna by się poddać. U niej miłość jest zapomnieniem siebie samej, i z tego własnego poczucia rodzi się w niej wymaganie, aby się często, jeśli nie zawsze zapomniano dla niej. Gdzie indziej miłość niebyswa tak wymagającą bo oddanie się nie jest tak zupełnem.

W zachodnich i północnych krajach niewiasta nie pod jednym względem zrównana z mężczyzną w społeczeństwie, zapragnęła panować nad nim w miłości, chciała zostać bożyszczem okadzanem przez licznych czcicieli, więcej być kochaną niż kochać. Jéj nieukrócona

panowania żądza starała się pokryć zbytkiem władzy brak siły i zdolności zewsząd przechijający przez pozor-
ną równość i utworzyła sobie kodeks konwencyonalny z właściwą terminologią, wedle której sama się ochrzczi-
ła godnością, niewieścią: odtąd mężczyzna musiał po-
dawać jęj miłość na klęczkach, a ona ma w postaci
pani i władczyni dumną wzajemność rzuciła z góry,
z wysokości apoteozy, do jakiej podnieśli ją byli śre-
dniowieczni trubadurowie bałwochwaleczo głoszący w
balladach i zapisujący wśród turniejów na tarczach
swoich: *Mon Dieu et ma dame*. W południowych zaś
krajach a mianowicie we Włoszech, część kobiety nie-
istniała nigdy w ten sposób jak u ludów germańskich
i celtyckich; w krwawych zatargach gwelfów i gibelli-
nów zapelniających cały niemal przeciąg średnich wie-
ków, podobnie jak pośród wiekuistego polskiego obo-
zowania, nie miano czasu uwielbiać niewiastę ani ba-
wić się całopaleniem przed jęj wdziękami; tam grzesz-
na Ewa nieprzywłaszczyła sobie jak na północy części
holdu należnego Niepokalanęj Dziewicy, ani otrzymała
posłannictwa cywilizowania barbarzyńców, bo na staręj
łacińskiej ziemi, jak w Grecyi cywilizacya nie była ro-
śliną exotyczną, a Klotyldy, Dąbrówki i Jadwigi nie-
nawracały Włochów. Może też w kraju będącym po
ziemi świętęj kolebką i ogniskiem Kościoła, chrześcijań-
ska zasada podległości kobiety względem mężczyzny
nie dała się rozwinąć romantycznym teorjom i niewie-
ściej apoteozie. — Podaję, że śmiałością to twierdzenie,
bowiem nawet Beatryx Danta, ów najczystszy kwiat
ludzkiego ideału, dla tego tylko tak się wzbija ze sfery
na sferę i tak się promieni uśmiechem swym mającym
pociągową własność ciał niebieskich, iż nie występuje
jako niewiasta, lecz jako żywy symbol objawionej pra-
wdy. Część zaś oddawaną kobiecie przez szkołę Pla-
tonską, którą Marsilius Ficinus wznowił, Kozmas i Wa-

wrzyniec Medyceuszowie popierali, a Angelo Poliziano, Pico della Mirandola i mnóstwo innych krzewiło, cześć, za której ostateczne wyrazy można uważać z jednej strony Laure Petrarkową, będącą z resztą bladym tylko abrysem Beatrissy z drugiej sonety Michała Anioła i Wiktoryi Colonna, poczytywać raczej należy za premijający odcień Platoniskiej nanki, samowładnie wówczas umysłami rządzącej, niż za stałą cechę literatury lub obyczajów włoskich, jak to było u plemion germańskich i w poezyi minnesängerów i trawerów.

We Włoszech przeto niewiasta dotąd *de facto* podrzędna w społeczeństwie przyjęła zasadę zupełnej równości w kochaniu. Nie zażądała na prawie miłości jaką wzbudza miejsca samowładnej bogini panującej bezpłatnym czcicielom, ani posady ideału; niezaprażyła uczucia którego niepodziela li tylko aby być czczoną i panować.

Opinia publiczna we Włoszech rychłoby potępiła niewiastę wodzącą za sobą orszak wielbicieli, a niedającą poznać światu, którego z nich nad innych przenosi. Opinia ta poblatliwa aż do zhytku dla zdrożności mających swe źródło w sercu i namiętności, uświęcająca poniekąd oczywiste wykroczenia, gdy je okrasza powien popęd serdeczny, pewnie *estre amoroso*, jest nielitościwą dla słabości pochodzących z głowy, dla niewieściej pychy i samolubstwa, i przeto tak zwana kokietka jest nieznanem we Włoszech zjawiskiem.

Brio bowiem włoskie nie jest naszą kokieteryją.

Tak za prawdę, wada lub jak inni chcą zaleta, najpospolitsza u nas między kobietami, którą z francuzka kokieteryją zowiemy, nie istnieje na półwyspie w znaczeniu, jakieśmy zwykli przywiązywać do tego wyrazu. Może to co mówimy wyda się niesłychanem i paradoksalnem czytelnikom naszym; lecz że to szczerza prawda każdy mi poświadczy ktokolwiek bliżej obeznany

z towarzystwem włoskiem. — Ale jakże sapytają mię, Włoszka tak namiętna, tak czuła, tak słynna z miłosnych swoich przygód, nie miałyby być kokieterką? — Właśnie dla tego iż wiele i namiętnie czuje wolną jest od własności płeć piękną wszędzie prawie ceniującą; uczucie bowiem — to zagłada i śmierć kokieteryi. Potrzeba kochania jest wrodzoną tym córkom słońca i sztuk pięknych, potrzeba podebania się ustaje dla nich skoro pierwsza zaspokojoną została, lub wyraźniej mówiąc kupia się całkiem na człowieka, który zyskał ich względy; bo łatwiej znaleźć różę bez woni niż Włoszkę bez miłości. Zalotność zwrócona ku liczbie mnogiej uchodzi między niemi za rzecz potworną; kobieta wszystkim podobać się albo raczej wszystkich rozkochać usiłująca, zostałaby natychmiast odstąpioną od wszystkich. *Cicetta*, rzeczownik poświęcony we Włoszech kokieterkom i sowom, jest coś tak zelżywego dla kobiety, iż wówczas gdy na dane sobie miano *amica* lub bliższej przyjaciółki czyjej często się nie obruszy, pierwsze uważa zawsze za niesłychaną obelgę. Wyraziłem pewnej Włoszce zdumienie moje nad tym zupełnym brakiem między niemi przywary, z którą się w Polsce rozminąć nie mogłem, którą jest niejako wrodzona trzem kategoriom p. Wielogłowskiego, bowiem małe dziewczątka u nas, dobrze pierwiej niż ich serduszko zapuka, mizdrzą się i *posują*; odpowiedziała mi z południową żywością i bez żadnych ogródek: — *E segno che le vostre donne non hanno cuore* ¹⁾.

Jako antyteza powyższego zdania przychodzi mi na myśl słowa pewnego gastronomo z moich przyjaciół, który utrzymywał, iż kobieta bez kokieteryi jest to potrawa bez soli.

---

¹⁾ Znać że wasze kobiety nie mają serca.

Widzę że skoro zacząłem mówić o niewieście włoskiej już wyraz miłość znalazł się kilka razy pod mojem piórem, jak gdyby imiona jednej i drugiej utożsamione były. Tak jest w istocie; pisać o Włoszce jest to pisać o kochaniu, jednak muszę się ograniczyć na kilku postrzeżeniach, jak uprzedziłem, bo niezamierzam kreślić fizjologii miłości, jak wspomniony Stendhal uczynił: byłaby to treść przechodząca moje siły rozległością i wzniosłością swoją. Może gdybym rzucił podobne niniejszym uwagi nad niewiastami innego kraju rozliczne typy cisnęłyby się do kartek moich; męzna Judyt, natchniona Joanna d' Arc, tkliwa Małgorzata Fausta, rozsądna Drużbacka towarzyszką Pani de Sévigné, jenijalna Pani Sand, piękna Pani de Récamier, awanturnicza Lolla Montes, i tysiące innych postaci przesuwalyby się z kolei przedemną w nieskończonej różnorodności charakterów i zawodów. Naprzykład polska matrona stanęłaby w moich oczach: najprzód jako córka i matka, z całą swoją powagą i godnością w całej surowości świętych obowiązków, narodowego posłannictwa i beznamietnego żywota; w Angielce widziałbym najprzód turystkę, w Niemce gospodynię, w Amerykance opiekunkę murzynów, w Turczyńce odaliskę, w Indjance bajadere, w Rosyance dyplomatkę i uczennicą Katarzyny II w powściągliwości, we Francuzce dewocpne wszystko razem, i t. d. .... Włoszka jest przede wszystkim oblubienicą, kochanką: gdy o niej piszę bratni cień przyjaciółki Abelarda nachyla się ku mnie, tęskny głos Pani de La Vallière woła mię do karmelitańskiego sehnienia, gdzie święcone marmury, serca wyziębion nie mogą, a gdy zamykam oczy, widzę na tle ciemności, jak białych gołąbków parę, Franceskę i Paola miotanych od wiekuistej burzy:

Quali colombe dal disio chiamati...

U kobiet w ogólności miłość, jak powiadają, jest to większa połowa żywota; u Włoszek stanowi jego całość.

Charakter ich w tym względzie jest tak jednostajnym jak Niebo ich ojczyzny jednostajne w swoim bezchmurnym lazurze. Przyrodzenie samo półwyspu określone w zarysach i wydatne w barwach nie usposabia panienki ku północnym dumaniom; nie rozmarza jej duszy. Zbыва mu na ossianiczném nieokreśleniu mgły i światłocienia, które pędzi wyobraźnię w labirynt urojeń a serce w nieskończoność pragnień; na tych odcieniach szarych będących żałobą w którą się tęsknota północnej dziewicy obleka jak krajobraz w pochmurność dni jesiennych. Ale za to gorące barwy przyrodzenia niecą w jej duchu wczesne ciepło, słońce obrzucające rumianem i lazurówem kwieciem migdałowe i broskwinio-we drzewa za nim się zieleń liścia rozwinie, wprawia jej władze w przyspieszony rozkwit; język całkiem dla miłości stworzony przenosi już słodycz wyznań kochanka na usta jej matki i piastunki, cudne formy sztuki wpadają przez oko do duszy jak ziarna miłości, a muzyka, druga Italii mowa, sączy się zewsząd w jej ucho, wtoruje wszystkim jej myślom i czynom, i serce zawczasu pobudza do szukania sobie wtoru...

Miłość jest duchową atmosferą w której Włoszki żyją i oddychają. Włochy (Hiszpanii bowiem nie znam, a więc o niej sądzić nie mogę) są podług mnie ze wszystkich krajów stałego ładu jedynym, gdzie jeszcze miłość ma wiarę. Uczucie to, aby istnieć w tłumach potrzebuje serc pełnych wiary i ust niewykrzywionych śmiechem. Protestantyzm zabił je wszędzie, kędy przeszedł. Dowcip Woltera okrył śmiesznością skrzydlatego bożka; a Encyklopedia była jego trumną. Uczuciowy galwanizm za pomocą którego starają się dzisiaj na zachodzie i na północy ożywić mary wyobraźni, popędy miłości własnej i chucie organizmu, nie jest miłością.

Miłość jak wiara była i będzie zawsze rzeczą serca nie zaś wyobraźni, rozsądku, lub zmysłów. Gdzie dowodny rozbiór i dyalektyka kacerska nie ciąży jak grzech pierworodny we krwi pokoleń, tam dotąd miłość, której potrzeba zawsze pewnego panieństwa moralnego i duchowego ciepła do rozwoju, wykwiła z wiary jako jej pierwiosnek. To może wytłómaczyć zdola jakim sposobem we Włoszech, pomimo niezaprzeczonego upadku dzielnych, jędrnych i wzniosłych uczuć, wierzyć dotąd nie przestawszy nieprzestali też kochać, podczas gdy w rozumującej i protestanckiej Europie, w rycerskiej i do wcipkującej Francji, miłość wyziębiła się i skarłowaciała przeszła jako odznaczająca cecha od tłumów do jednostek i została nareszcie zamkniętą do romansu, gdyby do domu warjatów. Wyglądać tylko, rychło jaki Niemiec ze szkoły Wolfa i Straussa do mytów ją policzy

dowiedzie w kilku ogromnych foliałach, że bożek Eros był alegorją czegokolwiek, i że jego cykl zamknął się na wiek wieków. Za ważnem, za czynnem, za kapłańskiem było nasze stanowisko w dziejach aby to przedślodkie uczucie mogło się było stać wybitną cechą naszego społeczeństwa; nasze niewiasty nie były to erotyczne Lesbianki ani Prowensalki utrzymujące dwory miłości, *les cours d'amour*, ale mężne Spartanki, które oddając tarczę synowi i życząc powrotu z boju mówiły mu: *Z nią lub na nią!* W dzisiejszém zaś naszym przesłankiem zachodnimi uczuciami, wyobrażeniami, literaturą i niemal powietrzem towarzystwie, nie mamy ani enót ani wad własnych, i gdyby nie najświętsze przywiązanie do ojców naszych paściżny, którego nasza niewiasta tu i owdzie jest jeszcze Westalka, nieraz doprawdy przyszloby zwątpić o niej. Gdyby u nas silnie wierzo-
no i kochano, nie byłoby niewiast samobrednych, nerwowo-romantycznych i duchowo-eterycznych: są to grzybowate narośle ciała narodowego wyskakujące na wierzch

w cieniach zachodniego sceptycyzmu i wśród chłodnych więziennych pleśni.

We Włoszech nie zostawiono jeszcze miłości studentom i dramatycznym pisarzom; wierzą w nią nie inaczej jak za złotego wieku italskiego Janusa, a co więcej kochają się jak dawniej. Pewna się uroczystość i powaga przywiązuje do tego uczucia, a kochankowie są przedmiotem uszanowania, jakie porównałbym chętnie do czci otaczającej na Wschodzie obłąkanych, gdzie im przypisują bezpośrednie z bóstwem stósunki. Nikt się nie wypiera, nie wstydzi i nie wyszydza miłości; spotęgowana ona jest niejako do godności czynu: Włosi mówią *far l'amore*; to zaś wyrażenie niema nic wspólnego z gminnem *faire l'amour* francuskiem, i żadna się myśl trywialna nie wiąże do niego. Miłość bywa też głównem a często jedynem zatrudnieniem Włosek.

Shakespeare z dziwną trafnością, pochwycił charakter miłości włoskiej; Romeo i Giulietta są żywymi prawdziwymi postaciami, tak jak jest prawdziwą świeżością rannego świtu, która ogarnia niepamiętną parę i wieje ci na czoło, kiedy czytasz tę nieśmiertelną scenę, jak jest prawdziwym śpiew skowronka dolatujący ucha twego z głębi każdego wiersza jak z bruzdy zieleniącej się roli. Kochanie to ich jest kochaniem nieskończonej liczby włoskiej młodzieży; dramatyczności nawet poeta nie wymyślił: znajduje się ona w życiu Włoskiem i towarzyszy jak cię narodowemu charakterowi, tudzież warunkom, jakim co krok ulega tutaj rozwój każdej skłonności. Młode dziewczęta mniej nierównie swobody we Włoszech niż u nas mające, acz gorętszą obdarzone wyobraźnią i charakterem, z okna tylko najczęściej widują kochanków. Uczucie ich obudza się niespodzianie, magnetycznie, na przechadzce lub w kościele (gdyż nie wszędzie we Włoszech pauny bywają na balach i wieczorach), zupełnie jak się działo za czasów Petrarci,

który Laurę pierwszy raz podczas nabożeństwa ujrzał i pokochał. Dalej rozwija się pod wyzywającą tajemnicą na pół spuszczonej żaluzji, zkad ognista oczekiwana, spojrzenie czarnookiej samotnicy, umie wśród tłumu znaleźć odrazu miłego swego, spaść na niego błyskawicą i wszystko wyrazić jemu. Nie raz kwiatek symboliczny zleciały z drugiego piętra, jedno skinienie jak myśl szybkie, jeden ruch, jedno nic, uzupełniając wyznanie i pomagając porozumieniu się zobopólnemu; bowiem w tych telegraficznych kochanków dyalogach słowa prawie żadnego niezajmują miejsca. Wyrećza je symbolika spojrzeń i znaków stokroć wyraziściej, zwiększa i właściwsza tym południowym naturom. Mowa ócz doprowadzona u nich do stopnia doskonałości, który zdaje się nam niepodobieństwem; w Sycylii toczą się długie rozmowy na spojrzenie n. p. z jednej łóżki do drugiej; żrenice zadają sobie pytania i przysyłają odpowiedzi z dokładnością i zrozumiałością nie do pojęcia. Często dwoje młodych ludzi przez całe lata w ten sposób, jak u nas mówią romansuje czyli *fa l'amore* nie zbliżywszy się nigdy ani przemówiwszy do siebie; zwykłe ich położenie towarzyskie, wychowanie, majątek, nazwisko nawet przez niemalą przeciąg czasu bywają im wzajemnie niewiadome. Włoszki w tem bowiem mają się całkiem odwrotnie do Polek, a przynajmniej do wielu Polek...

Tutaj powtarzam, że ilekroć czynię podobne porównania, przytaczam proste przykłady bez nagany ani pochwały dla téj lub owej strony...

U młodych panien na północy pomienione warunki przeważną dzisiaj grają rolę; i osobistość kawalera jest najczęściej rzeczą dodatkową. Winien on koniecznie zdobyć szaniec miłości własnej, aby się dostać do ich serca. Tytuł zagraniczny, dowody rodowitości zapisane w *Gazecie Cnoty* Paprockiego ze znanym dodatkiem:

stárodatawny i zacny lub prześwieitny dom; wielkie dostatki rzucające na czoło kochanka jak gdyby jakiś odblask z *Tysiąca nocy i jédnej* lub z głośnej jaskini hrabiego Monte-Christo; nadewszystko sława, sława, i wawrzyny, czy to miecz oplatające, czy czarodziejski smyczek wędrującego Orfeusza: jakież to niezaprzeczone prawo do ich miłości, ba, do największych, do najzupełniejszych poświęceń i ofiar... Być kochanką sławnego człowieka, jego muza, jego duchem Sokrata, przyjaciółką, żoną, służebnicą i jeszcze więcej... czyżto nie zapewnione w Panteonie miejsce obok Eleonary d'Este, Fornariny, księżnej K... W... lub Lizety Béranger'a, i stała w nieśmiertelności? Inaczéj bowiem być nie może tam gdzie wyobraźnia jest panującą władzą, gdzie nie konstytucyjnie z uczestnictwem innych władz duchowych, lecz samowładnie rządzi kobietą!...

Włoszka w kochanku swoim widzi przedewszystkiem człowieka; gdy się doń przywiąże, obojętną dla niej staje się rzeczą czy on z wielkiego czy najniższego rodu: o tytuł się nie zapyta, i takowego z ust jej prawie nieposłyszysz, bo kobiety na półwypie skóro się z kim zaprzyjaźnią lub go ukochają, mają zwyczaj wnet go nazywać po imieniu, a do tego jeszcze w drugiej osobie liczby pojedynczej, co się naszym damom wyda nie-skończenie *shocking*! Sława nie ma zbyt wielkiego przystępu do ich serca; a nadto, jakże ogromną ona być musi we Włoszech aby dojść nawet do miernych rozmiarów! Jakież imie nie korłowacieje na tej klasyczej ziemi olbrzymów? jakaż wielkość nie schodzi tam do rzędu łokietków i pigmejczyków przy kolosalnym wroście przeszłości? Ucho kobiety tak się tam oswoiło od dzieciństwa z trąbą sławy i grzmotem oklasków, że znakomitości są niejako dla niej codzienném zjawiskiem i patrzy na nie z tą samą obojętnością z jaką zwykła spoglądać na okrzyczanych skoczków z nowego baletu..

Zresztą ileż to artystów w ojczyźnie Rafaela i Tycjana, Palestriny i Belliniego, Kanowy i Teneraniego, Rubiniego i Pani Ristori, w kraju, gdzie wszystkie sztuki są u siebie w domu, a muzyka jest równie powszechną, jak mowa gdzieindziej!

Winienem także zapisać jedną osobliwość charakteru Włoszek, która się u nas szczególniejszą wyda: lubo piękność mężczyzny, piękność rysów i wyrazu jest głównym działaczem miłości, w kraju gdzie wszystko uzmysłowione, małą one przywiązują wartość do gimnastycznej, że tak powiem, strony męskiej piękności tak wysoce od naszych kobiet cenionej; mniejszość tylko we Włoszech tańczy, nie każdy jeździ konno; nadto zbyt ruchliwość, zwłaszcza na balach, odstręcza kobiety zamiast je przyciągać; powaga i spokojność w mężczyźnie nierównie więcej do nich przemawiają i są od nich uważane, jak mi to jedna Włoszka tłumaczyła sama, za rękomię głębokości i stałości uczuć. Dziwna zaiste ta kraina estetyki i kontemplacji, gdzie spokój jest głównym piętnem krajobrazu, gdzie modlitwa i miłość zamieniają się obie w nieruchomy zachwyt, a jeden posąg Fidjaszów z całą martwością swoją więcej stokroć podobna się kobietom niż najskoczniejszy tancerz polki i najgrzywiastszy lew ze *steep-le-chase*! Bądź dla ogólnego zmiękczenia obyczajów, bądź co bardziej podobna, dla nierównie wytrawniejszej niż u nas oświaty upatrującej wyższość mężczyzny jedynie w moralnych jego zaletach, ćwiczenia fizyczne, odwaga nawet żołnierska, wszystko zgoła co technie cielesną siłą jest obojętnem Włoszkom i nie wchodzi w ich miłosne rachuby. Ruch najdzielniejszy o'jaw téj siły, niecechuje także włoskich obyczajów, nie jest tutaj znamięm uzewnętrzniających się uczuć. Ten brak jego zresztą zdaje się być własnością wspólną południowym i wschodnim plemionom: *Khief* turecki i *far niente* włoskie, spokrewnione z sobą,

są podług mnie czemś więcej jak zwyczajnym prądniactwem. Błądzi ten kto uważa ruch za celniejszą oznakę życia a ruchliwość za nieodstępną towarzyszkę południowej żywości. Ruch na południu w tym samym prawie stopniu co na wschodzie, jest rzeczą snormalną, a więc niemal zawsze gwałtownym i gorączkowym objawia się sposobem. Spokój maluje się w naturze i w ludziach, nie martwy spokój stref zamrożonych i bezrozumnych istot, ale cisza wiecznej pogody w przyrządzeniu, a [w człowieku jakoby błogie zawieszenie sewnętrznego procesu życia w koło duszy napawającej się wewnętrzną jakąś rozkoszą, jakoby ześrodkowanie wszystkich władz i czynności żywotnych we dwa najduchowniejsze zmysły widzenia i słuchu, i ciągły stan kontemplacyjny.... Pewna omdłość odbija się we wszystkich giestach i postawach Włoszek i unosi się nad ich *brío* czyli żywością, jak te gorące pary, które przycieniają w Italii jaskrawść widnokrętnych zarysów, i są cudownymi mgłami podślonecznych krajów. Kobiety te mają pewne nieporównane *smorzato*, jakąś nie naśladowaną opadziłość nagle ciszejącego głosu jak muzyka, gdy się oddala, i ruchów niedokończonych i gdyby w lot przelamanych niewidzialnym ciężarem z puchu i naskubanego kwiecia.... Ale za to ich oko jest wiecznym Protenszem i kameleonem; na jęgo to widowni obłączystej jak abrys ich teatrów, pod ruchomą rzesów kurtyną, odgrywają się całe dramata i dusza uwidomiona pławi się w ognistym źrenicy płynie: dla tego to może Dante w swoim *Convito* czyli *Biesiadzie* nazwał oczy Włoszek balkonem ich duszy... Atoli ich wzrok także miewa zniemuchomienie swoje, i to co u nas w Polsce nazywają patrzeć jak w tęczę, co krok tutaj się napotyka. Włoszki lubią aby się w nie słupem wpatrywano, i nieraz spotykałem w teatrze młodych ludzi stojących, gdyby posagi przez kilka aktów: nie

nie zdradzało w nich życia; byłbyś przysięgł, iż zkamiennili jak Niobe lub zamienili się w bryłę soli, jak żona Lota. Ich oko było niezmiennie wlepione w kobietę siedzącą w łożu, która zdała się być wielce rądą temu optycznemu magnetyzowaniu: Któraż by dama w Warszawie lub Paryżu nieobrazila się taką kilkogodzienną kontemplacją, i nie powiedziała, że ten pan ją *comprometuje*?...

Co zaś do bezinteresowności, Włoszki są prawdziwie do zadziwienia! Mniej ulegające zachodnim wpływom mody i zbytku od naszych niewiast, nieznają nawet połowy tych sztucznych co nasze potrzeby i wyśniewałości.

Cóż to za miłe wrażenie sprawia na naszej pańce konkurent przybywający w zalecanki kształtnym jakby dziś ukończonym powozem na którym z angielską przebrany woźnica popędza dzielną czwórkę rasowych pegazów? Jeśli do tego dostrzeżę przypadkiem hrabiofską mikroskopiczną koronę na drzewczkach odmykanych przez lokaja w liberyi, czyż podnosząc ramiona z litością nieodwróci się niecierpliwie od szlachetnego a ubogiego młodziana, który w tej samej chwili w oknie stojąc śmiało miłośne wyznanie szepnąć jej do ucha, który krwawo praeuje na utrzymanie biednej matki, po francusku nie mówi, niechce nosić tytułu nadanego sobie w szesnastym wieku przez Cesarza niemieckiego lub Króla hiszpańskiego, a którego pradziad podpisywał się jak Zamojski *eques Polonus ducibus par*, i był zwany po prostu jasnie wielmożnym wojewodą od jednego ze setnych ekonomów swolch, a pradziada wyśniewającego w tej chwili hrabiego?...

Ale ród wielki zubożał, bo kiedyś tam kilka pułków własnym kosztem uzbrojono, a resztę zabrano... młodzianowi guwenera nie wzięto...

O! czemuż niepośpieszy piękna panienka wyjść za włoskiego margrabiego lub księcia, i wynieść majątek z kraju!... Przynajmniej to panowie z panów, a byle miała trzykroć lub nawet dwakroć posagu, z pewnością sobie tytuł z mężem kupi, bo we Włoszech posagi nadzwyczaj małe, a młodzież szlachecka nosi imiona historyczne i ubiega się zapamiętałe za cudzoziemkami, czego co dzień jestem świadkiem!...

Są nawet jeszcze Sforzowie, a przez nich się można skoligzić z wygasłym Jagiellońskim domem...

Dostanie tak zwane *trono* na przedpokoju: jest to wedle zwyczaju włoskiego obicie z kilkustopowymi herbami wyszytymi na zielonym aksamicie; purpurowy baldachin je przykrywa: jakże tam ślicznie klejnot polski odbijać będzie przy gwiazdach Altierich, potrójnej górze Chigich, galkach Medyceuszów, niedźwiedziu Orsinich, łabędziach Palavicinich, a nawet przy dorobkowiczowskiej książęcej komecie Torloniów i kozie Graziolich!

Włoszka gdy ukocha cię w purpurze, jeśli łachmany wdziejesz, kochać nie przestanie. Jestto może jedyna na świecie kobieta, której serca blaskiem olśnić niepodobna, jedyna u której miłość pozorna nie da się zabić śmiesznością. Uczucie w jej oczach obleczone taką świeżością, iż nie tylko, że niém frymarzyć się wzdryga, ale nawet banalne stósunki, w mniej szlachetnej i duchowej towarzystwa sferze — zachowują pozory uczucia, i nie zyskują się u Włoszki tak jak wszędzie. Datek pieniężny, jeśli go nie wymaga najśrodsza nędza, z trudnością od niej bywa przyjęty; za to podarunki jako dowody pamięci nie zawsze są odmówione, lubo zupełny brak onych nie osłabia ani zrywa stósunków. We Włoszech bowiem błędy niewieście, choć częstsze może jak u nas, wypływają zawsze z uczucia lub temperamentu, często z potrzeby, a nigdy z pychy i chci-

wości. Trzeba się koniecznie podobać Włoszce, aby zyskać jej względy; nawet tak zwane gryzетки, acz różne od paryżkich, zachowują w tej mierze prawdziwie rzymską dumę. Kobieta we Włoszech nie wtedy zostaje potępioną, kiedy upada, lecz kiedy upada bez miłości; osobiście jednoczesny podział względów i rozdawnictwo onych w liczbie mnogiej, piętnuje ją na zawsze.

Wspomnieliśmy wyżej o współuczuciu młodych ludzi nie ustajacém przez lata całe; wybitną bowiem cechą miłości we Włoszech jest trwałość. Wielceby się mylił kto by sądził, iż płochosć i niestałość chodzą w parze z południową naturą i namiętnością, prawie zawsze gwałtownie wybuchającą; wyobraźnia bowiem Włoszek nie jest rozmarzoną, nie egzaltuje się na zimno; rozsądek właściwy łacińskim plemionom nie opuszcza ich w ocenieniu człowieka, na którego nie patrzą nigdy przez pryzmat własnego urojenia; przeto nie uniknione w naszych miłościach rozczarowanie rzadko kiedy u nich następuje. Serce przedewszystkiem jest stroną czynną w ich skłonnościach, serce podsycające owe straszliwe pożary, które się zapalają nie na płytkich mieliznach wyobraźni, ale w żywotnych głębiach istoty, które się przeto wszystkich władz imają, wstrząsają duchem i ciałem, i ciągną za sobą nieznane u nas spustoszenie na podobieństwo afrykańskich huraganów i burz pod równikiem. Takie namiętności, takie cierpienia serdeczne doskonale orzeczone przez włoskie słowo *mania*, któremu na próżnobyś szukał odpowiedniego w innych europejskich językach, są nam tylko znane z niektórych opisów, co to je matki u nas starannie przed córeczkami chowają, by się nie stały nerwowo-romantycznymi, i nie nauczyły się uczuć nieistniejących w naturze. Zdaje mi się, że ta obawa słuszna, ale wiadomo że u nas pożary uczuciowe rzadko kiedy wychodzą za obręb wyobraźni, a więc z jednakową łatwością zajmują

się i gasną. Dodam jednak jeszcze, iż tylko u nas słyszałem o uczuciach, których się nauczyć można, i prze-proszę także mamy szanowne za zadawanie fałszu przez troskliwość dla córek wspomnionym opisom: istnieją owszem na świecie podobne namiętności i niestoty! okropne czasem 'srowadzają następstwa, jeśli im nadzieja odjęta, ale niech mamy będą spokojne: córki ich choćby wszystkie przeczytały teorie miłości, nie doznają nigdy tych pożereczych płomieni!

Fałszywą więc jest zasada, aby namiętności południowe dla tego iż są gwałtownemi i niszczącemi, miały rychło przemijać. Niestatek w miłości tam się prawie wyłącznie spotyka, gdzie wyobraźnia jest w kobiecie władzą wyłącznie, czującą i kochającą.

Zdarzyło się zapewne niejednemu, być jakto mówią szalenie kochanym od niewiasty północnej, a po rozłączeniu kilku miesięcznem, bo o latach niemasz nawet mowy, zastać ją zimną, sztywną i jakoby niepoznającą?

Niewiasta ta wyobraźnią a nie sercem kochała.

Że włoszki długo a czasem przez całe życie jednego kochają, i rzadko zapominają—świadkiem mi każdy co się do nich zbliżyć zdołał. Niestalość między niemi nie miewa tych samych co u nas wymówek, i zwykle płami charakter osoby, która się z nią poznać dała. Zresztą płochość, kokieteryi siostrzyca, ucieka od tych serc głęboko czujących.

Właśnie gdy m kreślił niniejszą charakterystykę, którą umyślnie dawałem do sprawdzenia rozumnej i światowej włoszce, tłumacząc jęj spostrzeżenia moje, aby przekonać się żem niewolniczą wierność w rysunku zachował i was o takowej przeświadczyć, — wpadła mi w ręce powieść p. Kraszewskiego „*Pod włoskiem Niebem*“; którą mi jeden z rodaków przysłał do Florencyi, gdyż tutaj o książki polskie nie łatwo. Niewątpię, iż wielkie

otrzymała powodzenie w kraju, bo, jak słyszę, kilkokrotnie onę przedrukowano, ale szerególniejszy to wyznać muszę utwór dla tych, którzy go w rzeczy samej pod włoskiem niebem czytają, i znając nie zgorzej piękną Italią są w możności sprawdzenia opowiedzi znakomitego autora. P. Kraszewski za wysoko stoi jako pisarz narodowy, aby mała uwaga nad drobną jedną powiastką z niepospolitą zresztą talentem skreślona, mogła uwłaszczać mistrzowskiemu jego pióru, ale jak każde słońce ma on swoje plamki, i z wysoka świecąc gardzi czasem dokładnością i wiernością w oddaniu prawdy; nieraz skrzydła jego fantazyi (tak bowiem nazywał swoją powieść) unoszą go za daleko od prawdopodobieństwa i zdradzają zupełną nieznaną przedmiotu.

Niewiem czy był kiedy we Włoszech, ale bardzo wątpię, bo przecież policzyć go nie wolno do rzędu turystów, o których wspomnieliśmy na początku tych uwag.

Pomijając niewłaściwość imion osób występujących w powieści, które wszystkie prawie są hiszpańskie a nie włoskie, jak np. Juanito zamiast Giovanni i Nino, Pepita zamiast Peppino i Peppa, Lucio zamiast Luciano; Charita, której podobnie jak Dolores i Carmen nie masz w całych Włoszech, i signor Maledetto, któremu warto było doprawdy ładniejsze i prawdopodobniejsze wynaleść imię, pomijając mnóstwo usterków w tém co malarze zowią *la couleur locale*, pisemko to grzeszy nadzwyczajną nieznaną charakteru włoskiego. Owa Pepita (?) sprzedana przez Paola Transteveranina ohydному signorowi Maledetto, za którego księżę Torlonia chce wydać córkę swoją (wiadomo że ów księżę znany w całej Europie, dzieci nie miał jeszcze gdy powieść p. Kraszewskiego wydana została, i dopiero w r. 1855 po kilkunastu latach małżeńskiego pożycia z księżniczką Terezą Colonna urodziła mu się córeczka Marya-Concetta

którą jakkolwiek sam z ojca doróbkowicza urodzony, wątpię aby chciał kiedykolwiek wydać za kupca, i jeszcze takiego jak signor Maledetto), owa Pepita, mówię jest zalotną dziewczyną z warszawskiego baletu lub z teatru trzeciego rzędu w Paryżu, jest loretką uwiedzioną przez studenta z *quartier latin*, ale nie rzymianką i służyć nie może za uosobienie i przykład charakteru włoszek i ich miłości. Nie zgola w tej fantazyi nie masz włoskiego oprócz tytułu i miejsca będącego widownią wypadków.

Jako najlepszy dowód nieprawdziwości całej osnowy tej powieści przytoczę tu drobne wydarzenie: Niedawno byłem na wieczorze u margrabiny R..... florentynki która jest właścicielką tego ślicznego pałacyku nad brzegiem Arno zwiedzanego od tylu cudzoziemców. Gdy o literaturze zagranicznej rozprawiano, gospodyni prosiła mię o przełożenie utworu którego z naszych pisarzy. Przeczytawszy na drugi dzień po włosku *Farysa*, i kilka wyjątków z *Przedświtu* które niesłychany wzbudziły zapal w tém towarzystwie południowém tak wrażliwém, tak głęboko czującém, chciałem niedowierzając samemu sobie przekonać się o wartości opisowej dziełka p. Kraszewskiego, i zacząłem je czytać następnych wieczorów w szybko dokonanem przekładzie do którego mi dopomógł pan M. C. włosz, doskonale po polsku umiejący. Obecne kobiety sarkaly bez przerwy na powieściopisarza; gdym jednak mimo nieustannych a wielu nieprzychylnych wykrzykników: dotarł do końca, taka burza powstała na Pepitę i na p. Kraszewskiego że chciano z całą południową porywcznością sprawić na salonowym kominku *autodafé* tłumaczenia i oryginału, który leżał przy mnie. Nawet dowcipny dziennikarz ukryty w groźném milczeniu za prześlicznym posągim Bartoliniego, zkađ przysłuchiwał się czytaniu ostrząc zapewne *in petto* miecz krytyki, wypalił nazajutrz w znanym dzien-

niku florenckim *l'Arte* sprawozdanie z polskiej powieści pod tytułem *Poche parole intorno ai racconti fatti sulle donne italiane dai nordici scrittori*. Wybór zaś naczelnego napisu wyjętego z Danta, jak ten który p. Kraszewski położył na początku swój powieści, i jak wszystkie napisy florenckich sprawozdań, tehał doprawdy włoską nienbłaganą vendettą:

*E la lor cicca vita è tanto bassa,
Ché avidiosi son d'ogni altra sorte.
Fama di loro il mondo esser non lassa;
Misericordia e Giustizia li sdegna:
Non ragioniam di loro, ma guarda e passa.
(Inf. c. III.)*

Jeśli mnie kiedy czas pozwoli a sposobność dopisze, opowiem wam w kilku słowach wypadek, który istotnie spotkał w Rzymie młodego Polaka, który *faceva l'amore* z Transteweranką zwaną Ghita czyli Malgosia. Widywałem nieraz koło kościoła ś. Cecylii za Tybrem tę śliczną dziewczynę ogorzałą od słońca jak brzoskwinia i puszystej i rumianej pici jak ona, i niestety! zazdrościłem nawet trochę szczęśliwemu przyjacielowi... Posłuszcie wam to za próbkę charakteru Transteweranek i za skalę prawdy zawartą w powieści szanownego autora....

Ponieważ odbiegliśmy nieco od przedmiotu, niech nam wolno będzie korzystać z tego zboczenia, aby dodać jedną jeszcze nawiasową wzmiankę, może nawet ten chwilowy odstęp przywiedzie nas napowrót do założenia naszego, gdyż nie jest mu całkiem obcym. Wspomnienie p. Kraszewskiego obudziło w nas wspomnienie Deotymy; od kiedy bowiem czytaliśmy parę listów znakomitego autora poświęconych wieszczce i jej talentowi, odtąd te dwie postacie stały się jakoś nierozłącznymi w myśli naszej i widzimy je wciąż razem jak one podwójne

głowy na starych pieniądzach w jeden laur •oprawne. Z przyjemnością dowiadujemy się, iż nadwiślańska improwizatorka ma podobno wkrótce przybyć do Włoch, do tej ojezyny improwizacyi. Wielu z naszych złomków cieszy się egoistycznie z tego przybycia, to jest w nadziei rozkoszy, jakiej doznają bądź słuchając młodej Polki natchnionej widokiem tej Florencyi, gdzie się błąka dotąd cień uroczej Beatrixy, bądź tłocząc się w około niej na tym kapitolu rzymskim, gdzie Korinna improwizowała. Jesteśmy na nieszczęście dzieckiem wieku naszego; uczucie nasze zużyło się i wytarło w towarzystwie trzech kategorii p. Wielogłowskiego, jak ten stary pieniądz o którym mówiliśmy dopiero; codzień oplakujemy tę niemożność do zachwycania się pisaną i deklamowaną poezją; ale cóż robić, kiedy samo milczenie posagów pod portykiem *degli Uffizj* i sama grobowca cisza zwalisk Romy, głośnieję do nas przemawiają niż wszyscy poeci i poetki; głos ludzki, ba, nawet kobiety, komentujący na miejscu to milczenie, tę ciszę za pomocą cezury i końcówki, Bóg wie czyby nas poruszyć zdołał.... Cieszymy się więc z przyjazdu Deotymy bardziej dla niej samej niż dla jej słuchaczy. Nie wątpimy iż zechce się ona zbliżyć do sławnych włoskich improwizaterek jak np. pani Fantastici-Marchesini we Florencyi, a pani Ferretti i hrabiny Orfei w Rzymie. W pierwszym mieście odwiedzi także zapewne słynny w całych Włoszech literacki salon margrabin Lenzoni Medici, gdzie dotąd przechowują się poetyczne podania Italii szesnastego wieku, i Wiktorya Colonna znajduje godną siebie naśladowczynię w pani Carniani - Malvezzi tłumaczące Cycerona i Popa. Przyznać musimy ze smutkiem, iż jedyna improwizatorka nasza zachorowała na Germanizm, nie umiejac po niemiecku, na jego mgły i erudycyą; straszą nas w jej ostatnich utworach te alegorye filozoficznych abstrakcyj, te przeróżne pomiotki

poezyi, to widoczne w niej pasowanie się prawdziwego talentu i polskiej natury z niemieckim transcendentalizmem, ze czczością, z nicestwem, które sili się okształcić, uobrazować. Błogie zetknięcie się z wyżej wymienionemi osobami, a nadewszystko z włoską ziemią, matką sybil, ufamy iż ją ułeczy zupełnie. Prostota, forma, plastyczność, zbiegną ku niej jako dziewicze muzy z arcydzieł sztuki i z samego krajobrazu; wszechobecne piękno i słońce rozgrzeją jej serce równie jak towarzystwo włoskich kobiet, jeśli niezechce podobnie do wielu ze swoich rodaków zamknąć się uporeczywie w swym kółku, albo żyć samopas jak ich większość. Wszak chcąc odnowić i uzyźnić naszą literacką niwę, winniśmy, po ożywnych źródłach Zygmuntofskiej Polski, udać się do włoskich źródeł, z kąd czerpali Kochanowscy, Górniccy, Skargowie, cała słowem Polska przez kilka wieków.— Nasza cywilizacya, nasza narodowość, nasz duch, jak wszystkich katolickich narodów są południowego i łacińskiego pochodzenia, a Italia jest naszą wspólną babką, bo słowianizm nasz, to tylko panteistyczna i niebezpieczna mara. Jedna godzina na łonie tej babki spędzona stanie się korzystniejszą dla Deotymy jak wszystkie jej zaświatowe wycieczki w królestwo ducha, cudowne dla dam i krytyków warszawskich, ale smutne dla ludzi kochających ją i bezstronnych, którzy z żalem widzą że od jakiegoś czasu nie orle już skrzydła natchnienia unoszą młodą dziewczę, lecz balon wedle ostatnich mechanicznych wydoskonaleń urządzony... Ale czas wrócić z tak długiego zboczenia, aby ostatnie słowo powie dzieć o Włoszkach.

Zarzucano im nieraz że kochanie posuwają zbyt często do jego ostatecznych granic, a niejedna cnytelniczka zabieży mi drogę z tym zarzutem popartym całem oburzeniem jej moralności, i świadczyć będzie przeciwko bronionym przezemnie niewiastom całą czystością swe-

go niezmazanego nigdy żywota. Wyznać muszę, że podobny zarzut jest słusznym po części. Włoszki walczą często z miłością rozpaczliwie, po bohatersku; o takiej walce dała wyobrażenie naszym ziomkom pani Ristori w sławnej *Francesca di Rimini*, ale częściej jeszcze upadają jak Francesca upadła. Miłość ich gwałtowna jak Wezuwiusz, porywająca jak natchnienie, zawrotna jak zapal Kumejskiej Sybilli, rzuca je z duszą i z ciałem u stóp kochanka. W dziewicach nawet włoskich niewinność teoretyczna rzadko się spotyka, jest to zresztą zbyt słaba zapora dla namiętności, która na wzór rzymskiej *girandoli* *) obsypuje ich duszę kwiatami czarodziejskich wrażeń, a ich zmysły palącemi iskrami niepojętych rozkoszy. Taka natura, taka namiętność inną jak zwyczajna potrzebują broni gdy się idzie z niemi w zapasy, tłumaczą one Tebaidę i zakon żywcem pogrzebanych, *le vive sepolti*. Aby więc silniejszą nieco stawić im zaporę, doświadczeni rodzice znając swoje córki, z okna tylko, jak przedtém wspomniałem, pozwalają panience spoglądać na miłego swego.

Zresztą któż zechce bezwzględnie potępić Włoszkę li tylko z miłości upadającą? krewkość jej straszliwych znajduje sprzymierzeńców: muzyka ją wplata zewsząd w czarodziejskie koło harmonii; powietrze którem oddycha, zda się omdlewać pod ciężarem wonności; posągi utajone w ciemni laurowych chłodników czarują jej oczy kształtami greckich półbożków... W dzieciannym jeszcze wieku przebiega ją nie raz dreszcz niepojęty podobny do drżenia strun gitary i liścia pod nagłym wiatrem. Słońce ją piecze, krew pali, przyroda upaja; widzi jak kwiaty mdleją w gorące włoskie południe, a spojrzenie młodziana od południa gorętsze...

Któż zechce ją bezwzględnie potępić?...

---

*) Fajerwerku.

U nas kobiety są nierównie moralniejsze, rzadko apadają i błądzą się upadkiem. Petronka i cała szkoła platoniczna z XVI wieku uznaliby je za godne naśladowczyńe Laury i Wiktoryi Colonna... Tyko jak wizerunek czczonej wyższym istotom oddawana, obrządki platonicznej miłości słyszałem iż miewają swoje ofiary i całopalenia. Ofiarami tych pięknych a nieskazitelnych bogów stają się młodzieńcy lub męzowie z grona najbliższego wyrwani ich unikiem; całopaleniem zaś pokój zgoda rodzin, a ofiarąym ołtarzem — rozwody. Wszystko co dowcip i fantazyja, którymby Ariost i Henryk Heine pozazdrościli, wszystko co piękność kształtów podniesiona wywyższą umysłową i blaskiem talentów uzyćć mogą z wazeczmogących przykład i nieodpartej ponęty, staje się orężem w ręku onych pół-bogów, onych Armid, dla utrzymania w kwiecistej i jedwabnej niewoli Rinaldów swoich, dla doprowadzenia ich uczuć do szaleń, a ich umysłów do ścieśnienia. — A gdy znudzona ofiara pada pod ich wzrokiem, ich tekaniem, ich czarem, i błaga je o nektar, który wciąż umykają przed nią jak przed Tantalem, z którym się usuwają coraz dalej jak *fata morgana*, okazują jej z nagłą zimną nieruchomością posągów przy posagowych drażniących postawach, i surowość ateńskiej Pallady zamienionej w Mentora i uczającą Telemaka obowiązków swoich.... Tak zaiste, kobiety te są cnotliwe, bo występki, jak wiadomo polega całkiem *in ipso facto*.

Te już poznawszy z ich przykładu z jaką łatwością kobieta może pozostać cnotliwą, i utrzymać się bez szwanku na śliskiej pochyłości, któż nie chwyci za kamień i wraz z niemi cisnąc go niepospieszy na upadającą Włoszkę, której oczywista rzecz że ani namiętność, ani temperament, ani zewnętrzne wpływy, uniewinnić nie zdołają, gdyż nic nieusprawiedliwia upadającej kobiety?..

Lecz nas samych cóż usprawiedliwi przed potrójną p. Wielogłowskiego kategorią ową nieublaganą, troistą Hekatą (a Hekate, jak wiadomo, jest tylko pseudonimem wiecznie zimnej i czystej Dianny). Zejmuje nas pewna obawa, aby pomimo stałego zamilczania naszej własnej opinii o Włoszkach i Polkach, i przytaczania gołych faktów, nieumieściła ona naszej osoby obok Homerowskiego Tersita, Scarrona, Jarosza Bejły, it.p. tudzież nieróżnego od nich Pietro Aretino, któremu położono za grobowy napis następujący wiersz:

*Qui giace l' Aretin, amaro Tosco
Del semen uman, la cui lingua trafessa
E vivi, e morti. D' Iddio, mal non disse,
E si scusò col dir: Io nol conosco.*

„Tu leży Aretyn, Toskańczyk, gorycz rodzaju ludzkiego. Język jego przeszywał żywych i umarłych. Przecież jednemu tylko Bogu niebłądził i wymawiał się z tego powiadając: Ja go nie znam.“

Ale my równą nieznanomością kobiet wymówić się nie zdołamy.—

Florencya Grudzień 1856.

M. BYSTRZEWSKI

PRZEGLĄD PIŚMIENNICTWA

O Janie Potockim i jego *Romansie*, napisanym po francusku a teraz spolszczonym pod tytułem: *Rękopism znaleziony w Saragossie*.

Przed kilkunastą laty, dziennik francuski *La Presse* wielce pod ówczas znienawidzony, ale mimo tego niezmiernie czytany, umieścił był w feuilletonie jakieś osobliwe przygody, jakiegoś awanturnika w Hiszpanii; było to opowiadanie tak pełne poetycznej fantazyi, tak porwijące oryginalnością sytuacji, że świat czytający nie tylko z gorączkową ciekawością wyglądał dalszego ciągu, ale i dziwił się jakim sposobem tak szczęśliwy utwór znalazł się pod piórem autora pamiętników Margrabiny de Crequi podpisanego pod ową powieścią?

Dalszy jednak ciąg zajmującego feuilletonu niepokazał się nigdy; lecz natomiast czytaliśmy w kolumnach dzienników a następnie w sprawozdaniach *Gazette des Tribunaux* oskarżenie *Pressy* i podpisanego autora, o kompilację zapomnianych dwóch romansów: *Avodoro* i *Dix journées de la vie d'Alphonse van Worden*, przyczém wydało się, że właściwym ich autorem był: Jan hr. Potocki. — Wyznaję, że moja narodowa duma niezmiernie podrażnioną była tym zdarzeniem; kto bowiem pamięta jakimi to potęgami byli wówczas w codziennej

literaturze francuskiej: Balzak, Dumas, Eugeniusz Sue, Jerzy Sand — ten pojmie, ile pochlebiającym musiał być ten tryumf dla wszystkich rodaków Jana Potockiego, kiedy ukazanie się jednej z jego powiastek wywleczonej z zapomnienia, zrobiło więcej wrzawy niż wszelkie inne feuilletonowe publikacye, a zrobiło nie tylko samym ztąd wynikłym procesem, ale i rzetelném zajęciem się publiczności francuskiej.

Pressa zbита z tropu, sponiewierana przez nienawistne jej gazety, nie chciała dalej prowadzić zaczętej powieści kiedy ją można było znaleźć w kramie antykwarskim, lub w jakiej czytelni; czegoś mocno żałował, będąc oczarowany urokiem tej bezprzykładnej fantazyi, w porównaniu (z rozwodnioną i wysrubowaną fantazyą dzisiejszych europejskich pisarzy powieści i romansów.

W kilka lat później dowiedziałem się z wielką przyjemnością od p. Edmunda Ohojeckiego, pisarza z talentem, że miał w rękach swoich oryginalny utwór Potockiego, pod ogólnym tytułem: *Manuscrit trouvé à Saragossa*, i że go wytłumaczył na polskie. Niedawem też ukazał się przekład jego w Lipsku nakładem Bobrowicza w sześciu sporych tomach.

Niewiadomo mi, czyli ówczesne pisma publiczne zwróciły na tę nowość uwagę, lub też przepuściły ją w milczeniu, lekceważąc, jak każdy przekład francuskiego romansu; — chociaż przy ściślejszem zastanowieniu się, przez to przepolazczenie wracało tylko do nas, co było naszą własnością. Zapewne, że język francuski, którym pisarz ten lubił myśli swoje wyrażać, pozbawiał literaturę naszą połowy praw do tego utworu; lecz z drugiej strony sam wynalazczy pomysł, rozwinięcie onego, powiązanie szczegółów, mistrzowska charakterystyka, bezdenna nauka i zdumiewająca znajomość miejsc i ludzi, a nadewszystko ta jego fantazyja wulkaniczna nie ławę dymy i żuźle miecąca, ale strugi złota i diamenty —

czyliż to wszystko nie było własnością przyrodzoną człowieka, który nie tylko wziął życie na tej ziemi, ale ją szczerze miłował, a nawet w ciężkich chwilach i do prac narodu należał?

Nie potrzebuję przypominać, ile w upłynioném stolecu literatura, a nadewszystko filozofia francuska, wywierała wpływu na umysły; rzecz to wiadoma, ale nie wiem czy sobie zrobił kto tę uwagę, iż natura tego wpływu była stokroć groźniejszą dla wszelkich różnic i znamion narodowych, niż jest dzisiejsza gallomania, albowiem ścierała ona i z serc i głów wszystko, cokolwiek wyrobiło się w nich pracą kilkunasto wiekowych tradycji, i społeczeństwo, jakby wytrzęźwione z bogactw i nabytków duchowych i rodowych, popadało nazw w jakąś czezą formułkę nadającą mu blichtr bezbarwnego kosmopolityzmu. Uczucie narodowe napadnięte wielkimi słowami: światła, wolnomyślności, cywilizacyi, poloru, gustu, przytem nieświadome swojej istoty, bo nienmiejące jeszcze zastanawiać się nad sobą aby potęgować własne siły żywotne, poddawało się temu wpływowi prawie bez walki, robiąc ogromną hekatombę z wiary, tradycji publicznych i domowych, obyczajów, zwyczajów, stroju, a nawet macierzystego języka.

Do tego to wieku należał Jan Ptocki, a jako jeniálny umysł, pełen przytem nadzwyczajności charakter, rzucił się weń, i zapragnął nauką przebić się przez ten świat, który niekończył się na jego własnej ojczyźnie, ale obejmował całą półkulę. Europa, Azja i Afryka stały się celem jego podróży i badań historycznych, archeologicznych, chronologicznych, etnograficznych. Od granic Chińskich po stubramne Teby przetrzął wszystkie początki ludów — bo historia początków wszelkich społeczeństw najeżona najdziwniejszymi terminami i dziwniejszymi hipotez mi ciągnęła ku sobie ten umysł roświecony szaloną pamięcią, jak w przepaść. Gdy pra-

ce tego rodzaju obchodziły nie jeden kraj, ale całą ludzkość, trzebaż je było wyrażać w języku ówczesnej ludzkości; czyli po francusku, zwłaszcza, że łacina, ten język powszechny uczoności pokąd nauka krzewiła się pod skrzydłami Kościoła, wyszła już była z użytkowania. Potocki tedy pisał po francusku i myślał jak ówcześni filozofowie, mimo tego w pracach uczonych, i to najważniejszych niepuszczał z oka własnego kraju o tyle, o ile ten wchodził w jego poszukiwania historyczne i archeologiczne co do początków ludów osiadłych na ziemiach słowiańskich; co właśnie stanowi dowód, jak lubił uogólniać naukę, i podnosić ją prawie do rzędu abstrakcyi. Dążność ta zrobienia nauki własnością powszechną, tłumaczy się w Lineuszu, Cuvierze, Arago, Humboldzie, bo ich warsztatem jest cały obszar stworzonego świata — lecz aby w historycznych badaniach puszczać się po wszystkich zamorskich narodach i nurtować w ich zamierzonych początkach, i to w chwili, kiedy własny naród tak ląkał dziejowego światła i krytycznego obrobienia swych źródeł, nato mogła się tylko zdobyć zarażona pysznym filozofizmem, choć w gruncie najszlachetniejsza dusza. Dla tej to przyczyny, pomimo ogromu nauki znamionującej prace Potockiego rozstrzelone w narody i najrozmaitsze przedmioty, zawsze jest w nich coś spaczzonego, jakby mniej szło mu o wykrycie a więcej o zwalenie jakiej objawieniem lub powagą wieków uznanej prawdy. — Niezdaje mi się aby który z naszych pisarzy miał był wówczas dość bystrości umysłu, a nadewszystko odwagi swych przekonań, do stawienia czoła Potockiemu w jego historyczno-filozoficznych zacięciach — to jednak pewna, że dzieła jego, drukowane w bardzo szczupłej liczbie exemplarzów, przechodziły prawie nieznanie narodowi. Wszakże zaprzyjaźniony z nim osobiście, a mieszkający wtedy w Petersburgu hrabia de Maistre, nieprzepuścił mu tych wybryków szarpia-

cych się na powagę objawionych dogmatów, a jak skarcił tę pychę uczoneści nieopartej na głębokim gruncie, jak osądził to oderwanie się od ducha swego narodu, jak przypominał mu powinności obywatela, znaleźliśmy w jednym ustępie listu pisanego doń w r. 1810 z powodu dzieła: *Principes de Chronologie pour les temps anterieurs aux Olimpiades* (St. Petersbourg 1810).

„W każdym kraju znajduje się pewna liczba rodzin zachowawczych, na których wspiera się gmach państwa a te są, tak zwaną arystokracją, czyli szlachtą. Owóż dopóki szlachta trwa w czystości, dopóki przenika ją duch narodowy, dopóty i państwo stoi pomimo ałomności panujących; przeciwnie odkąd zaczyna się psuć, mianowicie pod względem religijnym, państwo musi runąć, choćby niemię władał Karol Wielki po Karolu Wielkim. Patrycyusz, jest kapłanem świeckim i religia narodu pierwszą jego i najświętszą własnością, ponieważ ona zachowuje jego przywilej, który upada z nią razem. Niemasz większej dla szlachcica zbrodni jak uderzać na dogmata wiary. Przyznaj panie hrabio, jak wyszła na tém szlachta francuska że w ósmnastym wieku sprzymierzyła się z filozofią! Otóż to jój występki i wszystkich klęsk źródło: dla tego też sumienie publiczne, nieomyłne, choć o tém samo nie wie, odmówiło rozgrzeszenia szlachcie francuskiej, a jako odstępcem, odmówiło nawet téj litości, do jakiej ma prawo nieszczęście.

„Proszę cię hrabio, niegniewaj się o wyraz: *irreligia*, użyty przezemnie. Z wyrazem tym nie łączy się idea ściśle opisana i absolutna; bo on tylko oznacza wszelką obrazę religii od najzuchwalszych ciosów, aż do najniewinniejszych lekkości. WPan zaś jesteś bliższym téj ostatniej, niż pierwszej kategorii. Ależ, powiedz mi, z łaski swojej, w razie, gdybym ci na słowo honoru zaręczył o prawdzie wszystkich szczegółów jakiego zdarzenia którego byłem naoczny świadkiem — co więcćj, gdybym

ci dał świadectwo pisemne, stwierdzone przysięgą — a ty potem występując w piśmie publicznem wyrzekłbyś: *mamy w naszych rękach jedyną tylko wiadomość o tém zdarzeniu*, i zacytowałbyś na poparcie tej jedyniej wiadomości słowa mego lokaja powiedziane w karczmie, bez odwołania się do mnie i do mego świadectwa — czyż nie miałbym wtenczas prawa gniewać się, a nawet żądać od ciebie satysfakcyi?

„Słowo w słowo postąpiłeś sobie tak z Mojżeszem, co zdaniem mojem, nieprzystoi ani prawdziwemu filozofowi, a tém bardziej hrabiemu Janowi Potockiemu.“

Pod koniec listu jeszcze żywiej przemawia:

„W dziełach twoich hrabio, są rzeczy sprawiające mi wiele zmartwienia, jak między innemi, ten rys, co tak niefortunnie zakończy twego Manethona. Jeżeli puścisz swój dowcip i wyobraźnię na bezdroża, czy wiesz hrabio, co ztąd wyniknie?

„Będziesz miał syna, wnuka it.d. który zupełnie tak będzie myślał jak ja; to już niepodpada najmniejszej wątpliwości, zwiastuje że w umysłach już się zaczyna to przeobrażenie. Ten Potocki, jak się spodziewać, będzie miał także syna, i pewnego dnia powie mu z posępną powagą: *śłuchaj synu, zakazuję ci czytać książki twego dziada....*

„Toby cię srodze zmartwiło kochany hrabio. —“

Niewiem czyli pełne nauki i bożej mądrości listy de Maistra sprowadziły Jana Potockiego na prostszą drogę? ale nie zdaje mi się; pyszna nauka i pyzniejsza filozofia nie od razu ulega powadze chrześciańskich mędrców; — dopiero po pewnym przeciągu czasu, kiedy się wyczerpią jój krótkotrwałe zasoby, ustępuje miejsca żywszej prawdzie i czystszej nauce. — A jednak jakaś to ogromna szkoda dla naszej literatury i nauki, że Jan Potocki niepoprzestał na sławie pisarza swego kraju, że odrzucił język ojczysty, że tak mu się niegodnemi zda-

wały nasze skasby i pamiętki rodzinne! A przecież uziył pragnący owęj nieograniczonęj wiedzy byłby i u nas miał dosyć do czynienia, co więcej, przez samo zagłębianie się w naszą przeszłość, przez poznanie jakimi drogami plemiona słowiańskie urabiały się i rosły w naród, jakie wpływy wychowały to społeczeństwo, co mu dawało moc i jedność życia, a co targało węzły, co władzę warowało, a co wątkiło — ileż mógł być przyczynić gruntownego światła Rzeczypospolitej będącej w ówczas właśnie w tym stanie pasowania się między życiem a śmiercią, kiedy tysiące rad i doradców, widoków i systematów, a tylko jednego niedostawało lekarstwa, coby wróciło zdrowie —

Pozwoliłem sobie tego przypuszczenia, nie w tój myśli, abym miał wierzyć że napisanie kilku, nawet kilkudziesięciu rozpraw i dzieł o historii Rzeczypospolitej, mogło ją było ratować — ale zdawało mi się że taka nauka, i taka bystrość umysłu jaka znamionowała Potockiego, potrzebną była w śród tój wewnętrznej pracy przedsiębranęj przez naród. — Wałęsanie się, trąciło prawie odstępstwem. A jednak nie jego to wina, lecz tych co mu dali wychowanie. Rzucony od młodu w ręce francuskich nauczycieli, wożony po francuskich akademiach, stracił ten instykt wyssany z mlekiem, co kaza pielęgnować własne gniazdko, i kochać wiarę ojców, choć gdzie indziej rozkoszniejsze są gniazdzka, a filozofowie tacy dowcipni. —

Niepodnosiłbym tych niewczesnych żalów, gdybym nie miał przekonania o wielkiej stracie ztąd wynikłej dla naszego piśmiennictwa — a głównie gdy się zastanawiam jakie życie, jaki połów fantazyi, jaka głębokość i prawda uczuć, przebija się w utworze o którym mówić zamierzyłem.

Nie jest to żadna przesada, ale *Rękopis znaleziony w Saragossie* śmiało można polierzyć do najoryginalniej-

szych utworów w rodzaju powieściowym, i postawić go obok *Złotego Ośła* Luciusa, Dekameronu, Nowellistów włoskich i hiszpańskich, więcej dobrym smakiem i ogromną wiedzą, będącą po stronie Jana Potockiego.

Wspomniałem już że niewiem czyli krajowe dzienniki pisały o tym romansie Jana Potockiego przy pierwszém jego wyjściu w tłumaczeniu polskiém — mniemam jednak że mało się nad nim zastanawiano, kiedy przy różnych uwagach nad romansami i powieściami, nieprzyczeczano go za doskonały wzór, za niewyczerpaną studnią do napisania stu tomów romansów jakie zazwyczaj pisane bywają, gwoili codziennéj konsumpcyi tego towaru. Powodzenie *Rękopisu* *znalezionego w Saragossie* musiało wszakże być wcale niezłe, kiedy wydawca lipski wydał teraz drugą, ozdobną, sześciotomową edycyą. Czytająca publiczność dowiodła tym razem dobrego smaku rozkupując tę książkę, która ma tę własność do siebie, że podobnie jak wszystkie doskonałe utwory w rodzaju powieściowym, może być czytana po wielokroć razy, tak jak czytamy Dekameron, Heptameron, Donkichota, Gil-Blassa, Walter Skota. Bogactwo szczegółów rzeczywistego i naukowego świata upoetyzowane oryentalną fantazyą, poostrzone dowcipem, zaprawne urokiem opowiadania budzącego i utrzymującego nieustanny interes, przewija się w tym utworze zupełnie tak, jakbyś w kosmosie patrzył na coraz zmieniające się sceny odgrywane na tle widoków hiszpańskich, afrykańskich, włoskich, meksykańskich, a nawet w krainach duchów, wywołanych kabalistycznymi formułami, i tak uprzytomnionych, że wyobraźnia twoja nieprzypuszcza na chwilę żeby to mogło być złudzeniem. Był to wielki czarodziej ten Jan Potocki; w precyzji z jaką opowiada i maluje twory swéj fantazyi wiele ma podobieństwa z Hoffmannem, z tą jednak różnicą, że niemiecki humorysta sam wierzył nakoniec w swoje hallucynacye, gdy przeciwnie

Potocki nieposkywał się swego trwałego filozofizmu, i jeżeli czytelnika jakim nadprzyrodzonym zjawiskiem przeraził, lub natchnął w nim wiarę w stosunek zaświatu z naszym padolem, nieomieszkiał najakrupulatniej rozbarzyć tę złudy wyjaśnieniem zbiegu nadzwyczajnych okoliczności, co mogły na to przypuszczenie naprowadzać.

W tej myśli ułożony jest nawet cały ten roman, którego treść chciałbym opowiedzieć, ale tylko w najgrubszych rysach; albowiem niema żadnego sposobu, ani streścić, ani poklasyfikować tego maoństwa wchodzących osób co opowiadają historye swego życia, życia swoich przyjaciół, znajomych, aż do historyi wiecznego żyda. Czuł to i autor, kiedy sam się skrytykował przez usta tego geometry Velasqueza, co prayslachił się nieskończonym opowiadaniem naczelnika cyganów, zmordowany coraz nową powieścią wysnuwającą się z powieści, porobił sobie rubryki na tabliczkach aby mógł wiedzieć co poczem idzie i do czego należy. —

W ogóle pomysł do układu swego utworu wziął Potocki ze wzorów jakie miał w Tysiącu nocy i innych powieściach perskich lub arabskich; za czém i Bokaaryusz i Królowa Nawary i tylu innych poszło. Jednakowoż nieprzestał na samym pretekście małej wagi do opowiadania swych powieści, ale wprowadził interesującego bohatera, którym jest młody Alfons Van Worden rzucony w stek najdziwaczniejszych przygód. Tak tedy umiał zająć czytelnika w dwójaki sposób; raz osobami stojącymi na pierwszym planie, których los gmatwa się i rozstrzyga, których charaktery doskonale utrzymane niecierają się w steku tysiąca osób i zdarzeń; podrugie samemi opowiadaniem, gdzie nierzadko można spotkać motywa do całych romansów, i podziwiać sceny zadziwiającej świeżości.

Alcz starajmy się skreślić główniejszą, osnowę. Młody szlachcic wallonski Alfons Van Worden, w którym pływ

nią po matce krew maurytańska Gomelezów, zostaje wyprawionym przez ojca na dwór madrycki. Dzielny i bogobojny młodzieniec opuszcza rodzinny zamek w Ardennach i wsiadłszy na okręt przybija do Kadyxu skąd łodem dąży do kresu. Na nieszczęście, czy szczęście, obiera drogę przez góry Sierra Morena, i choć go gospodarz w Anduhar ostrzega o niebezpieczeństwach tej drogi napastowanej przez złe duchy, rusza śmiało, lecz opuszczony przez mniej odważnych służących, dostaje się na noc! do oberży Venta Quemada, gdzie właśnie czytał ostrzegającą tablicę, aby żaden podróżny nieśmiało przepędzać w niej nocy. — Przestroga niezmniejszała nieustraszonego młodzieńca; postanowił nocować w pustej karczmie gdzie jednak noc mu przyjemniej przeszła niż się spodziewał, bo zajęchały dwie prześliczne księżniczki Tanetańskie, które odkrywszy mu że jest ich krewnym przez Gomelezów, zakochały się w nim od razu, ubolewając tylko że niemogły zostać jego żonami, chyba by przeszedł na wiarę proroka, na co naturalnie bogobojny Alfons się wzdrygnął — ale mimo tego przysięgał im że co zaszło między nimi wieczną pokryje tajemnicą. — Koniec kołchow po twardym ale bardzo rozkosznym śnie, gdy go zbudziło palące słońce, ujrzał się pod szubienicą między dwoma wisielecami. Figiel ten nieprzyjemne sprawił wrażenie i obudził w nim przekonanie, że był igraszką złych duchów, wszakże mimo tego niezapomniał o przysiędze, i choć go w dalszym ciągu przygód wystawiano na najmocniejsze próby, i na pokusy a namowy do przejścia na wiarę proroka, nie dał się ani namówić ani nastraszyć. — Tryumfem wytrwałości naszego bohatera było przypuszczenie go do tajemnic tych gór, gdzie garetka Maurów z pokolenia Gomelezów od kilku wieków eksploatowała bogate kopalnie złota. Zamiarem starego Szejka było nawrócić Alfonsa najzłudniejszymi pokusami na wiarę proroka i dać mu tron w Tunisie, ale mło-

dzieniec niezgubił duszy; że zaś umiał dochować tajemnic, przypaszezony został do podziału ogromnych skarbów wydobytych z kopalń. — Takim odkryciem skończyły się jego przygody w górach Sierra Morena trwające przez dni siedmdziesiąt, poczem puścił się do Madrytu, gdzie spłynęły na niego zaszczyty i dostojenstwa.

To są ramy w których mieści się nieskończona liczba powieści i zdarzeń, wymyślanych na uprzyjemnienie pobytu Alfonsowi, a głównie na przeciagnienie go do lalamizmu. Szczególniej historia wiecznego żyda, opowiadana przez niego samego, był bowiem i kabałista, który umiał go zakłócićm sprowadzić, zmierzając do podkopania w bohaterze wyobrażeń chrześcijańskich. — Autor rozwinął z tego powodu bogactwa swojej erudycji, lubo po większej części czerpał je z bezbożnego dzieła Dapuis: *Origines des cultes*; szkoda tylko, że na zbijanie tych uczonych błędów użył tego oryginału geografa Velasqueza, a nie naszego bohatera, który tylko oburzeniem się protestował.

Te ustępy są może najmniej zajmujące; zato mnóstwo innych hojnie rozsiałyh rysów co chwila wprowadza w zdumienie nad głęboką znajomością serca ludzkiego, i nad wysokim talentem twórczym nigdy niezakłopotanym o wynalezienie jakiego niespodziewanego zwrotu lub rozwiązania. Zdawałoby się, że piszący prawie nieukładał sobie planu, tylko pod piórem rodził się koncept, prawdziwie natchniony położeniem, jak to i w życiu nieraz bywa, gdy popadłszy w kłopot, lub sytuację nadzwyczajną, wytężonemi tylko siłami duszy, i nieobrachowanym wysiłkiem, ratujemy się w nagłej potrzebie.

Długo byłoby wylizać ustępy nacechowane temi oryginalnościami tak zgodnemi z usposobieniem samegoż autora, który miał być człowiekiem bardzo oryginalnym w całym swoim życiu trawionem jakąś gorączkową

niespokojnością, pędzącą go w niebezpieczne podróże na stepowiska Tartary i Chin, na puszcze Afryki, a nawet w nadpowietrzną żeglugę balonem, w tych czasach, kiedy ten wynalazek był prawie w kolebce, i zagroził największą katastrofą ¹⁾).

Radbym w tém mojem opowiadaniu zwrócić uwagę czytelników przynajmniej na niektóre miejsca wybornie wykonanych obrazków, a zalecających się humorem jakiego mu pozazdrościłby mogli wszyscy humoryści dzisiejsi. Wybór tu jest trudny, bo to piękne, a to interesujące, to pełne świeżości, a to dowcipu, to wzrusza i uноси, owo bawi i nieraz do śmiechu pobudza. — Jakże to przedziwna historia tego rozbójnika Zoto, zaczynająca się od historii jego własnego ojca prowadzącego rzemiosło ruśnikarza w Benewencie! Prawdziwie trudno się oprzeć, żeby nieprzytoczyć choć w skróceniu jednego ustępu przypominającego najlepsze nowelle włoskie Fiorentina, Giralđi Cintio, lub Bókacego.

„We trzy lata po ożenieniu mego ojca, siostra młodsza mojej matki zaślubiła handlarza oliwą, nazwiskiem Lunardo, który na podarunek ślubny dał jej parę złotych kuleczków i takż łańcuszek na szyję. Matka moja wróciwszy z wesela zdawała się być pogrążoną w głębokim smutku. Mąż chciał dowiedzieć się o przyczynę; ona długo wzbraniała się mu ją wyznać; nakoniec od-

---

¹⁾ W r. 1788 aeronauta Blanchard pokazywał doświadczenia z balonami w Warszawie; do tej napowietrznej podróży tak się zapalił Potocki, iż rzeczywiście w towarzystwie Blancharda i sługi swego Turczyńka wzniosł się balonem z ogrodu pałacu Maizschoewskiego po nad miasto. Dał on tu dowód odwagi i krwi zimnej, bo gdy rozpalony zanadto piecyk żelazny groził obróceniem w perzynę całego mechanizmu, a ów Turczynek przejęty obawą chciał wyskoczyć z łódki, Potocki z wycelowanym doń pistoletem, zmusił go do pozostania i pomocy przy wyrzuceniu owego pieca. Zapędzeni wiatrem, niedaleko Weli wynieśli szczęśliwie.

kryła żal swój, że nie miała podobnych jak siostra kul, czyków i łańcuszka. Ojciec mój nie na to nie odrzekł, tylko misternej roboty strzelbę, nad którą lat cztery pracował i cenił sobie trzysta neapolitańskich uncyj złota, wyniósł na miasto i sprzedał za 80 uncyj, za co kupił kulczyki i łańcuszek i przyniósł je żonie. Matka moja tegoż samego dnia poszła pochwalić się przed żoną Lunarda, i niesłychanie ucieszyła się, gdy znaleziono kulczyki jej daleko piękniejsze i bogatsze.

„W tydzień przysłała w odwiedzinach do matki mojej żona Lunarda, i miała warkocz przytwierdzony wielką złotą szpilką zakończoną misternie wyrobioną rubinową różą. Ta róża zapuściła w serce mojej matki dotkliwe kolce. Znowu zaczęła się dręczyć, aż ojciec przyrzekł, że jej taką samą kupi; tymczasem taka szpilka kosztowała 45 uncyj, a on nie miał tyle pieniędzy, ani sposobu zarobienia ich, więc popadł w ciężki smutek.

„Aż pewnego dnia wszedł do sklepu Condotiere tamtejszy, niejaki Grillo Monaldi przynosząc pistolety do wyczyszczenia, widząc zaś posępność ojca mego, zapytał o przyczynę, i ten mu wszystko wyjawiał. Nato Monaldi: Panie Zoto, jestem ci więcej winien, niżeli sam sądzisz; przed kilkoma dniami znaleziono mój sztylet w ciele człowieka zamordowanego na drodze do Neapolu. Sąd posłał ten sztylet do wszystkich zbrojowników, a ty wspaniałomyślnie oświadczyłeś, że go po raz pierwszy widzisz, jakkolwiek sztylet ten wychodził z twojego warsztatu i mnie samemuś go sprzedał. — Ofiarował mu zatem 45 uncyj; ojciec mój przyjął z wdzięcznością, i zaraz pobiegł kupić złotą szpilkę, w której tego samego dnia matka moja wystąpiła przed swoją dumną siostrą.

„Należało się spodziewać, że pani Lunardo znowu się ukaze w bogatszym jakim klejnocie, lecz inny powzięła zamiar; oto chciała pójść do kościoła z najętym loka-

jem w liberyi. Lunardo niesłychanie skąpy przystawał łatwiej na kupno klejnotów, bo mniej było straty; ale zupełnie odmiennego był zdania, gdy go proszono o dwie uncye złota dla próżniaka, który niewiedzieć czego przez pół godziny miał stać za ławką jego żony.

„Jednakże Pani Lunardo tak go męczyła, że postanowił nakoniec dla oszczędności sam ubrać się w liberyę i pośpieszyć za żoną do kościoła. Odtąd znalazła, że mąż równie był zdolnym do tego rzemiosła jak ktokolwiek inny, i w nadchodzące święta ukazała się w kościele z lokajem tego nowego rodzaju. Sąsiedzi śmiali się, ale ona przypisywała to uczuciu zazdrości.

„Owoż gdy zbliżała się do kościoła, dziady i baby zaczęły krzyżeć na całe gardło: *Mira Lunarda che folu criadu de sua mugiera*. Ponieważ jednak żebracy tylko do pewnego stopnia posuwają swoją śmiałość, przeto spokojnie weszła do kościoła, gdzie rozstapiono się przed nią z wszelkiem poszanowaniem. Podano jęj wodę święconą, posadzono w ławce, podczas gdy matka moja stała wraz z innemi kobietami w kruchcie.

Za powrotem do domu matka moja zaczęła natychmiast obszywać stary niebieski kaftan mego ojca, starym galonem odrutym od ładownicy. Ojciec zapytał o przyczynę, na co odpowiedziała mu postępek siostry i grzeczność jej męża. Lecz ojciec mój odparł, że nigdy się na to niezdobędzie; wszelako następnej niedzieli najął za uncję ugalonowanego lokaja, który poszedł za matką moją do kościoła. Pani Lunardo musiała tym razem ustąpić siostrze.

„Tego samego dnia, po mszy, przyszedł do nas Monaldi i powiedział memu ojcu, że wie o dziwactwach jego żony. „Jeżeli śpiesznie temu nie zaradzisz będziesz nieszczęśliwym na całe życie; masz więc dwie drogi przed sobą: albo dać żonie porządną naukę, lub też jąc się rzemiosła, któreby zaspokoili jej skłonność do wy-

datków. Chwycisz się pierwszego sposobu, ofiaruję ci moją laskę, której często używałem z nieboszczką moją małżonką. Nie jest to wprawdzie jedna z tych czarodziejskich lasek, które ujęte za oba końce obracają się w rękach i służą do odkrywania źródeł a nawet czasami i skarbów, ale jeżeli weźmiesz ją za jeden koniec, a drugi przyłożysz na plecy twojej żony, zaręczam, że wkrótce ją wyleczysz z tych grymasów. Z drugiej strony, jeśli pragniesz zaspokoić wszelkie jej żądania, ofiaruję ci przyjaźń najdzielniejszych zuchów w całych Włoszech którzy na teraz radzi przebywają w Benewencie jako w mieście pogranicznym. Sądzę, że mię rozumiesz; namyśl się i daj odpowiedź“.

„Monaldi położył swą laskę na warsztacie i odszedł. Tymczasem matka moja powróciła z lokajem wielce uradowana, lecz czekało ją niespodziewane przyjęcie. Ojciec pochwycił ją za ramię, i czarodziejską laską zaczął wykonywać rady Monaldi. Matka padła zemdlona — małżonek przestraszył się, wyrzucił laskę i u nóg błagał przebaczenia.

„Niepozostało mu nic innego jak donieść Monaldemu o małym skutku czarodziejskiej laski, i prosić o drugi środek. — Monaldi na to: Dziwi mię, że niemając serca ukarać własnej żony, myślisz, że się zdobędziesz na zastępywanie podróżnym na publicznej drodze. Wreszcie możemy się o tem przekonać; serce ludzkie składa się z tylu przeciwieństw! —

„Odtąd ojciec mój uzbrojony w szpadę i sztylet, z postacią zuchwałą, przechadzał się co wieczór pod galerią Madony. — Po dwóch tygodniach jakiś nieznany mu człowiek zbliżył się doń i rzekł: Oto sto uncyj złota, za pół godziny ujrzysz dwóch młodych ludzi z białymi piórami na kapeluszach. Zbliży się do nich, i spytaj: który z Panów jest Margrabią Feltri? — jeden z nich ci odpowie: ja nim jestem. Natenczas pchniesz

go sztyletem, ale uważaj dobrze — w samo serce. — Mój ojciec wypełnił słowo w słowo dane mu polecenie — i został rozbójnikiem.....“

Przecudny ten kawałek malujący tak doskonałemi rysami walkę próżności niewieściej i słabości męczyzny co nie może zwalczyć kobiecego grymasu, a z zimną krwią topi sztylet w piersi pierwszego przechodnia — jest tylko wstępem do tej przedziwnej historii rodziny rozbójniczej, w której mały Zoto odgrywa rolę nieubłaganiej zemsty na takim samym jak on malcu, tylko dziecku księcia. Z jednej i z drugiej strony prawdziwa zaciętość i walka demokracji z arystokracją.

Do ustępów najbardziej obfitujących w wyborną charakterystykę osób, i sceny wysokiej komiki, jest w opowiadaniu naczelnika Cyganów jego przygoda z własnym ojcem, tak wielkim pedantem porządku, że jedynak jego nigdy nogą nie mógł postać nie tylko w mieszkaniu ale w domu ojcowskim; wszakże pewnego dnia ciotka wzięła go ze sobą chcąc staremu zrobić niespodziankę — wchodzi do pokoju — niema nikogo; czekają więc na przybycie dziwaka; tymczasem chłopcu się nudzi i wchodzi na piec, gdzie stał kocioł z atramentem; dziwak ów bowiem miał za największą przyjemność obdarzać wszystkich literatów Madryckich atramentem przez siebie sporządzonym — słychać kroki za drzwiami: chłopak chce zeskoczyć i potrafiwszy, tłucze gliniany kocioł zalewając całą izbę czarną powodzią.... Nie było co robić jak umknąć i biedz, gdzie oczy poniosą!.... Dziwne to przygody, których ten chłopak w świat samopas rzucony doświadczał! któryż z naszych dzisiejszych romansopisarzy ma coś tak oryginalnego jak owe psoty młodych uczniów wyrządzone owemu świętobliwemu Teatynowi, który tak zwyciężko opiera się najniebezpieczniejszym pokusom?..

Walka tego pocziwego zakonnika nie tylko jest głęboko psychologiczną, ale i wzruszającą. Bokacy ani żaden z nowelistów dawnych nie byłby tak historyi tej skończył, jak ją przeprowadził Potocki, w czem właśnie dowiódł niezmiernej swej wyższości.

A teraz ileż różnaitości w charakterach! ile tam pochwyconych rysów w głębokich jak widać studiach nad ludźmi i światem! Co może być pociesniejszego i melancholiczniejszego jak ten zapalony matematyk Don Henrico, któremu brat przybywający z dworu Ludwika XIV i nie nieumiejący tylko stroić się i tańczyć Sarabandę, porywa z przed nosa narzeczoną! i stopień pólkownika artyleryi! — Biedak nieśmie nawet upominać się, tylko przebolawszy ten cios, idzie na komendanta do Ceuty, gdzie nikt jego wielkich kombinacyj w umiędności Cohorna lub Vaubana potrzebować nie będzie. — Łata goją największe rany — toż i rany Don Henryka przywrzwały, ożenił się, miał syna i sam uczony, niekazał go nie uczyć, ciągle powtarzając: Synu nie ci nietrzeba umieć, tylko sarabandę i menueta; pamiętając bowiem na własne nieszczęścia, których źródłem była sarabanda i maniery franeuskie, chciał jedynaka wychować do lepszej doli. — W powieści tej wyborna przychodzi scena, gdy jakiś zbieg Francuz prezentuje się pod tytułem Markiza. — A umiesz Wacpan tańczyć Sarabandę? — Francuz za całą odpowiedź porywa skrzypeczki gra i skacze. — Don Henrico nieposiada się w uniesieniu, że dostał przecie człowieka, który mu syna wyedukuje. — Doskonała satyra! prawdziwa, bo z życia wzięta....

Jeszcze jeden rys, z tysiąca rysów. Jest to historia uczonego matematyka Diego Herwesa, a trzeba wiedzieć że Potocki musiał wybornie znać nauki matematyczne, bo nieraz całe rozmowy i porównania układa z formuł algebraicznych. — Otóż ten Herwes wypracował

działo w hiszpańskim języku, co było nowością, dzieło traktujące o logarytmach i analizie, któremu dał tytuł: „*Odsłonięte tajemnice analizy wraz ze świadomością nieskończoności wszelkiego rozmiaru*“ Tytuł wprawdzie tajemniczy, ale rzecz nie bez wartości umiędnej. — Badając wiele na pracy swojej która miała mu otworzyć wyższy zawód w świecie, zebrał co miał funduszu na druk i dał rękopis do cenzury. Cenzorowie wydziału teologicznego zaczęli stawiać niektóre trudności, z powodu że analiza nieskończenie małych, zdawała się sprowadzać do atomów Epikura, którą to naukę Kościół sarowo potępił. Wy tłumaczono im że tu chodziło o ilości oderwane, nie zaś o cząstki materyjalne i cofnięto zaskarżenie. — Z cenzury przeszło do drukarza — odbito wielki tom in 4to w 1000 egzemplarzach, który autora kosztował 700 piślotów — gdy się zaś spodziewał wziąć za egzemplarz po trzy pistole, miał w nadziei 2,300 pistolów czystego zysku. Cała edycja przeniosła się naturalnie do sklepu księgarza który za pewnym ustąpieniem sobie procentem miał zająć się sprzedażą książki. — Herwes tymczasem mieszka sobie w oberży i czeka na pieniądze zbierające się u księgarza — jakoż wyczekawszy kilka tygodni, zgłasza się i odbiera odpowiedź że jeszcze niesprzedano ani jednego egzemplarza. Dotąd jest to historia awyczajna wszystkich autorów; teraz następuje mniej zwyczajna, ale jednakowoż powtarzająca się i za naszych czasów, lubo pod innemi formami. —

Herwes wróciwszy do gospody z pustą kieszenią, zastał na domiar nieszczęścia nadwornego alguazila, który kazał mu wsiąść do zamkniętego powozu, i zawiózł do wieży Segowskiej. Dziwném jest że postępowano z geometrą jak gdyby z więźniem stanu, ale przyczyna tego była następująca: Egzemplarze wystawione w oknie u księgarza, wpadły w ręce kilku ciekawców uczęszczających do jego sklepu. Jeden z nich przeczytawszy tytuł:

Odsłonięte tajemnice analizy, rzekł, że musiał to być jakiś paszkwil przeciw rządowi; drugi przypatrzawszy się bacznie tytułowi, dodał ze złośliwym uśmiechem: że niezawodnie była to satyra na Don Pedra Alanyez ministra skarbu, gdyż *analiza* była anagrammem nazwiska *Alanyez*; następna zaś część tytułu o nieskończonościach wszelkiego rozmiaru to jest tak o nieskończenie małych jak o nieskończenie wielkich, wyraźnie stósowała się do tego ministra, który w istocie materyalnie był nieskończenie małym, nieskończenie grubym, moralnie zaś nieskończenie wyniosłym i nieskończenie poziomym. Wkrótce wszyscy balwierze a za nimi cały lud nauczył się tych dowcipów na pamięć. Odtąd nienazywano inaczej ministra Alanyeza, jak Senorem Analizą nieskończoności wszelkiego rozmiaru. — Doszło to do uszu dygnitarza który niewchodząc w bliższe szczegóły kazał naprzód uwięzić autora, następnie skonfiskować wydanie. Dziś zapewne ministrowie są mniej urażliwi a więcęj światli jak *Senor Analiza*, ale za to jakżeż często trafia się słyszeć zwykłych czytelników nawet liczących się do intelligencji, tłumaczących sobie najprzewrotniej i najpotworniej rzeczy same przez się najprostsze!

Otóż to co nadaje tak wysoką wartość téj książce Jana Potockiego, to, co jęj zapewnia równą trwałość jak tworom Bokacego, Cerwantesa, Lesaga, Fieldinga, Walter Skota.

LUCYAN SIEMIEŃSKI.

PANSTWO I *SELF-GOVERNMENT*.

Koalicja w parlamencie angielskim wywołała jak wiadomo jego rozwiązanie—rozwiązanie wymagało nowych wyborów. Na wybory te, odbywające się w bieżącym miesiącu zwrócona była przedewszystkiém uwaga powszechna. Europa rada była i słusznie odgadnąć, nie tyle ich wypadek, bo to się wkrótce przy otwarciu nowego parlamentu dowodnie okaże, ile raczej znaczenie ich na przyszłość w polityce angielskiej.

Chcąc atoli cokolwiek w téj mierze wypowiedzieć, i ocenić wybory ze względu na politykę ogólną i angielską, wielką napotyka się trudność w samej terminologii wyborczej. Nie mały to kłopot nacechować teraz jakie stronnictwo angielskie, a nawet jakiego pojedynczego kandydata do wyborów. Dawniej mówiło się o torysach lub whigach, później także o radykalistach. Dziś po rozpadnięciu się tych wiekowych stronnictw torysów i whigów, niema stronnictw w ścisłem znaczeniu tego wyrazu. Dzienniki angielskie pisząc o kandydacie do wy-

borów nie zowią go już whigiem lub torysem, ani mówią nawet że należy do radykalnego stronnictwa, ale że jest *konserwatywnym* lub *liberalnym*. Dalej następują różne odcienia owego konserwatyzmu i liberalizmu: ten oto konserwator „czysty“, tamten znów „wątpliwy“; ów „ultraliberalny“ inny zaś „umiarkowany“. Nowa ta w Anglii nomenklatura stosuje się wyraźnie do reformy, ale nawet i na tém polu czy może ona posłużyć jako podział na stronnictwa? Na czémże oprzeć owe odcienia? Jak ułożyć kategorie i nacechować według zasad zachowawczych i liberalnych nie tylko nowych kandydatów ale nawet dawnych ludzi stanu w W. Brytanii?... Hrabia Derby, dawny szef torysów, zapisany dziś jako ultrakonserwator, nie należyż do owéj arystokracji angielskiej, która zawsze była liberalną? Wszak od niej wychodziły głównie inicjatywy reform, i hr. Derby nie oświadczył nigdy aby wszelkie zmiany odrzucał. Pan Gladstone jako peelista dał dowody, że nie jest przeciwny reformom, a jednak zapisany jest między konserwatorami. Nikt śmielój nad lorda Palmerstona nie występował w ostatnich czasach przeciwko reformom, nawet w mowie swój do wyborców Tivertonu ze swém zdaniem się nie ukrywał, a przecież nie tylko jest on na liście liberalnych członków Izby, ale na nich polega cała jego nadzieja osiągnięcia większości w nowym parlamencie. Któryż nareszcie ultraliberalny członek dawnego parlamentu, nawet szef opozycji radykalnej jak p. Roebuck, lub naczelnik szkoły manczesterskiej p. Bright chciałby był widzieć przeprowadzone reformy absolutnie bez uwzględnienia zachowawczej zasady?...

Lecz nie dość na tém. Jakże się jeszcze ta trudność powiększa gdy do owego rozgatunkowania kandydatów angielskich na zachowawczych i liberalnych, zechce kto użyć europejskiego czyli kontynentalnego formularza. Na kontynencie p. Cobden jako przeciwnik wojny, jako zwo-

lennik pokoju jest konserwatorem; w Anglii jest ultra-liberalnym. Lord Palmerston, przezwany *Lord firebrand* na kontynencie, którego politykę ogłoszono za burzliwą, w Anglii jest wątpliwym liberałem. Oale dawne stronnictwo torysów, dziś konserwatorskie w Anglii, popierało zawsze jak najsilniej wojnę, nierównie silniej od whigów, którzy dziś po największej części liberalny poczet stanowią. Każde stronnictwo radykalne na kontynencie znaczy prawie tyle co stronnictwo rewolucyjne — rewolucyi nikt nie chce w Anglii ani do niej zmierza.

Nie można więc jak się na pierwszy rzut oka pokazuje, oceniać wyborów angielskich według pojęć i znaczenia wyrazów przyjętych na stałym lądzie. Wojna i pokój nie należą prawie do programmatu wyborczego w Anglii, chęć prowadzenia pierwszej lub utrzymania drugiego, nie stanowi tam bynajmniej konserwatora lub liberała. Znamiona te będące cechą opinii i zasad kandydatów wyborczych a w części i stronnictw, odnoszą się do polityki wewnętrznej, lubo i tu znów dążenia rewolucyjne, które na kontynencie główny stanowią przedział między zasadami zachowawczemi a burzącymi, nie mają weale praktycznego zastosowania. Można być w Anglii ultrakonserwatorem i życzyć sobie wojny, zbrojnych interwencyj a nawet wszelkich zmian i rewolucyi w Europie, można być ultraradykałem a przecieź zwolennikiem wiecznego pokoju i spokoju, słowem — można być konserwatorem w polityce wewnętrznej Anglii, a niemal rewolucjonistą w polityce zewnętrznej, i nawzajem.

Wytłumaczenie tej sprzeczności zasad co do polityki zewnętrznej i wewnętrznej Anglii, leży podobno w tem zjawisku jedynem w świecie, że Anglia jest *państwem* na zewnątrz, a wewnątrz ma *self government*. Wyjątkowe całkiem położenie jeograficzne tej wyspy, jej położenie morska, charakter narodowy i płynące ztąd insty-

tacy, pozwoliły W. Brytanii utrzymać zawsze stanowisko swoje, a nawet swoją przewagę w systemacie politycznym kontynentalnym, bez owego przestoczenia się, bez wyrzucia się z właściwej sobie formy społecznej, bez ścieśnienia owęj wolności jakiej używała; czemu wszystkimu ułoda musiały kraje na kontynencie, chcąc zachować miejsce w systemacie politycznym państw. Wyjątkowemu swemu położeniu zawdzięczać winna Anglia, że jeszcze z Wilhelmem z Oranii spierał się parlament o utrzymywanie dwudziestu tysięcy stałego wojska; bo *self government* stałych wojsk nie potrzebuje. Ideę państwa przyjęła też Anglia tylko w polityce zewnętrznej. Tam była ona *państwem* w całym znaczeniu tego wyrazu: reprezentowała ją flota, której zresztą kolonie i handel koniecznie wymagały. Ale wewnątrz idea ta nie miała zastosowania tak jak na kontynencie. Anglia trwała uparczywie przy swych narodowych instytucjach, swojej formie rządu, swobodach i wolnościach, zachowywała najwyższą społeczną niepodległość w obec idei państwa to jest *self-government*.

W przypadkach nadzwyczajnych, jako to na przykład w czasach ostatnich wojen z Francją, kiedy polityka zewnętrzna żądała wielkich poświęceń i ofiar, kiedy utrzymanie się w rządzie *państwo* nakładało ogromne ciężary, które ponosić wypadało z ukróceniem pewnych swobód wewnętrznych, przychodził w pomoc Anglii patriotyzm. Ten zlewał się tak wybornie z interesem kraju i odpowiadał tak wybornie dumie narodu który się rządzi *sam przez siebie*, że zaprawdę trudno rozróżnić tych uczuć połączonych w jednym wyrazie patriotyzmu angielskiego.

Interes Anglii, jest właśnie owym punktem zetknięcia się jej polityki zewnętrznej z wewnętrzną, *państwa* z *self-government*. Interes państwa jest najwyższą zasadą w systemacie idei państwa, interes Anglii jest najwyższą

zasadą w systemacie *self-government*. Interes państwa może się spotkać z interesem Anglii, może także być mu przeciwnym. W ostatnim razie, który któremu ustąpi?..... „Sprawa królowej Izabelli musi zwyciężyć, choćby tylko z tej przyczyny że tego wymaga interes Anglii”—zawołał w parlamencie lord Palmerston w epoce wojny hiszpańskiej z pretendentem Don Karlosem.— „Do czegoż dojdziemy z tą zasadą?”— zapytał Robert Peel, siedzący wówczas na ławach opozycji przeciw gabinetowi whigowskiemu — „oto do usprawiedliwienia każdej zbrojnej interwencji, choćby w najnieśluszniej sprawie, skoro tylko zdawać się będzie ministrom że tego wymaga interes angielski”.—Był to głos Anglii w obco państwa.....

Ale lord Palmerston przyjął wszystkie następstwa postawionej zasady, i z nim razem przyjął je jak się zdaje i naród angielski. Anglia przystąpiła śmiało do systemu państw i polityka jej zewnętrzna nie różni się w niczem od polityki innych państw kontynentalnych. Uznaje ona narodowości, ależ i inne państwa takowych nie zaprzeczają, tylko porówno z Anglią nie biorą ich nigdy w rachubę polityczną. Obojętną jej forma rządu państw kontynentalnych; wiąże się w przymierza według interesu z pominięciem wszelkich innych względów; podpisuje traktaty oparte na równowadze politycznej; nie odpycha podstawy wspólności zasad i solidarności interesów; zgola zajmuje przeważne miejsce w obecnym systemacie państw porówno z innemi wielkimi mocarstwami. Przyglądając się jak najpilniej zewnętrznej polityce Anglii, nikt domyślećby się nie mógł, że organizacja jej wewnętrzna jest całkiem różna od reszty państw na stałym lądzie, że tak ogromna przestrzeń oddziela ją wewnątrz od idei państwa, że owe zasady które wyznaje w polityce zewnętrznej nie mają zastosowania w polityce wewnętrznej, że tych swobód i wol-

ności które tak lekcewały u drugich, przestrzega silnie u siebie, że nareszcie popierając kosmopolityzm na kontynencie, własną indywidualność stara się wszelkimi sposobami zachować.

Zapewne inaczej Anglia uczynić nie mogła. Systemat polityczny państw za nadto się wzmocnił, aby po za nim jakiegokolwiek mocarstwo choćby najsilniejsze ostać się zdołało. Wojna wschodnia dała miarę potęgi tego systemu: Anglia stała wojsko swoje do stu tysięcy żołnierza posunąć była zmuszoną. Polityka jej wewnętrzna uczuła całe parcie idei państwa. Wywołała zmiany czyli reformy wewnętrzne, bez których już Anglii jako państwu obejść się nie było podobna.

I nie na tém koniec. Idea państwa nie tylko jest podstawą politycznego systemu, ale jest także ideą społeczną. Interesem społecznym wpływa ona na Anglię i przedziera się do jej polityki wewnętrznej, i to nie od dzisiaj. Nikt już dzisiaj nie wątpi, że organizacja społeczności angielskiej ulegnie zmianom. Piszą o tych zmianach od dawna: jedni upatrują w nich upadek Anglii, inni widzą pomyślność w przyszłości. Nie zapuszczając się w odgadywania, tyle z pewnością twierdzić można, że zmiany te, które odpowiadają w Anglii głoszonej ciągle reformie administracyjnej, będą zmianami społecznymi. Praktycznie tego dowodzi rozbitcie się dawnych stronnictw. Niema torysów i whigów; są konserwatorowie i liberały. Dawne stronnictwa reprezentowały interesa czysto angielskie, dzisiejsze podziały stronnictw przedstawiają tylko odcienia społeczne.

Bo też nie ulega wątpliwości, że przyszłość każdego kraju nie zależy dzisiaj od zmian politycznych lub konstytucyjnych, ale od organizacyi jego społecznej. Podstawa społeczności jest dziś niepewną, przeciw niej wymierzone są napady i ona też stawia opór. Nie chodzi prawie nigdzie o formę polityczną społeczności ale o jej

istotę. Czy te same zasady na jakich stała dotąd, utrzymać się i nadal potrafią—oto główne zadanie w każdej polityce wewnętrznej.

Podobnież i w Anglii. Kwestya polityczna jest tam rzeczywiście kwestyą społeczną. Instytucye stworzone są dla ludzi, a nie ludzie dla instytucyj. Instytucye angielskie mogą być jak najlepsze, i ci co stają w ich obronie, to jest arystokracya, mogą jak najlepsze zajmować stanowisko dla utrzymania ich, przecież to jeszcze nie pozwala przesądzać, że wygrana będzie po ich stronie. Cała społeczność angielska, a raczej stosunek w jakim ona sama zostawać będzie do tych instytucyj, orzeknie stanowczo w tym względzie. Stosunek ten może być różny, ani go odgadnąć podobna, ale to pewna, że przyszłość Anglii nie zależy od samych jej instytucyj.

Prawda, że instytucye angielskie sprzeciwiają się głównie wpływowi idei państwa na wewnątrz, że one to stanowią ową różnicę między polityką wewnętrzną Anglii a jej polityką zewnętrzną. Lecz opór jaki stawiają zastosowaniu teorii państwa nie pochodzi z ich formy, ale z ich istoty. Siła instytucyj angielskich nie leży w parlamentaryzmie jak niektórzy utrzymują, ale w żywiołach z jakich instytucye te powstały i na jakich się dotąd opierają, a szesególnie na żywiole arystokracji angielskiej. Jeżeli Anglia zdołała się uchronić dotąd; jeżeli zdoła się uchronić i nadal od absolutyzmu i anarchii, jakieś kraje kontynentalne ulegały na przemian, zawdzięcza to nie tylko swęj organizacyi politycznej, swym wiekowym instytucyom, ale przedewszystkiem stanowi-skowi jakie w téj organizacyi zajął żywioł arystokracji. Szlachta angielska zajęła całkiem inne stanowisko niż szlachta innych krajów; nie wyrzekła się ona nigdy związków z nieszlachtą, z plebejuszami; nie jest wyłączną, przypuszcza tak zwanych ludzi nowych; a język

angielski nie ma wyrażenia na niewłaściwe związki (*mésalliance*) i na dorobkowiczów czy parweniaszów (*parvenu*). Polskiemu językowi także tych wyrażen brakuje..... Szlachta angielska nie była nigdy obcą dla ludu angielskiego, sprawy ludu i jego interesa nie leżały nigdy po za jęj sferą, nie była również nigdy na usługi korony, jakkolwiek ta żadną miarą bez jęj pomocy obejść się nie mogła. Ztąd też arystokracja angielska nie jest jedynie podporą instytucyj angielskich, jest żywiołem rzeczywistym w narodzie. W przypuszczeniu żeby izba lordów została zniesioną, to konstytucja byłaby zapewne nadwerżoną, zewnątrz to jest w formie, ale nie byłaby jeszcze zniweczoną w swęj istocie. Duch arystokratyczny i cęcha narodowa mogłyby pozostać, bo prawdziwą podstawą wspaniałego gmachu konstytucji angielskiej jest autonomia gminna czyli *self-government*.

Dopóki ta autonomia istnieje w całej swęj sile, dopóty Anglia może być na zewnątrz państwem w ścisłym znaczeniu dzisiaj tego wyrazu, ale na wewnątrz być niém nie potrafi. *Self-government* bowiem nie dozwala społeczności angielskiej przywdziać owęj formy administracyjnej, na kontynencie biórokracją zwanęj. Niema w Anglii biórokracji, i to jest prawdziwą i jedyną podstawą jęj wolnych instytucyj. Anglia ma ten wyłączny na świecie przywilej, którego nie mają nawet Amerykanie. Przywileju tego używa Anglia dzięki arystokracji. Lecz arystokracja angielska nie za pomocą parlamentaryzmu usunęła dotąd biórokrację od Anglii. Parlament nie zdołałby dokonać, czego dokonała arystokracja swem bogactwem i rozumnie zajętem stanowiskiem. Przez nią to bowiem Anglicy nie potrzebowali płatnych urzędników, bo arystokracja pełniła niepodległe i bezpłatnie wszelkie usługi jakich wymagało życie ludu angielskiego. Gdyby arystokracja angielska działała była

inaczej, byłaby zapewne upadła, jak upadła wszędzie pomimo parlamentów. Ustąpienie niektórych przywilejów feudalnych, których arystokracja angielska się zrzekła, nie byłoby jej zapewne uratowało od zguby, bo upadek systemu feudalnego był wszędzie prawie poprzednikiem upadku arystokracji, jak był kolébką biórokracji. Na ruinach bowiem tego systematu wznosiła swój systemat idea państwa.

Nie mogła więc nic innego uczynić arystokracja angielska po upadku systematu feudalnego, jak zająć stanowisko powyżej wskazane w narodzie, jeżeli społeczność angielska nie miała się przeistoczyć w formie wytkniętej przez ideę państwa, jeżeli Anglia nie miała mieć biórokracji, jeżeli chciała zachować *self-government*, a oraz jeżeli arystokracja chciała się uchronić od zguby. Dostyć spojrzeć na liczne usiłowania jakie w niejednym państwie europejskiem spostrzegać się dają, a dążące do odnowienia arystokracji. Restauracja arystokratyczna obok biórokracji jest niepodobieństwem, równie jak utrzymanie *self-governmentu*. Na nieby się nie zdali arystokracji angielskiej prawa majoratów i inne swobody arystokratyczne czyli przywileje instytucyj angielskich; bo widzimy że przywileje te przysługujące dotąd arystokracji w niektórych krajach zwłaszcza niemieckich, nie przysporzyły jej wpływu, ani też wróciły stracony. Parlamentarna forma rządu nie byłaby również uratowała arystokracji angielskiej i *self-governmentu*. Parlament nie jest wyrazem wolności angielskiej, nie jest jej istotą, jakkolwiek może być nieraz jej organem, bo wychodzi dzisiaj z *self-governmentu*. Ten ostatni daje mu tylko konieczną autonomię, aby mógł być organem wolności. Gdzie tego nie masz, tam parlament niema autonomii, jest formą zewnętrzną wolności bez treści. Parlament nie posiadający autonomii zgadza się wybornie z biórokracją. Wybory wtedy służą biórokracji, a ta znów służy stronnictwom w parlamencie. Tak było we

Francyi. Jakież usiłowania łożą Prusy aby w parlamentaryzmie połączyć biurokracyę z odnowionym na pozór żywiołem arystokratycznym, a skutkiem tego coraz większa tylko i zawikłańsza budowa maszyny rządowej. W którymże kraju gdzie istnieje parlament bez autonomii, podniosła się arystokracja z upadku?.. Arystokracja angielska nie miała innej drogi jak utrzymać *self-government*, przez wykazanie praktyczne, że Anglia obejść się może bez biurokracyi za pomocą stanowiska zajętego przez arystokracją w narodzie. Jest on też jedynym przywilejem narodu angielskiego; przezeń zachowała Anglia swoją autonomię naturalną. *Self-government* jest jedyną podstawą nie tylko polityczną ale i społeczną instytucyj angielskich, wolności i swobód, jakich mieszkańcy W. Brytanii używają.

Jeżeli więc Anglia dąży do zmiany w swęj organizacyi wewnętrznej, jeżeli ulega naciskowi jaki na nią wywiera idea państwa, której cały kontynent hołduje a którą Anglia w swęj zewnętrznej polityce wyznaje; to w przeobrażeniu tém nie idzie o to ile i jakiej zmianie ulegną instytucje angielskie, ale czy przez to naruszoną będzie sama podstawa tych instytucyj, ich rękojmia, słowem *self-government*.

Rozwiązanie zaś tego zagwisko od stosunku, w jakim się do niego znajduje społeczność angielska. Czy Anglia zdoła obejść się bez biurokracyi?—to cała kwestya społeczna w Anglii. Bo jeżeli Anglia zdołała dotąd za pomocą *self-government* uchylić się przed biurokracją, to nie zdołała się uchronić od kwestyi społecznej. Społeczność angielska wielkim uległa zmianom, a biurokracja przedstawia się dzisiaj jak się zdaje wielu umysłom w Anglii, jako środek zaradczy przeciw złemu społecznemu które się w pośród niej szerzy. Wiele zapewne przyczyn spowodowało kwestyę społeczną w Anglii, wyliczać ich niepodobna, ale przedewszystkiem przypisać ją na-

leży przemysłowości nie znającój granic. Przemysł pochlania w Anglii wszelkie inne żywioły nie tylko bogactwa narodowego, ale rzecz można, żywioły istnienia. Zbyt wygórowany i bezmierny przemysł wyrodził niebezpieczny proletaryat i zagraża autonomii angielskiej. Arystokracja która z całém poświęceniem stała w jej obronie i dotąd stoi, nie może już prawie rachować na żywioły które dawniej były jej sprzymierzeńcami. W miastach znikła cała siła małego mieszczaństwa, stało się ono niewolnikiem kapitalistów. Korzyści z przemysłu i handlu ograniczają się zwykle do niewielkiej liczby, nigdzie też niema wyraźniejszego i gwałtowniejszego przedziału między bogatemi i ubogiem jak w miastach angielskich. Drobny przemysł w obec olbrzymiego ruchu jaki się w Anglii rozwinął, utrzymać się nie mógł, przeszedł więc na usługi wielkiego przemysłu, lub przemienił się w proletaryat. Po wsiach podobnie, cała owa klasa dzierżawców, *yeomanry*, która uchodziła i słusznie za milicję arystokracji angielskiej, zmniejszyła się nadzwyczajnie. Wytworne tylko rolnictwo, wymagające wielkich nakładów, a tem samem zasobów gospodarza, wytrzymać może konkurencyę z podobnym przemysłem i handlem jaki jest w Anglii. To też wieśniacy niepodoblegi zniknęli prawie, dziewięć dziesiątych gruntów w Anglii należy do kapitalistów. Ci mają tylko bogatych dzierżawców, ubodzy i pomniejsi zeszli do proletaryatu. Z owęj niesłychanej masy proletaryatu, ciągłe bunt wyrobników, nędza, demoralizacya, przeciw czemu napróżnoby szukać lekarstwa w kościele anglikańskim. Bo jeżeli powiedzieć wolno, że niemasz nie demokratyczniejszego nad arystokrację angielską, to również śmiało utrzymywać się godzi, że niemasz nie arystokratyczniejszego nad kościół angielski. Obchodzą go tylko wyższe klasy, ale stoi on po za ludem, któremu nawet wychowania nie daje. Przez trzy wieki

używa swych ogromnych bogactw bez żadnej dla ludu angielskiego i jego sprawy korzyści. Dziś zapóźno by podobno już było zmienić to stanowisko. Kościół angielski rozpada się coraz bardziej na sekty, słabnie tak, że nawet małą jest arystokracji podporą.

Dotknięta tu tylko kwestya społeczna w Anglii, ale rozwinięcie jej wymagałoby obszerniej rozprawy. Pobieżne te jednak uwagi mogą posłużyć na wskazanie, jak mocno zagrożona jest dzisiejsza organizacya społeczna w Anglii, a zagrożona właśnie w swej autonomii. Nie ma się czemu dziwić że ciągle wznoszą się głosy coraz bardziej za reformą, i to administracyjną, w miarę jak warasta proletaryat, jak się mnożą pretendenci do urzędów, do sprawowania tej służby w narodzie, która się w *self-government* bezpłatnie odbywa. Biurokracya w takim położeniu społeczeństwa nie jednemu ratunkiem chwilowym wydawać się może.

Ku niej też dążyć się zdaje lubo niewyraźnie wielkie stronnictwo w Anglii popierające reformę. Kierunek ten jest ważną stroną, z której ostatnie wybory oceniać wypada. Po tém co się powiedziało łatwiej może przyjdzie zdać sobie sprawę z właściwego znaczenia owych nazw konserwatorów i liberalnych kandydatów. Odnosiły się one jedynie do reformy, ale idąc głębiej, konserwatorowie chcą utrzymać autonomię angielską, czyli *self-government*, liberaliści w ostatnim wyniku dążą do zmiany w kierunku idei państwa. Widać już zaś w samych nazwach parcie tej ostatniej, aby Anglię zespolić z systematem kontynentalnym, gdzie liberalizm nie prowadził bynajmniej do wolności.

Koalicya która sprowadziła rozwiązanie parlamentu, nie była ani konserwatywną, ani liberalną. Jak sama przez się dowodziła rozbitcia dawnych stronnictw, tak też najwierniejszym tego rozbitcia była wizerunkiem. Do koalicyi należeli konserwatorowie i liberalni członkowie

parlamentu i to nawet najostateczniejszych odcieni. Stronnictwo ministeryalne złożone było także z dwóch różnych żywiołów lubo zostających z sobą w mniej rażącej sprzeczności. Połączenie się takowe konserwatorów i liberałów w parlamentarną koalicję tłumaczyć się raczej daje wspólną chęcią obliczenia się z opinią publiczną i zacierpnięcia w niej nowej siły, aniżeli zamiarem zastąpienia nowego gabinetu, bo żywioły składające koalicję zbyt niepewne tylko mogły rościć do tego pretensye. Ale rzeczą było pewną, że jeżeli ministeryum nie ustąpi, i odwoła się do opinii jak się też stało, to wybory odbędą się na polu reformy. Od chwili bowiem jak się w Anglii podniosła kwestya społeczna, i rozwiązała dawne stronnictwa, nie ma już ani być może innego dla walki wyborczej pola. Kwestye społeczne wyższe są nad wszelkie inne, i nie tylko mieszczą je w sobie lecz je absorbują.

Obrachunek ten z opinią publiczną nie wypadł na korzyść stronnictwa zachowawczego, na korzyść dawnych instytucyj angielskich. Wybory utrzymały ministeryum a raczej lorda Palmerstona, ale za pomocą większości danej stronnictwu liberalnemu, tak znacznej jak się jéj nikt w Anglii nie spodziewał, a przedewszystkiém sam szef gabinetu który jest liberalnym konserwatorem. Wypadek ten wyborów mało znaczący pod względem polityki zewnętrznej Anglii, nie zmienia jéj bowiem prawie w niczém; ale ważnym on jest niesłychanie pod względem polityki wewnętrznej, nie tylko z powodu owéj większości stojącej pod hasłem wyraźném reformy, ale także z powodu sposobów któremi ów wypadek osiągnięty został.

Sposoby te dowodzą pewnej zmiany stosunku w jakim społeczność angielska zostawała do swoich instytucyj. Stronnictwa używały dotąd swego wpływu ku otrzymaniu zwycięztwa na wyborach i inaczej być nie

mogło. Wpływ ten na wybory dla przeprowadzenia kandydata nie zawsze hywał wywierany za pomocą dozwolonych środków; przeradzał on się w przekupstwo i różne nadużycia, i to także inaczej być nie mogło. Była to jedna ze słabych stron organizacyi społecznej w Anglii, która jak nie na świecie nie była doskonałą. Ale ową słabość mogła wytrzymać organizacya W. Brytanii, bo *self-government* równoważył tę niedoskonałość jeżeli jęj znieść nie zdołał. Nadużycia nie dosięgały instytucyj angielskich, bo się tylko w parlamentarnej sferze zamykały, ani też ukracały swobód i wolności jakich używała społeczność. Dziś zdaje się że nadużycia te inną przybrały cechę i to bardzo grozną. Z wystąpieniem proletaryatu, z upadkiem średniej klasy tak po miastach jak po wsiach, słowem ze zmianami zaszłemi w społeczności angielskiej, zmienić się także musiały chcąc niechcąc sposoby używane w walkach wyborczych. Świadczą o tém krwawe sceny jakich teatrem były ostatnie *hustyngi* czyli zebrania wyborcze w wielu miejscowościach. Skoro znikły naturalne narzędzia wpływów na obiór kandydatów, pojawiły się nowe nader niebezpieczne. Przekupstwo doszło do zgorszenia przechodząc w proletaryat, agitacya przerodziła się w intymidacyą. Wolność wyborów. w osobie wyborców została zagrożoną: to już sięga samej instytucyi przez brak harmonii w jakiej z nią społeczność zostaje. Wszystko to wypadło na korzyść reformy. Reforma elektoralna, czyli rozszerzenie kół i pomnożenie dystryktów wyborczych ma zapobiedz podobnym zgorszeniom; tajne głosowanie ma być jedynem przeciw intymidacyi lekarstwem. Dwie nader ważne zmiany na które dziś przystaje część opinii publicznej; druga szczególnież tak przeciwna uczuciom staréj Anglii (*Old-England*), a nawet dumie, charakterowi i indywidualności narodowej, że dotąd Anglik nie pojmował prawie aby głosować mógł inaczej jak

podniesieniem ręki, rumienił się na samą myśl aby się miał ukrywać z objawieniem swęj opinii politycsnej. A przecież dzisiaj ową reformę tajnego głosowania, o której dawniej marzyli zaledwie chartyści, a radykaliści nawet ze wstrętem ją odpychali, jakkolwiek bardzo przydatną im być mogła, ową reformę wraz z reformą wyborczą, większość liberalna ma przedstawić i popierać na przyszłym parlamencie.

Konserwatorowie ponieśli więc nie tylko leczebną klęskę na ostatnich wyborach ale także i moralną. Do jakichże nowych koncesyj będzie zmuszona arystokracja angielska? lub też czyli uzna obecną chwilę za stosowną do wzięcia inicjatywy?.... Reforma elektoralna mieści się także w owym dawnym programacie radykalistów angielskich, którego dwa pierwsze punkta: bill katolików i bill szczyowy przeprowadzili dwaj torysi lord Wellington i sir Robert Peel. Walka z arystokracją, ciągłe jej osłabianie, przez wzmacnianie administracji na korzyść korony, przez zniesienie kościoła narodowego i nieustanną reformę wyborczą—oto tło programu. Upadek arystokracji i wybory powszechne — oto jego ostatnie słowo. Wtedy już Anglia nie będzie miała *self-government*, zniknie różnica jaka istnieje między wewnętrzną polityką angielską a zewnętrzną. Anglia będzie tylko państwem.

Lecz pomimo słowieszczych symptomatów jakie wskazują ostatnie wybory dla kolei którą Anglia postępować się zdaje, przesądzać trudno o zmianie jakiej ulegnie jak niemaięj o chwili w której takowa nastąpi. Zależy to głównie od kwestyi społecznej, a postęp jej ani przewidzieć ani obrachować się nie daje. Sądzić można że go nie przyspieszą rewolucya. Chronią Anglię od wszelkich gwałtownych wstrząśnień jej instytucye, tak jak wolność i jawność ochraniała ją zawsze od spisków i tajnych towarzystw. Niechcą też rewolucyi najzaciętni

nawet stronnicy rzeczzonego radykalnego programu, choćby wykonanie jego i wieki trwać miało. Zwycięstwo nad arystokracją osiągniętem być ma drogą właściwą anglikom, drogą reform. Duch zaś organizacyi społecznej w Anglii jest arystokratyczny, a przywiązanie anglików do swój autonomii tak wielkie, iż zapewne stopniowo tylko odzwyczajając się od niej będą mogli..... „Wzmacniajmy rząd — wyrzekł za czasów Pitta lord Granville — ale nie żądamy nigdy od niego aby był wszystkim i we wszystkim“..... Wyrazy te cechują dotąd arystokrację angielską. Podpiera ona koronę ale strzeże autonomii. W tém jój siła która tak prędko nie ulegnie. Korona angielska nie zechce zapomnieć téj prawdy: że na tém tylko co stawia opór, opierać się można.

MAURICY MANN.

KRONIKA.

Kraków w kwietniu.

Gdybym wiedział, że czytelnik niezajrzy do przeszłorocznej „Kroniki“ kwietniowej, mógłbym z małą zmianą ograniczającą się jedynie na różnicy pogody obu kwietniów, przepisać co do słowa to wszystko co już tam było napisane. Było wówczas białe jeszcze na polu, dziś już zielono, ale odmienność tej barwy bynajmniej nie wpływa na ludzkie sprawy. Za nadto oddaleni jesteśmy od natury, za wiele hołdujemy nawyknieniom, abyśmy w miarę pogody zmieniali coś więcej prócz sukien, raz cieplejszych drugi raz chłodniejszych. Prawda, że i ta zmiana odzieży mogłaby nastrożyć rozległy przedmiot dla Kroniki, gdyby się na nią zapatrywać ze stanowiska mód. Mylnieby sądził ktoby mniemał, że mody są jedynie wymysłem fantazyi jakiego paryskiego krawca lub modniarki. Mają one daleko wyższe znaczenie cywilizacyjne, które ocenić można jedynie w wielkich odstępach, dosadniej przeciwieństwa wykazujących. Zmiana mód z roku na rok, ich stopniowe przeobrażanie się uchodzi zwykle oka historyka, a pozostaje jedynie widne oku specjalnych ludzi. Ale już kilkudziesięcioletni przestwór czasu obfity nastrocza materyał, którego w dziejach narodów i świata pomijać nie należy, tak jak się nie pomija ich literatury, sztuk, przemysłu i obyczajów. Poznano się już na tém w Niemczech i we Francyi,

gdzie nie tylko zajęto się wydawaniem rycin przedstawiających ubiory z różnych epok, ale nawet zbieraniem zabytków strojów, o ile takowe przechowały się do naszych czasów. Takie muzea starożytności utrzymują u nas jeszcze tylko Żydzi, u których wszakże już więcej nie napotka odwiecznych na tandece strojów, bo przejście z jednej mody w drugą odbywa się w dzisiejszym wieku tak spiesźnie, iż suknia noszona w kwietniu, stać się może przestarzałą w maju, a do drugiego roku będzie wyglądała jak zbytek starożytny, który spiesźnie na nowomodny krój przerobić wypada.

Mylne o jednostajności ubiorów w Polsce wyobrażenie zrodziło powszechne mniemanie, że kontusz i żupan, czapka czworogranna z obszyciem futrzanem, podgolona czupryna, but żółty lub czerwony, były zawsze takimi jakie widzieliśmy za młodu u tych jeszcze osób które pod koniec zeszłego wieku nie przebrały się jeszcze po francusku. Wszelako stare rodzinne obrazy, posągi na nagrobkach, monety stare, archiwa, pamiątki, dyariusze domowe, wreszcie różne inne zabytki pisane i niepisane, inaczej nas przekonywają. Zmieniano mody i dawniej lubo nie tak często jak dzisiaj, bo ubiór sprawiony do ślubu służył niekiedy jeszcze do trumny — jednake lubo powolnie, zmiana mód odbywała się ciągle. Wprawdzie nie zawsze mają na to wzgląd malarze historyczni, powieściopisarze i reżyserowie teatralni, bo jak się o tém nieraz przekonywamy, oblekają oni swoich bohaterów jakiejbądź epoki, wieku i stanu w jednakową zwykłą odzież. A przecież tak w Polsce jako i wszędzie panowały pewne mody w pewnych czasach, a zmiany w nich czynione dowodziły zazwyczaj, że jakiś wpływ swojski czy cudzoziemski dał do tego powód. Od rzymskiej togi aż do dzisiejszego fraka przechodziła Europa przez niezliczone mnóstwo mód: saraceńskich, rycerskich, kastylskich, szwedzkich, holenderskich, francuskich a u nas i węgierskich. Ubiór nasz narodowy także ze wschodu pochodzi.

Zadna moda nie da się wprowadzić, jeżeli nie odpowiada obyczajom, potrzebom, pojęciom estetycznym i etycznym, wreszcie klimatowi. Nadaremnie małpowano podczas Dyrektoryatu we Francji starożytny strój grecki; była to tylko zawsze maskarada chwilowa.

Ubiór maluje nam tak dobrze wiek i ludź, że z form jego można wnosić o stanie obyczajowym i umysłowym społeczności która go nosi, o jej charakterze, usposobieniach, słowem o jej moralnej stronie. Ani widzimisię, ani przymus, narzucić go niemogą. Nigdy jeszcze nie przebrano całego narodu w inny strój; ale kiedy nadeszła chwila duchowego przeistoczenia, pół wieku wystarczyło na przebranie go. Bloomeryzm nie znalazł rozgłosu; a mimo prób czynionych w tym wieku, rozwiązały ubiór bachantek dworskich z czasów rejencyi nieznalazł nigdzie przyjęcia. Każda epoka ma odpowiedni sobie ubiór, a naród który w tej epoce rej wieździe, nieraz przebrał całą Europę w swój strój narodowy.

Gdybyśmy posiadali tak dokładne badania historyczne do naszych dziejów krajowych jak je posiadają na Zachodzie, możebyśmy zrozumieli dla czego raz podgalano u nas głowy, drugi raz zapuszczano włosy, tak jak wieźdzą np. Anglicy, dla czego inaczej nosił włosy Cromwell, a inaczej Monk.

Uporczywe obstawanie przy jednej modzie dowodzi pewnej nieruchomości przybierającej na siebie niekiedy pozory zachowawcze; przerzucanie się znów nagle w przeciwnieństwa, jest świadectwem lekkomyślności i braku wszelkich zasad. Czcze i lekkie umysły gonią za modami: dla tego mężczyźni w ogóle mniej są skłonni do nagłych przejść w ubiorach, niżeli płeć niewieściana; dla tego przedziernienie się w jednej chwili z obwisłego kontusza w kusy strój francuski odpowiadało zupełnie usposobieniu poniatowskich czasów i nagłym zmianom politycznym. Owczesnego patryotę trudno wyobrazić sobie w koronkowych mankietach i atlasowych po kolana spodniach, i słusznie autor „Listopada“ stawiając obok siebie dwa sprzeczne w narodzie żywioły ubrał obu wyobraźcicieli ich w odmienne suknie. W komedyi: „Wąsy i Peruka“ taż sama przedstawiona sprzeczność, ale bardziej już ze stanowiska, że tak powiem krawieckiego i perukarskiego, bo tam szło głównie o to co z tego dwójga do twarzy. Aby przeskoczyć przepaść oddzielającą wąsy od peruki, kontusz od fraka, trzeba było głosu złudnej syreny i błyszczącego senatorskiego krzesła, a na taki lub tym podobny lep niejedna dała się złowić mucha.

Zmiana mody nie jest rzeczą obojętną. Piotr W. zaczął europejszczyć naród swój od przystrzygania połów odzieży i bród kacapów, cesarz Mikołaj przywrócił kokosznik do dawniej powagi. Moda nie jest rzeczą samego wybryku, ale wpływem pewnego kierunku objawiającego się również w powierzchowności przez krój sukni. Ztąd historyczne znaczenie mód. Gołębiowski w swoich „Ubiorach” przygotował niejaki materiał do historii ubiorów w Polsce, lubo nie wszedł w ich ocenienie, nie zestawiał ich i nie rozgatunkował, ani też wpływów na zmianę ich nie badał, zawsze jednak miał uczucie potrzeby zbierania i ocalania od zatury tego co mu się dostało pod rękę. Jakież to piękne a stósowne zadanie dla wydziału archeologicznego i sztuk pięknych w Towarzystwie Naukowém Krakowskiém, żeby w tój galezi nagromadzić materiały, jakich mu dostarczyć obficie zdołają różne zabytki przeszłości. Im dłuższa zwłoka, tém plon potém mniejszy, boć już i jupkę i zlocistą czapkę mieszczański krakowski albo błękitną kapotę mącznika z pamięci chyba odrysować dziś przyjdzie.

Kronikarz krakowski „...qui n' est rien, pas même Académicien” chciał jedynie mówić ze stanowiska sobie właściwego o modach nowoczesnych, a mimowolnie tylko potknął o obce sobie sfery historyczne i dla nich zapomniiał o istotnym temacie swoim, czyniącym go wszystkimi afiszami jarmarczczymi rozlepionymi po rogach ulic i wszystkimi płaszczykami, mantylami, przyodziewkami, tażurkami i „inexprimables” powiewającymi z okien składów odzieży.

Przyglądając się skromnej odzieży męskiej, z materiału po większej części wełnianego, o barwach jednostajnych, mało rzucających, nawet ciemnych, przyszły mi na myśl te różnych epok i narodów niegdyś ubiory tak wspaniałe i strojne, na które składały się jedwabie, złoto, perły i kamienie, gdzie suknia była od razu miarą zamożności noszącego ją; gdy tymczasem dzisiaj zaledwie dostrzedz różnicę między odzieżą milionowego pana a człowieka żyjącego na bardzo skromną stopę. Ta, pomimo frak, prostota ubioru męskiego, coraz widoczniej zbliżająca się do naturalnych form i ruchów ciała, jakże daleką jest od przesady strojów niewieściich, którym zbywa na głównych cechach dobrego smaku,

wygody a nawet po części i przyzwoitości! Dzięki wprawdzie przemysłowi wysoko doprowadzonemu, zamiast koronek brabancich wolno nosić tiul saski, a zamiast kaszemirów wełnę; zawsze jednak większa tu zachodzi różnica między pierwszymi a drugimi, niż w odzieży męskiej. Odzież męska zeszła od tkanego złotem płaszcza hiszpańskiego, od aksamitnego kaftana lub jaskrawego kontusza i słuckiego pasa do czarnego fraka lub burego paletotu; a u kobiet też same co i dawniej rogówki, tylko że je teraz inaczej zowią, też same brokaty szeleszczące, też same peruki, tylko że inaczej trefione. Obok rozdętej sukni żoninej, obok jej kapelusza, który zamiar osłaniać głowę osłania tylko tajemnice sztuki perukarskiej, mąż powinienby jeszcze nosić pudrowaną głowę i trójgraniasty piróg, papuzi frak i fałdźiste spodnie, na które kilkanaście łokci materii wychodziło. Dzisiejszy stosunek odzieży między mężczyzną a kobietą jest tak nienaturalny, że go w najwyższych warstwach społeczeństwa zdołano zaledwie zatrzeć przez zaprowadzenie tak zwanych ubiorów dworskich. Natomiast u włościan zachodzi zawsze pewne ściśle powinowactwo odzieży między płcią oboją, a to nie tylko u nas, ale i wszędzie, gdzie ubiór wiejski nieprzerodził się jeszcze pod wpływem miast i przemysłu fabrycznego. Sukmana lub górnicza chłopa polskiego jest tylko nieco dłuższa niż u baby; w Tyrolu zaś, Węgrzech i Grecyi podobieństwo ubioru u obojej płci jest jeszcze bliższe. Wpływ jednak miast i przemysłu fabrycznego nie jest obcy i ze względu na ubiory wiejskie, a świadczą o tem chustki bab wiejskich w okolicach Krakowa. Od niejakiemu czasu rzadziej już ujrzy na wieśniacze sukmanę lub górnicę, a zastąpiły ją wełniane chustki czerwono i zielono kratowane. Coraz rzadziej ujrzy na wieśniacze białą płachtę rzuconą przez ramiona w formie szalu. Moda przeto i do chaty wiejskiej już zajrzała. Przynosi ją także do domu wysłużony żołnierz, który nierychło potem wraca do kapelusza wiejskiego, nawykłszy do czapeczki wojskowej z daszkiem zadartym.

Po tym wstępie o modach, zapowiadającym, że za pewne zejść do właściwego zadania mego, i z całą dokładnością biegłego w sztuce opiszę krój, barwę, części składowe, przeznaczenie i nazwę owych niezliczonych

familij, rodzajów, gatunków i odmian motylego świata mód; że się zastanowię nad rzeczywistą i względną wartością owych pajęczych tkanin, których byt efemeryczny zaledwie trwa parę miesięcy; że wreszcie dowiodę, jako *prix fixe* nie jest czém innem jeno *praetium affectionis*; po tym, mówię, wstępie wyznać niestety muszę; że miał mi on posłużyć jako zagajenie sprawozdania o jarmarku na ś. Wojciech w Krakowie otwartym. Obszedłem bowiem tego dnia do koła rynek i rzędy bud jarmarcznych, ale tylko by zdala przyjrzeć się rodzącemu się dopiero ruchowi, zostawiając sobie na później ściśle zbadanie wszystkich przedmiotów, rozpoznanie wartości, dobroci i gustu towarów, słowem robienie dokładnych obserwacyj, jakich wymaga sumienność takiej pracy. Nie przewidywałem wszelako, że jarmark wśród tak pogodnego nieba i wiosennego ciepła rozpoczęty, dozna tak naglej przerwy. Deszcz bowiem zimny, przenikliwy rozpedził wkrótce kupczących, wyludnił ulice, pochował porozwieszane przed składami kupieckimi towary, zabłocił przystęp do kramów. Wypadło mi więc chcąc nie chcąc zdawać sprawę z tego tylko co się w dniu otwarcia jarmarku pobieżnie widziało, co mimowolnie utkwiło w pamięci. Pragnąc uobecnąć sobie ten widok choć tak przelotny, zasiadłem w ciepłym pokoju i otuliwszy się szlafrokiem, przy matowym polysku lampy, otoczony kłębem dymu cygarowego, słuchając świstu wiatru siekącego deszczem po oknach, przywoływałem na pamięć to wszystko com w ciągu dnia poprzedniego widział.

Zatopiony w tych myślach zasnąłem, i zdało mi się, że po wszystkich dachach domów, chodnikach ulic i trawnikach plantacyj kupcy jarmarczni rozłożyli prawdziwe lniane płótna swoje, a ponad tą białą oponą uwijało się stado kruków wyskubując z płótna wszystkie nitki bawełny, i gdzie który kruk dotknął się dzióbem, tam zaraz przez wyskubaną szparę przeglądało błoto uliczne. Dalej znów rozwieszona krynolina przywdzawszy na wierzch sznurówkę form lubieżnych i wypuściwszy z pustych otworów ramion koronkowy zarękawek, oderznęła frak ze spodniami rozpięty na kolku i bujający wysoko w powietrzu przed domem handlarza odzieży męskiej, i pochwycawszy się z tym wisielcem puściła się w płasy po rynku. Wnet cała zgraja towarów wszelkiego ro-

dzaju wypadła ze sklepów i kramów i w dziwacznie wiążąc się grupy poszła za przykładem pierwszej pary. Kupcy z rozpaczą zamykali opuszczone kramy i z wyciągniętymi rękami pochwycić starali się usuwające się zbiegi. Ja stojąc oparty o róg ulicy afiszami oblepiony zapisywałem chciwie każde zdarzenie tego dziwnego widziadła, rad że mi ono posłuży do sprawozdania jarmarcznego; każda zaś para tańcząca przesuwając się koło mnie rzucała mi sażnistą reklamę na pochwałę swoją napisaną, żądając bym ją zamieścił w tej Kronice.

Zmęczony szybkim pisaniem rzuciłem pióro, i szelest ten obudził mię. Przetarłem oczy, było już widno, lampa zgasła, dachy pokryte śniegiem, ulice puste, kramy zamknięte. Nie było już wywieszonych krynolin, niepowiewały fraki i spodnie na długiej żerdzi przed składem kupieckim, wiotkie mantyle i przezroczyste koronki zziębnięte schowały się do pudeł, a na jarmarku wiosennym *mackintosh* tylko, parasol i kalosze bezkarnie spoglądać się ośmielają na lejący z góry deszcz i rozmiękle w błocie lakierowane trzewiki zuchwałego przechodnia. Taki początek krakowskiego jarmarku na ś. Wojciech.

Lwów w kwietniu.

Wielki post i święta Wielkanocne minęły; wiosna nie tylko do drzwi puka, ale już wita nas, już gości — toć to przecież epoki w roku. Stusznie by więc zapytać można: „co przyniosły nowego?“ — Nie wiele! — „Czem bogat, tém rad,“ mówi ruskie przysłowie.

Zaczynam od Wielkiego Tygodnia. Nikt nas nie pomówi od parę lat, że mijamy wielkie rocznice — owe, jak mówi Kremer „słupce milowe ziemskiej pielgrzymki“ — zimnem obojętnem okiem. Nasze kościoły i w tym roku zawsze pełne. Modlitwa — zdaje się patrzącemu na ten lud tłumnie zgromadzony, jest dziś jakby powszechną potrzebą serca; powiem więc, jest jakby jednym wszystkich natchnieniem. — „Hełroć“ mówi mój przyjaciel „spojrzę na ten lud tłumnie zgromadzony w świątyni pańskiej, staje mi przed oczyma owa modlitwa majtków na okręcie w opisie Chateaubriana,

a my, jak owi ściglarze stojący na kruchych deskach, na przepaści bezmiernéj, wzrokiem ufności u nieba uciepieni⁴. — Wyższe warstwy społeczeństwa przodkują w tym względzie niższym i — *exempla trahunt*. Oby tylko pomniały, że *exempla trahunt wszędzie i zawsze*, nietylko w kościele, ale i za kościołem. Nasi duchowni i kaznodzieje odznaczają się gorliwością nader przykładną, a ci ostatni opuścili w kazaniach i mowach kościelnych, dawniej u nas znany gościniec krasomowczy, kiedy to głos z ambony był raczej jakimś traktatem sakralnym, wykrojonym według jakiegoś miary retorycznej. Dziś zdarza się już usłyszeć z ambony mowę do umysłu i serca, czerpaną w świętem słowa bożego natchnieniu i wcieloną w ową wdzięczną potoczną formę, bez wymasu, na wzór francuzkich kaznodziejów, zajmującą ośnową swoją i ogniem uczucia. — Piękna forma wszędzie i zawsze ma powab, a w krasomówstwie z ambony jest prawdziwą potęgą. Piękna forma łatwiej zjednywa serce dla treści — i w tym razie krasomowstwo na ambonie jest w takim stosunku, jak sztuki piękne w ogólności, do obrzędów religijnych. Język polski na ambonie poprawia się. Jakkolwiek w wymowie duchownej nie jest on jedynym celem, wszakże skoro na ambonach niemieckich mówią pięknie i czysto po niemiecku, a na francuskich czysto po francusku, dla czegożby u nas język miał być zaniedbany. Jest też dzięki Bogu i nadzieja, że braki i niedokładności ustąpią gruntownej znajomości języka, do czego przyczyni się bez wątpienia wszechstronna gorliwość naszych duchownych i otwarcie katedry języka polskiego i literatury przy uniwersytecie lwowskim.

Wielki Tydzień podał także towarzystwu muzycznemu sposobność spróbować sił swoich w wielkich kompozycjach kościelnych, i trzeba oddać słuszną cześć członkom jego, że wypadek tych usiłowań chwalebnych prześcignął w ogólności śmiało nawet oczekiwania i pretensye nasze muzyczne. I tak słyszeliśmy w Wielki Piątek w kościele katedralnym „Siedm słów“ Haydena, wykonane pod dyktando p. Doktora Pfeiffra, nietylko gorliwego miłośnika muzyki, lecz oraz gruntownego znawcy. Wykonanie samo niosło w ogólności znamię znakomitego postępu muzyki u nas i dzielnych wpływów towa-

rzystwa, a różnica od wykonania w roku zeszłym chyliła się widocznie na postęp, ku chlubię wykonywających. — Introdukcya (w D mol) szła jeszcze nieco wahałym krokiem; za to z siedmiu następujących numerów udały się doskonale: drugi (C mol), trzeci (E dur) i szósty (G mol). Tylko w tak zwaném „*terrae motus*“ tempo nieco za prędkie, niezupełnie odpowiadało charakterowi wzniosłości i grozy. — Ależ bo nie od razu Kraków zbudowany. — Jeśli pomniemy, że członkowie wykonywający są tylko miłośnikami muzyki po największej części, a pomiędzy tymi wielu, którym nie jest dano odpoczywać na samych tylko falach eolskich i różanych kwiatach, to dziwić się trzeba, że znajdzie się tu i owdzie tyle zamilowania i tyle postępu obok pracy za chleb powszedni. Sola były tak rozdane: *soprano* w ręku panny Ambros, której tu należy najchlubniejsza wzmianka, tudzież panny Wygrzywalskiej i panny Wenser. *Alto* śpiewała pani Grotker; *tenor* pan Sebera, głos łagodny ale bardzo przyjemny, *Basso* pan Szumlański, głos silny, intonacya nader czysta i kunsztowna. Chóry były dość licznie obsadzone. W niedzielę wielkanocną wykonano także w kościele katedralnym wielką mszę Humla z chlubną dokładnością. W ogólności dźwigamy się jakoś w muzyce, ale do obszernego w niej rozmiłowania za krótki czas istnienia towarzystwa muzycznego, mimo wszelkich jego usiłowań i mimo starań chwalebnych prezydenta Kalchberga.

Mówiąc o świątecznych zdarzeniach nie godzi się pominąć wzmianki o Święconem. — Obchodzimy je dawnym naszym obyczajem; obchodzono je świetnie nawet w pierwszy dzień świąteczny u przewiebnego Arcybiskupa i u hr. Władysława Badeniego, nazajutrz zaś u hr. Badeniowej matki. Świadkowie naoczni twierdzą o rzadkiej tych „Święconych“ okazałości. Śród licznego towarzystwa w salonach hrabiów Badenich, widziano także Namiestnika kraju z dostojną małżonką i Arcybiskupa, jako też wiele osób świetnego imienia.

Koncerta braci Wieniawskich zachwycają nas. Dawno już dawno, bo od czasów Karola Lipińskiego, nie słyszeliśmy artysty tak czarodziejskiej siły i wdzięku, jak Henryka Wieniawskiego. Nie będę wam opisywać tej cudownej gry, której wysoką doskonałość głosiły już

znamienite znawców europejskich pióra, którą zresztą sami znacie. Jedno tylko z ubolewaniem nadmienię, że na pierwszy i drugi koncert publiczność niedotąd licznie zebrała się. Niektórzy mówią: „ciężkie czasy! ceny podniesione!” — Stara to jak świat skarga; wszakże Lwów, jeżeli z czego słynie, to z podniesionych cen w sklepach i na targach w trójnasób, i to od lat kilku; a przecież kiedy niedawno grywała na scenie pani Aszpergowa, to orkiestra, dla przysporzenia widzom miejsca musiała emigrować za kulisy. Pesymiści twierdzą, że materializm naszych czasów niesie z sobą, bezświadome zobojętnienie dla każdej idealnej strony życia. „Bajki” powiada mój sąsiad, „bo widzisz, pieniądz, choćby najgoręcej pożądany, zawsze tylko pożądany jako środek, nie zaś jako cel; miłośników grosza d’ grosza wyśmiał Molier i inni przed nim. Świat zawsze lubi się bawić.” — A więc cóż? *Hic Rhodus, hic salta*. — Niech ktoś inny skoczy, czyli raczej szuka powodów tego niechętnego zebrania się w okoliczności etykalnej i uduchowionej, a zarazem niegrzecznie spełnionej, — ja wyznaję, że dla mnie taka okoliczność w zawodzie artysty jest niepojętą zagadką. Miejmy nadzieję, że czas, ów Hippokrates na wszystkie rzeczy ludzkie, naprawi kiedyś to co może młodociana niebaczność na wyższe względy zepsuła. — Może ja się za ciemno wyrażam? Pozwólcie niech tym razem doniesienie będzie tak ciemne, jak zdarzenie.

Komitet do sprawy teatralnej ukończył swe czynności i oświadczył się w sprawozdaniu swoim większością czterech przeciw jednemu (który tylko przy pierwszym posiedzeniu był obecny) za uchycieniem p. Chełchowskiego od przedsiębiorstwa i dyrekcyi artystycznej sceny lwowskiej, dla jego niezdolności i niedbałości. W razie zaś, gdyby miał utrzymać się przy kontrakcie, aby tenże był zostawiony tylko przy przedsiębiorstwie, dyrekcyja zaś artystyczna aby była oddana osobnemu dyrektorowi artystycznemu, niezawisłemu od przedsiębiorcy, płatnemu na koszt tegoż ze subwencji stanowej i podlegającemu wraz z przedsiębiorcą kontroli osobnej delegacyi jednego lub więcej członków stanowych z ramienia opieki nad sceną polską ustanowionej aktem fundacyi ś. p. hr. Skarbka. Mylnie podaną wiadomość

co do liczby członków głosujących, w korespondencji ze Lwowa w Nr. 82 *Czasu*, niniejszém sprostować proszę.

Wiedeń w kwietniu.

Obraz życia stolicy w tym miesiącu, na który według kalendarza przypada wiosna, byłby różnym od tego którym wam przesłał w mym marcowym liście, gdyby kalendarz i atmosfera, idąc zgodnie, odpowiadały szczerze oczekiwaniom i nadziejom tem słuszniejszym, że opartym na położeniu geograficzném stolicy Austrii. Jesteśmy tu w rzeczy samej więcej ku południowi niż Paryż. Ale gdy na sekwańskiej dolinie, z kwitnieniem rozpoczynają igrać ciepłe zachodu dohnienia, przesmyk dunajski w którym otoczony od wschodu i zachodu górami wznosi się Wiedeń, jest areną wiatrów północnych lub czyśto południowych zwanych *siroco*, przenikających zimowym dreszczem lub duszących letnim prawie skwarem. W tym roku nie zwykłe spędziliśmy miesiąc kwiecień wśród tej walki, w której przewaga pozostając na stronie zimna, pozbawiła nas zarazem wszelkich prawie przyjemności wiosennych. Zaledwo dni kilka było ciepłych i pogodnych: reszta deszczy lub wiatr prawie mroźny. Wegetacya przeto spóźniona, i w ogólności biedna i leniwa. Prater i Glacis zaledwo w tej chwili zaczynają się zielenić. Zabawy publiczne, lubo otwarte po ogrodach i przy głównych przechadzkach, mało uczęszczane. W godzinach wszakże cieplejszych, widzieć można było ruch niezwykle, i pod wielu względami prawie zupełnie nowy. Ubiory dam szczególnież odznaczały tę zmianę życia, idącą za zmianą pory roku. Leez te i tym podobne złudzenia, trwały niedługo: i w jednym i tymże samym dniu można nieraz było spotkać tak w strojach jak w naturze wiosnę i zimę.

Wszakże dzień drugi Wielkanocy, który tu jest prawie urzędowém ogłoszeniem wiosny, był tak pięknym i ciepłym, iż ludność wiedeńska, bogata i uboga, wolna od wszelkich innych zatrudnień, pokazać się mogła w całym swém do życia miejskiego, upodobaniu. Prater, ta uprzywilejowana jedyna istotnie w Wiedniu przechadz-

ka, był w tym dniu jakby zalaną snującym się pieszo, konno i w powozach tłumem. Arystokracja pokazała nawet w tych ostatnich pewien przepych. Kilka zaprzęgów uderzało doborem koni i świeżością karet lub koczów. Lecz i w tej małej, wyborowej liczbie, brakowało nie jednemu z nich na prawdziwej elegancji, która głównie spoczywa na harmonii i odpowiedniej przyzwoitości wszystkich składowych części. Przy pięknym powozie i dzielnych koniach, woźnica lub jockey z wąsami, wydałby się w Paryżu lub Londynie, osobą godną maskarady. Zaprzęgi czworokonne węgierskie, wzięto by gdziekolwiek indziej za pociąg pocztowy. Tu, uczucie narodowości lub brak smaku, protegują nawet tego rodzaju widowiska. Jedno, w czem Wiedeń od lat kilku znacznie postąpił, są konie wierzchowe. Liczba pięknych, szczególnie angielskich coraz większa. Moda jazdy konnej opanowała w tym roku nawet płeć piękną, i otworzyła jakby szkołę do popisów. W wyścigach tych księżne Windischgrätz, Schwarzenberg, i hrabiny Bathyan y i Nako pierwsze dotąd trzymają miejsce.

Po rozrywkach tego rodzaju, głównym źródłem zabaw wieczornych są teatry. Opera włoska przyciąga więcej niż w latach poprzednich cały świat wysoki. W lożach i na parterze nawet, widać w strojach dam, świeżość, wyszukanie, i często przepych. Brylanty i kwiaty stały się prawie koniecznym dodatkiem do reszty ubioru. Muzyka włoska wywołała nadto życie, zapal, nawet zachwycenie w tej zimnej zkąd inąd publiczności. Trzeba wprowadzić wyznać, że skład terazniejszy kompanii artystów, jest o tyle, o ile życzyć można, wyborny. Śpiewaczki zwłaszcza liczyć się mogą do najpierwszych w Europie. Pani Medori, która w latach przeszłych głównie tu już zajmowała miejsce, utrzymała w tym roku godnie zwłaszcza w operach Verdego, zjednaną już sobie sławę. Głos pani Medori odznacza się szczególnie siłą i rozciągłością. Giętkość za którą idzie czystość śpiewu, są w nim także, o ile artystka chce kierować się sztuką i dobrym smakiem, a nie przesadą do której czasami wabią śpiewaków oklaski złudzonej chwilowo publiczności. Pani Lotti della Santa którąśmy słyszeli takie w muzyce Verdego, unika bardzo zrećźnie tej ponęty, i dobrze kierowanym, a z natury pięknym, dźwięcznym

i dziwnie sympatycznym glosem, zachwyca duszę, serca i uszy. Jest to śpiew w którym sztuka, smak i organ naturalny w zupełnej są ciagle z sobą zgodzie. Panna Leśniewska, rodem z Warszawy, znana na tutejszej scenie z lat przeszłych, i pierwsze zajmująca miejsce w rozmaitych teatrach włoskich od dawna, znalazła tę samą w publiczności dla niepospolitego swego talentu i dźwięcznego głosu względność jaką miała dawniej. Śpiew jej zdaje się nawet że się podoba teraz jeszcze więcej, co przy powyżej wymienionych śpiewaczkach nowym i chlubnym o jej artystycznej wartości jest świadectwem. Pani Charton-Demeur przypomina mi sławną panią Persiani, która w muzyce Belliniego i Rossiniego, zachwycała tak długo Paryż i całą Europę. Ma głos delikatny, czysty, dźwięczny i giętki w zadziwiającym stopniu. W rolach gdzie potrzeba śpiewu tkanego że tak powiem perłami, jak w *Rozynie* (*Cyrulika Sewilskiego*) będzie niezrównaną. W *Somnambula* i *Nozzi di Figaro* podobala się szczerze i rzeszemi okryta została oklaskami. Co do panny Brambilla, o tej śmiało powiedzieć można, że jest jedynym prawdziwym *contralto* na teraz w Europie. Głos silny świeży, metaliczny i sztuka niepospolita, a przytém tak w śpiewie jak w grze, dusza i zapal. Część męzka artystyczna jest w porównaniu z temi olbrzymami kobiecemi, za słabą, ale wystarcza wymaganiom nieubłaganej konieczności. PP. Bettini i Pancani dwa tenory dzielą się rolami jak mogą, i w muzyce Verdeggo mają prawie te same zasługi i oklaski. P. Debassini baryton już znacznie zużyty co do głosu, jest ciagle niezrównanym pod względem sztuki i gry. Pan Carrion, tenor lżejszy nadrabia sztuką o ile trudnościom śpiewu sztuka wydolać może, modyfikując, zniżając, przekładając, słowem stosując muzykę do głosu jaki ma jeszcze i któremu na przyjemności w pewnych chwilach niezbywa. Pan Bettini młodszy, tenor lekki, ma głos dźwięczny choć cienki i posługuje się nim dobrze. Pan Angelini, basso, jest godnym pochwał i oklasków które odbiera, pod każdym względem Pan Rossi, *basso buffo*, jest ulubionym od tutejszej publiczności z przeszłego roku.

W innych teatrach mało co nowego i godnego wspomnienia. Pani Bayer-Bürck rozpoczyna swe przedstawie-

nia w Burgtheater. Jest to dla publiczności już za stara może znajomość.

W operze niemieckiej w Josephstadttheater pan Kamiński tenor, ma głos przyjemny, i który przy ćwiczeniu i nauce, stanie się znakomitym. O innych artystach mówić będę w następnym liście, gdyż raz tylko dotąd ich słyszałem.

Paryż w kwietniu.

Bale i teatra któremi Paryż przez całe sześć tygodni pocieszał się po utracie karnawału i umartwienia postne osładzał, ustały z kwietnią niedzielą; w Wielki Tydzień przyjęte tu tylko dwa rodzaje zabawy: tak zwane koncerty *spiritualne* (zapewne z powodu nieobecności polki) i *Longchamps*, wielko-piątkowa przejażdżka po Polach Elizejskich, nader ważna, bo stanowiąca o całorocznym modach. Czemu na ten powszechny popis krynolin i kapeluszy, fraków i kamizelek, koni i powozów — na tę expozycję wszelkiego rodzaju galganów — na tę szczytną emulację kokieteryi, próżności, fałszu, świecącej nędzy i oburzającego zbytku, z trzystu sześćdziesięciu pięciu dni roku wybrano właśnie dzień męki Chrystusa? to tém chyba wytłómaczyć można, że Paryż był i będzie po wszystkie czasy pod szczególniejszą opieką Jego Szatańskiego Mości, która walcząc nieustannie z tytułarną opiekunką, jego s. Genowefą, najpotworniejsze jej pupilom nasuwa pomysły.

Któż nie przyzna, z tych co znają Paryż, że jest on arcydziełem szatana — najwyrafinowańszym i najsubtelniejszym ekstraktem pokus, jakie ku zatracie człowieka odwieczny nieprzyjaciół nieba na piekielnym ognisku wysmarzył? Któż, jeżeli nie on, mógł założyć owe kawiarnie z marmuru i złota, w których trawia życie miliony próżniaków, sybarytów, graczy — owe teatry pełne co wieczór śmiechu i skandali — owe restauracye, bale, koncerty, gdzie ludzie tracą zdrowie i duszę, ale tak przyjemnie, tak słodko, że nie czując siarki i nie widząc przepaści, sławią dawcę tylu rozkoszy i wołają rozmazani: „Królestwo twoje przyszło, Panie!”

A tu mi może zarzucisz przesadę: twierdzić będziesz że jest jeszcze w Paryżu nie mało tak zwanych *esprits forts*, którzy nie wierzą w diabła ani w jego królestwo. Otóż powiem ci że się mylisz. Nigdy wiara w wszechpotężną interwencję szatańską nie była tutaj powszechniejszą, jak teraz. *Ce n'est que le premier pas qui coûte*; od chwili jak uwierzono w wirujące, piszące i tańczące stoły — poczęto wierzyć w stukające duchy, upiory, strzygi, widziadła, pokutujące dusze, magnetyzerów, wróżbitów, kabalarzy — słowem we wszystko prócz w Boga... a kto wie, może i w niego z pomocą Huma uwierzą Francuzi.

Nie spytasz mnie zapewne kto jest ten wszechmocny, boć już blisko pół roku jak sława jego rozlega się po świecie, jak wien uwierzył i wyposażył go, najrozumniejszy człowiek we Francyi — jak Paryż tylko za nim biega, o nim pisze i mówi — aleś ciekawy może szczegółowego opisu choć jednego z tysiąca cudów, choćby jednego bez przesady opowiedzianego figla jakimi imponuje stolicy świata nowy Kaliostro. Zaczynam od jego portretu.

Amerikanin Hume dwudziesto cztero letni młodzieniec, małowówny, posępny, blady, z wyniosłym czołem i oczyma latającymi jak jaskółki przed burzą, ma powierzchowność co się zowie mistyczną.

— Rzecz prosta zawołasz, przyzwoity czarnoksiężnik nie może inaczej wyglądać.

Rozumie się, muszę cię tylko uprzedzić na wstępie, że powierzchowność ta nie jest maską, ale naturalnym wyrazem twarzy. Młody czarodziej, niewyrodny syn nowego świata, nie dba wcale o efekt; zawsze i wszędzie bez ceremonii, nie stoi o poklaski, o zapłatę nie prosi — robi cuda bez żadnej ostentacyi — co mówiąc między nami, jest najcudowniejszą jego stroną.

— Do rzeczy, do rzeczy, zawołasz zaowu, mniejsza o to jak wygląda, powiadasz że robi cuda, mów prędko gdzie, co i jakie? Czyś na nie patrzył własnymi oczyma? czyś widział? a jeśliś widział czyś dobrze widział?...

O niewierny Tomasz! Jeszczem nie powiedział, a już wątpisz, spodziewałem się tego, i jak uważasz, z wszelką oratorską ostrożnością, przystępowałem do rzeczy, czując pewien wstręt do opowiadania nadzwyczaj-

ności w naszym wieku oświeconym — gazem. Ale ponieważ nagle, bez dalszych wstępów opowiem jedno posiedzenie, za którego autentyczność pól Paryża przysięgnie jeżeli zechcesz.

Działo się to krótko przed wyjazdem Huma do Ameryki, na ulicy de Beaune, w domu w którym umarł ś. p. Voltaire. Miejsce znaczące.

Okolo dziesiątej wieczorem zebrało się tam liczne towarzystwo literatów, artystów, filozofów, dyplomatów, exministrów i exdziennikarzy, tych co za mało, i tych co nadto świat znają, słowem ludzi z natury swojej najmniej łatwowiernych. Hume usiadł przy stole średniej wielkości, nakrytym kobiercem — łokcie oparł na stole a głowę na dłoniach, jak człowiek co duma lub drzymie, i tak nieruchomy pozostał parę minut. Po kilku chwilach stół spał się... stanął na dwóch nogach (nie na czterech jak twierdzą ci co podwójnie widzą) i począł jęczeć i zgrzytać, podobnie jak parowiec miotany falami wzburzonego morza — po czem do zwyczajnego stanu powrócił, i tylko rozpostarty na nim kobieriec wzdymany niewidzialnym prądem, podnosił się i opadał nakształt płótna które na scenie naśladuje morze.

Każden z obecnych mógł się przekonać że pod tym stołem i pod tym kobiercem nie było nic widomego.

Jednocześnie, jednemu z widzów niewidzialną siłą wyszarpięta chustka, uciekła z ręki, i poleciała, jak motyl do innej osoby na przeciwnym końcu salonu będącej — a inny znów spektator siedzący około zaczarowanego stołu, uczuł na nodze drapanie ostrych pazurków, podobne do przymilań figlującego kota. Zbladł nieborak jak chusta, i gdyby nie to że Akademik, a więc nieśmiertelny, byłby pewnie umarł ze strachu.

Potem... ale doprawdy nie śmiem już mówić dalej, boć i nadzwyczajności mają swoje granice... powiem jednak, kiedy zaczął, choćbym miał być przyjęty jak propagator prawd niepodobnych, powiem zanim dech utracę, że na kobiercu pokazała się ręka...

Nie inaczej; ręka prawdziwa złożona z kości i ciała, mająca pięć palców zakończonych foremnymi paznokciami, wyrosła nagle ze stołu jak szparag... Tą razą zdziwienie przeszło w osłupienie — były krzyki, omdlenia, palpitaцы, najodważniejsi pobledli. Znalazł się atoli

w tej strasznój chwili bohater, który z narażeniem policzka, na tej pięknej, biało-różowej, pulchnej ręce złożył pocałunek. Szczęściem, ręka tajemnicza zachowała się grzecznie; dotknięta ustami śmiertelnika, żadnego nie okazała wzruszenia, pozostała obojętna i zimna jak ręka trupa lub hiszpańskiej monarchini przywykłej do ceremonii *ręko-całowin*.

Po tém zjawisku na które patrząc sceptycy przecierali oczy powtarzając w duchu: „*Praestet fides supplementum sensuum defectui*,“ nastąpiły wróżby. Hume rozdierał zasłonę kryjącą przyszłość przed każdym kto ją widzieć pragnął. Między innemi przepowiedział Dumasowi że w setnym trzynastym roku życia zostanie zabity w pojedynku.

Już dzień poczynąło kiedy silnie zelektryzowane towarzystwo opuściło dom Voltaira. Każden w milczeniu rozmyślał nad tém co widział lub słyszał — wielu wzdychało, nikt się nie śmiał — prócz Voltaira w trumnie.

Nazajutrz najznakomitsi paryzcy felietoniści, jak Méry, Janin, Gozlan, Gautier, Saint-Victor, pisali że Hume sztukmistrz w czynach niepojęty, że tajemna siła jaką włada, może na inne świat wepchnąć tory, że umysł ludzki nie sięga tam gdzie granica jego władzy, i różne tym podobne prawdy, których powtarzanie za zbytczne uważam.

— Więc cóż? Cóż myśleć? jaką naukę ostatecznie wyciągnąć z tych cudów poświadczonych przez tylu znakomitych mężów?

— Żadnej. Tę chyba, jak świat starą, że ludzie tylko baśniom wierzą, a każdą prawdę witają uśmiechem niewiary. Kiedy pasterz powiedział niegdyś, że żelazny kij jego powstrzymała góra, wyśmiali go mędrcy i uczeni: aż w końcu obejrżeli kij i górę, i odkryli magnes. Wynalazcę igły magnesowej okrzyczano szaleńcem jak Galileusza. Pierwszy co marzył o zamorskich ładach o mało nie zginął przed odkryciem ich, wyprawiony umyślnie na zbutwiałych okrętach. Fultona i Franklina także miano za waryatów. Ale kiedy Hume obdarzony potężną dawką siły magnetycznej ukazał się w salonach gdzie znudzono się wszystkim, bo nadużyto wszystkiego, kiedy zaczął galwanizować owych nieboszczyków, bawić w sposób nowy, wyrywać chustki i dzwonki, układać kadryle

z mebli — bić jednych, głaskać drugich, innych lechtać lub skubać — nikt nie wątpi że duch Aleksandra Wielkiego podaje mu fotel — że Benvenuto uderza go w kolano — że Bethoven po klawiszach brząka — że Filip II trzyma za gardło — a stołowe nogi niezawodne piszą przepowiednie.

Alé dość już nadzwyczajności — pomówmy o sprawach ludzkich.

Owdowiała po Salvandym Akademia, zajmowała się w tym miesiącu obiorem jego następcy. Kandydatów rzeczywistych było dwóch: Emil Augier i Laprade. Po dość długiem wahanu obrano pierwszego. Tak więc niezadługo usłyszymy z ust znakomitego dramaturga pochwalną mowę na cześć historyka Jana III.

Nie trudno będzie panu Augier napisać panegiryk Salvandego; świeżo wyrzeczona mowa pana Falloux na cześć Molégo, z odmianą nazwisk, całkowiecie przydać się może ku uczczeniu drugiego ministra: dziwne bowiem pomiędzy dwoma zmarłymi Akademikami zachodzi podobieństwo. Hrabia Salvandy w gruncie człowiek uczciwy, łagodny i usłużny, należy równie jak hrabia Molé do kategorii ludzi, którzy pod każdym rządem służą wiernie krajowi — czyli sobie; do fotelu akademickiego obaj także nie mieli innéj kwalifikacyi prócz hrabskiego tytułu, znaczenia na dworze i kilku tuzinów orderów uzbieranych na niezawsze niewdzięcznéj dyplomatycznój niwie.

Nie pierwszy to przykład że *Nieśmiertelnych* więcej niżby należało, obchodzą ziemskie stósunki. Opinia publiczna ciągle zarzuca Akademii, iż w obiorach swoich więcej dba o pozycyę socyalną, niż o zasługę ludzi których w grono swoje przyjmuje — są nawet tacy co twierdzą, że o zasługę nie dba wcale. Obiór Augiera zadający fałsz powyższemu zarzutowi, zyskał uznanie powszechne.

Mówiąc o uczoném gronie, wspomnieć tu jeszcze muszę o jednym Akademiku, który niezawodnie więcej pracuje niż cała Akademia. Pan Guizot sprzedał księgarzowi Lévy swoje *Pamiętniki* za sto tysięcy franków. (o trzydzięści tysięcy taniej niż Pamiętniki pani Sand). Układ stanął w tych dniach. Dzieło wyjdzie w pięciu tomach; autor objął niem lat trzydzieści cztery: poczy-

na od r. 1814, kończy na 1848. Publikacja ta wywołana podobno Pamiętnikami Marmonta, będzie jedną z najważniejszych jakie za naszych czasów wyszły na widok publiczny.

Wyszedł piętnasty tom Thiersa *Historji Konsulatu i Cesarstwa*; rozpoczyna się odwrotem z Rosyi. Napoleon który przed sześciu miesiącami przeszedł był Niemcy z sześćkroć sto tysięczną armią, przebywa je napowrót jak zbieg sam jeden... Poprzedzony dwudziestym dziwiątym buletynem, wraca do Paryża i zastaje Francję w osłupieniu które zwykło poprzedzać straszne wybuchy rozpacz.

Po raz dziesiąty może, zawsze z równym talentem Thiers przedstawił Geniusza w zapasach z niepodobieństwem, wychodzącego z téj walki zwycięsko, skutkiem nadludzkich wysiłen. — Jeszcze dwa tomy, a ukończonem zostanie to wielkie dzieło obejmujące od Marengo do Waterloo najświetniejszą i najfatalniejszą epokę dziejów Francyi. —

Do ważniejszych publikacyj liczą się także następujące dzieła: Proudhona „*Manuel du Spéculateur à la Bourse*“ — książka napisana z bezprzykładną teraz śmiałością, oceniająca wszystkie czynności bursowe i wpływ ich na społeczność francuską; *Historja Akademii Francuskiej* Mesnarda; „*Recherches d'histoire religieuse*“ Ernesta Renau — i Juliusza Simona: *Wolność sumienia*. Wszystko to są prace poważne, należące do rzędu tych których mimochodem dotykać nie można. Ostatnia szczególnie na obszerny rozbiór zasługuje, choćby tylko z powodu żywej polemiki którą wywołała.

Jules Simon należy do rzędu najwięcej lubionych pisarzy we Francyi. Podczas prelekcyj które miewał obejmując katedrę pana Cousin w Sorbonie, pozyskał sobie miłość uczniów i poważanie powszechne. Sposób wykładu jego niemało się do tego przyczynił. Jestto co się zowie mówca sympatyczny. Młody, z twarzą pełną wyrazu, Simon nie mówi głośno, ale tak dobrze, iż go się zawsze słyszy; w głosie, wejrzeniu, posiada dziwną przenikliwość. Z początku mówi bardzo wolno i spokojnie — rzekłbyś że umyślnie zwłóczy wykład czekając natchnienia... powoli ożywia się, koloruje, zapala — aż w końcu z mówcy zmienia się w harfę eołską. Wtedy sam

wzruszony, porusza wszystkich, pobudki wzruszenia czerpiąc zawsze z najwyższych źródeł. Tych których nie przekona ścisniętą siłą swej logiki, porwie najczęściej wdziękiem wymowy, jasnością myśli, głęboką wiarą w prawdę swych pojęć. Jestto uczeń Platona, grek — nie ateńskiej, lecz alexandryjskiej szkoły.

Jules Simon nie jest członkiem żadnej akademii, i zapewne nigdy nim nie będzie, ale mimo to, książki jego czytane są chciwie w Paryżu, a rozprawy filozoficzne znajdują nader licznych zwolenników. W ciągu lat trzech wydał dwa znakomite dzieła „*Le Devoir*” i „*La Religion naturelle*” — teraz ogłosił „*La Liberté de Conscience*” książkę zwracającą na siebie uwagę myślicieli.

W teatrach od czasu *Fiamminy* komedyi pana Uchard, która słusznie wielkie zyskała powodzenie, pustki zupełnie. Opera nie śpiewa już teraz ale tańczy. Wielka scena na której zeszłej zimy rozlegał się przepyszny głos Cruvelli lub dzwoniły słowicze tony Alboni, ogłoszona ze śpiewaków, zmieniła się w hecę przedstawiającą w braku lepszych, utwory takie jak *Marco Spada* — nędzny balet przerobiony z jeszcze nędzniejszej Scribego operetki, której bohaterem rzymski rozbójnik, typ zużyty i wypłowiały jak strach co przepędził zimę na wiśni. Muzyka wyraźnie wyszła z mody w Paryżu. Na parę tygodni przed zakończeniem zimowych reprezentacji, publiczność przywoziła z sobą szachownice do Salle Ventadour, i grała w szachy z akompaniamentem Verdeggo lub Belliniego. „*Quel cor tradisti*” wołała Grisi-
„szach mat” odpowiadano w loży. *Śpiewamy dla głuchych*, powiedział przed ośmnastu wiekami Wirgiliusz — toż samo dzisiaj powtarza Rossini widząc Operę przemienioną w Hippodrom, a świątynię swoją w *Café de la Régence*.

Zresztą żadnej zmiany. Krinoliny ani o jeden cal nie zmalały.

Londyn w kwietniu.

Pisząc w przeszłym miesiącu „kronikę” wspomniałem wam o uczonym i pracowitym badaczu starożytności

anglo-saksońskich p. John Kemble. W tym zaś miesiącu z żalem przychodzi mi powiedzieć, że przedwczesna śmierć przerwała wątek jego życia, z niepowetowaną stratą dla poszukiwań archeologicznych. Umarł nagle dnia 26 z. m. w Dublinie na zapalenie płuc. Pierwej już zawiadomiłem was, żkad zmarły powziął zamiłowanie do starożytności, dziś wyliczam co ważniejsze z dzieł jego, w mniemaniu, że niektóre z nich mogą i u was ściągnąć na siebie uwagę. W roku 1833 wydał on tekst anglo-saksońskich poematów „Beowulf“ „Pieśń Podróżnika“ i „Bitwę pod Finnesburkiem wraz z ich przekładem na język angielski. W roku 1834 wydał: „Historją języka angielskiego“ z epoki anglo-saksońskiej. Od roku 1839 do 1848 trudnił się z polecenia towarzystwa historycznego, wydaniem dzieła: „*Codex Diplomaticus aevi Saxonici*“, które wyszło w siedmiu tomach 8vo. Od roku 1844 do 1846 wydał dla towarzystwa zwanego *Aelfric* zbiór dawnych poezyj z rękopismów Vercelskich, tudzież „Legendę rozmową Salomei z Saturnem“. Z pominięciem innych dzieł wydawanych przez niego dla towarzystwa Camdenskiego, wspomnę jeszcze o jedném a najważniejszym: „Saksonowie w Anglii“ (*Saxons in England*). W niem bowiem znalazłem wiele obyczajów i urządzeń anglo-saksońskich mających wielkie podobieństwo z pierwotnemi obyczajami i urządzeniami słowiańskimi; czyli to, że były ich zlewkiem przez dawne sąsiedowanie, lub też może dla tego, że wszystkie pierwotne społeczeństwa wedle jednakowych mniej więcej form się rozwijają. Czytając to dzieło, nieraz przychodziło mi na myśl, jak pożytecznem byłoby porównanie niektórych jego części z Prof. Maciejowskiego badaniami o prawodawstwie Słowian. Ostatniem Kembla zajęciem było przygotowanie i rozgatunkowanie zabytków starożytności bretońskich, rzymskich i anglo-saksońskich, na mającą wkrótce nastąpić Wystawę sztuk (*Art-Exhibition*) w Manchester; a właśnie Kemble zajmował się zbieraniem w Irlandyi zabytków sztuki celtyckiej na tęż Wystawę, kiedy go śmierć zaskoczyła. Nadto był Kemble przez kilka lat wydawcą przeglądu: *British and Foreign Review*. W oddziale tego kwartalnika przeznaczonym dla cudzoziemczyzny, umieszczał znaczną liczbę artykułów rzucających świa-

to na politykę i stan społeczny wschodnio-północnych stron Europy, które wówczas czytane były z powszechnem zajęciem i stanowią najglówniejszą tego pisma wartość. Nieograniczał się Kemble li na archeologicznych badaniach; lecz poświęcał się także filologii. Pewnego razu, gdym go odwiedził—było to przed kilką laty — zastałem go siedzącego nad rzadką u Anglików księgą, a przy nim Serba. Gdym go przeproszał, iż odwiedzinami memi może mu pracę przerywam. „Bynajmniej“, rzekł: „właśnie zajmuję się tem, z czego się ucieszysz. Radbym poznać waszą Słowiańszczyznę, i oto poczyte serbskie, które obrałem za wstęp do niej, gdyż język serbski jak twierdzą, z wszystkich waszych narzeczy ma być najpierwotniejszym i z gramatycznego układu swego najprostszym. Obeznanie się z nim posłuży mi za podstawę do poznania innych“. To było ostatnie moje widzenie się z tym żarliwym miłośnikiem nauk. Strata jego da się mocno uczuć w Anglii, bo w jego gałęzi nauk, niema dziś mu równego obszarem wiadomości i pracą.

Do jednego z Instytutów tutejszych zjechał profesor Nichols z Glasgowa dla dania kilku prelekcij o astronomii. Znany jako popularny pisarz w przedmiotach astronomicznych, równie jak z popularnego ich wykładu, w wolnych od uniwersyteckich obowiązków półroczach sprowadzany bywa do różnych instytutów, by udzielał w nich dla nieakademickich słuchaczy nauk astronomicznych.

Słyszałem dwie jego prelekcye: napół czytane, napół improwizowane, by ułatwić ich pojęcie słuchaczom. Na pierwszej rozprawiał o pierścieniach otaczających Saturna. Naprzód przebiegł całą historję odkrycia przez astronomów tych tajemniczych pierścieni, i z rysunków porozwieszanych na ścianie objaśniał ich kształt, odległość od Saturna i dostrzegane na nich przedziały. Z tych przedmiotów wnosił, że ten mniemany pierścień otaczający planetę, niebył jednostajny jak z początku wydawało się astronomom, lecz złożony jest z większej liczby pierścieni. Co do samej natury tego nadzwyczajnego zjawiska, a właściwego samemu tylko Saturnowi, zbijał przypuszczenie, jakoby ono było wielką masą wodnistą, gdyż to co się niektórym nieprzerwaną po-

wierzchnią morza wydawało, przy pilniejszej obserwacji, przez mocniejsze teleskopy czynionej, naprowadzało wzrok na istniejące próżnie w pierścieniu, mniejsze lub większe odstępy między jego obręczami, a same obręcze cieńsze lub grubsze, z których pozorny ten pierścień zdaje się być złożony. Najwydatniejszym i najgrubszym z nich wydaje się ten, który tworzy krawędź całego obwodu. Cała ta masa pierścieni opasująca Saturna, ulegając prawom ciążenia, nie tylko ciąży ku niemu, lecz odległość jej od planety, jak astronomowie postrzegają, z postępem czasu coraz bardziej się zwęża, czyli stopniowo tak się do Saturna zbliża, jakby się miała kiedyś z nim połączyć. Z czegoż tedy ten fenomen pierścieniowy się składa? To wielkie i trudne do rozwiązania pytanie. Teorya Prof. Nicholisa — oparta jak naturalnie w tej kwestyi na przypuszczeniu — jest ta: Pierścienie te składają się z wielkiej liczby skupionych na około meteorów, jakich niezliczone mnóstwo różnej wielkości w przestrzeniach niebieskich krąży i obiega, a których nie mało za zbliżeniem się do ziemskiej sfery spada nawet w mniejszych lub większych masach na naszą ziemię. Znamy je z nazwy jako kamienie spadające. Tak zwane gwiazdy spadające, jakie w pewnych porach roku widzimy, należą do tegoż rodzaju meteorów, podobnież asteroidy, będące meteorami większej objętości, błyszczące swem światłem, a któremi w pogodne noce niebo jest obsiane. Zgoła, cały system słoneczny jest przepelniony meteorami, szybującymi w różnych kierunkach po jego przestrzeniach i podlegającymi, jak się do sfery jakiej planety lub większego ciała zbyt zbliża, powszechnemu prawu ciężkości, i wtenczas spadają na dół.

Drugi odczyt Prof. Nicholisa o astronomii był historycznej treści. Dał on ogólny rys odkryć astronomicznych jakie były za najdawniejszych czasów, a osobliwie u Greków. Ci przyjąwszy za pierwszą i stałą maksymę, że ziemia jest środkowym punktem wszech świata, zrobili naszą ziemię podstawą do badania ciał niebieskich. Tu wykreślił profesor na tablicy, jakie ich mogły być postrzeżenia przyjmując za środek ziemię. Mleczna droga szczególnie baczność ich na siebie zwracała. Od tego przyszli do drugiej maksymy, że wszystko na niebie

krąży naokoło ziemi, a wszelkie ruchy i obroty ciał niebieskich odbywają się z zupełną jednostajnością. Dostrzegali oni planety, ruch ich, ale oraz i pewne próżnie między stałymi gwiazdami, których sobie wytłómaczyć nie mogli; a osobliwie ruch Jowisza korał ich swą pozorną nieregularnością. Pomimo to, wspólny zmysł (*common sense*) niedozwolił im odrzucić powyższej raz przyjętej maksymy. Im dłużej atoli śledzili obroty gwiazd i uważniej się nad niemi zastanawiali, inne nieregularności po nieregularnościach i zagmatwania poczęły się im nastęrczać; tak, że gwoi jej, i aby z nią wszystko pogodzić, utworzyli 96 kręgów czyli sfer w pomoc przyjętemu systematowi. Było to sztukowaniem, że tak powiem systematu, a przeto już nie systematem. Znany on jest pod nazwaniem Ptolemeuszowskiego. Wszelako sama ta usilność filozofów greckich pogodzenia, co się niedało pogodzić, wymaga po nas hołdu dla ich geniuszu. Widocznie Grecy niepowatpiewali o istnieniu harmonii wszech świata, przenikali ją rozumem, przeczuwali duszą, bo to jest boskiem zrządzeniem; w tém jedynie chybili, że mylną obrali ścieżkę do wiedzy. W takim stanie zostawała astronomia, nim się zjawił Kopernik. Wieki muszą minąć, jak się Prof. Nichols wyraził — zanim się zjawi dwóch lub trzech ludzi z takim geniuszem jak jego. Od przeszło 2,000 lat, to jest od początków obserwacyj astronomicznych, w mniemaniu najświatlejszych ludzi, ziemia była środkiem wszechświata, słońce i gwiazdy okolo niej krążyły; Mikołaj Kopernik uczeń waszej Jagiellońskiej Akademii, wyrzekł owe wzniosłe słowo: *Sta sol!* i objawieniem tej odwiecznej prawdy, ustanowił w miejsce błędnego, terażniejszego systemat słoneczny. Tu uczony profesor znowu wykreślił na tablicy obraz systematu Kopernika, dla wskazania słuchaczom naocznie, w jaki sposób astronomowie teraz podług Kopernika, obserwacye swe słońca, różnych planet i gwiazd dokonywają. Tłumaczenie jego, acz wrze czy tak na pozór trudnej, było tak dokładne, tak do pojęcia każdego, i tak ciekawe, że mu częste oklaski dawano. A wszakże byli ludzie i to głęboko uczeni, którzy idąc za świadectwem zmysłów, długo tego systematu pojąć niemogli i prawdy mu zaprzeczali. Uporeczywość takich prof. Nichols w ten sposób tłómaczył, że

opinia jako między ludźmi zmienna łatwiejszą bywa do zwalczenia, ale nie tak wiara choć błędna, ani zakorzeniony nałóg. Pycha ziemską, jak twierdził, miała też w nieuznaniu systematu Kopernika wiele do czynienia; niechęciano bowiem, by tak od razu ziemią pomiatać, i jakby z tronu wszech świata ją zrzucić. Lecz co mi się najbardziej podobało w profesorze Nichols, który będąc czytany w pismach naszego astronoma i niemi cały przejęty, to, że stawiać się na jego miejscu dociekał: jakie Kopernik przy odkryciach swoich musiał zadawać sobie pytania i jak je rozwiązywał? Naprzykład: jeśli ziemia i planety obracają się na około słońca, czy ta ziemia i planety w biegu swym nieobracają się także na około swej osi? Czy samo słońce nieobraca się koło swojej osi? Czy ziemia nie jest okrągła? Okrągłość ziemi przed nim nie była znana, ale prostota jego systematu zdawała się na tę myśl naprowadzać. Co wtedy było tylko zadaniem i hipotezą, to widok zaokrąglenia morza poglądających na jego przestwór z okrętów zdawał się potwierdzać, a wkrótce stwierdził to Kolumb odkryciem Ameryki. Zgola to i większa część jego przypuszczeń zawarte w jego księdze „*Revolutions*“ znalazły później potwierdzenie. Nieprzepomniat też prof. Nichols nadmienić, że tę księgę otrzymał Kopernik przy zgonie, w chwili kiedy duch jego, — jak mowca i zwolennik jego się wyraził — ulatywał na łono Boga prawdy, a imię jego miało na zawsze zostać nieśmiertelne na świecie. Co błędne, runąć musi, Kopernika system przetrwa, bo nosi na sobie cechę prawdy przyrodzenia. On obudził umysły do dalszych badań, i stał się następnych wielkich odkryć zwiastunem. Wiele co się Kopernikowi w myśli snuło, to sławny Galileusz po nim sprawdził. Ten jako wynalazca teleskopu pierwszy ujrzał planetę Venus, którego odkrycie do utwierdzenia systematu Kopernika było potrzebne. Przez teleskop patrząc na słońce, odkrył na niem plamki niestałe, ale ruchawe, zmieniające swe miejsce. Co dowodzi, że i słońce obraca się koło swej osi; a kiedy tak się rzecz ma z ciałem większem, temci staje się jawniej, że i mniejsze muszą podlegać temu samemu prawu. Ziemia i inne planety nie tylko odbywają ruch swój naokoło słońca, ale mają go także około swej osi. Obroty te ciał niebieskich tak

są regularne na przestrzeniach nieba, że nigdy jedno drugim w drogę niewchodzą, ani nieprą na nie; zniszczenie więc jednych przez drugie jest tylko urojeniem, wszechmocna ręka temu na zawsze zapobiegła. Obawa też przed kometami, z takowego płynie urojenia i z ludzkiej niewiedomości praw wszechświata pochodzi. Kometa mająca pokazać się dnia 14 czerwca, (lubo Jan Snia-decki chce by kometa był męskiego rodzaju, poszedłem tu za gmiuną mową przyjmując rodzaj żeński, aby nie-łamać języka) a która tyle u was trwogi między ludem narobiła, niema z samej swej natury nic w sobie, strasz-
nego.

Przed kilkunastu laty zjawila się była jedna nad po-
ziomem naszym, zwana kometą Enkego. Astronom an-
gielski Herschel, który dla dokładnego jej poznania
użył do obserwacyi najwydatniejszej jej części na-przo-
dzie, zwanej jądrem (*nucleus*), znalazł je zupełnie prze-
zroczyste, tak, że przez nie mógł wyraźnie widzieć gwia-
zdy 15tej wielkości. Kiedy jądro komet będące naj-
grubszym ich ciałem, bywa przezroczystsze niż obłoki,
niż najcieńsza mgła lub najrzadszy dymek, który może
przecie utrudniać jasność widzenia, o ileż zatem sub-
stancya jądra komety musi być subtelniejsza, kiedy
przez nią można w ogromnych odległościach inne ciała
niebieskie obserwować i widzieć? A kiedy najmięzsza
ich część, jądro, jest takie, o ileż to ich ogon, owa gro-
źna na pozór rozpierzechniona miotła wlokąca się za nie-
m, musi być subtelniejszą i ledwie nie nad samą mgłą
młdejszą? Niema więc co się lękać tej zbliżającej się
komety w czerwcu. Fizyczna jej słabość nie grozi
spadnięciem włoska z niczyjej głowy, a mniej jeszcze
naruszem w czemkolwiek cudowną budowę wszechświata;
owszem zjawienie się jej zamiast wzbudzania trwogi,
winniśmy uważać za dodatkowy przedmiot do dziwienia
się harmonijnemu urządzeniu dzieł stworzenia.

W pierwszej połowie bieżącego miesiąca był Wielki
piątek, jedno z celniejszych świąt u protestantów. Dzień
ten obchodzony jest nabożeństwem po kościołach, a po-
trawy w nim bywają w wielu domach postne, pospoli-
cie rybne, jaki zwyczaj zdaje się być przechowany z ka-
toliczkich czasów. Prócz tego, rano przed brzaskiem dnia
dają się słyszeć po ulicach głosy śpiewających chłopiąt

jak dzwonki. Są to piekarczyki roznoszący w koszyczkach bułeczki z rozynkami, posypane cukrem, i naczynki z wierzchu znakiem krzyża, zwane *Cross buns*; chłopcy zwracają na siebie uwagę mieszkańców prześpiewywaniem zwrotki piosnki starożytnej, i wcale przyjemnej melodyi:

*Hot Cross-buns, hot Cross-buns
One a penny, two a penny
Hot Cross-buns *)*.

Zwyczaj ten pieczenia w Wielki piątek krzyżowych bułeczek jest bardzo dawny. Jedni odnoszą go do katolickich czasów, a drudzy do wieków druidów, dowodząc, iż i u tych krzyż miał symboliczne znaczenie.

Lubo Wielki piątek jest dniem świątecznym, pozwolono wszakże tego roku na otwarcie po południu Pałacu kryształowego, aby dla ludu robotniczej klasy dać sposobność widzenia przedmiotów sztuki, przemysłu i zażytków różnego rodzaju tam nagromadzonych. I nie na próżno dano to zezwolenie, lud londyński z niego korzystał, bo zjechało się go tam do 27,000. Okroił się z tego i zysk dla Pałacu.

Wielkanoc w Anglii nieróżni się od innych dni świątecznych. Niema u Anglików święconego, ani sadzenia się gospodyń na wyborniejsze pieczywa babek jak u nas; niema żadnych przyjęć gościnnych, bo na nie surowość wyznań protestanckich niepozwala. Całem zajęciem bywa w ten dzień chodzenie trzy razy na nabożeństwo do kościoła. Poniedziałku wielkanocnego wcale nie święcą.

---

*) Ciepłe z krzyżem bułeczki, ciepłe z krzyżem bułeczki
Jedna za penny, dwie za penny
Ciepłe z krzyżem bułeczki.

GAZETKA LITERACKA.

Kraków. Ten rok, można powiedzieć zaczął się pod szczęśliwą wróżbą dla naszego piśmiennictwa naukowego; ledwo bowiem znakomite i wielce pożądane dla historii ojczystego prawa, dzieło A. Z. Helola opuściło prasę, zaraz zjawia się czoionkami Drukarni Czasu gruby tom: *Fizjologii smysłów* wyłożonej przez Dra J. Majera prof. fizjol. w Krakowie. Uczony ten mąż, oprócz tylu zasług, ma jeszcze tę wielką zasługę, że pisząc w ojczystym języku nie tylko wzbogacił go całym dłałem terminologii lekarskiej, ale nadto jak się o nim wyraził sławny fizjolog Purkynie, z powodu pierwszej części jego dzieła: *Fizjologia układu nerwowego* — że „jeżeli prof. Majer przejdzie tym sposobem wszystkie oddziały Fizjologii, natenczas Polacy będą mieć dzieło naukowe tej zupełności i dokładności, jakie nateraz w Europie jedynie od Niemców oczekiwać, i od nich dopiero na różne języki przekładać się swykło.“ — Zaszczętna ta pochwała męża takiej naukowej

powagi jak Purkynie, przekonywa że i u nas są siły naukowe mogące iść o pierwsze z potęgami naukowymi zagranicy. — Dodać winniśmy, iż wydawca p. Friedlein niczego nie szczędził, aby dzieło to wyrównało najszlachetniejszym, a oraz ekonomicznym, jak na książkę naukową przystoi, wydaniom Lipskim lub Paryskim.

— W téjże drukarni *Czasu* wyszedł *Rocznik XXXVIII* Towarzystwa Dobroczynności miasta Krakowa z r. 1856. — Znajduje się w nim ciekawa historyczna wiadomość o starożytnym obrazie N. Paany w kaplicy Kołetek, napisana przez Konst. Hoszowskiego b. senatora itd. a następnie inne szczegóły odnoszące się do administracji funduszków Tow. Dobroczynności.

— Oprócz niemieckiego przekładu *Maryi* Malczewskiego przez Sohrola wydanego w Krakowie, a który jest chwalebnym przez niemieckie dzienniki, wyszedł inny przekład tegoż poematu u Breitkopfa w Lipsku.

— P. Tessarozyk wydał trzeci

zeszyt *Żywota* Cesarza Ludwika Napoleona — następnie ma wydać żywot Cesarza Mikołaja. — *Czytelni Domowej* Wildta wyszedł już V zeszyt zawierający dalszy ciąg romansu: *Dred*.

— W litografii *Czasu* wysłała litografia wykonana i komponowana przez młodego malarza p. Jaroszyńskiego, a przedstawiająca wyświeglające się furmanki krakowskie.

— W *Lahr* wydano niemiecki poemat pod napisem: *Herr Luxus, eine polnische Volkssage* z godłem: „Zaczął złotem, skończył białym”. — Przedmiot ten wzięty jest z powieści gminnej: *Pan Zbytek*, znajdującej się w zbiorze pism szanownego Wójcickiego, z których przeniósłszy się do Wurzbachowego dzieła: *Die Sprüchwörter der Polen*, położył za temat nieznanemu poecie. Utwór ten zaleca się prostotą i płynnością wiersza w harmonii z treścią powiastki gminnej.

— Alfred Arneht wydał po niemiecku „*Własnoręczną korespondencją Karola III hiszpańskiego* (później jako Karol IVty cesarz) z *kunclerzem czeskim hr. Wratławem* (+ 1742)”. W dziele tym jest i dla historyka polskiego niejedna rzecz nowa, która rzuca światło na dyplomacyę polską czasu wojen o sukcesyę hiszpańską. Listy te pisane były po niemiecku własnoręcznie, jako między poufalemi przyjaciółmi. Na próbę tu list jeden. Król Karol pisał 12 lutego 1710: „O Prusach będziecie już wiedzieć że zawarły szkodliwe przymerze ze Szwecyą i wciągają do niego Hanower, który marzy o koronie rzymskiej; prócz tego słychać za rzecz pewną, że Polaka (August Saski) chce swego syna zrobić katolikiem w nadziei ożenienia go z jakąś małą arcyksiężniczką, aby tym sposobem dostać

z czasem koronę rzymską: sami poznacie, jakiego z tego wyniknęły następstwa, i spieszcie się na was, że będziecie mieli dobro swoje na uwadze, które całkiem w wasze ręce składam”.

Hr. Wratław odpisał na to: „Nie jest też to bez ale, że Albeni nalega na króla Augusta (polskiego), aby kazał syna wychowywać w wierze katolickiej, i że król obiecał mu, i papieżowi jako głowie kościoła niechęby wytłumaaczyć, chociaż politycznie mówić o tym nawróceniu nie wypada zaprawdę domowi rakuskiemu, wszelako sumienie nasze nie dopuszcza abyśmy temu przestadzali. Rzeczony król August samierza także z powodu swojego następcy związek z najstarszą z arcyksiężniczek cesarskich, staram się ten samiar przewiesić i usiluję Cesarza w tej maksymie utrzymać, że lubo trzeba dawać dobre słowo, ale nie można się niczem wiązać, zwłaszcza, że pretendentów wielu, którzy obiecują tym co w to wierzą, że mogą dać przy tym zarobić więcej niż sto tysięcy złotych”. We wrześniu 1711 raz jeszcze Karol mówi o zamiarach Augusta i pisze: Papież, jak słychać, bardzo skłonny dać koronę rzymską księciu Saskiemu (rzeczywiście August III ożenił się z córką Józefa cesarza).

Przemyśl Biblioteki Polskiej oddziału poetycznego, opuścił prasę ozwarty zeszyt zawierający: *Wszystkie dzieła Jana Kochanowskiego*. Zdaje się że na siedmiu zeszytach skończy się ta pożądana i nadzwyczaj tania publikacya. Wydawca p. Turowski razem z nakładcą p. Dzińkowskim chcą przyozdobić swoje wydanie portretem nieśmiertelnego poety Zygmunta. — Życzyłoby należało żeby publiczność uwzględniła tyle starań, tym więcej że

piętna Michałowskiemu będącym wybornym wzorem czystości i smaku języka, ah! potem myśli i uczuć wieńców religijnie, powiany się jak najwicej rozpowszechnić, aby każdy kto czytać umiał, i ma jakie takie wykształcenie, czytał je, i kastył na nich umysł i serce. W takim razie można zrobić niektóre edmy w edycyi, dając jedną edycyę dla wyśi wykształconych szpół, a w inni popularniejszej wyruszać niektóre drażliwe kawy z Fraszek, w osm ilu nam wiadomo, wydawcy przemyscy, dowiedli już swojej ogledności.

Warszawa. Biblioteka Warszawska na Kwiecie następującej jest treści:

Nagrodek Bolesława Chrobrego rozpisany przez Augusta Bielowskiego. Cyganie. Dramat w pięciu aktach wierszem przez J. Korzeniowskiego. Wywiezka na Litwę. Wspomnienia podróży, przez Ferdynanda Nowakowskiego. — O Mellonim i pracach jego, przez Hippolita Skrzyńskiego. Kronika paryska literacka, naukowa i artystyczna. Przyjęcie do Akademii pana Biot, i mowa Guizota. La Question d'argent, komedia Dumasa syna. Komety Karola IV. Kurs antropologii profesora Quatrefages. Sprawozdanie z podróży naturalistów odbytej w r. 1854 do Ojeowa. O poezyi włoskiej w średnich wiekach jako źródle do historii komedyi Danta. Przekład z A. Fryderyka Ossana. Kronika literacka. Miano słowiańskie w ręku jednej rodziny od trzech tysięcy lat zostające, czyli nie Zdzawsta, a Zdzawsta, to jest życiodawca księżeczka Zorostera. Tłumaczył z zduńskiego języka Ignacy Pietraszewski. Berlin 1857. Przez J. Papłowskiego. Archiwa prowincjonalne w państwie pruskim. Przez X. M.

Przeogled muzykalny. Studya nad muzyką dramatyczną, czyli operą. Przez M. K. Wojciech Oeska, nadworny lekarz królów polskich, rodem z Warszawy. Przez J. T. L. Czas i dodatek miesięczny.

— Najwidoczna, a zajmująca bez wyjątku wszystkich publikacya ulubionego rysownika prof. J. K. Piwarskiego, pod tytułem: *Kram malowniczy warszawski* wyszła w 30im zeszycie, który mieści następujące cyklografie zalecające się staraniem wykonaniem i trafnością pomysłu w chwytaniu scen z życia ludu naszego. 1. Portret Jana Siostrzyńskiego nauczyciela instytutu głuchoniemych i pierwszego założyciela litografii w Warszawie. 2. Usłużny faktor, czyli Kubaś się przeciera. 3. Jędrzej Pietraszek kobziarz z Zawoja pod Babią górą. 4. Stanisław Radwan Służewski dawny towarzysz kawalerii narodowej. 5. Kolenda dla ubogich. 6. Po urocie dla ludu. Cztery takie zeszyty obejmujące razem dwadzieścia kilka rytm i litografii formatu wielkiego arkusza kosztuje u nas 12 rs. Ta prawdziwie nasza publikacya, mogaca osłodzić ścianę, o wiele przyswoiciej i stósowniej, niż zwykle obie litografie drogo płacone, zasługuje na najwyższy współudział publiczności.

— Biada temu, kto ma rozum. Komedia w czterech aktach wierszem napisana przez A. Grybojedowa. Tłumaczył polskim wierszem Józef Lewart — Lewiński. Warszawa. Henryk Natanson. 1857. IV Soc.

— Jazmína. Gawęda z podania ludowego. Warszawa. Nakładem Aleksandra Nowoleckiego księgarza. 1857.

— Katalog wyławy starożytności i przedmiotów sztuki 1856 urządzony w płaconu JW. hr. Augustostwa Potockich w War-

szawie na Krakowskiem Przedmieściu, na korzyść Domu schronienia Opieki Najświętszej Maryi Panny. Warszawa. W drukarni Józefa Unger. 1856.

— Najnowsza podróż po Danii, Norwegii i Szwecyi, przez Dra T. Tripplina. Wilno. Nakładem księgarni P. F. Rubena Rafałowicza. 1857. (Taki tytuł na okładkach: na karcie tytułowej następny): Najnowsza podróż do Danii, Norwegii i Szwecyi, odbyta w r. 1855 przez skrzypka polskiego, opisaną przez Dra T. Tripplina. Tomów dwa.

Biblio. Warez. dostarcza nam następujących nowości:

— Kornel Kozłowski jeden z młodych a zdalnych pracowników na niwie historycznej, syn znanego tłumacza pism Platona, napisał rozprawę p. n. „Rys pierwotnych dziejów gminy polskiego z uwagą na wyrobienie się ducha tegoż pod wpływem politycznego jego położenia“.

— Nakładem S. Orgelbranda księgarni wydają następne dzieła: J. K. Gregorowicza: „Dobry ekonom“ czyli popularnie przedstawiony, skrócony wykład z zastosowaniem się do potrzeb kraju polskiego, nauki o naturze i pokarmie roślin, własności i obsiędzie gruntu, o produkcji i obchodzeniu się z nawozem: napisany w dwóch tomach.

— Eustachy Marylski obywatel ziemski, znany autor dzieła: „Wspomnienia zgonu zasłużonych w narodzie Polaków“ w r. 1820 wydanego, zamierza ogłosić drukiem rękopisma „Kuruty“ tłumacza polskiego języków wschodnich przy królu Stanisławie Augustcie. Jeden obejmujący szczegółowy opis pobytu posła tureckiego w Warszawie; drugi, spisany ręką tegoż „Kuruty“ w języku francuskim, po dyktowaniu samego króla, o porwaniu jego przez kon-

federatów baraków z Warszawy.

— Aleksander Osipowicz ma oddawna przygotowany do druku rękopis opisu statystyczno-historycznego gubernii augustowskiej. Praca ta, której ogłoszenia drukiem jak najrychlejsze pragniemy, osnajomi nas z częścią kraju naszego, prawie zupełnie nieznaną.

— Henryk Nataason przygotował do druku i ogłosi w r. b. następne dzieła: J. I. Kraszewskiego „Dziwadła“ drugie wydanie. „Błada dziewczyna i improwizacye do zapalania fajek“ tegoż. Fr. Bremerowej: „Opisisko domowe“, „Kłótnia i zgoda: „W Dalekarii.“ Irwinga: „Życie Mahometa“. Fenchtersleben'a: „Hygiena duszy: przekład Dra Thuguta z 18 wydania oryginalu. Gasparin'a: „Agronomia“ — Natanson'a Jakóba: „Chemia organiczna“ — Masse'go: „Atlas anatomiczny“. Dra Szokalskiego: „O pijawkach“. Fullerton: Men Middleton, przekład Pauliny Wilkońskiej. Złubeńskiego: „Nabożeństwo katolickie“ drugie wydanie.

— Wyszła z pod prasy Gazety Codzienniej: „Ikonaografia (z archeologii ogólnej) przez Józefa Łepkowskiego członka towarzystwa naukowego krakowskiego, wydziału archeologicznego, strzema tablicami (w 800 str. 92). Jestto oddruk z Biblioteki Warszawskiej. — W r. 1856 w Gascie Codzienniej czytaliśmy szkic historyczny Stefana Nowickiego: „Jędrzej Frycz Modrzewski“. Szkic ten wyszedł w oddzielnych odbitkach. Jest to praca młodego badacza, który pięknie i śmiało — nie rozpoczynał swój zawód literacki, oddając część należną pamięci znakomitego męża.

— Przygotowują się pod prasę dzieła śp. Józefa Elsnera; składać się będą z dwóch tomów: pierwszy obejmie życiorys jego i prelekcye jakie miewał; drugi,

obiedwie części o metryczności języka polskiego. Autobiografią własnoręczną Elanera, którą sam skreślił w języku niemieckim, przetłumaczył Kasimierz książę Lubomirski. Pod względem merytorycznym przegląda manuskrypta starannie, znawca i artysta, Józef Krzyżanowski.

— Księgarz S. H. Merzbach ogłosił ilustrowany prospekt na dzieło: „Księga świata“, która co raz więcej, jak zasługuje, znajduje upowszechnienie, i Historię naturalną, systematycznie ułożoną przez A. p. P. E. Leśniewskiego prof. nauk przyrodzonych. Ostatnia wyjdzie w 6 poszytach, które stanowić będą trzy grube tomy w 8cc, do 90 arkuszy druku z 48 kolorowanymi tablicami, i przeszło z 1000 drzeworytami. Pierwszy zeszyt o 244 stronicach już wyszedł z druku z 8ma tablicami kolorowanymi, i może dać wyobrażenie o wartości dzieła, które w instrukcyi prywatnej i wszędzie, wielką dać może pomoc i prawdziwą naukę. Tenże księgarz, w tymże prospekcie ogłosił przedpłatę na dzieło: „Dziwy świata pierwotnego czyli kolebka wszech-swiata: historia popularna stworzenia i kształcenia się powierzchni kuli ziemskiej z jej roślinami i mieszkańcami, od początku aż do czasów obecnych, według wypadków badań i nauki ułożona przez Dra W. F. A. Zimmermana. Przełożył z 29 wydania oryginalnego F. Dziekoński z 237 drzeworytami w tekście odbitemi“.

— Słownika Malarzów polskich Edwarda Rastawieckiego wyszedł tom 3ci i ostatni, zamykający całość tego ważnego i sumiennie obrobionego dzieła. Obejmuje od lit. U do Z. Następnie przydatki i uzupełnienia do wszystkich 3ch tomów, do życiorysów malarzy; w końcu czytamy: Ustawy cechu

malarzy w Krakowie; cech warszawski asklarys ze stolarzami połączony i cech warszawski malarzy w połączeniu ze złotnikami i aptekarzami. Skorowidz dokładny obejmuje alfabetyczny spis wspomnianych malarzy w ciągu całego trzech tomowego dzieła.

— Opisu „Cmentarza powąskowskiego“ pod Warszawą, K. Wł. Wójcickiego wyszedł zeszyt X i obejmuje życiorysy X. Kamińskiego S. P. (dokończenie) wraz z obszerną biografią Kasimierza Brodzińskiego, Fryderyka Bystrzyckiego astronoma, Franciszka Ryxa, Ludwika z Melinów Ryxowej, Michała J. księcia Poniatowskiego prymasa korony polskiej, Leona Tarnowskiego audytora generalnego wojska polskiego, Ludwika Metzela, Floryana Kasimierskiego b. pułkownika, Franciszka G. Ledoux, Michała Chopin profesora, Dominika Merliniego budowniczego, Franciszka i Jana Bohomolców, Jana Albrechtandego, Edwarda Żółtowskiego generała wojsk polskich, X. Rafała Skolimowskiego profesora. Do tego zeszytu dołączonych jest sześć rycin pomników grobowych: 1. Romualda księcia Giedroja'a. 2. Jakóba Tatarkiewicza rzeźbiarza. 3. Antoniego Mianowskiego. 4. L. A. Dmusszewskiego. 5. Teodora Rudnickiego p. pułkownika. 6. Widok katakumb w perspektywie.

— Zabaw przyjemnych i pożytecznych dla młodego wieku, redagowanych przez Józefą Smigielską, wyszedł ostatni zeszyt tomu trzeciego. Redaktorka rozpoczęła tu zajmującą: „Wędrowkę po kraju“ od gubernii płockiej. Myśl ta piękna i wielce użyteczna w piśmie poświęconem młodemu wiekowi, ma być w dalszych zeszytach rozwinięta, i objąć opis Królestwa Polskiego wedle dziejszych na gubernie podziałów.

— Michał Głuszyński przygotował obszerną monografię p. n. „Jan Hus“. Obejmuje ona dwa obszernie tomy i rzuca niemałe światło na włoską epokę. Obecnie studjuje życie Sokratesa, które w równie obszernych ramach zamysła podać do druku.

— Remzywek dla młodego wieku pod redakcją p. Słowoty z Zochowskich Pruszkowej wyszedł już ostatni tom; piąty i ostatni pierwszej serii wkrótce w trzech zeszytach opuści prasę drukarską. Druga seria, po ukonczeniu pierwszej, zaraz zacznie się drukować, do której redaktorka przygotowała już esbte a waznie i zajmujące przedmioty. Wkrótce obszerniejsze podamy sprawozdanie po wydaniu i ukonczeniu tego tomu: bo publikacyta se waszych względów zasługuje na uwagę, jak na współczesność czytającej publiczności, swoją wartością rzetelną i dążeńnością.

Wilno. Pamiętniki komisji archeologicznej wileńskiej. Część I Wilno. Drukiem Józefa Zawadzkiego. (Tekst polski i rosyjski obok). Zapiski wileńskiej archeologicznej komisji. Część 1. Wydana pod redakcją Michała Balańskiego i Ludwika Kondratowicza.

— Lud ukraiński przez Antoniego Nowosielskiego. (z godłem):

„L'Étymologie, après avoir rempli sa mission matérielle, sentira bientôt le besoin de s'élever à sa mission morale, de remonter des preuves physiques aux preuves intellectuelles et morales de cette origine.“

Mater. — *De l'influ. des mœurs sur les lois.* Wilno. Nakład i druk Teofila Głuskiego. 1887. 2 tomy, w 8. 2 popiersiem autora. Tom I. str. XII i 380. Obejmuje: 1. Myślenie o słońcu słowiańską. 2. Bajki

ukraińskie. 3. Bajki słowiańskie u Herodota i Lasyana. Tom II. str. 262, ma inny napis: „Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, kłochy, zabawy, obrzędy, swyety, przysłowia, zagadki, samawiania, sekreta lekarstwa, ubiory, tańce, gry itd., zebrał i stósownymi uwagami objaśnił Antoni Nowosielski“.

— Kronika warsz. podaje następujące nowiny z tegoż miasta. Już jest w druku nowy poemat Syrokomli: *Nocleg Hetmański* z czasów Zygmuntowskich; wchodzi tam ba scenę, hetman Jan Tarnowski i rodzina staroszlachecka gajowych w której ów rodzaj służby utrzymywał się sukcesyjnie przez długie lata. — Wyjdzie wkrótce czwarty zeszyt: *Przechadzka po Wilnie* p. Kirkora bawiającego obecnie w Petersburgu. Jachor drukuje wstęp do oddziału nauk teologicznych, mający zakończyć trzeci tom: *Obras bibliograficzne-historeczne*. Znaany tłumacz Bohusz Szyrsko przekłada podróż Humboldta do Rosyi i Ameryki. Ksiądz Zawadzki ukończył powtórny edycyę *Pamiętników Ochockiego* a zaczął wydawać: *Bibliotekę podróżny i malownicze-historeczne opisy różnomy krajów*; ma też w druku *Monaję kontraktową* Aleksandra Grozy i *Opowiadanie z prawdziwych wydarzeń* Autora w imię Boga. — U Orgelbranda wydają niezadługo: *Wycieczki Lekarskie Polaka po własnym kraju*, i *Dziennik podróży po Litwie* Trippina; u Rubena Rafalswicza: *Powrót z pod Berezyny* tegoż autora; tudzież tłumaczenie z francuskiego dość ciekawe *Tajemnice snu i magnotyzmu*, doktora Debay.

Petersburg. B. M. Wolff nakładca i ksiądz w Petersburgu, ogłosił drukiem: *Rajceła Nejdostajna*, dzieje Polski tu-

matczonie Michała Głiszczyńskiego. Znacomici młodości polscy Juliana Bartoszewicza tom trzeci. Poemę Lorda Byrona tom pierwszy: Wędrowni Czajld—Harolda przekład Michała Budzyńskiego. Publikacya ta ma objąć tłumaczenie wszystkich poematów Byrona. Wysszedł także tom 12 Skarbozka poematów polskich: obejmuje poematy A. E. Odyńca, Antoniego Czajkowskiego i Teofila Lenartowicza. „Marya” Maloszeckiego zyskała tylko nowe gustowniejsze okładki, drzeworyty i druk te same jak w pierwszym wydaniu. Ołtarzyk mniejszy, zbiór nabożeństwa katolickiego. Do „Biblioteki zaściankowej” przygotowują B. M. Wolff oraz nowe zasoby: oprócz powieści Fraa. hr. Skarbka: „Pan Starosta”, „Pamiętniki Seglasy i Dodozkiego” oraz drobnych komedii niedrukowanych dotąd, więcej do tej publikacyi: „Pamiętniki Paaka”, Dziennik Franciszki Krasiańskiej, K. Hoffmanowej. Przy starannym doborze i taniem wydaniu, Biblioteka zaściankowa może się poszczęśliwić świetnego powodzenia.

— Doktor Edward Galli, znany w literaturze naszą pod pseudonymem Edwarda Maryana, dawniej uczeń liceum krzemienieckiego i akademii wileńskiej, osiadłszy na Wołyniu w tejże samej wsi, w której mieszkał niegdyś Alojzy Feliński, studjuje „Zendawestę” dzieło, w którym obejmuje dzieje mistycyzmu. Prace to już posunął daleko.

Lipsk. J. N. Bobrowicz znany z swoich osobnych wydań, a nadewszystko z wyboru dobrych dzieł które drukiem rozpowszechnia, wzbogacił piśmiennictwo nasze kilkoma nowościami, z tych *Amalia*, powieść moralna z życia wypisana dla życia przez Fel. Koszowskią w 2 tomach, jest poprzedzonym gawiazkiem w litera-

tarze powieściowej. Autor znany ze swoich utarzek a filozofizmem Trentowskiego, przeprowadza uczucia wiary i dogmaty objawiającej religii przez żywot domowy polskiego ziemianina. Jest to jakby dalszy ciąg, tylko z zastosowaniem do naszych czasów, Rejowego: Żywota pocziwego aslaheica. — Wysszły tam również: *Pragody staroego żołnierza*: z IX pułku księstwa Warszawskiego, które według ustnego opowiadania zbierał i skreślił S. Baranowski. — Jest to opowiadanie prostego stróża o kampanii hiszpańskiej i rosyjskiej nie dość dokładne, aby miało jaką powagę, i niedość nawiązano humorystyczne, aby bawiło oryginalnością swoją czytelnika. Wysszła także druga edycja w 6 tomach wybornego romanu J. Petockiego: *Rękopis znaleziony w Saragozie* — Halma tragedya: *Suermiera z Rewenay* w przekładzie F. A. i *Tłumaczenia z klasyków łacińskich* wierszem przez J. U. Niemcewicza z pieczęcią jego pośmiertnych.

Wrocław. Nakładem W. B. Korna wyszło tu: *Zawiesione Nadzieje*. Powieść niesmyślna. 2 tomy, 2 1/2 tal.

Utwór ten, jest to obraz osany na prawdach wewnętrznego życia, do których nieznamy autor dobrał figury, które czytelnik mimowoli poznawać będzie w otaczającym go towarzystwie. Najrozmaitsze sytuacje, w których przewadają same charaktery. lekko a zgrabne piórko skreśliło wyboraie. Przedewszystkiem czytelnika ujmują charaktery Karola i ślicznej Lodoi, którą autor nazwał „zwiąstką prawd żyjących w głębi duszy naszej”.

— Wysszedł tu pierwszy tom Kodeksu dyplomatycznego asłańskiego, wydawanego przez towarzystwo przyjaciół dziejów i starożytności asłańskich w Wrocła-

wia, zawierający dyplomata klasztoru Norbertanek w Czarnowasie niedaleko Opola. Wydawcą jest Dr. W. Wattenbach, przełożony prowincyałnego archiwum śląskiego. Tytuł dzieła: *Codez Diplomaticus Silesiae*, herausgegeben vom Vereine für Geschichte und Alterthum Schlesiens. Erster Band. Urkunden des Klosters Czarnowanz. Namens des Vereins für G. u. A. Sch. herausgegeben von Dr. W. Wattenbach. Breslau. Josef Max et Comp. 1857. 4to. str. 181. Tom ten obejmuje 163 dyplomatów łacińskich i niemieckich od 1223 – 1499. Może i Towarzystwo przyjaciół nauk w Krakowie zajmie się wydaniem kodeksu dyplomatycznego krakowskiego, obejmującego nie tylko dyplomata miasta Krakowa, biskupstwa krakowskiego, ale i wszystkich klasztorów diecezji krakowskiej. Oddawna wyglądamy Tyneccianów, do druku przygotowanych przez p. Batowskiego.

Przym. *Kontynuacja roczników Kardynała Baroniussa.* Jak było zapowiedziane, uczony ksiądz Augustyn Theiner, bibliotekarz Watykanu ogłosił część kontynuacji prac Odoryka Raj.olda i Laderchiusza. Dzieło drukowane

wspaniale in folio nosi tytuł: *Quos post Caesarem S. R. E. Card. Baronium, Oderium Raynaldum ac Jacobum Laderchium presbyteros congregationis oratorii de urbe ab anno MDLXXII ad nostra usque tempora continuat Augustinus Theiner ejusdem congregationis presbyter, consultos S. S. congregationum indicis librorum prohibitorum, episcoporum et regularium, ac S. officii, Socii collegii theologorum archigymnasii romani, academiae pontificiae archaeologiae et academiae herculanensis, tabulariorum S. R. E. praefectus etc. etc. etc.* tom I, II et III. Wydanie odpowiada zupełnie wydaniu arcybiskupa Mansi z Lucca z r. 1747 i lat następnych. Co wyszło obejmuje jedynie panowanie Grzegorza XIII ma być jeszcze tomów 12 do Piusa VII włącznie. Ksiądz Theiner odszukał pełno nieznanych pismików, które in extenso podaje; są tam listy monarchów i sławnych osób, między innemi listy Zygmunta Augusta, Henryka Walezyusza i Stefana Batorego. Rzecó ś. Bartłomieja, uwięzienie i śmierć Maryi Stuart wyjaśnione są na podstawie nowych dokumentów.

SPROSTOWANIE OMYŁEK DRUKU

*w Tomie V. Zeszycie 15 Dodatku miesięcznego do Czesu,
w ustępie Wiadomości Numizmatycznych.*

- str. 620 zamiast PACTHCA (Rastiol;...
czytaj PACTHCA (Rastiel;...
„ 622 zamiast TIENAZE, czytaj TIENAZE
zamiast DOLEILADIV (BOLEZIA
czytaj DOLE~~IL~~LADIV (BOLEZLA
„ 623 zamiast QIAVNIA czytaj Q~~IA~~AVNIA
zamiast JRAOMCUMID~~→~~ (CRAOW CYWID~~→~~
czytaj JRAOMCYMID~~→~~ (CRAOW CYWID~~→~~
„ 624 zam. Babtista, czyt. Baptista.
„ 631 zam. znaków)( ), połóż 8 8
„ 632 zam. 16 str. G. połóż R. 16. 17) str. G:
Wyrażenia R. 1. — R. 2, — R. 3, i t.d. ozna-
czające Rysunek 1szy, i t.d. winny być na
boku, zewnątrz kolumny druku umieszczone, nie
zaś razem z liczbami porządkowymi 1) — 2) —
3) i t.d.
str. 634 wiersz 5 zam. Wreszcie że litera, czyt. Wresz-
cie że literę.
w przypisku zam. Pray,a czyt. Praya.
zam. Vojvoda czyt. Vajvoda.
zam. disertendo, czyt. divertendo.
zam. proestando, czyt. praestando.
zam. Vilnie, czyt. Vilnae.

str. 635 zam. znaków ✱ *połóż* *.

„ 636 *przed wyrazami*: Pieniądz miedziany Jana Alberta, *dodać liczbę porządkową* 23.
w przedost. wierszu *zamiast* znaków ✱, *połóż*
gwiazdki *.

„ 637 *w wier. 3 i 4 zam. znaków* ✱, gwiazdki *.
przy liczbie porządkowej 27 opuścić R, gdyż
rysunek tej monety nie dołącza się.

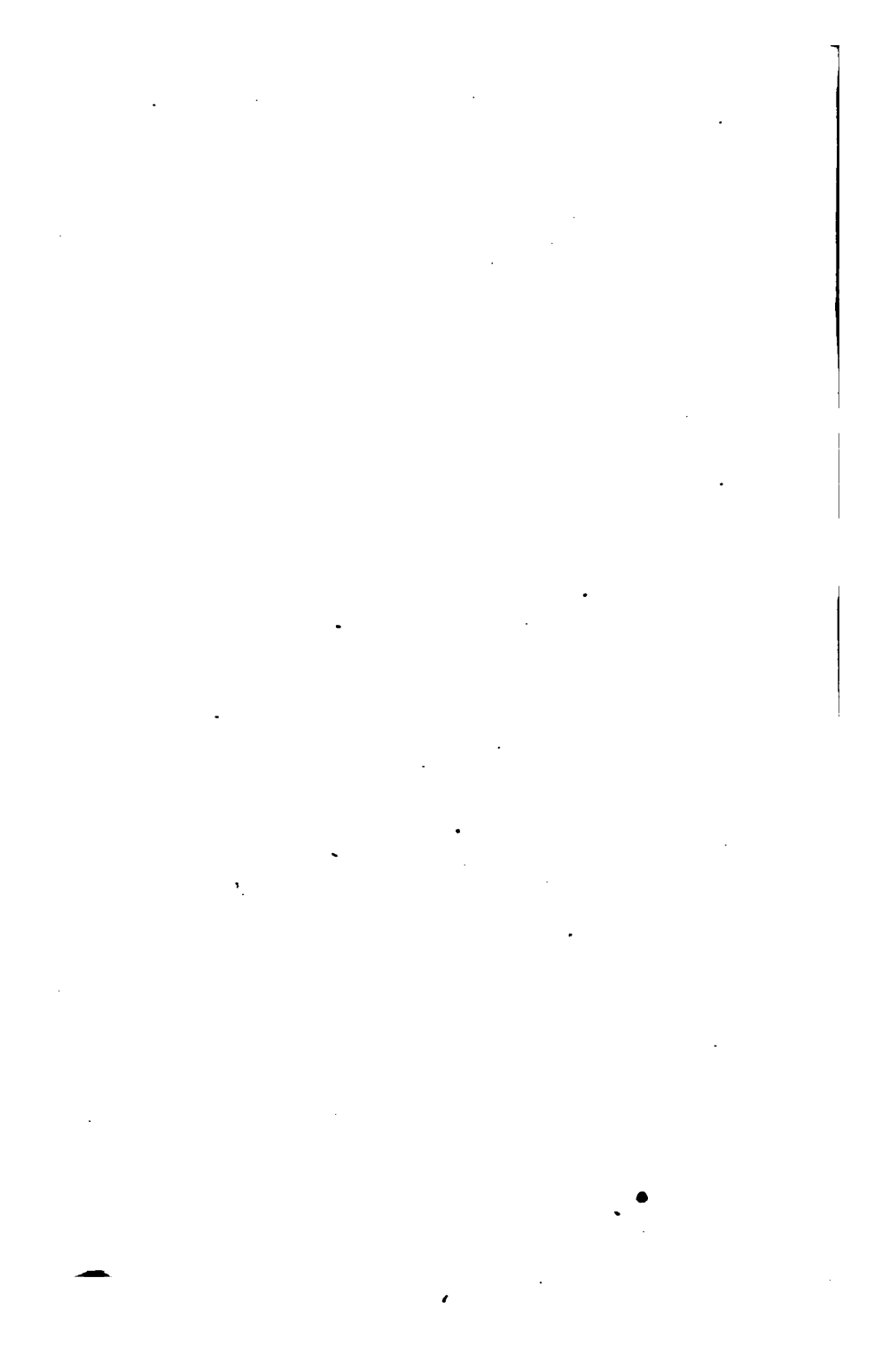
„ 638 *przy liczbie 28 podobnie opuścić R.*
zam. a szyja popiersia wchodzi wśród napisu,
czyt. a szyja popiersia przedziela napis.

„ 640 *zam. pod L. 415, czyt. pod L. 415 a.*

May—1857.

IGNACEGO DOMEJKI

CZTEROMIESIĘCZNA PODRÓŻ

z Laryza do Chili w roku 1838.

Część Druga.

PODRÓŻ LĄDOWA.

(Pampa i Kordyliery).

II.

Kordyliery.

13 maja. — Główny trakt komunikacyjny z Buenos Ayres do Sant Jago stolicy rzpltej Chilijskiej przechodzi przez Mendozę i Uspallatę i Sta Rosa; tędy właśnie przeszedł ze swém wojskiem ostatniej wojny o niepodległość San Martin, niosąc posiłki Chilijczykom wybi-

---

Patrz zeszyt kwietniowy.

jającym się na wolność. Na tej drodze są urządzone poczty aż do Sant Jago w takiż prawie sposób co między Mendoza i Buenos Ayres; ale te poczty w górach tak są oddalone jedne od drugich, źle utrzymane, i droga tak niedobra, że się taniej i prędzej podróżuje najętymi końmi, a poczty służą tylko dla kuryerów przewożących listy. Na nasze szczęście znaleźliśmy w Mendoza powracającego do S. Jago *ariero*: tak nazywają w tym kraju ludzi najmujących konie i muły dla podróży. Człowiek ten obowiązał się nas przewieźć przez Kordyliery aż do Sta Rosa, pierwszego po tamtej stronie miasta za 21 piastrów (105 fr.); miał 10 mułów i jedną klacz, i przyrzekł przyjąć nam do posługi pomocnika, z przyczyny, żeśmy naszego służącego musieli na powrót odprawić do Buenos Ayres.

Ariero był człowiek staranny, trochę grubijanin, lubiący się napijać, wielki kłamca, ale strzegący wiernie rzeczy naszych. Wyjechaliśmy nad wieczór; rzeczy nasze na dwa rozdzielono muły i my sami przesiedliśmy się na muły, a odtąd jedziemy powoli, stępo, lub powolnym truchtem.

Noc zapadła nim do pierwszego wzgórza Cerillo dojechaliśmy. Tu jak nam mówiono, mieszkańcy dobywają wiele wapienia na budowlę i prawdziwie straszny grzech geologiczny popełniłem: wjeżdżać w te góry nocą, nie widzieć położenia skał warstwowanych, nie przypatrzyć się zetknięciu płaszczyzny z pasmem gór tak sławnych, słowem minąć tak ważne w utworze gór miejsce bez najmniejszej obserwacji. Przyczyną tego był mój towarzysz, śpieszący do rodziny swojej i śniegi które na nas czekały na górze a nieprzystawały powiększać się jak nam w Mendozie powiedziano.

O północy spotkała nas ciężka mgła i wkrótce deszcz, pierwszy jaki w podróży naszej lądowej obaczyliśmy. Ciemność była jak w Miltonowém chaos, pieliśmy się

na góry prawie omackiem, spuściwszy się na roztropność mułów idących za kłaczą ze dzwonkiem, prawdziwą przewodniczką naszą.

O drugiej z rana zaszczeakały psy, i znaleźliśmy się w Villa Vicencia.

14 maja. — Tu parę chałup z kamienia, trzcina przykrytych, służy za schronienie ubogim pastuchom, dozieraającym kóz i owiec i polującym na guanaki. Zmoczeni zasnęliśmy w jednej z tych chałup, a potem skoro rozwidniało, w dalszą puściliśmy się drogę.

Niedaleko Villa Vicencia są mineralne wody ciepłe, do których chorzy, jak mi mówiono, przyjeżdżają w czas letni. Cały *pokład* gór w tém miejscu składa się z ciemnej, zielonawej skały łupkowej, podobnej do *przechodowego* łupku (schiste de transition); nie znalazłem w niej najmniejszego śladu istot organicznych; przeciwnie, niedaleko od Villa Vicencia na drodze do Uspallata widać wyraźne przejście tej skały do porfiru i innych skał ogniowych. Jéj istotne czy pozorne *ławice* (warstwy) biegną w kierunku NNE — SSO; ale po większej części skała ta łupie się we trzy kierunki, z których ów NNE, najłatwiejszy, nadaje jéj wejrzenie pokładu bardzo ukośnie pod łańcuch gór czyli w zachodnią stronę zapadającego; dwa inne czynią, że skała ta łatwo bardzo dzieli się na graniastosłupy romboidalne i częstokroć w bardzo drobne szmaty rozpada.

Wegetacya tu (o 15 mil od Mendoza) jeszcze jest bogata w rozmaite krzewy i klima łagodne, bo widziałem niemało takichże samych papug które się uprzykrzają właścicielom winnic w Mendoza. Mają tu one gniazda swoje w urwiskach między skałami i zlatują na dolinę w czasie dojrzewania winogron.

Ledwośmy wyjechali z Villa Vicencia, rozpogodziło się niebo i pierwszy wawóz w któryśm wjechali, była to piękna Quebrada de la Villa Vicencia, urwiska pra-

wie prostopadłe, nagie, między które zachodzi wązka droga nakształt kamiennych schodów, jakby od umysłu wykutych. Ze szczelin między temi skałami wychodzą miejscami grube, zielone kolumny jakiegoś gatunku kaktusów, na kilka stóp wysokie, walcowate, bez żadnych rozgałęzień.

Blisko tego wąwozu znalazłem naprzód ułamki runione, a wkrótce i same massy trachytów: skałę czarniawą, miejscami pełną białych ziaren gipsowych, i tworzącą niewysokie ostrokręgi po nad ogólnym pokładem łupków porfirowych, przechodzących, już to w zwyczajny porfir zielony o białym felpacie, już to w *agregat* jakiś wulkaniczny i *bresze*.

Na mil cztery od Villa Vicencia wyjeżdża się na wyniosłość płaską (plateau) prawie zupełnie nagą.

Daliej o mil 5 do 6ciu od Uspallata pokazuje się masa kwarcowatego porfiru (porphyr cuazziſer) której utwór w bezpośrednim zapewne związku zostaje z metalicznymi żyłami które koło niej przechodzą i w których leżą miny srebrne, znane u wojażerów pod nazwiskiem min Uspallata.

Porfir ten kwarcowaty różni się od tego rodzaju skał europejskich; z wierzchu i po rozpadlinach jest czarny, a w odłamie ciemno zielonego koloru o ziarnach szklistego kwarcu.

Nad wieczór począł śnieg padać i spotkaliśmy podróżnych którzy dwa dni temu przeszli przez Kordyliery z wielką trudnością i nam bardzo niedobre dali wiadomości, uręczając, że przejście prawie niepodobne.

O zmroku przybyliśmy do Uspallata, ostatniego po tej stronie gór zamieszkałego miejsca, o 30 mil od Mendoza.

15 maja. — Uspallata leży na szerokiej dolinie w koło otoczonej górami. Dwie piękne rzeki Rio de las Vacas i Rio de Uspallata łączą się tu i tworzą Vio de Mendoza. Góry od wschodu nie wysokie ale dziwnie rozma-

tych kolorów, czerwone, czarno żółtawe, w niezliczone żyły, warstwy i rozpadliny porysowane, mają wejście jakby niedawno pogasłych wulkanów. Od zachodu tuż nad doliną, ogromna góra Condoro już do połowy śniegiem była przysypana. Niedaleko od tej góry poczyną się wąwóz z którego Vio de las Vacas spada, i w głębi tego wąwozu widać śnieżną Kordylierę. Smutne są i zupełnie nagie skały w koło doliny, a zieloność tylko na dnie przy rzekach, i między tą zielonością widać dom pocztowy Uspallata, załogę czyli straż pograniczną (guardia), ogród, pasące się konie i bydło. Zimno tu już bardzo, żadne owoce niedojrzewają, często śnieg pada i tu po raz pierwszy obaczyłem największe ze wszystkich ptaków, kondory, sławne z siły i drapieżstwa swego, prawdziwe olbrzymy między powietrznym stworzeniem.

Z przyczyny że była to już ostatnia gospoda po tej stronie Kordylierów, a przejście przez góry, jak z opowiadania podróżnych wnosić można było, rokowało nam niemało trudności i ciężką przeprawę, opatrzyliśmy się tu we wszelki zapas żywności i trunków jakoby na 10 dni drogi. Kupiliśmy barana, czarki (mięso wędzone) baryłkę wina Mendoczyjskiego, i wiele *aji* (pieprzu czerwonego) cebuli i innych przypraw które nam ariero, jako podróżny kuchmistrz poradził kupić i starannie wszystko upakował; przyjął też do posługi trzech ludzi, z których dwaj powracali do domu z górniczych robót.

Przez cały ten dzień jechaliśmy doliną rzeki de las Vacas.

Dolina ta idzie w kierunku południowo - zachodnim; skały po obu stronach prawie jednostajnej wysokości; z prawego brzegu nieco bardziej strome niż z lewego. Rzecz godna uwagi i szczególnego zastanowienia, że w utworze tej doliny i napływowym pokładzie który ją usypał, dwa wyraźne piętra, czyli podwójną dolinę wi-

dzimy. Jedna starożytniejsza, spoczywa na samychże skałach i odpowiada wyższemu piętru, cała zaś prawie składa się z *pudynu*, miejscami dosyć trwale zlepionego czerwoną gliniastą ziemią. W tej dawnej dolinie późniejsze wody wyryły drugą która się wije niezależnie od skrętów poprzedniej, i na której dnie, dzisiejsza rzeka ryje trzecią dolinę na późniejsze czasy. Brzegi tej drugiej doliny są prostopadle ucięte w zakrętach, i uważałem, że po wielu miejscach leży w pokładzie napływowym dawnej doliny tuż blisko powierzchni, rząd większych kamieni; jak gdyby na znak, że owa epoka, w której się dawna dolina przestała tworzyć, poprzedzoną była łamaniem się gwałtownem skał i wielkiem wstrząśnieniem:—co też wyraźnie mówi raczej za poruszeniem się całej skorupy gór jako przyczyną zmiany poziomu wód, niżli za przerwaniem jezior i wielkich *rezerwoarów* wody jak sobie w podobnych razach geologowie zwykli tłumaczyć. Między temi większemi kamieniami widziałem urwiska runione do kilkadziesiąt stóp kubicznych mające, a złożone z granitowej skały, porfiryecznej, o dużych kryształach feldspatu, jakiej to skały nigdzie wyżej nie znalazłem na miejscu.

Tyle tylko o geologicznym utworze tej doliny i jej napływowym pokładzie mam do powiedzenia. Co zaś do samej masy gór, nie widać tu innych skał prócz porfiryecznych; a między wielką różnaitością porfiru, znajdując się w większej ilości i na szczególniejszą uwagę zasługują:

porfir zielony o białych kryształach feldspatu; podobny do *verdo antico*, najobfitszy w tej części Kordylierów;

porfir kwarcowy czerwony (porphyr cuarzifer rouge);

porfir ciemno czerwony (thonporphyr);

porfir amfiboliczny o dużych kryształach hornblendy;

euryt zielony zbity;

Bresze (breches) eurytowe i porfiryczne, leżące na wierzchołkach gór i jakby ich skorupę tworzące.

W ogólności, im bardziej zbliżamy się do środkowej części łańcucha Kordyliarów, tém częstsze są i powszechniejsze skały eurytowe o zbitym jednostajnym odłamie i tém częściej towarzyszą im *bresze*, z pokruszenia się tych skał i zalania okruchów takąż samą eurytyczną materią powstałe.

Podróż na téj dolinie de las Vacas przyjemna, bezpieczna i nie utrudzająca. Droga idzie brzegiem wyższego poziomu, to jest brzegiem dawniejszej doliny, od strony z której zwaliska skał usypały powolniejszy spadek ku rzece. Spadek ten najczęściej łagodny jest i droga tak szeroka, że muły truchtem biedz mogą; ale miejscami droga ta zawalona świeżo runionemi kamieniami zwęża się, a wtenczas ostrożne muły przelażą powoli ze zwaliska na zwaliska jakoby próbując czy dobrze są osadzone kamienie. W niektórych miejscach, droga ta w zakręcie rzeki lub też przy połączeniu się strumieni, zwęża się nagle i idzie po za samą skalę stromo podniesioną, po nad urwistym brzegiem; wtenczas to tworzy owe sławne *laderas* (spadzistości) któremi wojażerowie lubią straszyć swoich czytelników, jakoby rzeczą bardzo niebezpieczną. Może być że dawniej te *laderas* były cięższe do przebycia; zdarzało się że muły obciążone ciężarami nie mogąc się przecisnąć przez wąską ścieżkę która idzie spadzistością stromej góry, po nad przepaścią, spadały do rzeki; ale teraz drogi te miejscami, rozszerzone i wykute w skałach nie są niebezpieczne. Osoby pierwszy raz podróżujące w górach schodzą zazwyczaj piechotą w miejscach gdzie się owe *laderas* zwężają; mówią jednak tutejsi ludzie, że daleko jest bezpieczniej zaufać mułom i spuścić się zupełnie na ich instynkt.

Tego dnia spotykamy jeszcze dwóch podróżnych którzy nas upewniają że dwa dni temu góry już były ciężkie do przebycia, śniegu po uszy koniom i droga nieznaczna.

Przenocowaliśmy niedaleko od *La punta de las Vacas*, w miejscu zwanem *las Polvaderas*, gdzie pod potężnem zwaliskiem eurytu, a czystem zimnem niebem, rozłożono ogień, rozplątano barana i mieliśmy ucztę wyborną.

16 maja. — Ranek był mroźny, woda ścięła się po strumieniach i silny wiatr szumiał od zachodu. Jeszcze kilka stromych *laderas* przebyliśmy, a o parę mil wyjechaliśmy na równiejszą dolinę gdzie już prawie nieznaczna była różnica między dwiema dolinami, dawniejszą a nową.

O południu weszliśmy między skały które po jednej i drugiej stronie doliny śniegiem były pokryte prawie od samego dołu; a na dolinie było ciepło i słońce jakoby ogniem smaliło. Po nad strumieniem było cokolwiek trawy i gdzieśniedzie niskie, ubogie krzaki jakiegoś krzewu z rodzaju *valeriana* (?). Nie widziałem tu żadnego ptastwa; zdechłe konie leżały wyschłe przy drodze, nietknięte od żadnego żarłocznego zwierza; widać tylko po górach wąskie, wydeptane ścieżki po których przeciągają gwanaki. Bystre oko górników ciekawie szukało tych zwierząt między skałami i dostrzegało je z dziwną łatwością na górach o parę tysięcy stóp i wyżej nad doliną. Równaliśmy się z *la Punta de las Vacas*, kiedy niezwykajna ochota i okrzyk naszego *ariero* i przewodników zwróciły naszą uwagę ku jednej górze na lewo, na którą szło powoli trzynaście gwanaków sznurkiem, jeden za drugim, oglądając się na nas i bynajmniej nie lękając się krzyku którym usiłowali je płoszyć ludzie, jako u nas chłopaki płoszą zającą gdy go na polu zoczą między zbożem. Ma być bardzo przyjemne i mordujące polowanie na gwanaki; strzelce ze psa-

mi zmuszeni są piąć się na najwyższe cyple i zachodzić drogę tym zwierzętom od góry; bo pod górę tak chyżo i bezpiecznie śmigają po najstromejszych ścieżkach, że żadna moc nie jest w stanie ich dogonić. Widząc to zwierze z bliska, do niepojęcia jest jakim sposobem tak lekko i z taką pewnością może drapać się po niedostępnych urwiskach. Zwierzę to bowiem z wejrzenia zdaje się być poważne, łagodne, głowa wielbłądzia na cienkiej wysmukłej szyi, u nóg racice, nogi cienkie, kolor szerści żółtawy a cały kadłub do sarniego podobny.

Od Punta de las Vacas, poczyną się strefa trwałych przez zimę śniegów i miejsca trudne, częstokroć niepodobne do przebycia. Trudność ta i niebezpieczeństwo pochodzą ztąd, że za nadejściem zimy, ciągły i przez długi czas bez przestanku padający śnieg zasypuje drogę i przepaści, pokrywa laderas i tak jest sypki, że muły i ludzie zapadają, a nie widać drogi ni ratunku znikąd. Na całą bowiem odległość od Uspallata, aż do Guardia del Resguardo, przez 36 mil nacięższej i najbardziej utrudniającej drogi, nie widać ani żywej duszy, niemasz i jednej chaty zamieszkałej. Czas najstraszniejszy do podróży jest na początku zimy, przez cały czerwiec i początek lipca; zdarzało się, że niejeden zuchwały wędrownik zachwycony w górach przez śnieg, stracił drogę i albo zginął w rozpadlinie, lub też z głodu i zimna upadły na siłach zagrzebany został. Pod koniec lipca i w sierpniu wierzchni śnieg twardnieje i tworzy skorupę tak mocną, że podróżni dosyć bezpiecznie przechodzą pieszo przez góry bez żadnego przypadku. Po tem, gdy ta skorupa topnieć pocznie Kordyliery znowu są do nieprzebycia, aż śnieg stopnieje i strumienie spadną na dolinę.

Dla bezpieczeństwa podróżnych i dobra prowincyi, pobudowano tu za hiszpańskiego rządu małe domki przy drodze, zwane od tutejszych ludzi *casuchas* (kasuczas).

Domki te na kilkanaście stóp wysokie, pomurowane są z dobrze wypalanej cegły i sklepione; wejście do nich jedno tylko, od wschodu, a drzwi wysoko podniesione, aby w razie głębokich śniegów wejście zawsze było wolne i przystępne. Do tych domków ucieka podróżny od burzy i zawiej a czeka z utęsknieniem pogody jako wybawienia swego. Mówiono mi, że nieraz tak nagle i gwałtownie spadają śniegi w tych górach, że cała ca-sucha zasypana, pokrywa się lodem i w niej zachwycona familija, cierpi długie więzienie, we łzach pożywa szczupły zapas żywności jaki przyniosła z sobą i z głodu umiera.

Dwie takie *kasucze* minęliśmy dnia tego i dochodzi-
liśmy do trzeciej zwanej Paramillo, położonej u stóp
samego wierzchu Kordylierów, kiedy zdaleka postrzegł
nasz ariero dwóch ludzi i pięć obładowanych mułów,
spuszczających się z góry powoli i jakoby upadających
od zmordowania. Ludzie ci przebyli tego dnia najwyż-
szą górę Cumbre z wielką trudnością i powiedzieli nam
że po drugiej stronie, daleko większe śniegi ciągną się
aż do Guardia Vieja. — Mieliliśmy więc przed sobą wię-
cej dziesięciu mil drogi ciężkiej do przebycia, zasypa-
nej śniegiem; że zaś słońce było już ku zachodowi i
gęsty śnieg zaczął padać z silnym od zachodu wiatrem
odradzili nam podróżni zapuszczać się dalej w górę.

Schroniliśmy się więc do *kasuczy* Paramillo. Ariero
i słudzy poszli szukać drzewa na dolinę i poprowadzili
muły nad strumień, gdzie się jeszcze trochę jesienną
trawę zieleniło. W godzinę wrócili z brzemieniem su-
chych łodyg owego krzewu valeriana i na środku *ka-*
suczy rozłożyli ogień. Z razu gęsty i gryzący oczym
napelnił chatę, ale wkrótce płomień ogarnął drzewo i
oświecił ściany popisane imionami [podróżnych najwię-
cej cudzoziemców Europejczyków.

Nie była pora ni siły po temu czynić obserwacye fizyczne czy geologiczne tu niedaleko wierzchu Kordyli-rów, obserwacye, które częstokroć niedają pokoju ni wypoczynku wojażerom. Narzędzia moje fizyczne morzem płynęły, ja nieodetchnałem był jeszcze po galopie na stepach, i wiatr zimowy straszliwie wył po górach, miecąc potężne kłęby śniegu.

Cisnęliśmy się do ognia jakoby do domowego komina, kiedy zaszumi wiatr zimowy i nadejdą zamiecie, że ani psa za drzwi niewygonisz. — Ale jakże odmienna była godzina od tej, która upływa przy domowym ognisku między rodziną i przyjaciółmi, — jakże daleko od nich jestem; czy kiedy Bóg dozwoli wrócić do nich? Jakżeby to przyjemnie było wypocząć sercem między swoimi i nie troszczyć się o przyszłość — Bogu wiadomo co mię po tamtej stronie gór czeka; czy kiedy przejdę na tę stronę? Czy kiedy obaczę piękne zboża, łąki i gaje nasze.

Te i tym podobne myśli zajmowały mię, kiedy znużeni ludzie przy gasnącym ogniu opowiadali sobie własne swoje dzieje. Jeden najmłodszy rozpowiadał co się mu zdarzyło w kopalniach srebra, jak go krzywdzili starsi, jak mu kręcono zapłatę i jak sobie doradzał wet za wet. Drugi mówił o polowaniu na gwanaki i o dziewczętach. — Ariero przyrządzał wiece, był smutny, milczący.

O północy zgasł ogień, a wiatr coraz się natężał.

17 maja. — Nie było snu biednemu Ariero, ojcu familii, mającemu dzieci i kochaną żonę, po drugiej stronie. Doświadczony ten człowiek, wiedział co znaczy ów wiatr silny od zachodu, przynoszący zawsze wiele śniegu w tym czasie i nie na krótko wiejący. Poznał z opowiadania wczorajszych podróżnych całe niebezpieczeństwo przeprawy; — kilkakrotnie wstawał, wy-

chodził patrzeć, czy się nie rozpogadza; ale wiatr coraz straszliwiej szumiał i śnieg coraz był obfitszy.

O świcie stały już obładowane i osiodłane muły, a przewodnicy okręcali sobie nogi grubemi płachtami i skórą, twarze zaś chustkami poobwiązywali tak, że ledwo oczy im widne były. Nie rozwidniało jeszcze, kiedyśmy poczęli iść na górę krętym szlakiem. Na przodzie jechał jeden górnik, dobrze świadomy miejsca i prowadził klacz ze dzwonkiem za którą nawykły iść muły; za tym górnikiem jechał drugi do porady, za nim szły muły luźne, potem duże mulice ojunczone, które trzeci służący popędzał. — Ariero był jak dobry wódz, wszędzie, a w najtrudniejszych miejscach sam prowadził karawanę. Na jej końcu jechaliśmy z moim kolegą po ścieżce nieźle udeptanej. Co chwilę tracono drogę i nieraz stromo pięły się muły po skałach z kamieniami na kamienie i po szyję zapadały w śniegu. Żeby utrzymać porządek, przewodnicy i Ariero hukali zwyczajem swoim, o yegua! o yegua vieja! o macho! macho! o mula vieja! (o klacz! ty stara klacz! o samcze, samcze, o mulico, stara mulico!) i jakby знаły głos ludzki, trzymały się szlaku zmyślne a powolne muły. Bez echa i jakiś dziki, przytłumiony był głos tych ludzi w rozrzedzonym powietrzu, wpośród zamieci. — Mroźny wiatr sypał nam w oczy zlodowaciałym śniegiem, siły i cierpliwość ustawały, kiedy koło dziesiątej rano zawołał górnik na przodzie la cima! (na wierzchu jesteśmy!) — Silną myśl obudziło to słowo, silniejszą od strasznego wichru i szalonego chaos, które znaleźliśmy na tym grzbiecie Kordylierów. Żadna burza ni nasze zimowe zamiecie, nie mogą iść w porównanie z tutajszą niepogodą; a jednak ta myśl, że się przechodzi przez największy i może najmłodszy łańcuch gór na świecie, pokonała wielki trud i prawie bawiła się z zawichrzonemi żywiołami.

Zatrzymaliśmy się na chwilę przy kasuczy Cumbre na wierzchu Cumbre. Nikt z naszej gromady nie doświadczył słabości *puma* pochodzącej ze zbyt dużego rozrzedzenia atmosfery. Co do mnie, nieczułem nawet różnicy żadnej w oddechu i żadnych dolegliwości o jakich wojażerowie piszą.

Ledwośmy odeszli od kasuczy i poczęli spuszczać się na drugą stronę, straciliśmy drogę i muły zapadać poczęły w śniegu, który tu w daleko większej obfitości leżał, niżeli na wschodniej spadzistości. Podjechał Ariero naprzód, rozpatrzył się w skałach, i całą karawanę w prawo skierował. Tu było miejsce najtrudniejsze do przebycia. Pierwszy Ariero zlaźł z muła a za nim służący i my pozsiadać musieliśmy i szliśmy prowadząc muły w rękę, i głęboko zapadając. Śnieg poczynął wilgotnieć, lgnął do odzienia, i znowu marznął a nas jakoby skorupą lodu okrywał. Wpadliśmy na jakiś głęboki wąwóz i zwalisko runionych kamieni, przez które kiedyśmy się z wielką męką przeprawiali, jedna piękna mulica pośliznęła się, zapadła po szyję, i złamała nogę: co wiele żalu przyczyniło naszemu gospodarzowi. Nie wiem nawet jakbyśmy wyszli z tej niebezpiecznej toni, gdyby około południa wiatr się niezmienił, i nie rozwidniało nieco na chwilę. Spostrzegliśmy daleko kasuczę a jak ona mile ku nam kapiącym się w śniegu wyglądała, to tylko wiadomo podróżnym, prawie tracącym nadzieję. By do tej kasuczy dostać się, potrzeba było zleźć z ogromnej góry, na którą niewiedzieć po co weszliśmy i wdrapać się na drugą, wyższą, po której szła *ladera*. Złaźąc, my i każdy z naszych towarzyszy po kilkadziesiąt razy upadł na miękki śnieg lub na ukryte pod nim kamienie, a w tymże czasie, zamiast śniegu, ulewny deszcz zaczął padać.

Dobiliśmy się w końcu do kasuczy *Calabera*, z kądem wyraźniejszym szlakiem i bez przypadku przybyliśmy

do drugiej *Laguna del Iuga* a ztamąd nad wieczór do trzeciej *Ojo de Agua*.

Było jeszcze pięć mil do pierwszego domu Guardia vieja; przemoczeni do nitki, zziębli i zmęczeni zmuszeni byliśmy zatrzymać się w kasuczy *Ojo de Agua* i tu pierwszą noc przebyłem na terytorium Chilijskiem. Granicę państwa niespostrzeżoną przebyliśmy, bo pograniczna straż zaledwo o 10 mil ztąd niżej znajduje się.

Nie mam potrzeby uwiadomić czytelnika, że nie był to dzień do geologicznej ekskursyi, a tém mniej do herboryzacyi. Śnieg tylko widziałem, a o kamieniach tyle tylko wiem że twarde: bo ich nie dobre skutki czułem jeszcze przez kilka dni następnych.

Znaleźliśmy tu już podostatkiem krzewów, chociaż świeżo przysypanych śniegiem; muly też nasze miały się czém posilić, wygrzebując z pod miękkiego śniegu trawę.

Rozłożono wielki ogień w kasuczy i natychmiast ciężki mię sen zmorzył.

18. Przez całą noc padał deszcz ze śniegiem i o świcie deszcz nie ustawał, co znacznie umniejszyło śniegu a wezbrało strumienie. O milę ztąd znaleźliśmy już zieloną dolinę piękną i bogatą w drzewa. Dolina ta a raczej wąwóz spuszcza się w kierunku południowo-zachodnim (050) między takiemiż porfirowemi skałami, jakie po drugiej stronie widziałem; ale skały tu stromsze, dolina ciaśniejsza, spadek wod chýższy niżli na wschodniej spadzistości. Miejscami, prawie pionowo sterczą po obu stronach wąwozu eurytyczne massy; pozorne czy rzeczywiste ich warstwowanie się czyni, że na jednej ścianie widzimy dalszy ciąg tychże pokładów jakie są na drugiej. Poprzerywane massy odpowiadają sobie, sam zaś wąwóz wyraźnie powstał ze szczepiania się skał czasu wielkich wstrząśnień i rewolucyi, które już nastąpiły w epoce późniejszej, niżli sama formacya

pokładów stanowiących Kordyliery. Massy te albowiem poprzerzynane widzimy żylami, które aż do samego wierzchu dochodzą i w rozmaitych kierunkach krzyżują się; a przedziały rasy i szczeliny między skałami, czy je za rzeczywiste warstwowanie się weźmiemy (co zdaje mi się być bezzasadnem) czy raczej za przedziały ze stygnięcia mass pochodzące (jako w bazaltach), przedziały te mówię zawsze bardzo stromo zapadają.

Pięknie od tych rozwalin i monumentów rewolucyi globu odbijały na dnie wąwozu, nad czystym strumieniem laurowe i mirtowe drzewa jakimiś pasożytnymi roślinami, pasowo kwitącymi przybrane. Błękitne kaskady ze świeżo topniejących śniegów i nocnej nawalnicy urosłe, spadały po urwiskach z dziwnym przepychem, szumem i okazałością. W powietrzu była wiosna, a zamiast skowronków słyszałem nieznamy dla mnie głos ptaszków jakoby gamy wyspiewujących.

Ale nie długo się pocieszać mogłem tą nagłą wiosną; nadeszła ulewa i musieliśmy się schronić do Guardia Vieja, gdzie nowy dom przygotowany znaleźliśmy na komorę. Ni żywej duszy nie było w tym domu; deszcz padał do wieczora i ledwo nazajutrz w dalszą puściliśmy się podróż: ludzie bowiem tutejsi bardzo lękają się deszczu i za nic podróżować niechęć w czas słotny.

19 maja. O parę godzin od noclegu pierwszego człowieka spotkaliśmy w Chili; dał nam chleba, jabłek i świeżych orzechów a nieprzyjął zapłaty.

W godzinę potem, zeszedliśmy na rozkoszną, ciepłą dolinę, między pasące się trzody i chaty pastusze, winogradem, brzoskwiniami, orzechami i figowemi drzewami ocienione. Tu Rio Colorado łączy swoje wody ze strumieniem, którego brzegiem od *Laguna de Inga* i *Ojo de Agua* jechaliśmy, i temu strumieniowi swoje nazwisko daje. Piękniejsza zieloność podnosi się na pochyłości skał ku południowej stronie obróconych; ku

północy zaś obrócone ściany porosłe są wysokimi kaktusami, które że użyję trafnego porównania p. Humboldt naksztalt kandelab' rów rozgałęziają się, najetone długimi i ostrymi kolcami. Mnóstwo wszelkiego ptactwa i stada zielonych papug widziałem na tej dolinie, a jój widok miły był po niedawnej tuż nad nami zimie i śniegach i straszliwej zamieci.

O parę mil dalej zatrzymano nas przy komorze celnej; nieznaleźliśmy komendanta, a grzeczny jego zastępca nie bardzo piśmienny człowiek, z ochotą podpisał *wizy*, które się podobało na pasportach napisać mojemu koledze, i puścił nas z Panem Bogiem.

Tegoż dnia o zachodzie słońca spuściliśmy się na żyzną i bogatą dolinę Aconcagua i zajechaliśmy do domu naszego arriero we wsi Sta Rosa (villa de Sta Rosa). Wysypała się z domu gromada kobiet i dzieci najczulej witających gospodarza. Bardzo niespokojną była o niego żona; „co dzień, rzekła paliłam u ołtarza Najświętszej Matki na twoją intencją świecę, żeby cię Bóg szczęśliwie przez Kordyliery przeprowadził.“ Przyszły też wkrótce sąsiadki i żona jednego z naszych przewodników, która też czyniła ofiary Bogu na szczęśliwy powrót męża. Na to im odpowiadali mężczyźni „le estimo mucho“ bardzo dziękuję.

20. Najeliśmy konie do Quillota, zkąd pan Lambert miał pojechać na parę dni do Valparaiso a ja czekać na niego.

Była to niedziela, czas pogodny; stępo przejechaliśmy przez miasteczko Santa Rosa i piękną dolinę Aconcagua, wśród bawiącego się ludu. Dolina ta wydaje się być okrągłą; góry które ją otaczają były przykryte śniegiem, boki nagie, rozmaicie kolorowane, a na dole ciepło tak wielkie jak u nas w lipcu, i obfitość pomarańczowych drzew, suty winogrod i ogromne drzewa figowe. Zasta-

nawiało mię że ów śnieg na górach wydawał mi się być tuż nad nami, kiedy na dole był nieznosny upał.

21 maja. Przenocowaliśmy pod gołym niebem w Heroica niedaleko miasteczka San-Felipe. W miasteczku było wiele żołnierzy, bębniiono, bawiono się i strzelano.

Po drodze do Quillota kraj czy też dolina (bo tylko po dolinach tu ludzie żyją) zamożna. Widać piękne folwarki, wiele ogrodów i wszędzie jesienny dostatek: przed domami suszono na rozpiętych obrusach czerwony pieprz (aji) kukurudzę, fasole; na ścianach wisiały świeżo zebrane grona, a weseli ludzie zapijali *chyczę* czyli świeżo wyciśnięty sok z winogron i brząkały w gitary dziewczęta, śpiewały, bawiły się.

Liczne też, karawany mulów wolnych i obładowanych spotykamy i napędzamy po drodze. Tędy albowiem idzie wielki trakt handlowy do portu Valparaíso z prowincyi Aconcagua.

W skałach niedostrzegłem żadnych nowych gatunków nad te jakie po tamtej stronie Kordylierów leżą. — Dojeżdżając do Portesuelo widać metaliczne żyły (guleny, i żelaza) między zielonym porfirem.

Byliśmy niedaleko Ocoa kiedy gęsta mgła podniosła się z zachodu i spoczęła na poprzecznych łańcuchach skał które od wyższego pasma Kordylierów schodzą. Powitaliśmy tę mgłę jako posłanniczkę Oceanu do przyjęcia nowych przychodniów.

Przenocowaliśmy w Ocoa, w ubogiej chacie, gdzie nam dano na wieczrę *czoklos* (choelos) to jest młodą kukurudzę przyprawioną z tłustością, cybulą &c.

22. W drodze do Quillota napędza nas pułk jazdy, wojsko ciągnące na wojnę przeciw Peru: ułani w kirasach, i karabiniery niewiedzieć jakich broni i ubrania — Połk ten miał raczej wejrzenie świeżo zebranych powstańców, a liczba kobiet i dzieci na przedzie i z tyłu wojska wyrównywała prawie liczbie żołnierzy.

Przybyliśmy do Quillota o południu.

23 — 26. Znalazłem tu do czterech tysięcy wojska zebranego na wyprawę przeciw Peru i Boliwii; od rana do wieczora musztrowano żołnierzy, trąbiono, bębnilo, strzelano. Całe prawie wojsko w płócienném ubraniu; w żołnierzach nie widać tego wigoru i siły co u nas na północy. Muzyka wojskowa powolna, nieco smutna, marsze tak powolne że nasz żołnierz zasnąłby na musztrach i w całym obejściu się i ruchu tego wojska coś tak monotonnego, spokojnego jak powietrze i pogoda tutejsza. Żołnierze téż trzeźwi, cisi, oficerowie wolni od junaictwa naszych ulanów i huzarów. W jednym *Waldywijskim* pułku widzieć można było nieco militarnéj postawy i męskości; pułk ten przez wiele lat wojował przeciw sławnym z męstwa i zaciętości swojej Arakanom i teraz zostawił granicę bezbronną od tych Indian.

Wojna nie zdaje się tu mieć tego interesu co nasze. Była to już druga wyprawa, do której się gotowano; a pierwsza na niczém zeszła. Mówiono o przeszłej wyprawie z obojętnością, o przeszłej bez zapалу, ni wielkiej obawy.

Tworzyłem już sobie dobre wyobrażenie o powolności, posłuszeństwie, cierpliwości tutejszych ludzi, i tego cichego wojska, kiedy się dowiedziałem, że niedawno jeszcze, w témże samem miasteczku Quillota, toż samo wojsko gotując się do wyprawy, zbuntowało się, zabiło ministra Portales i rzuciło się na Walparajzo, gdzie pokonane od milicyi, wróciło do posłuszeństwa a kilkunastu oficerów rozstrzelano.

Niemasz tu za górami, pomyśliłem sobie więcej pokoju i spokojności co u nas na dawnym lądzie.

Quillota jest piękne i jedno z najdawniejszych miasteczek w Chili; składa się z jednéj ulicy, calle larga więcej niż na milę rozciągniętej, a cała piękność pocho-

dzi od wielkiej liczby ogrodów, które całą ludność portową w Valparaiso opatrują w owoce. Nigdzie tak wysokich pomarańczowych drzew niewidziałem jak tu; wyborne jabłka są tegoż samego gatunku co nasze zimowe, w tymże samym czasie tu dojrzewają, w którym u nas kwitną; winogrona tak dobre jak w Mendoza; a oprócz tego widać tu krajowe drzewa *lukumy* (lucumas) czyrymoje (cheremoyas), piękne palmy chilijskie o małych kokosowych orzechach.

Po szerokiej, podługowatej dolinie szumi w wielokrotnych odnogach i zakrętach rzeka, ta sama, która od ujścia Vio Colorado bierze nazwisko Rio Colorado, i to nazwisko, od doliny Aconcagua zmienia na inne Vio Aconcagua, a od Quillota aż do morza nazywa się Vio de Quillota.

Tu pierwszy raz na pokładzie Kordylierów obaczyłem prawdziwy granit z miki feldspatu i kwarcu złożony; w zetknięciu się tego granitu z porfirowemi masami, leżą tutejsze kopalnie złota i miedzi. — Na środku doliny w samem prawie miasteczku podnosi się granitowe wzgórze poprzerynane żyłami z takichże samych porfirów jakie do składu głównego pasma Kordylierów należą. Godna jest uwagi, że w tych żyłach porfir i eurytowa skała w podobny sposób na tablice i graniastopły dzieli się, jak owe wielkie pokłady porfiru w górach podzielone widzimy na pozorne warstwy i ławice. Zkąd wypada wnosić — 1° że porfir tutejszy jest skałą późniejszej formacyi od granitu i z pod granitu podnosi się — 2° że wiele skał na pozór warstwowanych tegoż samego utworu jest i takież sam miało początek co owe żyły w granicie — 3° że w zetknięciu się granitów z porfirami potworzyły się metaliczne żyły takąż zapewne *drogą* jak się potworzyły metaliczne żyły po wielu miejscach dawnego lądu w zetknięciu się *późniejszych* i *przechodowych* pokładów ze skałami ogniowego utworu.

26. Po trzy dniowym odpoczynku ruszyłem dalej do Coquimbo. Z trudnością dostaliśmy tu parę koni i mulicę pod bagaże do pierwszego miasteczka. Ludzie albowiem tutejsi nawykli tylko jeździć do Valparajzo, i żadnych nie mają stósunków z Coquimbo, dokąd jeszcze więcej sta mil mieliśmy drogi.

Jedziemy naprzód na północ doliną Quillota, z której weszliśmy na dolinę Purutu całą prawie należącą do jakiejś bogatej właścicielki mającej kilka tysięcy koni i bydła. Znalazłem tu lasy z drzew tak wysokich jako dęby i lipy nasze. Ogromne drzewa *peumo* były okryte czerwonymi owocami wielkości jakoby żołędzi, a te owoce przegotowane w wodzie służą mieszkańcom za żywność ich smak niedobry i mało pożywienia dają.

W Purutu na noclegu, miałem czas rozpatrzeć się w jednym pokładzie jakoby porfiryicznego *tufu* czy agregatu, który na pierwsze wejrzenie zdaje się być piaskowcem, ale blisko stąd przechodzi w brzesze porfiryczne, także same jakie na wysokich cyplach gór z obu stron Kordylierów napotykamy. Przy tym pokładzie leży masa szczególniejszego porfiru, który zamiast w tablice i graniastostupy dzieli się w okrągławe buły i ziarna, w podobny sposób jak się dzielą naturalnie bazaltowe i trachytowe skały na Maderze, w Oweronii i innych krajach.

27. W Purutu zmuszeni byliśmy wziąć pocztę, albowiem nieznaleźliśmy ktoby nam najął konie aż na miejsce. Płaci się tu po realu na milę za konie pocztmistrzom, ale z przyczyny że każdy prawie jeździ swojemi końmi rzadko gdzie można znaleźć koni na pocztce.

Jakoż mieliśmy już ambaras w Ligua gdzie nam z trudnością odmieniono konie. Większy jeszcze ambaras mieliśmy z pieniędzmi. Nikt bowiem niechoiał odmienić nam *uncyi*, którym rząd tutejszy naznaczył cenę 17 piastów i 2 reale, wyższą nad ich wewnętrzną wartość.

Po długich zabiegach i niemalój stracie odmieniono nam w Ligua 3 uncy, ale niedobrzy ludzie dali nam w zamianę kolombijskie szkudy (esendos) które tutejszy rząd właśnie był zabronił przyjmować.

W przejściu z doliny Parutu na dolinę Ligua widać wysokie lasy, poplątane ową pasożytną rośliną *Diana* która w kształcie powrozów czepia się z drzew na drzewa.

Wyjechawszy z Ligua o parę mil obaczyłem z wierzchołka jednej wyniosłej góry, o godzinie czwartej nad wieczór Ocean Spokojny, ostatni kres mojej podróży na zachód, i ostatnie wielkie zjawisko.

28. Przenocowaliśmy na brzegu Oceanu w la Punta de la Balena przy szumie rozbijającej się fali.

Droga stąd idzie po nad samym brzegiem, porośłym aloesami i wyschłym od całorocznej suszy. O milę od noclegu znaleźliśmy szkielet wielorybi a w koło niego maństwo sępów czarnych i kondorów.

Dalej nieco pokład czarniawej, zbitęj skały, podobnej do *przechodowego* łupku schodzi aż do morza i na samym brzegu mina złota, od niedawnego czasu zalana. Ze zwaliska gruzów które z téjminy pochodzą wnoszę, że sama mina leży w granicie pod ową skałą łupkową. Czem jest właściwie mówiąc ta skała, warstwowanym pokładem formacyi wodnej, czy też takiej samej natury co porfirowe i enrytyczne pokłady, tylko bardziej zbita, drobniejszego i jednostajnego ziarna, jakoby dla tego, że dalej od Kordylierów i w stanie bardziej płynnym wyrzuconą została, — na to chyba po dłuższej rozwadze, i długim pobycie w tym kraju odpowiedzieć przyjdzie.

Dojechaliśmy tego dnia do Quebrada Negra, krajem suchym, ubogim, do żadnego kraju niepodobnym. Czarne i szarawe skały od wschodu, błękitny od zachodu Ocean, a środkiem brzeg piaszczysty, na którym i dżbła trawy nie widać. Na tym brzegu rosną miejscami potężne aloe-

sowe krzaki z pokręconym liściem i poschłemi wiechami, rozmaite gatunki kaktusów i gdzie niegdzie niska mimo za i jakiś krzew sączący żółtą pachnącą żywicę, która się zbiera na kadzidło do kościołów. Niskie, ubogie chaty czernią się na gorącym piasku, a ludzie tu-tejsi myją złoto, pasą kozy i łowią ryby, są razem górnikami, pasterzami i rybakami i ten potrójny przemysł zaledwo im wystarcza na życie — Za to pod pięknym niebem żyją, nieznają zimna ni złych sąsiadów, a w każdej chacie słysząc gitarę i śpiew czarnowłosych dziewcząt.

29. O parę mil od Quebrada Negra rzucamy brzeg morski a bierzemy się w górę dla poczt które po większych tylko gościńcach z miasteczka do miasteczka idą. Jedziemy doliną de las Vacas, na której widać jak ów granit ciągnący się po zabrzegi Oceanu wziębia się między wyższe porfirowe ciągi. Granit ten w zetknięciu się z porfirem, kruchy jest, rozpadający się na żerstwą i miejscami zamyka w sobie żyły złota, na dolinie zaś w łóżyskach strumieni widać tu i owdzie granit trwalszy, twardy, z białego feldspatu, kwarcu, czarnej miki i amfibolu złożony. Piasek pochodzący z rozpadania się granitów na tej dolinie i w jej zakrętach na morzu ma być prawie wszędzie przemieszany złotem, i dla tego wiele tu jest płuczkarni (lavaderas) złota, a lud ubogi. — Za temi kopalniami złota wyżej nieco leżą kopalnie miedzi, już w porfirze, przynoszące stokroć więcej od kopalni złota i stanowiące prawdziwą zamożność górników.

Przenocowaliśmy w Pinta Cura u jednego gospodarza rolnika, właściciela min złotych, kupca na wino, chleb &c. najemnika mułów i pocztmistrza; a przytém liberalistę, żyjącego tak ubogo jako nasi wieśniacy, starego kawalera i nieco filozofa.

30. U niego najeliśmy konie za cenę pocztową aż do Cogoti o 30 mil od noclegu.

Po drodze do Illa Pel widać niewysokie, przyiplaszczone wzgórza z miękkiego, rozpadającego się na żwir granitu, wpośród którego sterczą twardsze żyły porfiry-czne lub téż kwarcowe zbite, z ziarnami feldspatu i drobnej miki. Żyły te działaniem powietrza, i zapewne od własnego ciężaru i trzęsienia ziemi pękają, rozpadają na rozmaitej wielkości kamienie, które, rzecz dziwna, przez samo działanie powietrza rozpadają, rozkładają się i cienkimi warstwami (*porcouches concentriques*), zaokrąglając się jakoby kamienie otarte od płynących wód w potoku. Stosy takowych kamieni na wzgórzach wpośród żwiru i piasku, nadają im wejrzenie gór napływowych, nanie-sionych przez wodę; kiedy tym czasem pokład ten utwo-rzył się na miejscu drogą, raczej *powietrzną* że tak po-wiem niż wodną.

Pod Illa Pel kopalnie żywego srebra, ubogie, mało przynoszące — miasteczko pięknie położone nad strumieniem, porządniejsze i prawie tak wielkie jak Quil-lota.

Jedziemy ztąd *podłużną* doliną de los Hornoz cią-gnącą się w kierunku NNE aż do Iglesias. Nie było i kropli wody w strumieniu, kraj suchy, bezludny, gdzie nigdzie tylko widać kozy po skałach i miejscami, małe, jakoby wysepki zielone kędy się nieco pożywniej wilgo-ci sączy między rozpadliną. Jadąc w górę, widzimy po lewej stronie przyiplaszczone góry, po prawej zaś od Kordylierów, skały stromsze porfirowe, na których blyszczą wpośród pustyni malakitowe i żółte, pirytowe, jakoby złotem natykane żyły. — Nie napotkasz tu ni-kogo prócz górników, którzy zamiast pończy ostrogów i żółtego kapelusza, mają czerwone płaskie czapeczki, czarne nakształt habitów koszule, otwarte piersi i na nich ~~krzyże~~ i różańce.

Ciemna noc zastała nas między górami. Zbląkani, obaczyliśmy wysoko nad nami migające światło, do którego z wielką męką po zwaliskach skał dostaliśmy się. Było to nie wielkie *rañcho* (chata górnicza) w którym kilkadziesiąt górników obchodziło jakąś uroczystość, a wszyscy podchmieleni skakali i śpiewali przy akordach nienastrojonej gitary. Opodal było drugie *rañcho*, mieszkanie dozorca min, czy jak tu zowią *Majordomo*, który nas uprzejmie przyjął, dał wieszczkę i pozwolił przemocować.

Były to kopalnie miedzi *de los Hornos*: położone już tak wysoko, że w tym miejscu często śnieg pada w miesiącach zimowych lipcu i sierpniu. Żyli miedzi jak z opowiadania dozorca i ciągu górniczych robót wnoszą mają kierunek N — S odpowiedni kierunkowi głównego pasma Kordilierów, i prawie prostopadłe zapadają.

31. Tego dnia dojechaliśmy do Cogotí nieodmieniając koni, krajem bezwodnym, i nigdzieśmy niedostali ani odrobiny paszy dla koni, które przez dwa dni były bez obroku a niezdawały się być zmęczone.

Zajechaliśmy po drodze do jednego obywatela, człowieka bogatego właściciela min, winnic i razem kramarza. Miał trzy córki panny na wydaniu, a sam przyjaciel bezżeństwa, bardzo powstawał na śluby tegoczesne; miał dobre wino, biały chleb, wyborną kuchnię.

Niemasz w tym kraju karczem, ni oberży, ni gościnnych domów; za to ludzie są gościnniejsi, niżli po wspólniały traktach we Francyi. Zatrzymaliśmy się na noc w jednym folwarku niedaleko Cogotí u ludzi dostatnich. Zaproszono nas do pokoju; znaleźliśmy gości i niemałą kompanią domową. Mężczyźni grali w karty, kobiety siedziały na ziemi na rozłożanym kobiercu, dzieci i ksiądz kapelan dominikan bawili się na stronie. Dano napród herbatę i rozmowa toczyła się o górnictwie w takim

sposób jak u nas o gospodarstwie: jaka cena miedzi w porcie, jaka cena w Europie, po czemu Pan N. sprzedał miedź swoją, dla czego cena spadła. Wiele kruszców daje kopalnia Pana N., co się zdarzyło w kopalni tutejszej, jaki piec jest lepszy i t. p. Po czem, najstarszy gość, rządca (gobernador) z pobliskiego miasta Combarvala odjechał, ksiądz dominikan udał się do spoczynku, a nas poproszono na wieczerzę. — Półmiski i talerze były ze srebra niezgrabnej roboty, potrawy mało się różniły od naszych i całe przyjęcie było jak u nas, wyjąwszy, że kobiety przez cały prawie czas siedziały na ziemi, jejmość paliła cygaro, a u stołu wszyscy piliśmy z jednej szklanki.

Po wieczerzy odprowadził nas gospodarz do sypialnej izby, położonej w pobliżu budynku mającym formę jakoby naszych szpichlerzy; nazajutrz zaś po kawie i po śniadaniu, widząc, że p. Lambert śpieszył do swojej rodziny, dali nam uprzejmi gospodarze trzy konie i mulicę, darmo, bez najmniejszej nagrody, do dojechania czem prędzej do Coquimbo.

1 czerwca. Spuściliśmy się doliną Cogoti, i mieliśmy nocleg w jednej ubogiej chacie u Górników o 30 mil od Coquimbo.

2 czerwca. Przejechaliśmy przez miasteczko powiatowe Tuki. Zastanowiła mnie forma tutejszej doliny, podobnej piętra w swoim utworze zachowująca jakie widzieliśmy na owej dolinie po tamtej stronie Kordylierów między Uspalata i las Vacas: z tą różnicą, że dolina Tuki (Tuqui) jest szersza; najwyższe piętro czyli poziom dawniejszej doliny rozległy, w kształcie wyniosłej płaszczyny (plateau) a od tej płaszczyny ku dzisiejszemu korytu dają się wyraźnie odznaczać dwa a może trzy spadki czyli gradusy, odpowiadające zapewne tyłak epokom wielkich wstrząśnień i odmian w historii Kordylierów.

3 czerwca. — Przybyłem do Coquimbo w dzień Zielonych Świąt o godzinie 4tej po południu. Nazajutrz o tejże porze było wielkie trzęsienie ziemi, i zapadł kościół w Recoleta o 20 mil od Coquimbo.

Koszta podróży z Mendocy, przez Kordyliery do Coquimbo.

(Na dwóch).

	Piast.	Reale
Mendoza. Za wizowanie pasportów	3	—
Właścicielowi mułów (ariero) za przeprawę, przez góry aż do Sta Rosa (mil 94)	21	—
Za obiad, wieczerzę i nocleg w Mendoza	2	—
Mięso suszone, chleb, beczułka wina &c. na drogę	3	4
Uspallata. Wieczerza, nocleg, — i za barana, cybulę, achi &c. na drogę.	2	—
Sta Rosa (po drugiej stronie Cordilierów). Wieczerza, nocleg, obiad	1	7
Za najęcie koni z Sta Rosa do Quillota (mil 17 do 20)	10	—
W drodze do Quillota, dwa noclegi, owoce, mleko obiad	1	5½
Quillota. Trzy doby w oberży, jako też cukier, chleb na drogę	6	6
Opranie bielizny	1	—
z Quillota do Purrutun mil 8 za najęcie 3 koni	4	—
wieczera	—	5½

			Piast.	Reale
z Parrutun do Ligua „	6	za 4 konie poczt.	3	—
		straciliśmy na prze-		
		mianie uncyj . .	1	4
z Ligua do Punta de la				
Balena . . . . . „	8	za 3 konie poczt.	3	—
		wieczerza, wino, chleb	—	6½
z Punta de la Balena do				
Kilimary . . . mil	6	za 4 konie poczt.	3	—
z Kilimary do Quebra-				
da-Negra . . . mil	5	za 3 konie poczt.	1	7
		wieczerza, nocleg	1	1½
z Quebra-Negra do				
Pinta-Cura . . . mil	12	za 4 konie poczt.	8	4
		wieczerza, wino, &c.	2	1
z Pinta-Cura do Los				
Hornos . . . mil	18	za 4 konie poczt.	9	—
z Los Hornos do Cogoti „	12	za 4 konie poczt.	6	—
z Cogoti do Coquimbo „	50	w drodze na popasach	1	5½
<hr/>				
W ogóle podróż z Mendoza				
przez Cordiliery do Co-				
qimbo . . . mil	229	koszta podróży .	96	1½
Dodane do tego koszta podróży				
z Buenos Ayres do Men-				
dozy . . . mil	315	koszta na dwóch	180	7
<hr/>				
podróż lądowa mil	544	koszta na dwóch	277	½
		na każdego z osobna ..	138	4

Koszta podróży z Paryża do Coquimbo.

(Na jednego).

	fr.	sol.	liv.	shi.	pen.	pia.	real.
Podróż z Paryża do Boulogne.	91	10	—	—	—	—	—
Boulogne do Londynu . . .	—	—	3	2	—	—	—
Pięć dni w Londynie . . .	—	—	2	5	3	—	—
Droga z Londynu do Falmouth	—	—	9	10	6	—	—
z Falmouth do Rio-Janeiro . .	—	—	53	10	—	—	—
z Rio-Janeiro do Buenos-Ayres	—	—	21	—	—	—	—
Wydatki po oberżach na Ma-							
derze, w Rio-Janerio, w Monte							
Video i Buenos-Ayres . . .	—	—	—	—	—	11	4
z Buenos-Ayres do Mendoza..	—	—	—	—	—	90	3 1/2
z Mendoza przez Cordyliery do							
Coquimbo	—	—	—	—	—	48	1/2
w ogóle . . .	91	10	89	7	9	150	

Redukując funty sterlingi i piastry hiszpańskie na franki podług ówczasowego kursu, to jest 25 fr. 10 sol. za funt sterling 5 fr. za piastr.

Wynoszą koszta podróży z Paryża do Coquimbo franków 3076 co uczyni około 5125 złotych polskich.

KONIEC *).

*) Tutaj się kończy rękopism dziennika podróży z Paryża do Chili p. Ignacego Domejki przesłany ś. p. Adamowi Mickiewiczowi. Sądzimy, że sprawimy przyjemność czytelnikom naszym, gdy ciekawcy ten opis dopełniamy wyjątkami z późniejszej jego korespondencyi znalezionój w papierach pozostałych po nieodżałowanym naszym poecie. (Przypisek Redakcyi).

WYJĄTKI Z LISTÓW

Ignacego Domejki do Adama Mickiewicza.

Coquimbo, 25 lipca 1838.

Masz oto list i z Chili. Przybyłem tu w dzień Zielonych świątek a nazajutrz było wielkie trzęsienie ziemi. Życia mojego nie wystarczy na podziękowanie Bogu że mię zdrowego zachował i w owęj długiej żegludze na Oceanie i w prędkim przelocie przez pustynie Pampa między Indyan i Gauczów, i w przejściu przez zasypane śniegiem Kordyliery..... Nakoniec dojechałem do Coquimbo. Wieść o przybyciu chemika rozbiegła się po mieście. Gubernator czyli intendent prowincyi i najpierwsi panowie przyjęli mię z dziwną grzecznością i uszanowaniem, a nie było człowieka któryby o czém inném mówił jak o minach, o kopalniach, a mianowicie o jednym kruszcu który tu wszystkim zawraca głowę: albowiem mają go wiele, błyszczy jak srebro, a nie wiedzą jak z niego srebro wytopić. Kruszec ten, zwyczajna nasza *galena*, uchodzi tu pod nazwaniem *sorocze*. Za wielką obfitością bogatych kopalni nie dawano nań uwagi i niemasz dwóch lat jak widząc p. L. kopiącego to sorocze, rzuciło się wielu górników do naśladowania go; jeden przed drugim szedł na wyścigi, i poniesiono niemało kosztów, nakopano wiele sorocza a nikt nie wiedział co z tém począć. Wiedzieć potrzeba że pospolicie brano tu chemią za sztukę wytapiania srebra, złota i miedzi, a chemik (*quimista*) u ludzi tego kraju był coś wyższego niżli u nas najmędrzy człowiek. Nie było

zatém trudno panu L. którego tu mają prawie za chemika, namówić tutejszych rządów do sprowadzenia chemika i mineralogisty — to ostatnie słowo podwyższa o całą oktawę ton poprzedniego. Postanowiono założyć wielkie laboratorium w kollegium, dano 3000 piastrow na sprowadzenie mnie i takiego laboratorium. Niecierpliwie tedy czekano naszego przybycia, a za przyjazdem powitano mię jak nadzwyczajnego człowieka. Na nie-szczęście nie wiedziałem co to wszystko znaczy. Każdy mię pytał o sorocze, o wielkiej reformie i rewolucyi jaka ztąd wyniknie, o korzyściach dla ludzkości, o nadziejach jakie we mnie kraj pokłada. Pytano mnie kiedy zacząć piece stawiać i jak prędko wezmę się do roboty; a kiedy przekładał potrzebę i ważność nauki, jej wyższe przeznaczenie i jej godność, mnie się zdaje że mnie nie rozumiano a język mój wzięto za język figuralny, naj-świeższej europejskiej cywilizacyi. Spostrzegłszy po niej jakim czasie że tu nie tyle o naukę, o oświatę, jako raczej o srebro, o robienie srebra chodzi, zacząłem tłumaczyć co to chemia, mineralogia, jak ich się uczyć, a na przekorę im mniej im przyrzekałem pieniędzy, srebra, tém zdaje się więcej jeszcze liczono; albowiem ciżba spekulantów i szarlatanów, którzy ten kraj od dawna nawiedzają, tak nazwyczajili byli tutejszych mieszkańców do wielkich przyrzeczeń nigdy niedotrzymywanych, że im mniej przyrzekałem tém coś mędrszego widziano w moich planach i zamiarach. Nie łatwo było wybrnąć z tego nieporozumienia. Żeby powoli przygotować umysły małych i starszych do tego co mam robić, uprzedziłem intendenta i przedniejszych obywateli że do zrozumienia chemii potrzeba pierwój umieć fizykę i że od fizyki zacząć muszę; że zaś o fizyce mniej tu mówiono niż o chemii i nazwanie nauki wcale niepospolite, publiczność została w niepewności i oczekiwaniu; wyglądaliśmy tylko okrętu na którym maszyny i narzędzia

przybyć miały potrzebne do rozpoczęcia kursu, kiedy tymczasem wyprawa wojenna do Peru odwróciła na chwilę uwagę w inną stronę. Dwadzieścia okrętów naładowanych wojskiem przybyło tu z Valparaíso i czekają na więcej niż drugie tyle żeby się razem rzucić na Santa Cruza naczelnika dwóch Peru i Boliwii. Polityka zagłuszyła na czas exploatorów sorocze, dała pokój chemii, a ja przedstawiłem intendentowi mój plan do postawienia laboratorium, gabinetów i szkoły, bo na to miejsca nie znalazłem w tutejszem kollegium. Wyglądam niecierpliwie okrętu na którym nasze rzeczy i laboratorium, jestem bez książek i narzędzi, ale mam już konia i zwiedzam kopalnie, poznaję się ze skałami tutejszemi i przygotowuję mój kurs po hiszpańsku. Klimat tutejsze jakkolwiek pogodny nie jest zdrowy, powietrze wilgotne, mgły od morza dość chłodne i wszyscy tu chodzą w płaszczach i w płaszczach oddają wizyty. W dzień jednak ciepło jak u nas o tej porze, chociaż jesteśmy tu w połowie zimy. Dwa razy już od mego przybycia deszcz padał i wkrótce ma nastąpić najpiękniejsza pora roku, w której wszystkie doliny i wzgórza kwiatami mają być okryte. Piękny krzak róży przed memi oknami kwitnie przez całą zimę, heliotropy, hiacynty i rozmaitej barwy krzewy po parowach i nad brzegami morza już rozkwitły, pomarańcze wkrótce dojrzeją, europejskie tylko drzewa, nasze jabłonie i topole bez liści... Dziennik podróży mojej z Paryża do Coquimbo dosyć obszerny prześlę tobie jak mi się zdarzy pewna okazja.

1 listopada 1838 **Coquimbo.**

... Już dom postawiony i za tygodni cztery spodziewam się mieć laboratorium ukończone. Rozpocząłem

kurs fizyki, mam dwadzieścia górą uczniów a wszyscy bardzo pilnie słuchają a lada doświadczenie tak ich bawi że się nie posiadają z radości. Trzy razy na tydzień o południu poczynam lekcję a przez drugie trzy dni uczniowie piszą i powtarzają. Największa trudność z językiem prawie przewyciężona. Dotąd nie mam powodu skarżyć się na tutejszych ludzi, chociaż europejczycy tu ich prześladują i nimi poniewierają. Miasto nudne, mieszkańcy ani gościnni ani towarzyscy ale niezłośliwi, nieuprzykrzający się, niekłótlivi, i w istocie można tu żyć spokojnie, a jeżeli kiedy sobie przykrzę w Coquimbo to raczej z zupełnego braku wszelkiej przyjemności towarzyskiej

Coquimbo 19 marca 1839.

...Zwiedziłem tego lata Kordyliery i kilka znaczniejszych kopalni; więcej sta mil wyjeżdżiłem po skałach i pustyni; znalazłem morskie konchy wyżej niż na 8000 stóp nad poziomem morza i widziałem śród najdawniejszych kopalni złota, cudowny kościół N. Panny Audacollo do którego jak u nas do Żurowic ciągną ze wszystkich stron górnicy na odpust. Murowany kościół i nie wielka przy nim miejscina jest ze *złotego piasku*, to jest ze ziemi i piasku, po którym złoto w drobnych cząsteczkach i ziarnkach tak skrzętnie i sztucznie jest rozsiane że na nie żaden bogacz ni spekulant niepołakomił się, a tylko ubogie familie górników z niego żyją, myjąc ten piasek i z niego codziennie wydobywając tyle tylko czystego metalu, ile im potrzeba na skromne a przystojne utrzymanie się. Ztąd cała płaszczyna i okoliczne góry w koło tego kościoła, poryte są i pokopane, i jak wieść niesie, kopalnie te były już znajome Indianom przed odkryciem Ameryki. Owóż jakoby w sto lat po jej odkryciu, wybudowano tu kaplicę, a potem

niewiadomo z kąd przyniesiono statwę P. Maryi; kaplica zgorzała, a na jej miejscu wybudowano kościół, naprzód niewielki, potem większy o dwóch wysokich wieżach. Święto tutejsze przypada na drugi dzień świąt Bożego Narodzenia. Wtenczas gromadzą się tu górnicy zewsząd i nieraz bywa ich do 10,000 a ofiary z dobrowolnych ofiar złożonych na ołtarzu dochodzą 40,000 franków. Odpust bardzo podobny do naszych: gromady ludzi, ogniska w koło kościółka, przy nich uwiązane konie, tłomoki; mnóstwo księży, panowie i damy wystrojone. Tylko kupiectwa mniej i między pospółstwem mniej pijatyki. Byłem na takim obchodzie święta. Z wieczora był fajerwerk i bal u promotora bractwa różańcowego. Nazajutrz celebrował mszę biskup tutejszy, a o południu wielka processya. Słońce było u zenitu i pionowymi promieniami rozrzucało niewypowiedzianą jasność po złotym piasku i okolicznych skałach, kiedy ukazała się we drzwiach kościoła cudowna statua N. Panny cała jaśniejsza od brylantów i złota. Dziwny ruch, radość i życie obudziły się w pospółstwie napelniającem duży plac po którym szła procesya. Dały się widzieć gromady ludzi, fantastycznie ustrojonych, którzy poczęli tańczyć przed obrazem i brząkać w gitary, bębny, grzechotki i grać na piszczałkach. Każda gromada miała swego naczelnika który tańczył z chorągwią lub też z szablą, a drudzy za nim parami podskakiwali i trzepali w takt, z taką powagą, pobożnością i w porządku, iż rzekłbyś że do spowiedzi idą. Ich ubiór niewiedzieć z kąd wymyślony: na głowach mieli ostrokężne wysokie turbany, złotem i błyskotkami upstrzone z których wierzchołka, tysiące różnokolorowych wstążek rozlatywało się po nich, a z pod turbanów, spadały długie atłasowe, lub białe muslinowe szale, które im część twarzy okrywały i po ramionach spadały i dochodziły prawie do ziemi; reszta ubioru biała i białe trzewiki, tylko na

piersiach i u pasów mieli różowe lub amarantowe szarfy, a w rękach grzechotki lub instrumenta do grania. Między temi bogato ubranemi gromadami, snuły się i tańczyły inne, daleko ciekawsze. Byli to biedni, ubodzy indyanie, miedzianej twarzy, grubego, sterczącego włosa w czarnych płaszczach... (*dalszy ciąg listu zatracony*).

Coquimbo 7 czerwca 1839.

...Nie widziałem tu ani jednego polaka, gazety nie-dochodzą, obłoki nawet które od waszej strony ciągną przez pustynie Pampas, nie mogą przejść przez Kordyliery, zatrzymane u wierzchu gór przez tameczne zimno i burze. Nawykło już ucho moje do oceanowego szumu, patrzę spokojnie na palmy, kaktusy, lukumy, na przelatujące kondory i papugi; mieszkaniem mojem laboratoryum, gdzie niejedna północ zastaje mnie przy tyglu lub retorcie smażącego dziwnie ciekawe kruszce tutejsze. Jakże odmienny tu czas i życie od całej mojej przeszłości. Otacza mię jednostajność, cichość a może prozaiczność jak wy tam nazywacie. Nie widać tu nigdy naszych chmur czarnych, ni błyskawic, ni tęczy; nikt w życiu swojem nie słyszał grzmotu; przez jedenaście miesięcy jesteśmy bez deszczu; rankami tylko niebo ociągnięte mgłą nadmorską, potem się rozpogadza, a od czasu do czasu trzęsienie ziemi i huk przytłumiony w Kordylierach ostrzegają ludzi o jakimś piekle podziemnem. Wyborne to miejsce dla wypoczynku, gdyby człowiek był panem swojej spokojności, ale nieraz kiedy się najmniej spodziewa zachmurzy się dusza i jakaś tęsknota uchwyci za serce, że prawie do niewytrzymania życie. Może też dla tego czasem zły czy dobry duch odprowadzi człowieka daleko od swoich, żeby go na coraz cięższe próby narazić. Najgorsza że nie masz przyja-

ciela, nie masz z kim w złą czy dobrej doli pomówić, poskarżyć się lub pocieszyć. Najmilsza godzina, jedyna w której znowu nabieram siły i humoru, i zdaje się bliżej was jestem, przypada zazwyczaj w święta, kiedy te same co u nas obrządki kościelne, odnawiają w pamięci kraj i dom mój kochany. Od czasów szkolnych moich, nie odbyłem wielkiego tygodnia tak uroczyste jako to ostatni raz z uczniami, z dziećmi i nie zapomnę nigdy wrażenia jakiego doznałem kiedy w wielkopiątkowe nabożeństwo, wieczorem, lud był zebrany na ulicy i słuchał kazania o Męce Pańskiej, gdy nagle księżyc powlókł się obłokiem, ciemno się zrobiło i tegoż momentu mocne trzęsienie ziemi przypadło, jakiego od dawnych lat nie pamiętają. Płacz powstał okropny, ludzie padali krzyżem na ziemię i bili się w piersi wołając: miłosierdzia! miłosierdzia!—W tych dniach była processya Bożego Ciała tak uroczysta i poważna jako nasze wileńskie, z tą tylko różnicą że zamiast Wilii i Zamkowej góry połowa horyzontu leżała na Oceanie spokojnym a druga była opasana Kordylierami i brakło naszych pocziwych cechmistrzów, którzy w kontuszach i żupanach z chorągwiami idą na przodzie.

Coquimbo 20 kwietnia 1840.

Drugiego dnia po napisaniu ostatniego listu (27 stycznia) byłem już na pustyni. W dużym z gajakwilejskiej słomy kapeluszu, w białym czerwonymi pręgami natykaném *pończo* (płaszczu), przy kolczastych brzęczących ostrogach, ciągnąłem na północ po nadbrzeżu Oceanowém, odwracając oczy od pieczącego piasku to ku błękitnemu morzu, to ku szarawym w tysiączne kolory mieniającym się Kordylierom. Za mną jechał mój *moso*

(służący) w ponsowym płaszczu, miedzianej twarzy, popędzał ujęconą mulicę i dwa na odmiannę konie.

Wiedzieć potrzeba, że na całej przestrzeni, więcej sta mil franc. ztąd do Copiapo, jedna tylko dolina Huasco leży zaludniona, a reszta kraju sucha, skamieniała, prawie zupełnie z wegetacyi odarta. Dwie drogi a raczej ścieżki udeptane kopytami koni i mułów idą tym szlakiem; jedna nadbrzeżna, nieco weselsza; co kilka lub kilkanaście mil widać zdroj brudnej słonawej wody, ubogą chatę i kilka drzew—druga idzie górami suchsza i zupełnie odludna. By za jednym zachodem obejrzeć całą prowincyą północną Chlli, pojechałem drogą nadbrzeżną a wróciłem górami.

Nie łatwo ci opisać, co to jest ta pustynia amerykańska, która po nadbrzeżu tutejszém ciągnie się prawie nieprzerwana, przechodzi przez owo sławne z suchości swojej Atukama i opiera się o Peru i Boliwię. Bardzo się ona różni od owych pustyni afrykańskich i azyatyckich na płaszczyznach okiem nieprzejrzanych rozwalonych. Tu widać same góry, skały, parowy suche, czarne, i gdzie niegdzie krzew posechły, jakoby wysmolony od niedawnego pożaru. Nie ujrzysz żadnych ptasząt, ni motylów, ni owadów; niekiedy tylko czarne sępy z ponsowemi jakoby we krwi powalanemi głowami napotkasz przy ścierwie, opasłe i ledwie dyszące od żeru. Zlatują one z dalekich gór nęcone węchem zdechłych w podróży bydła i niedługo tu popasają. Czasem na górze między koleczastemi kaktusami i aloesem, dojrzysz wyniosłą szyję guanaka, nieporuszoną, jakby skamieniałą, takiegoż koloru co skała. Poważne to zwierzę, ciche, piękne, zdaje się dziwić ludziom i nie jest lekkie; a kiedy znęcone głosem podróżnego idzie powoli w stronę, pednosi od czasu do czasu swoją małą główkę, obziera się i zdaje się być bezpieczne w swoim własnym domu. Jestto wielbłąd tutejszej pustyni, po-

dobny do niego z kształtu i natury swojej i jeśli się nie mylę spokrewniony z nim u zoologów, téjże saméj familii co lama, vigonia i alpaca.

Rzecz jednak dziwna, jak w pośród posuchy i całej skamieniałości obrazu, urozmaiconą widzisz naturę w dziwactwie form i kolorów swoich: rzekłbyś że on wielki budowniczy stworzył umyślnie tę krainę na pokazanie, że i bez roślin i bez zwierząt, świat jeszcze może być ciekawy i nieszpety. Tu widzisz łańcuchy okrągłych granitowych mass, przeświecające kryształami miki i amfibolu, pocięte tyłami złotych i żelaznych kruszców, pozłoczone jorytem lub zieleniejące grynspanem; owdzie ucięte wierzchy i urwiska prawie prostopadłe odsłaniają porfir, dzieło najwytworniejszej sztuki i przepychu. Daleko ku Kordylierom widać ciągnące się wały jakoby we wstęgi pomalowane, a dalej jeszcze rozmaitego kształtu kopuły i igły bielejące od śniegu i jakby kominy starożytnych wulkanów. Tu leżą zwaliska ogromnych jako domy nasze runionych kamieni, opodał, poszczepane góry i jakoby walące się ściany nad przepaścią, a tuż poziome warstwy białych, jakoby dziś złożonych muszli, na kilkaset stóp nad morzem: prawdziwa rokosz i uciecha dla geologów.

W pośród tych monumentów wielkich wstrząśnień i zaburzeń ziemi, widać snujące się między ogromnemi górami rozległe płaszczyzny, równe, gładkie, piaszczyste, na kilkanaście mil długie, na 3 do 4 mil szerokie, jakoby siedlisko dawniej spokojności. Płaszczyzny te ciągną się w kierunku odpowiednim kierunkowi Kordilierów i znane są u podróżnych pod nazwiskiem *Travesias*; zaczynają się jeszcze z téj strony Huasco a główny ich ciąg jest na drodze z Treirina y Vallenar (dwóch miasteczek na dolinie Huasco) do Copiapo.

Jedną taką travesia więcej niż 20 mil długą przebyłem ostatniego dnia podróży do Copiapo. Wyjechałem

o świetle z noclegu, który, jak się domyślisz, nie w wygodnej niemieckiej oberży, ale pod gołym niebem, nie daleko mętnego źródła słonawej wody odbyłem. Mgła gęsta pokrywała doliny a od niej wierzchy tylko poprzecznie ku morzu spuszcających się skał wolne były. Z jednej z takich skał spuszczałem się właśnie na ona płaszczyznę gdy wiatr od morza poczynął mgłę rozpędzać. Cała powierzchnia migiała się jakby poburzoną falą a przez godzinę jeszcze cienie od rozchodzących się obłoków snuły się po piasku. O południu zaskwarzyło słońce tuż nad głową: — u końca równiny we wschodnio-południowej stronie łańcuchy gór jakoby przecięte były takimże tłem i takąż przezroczystością co niebo; niedotykały ziemi, na powietrzu były zawieszone i tylko ich wierzchy ciemniejszym, szafirowym tłem odbijały od turkusowego nieba. Oprócz tego fenomenu który pochodził od rozrzedzonego przy powierzchni piasku powietrza i złamania się światła, dziwne gry kolorów spostrzegałem po całym szeregu gór, między którymi czerwieniała się najwyższa, Chanarcillo, on wielki skarbiec srebra, do którego niedawno jeszcze wkradli się górnicy. Najbliżej drogi, przy samej równinie dziwaczniejsze jeszcze widać skały: czarne od góry a białymi szmatami jakby podszyte od dołu. Czarność ta pochodzi od jakiegoś gatunku krzewu, którego lodygi i liście, od wielu lat poschłe i zczerniałe świadczą o budzącej się od czasu do czasu wegetacji: jakoż smutniejsze jest powołanie tych roślin od naszych, które co rok przez cztery tylko miesiące odpoczywają ze swego rośnienia, kiedy tutejsze schną przez 7 do 8, a czasem 10 lat ciągle, czekając na jedną szczęśliwą zimę, która je raz dobrze oplucze deszczem że znowu ożyją i przez jaki miesiąc podrosną — i to się nazywa życiem? Białe zaś szmaty które się mięszają z czarnością tych wierzchów są nasypy piasku mieczone od morza przez wiatr zachodni. Czasem

ta kurzawa tak się wznosi, że zasypane są i zrównane ślady drogi jakoby u nas w zawieję; wtenczas przewodnik rozpatruje się w górach i pilnie uważa by niezbłądził; czasem za mgłą i gór niewiadać, więc się zatrzymuje do rana czy do południa i czeka. Bywa że po południu wiatr ustaje, a słońce jeszcze skwarzy i od wszystkich gór i od równiny odbijają się promienie, eichosć i gorąco; — w tém po owej długiej traversia, niewiedzieć zkąd się wezmą szare kolumny, wąskie, pionowe, jakoby dymy z kominów naszych w czas pogodny wychodzące, które poczynają walcować po piasku, coraz prędkiej i prędkiej aż się im rozczochrają czupryny, poczną słabiec jak pijani, chwieją się i przepadają; są to trąby tutejsze raczej na zabawkę dzieciom niż na strach wymyślone.

Wyobraź sobie teraz co za rozkosz była, kiedy napałtrzywszy się przez kilka dni na te obrazy pustyni spuściłem się o zachodzie słońca na piękną dolinę Kopiao. Dolina ta niema i ćwierci mili szerokości a jest cała zarosła pomarańczowemi drzewami i kastylijską wierzbą takiego kształtu co topole włoskie ale bardziej giętką i nieco bledszą zieloności. Środkiem płynie ruczaj czystej kryształowej wody którą się tu ludzie tak skrzętnie i z taką oszczędnością obdzielają jakoby u nas trunkiem jakim. Siedem lat jak niebyło tu deszczu. Miasteczko piękne, całe nowo zbudowane, podległe częstem trzęsieniom ziemi i pokilkakroć zrujnowane. Trafiłem tu na sejmiki bardzo forsowne — bo w tym czasie przypada zmiana prezesa izby, senatu it.d. Z okazji tych sejmików zaproszony byłem na uczyty i przypatrzyłem się nieco onej tutejszej wolności, o której kiedyś szeroko się rozpiszę, a teraz radbym żeby owi przez miesiąc jaki nasi demokraci wzięli tu lekcję praktyczną — zarzekliby się na długo bazgrać i paplać. Nie wejdę też w szczegóły mojej mineralogicznej podróży. Widziałem najciekawsze

kopalnie tego kraju, po których jak kret wędrowałem i mnóstwo krzewów i kamieni nawiozłem, które teraz rozbieram. W powrocie trafiłem na Zapusty do pięknego miasteczka Vallenar, podobnie położonego jak Kopiapu, a sławnego z fig, brzoskwini, rodzynek i rozmaitego rodzaju owoców które w istocie lepsze tu są od najlepszych w Europie. Przypatrzyłem się tam i niektórym hiszpańskim zwyczajom i tańcom indyjskim które gmin zachował. Wróciłem nakoniec po siedmioletnią podróż, do mego laboratorium i uczniów moich.

Coquimbo 18 lipca 1840.

W tym czasie były tu wielkie sejmiki wyboru urzędników, zanosilo się na rewolucję, przychodziło do czubów — szczęściem spelzło wszystko na pogrózkach i złym humorze, który tu więcej ludziom kosztuje niż u nas; bo się tu rzadko kiedy ludzie gniewają, i matematycznie dowiedziono że na nie się nieprzyda gniew i że ten przegrywa co się da — Nieprzyjdzie nawet do zamieszek, bo już tu się zaprzesażila ona zaraza gazeciarstwa i broszurstwa które wielką dozę popędliwości oziębiły. Dwie gazety codzień wychodzą w Walparaizo, jedna w Sant Jago, a książek do nabożeństwa nie mają czém drukować: sprowadzają je z Paryża. Gorsza rzecz to że dyrektor tutejszego kolegium, człowiek poczciwy, rodem z Auvernii leży na śmiertelnej pościeli. Dziś z wielką uroczystością w towarzystwie całego duchowieństwa, przedniejszych obywateli i uczniów zaniesliśmy mu przynajświętszy Sakrament, który ze wszelką pobożnością przyjął po wyborniej nauce i pożegnaniu jakie miał do uczniów i kolegów swoich. Jak to smutno widzieć cudzoziemca umierającego o tyle tysięcy mil od swego kraju. Rzecz dziwna że podług zeznania tutejszych księży

i lekarzy, ledzie nawet najobojętniejsi, nigdy prawie nie-mówiący o Ojczyźnie, wyrzekający się nawet za zdrowia swojego rodu, i tylko chyba przez dumę lub próżność chcący odróżniać się od krajowców, jedném słowem Anglicy, czerstwi i rumiani, gdy przyjdzie choroba tak tęsknią do swoich, tak biedzą się i chcą powracać, że jest to najgorsze symptoma z którego lepiej niż z pulsu wyczytują tutejsi lekarze śmierć bliską i niechybną.

Coquimbo 12 kwietnia 1841.

Dzięki wam za szczegóły o znajomych i przyjaciółach, Nieuwierzysz jak ocean wydaje się maleńkim kiedy list świeżo odbierasz i dowiadujesz się o wszystkiém i widzisz że o dalekim włóczędze niezapominają jeszcze. Zdaje ci się wtenczas, że to kałuża na grobli przez którą zaraz przejedziesz od karczmy do dworu. Dałby tylko Bóg nieugrzęść w przepawie.

Przy nadarzonej okazji posyłam dwa memoary mineralno-metaliczno-geologiczne do dawnych moich profesorów a wam *Medytacye Śtęj Teresy nad Ojciec nasz*, które na polski język przełożyłem. Z bojaźnią biorę się do tłómaczenia najpiękniejszych traktatów, które żeby dobrze rozumieć potrzeba być wielce pobożnym i w szczególniejszej łasce u Boga. Największa trudność w tém że słowa tęg Świątęg są tak proste, potoczne, kobiece, a niemi wyraża rzeczy tak górne, wzniosłe, że im bardziej silisz się je oddać, tém więcej tracą. Wyobraź sobie mniszkę, która dla swoich sióstr pisze, nigdy nie myśląc o tém iżby te rzeczy miały kiedy pójść do druku i żeby w nich było co uczonego. Kiedy uważam samą tylko mowę i wyrażenia, mnie się zdaje że u nas tylko po klasztorach i między bardzo pobożnymi starszkami takim językiem mówią: a kiedy wyrozumiewam

myśl, widzę że wzniosłość i wielkość przechodzi słabe nasze pojęcie.

Widziałem stolicę tutejszą (Sant Jago) poznałem ministrów i przedniejsze figury którym Chili swoją niepodległość i dzisiejszą wolność winno. Przyjęty zostałem bardzo uprzejmie i przyrzeczono mi że trzech lepszych moich uczniów wyszle rząd na podróż do Europy. Widziałem też Walparajso, niegodne swojego pięknego nazwania, bo i suche, i brzydkie i niewygodne a od kupiectwa jakoś od żydów zagnieżdżone. Ale spotkałem tam dwóch Polaków: jeden z nich instytutor pensyj, drugi inżynier niedawno przybyły. Pierwszy raz po trzech latach zagadałem po polsku i o mało niezapłakałem, tak mi się język plątał, niewiedzieć po jakiemu. Mój Boże pomyślałem sobie, czy memu ojcu śniło się że zapomnę po polsku!

Coquimbo 18 września 1841.

Na tegoroczném otwarciu tutejszego parlamentu prezes Rzpłtėj w swojej mowie, tak właśnie jak w podobnej okazji Filp chwali się ze swoich przyjaznych stósunków z mocarstwami. Prezes nieraz chwalił profesora chemii w Coquimbo, a chwalił z tego że zaprowadza nauki w tym kraju, jak nigdy nikt przed nim nienczynił — a potem wydrukowano w gazecie stanu, projekta moje, prelekcyę i mianowany zostałem przed rząd wielkim *ensayadorem* Rzpłtėj (probierzem) i reskrypt własnoręczny Jego Prezesowskięj mości zowiący mię *Perito facultativo de minas en toda la Republica*, urząd honorowy do którego mają się uciekać strony w razie dyferencyi zaszłych o podziemne granice it.d.

Mamy tu wiosnę tego roku piękniejszą niż lat przeszłych. Okoliczne góry na które nawykłem patrzeć jak

na wysoki mur czy skałę, niespodzianie okryły się kwiatami: całe nadbrzeże zdaje się być ogrodem cudownej piękności; gęsta i wysoka trawa wyszła na piaskach na których od przyjazdu mego najmniejszego znaku życia niewidziałem; i wszystko to dla tego tylko, że zamiast 3 lub 4 razy, jak lat przeszłych, pięć razy téj zimy deszcz padał i jednego razu przez więcej jak dziesięć godzin. Widzę jednak że przy całej tutejszej piękności wiosennej, nie masz takiej rozmajtości w kwiatach jak na naszych sianozęciach. Kwiaty zdają się być wszystkie wazonowe, jakby od umysłu sadzone i zapach jakby od toaletowych perfum i oranżeryj.

Valparajso, 9 kwietnia 1842.

Ostatni raz pisałem do ciebie z Bancagua *) u stóp Kordylierów zapuszczając się w góry po których przez dwa miesiące błądziłem i koczowałem, po drogach, kędy przed laty jeden tylko herszt rozbójników Pinczejra przeciągał ze swoimi Indyanami i ztamtąd na swoje wycieczki gotował się; drogami po których tylko lwy i guanaki czepiają się a kondory pióra swoje gubią. Przywiozłem sobie takich piór niemało i trzy lwie głowy a chociaż te dobrze się konserwowały na wysokich górach gdzie barometr nie podnosi się wyżej nad 0',600 i mięso wysycha i wędzi się jako w naszych wędlniach, poczęły się psuć i robactwo do nich się wkradło gdy je przyniosłem do S. Jago. Odludne pracowite życie przez dni 60, powietrze śnieżne, czyste, zawsze wiosenne, noclegi pod gwiazdzistym niebem i przedstawianie z ogromnemi massami skał i lodów, nakoniec szum kaskad i kryształowych potoków i pośepność cyprysowych

---

*) List ten między papierami A. M. nieznajduje się.

gajów, wszystko jednem słowem było dla mnie miłe, rozkoszne; byłem zdrow i silny jak owe kondory co nad moją głową latały i uleczyłem się z suchości w jaką mnie było wprawilo spokojne życie w Coquimbo. W niedzielę palmową byłem na nabożeństwie w S. Jago a wielki tydzień przebyłem w Valparajso gdzie znalazłem zakonników francuskich *de Sacré Coeur* którzy mi dodali sił i serca do znoszenia cierpliwie tułactwa naszego i walczenia z przeciwnościami i przygodami świata. Dziś wsiadam na statek parowy i jutro będę w Coquimbo gdzie więcej niż od trzech miesięcy czekają na mnie uczniowie moi, i bardzo pobożny i uczony misyjonarz starzec z po za Kordilierów którzy uchodząc od tyranii restauratora Rosas poświęcił ostatek dni swoich na opowiadanie słowa Pańskiego. Zna on doskonale historię naszą i historię świętych naszych. Zalecał mi czytanie jakiegoś dzieła Portugalczyka Almeida, w którym główna osoba, wzór szczególniejszej cnoty jest nasz Władysław III i dzieło to ma być wielkiej wziętości między klerem amerykańskim i bardzo pożytecznem dla ludzi szukających prawdy i pobożności.

Coquimbo 19 października 1842.

Już cztery lata upływają mojemu zobowiązaniu się, a jednak niewiem kiedy się zobaczymy. Moim zamiarem jest, przedewszystkiem dotrzymać warunków umowy, wypełnić com obiecał i nie prosić o uwolnienie mnie od żadnej kondycyi. Chyba pod koniec 1843 r. będę wolny. W tym przeciągu czasu ukończę moje mineralogiczne prace i poznam lepiej mineralogią tego kraju niż ktokolwiek ją znał przedemną. Wtenczas jeśli się podoba rządowi, gotów jestem jeszcze powtórzyć niektóre exkursye w góry na 8 lub 4 mil i ruszę po

za pobrażem tutejszém ku Boliwii i Peru dla zwiedzenia Potosi, Pasco it.d. i potem z Callao popłynę jeśli Bóg pozwoli do Gwajakail, zkąd ładem radbym przebrzeć się przez Quito, Santa Fe do którego z portów drugiego Oceanu, zwiedzić ciekawszą część Meksyku i powrócić przez Zjednoczone Stany — Homo proponit Deus disponit — Tyle morzów krajów i ludzi do przebycia a człowiek tak wąły jak bańka. Chciałbym zbierać kolekcycę minerałów amerykańskich jakiej dotąd nikt nie miał, i wydać Mineralogią Kordilierów — chciałbym.... — i sam z siebie się śmieję niewiedząc co jutro będzie....

Coquimbo 8 czerwca 1843.

....Przeszłego lata przez trzy miesiące podróżowałem, połowę wakacyj przebyłem o sto mil na południu a drugą połowę o tyleż na północ. Dotarłem do wierzchołka Kordilierów i z nich pierwszy raz od przybycia mego do Chili wyrzaleam na wschód za góry, w strony wasze; i z owego goliata gór na 18,000 stóp wysokiego widziałem po raz ostatni straszego kometę, który się na téj pół kuli pierwszy raz ukazał w popielcową środę z potężnym prawie na ćwierć nieba ogonem, co mówię z podwójną miotłą obróconą na północ. Jestli ów diawotwór jaką wróżbą?....

Valparajso 10 kwietnia 1845.

Wiadomo tobie, że co rok wyjeżdżam latem w góry i podróżuję kędy ludzka noga niepostała. Tego roku jakby na pożegnanie Chilijskich brzegów puściłem się był na zwiedzenie południowych prowincyj i przebie-

głem cały kraj zamieszkały przez na pół dzikich Arankanów, którzy dotąd jeszcze niepodległość swoją zachowali i nigdy zwyciężyć się niedali. Dotarłem aż do Valdivii i Osorno to jest prawie do wschodnich krańców cywilizacji na południowej półsfery. Sto dni spędziłem na tej podróży i teraz wracam do Coquimbo. List ten piszę przez wracającego do Francji na okręcie *Celina* kapelusznika Baratona, który mię zna od dawna. On był świadkiem pożaru co podczas mej nieobecności zniszczył całe moje laboratorium, dom w którym mieszkałem i większą część moich mineralogicznych zbiorów, rękopisów itd. Niech będzie za wszystko chwała Najwyższemu — bo też już prawie powodzić mi się poczyną i nawykłem być tak do tego kraju, że ciężko mi było z niego się oddalić. — Teraz lżej byłoby wyjechać, gdy gniazdo spłonęło od pożaru. Ale jak pomyślałem sobie, że opuściwszy ten kraj niezostawiając żadnej po sobie pamiątki, żadnego śladu pracy mojej, byłoby ciężko dla duszy, więc z gotowością wezmę się do odbudowywania wszystkiego co ogień zniszczył i czekać będę na powrót uczniów moich z Europy.

Santiago 25 kwietnia 1848.

Długa i nieznosna przerwa zaszła w naszej korespondencji... Zmieniłem rezydencją przenieśliem się do tu-tejszej stolicy, większej i ludniejszej od naszego miasta i tu straciłem ową spokojność i cichość które towarzyszyły mi przez lat 8 w Coquimbo. Jestem tu może czynniejszy i użyteczniejszy niż byłem przed tęp ale roztrągniony, odurzony mnóstwem poleceń rządowych które mi napastują. Nie mam tu laboratorium tak wygodnego jak miałem w Coquimbo choć mam duże katedry w tu-tejszym Uniwersytecie i urządzone muzea, gabinety &c.

Aż strach że czas tak marnie schodzi daleko od swoich i niemogąc im być w niczem użytecznym, staram się przynajmniej i pracuję wszystkimi mojami siłami, żeby zachować całą prostotę wiary naszej domowej i być takim jakim byłem z małenstwa mego, pod okiem rodziców, plebana i domowych, kiedy ani na piędź człowiek nie miał pokusy być większym nad to czém był i czém mniemał pozostać na zawsze.

Santjago 27 czerwca 1850.

Smutny koniec zaszłych wypadków, nasuwające się lata skłoniły mnie do szukania ustroni i znalazłszy miejsce co mi się spodobało, umyśliłem żyć na osobności cicho, daleko od ludzi. Urządziłem był dla siebie domek jakby klasztor jaki przez cały dzień zamknięty, że ani sąsiedzi wiedzieli co się w nim dzieje. Sprowadziłem do niego całą kolekcję pisarzy ascetycznych zawartą w Demonstracyach Fray Luis de Grenada i zdawało mi się, że jestem silniejszy i pewniejszy siebie niż kiedykolwiek. Ale jakże Polakowi osiąść, żyć na wsi i nieodwiedzić sąsiedztwa, niezaprosić gości; jakże to zamknąć się na długo i pożegnać się na długo z ludźmi, zwłaszcza z dobrymi, uprzejmymi ludźmi? Owoż o podał od mego domku był dom duży z ogrodem, liczna familia, mnóstwo dzieci swawolących od rana do wieczora między pomarańczowemi i brzoskwiniowemi drzewami. Najstarsze dziecko, piętnastoletnia dziewczyna miała już wychodzić za mąż za bogatego sąsiada; bo tu kobiety prędzej rosną niż u nas i nie mnie wdać się w opisy co to jest owa siła i namiętność w dziecinnem oku i dziecinnnej twarzy — tego rodzaju piękności nie obaczysz może, chyba pod niebem co prawie zawsze pogodne, zimową tylko porą zachmurzy się niekiedy.

Dosyć, że mi się podobała, a może i więcej niż podobała. Domek mój i szpalery prędko straciły swoją surowość — co dzień stały się weselsze i ludniejsze — drzwi moje niezamykały się tak wcześniej jak pierwiej. — Niewiem dobrze jak potem było, muszę ukrócić historię, żeby niekaleczyć języka i myśli — dosyć, że kiedy przyszła godzina jak to mówią, opamiętania się, Henrykieta z domu Sotomayor a z matki Guzman została moją narzeczoną. — Owoż początek i koniec pięciomiesięcznej historii — za dwa tygodnie będzie ślub i wesele.

Santjago 26 kwietnia 1852.

Cały rok przeszły spędziliśmy tu na rewolucjach trzęsieniach ziemi i chorobach. — Że się we wszystkim spuściłem na wolę Bożą, za to, a może i za co innego dał mi Bóg wielką uciechę w żonie młodej pięknej i dobrej. — Ma ona chęć i jakąś nadzieję poznać was wszystkich, a że jest dziecko jeszcze, więc wierzę w jej przeczucie. Roku przeszłego w sam dzień Wielkiej nocy, podczas kiedy się bito w mieście, my niewiedząc o niczem, byliśmy na mszy w kościółku który tuż mamy pod bokiem i tylko po mszy dowiedzieliśmy się o rewolucyi, kiedy nasz pleban Korsykanin, rodem z Ajaccio, doniósł parańanom o rozlewie krwi i o boleśnych skutkach domowej wojny. — Toż i po tem niuciernieliśmy z przyczyny rozruchu i teraz pokój ustalił się w całym kraju. — Wprowadzone zostały wielkie zmiany do szkół tutejszych, do czego nie mało się przyłożyłem zyskawszy zaufanie u teraźniejszego Prezesa i Ministra. — Urządza jakoby Uniwersytet i jego 3 wydziały, wykładam kurs chemii i fizyki, buduję nowe laboratoryum.

Santjago 12 stycznia 1855.

Choć jestem tu od lat niemało obywatelem i właścicielem, mężem i ojcem, przekonałem się i łatwo mi przekonać drugih, że wszystko to nie jest w stanie zatrzeć imienia *cudzoziemiec*, które od wyjścia z ziemi ojca swego potępiony jest człowiek nosić. Trudno przypuścić, żeby komu za krajem mogło się lepiej powodzić jako mnie tutaj, bo wyjąwszy bogactwa do którego nigdy niedążyłem anim' się o nie ubiegał, na niczem mi niebrakuje: dobry byt, wziętość i szacunek u mieszkańców piękna natura, zdrowie, piękna i kochająca żona, i dziecko jak anioł. — Z tem wszystkiem niemasz spokojności duszy, i lada wieść od wschodu to niemasz ani snu ani swobodnej myśli...

ZABIEGI
POSŁA TOSKAŃSKIEGO PAWŁA MINUCCI
NA DWORZE KRÓLOWEJ LUDWIKI
forystującego na tronie polski
MATIASZA MEDICIS KSIĘCIA TOSKAŃSKIEGO
roku 1659.

(Przekład z niewydanego dotąd rękopismu włoskiego z księżnicy
la Magliabecchiana we Florencyi, pochodzącego z tajnego archiwum
Medycusów.)

Najmłodszy Książę!

Podając Waszej Książęcej Mości niniejsze sprawozda-
nie z układów w Polsce przezemnie prowadzonych, po-
winienbym wedle przyjętych prawideł począć od opisu
kraju, opowiadając o własnościach klimatu, o wód obfi-
tości, i ciągnąć dalej opisując przyrodzenie, obyczaje,

skłonności i obrzędy mieszkańców; ale iż to niema wcale stosunku do założonej przezemnie treści, i że nadto W. Ks. Mość jesteś dość świadom tych rzeczy dla kilkoletniego pobytu w bliskości tego królestwa, i znasz je z opisów, jakie podało o niem wielu znakomitych i doskonale uwiadomionych pisarzy; że jeszcze do tego nie mogłem przez ciąg mojego tak krótkiego przebywania w onych stronach nabyć dostatecznych wiadomości, aby stać się zdolnym takiej pracy, zostawiam zatem przedmiot ten na boku, i poczynam od oznajmienia W. Ks. Mości, iż imie jego w tem królestwie jest poważane i szanowane do takiego stopnia, iż nie małego w mój podróżny nabawiły mię kłopotu grzeczności i podejmowania tych panów, przez których dobra wypadalo mi jechać, skorom zostawał poznany za sługę W. Ks. Mci (z czém się jednak tałem, już dla pozbycia się natręctwa, już dla odebranych rozkazów; ale nieostrożność lub próżność sług moich często mię zdradzały). Wypadalo mi także nieraz zatrzymać się tu i owdzie w jedynym celu przypatrzenia się oznakom uwielbienia dla W. Ks. Mci, jakie ci panowie zwykli dawać z kielichem w rękę, kiedy chcą uczcić osoby zasługujące na ich przywiązanie i czułość; tych zaś uczuć dobitniej wyrazić nie umieją, jeno przez poświęcenie ogromnej ilości wina. Gdzieindziej znowu zatrzymywała mię ścisła indagacya, jakiej ulegać musiałem, o charakterze, skłonnościach, przymiotach i obejściu się W. Ks. Mci; do czego często tak natrętną spotykałem ciekawość, iż niektórzy w przytomności mojej spisywali me opowiadanie, tyczące się zawsze najprzód wieku i komplexyi W. K. Mci, a następnie waleczności, hojności, uprzejmości, dobroci i innych cnót jego, w czem jeśliś nie umiał lub nie chciał nic dodać, to zapewne nie mogłem i nie chciałem nic ująć. Takowe przygody trafiały mi się przed zajechaniem do dworu królewskiego, ilekroć, jakem wspomniał, wypadek

zrządził że poznano we mnie sługę W. K. Mci; ale za powrotem moim inaczej się działo, jakkolwiek snadniej wówczas mogłem być poznanym; ale jakoś szczęściem nie natrafiłem na żadnego z polskich panów, bo oprócz tego, żem unikał podobnych spotkań dla własnej spokojności mojej, nie obudzałem w nich wracając do Włoch tej ciekawości co jadąc ztamtąd; bowiem skoro ci panowie słyszą że wstąpił do ich *karczmy* ¹⁾ (nie mogę nazwać jej inaczej jeno tém słowem polskiém oznaczającym raczej legowisko dla zwierząt i bydła jak gospodę dla ludzi) cudzoziemiec wędrujący do Włoch, nie troszczy się bynajmniej o niego, boć nie ciekawi wiedzieć co się dzieje u nich w Koronie, lubo jak najciekawsi rzeczy zagranicznych; i przeto słudzy ich mają surowe rozkazy aby wnet uwiadamić pana skoro się pokazuje w takowych ich karczmach podróżny z zagranicy przybyły; to już natychmiast sami tam spieszą, bawią gościa, siadają z nim do stołu, prowadzą go do siebie, szafując niepospolicie oznakami gościnności, ale szkodliwej dla obowiązku picia, jaki wtłacza na gościa wola gospodarza, który zwykł być w tém najoczęściej niedyskretnie grzecznym, nagląc nieboraka pić więcej niż potrzebuje, niż powinien i niż może.

Podróżując w taki sposób dotarłem do Krakowa, gdzie zastał JMó pana Titolivio Burattini, który mię przyjął z oświadczeniem największej przyjaźni i uprzejmości wypływających z wrodzonej mu dobroci, i jak sam powiedział, z długu wzajemności zaciągniętego względem mnie za usługi świadczone mu przezemnie we Florencyi z rozkazu W. Ks. Mci, dla którego jak wielką cześć i przywiązanie zachował, za zbyteczne uważam dłużę się rozwodzić, ile że znam tę rzecz być dostatecznie wiadomą W. Ks. Mci, i że nie chcę powtarzać com Mu już

---

¹⁾ Alla loro *carozza*.

szeroko pisał w tym względzie. Tam więc zabawiłem dni kilka, a przez ten czas wspomniany p. Burattini udzielił mi jak najdokładniejszych wiadomości o dworze i o ministrach z którymi miałem się układać, a nakoniec zaszczycił mię listem kredytowym do JMé p. de Noyers, aby ten mi postąpił pieniędzy jeśli potrzeba będzie (za który to zaszczyt odwdzieczyłem się oddając list bez korzystania z onego), tudzież innym do JMé pana wojewody kaliskiego, aby z miejsca swego pobytu o pięć lub sześć dni jazdy oddalonego od dworu, opatrzył mię eskortą dla bezpieczeństwa i przewodniczenia w podróży. Jakoż przybyłem do dóbr tego pana, który nie znalazłszy we wzmiankowanym liście innéj o mnie wiadomości, jeno że byłem włochem i przyjacielem p. Burattini, przyjął mię temi słowy:— Pan Burattini poleca mi osobę waepana; rad będę służył obu; ale teraz wybieram się na polowanie; bynajmniej zaś dla Waszmości nie zostanę w domu; jednak możesz się tutaj zatrzymać, a księżna żona moja będzie cię bawiła do mego powrotu, który nastąpi za dwa dni; wtedy dam Waszmości bezpieczne towarzystwo. Jakoż potem wrócił wedle obietnicy, i zapytawszy azali mi na niczém nie zbywało i czy nie miałem innych jeszcze potrzeb, prowadził mię na obiad. U stołu zaś nie mówiono jak tylko o dworze i przeznaczym domie tokańskim, oraz prawiono nieprzestannie o czcigodnéj osobie W. Ks. Mci. Wojewoda badał mię jak naściślej dotykając niekiedy sprawy abdykacyi zamierzanéj przez króla Jana Kazimierza, tudzież wyboru następcy, a kiedy czasem zadawał mi pytanie, na które chcąc odpowiedzieć byłbym musiał się okazać świadomym téj sprawy, wnet się usprawiedliwiałem dodając żem poddany tylko W. Ks. Mci, i że nie mogę wiedzieć o tych wszystkich szczegółach. Wszelako jednego między innemi wieczora (przepędziłem bowiem pięć dni u tego pana nie licząc pięciu innych na

oczekiwaniu jego strawionych) spełniwszy pierwszy kielich za zdrowie Waszój Ks. Mci i powstawszy na znak uszanowania, zapytał mię z nienacka: — Książę JMó Matiasz ma chęć do następstwa w tém królestwie? — Jaśnie oświecony panie, odpowiedziałem, jestto rzecz przechodząca moję wiedzę, bowiem należy do tych tajemnic, które nie zwykły wychodzić za próg najskrytszych gabinetów; wiem przecież iż skłonność i doświadczenie, jakie posiada Jego Książęca Mość w sztuce wojennej mogłyby ku temu także uczynić go chętnym, gdyż wyborne znalazłby pole do zaspokojenia wrodzonego mu pociągu i okazania swojej dzielności.

Potém wojewoda dodał mi straż pewną, z którą przybyłem do obozu, zkąd dopiero po kilku dniach tam zabawionych posłałem mu list Waszój Ks. Mci razem z drugim od JMó pana Masini. Niedługo potem ten sam pan przyjechał do dworu; ja zaś unikałem go przez czas jakiś, aż razu jednego spotkawszy go wśród obozu, zbliżyłem się ku niemu z temi słowy: — Wyznaję jaśnie oświecony panie, żem się starał uniknąć tego spotkania, bo ani czas ani miejsce nie zdało mi się stosowném do złożenia mu hołdu mojego. Wojewoda zaś biorąc mię za obie ręce i zniewalając mię swojemi i mojemi dłońmi nakryć głowę, rzekł mi: — O panie Minucci! teraz całyś w ceregielach, a w domu moim tak się wielce chybiało! — Jaśnie oświecony panie, odpowiedziałem, wybaczysz mi jeśli jako cudzoziemiec nieświadomy tu-tejszych zwyczajów, chybiłem w czémkolwiek, i racyzsz mię w tym względzie oświecić, abym mógł wynagrodzić me błędy. Na to wojewoda ze śmiejącém obliczem i przedrzeżniając mię: — Znam najjaśniejszego ²⁾ księcia

---

²⁾ Niepodobna było wierniej przetłumaczyć włoskiego tytułu *serenissimo*, jakkolwiek wyraz polski najjaśniejszy w ściśłem znaczeniu swoim do królów się tylko stosuje (p. t.).

Matiasza jedynie jako mojego przyrodzonego pana.... nie mogę wiedzieć o podobnych szczegółach.... są to rzeczy nie wychodzące za próg najskrytszych gabinetów... wtedy kiedy waszmość jesteś sługą najjaśniejszego księcia, a takiej godności i zacności, iż Jego Ks. Mość nie tylko raczył mu objawić, lecz i zlecił tę sprawę, o której waszmość wiedzieć nawet zaprzeczałeś; oskarżaj więc siebie i własne postępowanie, które stało się powodem, żem się z waszmością nie obchodził tak jak na to zasługiwał miły sługa Księcia tak wielce odemnie poważanego, i pamiętaj, żeś mię winien usprawiedliwić przed najjaśniejszym księciem, zapewniając żeś sam spowodował mój błąd.

Ten pan jest całkiem oddany W. Ks. Mci, i królowa ufność w nim pokłada, jak mnie mówił p. Burattini, przez którego zwykła go uwiadamiać o wielu rzeczach tej sprawy dotyczących, aby go zjednać sobie i skarbić względy równie jego osobiste jak i podwładnych jemu.

Zdaje mi się, najmiłościwszy książe, żem przez powyższe szczegóły zadość uczynił powinności, jaką miałem dać poznać W. ks. Mci przychylność polskich panów ku niemu, i zamykam powiadając, iż w ogóle nie może być większą, ile że wszyscy pragną monarchy bitnego, hojnego, łaskawego, uprzejmego i nabożnego, które to zalety i cnoty wiem do jakiego stopnia są własnymi W. Ks. Mci; zakończę więc bez dłuższego rozwodzenia się tę część sprawozdania mego, przystępując do wypadków jakie mię spotkały u dworu w przeciągu pięciu niemal miesięcy pobytu tam mojego, i do stanu, w jakim zostawiłem sprawę zleconą mi od W. Ks. Mci.

Dnia 9 października 1658 roku przybyłem do obozu polskiego pod Toruniem w Prusiech, i zostałem przyjęty od JMci księdza Martinozzi, audytora jeneralnego nuncjatury w Polsce, z najszczerzą życzliwością. Kwartera królewska była po tej stronie Wisły w klasztorze

Franciszek, który służył także za pomieszkanie królowej Jéj Mci ustawicznie tam przebywając; ale król najwięcej gościł po tamtej stronie Wisły, gdzie był obóz wojska polskiego pod Toruniem. Dnia zaś przyjazdu mojego królowa sama jedna znajdowała się na onéj kwaterze, i o 10tej z rana kazała mię przywołać do siebie. Miałem tedy u Jéj Król. Mci pierwsze posłuchanie, na którym nastąpiły rozmowy, jak najwierniej i bez żadnej odmiany spisywane przezemnie za każdą razą com otrzymywał podobny zaszczyt równie od niéj jak od króla JMci, chcąc je tym sposobem podać (jak to czynię w téj chwili) W. Ks. Mci, abyś w szczególnéj mądrości swojej wyciągnął z wspomnianych rozmów te wnioski, jakie za najpewniejsze osądzisz.

Najjaśniejsza pani przemówiła do mnie po francuzku gdy wszedł i zbliżał się dla ucałowania jéj szat: — *Monsieur, vous serez las* ²⁾). Odpowiedziałem że nie wcale a to dla rzadkich wygód, jakie znajdują podróżujący po tym kraju, i podczas gdy mię za rękę ścisnęła wręczyłem jéj list W. Ks. Mci, który ona przed rozpieczętowaniem przyłożyła do czoła (co jak mię zapewniano zwykła czynić Jéj Królewaka Mość gdy odbiera listy od przedniejszych książąt z ręki ich posłów) a otworzywszy go i szybko przebiegłszy oczyma, zdjęła rękawiczkę i dłoń mi podać raczyła w której list trzymała, abym miał zaszczyt ucałować onę (p. Burattini już mię był uprzedził, że tak wypaść miało, bowiem Jéj Król. Mość zachowuje ten zwyczaj z osobami pewnego znaczenia, do których liczyła mię przez wzgląd, że byłem sługą W. Ks. Mci), a ja skłoniwszy się całowałem; w tém Jéj Król. Mość odezwała się do mnie przednią wloszczyną:

— Jak się też Waszmości podobały te kraje?

---

²⁾ Słowa po francuzku przytoczone w rękopiśmie.

— Najjaśniejsza pani ⁴⁾, odrzekłem, wśród zwalisk przez tyle wojen zagęszczonych przebija żywność ziemi i niepospolita umiejętność mieszkańców w naprawianiu poniesionych szkód.

— Wiedz Waszmość, dodała, iż jest rzeczą wrodzoną polakom ubolewać nad złem teraźniejszym bez pamięci na przeszłe, i bez obawy przyszłego; dla tego to jeśli nieprzyjaciół zniszczy dzisiaj miasto, a potem je opuści, nazajutrz mieszkańcy onego wracają i biorą się do odbudowania, jak to mogłeś widzieć na Wrocławiu dzwignionym w krótkim czasie w oczach nieprzyjaciela nie dalej stojącego jak na szerokość Wisły.

Po tych słowach obróciwszy się do p. de Noyers wówczas obecnego, powiedziała mu: — *Monsieur, allez-vous-en* ⁵⁾. On wyszedł z izby, a Jój Król. Mość dalej zemną prowadząc rozmowę dodała:

— Ale dajmy pokój temu. Jakie masz Waszmość rozkazy od pana swego księcia Matiasza?

— Najjaśniejsza pani, odpowiedziałem, najściślej, najwyraźniej i najszczególniej zaleconym mi jest, abym zapewnił W. Król. Mość o głębokiej czci, jaką zachowuje Jego Ks. Mość ku królewskim jój cnotom, a jako sam od dawna poświęcił całego siebie każdemu skinieniu W. Król. Mei, tak ją teraz błaga przezemnie, aby mu dała poznać swoją królewską przychylność nie szczędząc mu zgola ordynansów swoich.

— Książę JMć, odpowiedziała, może być pewnym, iż ceniąc szczególnie prześwietny dom tokański dla ścisłego pokrewieństwa jakie go łączy z królem małżonkiem moim, jestem gotowa okazać mu to w każdym razie, a w nagrodę za jego waleczność dać mu to po-

---

⁴⁾ *Sacra Maesté* w rękopiśmie.

⁵⁾ Po francusku w rękopiśmie.

znać w osobliwszy sposób w pewnej zbliżającej się okoliczności, może przypadkiem nie obcej Waszmości.

— Stósownie do tego co wiem, najjaśniejsza pani, odpowiedziałem, i co mam rozkaz przedstawić W. Król. Mci, najjaśniejszy Książe pan mój miłościwy uważając się za całkowicie podległego skinieniom W. Król. Mci, będzie to sobie miał za nadzwyczajną łaskę, jeśli W. Król. Mość zechcesz zostać sprawczynią tego, co się okaże z dobrem wszęj korony i ze sławą Jego Ks. Mci.

Królowa powstawszy oparła się na oknie, i po chwili rzekła:

— Dosyc o tém: zrozumieliśmy się. Ograniczaj się waszmość na ogólnikach; takim się sposobem zachowuj z dygnitarzami, a stań się jeszcze ostrożniejszym gdyby cię zagadniono o sprawie, która wiem iż jest wiadoma tobie. Postępuj rozważnie i pamiętaj że nie masz tutaj przyjaciół, przez co chcę ci dać do zrozumienia żeś się z nikim poufalić nie powinien, bo jeśli tajemnica jest duszą spraw, to obecnej jest duszą i ciałem. A ponieważ stać będziesz u sekretarza Masini, przez którego pośrednictwo ma się toczyć cały interes, słuchaj wszystkiego co ci będzie mawiał codziennie, ale udawaj że się dopiero teraz dowiadujesz o każdej rzeczy, i nie odkrywaj mu żadną miarą zleceń najjaśniejszego księcia.

Potém usiadłszy dodała:

— Czy też on pisze do króla i do panów wojewodów?

— Pisze, najjaśniejsza pani, odpowiedziałem; ale polecono mi nie oddawać listów chyba za zezwoleniem i rozkazem W. Król. Mci; książę zaś JMé pan mój miłościwy uprasza ją, aby je przebiez raczyła.

— Chętnie je odczytam, odpárła Jéj Król. Mość; ale będzie-li sposób dodać co lub ująć?

— I owszem, rzekłem, mam nawet sposób przerobienia ich całkiem, tak jak się lepiej zdawać będzie królewskiej jéj mądrości, bowiem oprócz kilku podpisanych

blankietów, które posiadam, wyraźny otrzymałem rozkaz wysyłać gońców, jeśli będzie potrzeba, aby w razie formalnego przystąpienia do układów Jego Ks. Mość mógł przysłać osobę upoważnioną i umocowaną do odbierania dostojnych rozporządzeń W. Król. Mości, oraz Króla JMci.

— Ruszaj więc waszmość na spoczynek, odezwała się Jój Król. Mość; kiedy cię potrzebować będę, każę cię przywołać, a waszmość zaś opatrzy się w listy do tych panów, także i w list do króla, do którego dobrze jest abyś się udał, skoro będziesz mógł; lecz nie mu nie wspominaj o sprawie; idź raczej pod pozorem złożenia mu hołdu jako cudzoziemiec.

— To jest właśnie, odrzekłem, najgorętszem pragnieniem mojem; i będę mógł przy zrzeczności podobnego zaszczytu podać Jego Król. Mei listy najjaśniejszego wielkiego księcia Toskańskiego.

Tu Jój Król. Mość nie pozwalając kończyć przerwała mi pytaniem:

— Azali tyczące się téj samój sprawy?

— Gdyby tak było, odpowiedziałem, nie ośmieliłbym się ich oddać bez upoważnienia W. Król. Mei; ale to są tylko listy najjaśniejszego W. Księcia polecające Królowi JMci sprawę margrabiego Bibboni.

Na te słowa Jej Król. Mość zaśmiała się nieco, i rzekła:

— Czyż się jeszcze nie uspokoił ten Bibboni? a co? Idź więc waszmość i przynieś mi list do króla, a ja mu go sama wręcę po twojem widzeniu się z Jego Król. Mością.

Temi wyrazy odprawila mię, wołając znowu p. de Noyers.

Za powrotem moim na kwaterę właśnie gdym siadał do stołu, przyszedł ksiądz dworzanin królowej w towarzystwie dwóch pokojowców, i z rozkazu Jój Król. Mei

żądał odemnie listów, a jam mu je wszystkie razem opieczętowane powierzył. On zaś wyszedłszy na chwilę z izby, posłał je czém prędzej do mieszkania królowej przez jednego z tych pokojowców, a sam pozostał dopóki ów posłaniec nie wrócił niosąc mu kopertę, którą on odpieczętowawszy znalazł w niej list W. Ks. Mości do króla, i wnet się do niego puścił, przeprawiając się przez Wisłę z obydwoma pokojowcami; że zaś doznałem był pewnego wstępu do powierzenia listu onemu księdzu, ksiądz JMć Martinozzi zachęcał mię abym nie czynił w tém żadnej trudności, albowiem wrzekomo nie był niczém więcej jak kapelanem królowej, ale w rzeczy samej był jej sekretarzem, ajentem, słowem wszystkiem w interesach osobistych i poufnych najjaśniejszej pani.

Dnia 11 tegoż miesiąca królowa mię powtórnie wezwała, i wprowadzony zostałem od p. do Noyers, który sam jeden był na przedpokojach. Wszedłszy znalazłem królową samą, a skoro mię ujrzała nie dając przemówić ani słowa rzekła do mnie: — Panie Minucci, widziałam listy; są one wcale dobre. Możesz je osobiście wręczyć małej liczbie tych panów którzy są w obozie, a reszcie poodsyłasz je dodając kilka słów od siebie, albo od Masinego, ale od Masinego lepiej, lepiej... Królowi posłałam list przez kapelana mojego, jak to może widziałeś. Jutro rano będzie tutaj Jego. król. Mość; wacpan zaś możesz po obiedzie złożyć mu twoję powinności; postaram się abyś miał wszelką ku temu łatwość, i przypominam, abyś nie nadmieniał o sprawie, jeśli Jego król. Mość sam nie zacznie o niej mówić, co bardzo być może.

Po tych słowach powstała, wzięła listy leżące na stole i zwróciła mi je mówiąc:

— Schowaj je waszmość.

Com też natychmiast uczynił, podczas kiedy królowa niby się przechadzając zbliżyła się do małych drzwi-

ezek, a uchyliwszy ich trochę i zajrzawszy do pokoju, do którego prowadziły, wróciła ku mnie; ja zaś widząc że się zbliża cofałem się coraz przez uszanowanie, aż doszedłem do ściany onym dziewczynom przeciwległej, i znalazłem się między dwoma oknami, gdzie królowa obaczywszy mnie stojącego powiedziała mi ciszej niż zwyczajnie:

— Książę Matjasz oznajmił mi przez ojca Giovannelli, że rad przybyłby do Polski, a jam go zachęcała do przybycia po skończeniu sejmu, w czasie którego zaczęły się zamieszki dotychczas trwające. Boże mój! ileż dobrego wynikłoby z jego przyjazdu dla niego samego, dla nas i dla całej Korony!... Boże mój święty! dla czegoż nie przyjechał?... Nie wiesz-li waszmość czy dotąd trwa w jednakowych zamiarach?

— Pewien jestem, iż skoro Jego Ks. Mość dowie się, że zdoła dogodzić widokom Waszej Kr. Mości i że się przygodzi ku jej służbie, niezwłocznie zjechać tu niezamienia; posłuszeństwo skinieniom W. Kr. M. gorąca chęć poświęcenia jej służby swojej, skłonność wrodzona ku czynom walecznym, oto powody niedozwalające mi wątpić o jego niecierpliwém oczekiwaniu rozkazów; i to mnie jeszcze utwierdza w mojem mniemaniu, że widzę Jego Ks. Mość piszącego w podobnym sensie do tych panów.

— Wszystko to dobrze, odpowiedziała królowa, ale trzeba mu donieść, iż jego obecność jest tutaj konieczną; ostrzeż go tedy waszmość za pierwszą sposobnością.

Tak mówiąc królowa wracała powoli na miejsce, które zajmowała przy mojem wejściu, i usiadłszy zawołała:

— Jest tam kto!

Na to wołanie wszedł p. de Noyers (który był zarazem mistrzem ceremonii, odźwiernym i jakoby wszystkim, gdyż innego nadeń nie było), a ona mu powiedziała:

— W. Książę Florencki poleca mi Bibbonego, a ten jegomość przywiózł mi wstawienie się W. Księcia i listy od niego; zobacz no waszmość coby można uczynić; chciałabym się przysłużyć W. Księciu, ale nie wiem czy mi się uda, bo król nie zbyt dobrze usposobiony dla Bibbonego; wszelako dołoż waszmość starania i zrób, aby ten pan miał posłuchanie u króla. Ty zaś, Minuc-ci, pójdziesz z jegomością sekretarzem moim.

Na co ja głęboko ukłoniwszy się wyszedłem; wkrótce potem dopędził mię ów p. de Noyers, ścisnął mię za rękę, wielką wyrządzał uczciwość, słowem starał się najrozmaitszemi sposoby spoufalić ze mną, powiadając, iż miał listy od p. Burattini oprócz wierzytelnego, w których wiele o mnie napisano, że w skutek tego widział się obowiązany do usług moich, a bardziej jeszcze z powodu, że miałem sobie powierzone sprawy W. Ks. Mci. Na co wszystko usiłując odpowiedzieć wedle ceremoniału i rubryki grzeczności, utrzymywałem, że nie miałem innych powierzonych sobie spraw nad wstawienie się za Bibbonim, i prosiłem usilnie wielmożnego pana o gorliwe poparcie takowego przed królewskim majestatem, abym po ukończeniu sprawy margrabiego Bibboni mógł się poszczycić, że dobrze służył najjaśniejszemu W. księciu i najjaś. księciu Matjaszowi. Odpowiedział mi de Noyers:

— Będę dziś na obiedzie z panem, bo Masinemu, który jest moim przyjacielem od serca zachciało się mię ugościć; tam się lepiej porozumiemy.

I po tych słowach pożegnał mię i wrócił do pokoju królowej, która dotychczas stała u drzwi przysłuchując się naszej rozmowie.

P. de Noyers przyszedł jak był obiecał, na obiad do p. Masinego z największą poufalością, do tego stopnia że przyniósł z sobą niektóre potrawy niewyluczając nawet wina; a gdyśmy wszyscy zasiedli do stołu wraz

z księdzem Martinozzi, on to pierwszy po obojętniej z początku rozmowie, i gdy już służbę oddalono, dotknął sprawy W. ks. Mci temi słowy:

— Panie Minucci, jest nas czterech na tym obiedzie, którzy więcej niżli ktobądź w tem królestwie kochamy księcia Matjasza i pragniemy aby został obrany następcą do tej korony; ci dwaj panowie, ciągnął dalej wskazując na Noyers'a i Masinego, mogą ci pomódz w przeprowadzeniu tej rzeczy, jak to już w istocie czynią, i Jego ks. Mość nieźle postąpi jeśli w powierzzonej tobie sprawie zechce ich rady zasięgnąć; zresztą między sobą możemy swobodnie o tém wszystkiém gawędzić.

Tak mię ta przemowa zadziwiła, iż zrazu prawie odszedłem od siebie; atoli rychło odzyskawszy całą przytomność, obróciłem się z zimną krwią do księdza JMci, i rzekłem:

— Że się liczę do najgorliwszych wielbicieli imienia najjaśniejszego księcia Matjasza, to sprawiedliwość do której mam wielkie prawo; lecz ażeby miał zaszczyt być używanym od Jego ks. Mci w sprawach tak wielkiej wagi, jak pan z tem słyszeć się daleś, nie potrafię tego sobie przyznać bez oczywistej zarozumiałości; i przeto waszmość mocno się zapewne mylisz, jak się już niedawno omylił pan de Noyers, któremu odpowiedziałem co teraz odpowiadam waszmości: iż listy wręczone przezemnie królowej JMci o niczém inném, sądzę, nie wspominają jak o interesie Bibbonego.

Na to p. Masini śmiejąc się odezwał:

— Szkaradny to, przebóg! interes; nie *Bibbone* ale *birbone* *) należy go nazywać; czyż nie prawda *Monsieur*? dodał obracając się de Noyers'a.

Na co ten mu odrzekł:

---

*) dosłownie: nie pijakiem ale łotrem.

— Wszyscy wiemy jak źle służył Jego Król. Mci, i jak nas wszystkich dręczył; ale W. książę IMci i książę IMci Matjasz zalecają go najjaśniejszej pani mojej, która pragnie zadowolić Ich ks. Mość, wypada zatem, abyśmy usiłowali przysłużyć się nie jemu, ale królowej i książętom, oraz zaspokoić pana Minucci.

I na tém zakończył rozmowę dotykając innych obojętnych przedmiotów.

Po obiedzie Noyers poszedł do Królowej, a Masini przeprawiwszy się przez Wisłę udał się do króla, z którym następnego ranka powrócił. Ja zaś pozostałem sam na sam z księdzem Martinozzi, i wymawiałem mu iż tak niebacznie i bez żadnych ogródek rozpoczął był u stołu rozmowę zniewalającą mię niejako do wyjawienia tego co wiedział, zem winien milczeniem pokrywać, i gdy zwłaszcza sam radził W. ks. Mości posłać mnie lub kogo innego z wyraźnym rozkazem niewydawania się przed nikim, wyjawszy jedną królowę, z podobnem postannictwem. Książę IMć odezwał się na to:

— Sprawa która nas zajmuje wzięła początek od królowej, i przez nią powierzona została panu Burattinemu, aby zniósł się w tym celu z księciem, oraz porozumiał się z nim, który zresztą, jak wacpanu wiadomo, listowałem z Jego ks. Mcią. Ja zaś, zawsze idąc za poradą p. Masini, napisałem księciu wszystko co zaśzło aż do dnia wczorajszego; o czém waszmość jesteście dostatecznie uwiadomiony, jak wnoszę z odpowiedzi księcia pisanych cyframi ręką waszmości. P. Burattini będąc z duszą i z ciałem oddany p. de Noyers, szedł zawsze za podmuchem tego człowieka ⁷⁾, który jakkolwiek popisuje się z przywiązaniem swoim do naszego księcia, jest przecież gorliwym stronnikiem Kondeusza;

---

⁷⁾ è camminato colla tramontana del medesimo.

królowa, która o tém wie dobrze, chociaż w innych rzeczach zwykła całkiem dowierzać jemu, w tych dość ostrożnie z nim postępuje, jakoż większa część listów moich różni się od listów p. Burattini, albowiem królowa puszczając w obieg przez usta de Noyers'a to co pisywał Burattini, sama nakazywała mi pisać inaczej. Z tego to powodu zaleciła waszmości na pierwszym posłuchaniu, jak mi to później wyznała, abyś nikomu innemu nie ufał oprócz Masinego, z którym Jej król. Mość po widzeniu się z waszmością mówiła, i opowiadała mi cały tryb posłuchania, i jako przywołała Noyers'a udając przed nim, że roztrząsała z waszmością sprawę Bibbonego, którego przy tobie poleciła Noyers'owi, i nadto powtórzyła Masinemu odpowiedź daną przez ciebie temuż Noyers'owi, który to z rozkazu królowej doświadczał waszmości około sprawy najjaśniejszego księcia, podczas gdy ona sama podsłuchiwała was za drzwiami i również sama dała p. Masinemu rozkaz, aby cię wypróbował, co on też uczynił przezemnie, jak widziałeś, a potem pierwszy przerwał ową rozmowę żarcikiem o imieniu Bibbonego; co zaś do waszmości, bardzo się roztropnie znalazł.

— Mości księżę, odpowiedziałem, nie możesz waszmość zaprzeczyć, iż mam słuszne prawo uzalania się, że niebył uprzedzony od niego, i że mię poniekąd wystawiono na stracenie interesu niemniej jak siebie samego, który mając sobie włożony obowiązek bezwzględnego stosowania się do rozkazów waszmości, o mało żem wszystkiego nie wytrąbił; bo gdyby nie to, że p. de Noyers już mię był poprzednio kusił, przez co widziałem się zmuszonym do popierania wyrazów wyrzeczonych w jego przytomności, to zaiste byłoby już po wszystkim.

Książd JMé serdecznie się rozśmiawszy dodał:

— Cóż kiedy byłem pewien, że niedopuszczisz, aby było po wszystkim; i owszem wszystko się uratowało, tym żartem, który ani sprawy ani ciebie nie przyprawił o zgubę, ba, postawił cię jako męża *) w oczach Masiniego, co ma się znaczyć w oczach samego króla, który niebawem dowie się o wszystkim, tudzież w oczach królowej, która o tej godzinie już dostatecznie uwiadomiona. Owszem, te żale, coś je przedemną rozkładał, powtórz je Masinemu; bo niepomalu ci posłuży, jeśli go przekonasz, że pragniesz zależeć od niego, a nie od Noyers'a; wziął on to bowiem bardzo do serca, i chce aby jemu jednemu przypisywano zaszczyt przeprowadzonej sprawy. Obaczysz wtedy, że Masini rzecz tę w żart obracając na mnie jednego całą winę złoży, i będzie mię strofował żartobliwym sposobem, gdyż znam jego wrodzoną wesołość.

Tyle było rozmowy naszej dnia onego.

Następnego rana bardzo wczesnie przeprowił się król przez Wisłę niemając nikogo przy sobie oprócz Masiniego. Ten zaś odprowadziwszy króla do mieszkania królowej, wstąpił do swojej kwatery ogrzać się przy kominie, i zastał tam księdza JMcia ze mną, a wszedłszy zamiast pozdrowienia przywitał mię temi słowy:

— Co tu porabiasz waść, panie Minucci? Coś jak widzę zaprzyjaźniasz się z tym złośliwcem? Chyba żeś zapomniał jak wczoraj usiłował wywieść cię w pole i wystrychnąć na kłancę przed tym Francuzem?

Ja zaś głos zabierając przed księdzem JMcią, i rzecz dalej prowadząc tym samym krotochwilnym tonem:

— Ach! panie Masini, bardzo się coś obawiam że nie będziemy mogli tego samego powiedzieć co ten kum nasz.

— I czegoż? zapytał Masini śmiejąc się.

---

*) vi ha canonizzato per un 'uomo appresso il signor Masini.

— Oto tego, odrzekłem: kumie mój, jest nas dwóch złośliwców, ale większy złośliwiec z ciebie.

— Nie udało ci się! zawołał Masini, bo jest nas trzech w tej chwili, ale wczoraj rano *per Bacco!* było nas czterech, a ty ze wszystkich najsmutniejszym *) byłeś.

— Jakkolwiek bądź, panie Masini, odpowiedziałem, nie jestem dość walecznym aby się obronić od tak tęgich razów, i przeto gdy spadają na mnie, racz mi zawsze waszmość przychodzić w pomoc, żehy połowa onych spadła na *birbona*.

— Abyś waszmość miał pewność, że to uczynię, odpowiedział, odtąd już poczynam, i przerywam rozmowę o złośliwcu rzeczą o łotrze, o którym rozprawiałam z królem przez całą drogę, i przekonałem się że ma tę własność przerywania rozmów, gdyż Jego król. Mość skorom jego bardzo natarczywie zalecał, milczał przez czas jakiś, a potem coś wtrącał o jego przymiotach niepochlebnych lub przynajmniej nie przypadających do smaku Jego król. Mei. . . ale coś widzę, że nasz ksiądz jegomość się nadąsał; trzeba zawrzeć pokój za pomocą okowity; i tuśmy jeli tę rzecz okowitą zalewać.

W taki to sposób czyni się praktyki z tym człowiekiem, który jest doprawdy najuczciwszy i z jednaką gorliwością służy W. ks. Mei co JMć ksiądz Martinozzi.

Tegoż dnia po obiedzie byłem u króla JMci, który mię przyjął, i wprowadzony zostałem od Masinego do jednej z cel klasztornych przegrodzonej po środku przepierzeniem w pół wysokości, gdyż część jej służyła za przedpokój. Wszedłem, i podczas gdy oddawał po winne ukłony, głębokie uszanowanie należycie wyświadcając; Jego król. Mość pierwszy przemówił do mnie w te słowa:

---

*) Gra słów na wyrazie bliskoznacznym *tristo*, przez który można rozumieć złośliwca równie jak zasmuconego.

— Otrzymałem list, który wasmość wręczyłeś królowej dla mnie, o którym to pomówimy inną razą, gdyż tutaj nas słyszą (w rzeczy samej za przegrodą stali niektórzy panowie polscy), a królowa nauczy cię wszystkiego co nadal przedsięwziąć wypadnie. Czy masz inny jaki interes do nas?

— Najjaśniejszy królu i panie najmiłościwszy! zaszczyt jakiego doświadczam od W. król Mci, gdy jest mi danem ucałować polę jego szaty, stanie mi za najważniejszy interes, bo zarazem podaje mi zręczność usłużenia najjaśniejszemu panu mojemu przez oddanie W. król Mci tego oto listu.

Król JMó wziął list, który mu podawałem, czytał go powoli jakoby ważąc każde słowo, i nareszcie obrócił się ku mnie z zachmurzonem czołem:

— Pan wasz, rzekł, zaleca mi Bibbonego; pisał mnie już o nim Wielki książę; snąc niewiedzą że to furiant; zresztą wásć sam uważ, ażali to pora do wyprawiania posłów do Hiszpanii po wypłatę? Ale basta, zobaczymy się, zostawaj tymczasem z Masinim, — i nic więcej nie pomówiwszy do mnie wyszedł do drugiego pokoju, a jam został w pół osłupiały, widząc, iż nietylko do początku swego, ale daleko za początek cofnęła się ona sprawa, którą mi W. ks. Mość za ukończoną dać raczyłeś opierając się na listach Burattiniego, Martinozowego i Masiniego, i już zawstydzony wynosiłem się, gdym się spotkał z Masinim trzymającym w ręku listy W. ks. Mci do panów wojewodów, który rzekł mi:

— Idę do króla po list bezpieczeństwa dla przewiezienia papierów, któreś mi oddał wczoraj; i tak mówiąc pokazał mi makularz glejta onego, ułożony podług pisma W. ks. Mci, i opiewający, iż wiezione listy pochodzą od W. ks. Mci i są powierzone mojej osobie, który jadę tutaj dla oświadczenia chęci, jaką czujesz W. ks. Mśc służenia téj Koronie przez jedną lub dwie

kampanje; i że król JMć w tej rzeczy jest zupełnie obojętnym, wyjąwszy, że pragnąłby oglądać W. ks. Mość przez szczere a nieudane ku niemu przywiązanie swoje, i przeto życzy sobie jak najmocniej, aby panowie Ichmość obmyślili przyzwoity i sprawiedliwy pretext dla jego przyjazdu.

Poczekaliśmy nieco, ażby Masini wrócił od króla, zkąd gdy rychło wyszedł, powiedział mi:

— Jego król. Mość pochwalił wszystko i przykazał mi porozysłać te listy przez kozaków umyślnie na to wyprawionych.

Co w rzeczy samej nastąpiło przed nocą; myśmy się zaś przeprawili przez Wisłę, a jam rozdał listy panom zostającym w obozie, których było trzech: Referendarz koronny, Pac kanclerz W. Litewski, i Marszałek W. koronny, którzy się wszyscy pokazali wielce przychylnymi dla W. ks. Moi, i niecierpliwymi widzieć jego tutaj; jednakowoż mówiąc ze mną, poprzestawali na ogólniki, oprócz W. marszałka Lubomirskiego, który mi powiedział:

— Książę JMć Matjasz miał zawsze uczucia szlachetne i pochop do żołnierki; pożądanym jest przeto w tym kraju, tém więcej, iż jako oswojony z narodem niemieckim, mógłby ład zaprowadzić i utrzymać w karbach tych co tu mamy za pomocników, którzy przez złe rządy dowódców (była to przymówka do generała Susa głównego swego nieprzyjaciela) i przez niesforność żołnierza, więcej nam przynieśli złego niż dobrego, pomijając już, że płacimy za dwanaście tysięcy, a jest ich zaledwo dwanaście setek na pół umarłych z głodu (co było największą prawdą i oraz przyczyną nieprzyjaźni W. Marszałka dla generała Susa).

— Co do mnie, mówił dalej, wiele winienem Jego ks. Moi, bo już mię po dwakroć darzył swemi miłemi listy bez żadnej z mojej strony zasługi.

I tu się przytoczona rozmowa przerwała uwagami nad pięknnością Włoch, a szczególnie Florencji. Poczem wróciłem na moją kwaterę, dokąd przyszedł ze mną p. Cefali sekretarz W. Marszałka a gospodarz mieszkania, gdzie stałem samotrzeć z nim, z p. Masini i z p. Martinozzi. Przy obiedzie tedy Masini pod pozorem oznajmienia mi, że rozesłano wszystkie listy, nakręcił rozmowę na sprawę W. ks. Mci dotykając onęj z p. Cefali, a gdy zapewniał, że nie tak się rzecz miała jak kiedyśmy jedli w towarzystwie Noyers'a, byłem zmuszony odezwać się w te słowa:

— Panie Masini, mam wiele do mówienia o Bibbonim; — aby przerwać tę rozmowę.

On zaś na to:

— Nie, nie, panie Minucci; mówmy na serio, p. Cefali nie Francuz, chcę powiedzieć, iż pragnie rzeczywiescie, aby książę JMć przybył tutaj, a jakkolwiek liczy się do tych, którym królowa nie rada, abyś się zwierzał, możesz pomimo tego spuścić się całkiem na mnie w tej rzeczy; boć to uczciwy człowiek, choć nie każdy o tém wie.

— Przepraszam, odpowiedziałem, pragnąc zawsze odwrócić rozmowę, ale to szczególniejszy sposób chwaleńia!

— Pan Minucci nie umie lepiej chwalić, odparł p. Cefali, i ciągnął dalej:

— Nie szczędzę usiłowań, aby przeciągnąć p. Marszałka na naszą stronę; lubi on bowiem księcia Matjasza, ale nie chce przystać na to, aby przystąpiono do obioru następcy przed elekcją króla, i w tém przeciwnym jest chęciom pewnej osoby, która za nadto tego pragnie dla dogodzenia prywacie i w widokach nie najkorzystniejszych dla tej korony.

— Należy usiłować, rzekł Masini, aby przywieść tego pana do zezwolenia, i zrównoważyć niechęć jego ku

pewniej osobie, o której waszmość mówisz (a ta nie in-na jak królowa, bo chcę by zrozumiał dobrze JMé p. Minucci), walecznością, dobrocią i wspaniałością księcia Matjasza, i tym sposobem będzie można przełamać je-go upór.

W tém gdyśmy tak rozprawiali wszedł p. Stanisław syn W. Marszałka, młodzieniec liczący ze siedmnaście lat, a p. Cefali powiedział:

— Właśnie w téj chwili p. Minucci wnosił zdrowie p. Marszałka wielkiego koronnego, i mówił iż JMé p. Marszałek byłby osobą wedle animuszu najjaśniejszego księcia Matjasza.

P. Stanisław nie dał mu dokończyć i przerwał temi słowy:

— A waszmość p. Cefali powinieś był odpowiedzieć, że JMé ojciec mój szacuje tak wysoce zalety najjaśniejszego księcia Matjasza, że niemasz zgola rzeczy, któreby nie uczynił dla przysłużenia się jemu, i we mnie samym obudził tak silną żądzę poznania go osobiście przez wynoszenie jego waleczności i opowiadanie rycerskich spraw księcia JMci w Niemczech, że niewidzę godziny puszczenia się do Włoch.

— Pan Cefali dodał:

— Nie zabraknie jaśnie oświeconemu panu pogody do zadość uczynienia afektowi, jaki masz ku najjaśniejszemu księciu, i zaszczyt, iż skłoniłeś do jednomyślności z sobą JMé ojca swojego, wyłącznie będzie się tobie należeć. Ale tym czasem wypada wywzajemnić się za wniesione zdrowie.

Wtedy młodzieniec z dziwną udatnością, wzięwszy złocisty puhar sam go nappełnił i wychylił za zdrowie W. ks. Mci mówiąc:

— Ach mój panie! Jego ks. Mość odwdzięczy mi się we Włoszech lub w Polsce, a waszmość panie Minucci ręczęsz mi za to?

— Gotowość JMci księcia Matiasza jest za wielką, aby potrzebowała rękojmi; ale ponieważ jaśnie oświecony pan żądaś takowej dla mego własnego zaszczytu obliguję się jak najformalniej tym oto puhaem, który powtórnie poświęcam szczęśliwemu skutkowi zamysłów jaśnie oświeconego ojca waszmości.

I na tém wówczas stanęła rozmowa nasza. Dodać muszę, iż przez cały czas pobytu mego w obozie ten sam panicz codziennie był z nami, a ilekroć został sam na sam zemną rozwodził się nad dobrem, jakiegożby ztąd wynikło, gdybyś W. ks. Mość został królem tego państwa, które dzisiaj pełne zamieszek, bowiem nie król nim, powiadał, lecz niewiasta ambitna rządzi; jakoż później ten sam młodzieniec, o czém W. ks. Mość wnet posłyszysz, wyrobił u ojca, iż przystał na ciekłą następcy.

Dnia 15 października po obiedzie p. Masini zaprowadził mię do króla JMci z rozkazu Jego król Mci, który mię przyjmował pod namiotem, i wedle zwyczajn swego nie dawszy przemówić rzekł do mnie:

— Cóż to się znaczy, iż książę JMó Matiasz nie przybył później do Polski, jak to nam był zapowiedział przez O. Giovannelli, zapewniając o swojém postanowieniu?

To pytanie znalazło mnie nieprzygotowanego, a niespodzianie zagadniony niewiedziałem co odpowiedzieć, jeno to że zbieg okoliczności, tudzież niepokoję jakie zakłóciły były te strony odstrychnęły na czas jakiś W. ks. Mość od powziętego zamiaru; lecz skorobyś się dowiedział W. ks. Mość, że chodzi o służbę króla JMci, pewien byłem, iż nieomieszkałbyś natychmiast puścić się w drogę.

A król mi na to:

— Napisz do niego aby przyjeżdżał, i wytłómacz mu.

że tutaj nie tak źle jak się niektórym widzi. Czy porozdawałeś waszmość listy panom wojewodom?

— Porozdawałem, najjaśniejszy panie, odparłem.

A król JMó dodał.

— Jest ich wielu za nim, chociaż mu na przeciwnych nie zbywa; ale nie rozpaczajmy.

I tutaj zwyczajem swoim *basta* i uchyleniem czapki odpawił mię.

W ciągu tych dni przysły odpowiedzi na listy W. ks. Mei; niektórzy przysłali po dwie, jedną na list przez Martinozzego oddany, drugą zaś na ten, który ja przywiozłem: tamte otrzymał sam Martinozzi i posłał je temi dniami W. ks. Mei; te zaś zebrawszy razem opieczętowałem i wyprawiłem do Florencji pod datą 4 listopada. Nie mogłem wiedzieć wówczas co zawierały, gdyż były pieczętowane, ale wszystko co odpisywali p. Masinemu szło na pochwałę W. ks. Mei; a pismo p. Wojewody Ossolińskiego kilkakroć powtarzało: *Jestto książe godzien królewskiej korony, i może go Bóg naszej przeznacza.*

Dnia 19 października wróciłem do króla JMci do tego samego namiotu, a Jego król. Mość badał mię szczegółowo o stan zdrowia W. ks. Mei, o jego wiek, i jeśli go wspomina czasem, i czy go miłuje. Odpowiedziałem na wszystko jak wiedziałem, a szczególnie o wspomnianiu Jego król. Mei i przywiązaniu do niego, rozwodziłem się szeroko wykazując, że W. ks. Mość zawisł od rozkazów Króla IMci, czego najoczywistszym dowodem były zlecenia, jakie odebrałem od W. ks. Mości.

Król JMó zapytał:

— Czyż waszmość napisał do niego aby przybywał?

— Napisałem, najjaśniejszy panie, odpowiedziałem, ale list jeszcze nie wyprawion dla braku okazji.

Król zaś dodał:

— Napisz na nowo Panu swemu, aby przyjeżdżał, bo sprawa idzie jak najlepiej, a przy jego obecności pewniem, że się szczęśliwie i pomyślnie załatwi, dawszy się poznać Wojewodom niewątpliwie im się spodoba i uczynią wszystko co zechcemy.

I z tém mię odprawił; ale kiedy byłem już u drzwi Jego król. Mość zawrócił mię, i rozkazawszy mi przysunąć stołek, podyktował mi następny list, który tutaj przyłączam wraz z innemi poprzednio pisanemi przeze mnie do W. ks. Mci; a jakkolwiek wiem, że je W. ks. Mość otrzymałeś, posyłam ich odpisy, aby nad tak zebranemi w jedno łatwiej mu było, bez poszukiwania onych, czynić postrzeżenia swoje.

LIST DO NAJJAŚNIEJSZEGO KSIĘCIA MATJASZA

pisany przez Pawła Minuoci d. 19 paźdz. 1658

zpod Torunia w Prusiech, dyktowany p. króla Jana Kazimierza.

Król został bardzo zadowolonym z oświadczeń jakie mu czyniłem o niezmiennym zawsze afekcie W. ks. Mci ku niemu, i mówił mi, iż niewątpi o szczerości wyrazów moich; że zresztą nie teraz się o tém dowiaduje, i że sam zachował dotąd dawną swoją życzliwość dla dobra W. ks. Mci, którego tyle miłuje, iż raz jeszcze przed śmiercią radby go oglądał. Rozkazywał mi przeto na każdej danej mi przez siebie audiencyi, abym pisał do W. ks. Mci i radził mu postanowić rychły przyjazd w te strony; dzisiejszego zaś wieczora włożył na mnie obowiązek odpisania W. ks. Mci, iżbyś mógł wyruszyć i przybyć tutaj jako żołnierz, nie zaś jako książę; i że za jego przybyciem sama przytomność jego stałaby się skuteczniejszą od wszelkich zabiegów, któ-

rych się jednak nie szczędzi dla dopięcia celu. Zaczem
w imieniu samego Króla całuję ręce W. ks. Mci.

(podczas gdy ja pokornie nachyliam całować szatę jego).

DO KSIĘCIA MATIASZA TOSKAŃSKIEGO PAWEŁ MINUCCI

z tegóż miejsca i dnia tegóż.

(W cyfrach).

Dołączone tu pismo do W. ks. Mci, jest co do joty
dyktowanem przez Króla JMci, co nie wątpię iż W.
ks. Mość wnet poznasz zważając umiarkowanie zamie-
szczonych w niem wyrazów, które gdy napisałem, Jego
król. Mość rozkazał mi zostawić na stole tak podpisa-
ne i niezapieczetowane, a w godzinę potem odesłał mi
je złożoną pieczęcią wyobrażającą gwiazdę, i z podpisem
ręką któregoś dworzanina Jego król. Mci; myślałem,
że król IMć to uczynił, aby list on mógł być pokaza-
nym Królowej, bez której nieodwaga się na żaden krok
w tej sprawie. I w rzeczy samej pomieniona najjaśniej-
sza pani więcej niż ktokolwiek żądałaby widzieć tutaj
W. ks. Mość, i żadnych nie zaniedbuje środków, aby
przyjść ku temu. Co zaś się tyczy powodów tego jęj
tak gorącego pragnienia, o takowych prawią tutaj ro-
zmaicie. Prawdziwi przyjaciele (niech W. ks. Mość po-
zwoli mi użyć tego miana) W. ks. Mci powiadają, iż
ją skłania chęć stósowania się do upodobań Króla IMci,
i afekt serdeczny tejże najjaśniejszej pani ku domowi
Toskańskiemu, a ku W. ks. Mci w szczególności, jak to
królowa IMć sama mnie wyraziła. Przebieglejsi zaś
w polityce utrzymują, iż to czyni dla zachowania się
na królewskiej stopie, oddając później w dozgonną przy-
jaźń W. ks. Mci siostrzenicę swoją; i ci może nie zbyt

dalecy od prawdy, jak to wnosić mogą ze słów p. Masinego, który mię zaręczał, iż Jój król. Mość chętnie wydałaby siostrzenicę swoją za najjaśniejszego księcia Kozmasa, i że tym celem sprowadzała jój wizerunek, uważając, iż W. ks. Mość byłby za nadto podeszły w leciech w porównaniu z panienką, która nie skończyła dwunastego roku: że zaś to wszystko czyniła dla zapewnienia sobie przytułku w tym najjaśniejszym domu w przypadku śmierci króla, lub dla dostania go tutaj w razie gdybyś W. Ks. Mość został obrany królem. Inni złośliwsi twierdzą, iż to czyni, aby utrzymać w niezgodzie i w zazdrości tych panów, i rządzić nimi jak jej się podoba, wedle prawidła onego: *Divide et impera*. Inni, że to czyni dla upatrzenia szczęśliwej doby, stosując się tym czasem do woli królewskiej, aby przejść później na stronę Kondensza. Inni znown, że zdąża ku wszystkim tym celom, razem, jak ta która ma głowę pełną kabał i praktyk niestwornych, i nieposiadając jako niewiasta zdolności do oznaczenia i wytknięcia sobie lepszej drogi, a nie przyjmując rad od nikogo, czeka ażby ją zbieg okoliczności przywiódł do postanowienia jakiego już nie będzie w jój mocy odwłóczyć. Atoli jakiegokolwiek są jój dążności, to pewna, iż postępuje w całej tój sprawie z nadzwyczajną roztropnością, i z niekobięcem rozgarnieniem, a to zawsze na korzyść W. Ks. Mci, który jesteś czczony i poważany do najwyższego stopnia, co ja widzę i znam lepiej od innych jako ten, który się szczycąc czcigodnym mianem sługi W. Ks. Mości, odbieram od tych panów niesłychane honory, lecz je zawdzięczam wszystkie W. Ks. Mci, któremu tym czasem całuję z uszanowaniem podolek szaty.

DO TEGOŻ NAJJAŚNIEJSZEGO KSIĘCIA MATIASZA

dnia 21 października 1658.

(w cyfrach.)

We dwa dni po napisaniu powyższych listów w cyfrach, których dołączone pismo jest duplikatem, najjaśniejsza pani przysłała po mnie i powiedziała mi:

— Wiem żeś pisał waszmość do księcia Matiasza, aby przyjeżdżał; napisz więc jeszcze nagle go bardziej niżes dotąd czynił, tak aby się ruszył z miejsca, i powiedz mu że niezawodnie jego przytomność rzecz całą rozstrzygnie.

Odpowiedziałem iż usłucham Jój Król. Mci, która mię zapytała azali używałem osobnego klucza pisując do W. Ks. Mości; odpowiedziałem że używałem; ona zaś dodała:

— A zatém pisz waszmość.

Ośmieliłem się natrącić Jój Król. Mci czy byłaby tego zdania, abym w liście moim zażądał przysłania tutaj osoby umocowanej do ostatecznego ułożenia sprawy i dobicia onój; odparła nie dając prawie domawiać:

— Nie, mój panie, nie, nie potrzeba: osobą tą powinien być on sam, który osobiście przybyć tutaj musi dla objęcia tego co dlań otrzymamy.

Z tych słów poznałem że król JMé pokazywał list mój królowej, która mię tém więcej utwierdziła w przeświadczeniu o swojej prawdomówności. Niech mi więc wolno będzie ze czcią należną W. Ks. Mci zachęcać go, abyś się pofatygował ¹⁹⁾ dla uszczęśliwienia i objęcia

¹⁹⁾ a pigliar questo scommodo per avventurare un regno. — Uderza często w ówczesnych sprawozdaniach posłów zagranicznych pewne lekceważenie praw i najwyższej władzy w Polsce, bezwzględne ja-

królestwa, które sądząc z obecnego stanu rzeczy już niejako należy do W. Ks. Mości, któremu tym czasem pokornie uniżony szatę ze czcią całuję:

W wieczór potem gdym jadł wieczerzę z p. Masini, ten mi rzekł:

— Jego Król. Mość życzy sobie abyś waszmość napisał do ks. Matiasza namawiając go przyjechać tutaj.

Ja zaś odparłem:—Jużem napisał, a Jego Król. Mość sam przeszłego wieczora podyktował mi list, który został w królewskim pokoju a który mnie odesłano z luźną pieczęcią, jak o tém waszmość wiesz.

— Wiem bardzo dobrze, powiedział Masini, ale czyż ma odpisać?

— Odpisze zapewne; ale proszę waszmości panie Masini, dla czegoż nie pisze Jego Król. Mość któremuby prędkiej uwierzono?

Odpowiedział Masini: — Mógłbym waszmości odrzec: Dla tego iż Jego Król. Mci nie chce się pisać, i taką odpowiedzią zadowolić cię troszkę, ale chcąc cię zadowolić zupełnie powiem ci, że ponieważ sprawa jeszcze nie ułożona, dobrze jest i jak najlepiej, że Jego Król.

---

kies frymarczenie koroną Jagiellonów: smutny owoc naszych własnych rosterków, wyuzdania i pozbawienia przez nas samych majestatu królewskiego świętości i nietykalności swojej. Poseł tokański współziomek Machiawela, podstępny, akryty i śliżki, wiadać jak się łamie ukłonem za każdym niemal okresem, a zarazem potrząsa każdy z nich subtelną jak pyłek ironią, namiętnością, ogładnem i drwiącym dworactwem. Powiernik włoskiego panka po ciężkie berło Batorego przybyły, dowiecipkuje z pewnym florenckim atycyzmem okadzając niepowściągliwe samowładztwo Medyceuszów, i pieści się niera z zwykrętnemi metalicznego dźwięku okresy, którym w polskim przekładzie niepodobna zachować właściwych cech, jak z dżótowaną przez Beavenuta rękąjęsioją puginą, ciskając z pod niskiego ukłonu warokiem szyderczej litości na wężatego i rubieżnego sarmatę, któremu przyjechał panować z nowożytnych Aten gźdź do oboru na scytyjskiej równinie (*prawyjsiek tłumacza*).

Mość nie wychodzi nigdy z ogólników, dając do zrozumienia że książę Matiasz nie zajmuje go więcej niż kto inny, i że chce zostawić tym panom swobodę ich głosów, usiłując aby się nigdy spostrzedz nie mogli, że on go przywołał; byłoby to bowiem śmiertelnym ciosem dla całej sprawy; i zyskałoby się odmowę od tych nawet którzy najgorliwiej sobie życzą księcia JMci.

— To niech przynajmniej napisze królowa, odparłem.

— Dla Boga! zawołał Masini, gdyby tym polakom przyśniło się tylko, że królowa skłonna ku temu, rzecz by natychmiast w łeb wzięła. Czyliż nie widzisz waszmość z jaką ona ostrożnością postępuje w tych praktykach? Czyliż nie doznałeś przez się, iż dopóty nie dała poznać waszmości zamysłów swoich dopóki się nie przekonała z licznych prób że może zaufać skrytości twojej? Azaliż nie odgadłeś z danego sobie rozkazu, abyś mnie nawet nie dowierzał, że chce cię przyuczyć do wystrzegania się wszystkich i nie wydawania przed nikim, że Jój Król. Mość ma jakikolwiek udział w tej rzeczy? Czyliż nie zabroniła tobie pisać, aby przysłano ztamtąd pełnomoenika? a to także z obawy, aby się co nie odkryło, i dla usunięcia wszelkiego cienia jakiby mógł paść na księcia Matiasza. Czyż zresztą nie widzisz jak się w tej rzeczy obchodzi z Noyers'em największym poufańcem swoim? Daje mu do pojęcia że pragnie księcia Matiasza jedynie przez pobłażanie dla króla, który go miłuje jako krewnego, ale niby w rzeczy samej radby Konduszowi; a to zaś właśnie dla zepsowania wszystkich praktyk rzeczonego Kondusza, czyniąc jawném mniemam pragnienie swoje, i dowodzi tego, iż Noyers przez to samo że zdradza księcia Matiasza dyskredytując go przed polskimi panami, popiera mimowolnie jego wziętość, a obala Kondusza którego w ich przytomności pod niebiosą wynosi i często nawet z największą nieroztropnością zaleca jako kandydata królowej.

Poczém przez kilka tygodni o żadnej już sprawie nie mówiłem, albowiem królowa JMé była po tamtej stronie Wisły, a my zaś, jak wspomniałem, staliśmy po tej stronie pod Toruniem gdzie był król, z którym jednak nie nadarzyła mi się nigdy zręczność pomówienia; znużony przeto próżną bezczynnością, a nie mogąc się oddalić gdyż królowa tego nie chciała, jednego poranka co Wisłę przebyła, kazałem jęj powiedzieć że chętnie do Gdańska bym pojechał, a Jęj Król. Mość nie tylko że aprobowwała takowe postanowienie moje, ale rozkazała nawet dać mi jedną ze swoich karet poszóstnych. Jakoż udałem się do Gdańska spólnie z p. Masini, który chciał jechać ze mną dla rozpoznania i objęcia kaduka po rokoszanie nadanego mu od króla i wynoszącego, jak mówiono, do dwudziestu pięciu tysięcy szkutów; owszem sam Masini obudził we mnie ciekawość obaczenia Gdańska, i sam wyprosił dla mnie u królowej pozwolenie na tę wycieczkę. — Ów kaduk, co to jego połowa miała mi się dostać w podarunku od Jego Król. Mei, który go był podzielił między mnie a Masinego, poszedł z dymem, i nie się innego nie zyskało nad wydatek 25 czerwonych złotych na prokuratora i trybunały gdańskie, gdzie się pokazało, iż puścizna ona obciążona posagami i fideikomisami, i przeto z dóbr stołowych królewskich dano nam dwieście czerwonych złotych na konto sprzedaży tych rzeczy, z których jakkolwiek zadłużonych skarb jeszcze tę sumę wyciągnąć potrafił. I tak przyszło jechać bez żadnej dla siebie korzyści.

Wróciliśmy zatem pod Toruń ku końcowi stycznia, gdzie wieczora jednego rozmawiając z p. Masinim rzekłem doń:

— To już ostatecznie nie będzie z interesu Bibbonego? A jednak, panie Masini, listy waszmości równie jak Burattinego, Noyers'a i samęj królowej opiewają że

to sprawa skończona, i że niczego innego nie brakło, jak żeby zabrał depesze; w tej to pewności Wielki książę JMśc rozkazał mi, nie już abym się trudnił interesem Bibbonego, ale żebym prosił o depesze tego się interesu tycejące. Któż więc teraz zdoła wybić z głowy najjaśniejszemu Wielkiemu Księżciu że to ja wszystko popsulem? Zaprawdę, tak mię rzecz ta boli, że gotówbym nie wracać już więcej do Toskanii.

— Prawda to wszystko co mówisz, odparł Masini, alić interesa w Polsce zawsze takim trybem idą!

— Jamci przekonany o tém, powiedziałem, ale któż przekona W. księcia o tych polskich obyczajach, gdy oto mam w ręku świadectwo waszmości równie jak innych że ten interes już ułożony? Może list od króla JMci lub od królowej, albo od waszmości czy innych jemu równych, dowodzący żem w niczém nie wykroczył przeciwko mojemu obowiązкови? Nie, bezwątpienia; albowiem Jego Książęca Mość wie bardzo dobrze iż takowe świadectwa przedniejszych osób gdy się kto o nie postarać umie, bywają dawane, lubo się nieraz z prawdą rozminą? Jedném słowem jestem zgubiony, zdiskredytowany i pogrążony w rozpaczyl... Ależ dla Boga! panie Masini, jeśli Jego król. Mość chce wyprawić Bibbonego jako posła dla zażądania wypłaty, czyliż nie może posłużyć za wymówkę zwrócenie Złotego Runa ś. p. króla Władysława, lub powinszowanie nowonarodzonego syna?

Masini widząc mię przywiedzionego niemal do rozpaczyl i powodowany raczėj swoją przyjaźnią ku mnie niż chęcią usłużenia Bibbonemu, a znając do tego żem mówił więcej jak prawdę, i słysząc com doradzał dla ubarwienia istotnych celów poselstwa, powiedział mi:

— Idźmy do króla JMści; przełożysz mu te pretexta.

— Waszmość zrób mi tę łaskę, odpowiedziałem, i pomów sam z królem, bowiem nie zdaje się mi tą razą

przyzwoitością, abym wyjeżdżał z takim zuchwalstwem.

— Nie, nie, odrzekł Masini, chcę aby wszystkim zaszczyt należał się tobie.

I tak wprowadził mię do króla JMści pod ten sam namiot co przedtém, gdzie Jego Król. Mość skoro nas ujrzał odezwał się dość wesoło:

— Cóż nam powie Minucci?

— Najjaśniejszy panie, rzekłem, błagam W. Królew Mość o wybaczenie mi śmiałości z jaką pozwalam sobie tłumaczyć na własną korzyść jego królewskie wyrazy.

— Mów śmiało.

— Wasza Król. Mość raczyłeś mi powiedzieć, abym sam uważał azali mi się zdawało dobrą wymówką wyprawiać ambasadora do Hiszpanii po pieniężną wypłatę, z czego rozumiejąc że jeśliby podano W. Król. Mości inną lepszą wymówkę, skłoniłbyś się do posłania onegoż, ośmielam się podać takową.

Jego król. Mość namarszczywszy czoła przebaknął pod nosem.

— A więc?...

— Wymówka powinszowania téj koronie, prowadziłem dalej, nowonarodzonego syna zdaje mi się wcale nie od rzeczy, równie jak ona druga oddania Złotego Runa, którą mam za niezbędną.

— Dobrze, dobrze, odpowiedział król; ale Złote Runo jest w Toskanii; ma je przy sobie książdz Mąkowski bawiący teraz w kąpieli w San-Casciano; można będzie napisać, aby mu je oddał. Pojedzie... pojedzie... postawi na swoim ten nic do rzeczy!... Ale ponieważ Wielki Książę i pan jego tyle się wstawiali za nim, niewiedząc co zacz, chcę aby się zobowiązali jeszcze więcej, bo nie ufam jemu, i przeto go nie poślę jeżeli z nim nie pojedzie dworzanin Toskańskiego dworu; pomyślałem zaś o tobie: co mówisz na to?

— Najjaśniejszy Panie, odparłem, jestto zaszczyt, którego nie jestem zdolny wyobrazić sobie, a cóż pragnąć, a cóż dopiero dostąpić! ale błagam królewskiej dobroci W. Król. Mości, abyś się raczył zastanowić że moja wola nie moja będąc związaną na usługi najjaśniejszego księcia Matjasza.

— Wiem, odpowiedział król, wiem już o tém; ale jeśli poproszę o waszmość księcia Matjasza, pewien jestem że nieodmówi mi ciebie.

— Wasza Król. Mość, rzekłem, liczysz więc odtąd jednego sługę więcej. A król JMć dodał:

— Zostawaj waść z Masinim, i powiedz mu aby mi przypomniał tę rzecz.

Pan Masini następnego rana dotykał wobec króla tego interesu i otrzymał rozkaz przygotowania owych błogosławionych depesz, do których tak długo wzdychałem, lubo jeszcze i pod koniec przywiodło mię o wzdychanie niepodobieństwo przyłożenia koronnej pieczęci, z powodu niebytności W. kanclerza równie jak podkanclerzego koronnego, piastujących pieczęcie u dworu polskiego. Jednak czwartego dnia przybył ten ostatni i przywiózł także wiadomość o śmierci księdza Mąkowskiego w kąpielach w San-Casciano, i o zwróceniu depesz powierzonych jemu dla oddania Złotego Runa; wypadło zatem układać inne na imie Bibbonego, co też nastąpiło, i 25 stycznia w wieczór wręczono mi takowe dla Bibbonego pisane z rozkazem przedstawienia onych W. Księciu JMci, iżby je sam nowemu posłowi powierzył; com wnet skutecznił po przybyciu mojem do Florencey. Sam zaś król JMć oddał mi list złożony przezemnie W. Ks. Mości, w którym go uprasza o moję osobę dla posłania mię z Bibbonim jako swego sekretarza przy poselstwie, gdy już mię takim mianował był swoim królewskim dyplomem podobnie W. Ks. Mci złożonym. Atoli W. Ks. Mość nie życzył sobie abym zostawał na téj służbie

dla słusznych powodów od mego dobra nieodłącznych. Pomienione zaś depesze równie jak list do W. ks. Mei i dyplom królewski dla mnie noszą datę miesiąca listopada, lubom je odebrał, jakem się już wyraził, pod koniec stycznia, gdyż wówczas dopiero król JMć przystał na podpisanie onych, czego nigdy przedtém niechciał być uczynić, jak już o tém rozwodzisto pawiłem. Nie mogę innéj przyczyny przypisać jego postępowaniu, krom téj, że chciał może pokazać panom dygnitarzom, jakoby pobyt mój u dworu był spowodowany oczekiwaniem tych depesz leżących od początku listopada, co było w kilka dni po moim przyjeździe.

Przez ciąg wyglądania wspomnionych depesz, królowa JMć przewoziła się kilkakrotnie na tę stronę Wisły; lecz nigdy nie byłem u niej, wyjąwszy ranek 20 stycznia, którego Jój Król. Mość chcąc się na powrót przebrać przez Wisłę, i zatrzymawszy się pod małym namiotkiem na wybrzeżu, gdzie czekała wiadomości o bezpieczeństwie przewozu, jaką przynieść mieli słudzy tym celem wysłani, kazała mię przywołać, bowiem byłem tam z innemi... (*rękopism wydarty w tém miejscu*).... gdy weszłam do namiotu powiedziała mi w przytomności Noyers'a że wiele zdziałał na korzyść Bibbonego, i abym to opowiedział najjaśniejszemu W. Księciu dodając jako król niechciał się dać skłonić, i jeśli to uczynił, że to dla tego jedynie aby przysłużyć się Wielkiemu Księciu, który był przeto obowiązany obwarować się przeciw Bibbonemu by czego niespłatał ¹¹⁾). Są to do-

---

¹¹⁾ Ów margrabia Bibboni poseł Rspłtój polskiej przy dworze hiszpańskim, wielki pan i hultaj razem, protegowany przez Medyceuszów a wzgardzony od Polaków, przez długi czas zajmował sobę dwa najświetniejsze podówczas dwory w Europie. Używano go na pozór do rozstrzygnięcia losów korony polskiej i powierzano mu order złotego runa także jako pozór do odebrania sum neapolitańskich; miał on to do siebie że śmieszył biesiadujących i przerywał rozme-

słowne wyrazy Jój Król. Mości, której ośmieliłem się błagać o pozwolenie odjechania do Włoch; królowa zaś odpowiedziała mi:

— Nim otrzymasz depeszę dla Bibbonego wrócę na tę stronę i będę się widziała z waszmością.

Tymczasem oznajmiono że przewóz bezpieczny, a Jój Król. Mość wsiadła natychmiast do koczka z drugą panią już niemłodą, i z dwoma hajdukami z tyłu, za nią zaś Noyers w innym koczku z jednym hajdukiem z tyłu, i tak szybko wyruszywszy przejechali po lodzie na drugi brzeg Wisły, która następnej nocy puściła od południowego wiatru, tak iż przez kilka dni przewóz był niepodobnym, nie tylko koczem ale nawet batem; i przeto królowa nie wróciła już na tę stronę Wisły aż po dziesięciu dniach, a wróciwszy zatrzymała się z całym dworem aby być przytomną przy poddaniu się Torunia, które w tychże dniach nastąpiło.

Po otrzymaniu depesz p. Masini zaprosił mię do kwatery najjaśniejszej pani, a wszedłszy do środka zostawił mię sam na sam z p. de Noyers, któremu wyrządzałem siłą grzeczności, dziękując mu że się włożył do króla za Bibbonim i dodając że dla odwdziężenia się wystawię W. Księciu JMości jego zasługi w tym względzie.

— Żadnych w tej sprawie nie mam zasług przed W. księ-

---

wy; dyplomaci ówczesni na korzyść jego pracowali szlachetnie, bez ogródek łotrem go nazywali, a król nazwawszy go furfantem wbrew własnej woli i z przymusu także wyprawiał go do Hiszpanii jako przedstawiciela swego. Dwory poruszają mu swe interesa, zabezpieczały się przeciwko niemu: słowem ten człowiek uosabiający wszystkie sprzeczności, ten ciekawy oddawca złotego runa wędrującego z nim na podobieństwo jak hajecany Janos z krajów przyległych starożytną Kolahidzie, ten wielki dźwigacz pozorów; poseł pomimo wszystkich, łączy w sobie cechy potrzebne do uczynienia z niego awanturniczej na pół fantastycznej choć arcydziełowych postaci dla powieści, jeżeli go który z naszych pisarzy chciał wprowadzić kiedy do romansu lub dramatu. (Frayssick tłumacza.)

ciem, odrzekł; ale spodziewam się mieć w krótko zaszczty usłużenia najjaśniejszemu jego domowi w rzeczy nierównie ważniejszej.

— I te jego miłe chęci, odparłem, przełożę W. księciu JMści, który pewien jestem że się z radością dowie jak zacnej osoby zyskał przychylność; słusznie więc będziesz mógł waszmość spodziewać się jego wdzięczności skoro się zręczność nadarzy.

Zbýwałem go także podobnemi ogólnikami gdy począł rozmawiać o W. Ks. Mci, i twierdziłem że W. Ks. Mość będziesz podzielał uczucia W. Księcia, it.d. — W tém wszedł Masini, i powiedział Noyers'owi:

— Jój król. Mość żąda pana Sekretarza Minucci; a ten wprowadziwszy mię został sam z Masinim, który czekał na mnie do końca posłuchania. Skorom się pokazał Jój król. Mość powitała mię temi słowy:

— To już panie Minucci, jedź sobie z Bogiem; rozpowiedz najjaśniejszemu Księżciu w jaki sposób i jak wiele uczyniłam na jego korzyść, i zapewnij go że nie ustane w tym zawodzie. Rozkazałam Masinemu, aby ułożył list odprawny na twoje imię; będziesz mógł powiedzieć Księżciu JMci że cała przeszkoda ogranicza się na trzech czy czterech przeciwnikach najwięcej, których snadno pozyskać jako zależnych od W. Marszałka, który okazawszy się dotąd przeciwnym nie Księżciu JMci osobiście, ale obiorowi następcy, przekonany kilka godzin temu przez syna swego, głośno się z tém odezwał, iż zgadza się na elekcją księcia bitnego i łagodnego, co jedném słowem znaczy księcia Matjasza, i ma się znać także iż sprawa na pewno w ręku naszym. Poradź mu jednak aby się wybrał nie dworno, i jechał jakoby pocztą. Idź waszmość pożegnać króla, i za jego pozwoleniem będziesz mógł potém wyjechać kiedy ci się podobą. Odpowiedziałem zanosząc dzięki Jój król. Mci za to co uczyniła była i uczynić jeszcze mogła dla W. ks.

Mości, a gdym już odchodził, królowa JMśc zawróciła mię i rzekła:

— Ach! Minucci, jedźże potem do Hiszpanii z Bibbonim.

— Najjaśniejsza pani, odpowiedziałem, winienem posłuszeństwo królowi JMci, i co do mnie, pojedę jak najpewniej jeśli ksiązę JMśc pan mój miłościwy pozwoli na to.

— Nie myślę, odparła, aby cię puścił, ale zechce cię przywieść tutaj z sobą.

— W każdy sposób i na każdym miejscu, najjaśniejsza pani moja, będę chciwym fortuny poświęcenia samego siebie królewskim skinieniom króla JMci i Waszój król Mci, i przeto ją usilnie błagam o rychłe uszczęśliwienie mię podobnym zaszczytem.

Odpowiedziała królowa:

— Wszędzie i zawsze może się nadać sposobność korzystania z waszmości, i chętnie to uczynimy, bośmy poznali twoją zdatność, i chcemy abyś się upewnił o życzliwości naszej ku tobie.

Tu powtórzyłem dziękczynienie moje i wyszedłem; a p. de Noyers przyjmował mię na podworzu i przy p. Masinim obsypywał mię przesadzonemi komplementami, wtrącając często imię W. ks. Mci, i byłby mię może dotychczas trzymał gdyby p. Masini krotochwilnym swoim zwyczajem nie był mię uwolnił od tego obłężenia biorąc mnie pod ręce i wołając:

— Chodźmyże na obiad, przekąsić coś, już pora! p. de Noyers jest tak ugrzeczniony i tak rozkochany w waszmości, że gotów nie skończyć nigdy!

I to mówiąc pociągnął mię za sobą przeciąwszy w polowie oracją i nie mi nie ozwoliwszy na nią odpowiedzieć, jeno w krótkości:

— Sługa waszmości! zawsze i na każdym miejscu najniższy sługa jego!....

Wróciwszy do naszego mieszkania, gdzie p. Cefali na nas czekał, zasiadliśmy do stołu, a p. Cefali który zrazu nic nie mówił, bo jadł wiele i prędko klnąc się tylko do czasu między dwoma kęsy że polski obiad to przecie nie włoska sałata, podjadłszy oznajmił, iż W. Marszałek wraz z p. Stanisławem synem swoim deklarował, jako gotów jest przystąpić do elekcji następcy. P. Masini zaś na to:

— Królowa wie już o tém. Waszmość zaś panie Minucci obowiązany jesteś oddać sprawiedliwość JMci p. Cefalemu przed najjaśniejszym księciem, za wszystko co przeprowadził w tym celu z jaśnie oświeconym panem.

— Zapewniam, odrzekłem, JMć p. Cefalego, że niezaniebam powinności mojej, i tuszę iż niebawem skutki tego pozna ze wdzięczności, jaką mu świadczyć będzie Jego ks. Mość, pan mój miłościwy.

Powiedział mi potem Masini:

— Mam ułożyć list odprawny od królowej dla ciebie, ale muszę mieć na to rozkazy króla JMci, o które się postaram dzisiaj, kiedy waszmość pójdziesz z pożegnaniem do króla. Jednem słowem królowa chciałaby już widzieć obranego następcę, i czyni wszystko co umie i może aby to przyszło do skutku; lecz w każdym razie pragnęłaby aby Jego ks. Mość przyjechał tutaj, i wymaga po waszmości, abys przekonał o tém wszystkiem Jego ks. Mość.

Tegoż dnia odwiedziłem króla z którym Masini już był mówił; Jego król. Mość polecał mi, abym wystawił W. ks. Mci że sprawa rozpoczęła się jak najpomyślniej i że do niego należało zapieczętować onę przyjazdem swoim tutaj.

— Będziesz się kłaniał mojemu imieniu W. księciu JMci, tudzież wszystkim książętom, a szczególnie kardynałowi Karelowi.

Powiesz W. księciu, że tyle doznałem nieprzyjemności z kardynałem Santa-Croce zaszczyconym purpurą na nasze wstawienie się, że postanowiłem nie wdawać się więcej w sprawy duchowieństwa; ale to postanowienie moje nie ma być wszakże z uszczerbkiem monsignora Vidoni, który się tak dobrze sprawował w tém królestwie i tak wiernie służył Stolicy Świętej. Radbym więc aby W. ks. wiedział o tém dla własnego zadowolenia, jeśli przypadkiem nie będę zalecał promocji przez niego popieranej. W Hiszpanii zaś zachowasz się waszmość wedle instrukcji, jakie ci każemy wręczyć przez Masinego przed wyjazdem twoim, lub też zastaniesz je we Włoszech w ręku księcia Matjasza.

I pożegnał mię życzeniem szczęśliwej drogi. To co mnie powiedziała królowa na ostatniem posłuchaniu, a król na pierwszém, było mi oddane na piśmie od p. Masinego z jedynym dodatkiem niżej umieszczonych wyrazów, których jednak sam nie słyszałem od króla JMci, a które, jak W. ks. Mość widziałeś, następują po słowach: iż do niego należało zapieczętować sprawę przyjazdem swoim tutaj: — *albowiem nie ośmielimy się zwołać sejmku w tym celu bez przytomności księcia Matjasza, aby nie psować tego cośmy już zdziałali, i przeto namów go, aby się wybrał niezbyt dworno dla swojej własnej wygody.*

We dwa dni potem wsiadłem do koczka z księdzem Martinozzi, i udaliśmy się do Warszawy, gdzie go zostawiłem; ztamtąd jechałem do Krakowa z p. Burattinim, a z tego miasta do Wiednia, gdzie zabawiłem dni dziesięć; potem nareszcie na Wenecję do Florencyi, i zaraz przyjechawszy, jak wiadomo W. ks. Mci, udałem się do najjaśniejszego W. księcia i przełożyłem mu rozkazy królestwa Ich Mci składając depesze dla Bibbonego. Po czém pośpieszyłem do W. ks. Mci, któremu wręczyłem listy królewskie, oraz dyplom na Sekretarza dla

mnie ¹²⁾, i opowiedziałem mu ustnie wszystko co się mieści w niniejszem Sprawozdaniu, które składam W. ks. Mci, abyś z prawd, jakie w sobie zawiera, poznał W. Ks. Mość stan całej sprawy i przedsięwziął kroki, jakie mu się stósowniejzemi wydadzą.

Przypis objaśniający powyższe zabiegi.

Należy wiedzieć iż Jego ks. Mość nie zebrał się pojechać, przez co wszystkie się układy pozrywały, a królowa która chciała króla zawisłego od siebie, obróciła się do Kondeusza; ale spotkała większe przeszkody niż kiedy chodziło o księcia Matjasza; a nadewszystko znalazła nieprzełamany opór w Marszałku W. K. Lubomirskim, którego starała się przeciagnąć na swoją stronę; lecz on się wzbraniał zapewniając, iżby na księcia Matjasza przystał, lecz że żadną miarą nie zezwoli na Kondeusza. Ztąd później wynikł sejm zwołany przez tegoż Marszałka W. K., który się wkrótce przedzierzgnął w otwarty rokosz przeciwko królowi Japowi Kazimierzowi, o mało że nie wziętemu w niewolą od W. Marszałka, co razem ze śmiercią królowej stało się powodem dobrowolnej abdykacyi króla Jana Kazimierza.

Należy także wiedzieć że ona skłonność do księcia JMci Matjasza nie wygasła w panach polskich, i nawet po jego śmierci przeniosła się na najjaśniejszy dom Toskański. Okazał onę dostatecznie Pawłowi Minucci pan wojewoda Ossoliński, który bawiąc we Florencyi i mając sobie ofiarowane usługi wspomnionego Minucci,

---

¹²⁾ Jego Wielebność Arcybiskup Florencki Ferdynand Minucci zmarły 1855 roku był potomkiem Pawła, posła niegdyś Toskańskiego do Polski. W papierach zacnego pasterza ma się dotąd przechowywać ów dyplom na sekretarza przez Jana Kazimierza dany, o którym Paweł Minucci ze szczerem upodobaniem sda się wspominać.

(Przypisek tłumacza.)

prosił go, aby mu pokazał księcia Franciszka Mariana, i wywiadywał się o jego charakterze i naukach mówiąc:

— Polska potrzebuje króla, a mało domów jest w stanie dać jéj takiego jak ten.

Minucci starał się aby piastunki strzegące księcia JMci Franciszka Mariana wyprowadziły go o umówionéj godzinie na balkon, aby go wojewoda mógł oglądać (bowiem ten pan unikając opóźnień i straty czasu nie chciał być u wielkiego księcia); atoli snąc pokojowiec wyprawiony po to do pałacu nie umiał się wytłómaczyć lub go niezrozumiano; bo wyprowadzony został najjaśniejszy książę Ferdynand, będący pod ów czas małym chłopięciem. Na jego widok wojewoda powiedział Minuccemu:

— Dla Boga! wszakże to dziecko!

A Minucci na to:

— Jaśnie Wielmożny Panie, kobiety nie zrozumiały to jest syn następcy JMci Toskańskiego; ale książę Franciszek Marian nierównie starszy i większy od niego.

Odpowiedział wojewoda:

— Spieszę do Rzymu, aby na maj być w Polsce na sejmie który ma się otworzyć dla elekcyi nowego króla, ponieważ terazniejszy chce koniecznie abdykować: Wracając z Rzymu będę przejeżdżał tędy; złożę wówczas hołd mój wielkiemu księciu, i zobaczę przytém młode książątko; wierzaj mi panie Minucci, iż wszyscy mamy oczy zwrócone ku temu domowi.

Atoli p. wojewoda nie wrócił na Florencyą, i wszystko się urwało; ja zaś pomimo tego chciałem zostawić najmniejszy pamiętnik, aby wiadano że jeśli najjaśniejszy dom Toskański zasługuje na królewską koronę, to już mu nie wiele brakowało aby onę w rzeczywistości osiągnąć; że słowem zależało od księcia JMci Matjasza zostać królem, a że księciu JMci Franciszkowi Marianowi małoletność tylko stanęła na zawadzie.

Tę prawdę potwierdził później JMć p. Sekretarz Masini, który przybywszy w poselstwie do Florencyi dla otrzymania pomocy dla Polski, rzekł Pawłowi Minucci na widok przejeżdżającego karetą księcia Franciszka Mariana:

— Gdyby ten ksiązę miał był tyle lat co dzisiaj gdy obrano króla Michała, zapewneby korona polska była dzisiaj na jego głowie; bo przed rozpoczęciem sejmku elekcyjnego niemało mówiono o nim między tymi panami, prawiono jak o kandydacie do korony chociaż nim nie był; a gdyby go zaproponowano było, nie pewnością że los byłby padł na niego dla wielkiej czci i miłości, jakie zjednała sobie święta pamięć księcia Matjasza u tych panów; gdyż wszyscy mówią dotąd o Toskańskim domie jak o tym, z którego ma kiedyś wyjść przyszły ich król. Tą samą czcią powodowany terazniejszy król Sobieski przysłał W. ks. JMci w darze prześliczne siodło i inną zdobycz na tureckim Baszy, którego przed elekcyą jeszcze swoją zwyciężył i zniósł pod Chocimem. Są to przesławne trofea jego waleczności złożone w tym najjaśniejszym domu jako na stanowisku najwidoczniejszém i najbardziej poważaném od narodu Polskiego.

WŁADYSŁAW KULCZYCKI.

PLATONA

JON czyli RHAPSODIKA *)

Sokrates. Jon.

I. *Sokr.* Jonowi pozdrowienie. Zkądżeś to teraz do nas zawitał? Czy z domu, z Efezu? — *Jon.* Bynajmniej, Sokratesie, lecz z Epidauru, z Asklepifeów (święta na cześć Asklepiosa) — *Sokr.* Czyż i walkę rhapsodów ustanawiają temu bogu Epidaurowie? *Jon.* I owszem, i nadto innych sztuk muzyki — *Sokr.* Jakżeż tedy? powalczyłeś nam nieco tamże? i jak ci się powiodło? — *Jon.* Pierwsze nagrody zwycięstwa odnieśliśmy, Sokratesie — *Sokr.* Wy-

---

*) Rhapsodami albo homeridami swano występujących po teatrach deklamatorów pieśni homerowych, przyczem ci sobie (dodać należy) wiele dowolności pozwalali, nieraz improwizując całe nowe ustępy; zresztą ludzie nieodznaczający się ani bystrością pojęcia ani nauką, wielce wszakże, jak podobno wszystkich wieków egzekutorowie *tylko* mniej więcej wprawni muzyki, niepospolitą zarozumiałością. Tę tępości umysłowej połączoną z rzadką opinią o sobie wzór wystawił nam tu Platon w osobie Jona.

bornie. Nuże więc! abyśmy i przy święcie Panathenów ¹⁾ zwyciężyli — *Jon.* Nastąpi to, jeżeli bóg zechce. — *Sokr.* Zaprawdę wielokroć ja wam rhapsodom zazdrościłem, mój Jonie, waszej sztuki. Boć i jest czego pozazdrościć, gdy wam przystoi i ciało przyozdabiać każdorazowo i odpowiednio swęj sztuce najpiękniej występować i oraz konieczną jest dla was przestawać już to z wielu innymi poetami już też mianowicie z Homerem, najwyborniejszym i najbardziej boskim z piewców, a przejmować się jeszcze duchem jego, nie tylko wyrazami. Nie byłby bo podobno rhapsodą ten, któryby nie przenikał myśli poety; toć on tłumaczem być winien ducha poety dla słuchających go, z tego się zaś przyzwolicie wywłęzywać, nie rozumiejącemu co mówi poeta, nie podobna. To tedy wszystko godne zazdrości.

II. *Jon.* Prawdę mówisz, Sokratesie; mnie to też najwięcej znoju przyczyniło w mojej sztuce, ale też mniemam ze wszystkich ludzi najznakomiciej wieścić o Homerze, tak iż ani Metrodoros z Lampsaku, ani Hezimbrotos Thazyjczyk ani Glaukon ani żaden inny z kiedykolwiek żyjących posiadał zdolność wynurzania tyłu i tak pięknych myśli o Homerze, jako ja jeden. — *Sokr.* Dobrze mówisz, Jonie; widna bo, że nie pozazdrościsz mi to okazać — *Jon.* Zaprawdę i warto posłuchać, Sokratesie, jak przedziwnie wypiększyłem Homera; tak iż sędzę zasługiwać na to, aby mię Homeridowie złotym wieńcem udarzyli. — *Sokr.* Niechybnie znajdę ja jeszcze porę przysłuchać ci się, a teraz chcięj mi na następujące pytania odpowiedzieć. Czy ty dzielnym jesteś o Homerze tylko rozprawiać, czy także o Heziodzie i Archi-

---

¹⁾ Panathenee były największém świętem w Atenach, na cześć Atheny (Minerwy) opiekunki miasta. Były i mniejsze Panathenee. Tamte (większe) obchodzono co pięć lat przez gimnastyczne, muzyczne i poetyczne zawody; te tu co rok albo co trzy lata.

lochu? *) — Bynajmniej, ale jedno o Homerze, to mi się bowiem zdaje wystarczającym — *Sokr.* Sąż przedmioty, o których Homer i Heziod tak samo wyrażają się? — *Jon.* Mniemam że nawet wiele — *Sokr.* Ażaliż o tych wyborniej wywodzić umiesz, o których Homer mówi, czy o których Heziod? — *Jon.* Porówno o tych, Sokratesie, w których się zgadzają — *Sokr.* Jakże zaś, w których się niezgadza? jako n. p. o wróżbiarstwie prawi coś Homer i Heziod. — *Jon.* Tak jest. — *Sokr.* Jakżeż tedy? co porówno i różnie wieszczą o wróżbiarstwie ci dwaj poeci, azali ty to lepiej tłumaczyć umiesz jak który z dobrych wróżbitów? — *Jon.* Nie, lecz który z wróżbitów — *Sokr.* Gdybyś zaś sam był wróżbitą, czybyś o porówno wyrażonem, zdolnym będąc tłumaczyć, nie umiał i o różnie wypowiedzanem wywodzić? — *Jon.* Oczywiście — *Sokr.* Czemuż tedy dzielny jesteś głosić o Homerze, a o Heziodzie nie, i innych poetach tak samo? czyż Homer o innych pewnych rzeczach wieści, jak o których przewszyscy inni poetowie? czyliż on nie mówi o wojnie po największej części, o spółkowaniach ze sobą ludzi dobrych i złych, prywatnych i rękodzielników, o bogach przestających ze sobą i z ludźmi, o zdarzeniach na niebie i w Hadesie, o rodach bogów i bohaterów? ażaliż nie to to jest, o czém Homer pienia swe wywiodł? — *Jon.* Prawda, Sokratesie.

III. *Sokr.* Jakże zaś inni poeci, nie o tychże rzeczach wieszczą? — *Jon.* Tak Sokratesie, ale nie porówno oni to układali z Homerem. — *Sokr.* Jakże więc? czy gorzej? *Jon.* I nader — *Sokr.* Homer zaś wyborniej? — *Jon.* Na Zeusa, wyborniejże! — *Sokr.* Czyż, o miła głowo, Jonie, kiedy wśród rozprawiania wielu o liczbie jakiej, jeden trafi najwłaściwszą, nie pozna kto zaraz tego tra-

---

*) Wynalazca jambów, dojmujący satyryk, żył około 700 p. Ch P., rodem z wyspy Paros.

fnie zgadującego? — *Jon.* Twierdzą — *Sokr.* Ażaliż ten sam, co i źle rozumujących, czy też inny? *Jon.* Ten sam przecie — *Sokr.* Czyliż tym nie jest umięjący arytmetykę? — *Jon.* Tak. — *Sokr.* Jakże znowu, kiedy wśród rozprawiania wielu, jakie najzdrowsze są potrawy, jeden któryś najtrafniej to wypowie; azaliż wtedy inny rozpozna, kto najtrafniej wypowiedział, inny kto gorzej, czy też ten sam? — *Jon.* Oczywiście przecię że ten sam — *Sokr.* Któryż to taki! jak mu na imię? — *Jon.* Lekarz — *Sokr.* Więc wyrzeczmy w ogóle, że ten sam poznawać będzie zawsze, kiedy wielu o tym samym przedmiocie rozprawia, kto dobrze mówi, a kto źle; albo jeżeli nie rozpozna źle mówiącego, oczywiście że i dobrze mówiącego nie wie; rozumie się kiedy spór toczy się o jedno i to samo. — *Jon.* Tak jest — *Sokr.* Czyż więc ten sam nie jest dzielny w obojgu? — *Jon.* Tak — *Sokr.* Ażaliż ty przecież nie powiadasz, że i Homer i inni poeci, pomiędzy którymi i Heziod i Archiloch, o tych samych przedmiotach wieszczą, lecz nie porówno, ale jeden dobrze, tamci pośledniej? — *Jon.* I mam słuszość — *Sokr.* A więc skoro znasz dobrze mówiącego, i tamtych pośledniej nucących znać pono będziesz, jakto oni pośledniej nucą. — *Jon.* Zdaje się. — *Sokr.* Tedy, o najlepszy, niepogadamy się pono twierdząc: że Jon porówno dzielny jest około Homera jako około innych poetów, skoro wždy sam przyznaje, że tenże sam jest dostatecznym sędzią wszystkich, którzykolwiek o tych samych przedmiotach głoszą, poeci zaś prawie wszyscy to samo przedmiotem swych pieśni czynią.

IV. *Jon.* Cóż to tedy powodem, Sokratesie, że kiedy kto o innym poecie rozmawia, ja ani myśli nie zwracam na to, ni zdolen jestem cokolwiek uwagi godnego dorzucić do rozprawy, lecz po prostu drzymię; kiedy zaś kto wspomni o Homerze, zaraz się przebudzam, umysł naprężam i obfituję w to co mam obwieszczać? —

Sokr. Nie trudno wždy to odgadnąć, przyjacielu, lecz każdemu widna, że nie możesz jesteś ze sztuką i umiejętnością rozprawiać o Homerze; gdybyś bo sztuką to ujmować umiał, i o wszystkich innych poetach mówić potrafiłbyś. Sztuką poezyi (*ποιησις*) bo pewnie jest ta całość, czy też inaczej? — *Jon.* Tak. — *Sokr.* Azaliż, jeżeli weźmiemy inną jakąkolwiek sztukę w jej całości, nie ten sam sposób rozważania wszystkich sztuk wykazuje się? czy przyda ci się na co posłuchać, Jonie, jak to rozumiem? — *Jon.* Na Zeusa, Sokratesie, przyda się; toć ja rad słucham was mędrców. — *Sokr.* Pragnąłbym, żeby to prawdą było. Ale mędrkami pono wy jesteście rhapsodowie i przedstawiciele wraz z tymi, których pieśń śpiewacie; ja zaś nic innego, jak że tak sobie prawdę głoszę, jako na prostego człowieka przystoi. Bo obacz i o tém zaraz, o co się właśnie pytałem, jakie to nizekzemne i prostaekie i lada komu znane, ażeby mówię, wiedzieć to co namieniałem, że to samo jest rozważanie, kiedy kto nad całą sztuką się zastanawia. Weźmy na przykład taką całość. Malarstwo jest pono sztuką pewnej całości? — *Jon.* Tak. — *Sokr.* Czyż i malarzy wielu nie ma już to dobrych już to podłych? — *Jon.* I wielu. — *Sokr.* Widziałeś już którego coby o Polygnocie ³⁾ synu Aglaofonta dzielnie umiał wykazywać, co dobrze co złe wykonał, a o innych malarzach był niezdolnym? i kiedy kto innych malarzy dzieła pokazuje, on drzymie kłopot się i nie wie co sądzić, kiedy zaś o Polygnocie albo innym jakim chcesz z malarzy, byle jednym tylko, potrzeba objawić zdanie, budzi się, napręża uwagę i obfituje w to co ma mówić? — *Jon.* Na Zeusa, nie widziałem przecię. — *Sokr.* Jakże dalej? między posagotwórcami, azali widziałeś już którego, coby o Dedalu, synu Metiona, albo Epeju synu Panopiusza albo Theodorze Samij-

³⁾ Współczesny Sokratesowi malarz, był rodem Thasyjszyk.

czyku ⁴⁾ lub innym którym jednym posagotwórcy dziel-
nym był tłumaczyć co dobrze wyrzeźbił, a w dziełach
innych posagotwórców rady sobie nie wiedział, drzymał
i nie wiedział co mówić? — *Jon.* Na Zeusa, ani takiego
nie oglądałem. — *Sokr.* Owóż jak mi niemam, ani między
fletniarstwem ani między strunowem graniem, ani mię-
dzy śpiewem do cyter ani między śpiewem bohaterских
pieni (rhapsodarstwem) nie napotkałeś nigdy męża, coby
o Olymposie dzielnym był wywodzić albo o Thamyrosie,
Orfeuszu lub Temiosie Ithaceńskim rhapsodzie, a o Jonie
z Efezu nie domagał i nie umiał oznaczyć, co ten do-
brze rhapsoduje, co źle. — *Jon.* Nie zdołam ci w tém
być sprzecznym, to tylko wiem, że o Homerze najwy-
borniej z ludzi prawię i okwituję w myśli i wszyscy
inni przyznają mi to; w innych mi poetach, przeciwnie.
Zaprawdę obacz, co tego przyczyną.

V. *Sokr.* Toż rozpatruję, Jonie, i właśnie mam ci
okazać co mi się nią być zdaje. Już to bo trafne twoje
rozprawianie o Homerze nie jest, jak dopiero co ozna-
czałem, sztuką u ciebie, lecz boską władzą, która cię
porusza, jak w owym kamieniu, który Eurypides ma-
gnetycznym, większa zaś liczba ludzi heraklesowym zo-
wie. Bo i ten kamień nie tylko przyciąga żelazne pier-
ścienie, ale i siłę tymże pierścieniom samym wdraża,
tak iż zdołają toż czynić co sam kamień, to jest inne
pierścienie znowu przyciągnąć, i że niekiedy nader dłu-
gi łańcuch żelazek i pierścieni wiąże się z sobą; we
wszystkie zaś te części z owego kamienia wewiązana
jest siła. Tak samo i Muza natchnionymi czyni sama,
gdy zaś przez tychże natchnionych inni biorą zapal,
spaja się łańcuch. Wszyscy bo wyborowi twórcy pieniów
bohaterских nie przez sztukę, lecz przez natchnienie
tymiż będący i owładani, wszystkie te piękne rytmy

⁴⁾ Rzeźbiarze przedhomerowych czasów.

wygaszają, a pieśniotwórcy tak samo; jako korybani w szal wpadając tańczą, tak i pieśniarze nieprzytomni sobie te oto nadobne pieśni wylewają, lecz kiedy pochwycą zgododźwięk i rytm właściwy i szaleją i owładnieni jako bachantki czerpają z rzek miód i mleko uniesieniem porwane, w zwyczajnym zaś stanie umysłu tego nie czynią, tak i pieśniotwórców dusza też działa, jako sami opowiadają. Wieszczą nam to przecie poeci, że z ponad źródeł miodem płynących w jakichś ogrodach i dolinach Muz zrywając (niby kwiaty) pieśni nam swoje przynoszą, jako pszczoły, i sami ich obyczajem ulatując. I prawdę zwiastują. Lekką to, oskrzydloną i świętą istotą poeta, a nie pierw zdolny tworzyć, zanim natchnionym od bóstwa zostanie i bezprzytomnym sobie, i zanim go um (*νοῦς*) nie odbieży; dopóki bo ten nabytek dzierży, żaden człowiek nie jest zdolnym tworzyć i wieścić. Jako więc nie podług sztuki tworzący, wiele wynurzają z pięknych rzeczy o przedmiotach, jako ty o Homerze, wszakże przez boski współudział jedno zdolny jest każdy czynić nadobnie to, do czego go Muza porywa, jeden dithyramby, drugi pochwalne rytmy, inny pieśni zawodowe (*ὑποκορήματα*), inny bohaterskie pienia, inny jamby; do innych spraw każdy z nich niezdolny: nie zapomocą sztuki bowiem to wylaniają z siebie, lecz za podbudzeniem boskiej siły. Ponieważ, gdyby o jednym nadobnie wieścić podług sztuki umieli, umieliby i o wszystkim inném. Dlatego bóg odejmując im um, jako sług swoich używa, i wróżbitów i wieszczów natchnionych, ażebyśmy słuchający wiedzieli, że nie ci to te tak bardzo cenne zdania wygaszają, w których um nie jest przytomny, ale że *bóg* sam jest mówiącym, i przez nich odzywa się do nas. Największém zaś poświadczeniem tej mowie jest Tynnichos ⁵⁾ Chalkidejczyk, który żadne-

---

⁵⁾ Neoplatonczyk Porphyrios wspomina jeden tego Tynnicha. Po-

go innego nigdy wiersza nie utworzył, któryby można przywołać pamięci, prócz onego *Pasana* (na cześć Apollina) który wszyscy śpiewają, prawie ze wszystkich pieśni najpiękniejszego, i prawdziwego, jako sam powiada, Muz wynalazku. Przezeń to wzdry najoczywiściej zdaje mi się pokazywać nam bóstwo, ażebyśmy nie wątpili, że nie ludzkiemi są te piękne utwory ani ludzi dziełem lecz boskimi i bogów, poeci zaś niższóm inném jak tłumaczami bogów, owładanymi przez to bóstwo, które każdemu przypadło. Aby to wskazać, umyślnie bóg przez najniższego poetę najpiękniejszy śpiew wynucił. Albo! nie zdaje ci się mówić prawdy, Jonie? — *Jon.* Na Zeusa, mnież przecię; toż chwytasz mię jakoś temi mowy za duszę, Sokratesie, i że zdają i mnie się dobrzy poeci, sprawą boskiego współdziału, od bogów to nam zwiaśtować.

VL. *Sokr.* Czyż znówu wy rhapsodowie nie tłumaczycie tworów poetów? — *Jon.* I to po prawdzie mówisz — *Sokr.* A więc tłumaczów tłumaczami stajecie się? — *Jon.* Najzupełniej wzdry — *Sokr.* Poczekaj, odpowiedz mi na to, Jonie, a nie ukrywaj mi tego o co cię mam zapytać. Kiedy wybornie deklamujesz rytmy bohaterskie i w jak największe osłupienie wprawiasz widzów ⁹⁾, czy to gdy nucisz Oddyseusza na próg (ojczysty) wskazującego, zjawiającego się wśród załódników i wysypującego strzały po przed nogi swoje; czy Achilleusza pędzącego na Hektora, albo którą z rżewnych scen Andromachy, Hekuby lub Priama; czyż wtenczas przytomny sobie jesteś, czy też odbiegasz od siebie, a dusza twoja mniema się przy dziełach, które opiewasz, natłumiona, czy one na Ithace, czy pod Troją się odbywają czy

---

dług niego odmówił Aischylos ułożenie pesant z powoda, że jak najpiękniejszy, jaki mógł który poeta utworzyć, utworzony został przez Tynicha.

⁹⁾ Ponieważ i mimiką odznaczali się rhapsodowie.

gdziekolwiek je pienia umieszczają? — *Jon.* Jakżeż wyrazisty dowód przytoczyłeś, Sokratesie, wyznam bo wraz bez zatajania. Toż gdy coś rzewnego recytuję, łzami mi się napelniają oczy; kiedy strasznego i groznego, powstają mi na głowie włosy, a serce miota się w piersi. — *Sokr.* Jakżeż więc powiemy, Jonie? że przytomnym sobie jest wtedy taki człowiek, który, ozdobiony różnobarwną szatą i złotymi wieńcami płacze wśród ofiar i świąt nie nie postradawszy z pomienionego, albo trwoży się w pośrodku więcej jak trzydziestu tysięcy ludzi przyjaznych mu stojąc, gdy go nikt ani łupi ani krzywdzi? — *Jon.* Na Zeusa, nie bardzo, Sokratesie, jeżeli mamy prawdę powiedzieć. — *Sokr.* A czy ty wiesz, że i większą liczbę widzów w te same stany wprowadzacie? — *Jon.* I bardzo dobrze to wiem; toć ich za każdą razą z wyniesienia mego widzę jak płaczą, strasliwie spoglądają i słupieją nad tém co słyszą. Trzebaż bo i usilnie mi na nich zwróconą mieć uwagę, albowiem jeżeli ich łzami napelnię, sam śmiać się będę biorąc pieniądze, jeżeli w śmiech wprowadzę, płakać będę postradawszy nagrodę.

VII. *Sokr.* Czy poznajesz, że ten widz ostatnim jest z pierścieni, o których mówiłem, że z kamienia heraklesowego władzę czepiania się siebie biorą, środkowym zaś ty rhapsoda i udawacz, a pierwszym sam poeta? Bóg zaś przez te wszystkie ogniwa ciągnie duszę ludzi gdziekolwiek zechce, mięszając władzę jednego z władzą drugiego, i jako z owego kamienia nader daleki łańcuch wiąże się taneczników zawodu, wyższych i niższych mistrzów tańca, z ukosa zawieszonych u przyciągniętych przez Muzę pierścieni? Z poetów jeden przez tę inny przez inną Muzę przyciągnięty. Zowiemy to zaś być owładanym, i jest tak prawie, bo i jest taki uwięzionym. Z tymi pierwszymi pierścieniami, to jest poetami, inni jeden od drugiego zawisa i natychmiast biorą,

jedni od Orfeusza inni od Muzeosa, największa część przez Homera opanowana. Z tych jednym ty jesteś, Jonie, i zawisłeś od Homera, i kiedy kto innego poety pieśni nuci, śpisz i nie wiesz co powiedzieć, lecz gdy tego mistrza zadzwieknie pień który, zaraz obudziłeś się i tańczy twoja dusza, i obfitym jesteś w słowa; nie podług sztuki zaś i umiejętności o Homerze prawisz to co o nim głosisz, lecz z boskiego współudziału i posiadania, jako korybanci tą tylko melodyą przeniknieni są, która wystawia boga, pod którego potęgą zostają, i do téj pieśni i zwroty ciała i odpowiedzie w obfitości stósować umieją, o inne zaś nie troszczą się. Tak samo i ty, Jonie, kiedy kto wspomni o Homerze, obfitujesz, o innych w niedostatku zostajesz. Tego zaś jest powodem, o co właśnie mnie badasz, dla czego o Homerze tyle prawić, o innych zaś nic zgola niezdolen jesteś, to że nie przez sztukę, lecz przez boski współudział dzielny jesteś chwałcą Homera.

VIII. *Jon.* Dobrze ty mówisz, Sokratesie, lecz podziwiałbym, gdybyś to aż tak trafnie oznaczał, żebyś mnie i przeświadczył, że ja w posiadaniu i w szalowém uniesieniu Homera posławiam. Mniemam wszakże, żebym nawet tobie takim się nie wydał, gdybyś mnie o Homerze mówiącego usłyszał. — *Sokr.* Otóż pragnę cię usłyszeć, nie prędjéj przecieź, aż mi na to odpowiesz. O czémżeż to z tego, co Homer wieści, dobrze mówisz? boć przecieź nie o wszystkiém. — *Jon.* Wiedz o tém, o Sokratesie, że nie masz ani jednego o czémbym nie zdołał. — *Sokr.* Przynajmniej nie o tém, czego właśnie nie znasz, a Homer jednak o tém wieści. — *Jon.* A to zaś cóż jest, co Homer wieści, a czego ja znaćbym nie miał? — *Sokr.* Azaż i o sztukach Homer wielokroć nie głosi? jako zaraz o powodzeniu rumakami. Niech tylko sobie przypomnę jego rytmy, a zaraz ci je powiem. *Jon.* Toż ja ci je wraz powtórzę, pamiętam je bowiem dobrze. — *Sokr.* Po-

wtórz mi tedy, to co mówi Nestor do Antilocha syna swego, zalecając mu mieć się na baczności około zakrętu w gonieniu na wozach na cześć Patroklosa sprawioném.— *Jon.*

Chylić się, mówi, samemu na zdobnie plecioném siedzeniu ⁷⁾
Z lekka ku lewój ich stronie; ale rumaka^a po prawej
Kłuc zawrzasnąwszy, a cugle z rąk puszczać onemu bez
zwłoki.

Toż niech ci lewy o filar metowy tuż, tuż się otrze
Tak wzdą, by piazda nie zdała się tykać kończyny obwodu
Zdobnego koła, a strzedz jęj się o głaz kresowy zatracić.

Sokr. Dosyć, te tedy rytmy, Jonie, azali po prawdzie
wygłasza Homer czy przeciwnie, *któryż* lepiej rozpozna:
lekarz czy woźnica? — *Jon.* Woźnica podobno. — *Sokr.*
Czy dla tego że tę sztukę posiada, czy z innego względu? — *Jon.* Nie, ale że sztukę posiada — *Sokr.* Czyliż
każdę ze sztuk nie wydzielone jest pewne dzieło przez
boga, ażeby je zdolną była rozpoznawać? boć pewnie
co za pomocą żeglarskiej rozpoznajemy, nie będziemy
rozpoznawać za pomocą lekarskiej. — *Jon.* Bynajmniej. —
Sokr. Ani znowu co za pomocą lekarskiej, tego przez
ciesielską. *Jon.* Bynajmniej.

Sokr. A więc tak ze względu na wszystkie sztuki; co
przez jedną sztukę rozpoznajemy, tego nie będziemy roz-
poznawać przez inną. Ale na to mi przed tém jeszcze
odpowiedz. Czy twierdzisz że jedna sztuka jest *tą*, inna
jest *tą*? — *Jon.* Tak. — *Sokr.* Ale czy i tak samo jak ja
wnioskując: kiedy jedna umiejętność postawiona jest
nad jednemi sprawami, druga nad innemi, taki zowie
jedną *inną* a drugą znowu *inną* sztuką, tak samo i ty? —
Jon. Tak jest. — *Sokr.* Gdyby bowiem jedna była tychże
samyh spraw pewna umiejętność, pocóżbyśmy mówili,
że jedna jest *tą*, a inna *tamtą*, skoroby wzdą tego sa-

---

⁷⁾ Iliada XXIII, 335 sgy.

mego dowiedzieć się można od obóh? jako toż rozpoznaję, że tych palców oto jest pięć, i ty, jako ja, o tychże to samo rozpoznajesz; i gdybym cię zapytał, czy przez tę samą sztukę liczenia rozpoznajemy to samo ja i ty, czy też przez inną, odpowiedziałbyś pewnie, że przez tę samą.—*Jon.* Tak jest. *Sokr.* O co przecież dopiero co zabierałem się pytać cię, teraz mi powiedz, to jest: czy o wszystkich sztukach tak ci się wydaje, że przez tę samą sztukę koniecznie to samo rozpoznawać musimy, przez inną zaś nie to samo, lecz ponieważ inną jest, konieczna: abyśmy i inne rzeczy przez nią poznawali.—*Jon.* Tak mi się zdaje Sokratesie.

IX. *Sokr.* A więc kto nieposiada pewnej sztuki, téjże sztuki obwieszceń lub spraw dokładnie rozpoznać nie będzie w stanie. — *Jon.* Masz słusność. — *Sokr.* Czyż tedy o tych rytmach, które recytowałeś, ty czy woźnica lepiej wiedzieć będzie, azali Homer jak przynależy, wyraził się czy opak? — *Jon.* Woźnica. — *Sokr.* Bo ty rhapsodą jesteś, a nie woźnicą. — *Jon.* Tak. — *Sokr.* Sztuka zaś rhapsody inną jest jak woźnicza? — *Jon.* Tak. — *Sokr.* Jeżeli wždy inna, to i innych spraw umiejętnością jest. *Jon.* Tak. — *Sokr.* Jakże zaś wždy kiedy Homer mówi, że zranionemu Machaonowi Hekamedą, towarzyszką Nestora, napój zmieszawszy podaje? a prawi jakoś tak:

z winem pramnejjskiem, — mówi — sér na to uciéra im
kozi
nożem medziannym, i cebulę na praysmak do trunku *).

to, czy trafnie oznacza Homer czy inak, lekarskiej li sztuki rzeczą rozpoznać czy rhapsodyczną? — *Jon.* Lekarskiej. — *Sokr.* Jakże wždy kiedy Homer mówi:

---

*) Iliada XI, 639 i 40, 640go wiersza połowa brzmi inaczej w tekście Homera: a na to mękę białą narada.

ta zaś podobna kuli ołowiu na głębie ot poszła,
który do rogu łannego buhaja przytwardzon, przepada
w toniach, łakomym rybom przynosząc śmierć i zni-
szczenie ⁹⁾);

czy to rozsądzać właściwiej rybackiej sztuce czy rha-
psodycznej przyznamy, co mówi poeta, i czy dobrze czy
źle mówi?—*Jon.* Oczywiście że rybackiej przecię, Sokra-
tesie.—*Sokr.* Zastanów się tedy, gdybyś wybadując mnie
tak zapytywał. „Skoro wždy, Sokratesie, dla tych sztuk
wynajdujesz w Homerze, co każdej przynależy, nuż
wypośrednicz i sprawy wróżbity i wróżbiarstwa, co to
mu umieć rozeznawać przyzwoitą jest, azali dobrze lub
źle wypełnioném zostało* — zastanów się, jak łatwo i
prawdziwie na to ci odpowiem. Na wielu bo miejscach
o tém mówi Homer w Oddyssei, jak naprzykład co pra-
wi do zalotników wróżbit, Melampodidów Theoklyme-
nów ¹⁰⁾:

„ach, nieszczęśliwi! jakąż to klęska was tłoczy, w noc
wasze
zakłębione oblicza i głowy, wsze członki od dołu,
w rozgłos łeci jęczenie, a lica zalały się łzami:
pełnym przedsienek jest cieniów i pełném ich na wnątrz
podwórze,
sehnących z pragnienia za ciemnią Erebu, a słońce pro-
mienne
w niebie zagasko, i gęsta czerni nocy zawiadła dokoła.“

na wielu i w Iliadzie wspomina, jak o bitwie pod mu-
rami, i tam bo prawi: ¹¹⁾

---

⁹⁾ Iliada XXIV, 80 następne.

¹⁰⁾ Oddyss. XX, 351 następ.

¹¹⁾ Iliada XI, 200 następ.

„ptak bo im zleciał naprzód przechodzić pragnącym,
ot orzeł,
górami unosząc się, a lud ku lewicy skrajając,
z strasznym, posoką oblanym, we szponach wzbijając
się węzłem,
żywym, jeszcze drgającym, i jeszcze walki pożądnym,
Toż w pierś uderza przy szyi dzierzyciela swojego,
w tył się zwinawszy; a tamten od siebie go ciska ku
ziemi,
bólem na wskroś przejęty — że upadł w pośrodek rzesz
tłumnych;
ptak zaś skrzydły zadźwigiwszy, z wiatrów tchnieniami
uleciał.“
to i tym podobne powiem, że przygodzi wróżbitowi roz-
zwagać i rozsądzać. — *Jon.* Słusznie tak wždy twier-
dzą, Sokratesie.

X. *Sokr.* I ty przecię, Jonie, słusznie to utrzymujesz
To też nuże i ty mi, jako ja tobie wybrałem, i z *Odys-
sei* i z *Iliady* co się wróżbity, co lekarza, co rybaka
dotyczy; i ty (mówię) tak samo mi wybierz, gdy i wię-
cej odemnie spoufalcony jesteś z *Homerem*; co jest sprą-
wą rhapsody, Jonie, oraz sztuki rhapsodycznej, co rhap-
sodowi przystoi rozpatrywać i rozsądzać, przed wszyst-
kiemi innymi ludźmi. — *Jon.* Otóż ja mówię, Sokrate-
sie, że wszystko. — *Sokr.* Ależ przecię nie wszystko,
Jonie? albo także to zapominającym jesteś? wszakże
nie przygodzi podobno zapominającym być mężowi rha-
psodycznemu! — *Jon.* Cóżże ja zapominam? — *Sokr.*
Nie pomnisz, że twierdziłeś, iż sztuka rhapsody inną jest
jak sztuka woźnicy? — *Jon.* Pamiętam. — *Sokr.* Aża-
liż i tego, że jako inną będąca inne sprawy rozpoznawać
będzie, nie przyznałeś? — *Jon.* Tak. *Sokr.* A za-
tem nie wszystko znać będzie rhapsodika podług mowy
twojej, ani też rhapsoda. — *Jon.* Wyjąwszy wždy po-

dobno te pewne rzeczy, mój Sokratesie. — *Sokr.* Pod temi pewnemi rzeczami zaś rozumiesz sprawy innych sztuk, zdaje się. Lecz jakież to wzdy rozpoznawać będzie, skoro nie wszystkie? — *Jon.* Które, mniemam ja, przystoi głosić mężowi i które niewieście, które nadto niewolnikowi, które wolnemu, i wreszcie które rządzonemu i rządcy. — *Sokr.* Czy mówisz, że które przystoi głosić rządcy na morzu, gdy łódź miotana burzą, te lepiej znać będzie rhapsoda od sternika? — *Jon.* Nie, lecz to to sternik. — *Sokr.* Ale które przystoi głosić przełożonemu nad chorym, rhapsoda też lepiej znać będzie od lekarza?? — *Jon.* Ani tego. — *Sokr.* Lecz które niewolnikowi przystoia, masz na myśli? — *Jon.* Tak jest. — *Sokr.* Naprzykład które, mówisz, przystoi wygłaszać skotarzowi łagodzącemu dziejące woły, te rhapsoda lepiej wiedzieć będzie nad pastuchę wołów? — *Jon.* Gdzież zaś! — *Sokr.* Ale które przystoi głosić niewieście około gręplowania i przyrządzania wełny zajętej? — *Jon.* Nie. — *Sokr.* Ależ przecię wiedzieć on będzie, co wypada mężowi dowodzącemu przemawiać na zachętę do wojowników! — *Jon.* Tak jest, takie rzeczy znać będzie rhapsoda.

X. *Sokr.* Cóż to? tedy rhapsodika będzie sztuką wojowniczą? — *Jon.* Wiedziałbym ja przynajmniej, co wypada mówić dowódcy. — *Sokr.* Bo i może znasz się na przewodniczeniu szykom, Jonie. Gdyż i znając się na sztuce konnej i wraz na sztuce cytarzysty, rozpoznawałbyś dobrze ujeżdżone rumaki od źle wywiczonych; lecz gdybym cię wtedy zapytał: którąż to z tych dwóch sztuk, Jonie, rozpoznajesz dobrze ujeżdżone rumaki? przez którą li jeżdżcem jesteś, czy też przez którą cytarzystą? cóżbyś mi odpowiedział? — *Jon.* Przez którą jeżdżcem jestem, odpowiedziałbym. — *Sokr.* A więc i gdybyś dobrze na cytrze grających rozpoznawał przyznałbyś, że przez tę którą cytarzystą jesteś, a nie

przez którą jeżdżoem, rozeznajesz to. — *Jon.* Tak jest. *Sokr.* Skoro tedy znasz się na sprawowaniu szyków, czyli znasz się na tém jako biegły wódz, czy też jako wyborny rhapsoda? — *Jon.* Nie widzę w tém żadnej różnicy? — *Sokr.* Jedną być mienisz sztukę rhapsody i wodza, a nie dwoma? — *Jon.* Mnie się jedną wydaje. *Sokr.* Kto więc wybornym rhapsodą, ten i wybornym wodzem razem jest? — *Jon.* Jak najbardziej, Sokratesie. — *Sokr.* A więc i kto wybornym wodzem jest, wybornym wraz rhapsodą będzie? — *Jon.* To znowu nie zdaje mi się. — *Sokr.* Ale tamto przecię zdaje ci się, to jest, że kto wybornym rhapsodą, ten i wodzem wybornym jest? — *Jon.* Zupełnie. — *Sokr.* Czyliż nie jesteś najwyborniejszym rhapsodą pomiędzy Grekami? — *Jon.* Niechybnie, Sokratesie. — *Sokr.* Ażaliż i wodzem najznamienniejszym między Grekami jest Jon? — *Jon.* Bądź przekonany o tém, Sokratesie; a tego, wyuczywszy się z dzieł Homera.

XII. *Sokr.* Pocóż, pocóż tedy, przez bogów, Jonie, w obojgu najdzielniejszy między Grekami, i wódz i rhapsoda, deklamujesz wędrując po między Hellenami, a nie wodzisz ich do bojów? czy sądzisz, że z rhapsody złotym wieńcem otoczonego mnoga korzyść Grekom, z wodzą zaś żadna? — *Jon.* Nasze miasto, Sokratesie, rządzone i przywodzone jest przez nas, i wcale nie potrzebuje naczelnika szyków, a wasze i Lakedemona nie wybrałyby mnie na dowódcę, sami bo sobie wystarczać mniemacie. — *Sokr.* O najlepszy Jonie, nie znaszże to Apollodora z Kyziku? — *Jon.* Jakiegoż to Apollodora? *Sokr.* Którego Ateńczykowie, jakkolwiek cudzoziemca, wielokroć już dowódcą swoim obierali, tak samo Fanosthenesa z Andros i Heraklida z Klazomenów, których to oto miasto choć obcych, gdy okazali że godni są tego, i do naczelnictwa wojskom i do innych urzędów wynosi; Jona zaś z Efezu nie miałobyż ono wybrać na

wodza i zaszczytami otoczyć, jeżeli się wyda zasługującym na to? Jakżeż to? nie Ateńczykamiż wyście to z dawnych czasów Efezianie ¹²⁾, a Efez nad żadne miasto pośredniejszym? Atoli ty, Jonie, jeżeli z przekonania mówisz, że ze sztuką i umiejętnością sławić zdolien jesteś Homera, krzywdę mi wyrządzasz, który wzdy zapewniwszy, że wiele i pięknych rzeczy wiesz o Homerze i dodając że mi je okażesz, zawiodłeś mnie i daleko zostajesz po za tym pokazem, gdy ani jakimi to są te rzeczy, w których biegłym jesteś, wypowiedzieć chcesz, chociaż ja oblegam cię prośbami; natomiast całkiem w Proteusza różnokształtnego przemieniasz się wywijając się wzgórze i na dół, aż nareszcie wymknąwszy mi się wyjawileś się wodzem, a to na to: abyś mi nie pokazał, jak dzielnym jesteś w mądrości Homerowej! Jeżeli tedy ze sztuką znawcą jesteś, jako dopiero co mówiłem, Homera, i przyobiecawszy przekonać o tém, nie dotrzymujesz słowa; krzywdzisz mnie. Wybieraj teraz które z dwojga chcesz pozostawić w naszej wierze, czy żeś mąż niesprawiedliwy; czy: że boski. — *Jon.* Wielka różnica, miły Sokratesie; o wiele wzdy piękniejszą za boskiego uchodzić. — *Sokr.* To więc piękniejsze dostaje ci się od nas w udziale, Jonie, iże boskim a nie ze sztuką umiejętnym chwalcą Homera jesteś.

A. BRONIKOWSKI.

---

¹²⁾ Synowie Kędrosa, króla Aten, założyli jako osadnicy Efez.

ZAPISKI ORNITOLOGICZNE.

I.

Kilkokrotnie wzywaliście mnie do udzielania wam spostrzeżeń ornitologicznych; posunęliście zamiłowanie nauk przyrodzonych do stopnia u nas dotąd nieużywanego ofiarując się drukować w zeszytach *Dodatku* dzieło moje „O polském sokolnictwie“; z wezwania pierwszego nie miałem dotąd odwagi korzystać z przyczyny tej, że nauki przyrodzone mało zajmują jeszcze współrodaków. I jakże inaczej być może, gdy w szkołach naszych te nauki jako *malum necessarium* wykładane bywają, jako gałąź poboczna z której nikt nie korzysta, a to twierdzenie popieram długoletniem własnym doświadczeniem, egzaminując młodzież mi znajomą, która w zoologii, ornitologii i mineralogii żadnego owocu ze szkół nie wynosi. Rozróżniają konia od wołu, a koguta od gęsi, lecz te korzyści otrzymali na wsi u rodziców a nie od panów professorów; rozpoznają szlachetne kamienie od piaskowca i krzemienia, lecz tego się od jubilerów nauczyli, gdy o klejnotach pomyśleli. Jakże ma być

inaczej, gdy nasze zbiory mozolnie znoszone w Krakowie i we Lwowie, albo bez preparatów i konserwatorów niszczeją, albo przez nieszczęścia krajowe zupełnie znikły z widnokręgu, lub też co gorsze następstwa przedstawia, kiedy naczelnicy tych zakładów nie są specjalnie i z zamięłowaniem tym zbiorom oddani. A nareszcie jakże się uczyć, jak w nauce postępować jeżeli się nie posiada obcych języków, skoro w kraju tak mało dzieł historyi naturalnej, tak mało badaczy cudnej przyrody, tak mało piszących w tym zawodzie; a pisać zaiste nie łatwo. Dzieło wyłącznie naukowe nie znajdzie wydawcy, bo to treść jałowa, to nie pokupne; wypada więc samemu nakłady ponosić, a w tém nagrody swojej pracy, żaden badacz znaleźć nie może i nie jeden manuskrypt spoczywa w biurku czekając na postęp naukowy i rozpowszechnienie zamięłowania do nauk przyrodzonych. Pojmiecie przeto dla czego nie pisałem.

Dziółka mego o Sokolnictwie nie dałem, *bo tom duży z rycinami*, jakżeż ja mogłem przypuszczać że czytelnicy *Dodatku do Czasu* przez wiele numerów czytać będą zawsze i zawsze o Sokółach? Dziółko wyjdzie skromnie i bez obwieszczeń, bez spisu abonentów; trafi do moich znajomych i kolegów naukowych; tych zajmie chwilkę, drugim służyć będzie za nieć Ariadny po labiryncie badań przyszłych—to dosyć, autor więcéj nie żądał.

Zarzucicie mi brak konsekwencyi, odczytawszy dołączone wyciągi z mego ornitologicznego dziennika, lecz ja się pierwéj wytłumaczyć myślę. Niezamierzam ja być wcale naukowym pisarzem; dzielić wam przyrodę na rzędy, familie, pokrewieństwa, rodzaje i gatunki; odrzucam precz opisy składu pierza, szkieletu, pory pierzenia, wędrówek ptaków; brzydę się polemiką nad nowym gatunkiem lub klimatyczną odmianą żyjatek; nie chcę mówić o anatomii, ani téż nie chcę robić wyciągów z zagranicznych autorów. Zapytacie zapewne co pozo-

stanie do druku? — Oto spostrzeżenia szlachcica milującego przyrodę, badającego ją od dzieciennych lat, siedzącego na wsi a zatém po górach, lasach, stepach i bagnach uganiającego; szlachcica który w zawodzie swoim doznał tyle rozrywek przy troskach i smutkach; który corocznie dokładniej poznając swych ukochanych powietrznych mieszkańców, zgłębił ich życie, jeżeli tak mogę powiedzieć, *wżył się w ich życie* i odkrył wiele dotąd nieznanego, oświecił co ciemnego, zajrzał nierzad pod zasłonę przyrody i te odkrycia nie naukowe bynajmniej, te ramotki ornitologiczne, bez systemu, urywkowo, tak jak w jego dzienniku skreślone, te wam czasem posyłać zamysła; a jeżeli będziecie go czytać, rozerwie was, wywoła uśmiech lub wzbudzi podziwienie, a wtedy pisać będzie wiele, bo bogactwo przyrody niewyczerpane, pole odkryć bez końca, *a Bóg w swych dziełach wielki, co wiedzieć można wyłącznie tam, gdzie ręka ludzka jeszcze nic popsuć nie mogła!* — Poznać, jeżeli to przyjąć zechcecie, moralną stronę życia ptaków, podsłuchać skrytości tych lubych żyjatek, rozróżnić instynkt od rozumu, podzielić je na rozumne, przebiegłe, pełne pamięci stworzenia, jak również na te które parte instynktem żyją jednym trybem i nie zajmującego do odkrycia nie pozostawiają; zedrzyć zasłonę z ich życia, poznać cznie którego im odmówić nie można, zestawić ich życie z życiem człowieka i dać dowody trafnego podobieństwa, oto moje zadanie, czy się z niego dobrze wywiążę sami osądzicie.

Ptaki jedne są pełne zdolności, drugie ograniczone w tym samym gatunku, zupełnie jak u psów lub koni. —

Pastor Brehm w swych humorystycznych rozprawach ornitologicznych, stawia ten axiomat nie do obalenia: „Ten naród najszczytniejszy, który najsumienniejszą świętość węzłów małżeńskich utrzymuje, ten zaś u którego węzły te niemocne, lub ten u którego nie istnieją wcale,

„jest bliżki rozpręgienia i rozłożenia, a ostatni stoi na „równi ze zwierzęcym światem.“ —

W całej przyrodzie *małżeństwo naturalne* wyłącznie u ptaków się skoncentrowało; bo oprócz rozpustnych kaczorów bez żadnych zasad moralności i u niektórych równie rozpustnych, grzebiących ptaków jak n. p. u Kniejka głuźca i Oietrzewia, wszystkie ptaki żyją w naturalnem małżeństwie, wierność i przywiązanie zachowując do śmierci, mówię wyraźnie do śmierci, a to tysiącami dowodami potwierdzić mogę. Ptaki podług wieku zmieniają barwę, a zatem w powietrzu jak i na drzewie, nawet nie nieuzbrojoném okiem są łatwe do rozpoznania, do tego stopnia że badacz długo jedną okolicę zamieszkujący, ma znaczną ilość par od lat kilkunastu znanych, które na tém samym miejscu się gnieźdzą, znoszą jajka w to samo gniazdeczko, w téj samej przestrzeni żerują, tym odznaczającym się głosem wabią lub śpiewają, a zatem nie omylnie dają nam spostrzeżenia. Ta parki obserwując, przekonałem się że dopóki na wędrowce lub od drapieżnego zwierzątka nie zginie żona lub mąż, one do śmierci razem zostają. Co więcej, w gniazdeczkach już przysze parki się wylęgają które się od pisklęcia razem trzymają; później się pobierają podług niezłomnych prawideł przez Opatrzność im nadanych, jedno na rok przysze, inne w drugim roku, niektóre w trzecim, a w całym rodzie zaś ptaków ilość samców przewyższa liczbę samic. Łatwe to do wytłumaczenia dla czego tak Stwórca postąpił: bo samce wędrując wcześniej wystawieni na częstsze przypadki; dalej donosząc pożywienie samicom w czasie lęgu, doznają nieszczęśliwych przygód; a że wdówek w tym rodzie nie ma, ebbe samce zastępują utraconych małżonków i znaczna przewyżka żyje jako rezerwa dla samic. Prawdę mego twierdzenia nie trudno dowodem poprzeć: gdyby nie było więcej samców jak samic, czyby tak zacięte

walki na wiosnę toczyli samce? A w drobinie damowym czy nie zawsze więcej kogucików i kaczorków jak kurek i kaczek?....

Aby przekonać niedowierzających, że pary od lat wielu poparowane łatwo od innych rozróżnić i zawsze można poznać, przytoczę tylko, że ptak przylatujący do swej że tak powiem siedziby, już ruchem, znajomością lokalności, przygotowaniem do reparacji, niemal wszystkiem różni się od tego co obce gniazdo zająć chce. Przybysz obchodzi, rekonoskuje z wszelką ostrożnością, dobiera materiały, dopassowuje, próbując każdą trawkę lub gałązkę jak też leżeć będzie i jego budowa trwa dłuższy czas, jak dawnego właściciela który wszystkie zakątki i potrzeby znając, w krótkiej chwili wyrestauruje przeszłoroczne gniazdo. Kto uważał jak bystrym lotem nadlatująca na ciągu jaskółka w ciasny otwór komina, strychu lub okna bez zastanowienia wpada i ogląda pozostawione gniazdeczko; kto uważał jak szpaki do skrzynek im do lęgu zostawionych, każdy do swojej trafia pierwszego dnia; jak pliszka skrzętnie po strzecie biegając znajduje ciasny otwór przeszłorocznego gniazdeczka i bez wahania się, mimo ludzi hałasu i dymu spiesźnie do niego wchodzi; kto widział muchawki odważnie do dziupel wcale nie zakrytych wskakujące, a narazie kto miał sposobność widzieć te ruchy swobodne, kto mógł słyszeć te głosy lub śpiewy oznaczające radość z zastania w domu należytego porządku, ten pewnie pozna swych znajomych. We wróblowatych śpiewakach owadożernych, samce tydzień czasem i dwa tygodnie pierwsi przylatują, niżeli samice; są to kwatermistrze tego rządu, ich znajomość lokalności przygotowania do przyjęcia samiczek, wyczyszczanie gniazd bardzo wyraźnie dowodzi że oni do swego mieszkania dawnego wrócili. A z jaką odwagą i śmiałością bronią swą przez czas nabytą własność (bo u nich gdyby u nas używanie długoletnie sta-

nowi własność) przeciw napastnikom i rywalom, bo niestety wyznać tu ze wstydem musimy że samiczki rodu ptasiego nieodznaczają się cnotą wierności i w podróżach pozwalają sobie robić znajomości, których kwalifikować nie chcę.

Nie piszę tych myśli dla czytelniczek, a zatem w bawelnę nic obwijać nie potrzebuję i występuję z całą surowością przeciw samiczkom; bo to postępowanie mnie zgrozą często napelniało; karałem je nawet częstokroć morderczym prochem i śrótem za niewdzięczność i lekkomyślność w pożyciu małżeńskim; zawsze to jednak tylko za smutne wyjątki uważać wypada. Powyżej wspominałem że w gromadzie ptaków niema wdówek, już to z powodu braku zasad, już z rozlicznych pokus następczanych przez przewyższającą liczbę samców, zawsze gotowych do usług pokątnych, odważnych i natrętnych wdychających do samiczek obcych, nie mając swych własnych. Między temi zdarzają się naturalnie jedni co harmonijnym głosem romanse nuca, a te tony tak fletowe, tak głęboko smutne że się samiozkom miękko na sercu robi, tém więcej, gdy ich samce gnuśni do śpiewu, lub pewni już szczęścia domowego, niedbają o rozrywki dla nich; inni znów bystrym lotem toczą powietrzne koła, kołyszą się pod błękitem nieba, z tą gracją co magnetycznie przyciąga oko nasze; nareszcie trafiają się i tacy dufni w swą siłę, przyzwyczajeni do tryumfów, natrętni, odważni, często bardzo odbijają prawego samozyka; o to niebezpieczne stworzenia, bo samiczki lubią odwagę, nawet wdychają skrycie do tych co się z szaleństwem na niebezpieczeństwo narażają. To co powiedziałem, ma służyć za wyjaśnienie postępowania samiczek, które potępiam lecz sobie tłómaczę, bo pokusa coraz silniej i natrętniej występująca, łamie niestety i silne zapory. Następujące opisy potwierdzą prawdziwość mych postrzeżeń.

W moich wycieczkach ornitologicznych, wyznać muszę że wiele, bardzo wiele ptaków w czasie lęgu zabijałem; już to dla zbiorów, już dla nauki, a nawet dla badania skrytych uczuć ptaków, odstrzeliwałem samca od samiczki, równie często jak samiczkę od samca i ścigałem jak długo mogłem wzrokiem i myślą owdowiałego ptaka. Niechęć twierdzić, że samiczka nie czuje straty samca; jej załośnie wabienie, niespokojność ruchów i lotu, to ciekawe szukanie za nim i wołanie go, to są niemożliwe oznaki przywiązania. Lecz to mija jak deszcz ranny lub płacz panny; drugiego dnia najczęściej już ją widziałem z drugim w zabawie; już jej donosił żer, już pomagał w utrzymaniu gniazda, bo nawet samczyk po len poświęcenia siadał na parę godzin na jajach nowe przybranej samiczki i ułatwiał jej życie. To przywiązanie czysto platoniczne, bo drugi raz z nim tego roku gnieździć się nie będzie i jajek znosić, myśl mi często nasuwało, że wie on iż odziedziczywszy teraz obcą samiczkę na rok przyszły mieć ją będzie za swoją, i dla tego służył i śpiewał, karmił obce dzieci i nareszcie z przybraną rodziną odleciał w jesieni. O jakże zawsze żałowałem że tej parki naznaczyć nie mogłem! Na wiosnę przyleciał w ten sam krzak samczyk, śpiewał kilka dni i doczekał się samiczki, lecz czy to te same ptaki były, których życie na różne próby wystawiałem? tego twierdzić nie mogę.

Samiczka ma zatem przywiązanie, lecz pełna wyrozumiałości jak w ludzie wiejskim, najbliższym stanowi natury, przybiera samca do pomocy i z nim się wkrótce pociesza. Stan wdowca jest pożałowania godzien. Speszony swą stratą, szuka niespokojny po wszystkich znanych mu kryjówkach, a tak daleko i bez przerwy wabi, że szczerze żałowałem, często popełnionej błędni. Gdy tak spędził parę godzin nie myśląc o jedzeniu, siada na ulubioném miejscu, czasem zawabi; głos jego wo-

zony z przerwanych nót dawnego śpiewu; spuści skrzydółka napuszy pierze i siedzi nieruchomy, jak gdyby dumał nad ogromem poniesionej straty; ocknie się, zajrzy do gniazdeczka, usiedzie na chwilę lecz wytrzymać niemoże; znów odleci, polata i znowu powraca na miejsce na którym dawniej głosił śpiewem szczęście, dziś postawą, pierzem zaniedbaném i milczeniem pokazuje swą żalobę. Obserwowałem wiele gatunków: orły, sokoły, gołębie, płiszki, gajówki, muchołówki, słowiki i bociany, u wszystkich spostrzegałem co wyżej opisałem. Szczególnie sjawisko, gdy po kilku dniach ubijałem tych wdowców, chudzi byli jak szkielety, a pierze zabrudzone, opuszczone, olejkiem nie wysmarowane! Wdowiec tego roku nie szuka już samiozki.

Jeżeli przyznacie prawdziwość axjomatu postawionego przez Pastora Brehm, to przyznać musicie, wyższość rodu ptasiego nad innemi stworzeniami bez dużej nieśmiertelnej, bo one jedynie z całej przyrody w małżeństwie całe życie żyją. — Stwórca przeznaczył te lotne żyjątka za przykład pożycia małżeńskiego, udzielił im rozkoszny śpiew, ubarwił różnemi kolorami ich pierze, dał im uroczyste kształty i nieporównaną gracyę; czy te powabne zalety niezasługują na pierwsze miejsce w przyrodzie? . . . Niech sobie kto naturę wystawi bez ptaków i kwiatów, czy ona będzie mieć te powaby, czy ona będzie budzić wyobraźnię poetów, czy nam przedstawiać się będzie tak rozkosznie jak teraz? O nie, — bez kwiatów byłaby puszczę, bez ptaków panowałaby cicha grobowo! A dalej kto poznał ich życie ogółowi zasłonięte, kto poznał ich przywiązanie, rozum, czucie, przebiegłość, niepojętą pamięć, te ogromne namiętności w tych drobnych stworzeniach, ten ich pewnie amiluje, ten ich żyćte badać będzie; a ja ich towarzyszę, co ich podśledzuję i rozplęgnę starad się będę udarzeniami udowodnić rzeczywistość mych spostrzeżeń, które się tu wydać mogą

jako płody chorowitej wyobraźni ornitologa; dowodzić dalej, nieomieszkam że w całej przyrodzie tego podobieństwa nie znajdziemy z ludzkością jak w ptakach. Najszlachetniejsze nam znane stworzenia jak lew, tygrys, jeleń, koń i pies, odbywszy zwierzęce powinności już o samice niedbają; opisy obrony młodych lwów, tygrysów przez samce, zapełniają stronnice powieściopisarzy i podróżnych, zajmują wyobraźnię czytelników — mają tylko jedną wadę, że są nieprawdziwymi! Zwierzęta ssące nie żyją w małżeństwie, zapłodniwszy samice zostawiają im wyłącznie całe trudy wychowania młodych i nie troszczą się wcale o nie do przyszłego roku, przeciwnie w ptakach oprócz powyżej wymienionych gatunków, które jako wyjątki uważać należy, wszystkie ptaki są połączone węzłem małżeńskim, biorą równy udział tak samiec jak samica w wychowaniu piskląt, i jeżeli utrata jednego z nich lub nadzwyczajny wypadek nie rozerwie parki, pozostanie ona razem do śmierci.

Co jeszcze ciekawszém a jeszcze mniej znaném zjawiskiem, to że brat z siostrą najczęściej stanowi sparowane małżeństwo, a gdy ojciec utraci samiczkę na wiosnę, wtedy odgania syna i gniazdo ścielę z órką. To spostrzegałem kilkakrotnie u bocianów, pliszek i drapieżnych ptaków! Nie jeden z czytelników uśmiechem wątpliwości zakończy czytanie tego ustępu, myśląc że podobnych odkryć robić nie można. Nie jest to tak trudnóm jak się wydaje, i tak na przykład, w parkach widzimy jedno roczne, dwóchletnie lub doskonale ptaki, jeżeli są nierównego pierza, pewnie wypadek rozerwał parę i dwa inne się sparowały. Ptaków wiele gatunków rodzinami wędruje i razem na miejsce lęgu przylatują, tam się dopiero na parki rozdzielają, widać zatem jak zawsze gniazdo odwiedza, widać różność pierza a zatem różność wieku; dalej młode niedoświadczone, inaczej gniazdo ścielą, niezgrabnie się do tego biorą, wszystko

im trudno idzie i zawsze mizerną budowlę ukleca. Innych gatunków samce stanowią przednią straż, to kwaternistrze téj armii wędrującj; samiczki z młodem jako delikatniejszy oddział później przylatują na miejsce wychowania; tam się odbywa powitanie, narady, swiergotanie, często bójk i swary bo młode zarozumiałe, jak to i u nas bywa, słuchać rodziców niechęć i wyzuwszy się z wszelkiego uszanowania na kolébkowém gnieździe — gnieździć się upierają; koniec tego: że samiec synków, samiczka córki dobrze wyczubią i odgonią, a młode parki rade nie rade w bliskości gospodarstwo swe nowe zakładają. Miałem długie lata pliszek siwych parkę, gnieźdzących się w płocie mego ogrodu, znałem ich zwyczaje, sposób ślania gniazda, ich niezgody, przykre chwile głodu w czasy słotne, spostrzegałem nie raz z jakimi trudnościami walczyć musiały, aby pięćoro piskląt żarłocznych co rocznie wychować; lecz życie im swobodnie schodziło, kochały się bardzo, pomagały sobie wzajemnie, były pracowite i termin przylotu i odlotu akuratnie dotrzymywały przez lat cztery. Aż tu roku 1855 przyleciał mój czarnogardlisty samiec na swoje miejsce, krzątał się, śpiewał i czekał; samiczka nie przyleciała, musiała w podróży zginąć; lecz młodzież zapomniawszy ten smutek w rodzinie, gwarnie i hałaśnie opanowała mój płot. Z początku ojciec jakoś smutny lata z działaw jak gdyby szukał swéj ulubionéj; potem bójk nastąpiły a koniec tego miłośnego zdarzenia — że pojął szarą jednoroczną samieczkę, a resztę odgonił. —

Odstrzeliłem orłu karzełkowi (*Aq: pennata*) samicę starą z białym spodem; nie daleko tego miejsca gnieździła się parka dwóch letnich rdzawych orłów tego gatunku. Mój wdowiec (*było to jeszcze przed zniszczeniem jay*) po dwóch dniach żałoby, poleciał do dzieci, pobił syna i zabrał mu samieczkę, którą na swe gniazdo zaprowadził. Syn wdowiec niepokieszony, błakał

się całe lato po tym samym lesie. Podobnych przypadków despotycznego postępowania rodziców mógłbyśmy wiele cytować, szczególnie gdzie ojciec córkę pojmuje; rzadsze spostrzeżenia w odwrotnym stosunku, bo samica ma zawsze dosyć konkurentów. — To są wszystko uwagi, aby złożyć dowody, że ptaki w przyrodzie stać powinny na pierwszym miejscu.

Przystąpmy teraz do podobieństwa, jakie napotykamy między ptakami a ludźmi: Weźmy najpierw despotyczne orły, nieznoszące równych sobie w rewirze, który opanowały; dalej remizy sikory budujące gniazdo jak długie kapciuchy na tytoń, istne tkanki mozolnej pracy; dalej zemstę drapieżnych ptaków którą noszą jak murzyni miesiące całe, aż dokonają morderstwa; — namiętna miłośne dramaty co nam corocznie odgrywają bociany; — te bójkі całoroczne samców batalionów (*machetes pugnax*) które to ptaki jak żołnierze bez bitki żyć nie mogą; — przemysł rozumny szpaków tych żartownisiów co każdego do śmiechu pobudzają, gdy n. p. mierzą dzióbem jak cyrklem otwór dziupli i wymierzywszy dokładnie, dopiero wchodzi prowadząc za sobą samiczkę; — cóż nam dalej złodziejska sroczka za liczne historye ludzi przypomina, gdy w zawieszonych sukniach wieśniaków, szuka po kieszeniach sera; a ten jastrząb co udaje myszolowa lub sowę, aby się go nie bały gołębie i tym podstępem życie sobie zabezpiecza, on pojął przed zaprowadzeniem gieldy jak można oszukiwać i z drugich głupszych korzystać! . . . . . Sojki wydrzyniając inne ptaki, nie pospółte konfuzye sprowadzają, to ustawiczny dla ptaków *prima aprīlis*; a myśliwych jak bawia udając trąbkę, lub gonienie ogarów, to mistyfikatorowie, mogliby i w salonach się popisywać! . . . Dzierzby, gminnie zwane srokażanami, co się uczą naśladować śpiew tych ptaszek, które pokonać mogą i śpiewając zwabiają w zasadzkę łatwowierne

ofiary... Cóż dopiero za rozczulające przykłady mamy pamięci i przywiązania ptaków, które mimo wędrówek w oddalone kraje, po upłynionym roku, swych dobrodziejci poznają!... Cóż powiedzieć o tych samcach co po utracie samiczek z żalu giną!... Wierzajcie mi, że wrodzie ptasim napotykamy wszystko, co w naszych miastach i wsiach ludzie czują i myślą z tą różnicą, że nie mówią i skrycie żyją, a jeżeli pozwolicie to następną przykładami potwierdzę co tu powiedziałem.

Wstęp mój zaiste długi, może przy wystąpieniu narażam się, iż czytelników znudzę, lecz że ja w moim zawodzie przyzwyczajony, aby mało brało udział w mej nauce, zniosę i to bez szemrania. Zamierzyłem wam opisać naszego bociana, podnieść zaslonę przykrywającą jego życie, czyli jeżeli się tak wyrazić mogę, stronę moralną jego życia; lecz to na dzisiaj byłoby za wiele. Wolę zatem podzielić rzecz na mniejsze części i posyłać wam jak lekarstwo ważone aptekarską wagą, które łatwiej zażyć można, krótkie artykuły naukowo nienaukowe: o bocianie — o pamięci, rozumie, uczuciu i instynkcie ptaków — o wędrówkach i zmianach miejsc pobytu, o kukulce lekkomyślniej i o różnych mało znanych zjawiskach mych ulubionych lotnych towarzyszków.

Dni temu dwa zanucił pierwszy raz słowik harmonijnie, wzdychając za samiczką w podróży, lecz umilkł znowu, śnieg pada, zimno, wietrzno. — Nie wołaj jój luby śpiewaku, ona w ten czas podróżować nie może, trzeba i tobie w naszym kraju cierpliwości. Śnieg i deszcz majowy miną, słońce zaświeci, a z pomyślnym wiatrem nadleci ci samiczka. Czekaj cierpliwie miły harmonijny ptaszku, który twym śpiewem tyle strón w naszym sercu poruszasz i w rodzie ludzkim mówią, że kto umie czekać, doczeka się tego — czego pragnie! Twoja samiczka nadleci, ty jój jeszcze nucić będziesz

całe kwieciste miesiące Maj i Czerwiec, ty wychowasz pisklęta, równie jak i ty melodyjnie śpiewające, ty znie-
mi polecisz do ciepłych krajów, gdzie śniegu, zimna i
głodu nie doznacie, a nas tu zostawicie zawsze czeka-
jących co roku za wami, jako za zwiastunami wiosny
tęsknących, i my tak czekać będziemy, dopóki każde-
go z nas śmierć nie zaskoczy, a tymczasem nuć nam
two smutne dumki luby słowiku!

Wolica dnia 4 maja 1857.

KAZIMIERZ WODZICKI.

DZISIAJ

czyli

WIENIEC KONWALIS

Dramat w czterech aktach

przez

MAURYCJO MANN.

OSOBY:

LORD WILLMOUTH, par angielski.

LADY WILLMOUTH, jego żona.

HELENA, córka ich jedynaczka.

SIR EDWARD FELTON.

HRABIA HENRYK BELMONTE, Włoch, kapitan w służbie belgijskiej.

MORTENO, Włoch, pułkownik w służbie belgijskiej.

JERZY, kamerdyner Lorda Willmouth.

Rzecz dzieje się w Brukselli, w oberży Bellevue, w roku 1834.

Oświeśnienie. Wyrażenia na *pravo* i na *lewo* rozumieją się od sali. Osoba wyrażona naprzód w tytule każdej sceny powinna zajmować pierwsze miejsce na lewo od widzów i tak następnie. W odświeśnieniach oznaczone są zmiany pozycji podczas sceny.

AKT PIERWSZY.

Teatr przedstawia jeden z pokoi apartamentu, który w hotelu Bellevue zajmuje lord Willmouth—w głębi drzwi do przedpokoju—na prawo przy samej scenie duże stojące fwirosiadło, dalej stół, na nim pudło papierowe z kwiatami — na lewo na prosceniu mała kanapa, przed nią stolik, obok fotel — dalej po bokach dwoje drzwi zasłoniętych portyerami; drzwi lewe prowadzą do pokoi lady Willmouth i jej córki, drzwi prawe do dalszych salonów — rozmaite meble napełniają pokój — na ścianie obrazy.

SCENA I.

LORD WILLMOUTH, *siedzi na kanapie i czyta dzienniki, przed nim na stole zastawiona herbata*, LADY WILLMOUTH, *obok niego pije śniadanie*, HELENA, *stoi przed stolikiem i wyjmuje z pudła rozmaite girlandy kwiatów* ¹⁾,

LADY.

Czy to te kwiaty Helenko, sprowadziłaś z Paryża na nasz bal dzisiejszy?

HELENA.

Te mam, — przyszły w sam czas, dzisiejszą ranną pocztą. Jakże świeże i piękne!

LADY.

Jedne w drugie tak piękne, że niewiesz które wybrać — nie prawdaż?

HELENA.

W samej rzeczy... jednakowoż...

LADY, *wstając*.

No, już to widzę, że się bezemnie nie obejdziesz. Ty sama nie zdecydowałabyś się nigdy na wybór, a wszystkich przecie włożył niepodobna dzisiaj. (*idzie do stolika*).

¹⁾ Ubiory: strój ranny wykwiśnięty.

HELENA.

Przepraszam mamę, — ale już wybrałam (*pokazując girlandę*). Patrz, jaki to piękny wieniec konwalij?

LADY, z zadziwieniem.

Konwalij?

HELENA, zmieszana.

Alboż nie piękny? czy ci się nie podoba?...

LADY.

O, i bardzo, zapewne, ale czyż niema piękniejszych? naprzykład te kamelie...

HELENA, przymierza wieniec przed zwierciadłem.

Patrz, tylko patrz mamo, jak mi w konwaliach do twarzy!

LADY.

Zdaje mi się, że kamelie odbijałyby lepiej od twych włosów... nawet pleć twoja...

HELENA, poprawiając wieniec na głowie.

Być może — ale — bo ja tak lubię konwalie!...

LADY, na stronie.

Miałaby moje domysły być prawdziwe?... (*głośno*) Nie wiedziałam, niedomyślałam się nawet, że tak lubisz konwalie?

HELENA, z coraz większym kłopotem,

A zresztą, głównie mi o to idzie, że kamelie bardzo pospolite... zobaczysz, że na balu pełno będzie kamelii... wszystkie damy ubiorą się w nie dzisiaj...

LORD, kładąc dziennik.

Dobrze mówisz Heleno!

HELENA, obraca się tywo do Ojca.

Nie prawdaż ojcze?... powiedz, czy mi nie do twarzy w tych kwiatach?

LORD

Prześlicznie! (*wstaje*) ²⁾ Ubierz się tylko pięknie, bo

---

²⁾ Lady, Lord, Helena.

chciałbym, żebyś była ze wszystkich najpiękniejsza dziś wieczór.

HELENA.

A czemu tylko dziś wieczór?

LORD.

Żebym się mógł poszczycić moją jedynaczką, i żeby wszyscy ukłękli przed narzeczoną sir Edwarda Felton.

HELENA, *zdejmuje wieniec.*

Co mówisz ojcie?...

LADY, *zdziwiona.*

Jakto milordzie? narzeczoną?...

LORD.

Tak jest — postanowiłem zaręczyć Helenę dzisiaj.

HELENA, *upuszczając wieniec.*

Dzisiaj!!...

LORD.

Kazałem prosić do siebie sir Edwarda, i oświadczyć mu mój zamiar. Czy niesądzisz milady, że bal dzisiejszy następcza nam sposobność ogłoszenia naszego wyboru przed światem?

LADY.

Skądże tak nagle milordzie?... czemużeś mnie dawniej o tem nie uprzedził?...

LORD.

Jakto? nie wiedziałaś o tem milady? Wszak od chwili jak pozwoliłem, aby sir Felton tu za nami przyjechał, powinnaś była uważać rzecz za skończoną? Dzień wcześniej czy później, to już wszystko jedno — dzisiaj czy jutro, co to może znaczyć? Sir Edward życzy sobie od dawna tego związku, ja zaś niewidząc żadnej a żadnej przeszkody zgadzam się zupełnie, lepiej więc ubić rzecz prędko, bo nie lubię tych długich zalecań się i korowodów ze strony mężczyzny; to do niczego dobrego nie prowadzi.

HELENA, *nieśmiało.*

Ależ ja tak mało znam sir Edwarda...

LORD.

A czyjaż w tem wina? Jużto pewno nie jego. Od roku bywał u nas w Londynie i na wsi, a tu bawi z nami już przez dwa miesiące. Ale go unikasz..... widzę to a wreszcie i nie ganię. Twoja matka tak cię wychowała, i słusznie. Wie ona bardzo dobrze, że nigdy kobieta, nawet najémniejsza nie pozna charakteru mężczyzny przed ślubem... Ale coż ci to?... drżysz?..

HELENA, z westchnieniem.

Byłam taka szczęśliwa, mój ojcze!

LORD, z dobrocią.

Rozumiam, moje dziecię, lękasz się, żeby cię to szczęście nie odbiegło? Obawa ta zaszczyt ci przynosi, a dla nas słodką jest nagrodą. Ale wierz mi Helenko, że w tych razach córka na ślepo wyborowi rodziców zaufać powinna. Znam sir Edwarda, zapewniam cię więc że jego charakter i stanowisko jakie zajmuje w świecie, są dostateczną rękojmią twego przyszłego szczęścia. (biorąc ją za rękę) Bądź więc spokojną, nie smuć się, podnieś twój śliczny wieniec, myśl o balowym stroju, a nadewszystko bądź wesolą, bo to twoja najpiękniejsza ozdoba... Czy wydałaś już milady wszystkie rozporządzenia dotyczące się balu?

LADY.

Już milordzie.

LORD.

Nie zapomniałaś też zaprosić pułkownika Mortena i hrabiego Belmonte?

LADY.

Mogłabym o nich zapomnieć? bywają u nas codziennie i mieszkają w tym samym hotelu.

LORD.

Właśnie też dla tego, że codziennie widuję tych panów zapomniałem ich wpisać na listę zaproszonych. Dziękuję ci żeś naprawiła moje roztargnienie. Tymczasem nim Edward nadejdzie, napiszę kilka listów...

(wychodzi drzwiami w głębi).

SCENA II.

LADY WILLMOUTH, HELENA.

LADY, *patrząc na Helenę, która stoi nieruchoma przy stoliku z kwiatami.*

Biedne dziecko, jakżeż przerażona! Muszę wiedzieć co się w jej sercu dzieje (*głośno*) Helenko, czy nie masz nic cobyś w tej chwili matce powiedzieć chciała?

HELENA, *biegnąc ku niej.*

O mam matko moja, moja najdroższa matko!

LADY,

Powiedz więc moje życie, wszak wiesz ile cię kocham. Mów, mów śmiało i otwarcie. Powiedz, czyżbyś nie chciała zaręczyć się dzisiaj z sir Edwardem.

HELENA.

Na samą myśl rozstania się z tobą, smutne przecucia zaległy moje serce.

LADY.

Ależ Heleno, prędzej czy później, jak mówił lord Willmouth, to los zgotowany kobiecie, a zresztą znasz ojca i wiesz jak trudno zmienić co raz postanowi.

HELENA.

Wiem o tem aż nadto dobrze, i dla tego też właśnie rozpacz mię ogarnia!...

LADY, *z wymówką.*

Rozpacz?! Heleno, to nie dobrze, trzeba być rozsądną. Przyznaję, że postanowienie twego ojca tak nagle, tak nawet niespodziane mnie samą zmieszalo. Ale wróćcie dzisiaj to dopiero zaręczyny. Dzień w którym się będziemy musieli rozstać, jeszcze daleko, a sir Felton jest człowiekiem tak zacnym i delikatnym, że i wtedy nawet...

HELENA, *przerywając.*

Czy sądzisz matko, że mi ciebie zastąpić potrafi? nie — pewna jestem, że tego nie myślisz!

LADY.

Myślę, że jest człowiekiem uczciwym, szacownym pod

wszelkiemi względami, człowiekiem wreszcie który jak mi się zdaje, szczerze jest do ciebie przywiązany....

HELENA, *przerwywając*.

On? przywiązany do mnie?... czy .on się może przywiązać do kogokolwiek? on — taki zimny, samolub..

LADY.

Heleno! nie mówiłaś tego w Londynie?

HELENA.

Milczałam... bo mię nie pytano o zdanie.

LADY, *na stronie*.

Niestety! (*głośno*) Słuchaj moje dziecię, i odpowiedz mi szczerze. Sir Edward ci się niepodoba?

HELENA.

Niepodoba mi się droga matko, a czuję, że i ja mu się podobać nie mogę.

LADY.

Lecz chciałabym wiedzieć czy tylko te niedostatki jakie w nim widzisz, a których nie zaprzeczam; czy ten brak sympatyi między wami nie wypływa głównie z porównania?

HELENA.

Co chcesz przez to powiedzieć mamó?

LADY.

Mówię, że może porównywasz sir Edwarda z jakim innym mężczyzną, — może dla tego tylko ci się nie podoba, że tamten ci się przyjemniejszym wydaje!

HELENA.

Z kimże miałabym go porównać?...

LADY.

Z kim? z kim?... na przykład, z hrabią Belmonte?

HELENA, *rumieniąc się*.

Zkądże ten wniosek?...

LADY.

Czemżeś wybrała ten wieniec?

HELENA.

Konwalij?...

LADY.

Tak jest. Powiedz mi szczerze, czyś nie wiedziała, że to kwiat ulubiony hrabiego?

HELENA.

Ależ bo....

LADY.

Nie uważałaś że go nosi często przy fraku?

HELENA.

Prawda mamó, nie zapieram się że mu chciała zrobić przyjemność ubierając się w jego ulubione kwiaty... prawda, ale czyż on nie myśli zawsze jakby nam jaką miłą wyrządził niespodziankę? Nie weźmiesz mi tego za złe wszak i ty sama bardzo go lubisz; on taki dobry...taki szlachetny... tyle ma dla nas szacunku....

LADY, *na stronie.*

Kocha go!

HELENA.

Nie prawdaż mamó, że on zasługuje na tę drobną przyjemność którą mu sprawić chciałam? Ale nie sądzi, żeby to było powodem wstępu do sir Edwarda... Nie, nie, sir Felton byłby mi się nie podobał nawet gdybym nie знаła hrabiego Belmonte, zawsze mię coś odpychało od niego....

LADY, *przerywając,*

Jakto Heleno? — myśl połączenia się z sir Edwardem aż wstęp w tobie obudza?....

HELENA, *żywo*

Przysięgam ci mamó, że na samą o tém myśl truchleję... cała natura moja się wzdryga, a jeżeli ojciec zmusi mię oddać mu rękę, przeczuwam dla siebie nie-szczęście całego życia!...

LADY, *przełknięta*

Co mówisz?...zmuszać cię? całe życie masz być nie-szczęśliwą? oh nie, uspokój się moje dziecko, nie, nie, nikt cię zmuszać nie będzie!...

HELENA, *ściskając ją*

Mamże wierzyć słowom twoim, droga matko! Oh w tobie moja nadzieja, moja jedyna ucieczka!

LADY.

Ojcu trzeba wszystko powiedzieć... on cię kocha... on dobry...

HELENA.

Ależ i surowy — nie mam odwagi....

LADY.

Więc ja ją mieć będę! *(na stronie)* Ratujmy ją, jeżeli czas jeszcze....

(chce wyjść, lord Willmouth wchodzi w głębi)

SCENA III.

HELENA, LADY WILLMOUTH, LORD WILLMOUTH,
później SIR FELTON.

LORD, *wchodząc,*

Proszę — proszę cię sir Edwardzie...

FELTON *wchodzi w ubiorze zwykłym przy wyścigach konnych, za nim Jerzy który zabiera śniadanie i odchodzi,*

Właśnie zleciłem Jerzemu, żeby ci oświadczył milordzie, iż w tej chwili służyć ci nie mogę. Założyłem się o wyścigi na dzisiaj, i niezwłocznie udać się tam muszę. *(do lady Willmouth)* Milady... najniższy sługa...

LORD *)

A z kimże zakład?

FELTON.

Ot z tym panem... jakże tam?.... z panem Belmonte....

LADY.

Zdaje mi się że sir Edward nie lubi hrabiego Belmonte?

FELTON.

Rzeczywiście milady, nie przepadam za nim wcale.

---

*) Helena, Lady Willmouth, Sir Felton, Lord Willmouth.

LORD.

A jednak słyszę o częstych między wami zakładach.

FELTON.

Cóż robić!... Mam zwyczaj ofiarować zakład, a on każdy zakład przeciwko mnie trzyma. Każdy z nas w swoim prawie, lecz przyznasz milordzie, że do tego nie trzeba najmniejszej sympatii... (*przechodzi obok Heleny*) Dzień dobry pani....

LADY, *cicho do lorda **)

Nie mówiłeś jeszcze z sir Edwardem milordzie?

LORD, *cicho do żony.*

Nie milady. Słyszałaś że nie ma teraz czasu. Czy nie byłoby dobrze zostawić ich samych na chwilę?...

LADY, *podobnie*

Zapewne — a i ja chciałabym parę słów z tobą pomówić milordzie....

LORD, *podobnie*

Służę ci milady... (*głośno do Feltona*) A więc na później po wyjściach sir Edwardzie... życzę szczęścia.

FELTON.

Dziękuję milordzie, i jeszcze raz przepraszam....

(*odprowadza lorda Willmouth który wychodzi z żoną przez drzwi lewe*)

HELENA, *na stronie*

Boże! sam na sam z nim mnie zostawili!... (*siada na kanapie, wyjmując ze stolika robotę i haftując.*)

SCENA IV.

HELENA, SIR FELTON.

FELTON, *zbliżając się,*

Milady....

HELENA, *haftując,*

Mówiłeś podobno sir Edwardzie o jakimś zakładzie, jeżeli się nie mylę...

---

^{*)} Helena, Sir Felton, Lady Willmouth, Lord Willmouth.

FELTON.

Tak milady.

HELENA, *mówi szybko,*

Kiedy to się odbędzie?

FELTON.

Dzisiaj, niebawem...

HELENA.

A znaczny?

FELTON.

O sto gwineów....

HELENA.

Przepraszam pana za moje pytania....

FELTON.

Bardzo proszę...

HELENA, *przerywając,*

Ale bardzo lubię zakłady, i żywo mnie zajmują....

FELTON.

Nie wiedziałem o tém...lecz to nie dziwnego...tak rzadko mam przyjemność rozmawiać z panią...

HELENA.

I o cóż stanął zakład?

FELTON, *z niechęcią,*

O konia.

HELENA.

Więc będziecie się ścigać?

FELTON.

Nie, milady, będziemy skakać...

HELENA.

Ale to niebezpiecznie?...

FELTON.

Jak czasem....zależy to od konia.

HELENA.

I od jeźdźca...

FELTON.

Zapewne.

HELENA, *nieśmiało*,

Czy hrabia Belmonte dobrze jeździ na koniu?

FELTON.

Wybornie...

HELENA.

Ale jednak nie tak dobrze jak pan?

FELTON.

Jeździ lepiej odemnie, ale nie jeździ jak *gentleman*.

HELENA.

Jakto?

FELTON.

Chcę powiedzieć, że pan Belmonte nie zna zasad *sportu* że nie jest *sportsmanem*...Ależ lady Heleno....

HELENA.

Przepraszam że przerywam sir Edwardzie, ale wiesz że kobiety są ciekawe. Powiedz mi pan, czy skok przez rów czy barjerę?

FELTON, *z niecierpliwością*,

Przez barjerę.

HELENA.

Stałą czy ruchomą?

FELTON.

Stałą.

HELENA.

A wysoką?

FELTON.

Pięć stóp...

HELENA.

Czy sami panowie będziecie skakać?

FELTON.

Nie, milady.

HELENA.

Więc wasi łokeje?

FELTON.

Tak jest milady.

HELENA.

I to nie zadługo? mówileś sir Edwardzie. Zapewne masz pan jeszcze poczynić jakie przygotowania....

FELTON, z przyciskiem,

A milady niechciałabyś mi przeszkadzać, zatrzymując mnie dłużej — nie prawdaż?

HELENA.

Jeżeli pan nie masz czasu, to zapewne że nie...

FELTON.

Zawsze mam czas na rozmowę z tobą, milady, zwłaszcza że jak powiedziałem rzadko dostępuję tego szczęścia. — Chciałbym się zapytać milady, czemu mam przypisać tę zmianę...

HELENA, przerywa,

Jaką zmianę sir Edwardzie? *(na stronie)* Cóż mu powiem?

FELTON.

Zmianę twój życzliwości dla mnie, milady.

HELENA.

Uważasz pan że m się zmieniła?

FELTON.

Tak jest milady, nie jesteś już dla mnie taką jaką byłaś w Londynie.

HELENA, na stronie,

Ktoś nadchodzi... zbawi mnie! *(głośno)* I w czymże to widzisz tę zmianę sir Edwardzie?

FELTON.

We wszystkiém.

HELENA.

Na przykład? *(na stronie widząc że hrabia wchodzi)*
To on!

FELTON, *na stronie,*
Znów ta niezdolna figura! zawsze mi w drogę wchodzi!...
(*Hrabia wchodzi*)

SCENA V.

HELENA, *siedzi na kanapie, HRABIA BELMONTE, w mundurze,*
trzyma w ręku zwinęte papiery, SIR FELTON.

HRABIA, *klaniając się,*
Dzień dobry, milady! Sir Felton, witam pana! Czy nie
zastałem lorda Willmouth?

HELENA.
Nie, panie hrabio, wyszedł w tej chwili z moją
matką.

HRABIA.
Kamerdyner powiedział mi że zastanę milorda w tym
salonie. Chciałem mu oddać te papiery. Czy można pro-
sić cię milady abyś to uczynić raczyła, a zarazem prze-
baczyła mi zbyt ranne odwiedziny?

HELENA, *wstając, *)*
Bardzo chętnie — (*bierze papiery*) Czy mój ojciec wie
co zawiera ją?

HRABIA.
Otóż właśnie że nie wiem, i gdyby to nie było nadu-
życiem dobroci pani, pozwoliłbym sobie dać jej małe
w tej mierze objaśnienie.

HELENA.
Słucham pana.
(*Sir Felton chodzi po pokoju i uderza szpicrutem
po sztylpach swych butów*).

HRABIA.
Wiadomo pani zapewne, że w kampanii hiszpańskiej
lord Willmouth będąc pułkownikiem w korpusie mar-
grabiego Wellesley, nieszczęsnym trafem o co nietrudno
na wojnie, został wzięty w niewolę przez pana Morteno,

---

*) Hrabia, Helena, sir Felton.

naówczas kapitana w wojsku francuzkim... Zład zawiązała się ich przyjaźń...

HELENA.

Wiem o tém; mój ojciec nie może dosyć odchwalić się szlachetnego postępowania pana Morteno w téj okoliczności....

HRABIA.

Nie w tém dziwnego, milady. Mój waleczny przyjaciel uszanował w ojcu pani nieszczęście, stopień i zasługi których był świadkiem na placu bojowym.

HELENA.

Ślusznie pan mówisz, na téj to podstawie oparta przyjaźń milorda dla pułkownika Morteno, przyjaźń której czas ani rozłączenie zachwiał nie zdołały, i która się zawsze rozbudza ilekroć przypadek zetknie ich z sobą.

HRABIA.

Czyni to zaszczyt obydwom. Ale nie wiem czy pani wiadomo, że właśnie podczas gdy milord zostawał jako jeniec na słowo w mieście gdzie był komendantem kapitan Morteno, dowiedział się o śmierci ojca swego, i zarazem o nader ważnych sprawach które go niezwłocznie powoływały do Anglii.

HELENA.

Rzeczywiście, nie wiedziałam że to było właśnie wtedy.

(Sir Felton bierze dziennik zostawiony przez lorda Willmouth i czyta oparty o ścianę przy kanapie. *)

HRABIA.

Morteno przedstawił w tym celu raport marszałkowi Suchet, w którym ręczy swoją osobą za lorda Willmouth i dodaje, że tenże gotów jest w każdej chwili i miejscu uleść następstwu jakiego pociągnąć mogła zamiana jeńców. W skutek tego raportu i kilkakrotnych nalegań bardzo usilnych ze strony swego przyjaciela, uzyskał on od marszałka uwolnienie lorda, to jest pozwolenie powrotu jego do Anglii, gdzie się odtąd na politycznej

---

*) Sir Felton, Hrabia, Helena.

drodze tak chlubnie odznaczał jak dawniej na polu bitwy. Te papiery zawierają właśnie dokumenta dotyczące tego szczęśliwego uwolnienia.

FELTON, *do siebie.*

Bardzo interesujący artykuł.

HELENA.

Nieprawdaż sir Edwardzie? te szczegóły bardzo są zajmujące.

FELTON.

Proszę mi darować milady, nie wiem o co idzie — czytałem o buncie w Lyonie.

HRABIA.

Nie przerywajmy sir Feltonowi; on się tak dobrze bawi... A—ot i pułkownik.

(Wchodzi Morteno.)

SCENA VI.

CIŻ SAMI, MORTENO *w mundurze*, JERZY.

MORTENO *w głębi do Jerzego.*

Nie zastałem milorda?

JERZY.

Nie, panie pułkowniku. Milord jest w pokojach milady, oznajmię mu pańskie przybycie.

MORTENO.

Nie potrzeba, skoro jest lady Helena. *(Jerzy odchodzi).*
Dzień dobry milady *(na stronie przybliżając się ku scenie).*
Widzę że Henryk wcale już ztąd nie wychodzi.

HELENA *).

Dzień dobry pułkowniku. Milord jest u mojej matki, jeżeli pozwolisz...

MORTENO,

Nie, nie, niewołaj go milady. Przyszedłem przeprosić milorda, że dziś rano nie będę mógł z nim pracować.

---

*) Sir Felton, Hrabia, Helena, Pułkownik.

HRABIA.

Czy jeszcze owe pamiętniki z wojny hiszpańskiej?

MORTENO.

Tak jest.

HELENA, *pokazując papiery.*

Oto jeden ustęp z téj kampanii dla mnie najciekawszy.

MORTENO.

Jakto milady?

HRABIA.

Twoje listy dotyczące się jeństwa lorda Willmouth.

MORTENO, *biorąc papiery.*

Doprawdy?

HELENA, *z uśmiechem.*

Tak jest rzeczywiście. Mówiśmy tu wiele o panu, a hrabia bardzo ganił postępowanie pańskie z moim ojcem.

MORTENO, *do siebie przeglądając papiery.*

Nie mogę znieść, kiedy go zowią hrabią, ten tytuł zawsze uszy mi kaleczy!

HELENA, *do Hrabiego.*

Ale jakimże sposobem zdołałeś zgromadzić te dokumenta panie hrabio?

HRABIA.

Mam przyjaciół w ministerstwie wojny w Paryżu, którzy mi pomogli w tych poszukiwaniach.

MORTENO.

Zdaje mi się że ta są jeszcze inne papiery?

HRABIA.

Są w istocie. *(do Heleny).* Służąc sam w Hiszpanii przeciw Don Karlosowi jak milady wiadomo, zaznajomiłem się z wielu hiszpanami. Przez nich dostałem kilka rozkazów dziennych wprowadzić nie wielkiej wagi, lecz w których szlachetny lord zobaczy imię swoje zaszczytnie wspominane nawet przez nieprzyjaciół.

FELTON, *na stronie rzucając dziennik.*

Oczy stąd nigdy nie wyjdą? (*idzie do stolika z kwiatami* *).

HELENA.

Milord będzie panu bardzo wdzięczny...

HRABIA.

Pragnę tym sposobem choć w małej części zastąpić ów brak materyałów do historii zawodu wojskowego milorda na jaki się nieraz przedemną uskarżał...

HELENA.

Dziękuję panu hrabiemu jego imieniem, pewną będąc jak drogiemi będą te papiery mojemu ojcu.

HRABIA.

Nie wątpię milady, skoro mu je sama oddasz...

MORTENO, *na stronie.*

Co za waryat — wszak on jej się po prostu zaleca! (*głośno, oddając papiery*). Dziękuję milady (*do krabiego*). Czemuś mi ich nie pokazał Henryku?

HRABIA.

Bo... bo dostałem je dopiero dzisiaj.

MORTENO, *na stronie.*

Jakże mu było pilno! wyraźnie zakochany po uszy. (*głośno*) Ależ zapominam że mnie służba woła...

FELTON, *do siebie,*

Przecie sobie przypominał, chwala Bogu!

MORTENO.

Upadam do nóg milady. Do widzenia Henryku! (*spozstrzegą Feltona*) Ah, sir Felton... przepraszam. Gdzież się pan kryłeś żem go nie spostrzegł wchodząc?

FELTON.

Czytałem dziennik... żegnam...

(*Pułkownik wychodzi*).

---

*) Hrabia, Helena, Morteno, Sir Felton.

SCENA VII.

HRABIA, HELENA, SIR FELTON.

HELENA *do hrabiego.*

Czy wolno i mnie zajrzeć w te papiery?

HRABIA.

O proszę, bardzo proszę.... (*przechodzi na prawo* *)
Czemuż się tam tak pilnie przypatruje sir Felton?....
A, — kwiatom... byłaby w tém sympatya... czy pan
lubisz kwiaty?

FELTON.

Bynajmniej.

HRABIA.

A ja przeciwnie... bardzo lubię — kwiaty (*przybliża
się i bierze wieniec w rękę*). Co za precudne konwalie!...
Nie wiadomo panu który z tych wienców ozdobi dzisiaj
wieczór skronie lady Heleny?

FELTON.

Domyślam się mniej więcej...

HRABIA *z żywością.*

Czy milady panu mówiła który wybierze?

FELTON.

Nie. Powiedziałem że się domyślam. Lady ma włosy
czarne, łatwo więc zgadnąć który wybierze.

HRABIA *z uśmiechem.*

Widzę już że sir Felton ma ochotę założyć się.

FELTON.

A pan gotów trzymać zakład, nieprawdaż?

HRABIA.

Ani myślę tym razem. Bałbym się niesłuchanie prze-
grać, a może nie śmiałybym wygrać. (*kładzie wieniec na
stole*).

---

*) Helena, Hrabia, Sir Felton.

HELENA, *do siebie.*

Jakiż on skromny! muszę się ubrać w ten wieniec konwalij.

HRABIA.

Ale *à propos* zakładu—myślałem żeś pan już dawno na placu wyścigów...

FELTON.

Widzisz pan że nie.

HRABIA, *śmiejąc się.*

Jużeż widzę że nie, kiedy pan jesteś tutaj. To loicznie bezwątpienia, ale nie to chciałem powiedzieć. Sądziłem że pan już od dawna oglądasz konie i żokajów, śledzisz ich wagę i miarę—jednem słowem pełnisz skrupulatnie i sumiennie obowiązki najdoskonalszego *sportsmana* trzech królestw... co między nami powiedziawszy nie uchroni cię od przegranej sir Felton...

FELTON.

Bardzoś pan wesoły dzisiaj.

HRABIA.

W samą rzecz. Ale czy nie znajdujesz milady, że wesołość rzadko mnie opuszcza?

HELENA.

Prawda panie hrabio.

HRABIA.

Może dla tego że nigdy nie myślę o jutrze.

FELTON, *ironicznie.*

Nigdy—to bardzo wygodnie.

HRABIA.

A pan zawsze—to strasznie niewygodnie.

FELTON.

Nigdy—to zaprawdę za mało.

HRABIA.

Być może, lecz zawsze to bezwątpienia za wiele.

HELENA.

Lecz pozwól sobie powiedzieć panie hrabio, że nie myśleć nigdy o jutrze, to istotnie za wielka... obojętność..

HRABIA.

Lekkomyślność, chcesz powiedzieć milady? Niewiem, może naganna, ale jest ona w moim charakterze.

HELENA.

W pańskim charakterze?

HRABIA.

Nie inaczej milady. Nic zdaniem mojem nie psuje szczęścia jak ciągle oglądanie się na przyszłość. Dla tego ufam ślepemu losowi, i jemu moje jutro zawsze powierzam. I tak, dzisiaj na przykład, spodziewam się wygrać zakład z sir Feltonem, i raduję się myślą, że wieczór będę tańczył z milady trzeciego kontradansa.... proszę powiedzieć szczerze, czy sądzisz milady, że choć jutro żadne mię szczęście nie spotka, nie wystarczą mi wspomnienie szczęścia dzisiejszego?

FELTON, patrzy na zegarek i przechodzi na lewo.

Adieu milady! *(wyciąga ku nię rękę ona mu podaje swoją).*

HRABIA, do odchodzącego Feltona,

Dziękuję sir Felton, przypominasz mi godzinę, byłbym o nię niezawodnie zapomniał. Żegnaj cię milady.. Sir Felton idziemy razem...

HELENA.

Do widzenia z panami dziś wieczór. *(Odchodzą drzwiami w głębi—Helena sama patrzy za wychodzącymi).* Zawsze razem, a ja ich razem tak widzieć nie lubię.... We wszystkim tak niepodobni do siebie, tak sprzeczni z sobą że ciągle się obawiam niemiłego zajścia... Ale, cóżbym była odpowiedziała sir Edwardowi gdyby pocziwy hrabia nie był mię wyhawiał z kłopotu... W oddaniu tych papierów co za skromność, co za delikatność! nie powiedział o nich nawet swemu przyjacielowi! boję się tylko abym się niezaruszenia oddając je memu ojcu.. Ah! prawda!... milord rozmawia z moją matką. Czy zdołała mnie obronić? Mój Boże dodaj jej siły i zlituj się nademną!...

(Idzie ku drzwiom na lewo—zasłona spada.)

KONIEC AKTU PIERWSZEGO.

AKT DRUGI.

Pokój pierwszego aktu.

SCENA I.

LADY WILLMOUTH, *później* LORD WILLMOUTH.

LADY, *sama, stoi oparta o stolik w głębokim zamyśleniu.*

Upłynęła godzina długa jak wieczność!... Milord tu kazał czekać, tu przyrzekł odpowiedzieć ostatecznie... dreszcz mnie przejmuje na samą myśl o téj rozmowie!.. (*po chwili*). Czy zdołałam zmienić jego postanowienie, odwieść od nieszczęsnego zamiaru.... czy też skazana jestem patrzeć jak się własne moje męczarnie w życiu mojej córki powtórzą?... O gdyby milord znał stan mojej duszy... gdyby się mógł przekonać do czego przywozdi przymus na serce włożony.... oh znienawidziłby mnie może... ale by nieśmiało narzucać męża Helenie!...

LORD, *wchodząc z powagą,*

Rozważyłem sumiennie to coś mi mówiła milady. Widzę tylko zatrwożone serce macierzyńskie, nie widzę rzeczywistego dla córki naszej niebezpieczeństwa, ani mnie przyszłość Heleny niepokoi.

LADY.

Postanowiłeś przeto milordzie?..

LORD.

Dotrzymać zobowiązań moich względem sir Edwarda.

LADY.

Zobowiązań? więc zobowiązałeś się milordzie?

LORD.

Ależ to się ma rozumieć! milady. Jakżeż nazwać inaczej przyzwolenie dane sir Feltonowi aby się starał o rękę córki lorda Willmouth? Pozwolenie na przyjazd jego tutaj jest prawie tem co dane mu słowo. Nie zapominać milady kim jest sir Felton i że ma do czynienia z lordem angielskim.

LADY.

Gdyby jednak była jaka przeszkoda do tego związku..
jaka ważna przeszkoda....

LORD.

Tak, gdyby była—ale niema żadnej.

LADY.

Jakże milordzie, za nie uważasz nieprzewycięzony
wstręt córki naszej do sir Feltona?

LORD.

Uczucie które zowiesz wstrętem, nie jest jeszcze po-
dług mnie powodem do odrzucenia sir Edwarda. Sir
Felton to prawdziwy *gentleman*, a żadna rozsądna ko-
bieta nie może mieć odrazy do mężczyzny dobrze uro-
dzonego i z należytym wychowaniem. Helena nie czuła
tego wstrętu w Londynie, a terazniejsza jej nieśmiałość
pochodzi jedynie z wrodzonego każdej uczciwej kobiecie
wstydu, któremu się dziwić nie można. Przejdzie to,
zapewniam cię milady, a jeśli to grymasy, potrafię im
poradzić.

LADY.

Jeśli to są grymasy, zapewne że wkrótce przemina.
Lecz jeśli się mylisz milordzie, jeśli ten wstręt miał
swoje źródło w sercu, gdyby pochodził z przywiązania
Heleny do kogo innego?

LORD.

Chcesz chyba mówić o hrabi Belmonte? myślałem i
o tém. Ale Helena zna go tak mało, że to może być
tylko mrzonką, rozgrzaną głowę, grą rozbujanej wy-
obraźni—którą, uczucie obowiązku niezwłocznie przytłumi.

LADY.

A gdyby też tak nie było?

LORD, z przyciskiem,

Tak jest milady, tak jest zaręczam. (obojętnie) Żałuję
tylko żeś dozwolił poufnego wstępu hrabiemu do mego
domu. Niepotrzebnie zawróciła się główka Helenie. Po-
mówię o tém z moim przyjacielem Morteno, bo on mi
hrabiego przedstawił. Pułkownik mię od razu zrozumie.
Poradzę go się więc jakim sposobem oddalić hrabiego
grzecznie, nie naruszwszy w niczem przyzwoitości.

LADY.

A gdyby też tym sposobem przywiązanie obróciło się w miłość, bo i to bywa milordzie; gdyby uczucie Helenki było głębokie, prawdziwe...

LORD.

No, i choćby tak było? cóż robić! Nie zechcesz przecie abym wydał córkę jedynaczkę i dziedziczkę mego imienia, za człowieka którego jakkolwiek szanuję charakter, nieznam przecież rodziny, za wygnańca którego majątek jeżeli miał jaki, musiał w tych kolejach znaczenie ucierpieć...

LADY.

Ależ ja tego bynajmniej nie żądam milordzie, wszakże gdyby Helena kochała tego człowieka...

LORD, *przerywa z nieukontentowaniem,*

Dajże już pokój milady, serce twoje zaczyna prawić nie do rzeczy. Jakże możesz przypuścić, żebym jakieś urojone romanse kładł na szali ze świetnym i korzystnym związkiem jaki zgotowałem mojej córce. A gdyby nawet ta miłość była tak stałą i silną jak mówisz, to jeszcze nie poświęciłbym dla niej wszystkich korzyści wynikających z połączenia Heleny z sir Feltonem (z zapalem) Jakkolwiek sam pochodzi ze znakomitego domu; chce on przybrać moje imię; prawa krajowe nie wzbraniają, ażeby tym sposobem moje nazwisko odrodziło się w moich wnukach. Nie dość na tém; stronnictwo nasze zyskuje w nim przeważnego członka, bo odziedziczy po mnie parostwo, a mając zdolności, stosunki i ogromny majątek będzie godnie dalej reprezentował...

LADY, *przerywa,*

Jakto milordzie! więc szczęście córki chcesz poświęcić tym politycznym widokom? dla nich to chcesz zgotować Helenie życie pełne cierpień i bólu?... (*z egzaltacją*). Tak jest milordzie, bo ty nie masz wyobrażenia o takim życiu, i nie wiesz co uczynić zamýślasz! Ty nie pojmujesz ile to mieści się goryczy w tém przymusowém życiu, gdzie każda rozkosz przychodzi z odrazą, a obowiązek ciągłą jest ofiarą! Nie znasz tego życia w któ-

rem każdy przymyk nadziei barwy zbrodni przybiera, każde uczucie radosne jest wyrzutem sumienia, tego życia w którym nawet marzyć nie wolno.... tak dalece marzenie nawet niebezpieczne!..

LORD.

To wszystko co mówisz milady przekonywa mnie o istotnem niebezpieczeństwie dla naszej córki, i trzeba je niezwłocznie usunąć.

LADY.

Pojmujesz mnie więc nakoniec milordzie!

LORD.

Pojmuję. Trzeba co prędzej położyć tamę temu wzrastającemu przywiązaniu, — tamę której dziewczyna wychowana przez ciebie milady nie przełamie nigdy. W takim razie nie dosyć jest oddać hrabiego — lecz i Helenę trzeba zaręczyć natychmiast.

LADY.

Na miłość Boga, co mówisz milordzie?

LORD.

Mówię, że trzeba przytłumić w zarodzie tę zgubną skłonność która później mogłaby się stać źródłem nieszczęścia, i dla tego silniejszego nabieram przedsięwzięcia zaręczyć Helenę jeszcze dzisiaj...

LADY.

Dzisiaj! dzisiaj jeszcze?.. Milordzie, pomimo jej łez i pomimo prób moich?..

LORD.

Mimo to wszystko... obowiązek tak każe.

LADY.

A jeśli ona na to nie przystanie?

LORD.

Rozkażę i usłucha.

LADY.

A jeśli nie usłucha?

LORD.

Nieśmiałyby.

LADY.

A jeśli się ośmieli?

LORD, *z siłą,*

Jeśli się ośmieli... potrafię ją zmusić.

LADY, *blagając*

Milordzie, zaklinam cię, nie mów tego słowa! Nie zmusisz jej, nieprawdaż?... Nie, tybyś nie zdołał gwałtem zmuszać Helenkę.... twoją córkę... twoją jedynaczkę....

LORD, *z gniewem*

Zmuszę ją, jeśli się będzie upierać.

LADY, *nalegając,*

Milordzie, oh nie mów tego, bo pewna jestem że tego nie myślisz!.. Zlituj się, ah zlituj się nad mojem ukochanem dzieckiem.. nie zmuszaj jej aby podpisała dekret na nieszczęście całego życia!.. Zaklinam cię, błagam na klęczkach. (*klęka*) Wszakże jej nie zmusisz?..

LORD.

Co raz postanowiłem, dotrzymam.. (*podnosząc ją*) Ale powstań milady, wiesz że ja scen nie lubię...

LADY, *wstając z godnością,*

Skoro tak, więc milordzie nie zmusisz jej, ja ci to powiadam!

LORD.

Któż mi zabroni?

LADY.

Ja.

LORD.

Ty?

LADY.

Tak, ja! (*z goryczką*) Nie lubisz scen milordzie, a serce twoje tak dalece skamieniałe, że w klęczącej matce która cię błaga o szczęście twego dziecka, ty widzisz tylko scenę?..

LORD, *z dumą*

Milady.. zapominasz do kogo mówisz...

LADY.

Nie milordzie, bo to już nie matka do ciebie przemawia, ale twoja małżonka, kobieta równie szlachetnego co ty rodu, lady Willmouth jednym słowem.

LORD, *zadziwiony*

Cóż to ma znaczyć?..

LADY.

Lady Willmouth, która żąda dotrzymania danego jej słowa, i ma nadzieję że lord Willmouth, ów szlachetny par angielski który tak sumiennie pragnie dotrzymać zobowiązania względem sir Feltona, nie zechce także uchybić przyrzeczeniu jakie własnej żonie uczynił.

LORD.

Nie rozumiem.

LADY.

Przykro mi wywoływać dawne i bolesne wspomnienia, ale widzę, że tego uniknąć niepotrafę. Posłuchaj mnie więc milordzie. Przypominasz sobie zapewne, że kiedy lord Willmouth oświadczył się o rękę Maryi hrabianki Lowenley, ona kochała kogo innego — wszak wiedziałeś o tem.

LORD.

Chcesz mówić o hrabi d' Arvincourt?

LADY, *głosem stłumionym*.

Tak jest, milordzie.

LORD, *z niechęcią*.

Bezwątpienia milady, przypominam sobie szaloną miłość twoją dla tego francuza. Jakżebyś zapomniał? tyle o niej niestety nagadano w świecie! a później dowiedziawszy się o jego śmierci, coż to były za płacze!... Lecz do czegoż to prowadzi, wytłomacz mi proszę?

LADY, *drżąc z wzruszenia, na stronie*.

Boże wspieraj mnie! (*głośno*) Do przypomnienia danego mi słowa...

LORD.

Danego ci słowa, mówisz?

LADY.

Tak jest milordzie. Kiedy nagłona przez mych rodziców postanowiłam pójść za ciebie położyłam jeden warunek...

LORD.

Jakiż to? nie pamiętam.

LADY.

Położyłam warunek, a ty milordzie uroczyście przyrzekłeś go dopełnić, że jeżeli będę miała córkę, nikt jej zmuszać nie będzie w wyborze małżonka. Otrzymawszy na to słowo, poszłam za ciebie. Nigdy dotąd nie miałam obowiązku przypominać ci tej obietnicy.

LORD.

Prawda, ani słowa; prawda... a dzisiaj...

LADY.

Dzisiaj lady Willmouth prosi o dotrzymanie słowa danego w ówczas Maryi Lowenley.

LORD.

I jakież są twoje życzenia?

LADY.

Jakie są moje życzenia? czyż nie wiesz o co cię błagam milordzie? o to abyś miał wzgląd na szczęście własnego dziecka!

LORD.

Wyrażaj się jaśniej — cóż mam uczynić?

LADY.

Nie spieszyć się z zaręczynami.

LORD.

Odłożę dzień, milady.

LADY.

O dzieci ci, dzięki milordzie! najlepiej zostaw ją samej sobie.

LORD.

Ale mi jednakowoż dozwolisz oddać hrabiego Belmonte?

LADY.

Dla czegoż?...

(*Sir Felton wchodzi*).

SCENA II.

LADY WILLMOUTH, LORD WILLMOUTH, SIR FELTON.

FELTON, *wchodząc*.

Przecież się ułatwiłem!

LORD.

Jakże zakład? wygrałeś sir Edwardzie?

FELTON.

Gdzie tam! znowu wygrał pan Belmonte.

LORD.

Zawsze więc przegrywasz?

FELTON, *z gniewem*.

Cóż począć! jakby mnie kto oczarował! Doprawdy kiedy widzę, że ten człowiek zawsze wygrywa mimo niedoświadczenia, mimo swego roztrzępania, przeciwko wszelkim przepisom *sportu* i wszelkiej szansie, a wygrywa ze mną, który znam sztukę i jej prawa, to mimowolnie powtórzyć muszę: oto szalone szczęście godne awanturnika!...

LADY.

Zapominasz sir Felton, że mówisz o człowieku honorowym.

LORD.

Śluszna uwaga sir Edwardzie, nie godzi się tak lekko wyrażać o człowieku, którego sam tytuł szlachezny ród wskazuje...

FELTON.

Tak jest, który się tytułuje hrabią — ale nikt go niezna.

LORD.

Jakto sir Edwardzie? wytłómacz się.

FELTON.

Spotkałem się już z panem Belmontem w Paryżu i Londynie, zapytywałem o niego wszystkich wychodźców włoskich, a jak wiesz milordzie wszędzie ich pełno, otóż każdy z nich zna pana Belmontego wychodźcę z Piemontu, ale żaden o rodzinie hrabiego Belmonte nie słyszał.

LORD.

To rzecz szczególna! a jakże z jego majątkiem?

FELTON, z pogardą.

Skonfiskowany milordzie, skonfiskowany! zawsze jedna i ta sama u tych panów śpiewka!...

LORD.

Ale przecież kiedy jest kapitanem w wojsku belgijskim, nazwisko i tytuł musi być zamieszczony w spisach wojskowych?

FELTON.

W spisach wojska belgijskiego? Zapominasz milordzie, z jakim pośpiechem sformowaną była armia belgijska. Nikt tam nie myślał wtedy o metrykach i kontrolach i gdyby był żądał nawet tytułu księcia byłiby mu go przyznali.

LORD, cicho do żony.

Czy słyszysz milady!

LADY.

Słyszę, i dziwię się niezmiernie, że sir Felton może lekkomyślnie rzucać takie podejrzenia na człowieka, którego nam przedstawił pułkownik Morteno, jako swego przyjaciela.

FELTON.

Upewniam cię milady, że mam wielki szacunek dla pułkownika Morteno.

LORD.

W takim razie źle robisz sir Edwardzie...

SIR FELTON.

Być może milordzie... ale...

LORD.

Ale jesteś w złym humorze, pojmuję to...

FELTON.

Mój zły humor nie pochodzi wcale z przegrania zakładu ale z zaproszenia na obiad...

LORD.

Cóż ci ten obiad szkodzi?...

FELTON.

Pewny jestem, że mnie zarzuca dowcipami, żartami, a na te wszystkie przycinki ani mi się chce odpowiadać ani też odpowiadać warto.

LORD.

Było więc odmówić zaproszenie.

FELTON.

Nie mogłem, bo to jeden z warunków zakładu. Ponieważ mieszkamy prawie obok siebie, powiedziałem tylko panu Belmontemu, że mam do mówienia z tobą milordzie i prosiłem aby mi dał znać tutaj skoro czas nadejdzie.

LORD.

Bądź więc łaskaw przyjść do mego gabinetu, zaraz ci będę służył.

FELTON, odchodząc.

Kiedy zechcesz milordzie.

SCENA III.

LORD WILLMOUTH, LADY WILLMOUTH.

LORD, wracając odprowadzwszy do drzwi sir Feltona.

Spodziewam się, że teraz już mnie niezapytasz milady czemu chcę oddalić hrabiego Belmonte?

LADY.

Nie podobna wszystkiemu wierzyć milordzie...

LORD.

Wszystkiemu też nie wierzę, ale pewny jestem, że jest w tem coś prawdy.

LADY.

I cóż uczynić zamysłasz?

LORD.

Napiszę do pułkownika, że chcę z nim pomówić o tem natychmiast. A jeżeli pan Belmonte oszukał nas obydwóch, bo ani chwili nie wątpię, że przyjaciel mój równie jak ja jest w błędzie, jeżeli więc zażartował sobie z nas obydwóch, to spodziewam się, że dzisiaj wieczór po raz ostatni progi nasze przestąpi.

LADY.

Ależ milordzie...

LORD.

Ależ milady, nie będziesz do tego stopnia nierozsądną, ażebyś dozwalała wybierać córce naszej pomiędzy człowiekiem uczciwym i awanturnikiem?! Żegnam cię, sir Felton czeka na mnie (*chce odejść*).

LADY, wstrzymując go.

Milordzie, nie będziesz z nim mówił o zaręczynach... nie będziesz mówił o tem dzisiaj...

LORD.

Naturalnie że nie, czyż nie dałem słowa?...

(*Wychodzi*).

SCENA IV.

LADY WILLMOUTH, później HELENA,

LADY, sama.

Dzięki ci Boże za męki całego życia, jeżeli niemi zdołałam okupić jeden dzień nieszczęścia w życiu mojej córki!... Ale czy tylko dobrze uczyniłam?... (*zamyśla się — Helena wchodzi ostrożnie po lewej stronie, idzie na palcach do matki, kładzie jej rękę na ramieniu i patrzy niespokojnie w oczy — Lady jakby przebudzona*) Aha! to ty moje dziecię?

HELENA

Z niespokojnością czekałam odejścia milorda.

LADY.

I zaraz przybiegłaś?...

HELENA.

Tak jest... chciałabym cię zapytać...

LADY.

Uspokój się — twój ojciec kocha cię czule — odłożył zaręczyny...

HELENA, *ściskając ją,*

O moja droga matko!

LADY.

Cieszysz się z tego?

HELENA.

O bardzo, bardzo jestem szczęśliwa! (*nieśmiało*) Ale chciałam się spytać...

LADY, *na stronie,*

Może podsłuchiła co mówił sir Felton. (*głośno*) O cóż takiego moje dziecko? cóż chcesz wiedzieć?...

HELENA, *spuszczając oczy,*

Czy imię jego nie było wymówione w waszej rozmowie?

LADY.

Czyje? Hrabiego Belmonte?

HELENA, *cicho,*

Tak jest...

LADY.

Dla czegoż mnie o to pytasz?

HELENA.

Bo gdyby się milord domyślał tego coś ty spostrzegła, obawiałabym się...

LADY.

Czegożbyś się miała obawiać?

HELENA.

O nie o siebie, nie, ale o niego mnie chodzi.

LADY.

O hrabiego? (*do siebie*) Jakże ona go kocha!

HELENA.

Tak, bo milord pewnoby się gniewał...

LADY.

Czy hrabia dał do tego jaki powód? Twój ojciec jest sprawiedliwy moje dziecko.

HELENA.

Onby miał dać jaki powód do gniewu? on taki pełen uszanowania! Nie, nigdy słówkiem najmniejszém mnie nie zadrasnął.

LADY.

Czegóż się więc obawiasz?

HELENA.

Ot, bo jakés odeszła, myślałam wiele.....bardzo wiele....

LADY.

O twoich zaręczynach?...

HELENA.

O nie! nie mamó, wiedziałam że mnie bronić będziesz

LADY.

Więc o czemżeś myślała?

HELENA.

O tem co zaszło we mnie od czasu poznania hrabiego. Rozbierałam rozliczne uczucia które obecność jego w duszy mojej budzi...

LADY, z *niespokojnością*,

I jakież to uczucia Heleńo?

HELENA.

O żebyś ty wiedziała droga matko, z jaką rozkoszą słucham gdy opowiada bitwy, w których nigdy nie wspomina o sobie, a ja w nich jego tylko widzę; z jaką niepokojnością i trwogą serce mi bije przy opisach tych wypadków które go zmusiły kraj swój opuścić kiedy mówi o owym spisku w którym przez skromność żadnego nie przypisuje sobie znaczenia... Mamó przecież i ty także oceniasz odwagę, tę pogardę dla śmierci!

LADY.

Zapewne Heleno, szlachetne to uczucie...

HELENA.

Nie prawdą, że miło słuchać kiedy mówi o sprawach ludzkości z wyrazem takiego poświęcenia i bezinteresowności tak rzadkiej na świecie a rzadszego jeszcze zaparcia się siebie samego?...

LADY.

Nie przeczę, ale obok tych zalet zdaje mi się że w gruncie jest nieco lekkomyślny...

HELENA.

Jabym to nazwała obojętnością na własne cierpienia, lekceważeniem własnego szczęścia... wszak nie żali się nigdy... nigdy, chyba gdy gra na skrzypcach... A czy nie lubisz muzyki jego mamó... przyznaj się że lubisz go słuchać! Czy nie znajdujesz że w jego grze daje się poznać całą jego dusza? Jakże on tęskne, smutne, i nieokreślone tony dobywa swym smyczkiem! Zaprawdę gdy go słucham, niezmierna żalność ogarnia biedne serce moje!....

LADY.

Więc nie omyliłam się Heleno?

HELENA.

Nie omyliłaś się droga matko, i sądziłam że powie-dzieć ci to jest moją powinnością.

LADY.

Dziękuję ci moje dziecię za twoje zaufanie. Więc to z jego powodu unikałaś od pewnego czasu spotkania z sir Edwardem?

HELENA.

Dawniej uważałam sir Feltona za człowieka którego ojciec przeznaczył mi za męża, ale odkąd obecność hrabiego tak wielką stała się dla mnie słodyczą, odtąd sir Edward stał się dla mnie nieznośnym, a obecność jego dręczy mnie jakby wyrzut sumienia...

LADY.

Podoba ci się zatem hrabia Belmonte?

HELENA.

Jakże ci mam powiedzieć!....

LADY.

Mów śmiało, proszę cię — podoba ci się bardzo?

HELENA, *rumieniąc się,*

Jak nikt w życiu.... ale wiem o tém dopiero od dzisiaj!

LADY, *na stronie,*

I ja także wiem teraz Boże mój, żem dobrze uczyniła!

HELENA.

Słyszę kogoś w przedpokoju — to jego głos... uciekam! Po tém wyznaniu nie mogłabym spojrzeć mu w oczy....

(całuje matkę i wybiega na lewo.)

SCENA V.

LADY WILLMOUTH, *potem HRABIA.*

LADY, *sama,*

Biedna!.... Cóżby się z nią stało gdyby wiedziała co ojciec dzisiaj jeszcze uczynić postanowił! Lecz pocóż jęj to mam mówić kiedy zmienić nie mogę... Podejrzenia Feltona pokażą się zapewne mylne... pocóż ją próżno męczyć?.... Gdyby można uprzedzić hrabiego.... a raczej przestrzedz go...

HRABIA, *otwierając drzwi,*

Ah!... przepraszam milady... *(chce wyjść.)*

LADY.

Wejdz pan, proszę...

HRABIA, *wchodząc,*

Przyszedłem po sir Feltona, ale powiedziano mi że jest w gabinecie milorda, niechciałem więc im przeszkadzać....

LADY.

I chciałeś pan zapewne czekać na niego w tym salonie?

HRABIA,

Rzeczywiście miałem ten zamiar, wiedząc że o tej godzinie salon ten zwykle bywa wolny, ale skoro tak nie jest... może przeszkadzam milady.

LADY,

Bynajmniej. — Zaprosiłeś panie hrabio na obiad sir Feltona, nie prawdaż?

HRABIA.

Tak milady, jego i pięciu moich dobrych znajomych.

LADY.

Obiad będzie zapewne wesoły?

HRABIA.

Mam nadzieję, zwłaszcza że sir Felton przegrał zakład, w tym tylko razie opuszcza go zwykła zimna krew....

LADY.

Pan zaś z tego korzystasz?

HRABIA.

Czasami wyznaję, bo żebyś pani wiedziała jaki on zabawny kiedy się zaczyna gniewać!

LADY.

Naturalnie że się gniewa, bo widzi że jest celem żartów.

HRABIA.

Upewniam panią, że bardzo niewinnych.

LADY.

Ale często dotkliwych.... Spostrzegliśmy to nieraz z milordem. To nie dobrze, wierząc mi panie hrabio, powinienbyś go oszczędzać...

HRABIA,

Czyż to może obchodzić milady?

LADY.

Wszak sir Felton stara się o rękę mojej córki.

HRABIA.

Domyślałem się tego...

LADY.

Lord Willmouth uważa go już prawie za narzeczonego.

HRABIA, *z zamyśleniem*.

Ale jeszcze nim nie jest?

LADY.

Jeszcze nie.

HRABIA.

W takim razie wdzięczny jestem pani za jej uwagę, i przepraszam bardzo. Wyznaję żem błędził...

LADY.

To ja pana powinnam przeprosić za moją otwartość, ale sądziłam że nasza zażyłość...

HRABIA.

Która mi jest tak droga, że zachować ją jest mojem największem życzeniem....

LADY.

A ja znowu ufając jej, muszę pana opuścić na chwilę i zajrzeć do sali, dokąd szłam właśnie kiedyś wchodził panie hrabio. Do widzenia — nieprawdaż? (*wychodzi po prawej stronie*).

HRABIA, *z głębokim ukłonem*.

Milady...(sam) Cóż miała znaczyć ta nauczka którą mi dano? bo to nauczka, delikatna, grzeczna ale zawsze nauczka!... Byłaby to przestroga czy napomnienie?... Bo nie sądzę aby sir Felton miał się skarżyć... przecież to *gentleman*.... Lecz w takim razie cóż miało znaczyć to uwiadomienie mnie że sir Felton jest prawie narzeczoną Heleny?... Potem, mamże iść na przód, czy cofnąć się?... Fe, co ja mówię, cofnąć się, iść naprzód, to rachubą traci.... rachuba i ja, to niedobra para.... Kocham Helenę to dosyć.... czuję że ją kocham z każdym dniem więcej.... a ona? czemuż ja dla niej jestem skoro sir Felton jest prawie narzeczoną?

(*wchodzi Morteno*)

SCENA VI.

HRABIA, MORTENO.

MORTENO, *wchodząc*,

A — znowuś tutaj Henryku!

HRABIA.

Jak widzisz — albo co?

MORTENO.

Cóż tu sam robisz?

HRABIA.

Czekam na Feltona który ma jakieś konferencye z milordem.

MORTENO.

Dobrze zresztą że cię spotykam — mam się z tobą naradzić.

HRABIA.

Naradzić się ze mną pułkowniku? zaledwie półgodziny temu jakeśmy się widzieli?.... czy jaki nagły interes?

MORTENO.

Nie mylisz się: nagły i bardzo, ale jeszcze ważniejszy aniżeli nagły. Czy jesteśmy tu sami?

HRABIA.

Zupełnie sami.

MORTENO.

Dobrze.

HRABIA, z *śmieszkiem*,

Ale coż to być może za ważny interes? taką ponurą masz minę kochany pułkowniku, że mi przypominasz najgorsze czasy.

MORTENO.

Słuchaj. W tej chwili odebrałem list od milorda, w którym mi pisze, że dla bardzo ważnych powodów chce wiedzieć natychmiast dokładne szczegóły dotyczące nazwiska, rodziny i majątku pana hrabiego Henryka Belmonte.

HRABIA, *zdumiały*,

Żartujesz....

MORTENO.

Bynajmniej (podając list) patrz!

HRABIA, *nie biorąc listu,*

Na prawdę, pisze tak do ciebie?

MORTENO.

Dodaje, że chciałby niezwłocznie pomówić ze mną w tym przedmiocie i pyta się, czy wolę sam przyjść do niego czy też żeby on do mnie przyszedł.

HRABIA.

To cios okropny!...

MORTENO.

Czuję to aż nadto, Henryku.

HRABIA.

Ale wiem kto tego sprawcą!

MORTENO.

Wiesz kto?

HRABIA.

Wiem pułkownika, sir Felton.

MORTENO.

Sir Felton? czy on także kocha się w Helenie?

HRABIA.

Wątpię aby ją kochał — ale chce się z nią ożenić.

MORTENO.

Skoro tak, nie możesz być dla niego niebezpiecznym rywalem! — Czyż nie jesteś wychodźcem, pomimo tego nieszczęsnego tytułu? a samo stanowisko lorda Willmouth czyni dla ciebie związek z jego córką całkiem niepodobnym.

HRABIA.

Słusznie mówisz pułkowniku, ja też nigdy o nim nie myślałem. Ot kochałem....

MORTENO, *przerywa,*

Lecz mniejsza o to w tej chwili, mniejsza o to co spowodowało zapytanie. Ale pytanie jest jasne — trzeba odpowiedzieć.

HRABIA.

I przynosisz lordowi odpowiedź?

MORTENO.

Dla tego że tu jestem?... Pojmujesz że ciebie pierw-
wój widzieć chciałem. Wyszedłem w tym celu. Wstąpi-
łem tu aby uprzedzono milorda że w tej chwili nie mam
czasu, a od Jerzego w przedpokoju dowiedziałem się że
ciebie tu zastanę.

HRABIA.

I jakże więc odpowiesz?

MORTENO, z zadziwieniem,

Ja?

HRABIA.

O, wybacz mi to pytanie drogi przyjacielu! jakże cie-
bie pytać o to mogłem!... Prawda jest tylko jedna—
tak jak jeden honor... honor fałszy nie znosi...

MORTENO.

A jednak żyłeś fałszem i zdradziłeś honor!...

HRABIA, przerywając z goryczą,

Zdradziłem honor?... czy pewny tego jesteś palko-
wniku? czyś zapomniał że wychowany od dzieciństwa
przez twego brata, nigdy nie mogłem się od niego do-
wiedzieć o moich rodzicach? że mnie otoczył najczul-
szem przywiązaniem ale oraz przysięgał mi że nie jest
moim ojcem?....

MORTENO, z wzruszeniem,

Prawda, że tajemnicę twego pochodzenia poniosł z so-
bą do grobu; po jego śmierci która przypadła podczas
twego pobytu w Hiszpanii wszelkie moje poszukiwania
były nadaremne. Oddałem ci tylko zapewnienie jego pod
przysięgą że roczna pensya jaką od bankiera pobie-
rasz należy ci się prawnie i nie jest darem mego brata.

HRABIA.

Nie pojmujesz więc kochany przyjacielu, jak do-
szedłszy w tej niewiadomości a niepewności do dojrze-
łego wieku, zgnębiony i zgorzklony a szczęśliwy tylko kie-
dym mógł o wszystkim zapomnieć, począłem żyć z dnia
na dzień....

MORTENO, *przerwywając,*

Pojmuję to drogi Henryku — pojmuję, i ciężko nad tem bolałem. Fatalny los wyrobił w charakterze twoim tę lekkomyślność, która cię przywiodła do wzięcia tytułu, który ci się nie należał....

HRABIA.

Który mi się nie należał? czy ja tego byłem pewny? powiedz, czy sam jesteś pewny, że do niego nie mam prawa?... A zresztą czemuż ten tytuł wziąłem?... Ot, gdy z lekkomyślnością, jaką mi zarzucasz, wpłatany w spisak, uciekać z Genui musiałem, samego, bez ojczyzny, bez rodziny, bez nazwiska, rauczonego w świat nieznanym, czarna ogarnęła rozpacz. Jeden z towarzyszków nieszczęścia i podróży, który na tym samym okręcie co ja płynął do Anglii, widząc moje cierpienie i niepewną przyszłość, zaczął mię namawiać abym przybrał tytuł hrabiego, że z nim łatwiej mi będzie na świecie. Z razu odpychałem jego radę, szczerść moja i uczciwość oburzały się na nią, ale on zbijał mój wstręt i skrupuły mówiąc: że emigrant jest w zupełnie wyjątkowem położeniu, że nie ma nad sobą żadnych praw opiekuńczych, że biorąc ten tytuł biorę tylko odwet za wyrządzoną sobie przez społeczność krzywdę, że to jedyny sposób uniknięcia upokorzeń jakie za sobą pociąga wygnanie... że... ale niewiem już co tam więcej mówił, aż wreszcie, tułacz, sierota, nie wiedząc sam czem byłem, łatwowierny, bo nie liczyłem wtedy lat dwudziestu, dałem się namówić, i wysiadłem ze statku w Londynie jako hrabia Henryk Belmonte.... powiedz.... byłaś w tém wielka wina?....

MORTENO.

Bardzo wielka Henryku, bo taka co w następstwach może obedrzeć z honoru i ściągnąć nieszczęścia. Przypominasz sobie w rok potém, gdy cię widział w Paryżu, właśnie w chwili wyjazdu twego do armii hiszpańskiej, czy przypominasz sobie jak mnie raził ten twój tytuł hrabiowski, chociaż go tak gracko nosiłeś? przypominasz sobie com ci mówił wtedy, jak gdybym przewidywał to co cię dzisiaj spotyka? O, czemuż nie usłuchał rad moich Henryku!...

HRABIA.

Czemu?... bo w listach rekomendacyjnych dano mi tytuł hrabiego Belmonte.... bo nie chciałem zachwiać méj reputacji gdy biegłem do sławy... bo nareszcie nie wiedziałem kto jestem a śmierci wyglądałem!....

MORTENO.

Ale potem?....

HRABIA.

Potem, wróciłem do Londynu gdzie mnie wszyscy znali, i znali jako hrabiego!.... Potem, miałem szlify i krzyż okupione krwią własną, i niechciałem aby mi wyrzucano żem je zdobył podstępem i kłamliwym tytułem!....

MORTENO.

Prawda, wreszcie i nominacya na kapitana z wojska hiszpańskiego, za którą przyjęty zostałeś do szeregów belgijskich była wydana na imię hrabiego Belmonte...

HRABIA.

Widzisz, osądźże sam!

MORTENO.

Zapewne fatalność w tem wszystkiém wyraźna!.... ale to wszystko skutki.... nie miałem więc słusznie mówiąc że to był błąd ważny bo krępuje życie? Czyż świat może wiedzieć....

HRABIA.

O nie! nigdy, nigdy mój pułkowniku... świat nigdy wiedzieć o tém nie może, bo czuję żeby mnie to hańbą okryło!

MORTENO.

Czujesz to? o to dobrze, dobrze mój Henryku, widzę jak w tobie silne poczucie honoru! Nie mylisz się, tak jest, świat widziałby w tobie jednego z tych ludzi którzy zawsze potępia, bo zawiedli jego wiarę, oszukali zaufanie.... takie winy społeczeństwo nigdy nie przebacza....

HRABIA, *z goryczą,*

Nie przebaczy mi że nie wiem kim jestem, nie prawdziw?

MORTENO.

Bez wątpienia, prawdy w bawelną obwijac ci niechcę.
Trzeba więc uczynić krok stanowczy...

HRABIA. *zamyślony,*

Stanowczy!...

MORTENO.

Tak jest, stanowczy, i to nie zwłocznie.... zaraz....
dzisiaj....

HRABIA. *powtarza,*

Dzisiaj!

MORTENO.

Dzisiaj, wszak lord Willmouth domaga się stanowczej
odpowiedzi natychmiast.

HRABIA.

Dzisiaj! Nie!

MORTENO.

Zwlekać niepodobna.

HRABIA.

Dzisiaj, nie mogę.

MORTENO.

A więc milord dowie się o wszystkim...

HRABIA, *jakby się ocknął,*

Pułkownik! prosiłbym cię o jedną łaskę, o bardzo
wielką łaskę...

MORTENO.

Mów przyjacielu, wiesz że ci niczego odmówić nie
umiem.

HRABIA.

Zaręczam ci honorem że jutro będziesz mógł uczynić
co zechcesz i jak zechcesz, ale pod warunkiem żebyś
dzisiaj nic o tem z lordem Willmouth nie mówił.

MORTENO, *na stronie,*

Cóż to ma znaczyć? (*głośno*) Przrzekasz mi że jutro
będę mógł działać wedle méj woli?...

HRABIA.

Tak jest, jeżeli do jutra wszelkie usune trudności, czy przyrzekasz mi milczenie na dzisiaj?...

MORTENO.

I o niczem nie mam wiedzieć?

HRABIA.

Jutro będziesz wiedział o wszystkiém, daję słowo honoru. Jeśli mi się nie uda, będziesz miał rozwiązane ręce.

MORTENO, *na stronie,*

Musi mieć jakiś plan. *(głośno)* No, zgoda!

HRABIA.

Słowo?

MORTENO, *podając mu rękę,*

Słowo. Wierzę ci i czekam.

HRABIA, *ścisnąc mu rękę,*

Dziękuję ci, drogi przyjacielu, nie zawiedziesz się na mnie.

MORTENO.

Daj Boże aby ci się powiodło! A teraz wyjść muszę stąd co prędzej aby nie spotkać lorda.

HRABIA, *żywo,*

O prawda, prawda, wychodź pułkowniku co prędzej.

MORTENO.

Bądź zdrów. Czyń co zechcesz, ale czyń jak należy, proszę cię.

(wychodzi)

HRABIA, *odprowadzając go,*

Bądź spokojny pułkowniku, nie powstydzisz się za swego kapitana.

SCENA VII.

HRABIA, *potem* SIR FELTON.

HRABIA, *sam,*

Czemuż w natłoku myśli które mi mózg cisną, jedna tylko wyraźna i jasna?.... czemuż jedno tylko pytanie

brzmi nieustannie w mych uszach....czy kochasz mnie Heleno?...*(z ogniem po pauzie)* Dla czegoż w tej strasznej chwili w której przepaść rozdziela mą przeszłość od przyszłości, w której tyle uczuć wre w mém sercu, jedno najsilniej niem wstrząsa...nowe, nieznane...*pięść tłoczy i rozrywa (z pasją)* Feltonie! to nienawiść ku tobie!...

FELTON, *otwierając drzwi w głębi,*

Przepraszam pana żeś tak długo czekał na mnie....

HRABIA, *zimno,*

Nie ma za co...

FELTON.

Jestem na rozkazy pańskie.

HRABIA, *bierze kapelusz,*

Wzajemnie.

(wychodzą — zasłona spada)

KONIEC AKTU DRUGIEGO.

AKT III.

Ten sam salon co w akcie poprzedzającym, tylko oświetlony dwoma świecznikami przy drzwiach w głębi, i przy drzwiach na lewo — dwie świece na stoliku przy kanapie —

SCENA I.

Musyka gra walc na sali balowej na prawo.

HRABIA, *) *sam, siedzi na kanapie,*

Otóż i ów bal dzisiejszy, na którym obiecywałem sobie tyle zabawy na który tak się cieszyłem!... a jakże mi smutno i tęskno! ciągle myślę o jutrze...Jutro muszę wyjechać!... Dzisiaj wygnaniec z kraju...jutro wygnaniec z świata!... Zda mi się jakby na świecie

*) Strój balowy.

już miejsca dla mnie nie było.... jakby społeczność wyrzucała mnie ze swego łona!... uczucia te mnie gnębią!.... A przecież świat wielki i społeczność przykłaśną mi jeszcze gotowa (z gorącością) jak jęć zagram na skrzypcach!.... (pauza) Trzeba uciekać, jeśli zostaną będę zhańbiony w oczach wszystkich... nawet w oczach Heleny! (z uniesieniem) Opuścić ją!.... jedyny przedmiot co mnie do życia wiąże, jedyną gwiazdę co mi w ciężkiej wędrówce przyświeca!... opuścić ją bez pożegnania... niewiedząc czy mnie kocha... oh to okropne!... A gdyby mnie kochała (zrywa się, z ogniem) o wtedy jakżebyśmy się rozprawili z sobą sir Feltonie!.... (zamyśla się) Co ja mówię?... w głowie mi się mąci.... może lord Willmouth wydać córkę za mnie (pada na kanapę) za mnie człowieka bez imienia, .. bez majątku.

Muzyka grać przestaje.

Nie, nie, niema rady... trzeba uciekać!... daleko, daleko, żeby nigdy... już nigdy nie słyszano o Henryku Belmonte!... Gdybym mógł przynajmniej unieść z sobą jaką od niej pamiątkę... Co widzę? to ona! Niebo mi ją zysła...

(Helena w stroju balowym, z wieńcem konwalij na głowie, wbiega przez drzwi na lewo i przechodzi przez pokój udając się do sali balowej).

SCENA II.

HRABIA, HELENA.

HELENA, spostrzegłszy hrabiego,

Ah!....

HRABIA, powstając,

Przestraszyłem cię milady?

HELENA, cofa się,

Nie, wcale nie, zdziwiłam się tylko ujrawszy pana niespodzianie...

HRABIA.

Gdybym mógł sobie pochlebiać że to niespodziewane spotkanie nie było pani nie miłe, mógłbym się ośmielić prosić jęć abyś mnie chwilę posłuchać raczyła.

HELENA.

Wszak mamy właśnie tańcować kontradansa?

HRABIA.

Chciałbym z panią pomówić o rzeczach ważnych i niewesołych — pojmujesz więc że trudno podczas tańca i balowego wiru...

HELENA.

Co teraz to mnie pan na prawdę przestraszasz...

HRABIA, ze smutkiem,

Nie lękaj się milady... będzie to raz ostatni...

HELENA, ze wzruszeniem,

Jako raz ostatni?... żartujesz pan zapewne...

HRABIA.

Bynajmniej — przysięgam pani że chcę z nią mówić po raz ostatni... (*chwila milczenia*) Odmawiasz więc tej ostatniej prośby?

HELENA, wachając się.

O nie, chciałabym tylko wiedzieć co panu na tem zależy?

HRABIA.

Pani więcej dla mnie uczynić możesz, jak ktokolwiek bądź na świecie!

HELENA, *tytu.*

Jeśli tak, to mów pan, mów — słucham go...

HRABIA.

Czy uważałaś milady, jak od niejakiemu czasu człowiek pewien stara się wszelkimi siłami pozyskać szacunek twych rodziców, nie nadużywa nigdy zażyłości, którą go zaszczyć raczyli, głośno im swoją wdzięczność wyraża, pragnąc okazać poważanie zasługom lorda Willmouth, oddać najgłębszą cześć cnotom milady, a nadewszystko otoczyć ciebie pani czecią i uwielbieniem — powiedz mi szczerze, czy nie zwrócił on twojej uwagi?...

HELENA.

Jeżeli jak się domyślam chcesz pan mówić o sobie,

niegę go zapewnić, że moi rodzice oddają mi zupełną
sprawiedliwość, uważają go bardzo oboję...

HRABIA.

A ty pani?

HELENA, zmięszana.

Ja także...

HRABIA, z zgroźcą.

A czy uważałaś pani, że ten człowiek od czasu jak
Cię poznał nie ma innych praw prócz twego uznania,
innego celu prócz chęci zasłużenia na nie, innej obawy
prócz twojej nagany... że ten człowiek tak wysoko
ceni twe przynoty, iż obecność twoją budzi w nim
wszystkie najsłabsze uczucia duszy i serca...
czy uważałaś, że jedno twoje spojrzenie wystarczy mu
do odgadnięcia twoich myśli, a jedno skinienie wskazuje
drogę życia... że kiedy mówić raczysz, on chwytą twoje
słowa jakby natchnienia ducha...

HELENA, z trwogą.

Panie, co mówisz!...

HRABIA.

Powiedz pani.... nie uczułaś tego nigdy?... co?
nie.... Ah powiedz wszak ostatni raz mówię z tobą!..

HELENA.

Ależ do prawdy panie Hrabio...

HRABIA.

Pani!... nie bądź okrutną (wskazując winietę benedikt
którą Helena ma na głowie). Czemuż ten winien ma być
łagodnym i wymowniejszym od ciebie dla nieszczę-
śliwego człowieka... odpowiedz mu.. błagam cię..

HELENA, stłumionym głosem.

A więc powiem panu żem uważała... ceniła jego
dobroć...

HRABIA.

Dzięki ci pani!.... A teraz jeśli zgnębiony przeci-
wnością co srodze jak okowy tręska, przesładowany
zawistnym losem który go ściga od kolebki i ścigać

będzie do grobu, jeśli ten człowiek wyjechać musi jutro, aby już nigdy nie wrócić...

HELENA, przerywa.

Ależto nie będzie... to być nie może...

HRABIA.

Nie inaczej pani!... gdyby tak nie było, nieśmiałyby on przemawiać do ciebie w te słowa, wiedząc że jesteś prawie narzeczoną sir Feltona...

HELENA, na stronie.

O mój Boże!

HRABIA.

Gdyby więc w chwili wiecznego rozstania, prosił cię w imię tej miłości tak wielkiej i silnej, że ją dotąd w piersiach swoich ukrywać potrafił... gdyby w zamian tej miłości prosił cię o jedno słowo... jedno tylko....

HELENA.

O, to okropnie!...

HRABIA, w uniesieniu.

Gdyby ci mówił: Heleno, ty nie pozwolisz odjechać człowiekowi bez ojczyzny — bez rodziny — bez nadziei... nie rzuciwszy mu słowa pociechy na drogę... słowa coby mu wszystko zastąpić mogło...

HELENA.

Jakież to udręczenie!...

HRABIA, coraz z większym zapalem.

Heleno! ty nie pozwolisz odjechać na zawsze człowiekowi, który cię kocha nad wszystko, więcej niż to wyrazić może... który z największą rozkoszą, daby ty cie swoje za ciebie... i skonał by tu... u nóg twoich żeby ci oszczędzić jednej łzy... jednego cierpienia...

HELENA.

Nie widzisz że pan co ja cierpię?... Ah jesteś bez litości!...

Słychać przegrywkę do kontradansu.

HRABIA, z prośbą.

Nie opuścisz go pani.... nie.... jeśli tylko zdoła

poruszyć serce twoje... nie opuścisz go bez wyrzeczenia słowa, które będzie dla niego wszystkim... pożegnaniem i szczęściem!... o, powiedz, powiedz, błagam cię... uchron go do rozpacz...

HELENA, gorzko ze łzami wyciągając ku niemu rękę.

Łzy moje i moja boleść, nie mówiąż dość za mnie... i cóż powiedzieć mogę czegośbyś nie wiedział...

HRABIA.

Dzięki ci, dzięki Heleno, za tyle szczęścia! *(bierze jej rękę i pada na kolana)* a raczej, wybacz mi, ah wybacz!.. bo teraz czuję że bądź co bądź ja już nie odjadę! *(pojawia się wkrótce sir Felton, który wchodzi na prawo i zatrzymuje się przy drzwiach)*. A, otoż sir Felton!...

SCENA III.

HRABIA, HELENA, SIR FELTON.

HELENA, z przestawką na stronie.

Sir Felton! o Boże!...

HRABIA.

Sir Felton chce mnie zapewne ostrzedz, że już kontradans zaczęty *(przechodząc do sir Feltona *)* Nie prawdaż panie... *(cicho biorąc go za rękę)* że gdy co zajdzie między ludźmi dobrego urodzenia...

FELTON, przerywa z dumą.

Ja niewiem kto pan jesteś!

HRABIA, *(głośno i porywczo)*.

Sir Felton!... *(na stronie)* mniejsza o to!... *(cicho powściągnąwszy się)* Między ludźmi, którzy się mają strzelać kobieta niepotrzebna — nieprawdaż?...

FELTON.

Rozumie się.

HRABIA, cicho.

Więc ani słowa teraz.

---

*) Helona, Hrabi, sir Felton.

FELTON, *cicho.*

A kiedy?

HRABIA, *cicho.*

Za kwadrans, pół godziny.

FELTON, *cicho.*

Gdzie?

HRABIA, *cicho.*

Tu, jeśli się podoba.

FELTON, *cicho.*

Dobrze.

HRABIA, *głośno, postępując ku Helenie.*

Widzi milady, że zgadłem. Sir Felton przyszedł mi powiedzieć, że muzyka zacznie grać w tej chwili trzeciego kontradansa. *(podaje rękę Helenie i prowadzi do sali)* Sir Edward nawet gniewa się trochę na mnie, bo mam zaszczyt tańczyć z nim *vis à vis* dzisiaj...

FELTON, *na stronę.*

Spodziewam się że i jutro.

(kłania się nisko Helenie, która przechodzi obok niego z Hrabią i wchodzi za nimi na prawo).

SCENA IV.

Muzyka gra kontradansa.

MORTENO, *wchodzi z prawej strony.*

A przecież tu można odetchnąć!... *(poprawiając chustkę na szyi)* uff!... a przyjść na bal musiałem, inaczej Willmout byłby myślał że unikam owej eksplikacji... Dziś wymówiłem się służbą... ale jutro! obiecałem odpowiedzieć jutro... Co jutro pocznie Henryk?... coś on może mieć za plany, biedny chłopiec?... Wyjechać?... to go nie uratuje, choćby do Ameryki uciekł tutajby go zhańbili... Czy zdoła opuścić Helenę w której po uszy zakochany... A gdyby ją wykradł?... ha... nie wiem czy ona go kocha tyle aby na to przystała?... Nie, choćby nawet tak było, Henryk za nadto jest pra-

wy aby ją do tego namawiał, nadto szlachetny, aby wystawił na upokorzenie ukochaną kobietę... nie, tego on nie zrobi!... (pauza) Sądziłem przez chwilę, że wyzwie Feltona, ale co dopiero przeszli razem w najlepszej harmonii..... a wreszcie choćby go i zabił to z Anglikiem nie przepadnie fatalne zapytanie Willmoutha... (przechadza się i staje przy drzwiach na prawo) A jednak patrząc na Henryka, každyby powiedział, że to najszlachetniejszy człowiek... jaki wesoły... jak zawzięcie tańczy... jak się śmieje... Szczególny człowiek... mawiany w swą gwiazdę jak dziecko w swą niewinność... (cofa się) a! lady Willmouth...

(wchodzi lady Willmouth).

SCENA V.

Henryk gra ciężko kontrabas.

LADY WILLMOUTH, MORTENO.

MORTENO, kłaniając się.

Milady!

LADY.

Kochany pułkownik ucieka od nas... gorąco okropnie — nieprawda?

MORTENO.

Powiem szczerze milady, że prawda, uciekłem z balu. My starzy wojskowi przywykli do ciężkich snójów, z trudnością wytrzymujemy zmęczenie i wrzawę balową. Zapewne dla tego, że mały bierzemy w niej udział, bo młodym wyborcom, czego dowodzi mój przyjaciel Henryk.

LADY.

Rzeczywiście — zdaje mi się, że hrabia Belmonte bawi się bardzo dobrze.

MORTENO.

Jakżeby mogło być inaczej? wieczór taki świetny a Henryk tańczy właśnie z lady Heleną.

LADY.

Tak, watałam.

MORTENO.

Córka twoja, milady, jest niezaprzecznie królową balu.

LADY.

Zapominasz pułkowniku, że to tak łatwo pochwlebiać matce.

MORTENO

Nie umiem pochwlebiać milady, ale jeden tylko głos słyszałem, że lady Helena jest na tym balu najpiękniejszą. Prześlicznie też ubrana, wieniec na głowie tak niezwykły, a kwiaty te zgadzają się wybornie z wyrazem jej twarzy.

LADY, z uśmiechem.

Ho, ho — takto pan wszystko uważasz panie pułkowniku.

MORTENO:

Wyznaję, że Henryk dopomógł mi w moich spostrzeżeniach. Czy pani nie zgadzasz się na nie?

LADY.

Przeciwnie, podzielim je chętnie, zwłaszcza teraz kiedy taniec ożywił jej rysy. (*chwila milczenia*) A *propos* hrabiego Belmonte, którego wspomniałeś pułkowniku, czy odebrałeś list od milorda dzisiaj?

MORTENO.

Odebrałem pani. (*do siebie*) Cóż z tego będzie?

LADY.

W liście tym milord zapytuje pana o rodzinę i majątek hrabiego — nieprawdaż?

MORTENO, *na stronie.*

Otóż macie. — (*głośno*) Rzeczywiście żądał ode mnie wyjaśnień a raczej szczegółów w tym względzie, które dać jestem gotów.

LADY.

I dałeś je już pan?

MORTENO.

Nie jeszcze, służbowe obowiązki nie pozwoliły mi ani odpisać ani widzieć się z milordem dzisiaj. Nie miałem czasu pisać, a odpowiedź moja musiała być dość długa, bo jak pani łatwo pojmiesz interesa emigranta są za-

wsze zawikłane, wolalem więc to wszystko do ustnej zostawić rozmowy.

LADY.

A kiedyż ona nastąpi?

MORTENO.

Jutro zapewne. Uprzedziłem milorda, że jutro przyjdę do niego i dam wszelkie szczegóły jakie zechce tylko wiedzieć. Ale czybyś mi nie mogła milady wyjaśnić powodu tej ciekawości milorda, która mnie tem więcej zadziwia, iż nie przystaje zupełnie do jego charakteru.

LADY.

Nie umiem panu powiedzieć...

MORTENO.

Widuje on tak często Henryka, zna go tak dobrze — czemu go się wprost nie pyta?...

LADY.

Może to właśnie tłumaczy przyczynę jego ciekawości... owa zyczliwość dla hrabiego...

MORTENO.

Czy milord jej żałuje? Miałżeby Henryk zasłużyć na jego niełaskę?

LADY.

Bynajmniej, nie to wcale powiedzieć chciałam. Hrabia Belmonte zasługuje na względy lorda, ma do nich zresztą wszelkie prawo...nosi imię piękne i szlachetne...

• Muzyka przestaje grać.

MORTENO.

Przymioty jego i uczucia szlachetniejsze są nierównie od nazwiska zaręczam cię milady...

LADY.

Nie przeczę, jest to bardzo przyjemny młody człowiek!

MORTENO.

I człowiek honoru...

LADY.

Pan go bardzo kochasz panie pułkownika?

MORTENO.

Kocham go jakbym kochał własnego syna.

LADY.

Czyni mu to zaszczyt, i wielce za nim przemawia. Ale taniec się skończył, muszę wrócić do sali, gdzie mnie obowiązki gospodyni wzywają. Zaczynam od ciebie pułkowniku, pójdź ze mną, może się zechcesz czem ochłodzić.

MORTENO, podaje jej rękę.

Bardzoś pani łaskawa!

(wychodzi na prawo).

SCENA VI.

SIR FELTON, potem HRABIA.

FELTON, wchodząc przez drzwi w głębi.

Jeszcze go niema!

HRABIA, wchodząc drzwiami po prawej stronie.

Służę — nie czekałeś pan?

FELTON.

Nie.

HRABIA.

Oczekuj mnie to. (chwilę milczenia) No słucham. Spiesz się pan, może kto przegadka.

FELTON, wstycha głosem.

Pojmujesz pan, że jego postępowanie....

HRABIA, przerywa.

Wstęp niepotrzebny — pojmuję że mnie pan chcesz wyzwać na pojedynek, wiem to, czekam na warunki, a proszę o pośpiech. —

FELTON.

Zapominasz pan, że kląć warunki do niego należy..

HRABIA.

Uważam ten pojedynek za nowy zakład proponowany przez pana, a ponieważ będzie on zapewne ostatnim między nami, przyjmuję go całkowicie. Choć abyś pan sam sobie obrał warunki, albowiem życzę mu więcej szczęścia w tym jak w poprzednich...

FELTON.

Ależ panie...

HRABIA.

Tak, tak, na bok skrupuły, połącz pan warunki — to krótsza sprawa — przyjmuję je naprzód.

(Helena ukazuje się we drzwiach na prawo).

FELTON, *zinnno.*

Skoro tak, to jutro o wschodzie słońca czekałbym pana chętnie w lesie Senar na drodze wiodącej do Waterloo.

HRABIA.

Dobrze. A broń?

FELTON.

Pistolety — jeśli to panu wszystko jedno.

HRABIA.

Wybornie. — Odległość?

FELTON.

Pięć kroków — jeśli pan nie masz nic przeciw temu.

(Helena cofa się).

HRABIA, *z uśmiechem.*

Jakto! więc pojedynek na śmierć?... Doskonale! Brawo sir Felton! rad jestem żeś mnie zrozumiał, żeś pojął że to ja jestem obrażony, a zatem że do ciebie należało podać warunki takie jakichbym sobie życzył.

FELTON.

I zadowolniły pana?

HRABIA.

Zupełnie.

FELTON.

Bardzo mnie to cieszy.

HRABIA.

Ja tylko jeden dodam, a jako *gentleman* powinienś go pan przyjąć, to jest, aby imie lady Willmouth nie było wymienionem w tej sprawie.

FELTON.

Jak najchętniej. Jakież więc powód dasz pan temu spotkaniu?

HRABIA, *obraca się z gniewem.*

Jaki powód? Oto zniewaga jakąś mi pan wyrządził, a którą tylko śmierć jednego z nas zatrzeć może!... jaki powód? to, żeś pan poważił się wątpić o moim honorze!... dostatecznym powodem są, na koniec same wyrazy pańskie wyrzeczone przed chwilą, a których znaczenia dowiadywać się nie mam ani chęci ani czasu dzisiaj...

FELTON, *zimno.*

Za małoś pan ciekawy i zbyt się spieszysz dzisiaj...

HRABIA, *tycho.*

Porzuc pan szyderstwo nie dosięgnie mnie ono wcale bo jestem dziś szczęśliwy!... (z *uniesieniem*) szczęśliwy ogromnem szczęściem, którego się nie domyślasz..... szczęściem którego nie pojmujesz, którego nawet nigdy nie pojmiesz sir Feltonie!... Jestem tak szczęśliwy, że jeśli cię jutro zabiję, nie będę wiedział przysięgam ci, czy cię zabiłem za wyrządzoną mi zniewagę, czy też za chwile szczęścia których mnie dzisiaj pozbawiasz!.. (*chce odejść*).

FELTON.

Jeszcze słowo.

HRABIA, z *niecierpliwością*.

Jeszcze?

FELTON.

Któż panu sekunduje?... muszę to wiedzieć...

HRABIA.

Pułkownik Morteno. Jest tutaj.

FELTON.

Do jutra więc.

HRABIA, *wychodząc.*

Jutro pan wygrasz może — ja wygrałem dzisiaj!

(wychodzi na prawo).

FELTON, *sam, patrzy za wychodzącym.*

Zdaje mi się że zwaryowałem! ale że awanturnik.... terazbym się założył... Odważny... tak, zapewne, ludzie jak on muszą mieć odwagę. Lecz czemuż on taki szczęśliwy?... Miałaby się przekonać o wzajemności lady Heleny?... Nie, ona za nadto dobrze wychowana.. przypuścić tego nie mogę... Zaintrygował ją.. rozczulił opowiadaniem swych nieszczęść... przygód... to zwykle tych panów sposoby... Gdybym się jednak mylił?... No, to jeden powód więcej aby usunąć tego człowieka... Zresztą niecierpię go — zawadza mi.

(wychodzi drzwiami w głębi).

SCENA VII.

HELENA, *zagląda przez drzwi na prawo, i wchodzi ostrożnie.*

Wyszedł przez przedpokój, żeby nie zwrócić podejrzenia... *(z niespokojnością)* Ten pojedynek hyć nie może... jakby temu przeszkodzić?... O Boże co tu robić!.. Gdyby pomówić z Henrykiem, gdyby go prosić?... Nie, na to się niezdobędę.. a potem gdzie? kiedy?... czas ucieka... muzyka grać zacznie... jam zamówiona... będą mnie szukać.... ah w głowie mi się mąci!.... Boże cóż począć!... bo przecie dozwolić nie mogę aby zginął za mnie... ah serce mi pęka!... *(zamysła się)* Gdybym napisała do niego?... gdybym mu zakazała tego pojedynku w imię jego miłości... w imię mojej? usłuchałby mnie z pewnością... Tak, to jedyny środek *(idzie do stolika i pisze stojący)* powiem to słowo które chciał słyszeć z ust moich... o które tak błagał *(składa list i pieczętuje)*—słyszeć muzykę. A to na sam czas skończyłam... tancerz mój mnie szuka.

(wychodzi na prawo).

SCENA VIII.

Musyka gra walc.

JERZY, *potem* HRABIA.

JERZY, *wchodzi głównymi drzwiami i objasnia świecę.*

Ho — ho — (*bierze ówiartek papieru i przypatruje się*)...
wpadłem na trop... świeży... papiery porozrzucone...
pióro mokre... a... kapnął atrament. Ktoś pisał. Ponoś
serca razem z nogami tańczą... bo oóždy kto pisał na
balu jeżeli nie słodki bilecik.... Diabelnie znać była
pilno...

HRABIA, *wchodzi na prawo.*

Która teraz może być godzina — proszę?

JERZY.

Trzy kwandranse na dwunastą panie Hrabio.

(*wychodzi w głębi*).

SCENA IX.

Musyka gra ciągle walc.

HRABIA, *potem* MORTENO,

HRABIA, *przechodzi się w milczeniu, potem staje nagle.*

Ona mnie kocha!... a ja ani słowa o mojem szczę-
ściu powiedzieć jej nie mogłem!... Milord nie spuszcza
mnie z oka... był tuż przy mnie kiedym z nią
tańczył.. Sledzi mnie, a ja go dla niej już kocham!..
Mówiąc do mnie był zimny i surowy, a ja do nóg mu
upaść chciałem i wyznać wszystko!... Bo już nie wy-
jadę... zebrałem siły i jutro po spotkaniu (*zatrzymuje się*)
O Feltonie, twój zły duch ciągnie cię na śmierć...
bo nienawiść moja ku tobie już zgasiła!... Ona mnie
kocha!...

MORTENO, *wchodząc z prawej strony.*

He ku, czy to prawda?...

HRABIA.

Co?

MORTENO.

Sir Felton oznajmił mi w tej chwili, że ze wschodem słońca macie się rozprawić?

HRABIA, z prostotą.

Nie inaczej pułkownika, pojedynek na śmierć.

MORTENO.

Będziesz się starał go zabić?

HRABIA.

Niestety!

MORTENO.

No, to dobrze, zabijesz go a potem wyjedziesz.

HRABIA.

Nie, mój przyjacielu — zostanę.

MORTENO, zdziwiony.

Zostaniesz? a to po co?...

HRABIA.

Bo nie mogę odjechać — bo wiem że Helena mnie kocha!...

MORTENO.

I cóż z tego?... cóż zrobisz?...

HRABIA.

Wyznam wszystko lordowi.

MORTENO.

Jakto?... i będziesz żył szanbiony?..

HRABIA, gwałtownie,

Alboż mnie teraz obchodzi sąd świata całego, kiedy ona mnie kocha? czy pojmujesz to słowo?... Helena mnie kocha, pułkownika! ona mi pewno przebaczy!...

MORTENO, z wymówką,

Henryku!... lekceważysz sobie i życie i honor!...

HRABIA.

Bo jestem szczęśliwy!

MORTENO, z goryczą,

Szczęśliwy?...boleśnie mi słyszeć to słowo w twych ustach Henryku!... szczęśliwy! o przeczuwałem ja od dawna że ta miłość będzie twoją zgubą!....

HRABIA, z zapalem,

I dziwisz się?...Czy mnie nie znasz pułkownika?... czy nie widziałeś że ile razy szczęście uśmiechnęło się do mnie, gonilem za niem zawsze, chwytalem je wszystkimi siłami méj duszy, oddawałem mu się zupełnie, nieoglądając się na nic jak czyni dziecię trafa, przyjmując naprzód co się stanie, z zaufaniem człowieka co przeszłości swéj niezna, przyszłości nie pragnie, myśli tylko o dzisiaj!

MORTENO, z ogniem,

Wiem o tém Henryku, wiem aż nadto dobrze, i lubiłem w tobie ten zapal, ten popęd, bo był zawsze w kierunku honoru i sławy, bo mu towarzyszyły szlachetne uczucia, boś przez niego zwalczał przeciwności, stawiał czoło nieszczęściu...Byłeś człowiekiem uczciwym!...Ale dzisiaj, gdy widzę że się uragasz śmierci a nie cofasz przed hańbą, gdy widzę że chcesz potracić pierwszą a otrzeć się o drugą, na co?... oto aby się przebić kornie pod wieniec niepewnej miłości?... boli mię to Henryku!... O wierzaj mi, nigdy miłość nie zastąpi zdeptanego honoru.

HRABIA.

Nielitościwy jesteś!...

MORTENO.

Nie, ale jestem surowy, bo cię kocham...kocham cię jak syna.... wiesz że szczęście twoje droższe mi nad własne...ale pomyśl tylko gdzie ono cię zawiedzie?...

HRABIA.

Będę prosił lorda Willmouth o rękę Heleny...

MORTENO.

Ty?...lorda Willmouth?...o rękę Heleny?...czyś oszalał Henryku!...Jakto, chcesz aby on, lord angielski, unżył swoją dumę, zrzekł się swych planów, swéj ambicji, swych najdroższych nadziei, wszystkiego czém

oddycha, na to, aby swą córkę jedynaczkę, dziedziczkę ostatnią swego imienia, wydał za człowieka o którym wszyscy będą wiedzieć że przywłaszczył sobie tytuł, a nazwisko które nosi...

HRABIA, *przerywa,*

Dosyć, oh dosyć... wszystko to prawda, lecz jeżeli Helena mnie kocha, jeśli się za mną wstawi....

MORTENO.

To padnie ofiarą.... a ciebie odepchną ze wzgardą. Miłość zaślepia cię Henryku. Gdybyś potrafił rozważyć na zimno, widziałbyś tak jak ja widzę, bo rzecz jasna i prosta. Słuchaj tylko. Chociaż unikałem rozmowy mówilem jednak i z milordem i z milady. Oboje wspomnieli o twojej z niemi zażyłości ale w dziwny sposób. Domyślają się twego do Heleny przywiązania, niepokoi ich to uczucie i chcą się ciebie pozbyć. Lord Willmouth opowiadał mi o zamierzonym połączeniu swjej córki z sir Feltonem, o korzyściach, o swoich widokach w tym związku, którego tak pragnie i który jest tak bliski, że niespodziana tylko przeszkoda odwlekła chwilowo zaręczyny, gdyż miały się odbyć dzisiaj. Nacisnął na te słowa i dodał że przeszkodę spodziewa się usunąć. Otóż tą przeszkodą ty jesteś Henryku... wątpliwość tycząca się twego urodzenia to po prostu wymówka by, dom zamknąć przed tobą...

HRABIA.

A gdybym zabił Feltona?....

MORTENO.

I cóż z tego?... śmierć Feltona z twjej ręki to wyborny powód nie widzenia cię więcej....

HRABIA, *obojętnie,*

Kiedy tak, nie pozostaje nic, jak tylko dać się zabić....

MORTENO.

Co? chcesz się dać zabić?... ty?... Henryku mój drogi? cóż to za myśl szalona!... i na cóżby się to przydało?... stracisz honor a nie ocalisz miłości....

by śmierć w pojedynku nie dowodzi... a choć-
byś padł trupem na placu....

HRABIA, *przerywa, z goryczą,*

To jeszcze nad trupem sir Felton powtórzyć gotów:
Niewiem co to za jeden ten którego zabiłem!....Co,
nieprawdaż pułkownika?

MORTENO.

Sam więc widzisz, że to być nie może.

HRABIA.

Nie może być. Ale cóż począć na Boga!

Musyka przestaje grać.

MORTENO.

Rozprawić się z Feltonem i wyjechać. Ja dokonam
reszty. Spuść się na mnie, już ja cię potrafię obronić,
a gdziekolwiek będziesz, niezadługo połączę się z tobą.

HRABIA, *nieruchomy, do siebie,*

Może to i dobra rada.... możeby lepiej było dla
mnie.... bo czuję że jeżeli zostanę będę sprawcą jej
nieszczęścia....

MORTENO, *z prośbą,*

Henryku! drogi Henryku!

HRABIA, *nieruchomy do siebie,*

Kiedy wspomniałem o Feltonie, milczała, widać więc
że go przyjmie....

MORTENO, *nalegając,*

Henryku usłuchaj mnie! usłuchaj twego najlepszego
przyjaciela!

HRABIA, *nieruchomy do siebie,*

Może tylko przez litość miłości domyślać się kazała...
dla tego żoni miał wyjechać na zawsze....

MORTENO, *z radością,*

Co mówisz?...nie śmiem wierzyć moim uszom....
zgadzasz się na wyjazd?

HRABIA, *do siebie,*

Wyjazdem oszczędzę jej boleści....*(głośno, odwracając się.)* Tak jest pułkownika, namyśliłem się i pojadę.

MORTENO.

A pierwój rozprawisz się z Feltonem?

HRABIA.

Oczywiście.

MORTENO.

I nie dasz się zabić?

HRABIA, z uśmiechem,

Nie, drogi przyjacielu, nie, bądź spokojny, masz na to moją rękę...

MORTENO.

Dziękuję ci Henryku! (*ściągają się*). Teras wrócisz za-
pewne do sali, żeby nie ściągnąć uwagi. Ja idę do się-
bie, bo sir Felton ma mi przysłać swego sekundanta.
Jakie chcesz warunki?

HRABIA.

Już ułożone z Feltonem... pistolety — pięć kroków..

MORTENO.

O do diabła!....

HRABIA.

Proszę cię żebyś nie nie zmieniał!....

MORTENO.

Skoroś tak chciał!...

HRABIA.

Chciałem.

MORTENO.

To darmo. Odchodzę i czekam cię... Ale, byłbym
zapomniał.... oto bilecik od Heleny.... prosila mnie
usnąć aby ci go doręczyć jeszcze dzisiaj.

HRABIA, bierze list,

Bilecik? od Heleny? (*czyta*) Ja cię kocham!.... (*sto-
jak wryty*).

MORTENO.

Henryku! cóż to znaczy?

HRABIA.

Nic, nic...

MORTENO.

Zwodziś mię.... co ci się stało?

HRABIA.

Nie, nie.... nie mój przyjaciela.... smutny zwrot myśli....

MORTENO, *biorąc go za rękę*

Drżysz?... Miałabyś przeczuwać jakie nieszczęście?..

HRABIA.

Nie mylisz się.. boję się..

MORTENO.

Boisz się? czego?.. śmierci?.. nie poznaję cię Henryku?..

HRABIA.

Nie, nie śmierci, ale szczęścia się mego boję, przyjacielu...

MORTENO, *na stronie,*

Niepotrzebniem się przeląkł, to miłosne sprawy (*głośno*) Zbierz siły... a przedewszystkiemi honor miej na myśli... Odchodzę bo niechcę aby na mnie czekano. Do widzenia.. przyjdź do mnie nim się spać położysz... nie baw długo bo przespać się musisz abyś miał pewną rękę..

(*wychodzi głosem drżącym*)

SCENA X.

HRABIA, *sam,*

Muszę raz jeszcze odczytać (*czyta*) „Piszę bez trwogi, bo ufam w twój honor! (*do siebie*) Honor! (*czyta*) „Słyszałam wszystko — jutro masz się bić z sir Edwardem. Henryku jeśli mię kochasz nie uczynisz tego — proszę cię — zaklinam — zakazuję ci. — Nigdy nie mogłabym kochać, nie mogłabym należeć do człowieka który narażał siebie i drugiego w śmiertelnym pojedynku; nie mogłabym nigdy wspomnieć bez zadrżenia o zabójcy. — Nie uczynisz tego bo mnie kochasz — a usłuchasz mnie Henryku bo ja cię kocham..“

Muzyka gra żywą galopadę.

(*po chwili milczenia*) Stało się!.. wyrok zapadł!.. Nie mogę się bić.. nie mogę wyjechać.. a żyć czy mogę?.. żyć dwa razy shańbiony?... Nie, to niepodobna!... (*pauza*) Są chwile w których rozum milknie.... serce pęka.. dusza się wyrywa.. wtedy życie się kończy!.. Między hańbą a miłością życie zniknąć musi..... lecz szczęście nie ustaje! (*z egzaltacją*) bo jakżem szczęśliwy!.. O dzięki ci Heleno, dzięki za te drogich słów parę, za twoje zaufanie, za twą miłość, dzięki ci za szczęście które mnie ogarnia, porywa i w inny świat unosi!.. Wolę twoją wykonam, o mój Aniele drogi, wykonam święcie, przysięgam ci na to słowo: Kocham!.. Bądź spokojna, będziesz mogła wiernie zachować mnie w pamięci!.. Niech ją ujrzę raz jeszcze (*śbliża się do drzwi na prawo i wpatruje*) O jakże piękna w tej szybkiej galopadzie... przesuwa się jak nadziemskie zjawisko! (*bierze kapelusze ze stolika i wraca do drzwi*) O!—znów ona.. nie mogę oczu oderwać.. przybliża się.. to znika... Bądź zdrowa!.. Heleno! żegnam cię!.. dzięki tobie!.. przebac mi!... Boże czuвай nad nią! daj jej szczęście... oszczędzaj cierpienia!.. Bądź zdrowa!..

(*Wychodzi wolnym krokiem przez główne drzwi — muzyka ciągle gra galopadę — zasłona spada.*)

KONIEC AKTU TRZECIEGO.

AKT IV.

Dekoracja ta sama co w przeszłym akcie bez żadnej zmiany.

SCENA I.

LORD WILLMOUTH, LADY WILLMOUTH *).

LORD.

Mówiłaś podczas balu z pułkownikiem?... wiesz zatem milady....

LADY.

Wiem, że wasza rozmowa odłożona do jutra.

*) W stroju balowym.

LORD.

I cóż sądzisz z miny pułkownika?

LADY.

Edawał mi się zupełnie spokojny...

LORD.

Tak, zdaje się że co do nazwiska nie masz wątpliwości, ale co do majątku przeciwnie.

LADY.

Baczysz, i jakim tak mniemala. Lecz pytał mnie Martono z zadziwieniem co cię do tego kroku spewodować mogło.

LORD.

Sam temu winien jestem, bo niepotrzebnie wspomniałem mu o ułożoném zamęczeniu Heleny z Edwardem. Złem zrobił, boję się, aby stąd nie wnosili że uczciwemu człowiekowi dom mój zamknąć chciałem. W takim razie słuszenieby się na mnie gniewał, tém słuszniej iż wszystko przemawia przeciw podejrzeniom Feltona...

Słychać od czasu do czasu akordy na skrzypcach — to słabsze to silniejsze. —

LADY.

Widzisz więc milordzie...

LORD.

Nie nie widzę jeszcze... Ale cóż to znów za muzyka?... (z uśmiechem) czy bal zaczyna się na nowo?... czy goście wrócili?... a to piękna rzecz!..

LADY.

Nie odzwiają się milordzie... to nie balowe akorda... dochodzą one z apartamentu pułkownika który jest nad nami.... to zapewne hrabia Belmonte gra u niego na skrzypcach...

LORD.

Prawda... to skrzypce... No, teraz grał szczególny człowiek.... A niech gra kiedy mu się podoba, kiedy mu się spać nie chce.. Otóż mówiłem, właśnie, że nie wiem jeszcze z pewnością ale moje domysły są na jego korzyść. Na balu starałem się wybadać kapitana, i przejrzeć go wskróś, ale zdaje mi się że on nieumie udawać, że to szczerzy i otwarty charakter. Tym razem

jak zawsze znalazłem w nim tyle godności bez żadnej przesady, tyle uszanowania bez uniżoności, wreszcie tyle prostoty bez cienia rachuby, ten dar jemu właściwy ujmowania sobie ludzi, tę pewność siebie, to zaufanie o-bok lekkomyślności i zubożenia, że doprawdy...

LADY.

Że co?..

LORD.

Ot— myślałem że... że pogłoski są mylne.

LADY.

A wtedy cóż milordzie? wtedy cóż?

LORD.

Więc Helena bardzo do niego przywiązana?

LADY.

O bardzo milordzie, on zaś...

LORD.

Co o nim, to wiem aż nadto... patrzyłem jak z He-leną tańcował.. Aleś dosyć, to ona...

(Helena wchodzi z sali balowej)

SCENA II.

LORD WILLMOUTH, LADY WILLMOUTH, HELENA.

LORD, *) *przechodząc ku Helenie,*

Czekałem tu na cię moje dziecko, chciałem ci do-branoc powiedzieć.

HELENA, *zbliża się,*

Dziękuję ci milordzie. W sali byłam dopóki świec nie pogaszono... nie zrobiono porządku... ,

LORD.

Poczeiwa Helena! *(całuje ją w głowę)* Spij dobrze, byłaś bardzo ładna i miła dziś wieczór.

---

*) Lady Willmouth, lord Willmouth, Helena.

HELENA.

Cieszę się, żeś kontent ze mnie drogi ojciec.

LORD.

Dobranoc milady.

LADY.

Dobranoc.

(*Lord Willmouth wychodzi drzwiami w głębi*).

SCENA III.

LADY WILLMOUTH, HELENA.

LADY.

Jakaś ty blada, Helenko!

HELENA.

Doprawdy?

LADY.

Strasznieś zmieniona... czyś słaba moje dziecko?

HELENA.

Nie, mam. (*na stronie*) Mamże jęj wyznać wszystko?

LADY.

Więc to bał cię tak zmęczył?

HELENA, *na stronie*,

Ani sposób, nie mam tyle odwagi! (*głośno*). Tak, w części bał zapewne, w części smutne myśli...

LADY, *na stronie*,

Biedaczka! trzeba ją pocieszyć... (*głośno*) Helenko, moja córko! miej nadzieję...

HELENA.

Nadzieję?..

LADY.

Tak jest, nie trzeba się dreczyć, rozpaczać, widzisz że dzisiaj przeszło a nie jesteś zaręczona..

HELENA, *na stronie*,

O mój Boże! czyż ja nie zaręczona!

LADY.

Po tem co milord mówił, pewna jestem że cię zmuszać nie będzie. Wierzaj mi, nie chciałabym cię zwozić, ale ojciec nie będzie cię zmuszał do zaślubienia sir Edwarda... przysięgam ci.... czy już mates twój nie wierzysz?...

HELENA, *rzuca się w jej objęcia,*

O jakże ja cię kocham!

LADY.

Uspokój się więc dziecko... pójdź, sen cię pokrzepi..
pójdź Helenko (*wychodzi na lewo*).

HELENA.

Idę, idę zaraz drogą mamó...

SCENA IV.

HELENA, *sama, biegnie do drzwi któremi wyszła matka i
pada na kolana,*

Przebacz mi, ah przebacz matko! bom ciężko zawiniła względem ciebie..... bez twój rady rozrządziłam sobą!... a teraz jaktem niewdzięczna, za tyle dobroci, przywiązania, czułości, nieufnością ci wypłacam!... Ah przebacz córce twojej.... ona taka nieszczęśliwa!.... (*opuszcza głowę na piersi i tak klęczy czas niejaki w milczeniu — potem wstaje*)... Tak, byłam nieposłuszną, ubliżyłam godności kobiecej... ale cóż miałam począć?... dozwolić by odjechał bez pocieshy, bez ściśnienia mu dłoni.... a wreszcie mogłamże zabronić aby czytał w mych oczach... widział moję boleść!... A gdy się dowiedziałam że dla mnie naraża swe życie, i uczułam że jedném słowem mogę temu przeszkodzić, mogę niebezpieczeństwo, śmierć może od niego oddalić..... miałamże mnie wzgląd na przyzwoitość zatrzymać? miałamże raczej dozwolić aby zginał, niż wymówić to słowo, słowo płynące z głębi duszy.. wszak Boże, ty wiesz najlepiej czy go kocham!.... (*milczenie — słychać skrzypce*) Ale cóż on uczyni? bo pewna jestem że mnie usłucha.... Czemuż mi nie odpowiedział? Wyszedł z balu bez pożegnania.. powinien odpowiedzieć... znaleźć sposób przysłać mi

odpisu... on musi wiedzieć że ja zasnąć nie mogę... że czekam cała drżąca (*milczenie*) A ta muzyka.... to Henryk gra... jak wyraźnie słychać wśród nocnej ciszy.... A gdyby ta muzyka była odpowiedzią na mój list?.... (*słucha*) Wolno i smutnie ton za tonem wnika w moją duszę... tak, to odpowiedź jego, pełna miłości i tęsknoty jak każde jego słowo... Ucichło... Henryku! dziękuję ci za te wyrazy pełne nadziei, smutku i wytrwania!... (*pauza*) Pewno wyjedzie!.. Wszak miał ten zamiar... Ale dla czegoż on wyjechać musiał?... Cichło... ot anów zaczyna.... (*oducha*) Co to? tony wesołe... Allegro... ale to romans: (*śpiewa*) *Se quest'oggi n'e dato goder, Non curiamo incerto domani*.... O poznaję cię w tej arii.... z ową czcią dla dzisiaj.... niedbałością dla jutra... Ah! cóż to za dziki akord?... Już skończył... a ostatnie tony brzmią w uszach jakąś żalobną harmonią... o jakże mi smutno... okropnie! (*siada na kanapie*) A jednak to pewnie tylko struna pękła.... (*opiera czoło na rękę, dotyka wieńca zdejmując go i patrzy nań trzymając w ręku*) Biedne kwiatki, takie smutne choć jeszcze nie zwiędły!... Mój wonny biały wianeczek czemuś się tak nagle w cierniową, zamienił koronę?... (*odychać strzał z pistoletu, Helena zrywa się*) O Nieba! (*kładąc rękę na sercu*) Kula tu utkwiła... śmiertelny dreszcz przebiega mię całą... serce się ścisnęło... drętwieje... boję się... boję się.... (*biegnie do drzwi lewych wołając*)... Mammo! Mammo!...

SCENA V.

HELENA, LADY WILLMOUTH *).

LADY, *wbiega po lewej stronie,*

Czy to ty wołasz Heleno?

HELENA, *drżąca,*

Ja matko, nicś nie słyszała?...

LADY.

Słyszałam—jakby wystrzał z pistoletu...

---

*) W stroja na pół balowym, na pół negliśowym.

HELENA.

O gdybyś wiedziała jakie ja mam okropne prze-
czucie!...

LADY.

Cóż takiego?... powiedz.. zaklinam cię..

HELENA.

Nie, nigdy, nie mogę wymówić, myśl sama już za-
bija!...

LADY.

Uspokój się — każę się zaraz spytać.... to pewnie
jakaś nieostrożność.. przypadek (*idzie ku drzwiom w głębi*)

HELENA.

O! to nie przypadek matko.. ja czuję zimno śmierci..
(*lord Willmouth wchodzi.*)

SCENA VI.

HELENA, LADY WILLMOUTH, LORD WILLMOUTH *).

LADY.

Milordzie, czy nie wiesz co znaczy ten wystrzał?...

LORD.

A jakieżście popłoszone!

LADY.

Więc nie ma czego?... nie się nie stało? nieprawda
milordzie?

HELENA.

Mów, mów, drogi ojcze!

LORD.

Kiedy sam nie wiem jeszcze. Wystrzał zda mi się
padł na drugim piętrze, posłałem po Jerzego aby się
dowiedział co znaczy.

LADY.

I cóż to było?..

LORD.

Czekam na niego..

(*Jerzy wchodzi.*)

---

*) W drugim actwie.

SCENA VII.

CIŻ SAMI, JERZY w głębi.

JERZY, wchodząc

Milordzie, wypadek niespodziany, okropny!..

LORD.

Cóż takiego?...

HELENA.

O Boże!...

JERZY.

Pan hrabia Belmonte wróciwszy do siebie z balu, wziął skrzypce i przeszedł do pokoju pułkownika Morteno, gdzie rozmawiali wesoło i hrabia grał przez czas niejaki, jak mi mówił służący. Poczem hrabia wyszedł do swego pokoju i strzelił sobie z pistoletu w piersi, nie trafił się jednak w serce zdaje się, bo się nie zabił od razu...

HELENA, z rozpaczą,

Nieszczęsna!... coż uczyniłam!...

LORD, do Jerzego,

Mówisz że się nie zabił?

JERZY.

Nie zabił się milordzie, widać że kula przeszła koło serca nie naruszywszy go.... służący pobiegł po chirurga....

LORD.

Wracaj na górę... i pilnuj co się dzieje... zresztą mogą cię potrzebować (*Jerzy wychodzi*).

SCENA VIII.

HELENA, LADY WILLMOUTH, LORD WILLMOUTH.

LORD.

Ależ to straszna rzecz — niepojęta!...

HELENA, załamując ręce,

On umiera o mój Boże! a umiera przeczajnie!

LORD, zdziwiony,

Jakto? przez ciebie?

LADY.

Co mówisz moje dziecię? wytłumacz się?..

HELENA.

Mówię, że nie podobna mi żyć dłużej, że życie mi obmierzło, bo jam przyczyną śmierci Henryka!

LORD.

Przyczyną? ty?... czy podobna?...

HELENA, przechodzi ku lordowi, *)

Tak, jestem przyczyną, bo miał się strzelać z sir Edwardem, dziś rano miał być pojedynek... i pojedynek na śmierć... rozumiesz mnie ojeze?..

LORD.

Pierwszy raz słyszę!

HELENA,

Tak jest milordzie, za kilka godzin miało być spotkanie...

LORD.

Ależ i tak nie rozumiem czemu....

HELENA, gwałtownie,

Jakto! nie rozumiesz, że nie powinnam była pozwolić na to spotkanie bo ten człowiek mnie kocha... że nie chciałam dozwolić aby go zabić mogli bo ja go Kocham... jak to nie rozumiesz milordzie... że na to nie mogłam pozwolić?...

LADY.

Ah to okropnie!...

LORD.

I cożś uczyniła?

HELENA, z obłąkaniem,

Com uczyniła?... byłam szalona, okrutna, niesłuszczywa... napisałam do niego... w imię jego i mojej miłości zaklełam go żeby się nie pojedynekował... że jest

---

*) Helena, Lady Willmouth, Lord Willmouth.

mnie nie usłucha, kochać go przestanę.... zapomnę o nim.... i co jeszcze.... nie wiem.... już.... ja tak strasznie się bałam!... Com uczyniła?... ot bojaźń tego spotkania odjęła mi zmysły..... zapomniałam że człowiek honoru jak Henryk nie może żyć shańbiony.... Com uczyniła?... oto żądałam od niego podłości, a on mnie usłuchał dając życie w ofierze... a teraz czy pojmujesz moją rozpacz milordzie?...

LORD, z czułością,

Heleno! dziecię moje!.. uspokój się jeszcze nie wszystko stracone...

HELENA.

O stracone wszystko!... on umrze.. ja to czuję!...

LADY.

Heleno! może Bóg litościwy uratuje go!..

LORD.

Czemużby go uratować nie mieli kiedy dotąd żyje.
(Pulkownik uchodzi.)

SCENA IX.

CIŻ SAMI, MORTENO *).

MORTENO, w głębi przy drzwiach,

Już nie żyje!

WSZYSTCY.

Nie żyje!

HELENA, z krzykiem,

Henryku! (upuszcza wieniec który w rękę trzymała i pada w objęcia matki).

MORTENO, z wzruszeniem,

Już go niema! skończył przed chwilą—kazał cię przeprosić milordzie za zamieszanie które śmierć jego nagle sprawi w tym hotelu—i zaklina cię milady, ażebyś ten wieniec, który widzę u nóg twojej córki, a który co dopiero zdobył jej piękne czoło dozwoliła złożyć na jego grobie...

*) W sarducie mundurowym.

LADY.

O weź go pułkowniku!..

MORTENO, biorąc wieniec,

Dzięki ci w jego imieniu pani! *(idzie wolna ku drzwom)*

LORD, *) przechodzi ku Lady Willmouth,

Weź Helenę do siebie... *(do pułkownika)* Jedno słowo kochany przyjacielu!...

LADY, wyprowadzając Helenę,

O moje biedne dziecko!

(Wychodzą na lewo.)

SCENA X.

LORD WILLMOUTH, MORTENO.

MORTENO, przy drzwiach zatrzymując się.

Później milordzie, później... pozwól niech wrócę do Henryka... duch jego zanim uleci może czeka na ten wieniec który miłość z honorem dlań splełty...

LORD.

Chwilę tylko Morteno, wszak wierzysz że nieszczęście to dotknęło mnie boleśnie...

MORTENO.

Wierzę bardzo...

LORD.

Śmierć tego młodzieńca ciąży na mnie jak srogi wyrzut... On kochał moją córkę...

MORTENO.

Wiem o tem....

LORD.

Miał się o nią pojedynkować z sir Edwardem...

MORTENO.

Tak jest, dziś rano...

---

*) Helena, Lady Willmouth, Lord Willmouth, Morteno.

LORD.

Ale czy ci wiadomo że Helena pisała do Hrabiego..

MORTENO.

Wiem i to.. ja mu ten list oddałem... trzymał go jeszcze w ręku po śmierci...

LORD.

Przyjacielu, miejże więc litość nad nią...

MORTENO.

Uspokój ją.... niech się nie dreczy.... jej list nie byłby tej rozpaczcy wywołał... gdyby... (*zatrzymuje się patrząc na lorda*).

LORD.

Gdyby nie moja surowość chcesz powiedzieć?..

MORTENO.

Surowość czy duma... niewiem... ot, nie twoja wina.. nieumyślnie... ale zabiłeś go milordzie!..

LORD.

Co słyszysz? jaktoż ja?...

MORTENO.

Wybacz, w żalu wyrzekłem!..... Nie! inaczej zrobić nie mógł.... dajmy temu pokój.... bądź zdrow (*chce odejść*).

LORD, *zatrzymuje go*.

O, nie puszczę cię!.. Chcesz mnie oddać na pastwę ciętych wyrzutów sumienia... nie dać nie czembym się we własnych mógł usprawiedliwić oczach... o zaklinam cię na przyjaźń naszą! wytłumacz się!...

MORTENO.

A więc skończmy od razu. I tak dzisiaj miałem ci dać odpowiedź, pamiętasz milordzie?

LORD.

Pamiętam.

MORTENO.

Przysięgasz że nie wydasz tego... ci powiem?

LORD.

Przysięgam.

MORTENO.

Żadając odemnie wyjaśnienia o nazwisku Henryka
zadałeś mi cios śmiertelny.

LORD.

Więc nazwisko jego nie było hrabia Belmonte.

MORTENO.

Niewiem.

LORD.

Jakto! ty niewiesz!

MORTENO.

Niewiem. Brat mój wychował go, ale nie był jego
ojcem. Tajemnica urodzenia Henryka z bratem moim
zstała do grobu.

LORD.

I nigdy żadnego śladu?

MORTENO.

Żadnego...

LORD.

A to rzecz niesłychana.... Więc nie miał żadnego
majątku Belmonte...

MORTENO.

Pobierał tylko pensję od bankiera, która teraz we-
dług pisma zostawionego w rękach moich na przypadek
śmierci Henryka, a które otworzyłem zanim tu przysze-
dłem, wrócić się ma do jednej rodziny francuskiej....

LORD.

Francuskiej?

MORTENO.

Tak jest, do rodziny hrabiego d'Arvincourt.

LORD, *przerwałszy*.

D'Arvincourt?...

MORTENO.

Przyjaciół mego brata....

LORD.

Armand d'Arvincourt?.... który zginął w pojedynku we Florencyi?..

MORTENO.

Ten sam... czy znałeś go milordzie?

LORD, *wieuspokojny,*

Nie... lecz wiele, bardzo wiele o nim słyszałem... Powiedz, i niema nic więcej w tém piśmie?

MORTENO.

Ani słowa więcej honorem ci ręczę...

LORD.

Słuchaj Morteno!.... Belmonte... to może syn tego francuza.....

MORTENO.

Być może.... zwłaszcza że mój brat za życia przysięgał iż pensya z prawa się Henrykowi należy... Ale zawsze pojmujesz milordzie...

LORD, *do siebie,*

Nie, tak zostać nie może... to się zaraz pokaze...
(*idzie do stolika i dzwoni*).

MORTENO, *do siebie,*

Jakiż on pomieszany?

SCENA XI.

CIĘ SAMI, JERZY.

JERZY, *przy drzwiach,*

Milord dzwonił?

LORD.

Prosić natychmiast milady.

(*Jerzy wchodzi na scenę.*)

SCENA XII.

LORD, MORTENO.

MORTENO.

Żegnam cię (*chce wyjść*).

LORD, *zatrzymując go*,

Morteno, powiedz proszę cię, jak dawno Belmonte u twego brata zostawał?..

MORTENO, *do siebie*,

Co mu się dzieje? (*głośno*) No, od urodzenia podobno..

LORD.

A miał lat?... miał lat?...

MORTENO.

Dwadzieścia cztery czy pięć.... niewiem dobrze byłem wtedy w Hiszpanii...

LORD, *z goryczą*,

O! byliśmy wówczas obydwaj w Hiszpanii.

SCENA XIII.

LADY WILLMOUTH, LORD WILLMOUTH, MORTENO.

LORD.

Przychodzisz w porę milady... pomożesz nam w domysłach?..

LADY.

W domysłach?...

MORTENO, *bierze go za rękę, cicho*,

Milordzie! pamiętaj że przysiągłeś!...

LORD, *wyrzyna się*,

Milady, wybaczysz że powiem jak mówiłaś dziś z rana. (*z ironią*) Przykro mi wywoływać dawne i bolesne wspomnienia, ale widzę że do nich odwołać się muszę.. Słuchaj mnie więc milady. Przypominasz sobie zapewne

że gdy lord Willmouth oświadczył się o rękę Maryi hrabianki Lowenley, wiedząc że kocha innego, położył jeden warunek... czy przypominasz sobie?

LADY, z bojaźnią,

Boże! cóż to ma znaczyć?...

MORTENO, (odchodzi)

Ja tutaj niepotrzebny!...

LORD, zatrzymuje Mortena,

Nie puszczę cię.. przysięgam.... (do milady) Przypominasz sobie milady, że gdym odbywał kampanie w Hiszpanii.. ty byłaś we Włoszech.. Przypominasz sobie co mówiono... o owym pobycie.... jak utrzymywano że ów warunek którego dochować wiernie obiecałaś milady... że mój honor w twoje ręce złożony..

MORTENO.

Milordzie! waryujesz!..

LADY, z trwogą coraz większą,

Milordzie.. co chcesz mówić?.. nierozumiem..

LORD, wstrzymując się,

Nierozumiesz!.. a mówiłaś dziś rano że nigdy dotąd nie miałaś obowiązku przypominać mi włożonego warunku... ja także milady.. ale dzisiaj.. teraz... pojdziesz zaraz.. Milady, wszak znałaś we Włoszech pewnego francuza, znałaś go bardzo dobrze... znałaś od dawna... powiedz nam, bo Morteno równie jak ja ciekawy.. (do Mortena) nie prawda żeś ciekawy pułkowniku?.. Ot widzisz, milady jedna może nas oświecić, takie mam przekonanie.. o tym biednym Belmontem...

LADY, przerywa,

O Belmontem?...

LORD.

Tak, o Belmontem... dziwi cię to — milady?.... (drżącym głosem) nie masz żadnego przeczucia? to dziwna?..

MORTENO.

Milordzie, raz jeszcze powtarzam przysięgę!..

LORD, *niesłuchając,*

Wiesz milady.. są dowody że Belmonte jest synem francuza...

MORTENO, *z gniewem,*

Kłamiesz!..

LORD, *głośno do milady,*

Jest synem hrabiego d'Arvincourt!..

LADY, *z rozpaczą,*

Ah! Henryk d'Arvincourt!... (*cofa się i pada na kanapę*).

LORD, *do Mortena zimno,*

Czy skłamałem Morteno?...

MORTENO.

Złamałeś przysięgę milordzie i słusznie cię Bóg karze?.

LORD, *wskazując milady omdlałą,*

Patrz i sądz!...

MORTENO.

Patrzę.... i nie widzę nic prócz kobiety czulej na jakieś wspomnienia głęboką żalobą w sercu wyryte którymi bez litości wstrząsałeś... Patrzę... i widzę kobietę cnotliwą i serdeczną w ręku męża podejrzliwego i bez przywiązania!... Ciebie sądzę milordzie.... bo domysły twe rzucasz tam gdzie dotknął palec Boży... ciebie sądzę i potępiam bo w ciężkiej ranie nam zadanej chcesz szukać jakiejś zemsty nie dla serca bo go nie masz... lecz dla dumy która cię zaślepia...

LADY, *otwierając oczy, słabym głosem,*

D'Arvincourt!..

LORD, *do Mortena,*

Słyszysz?... słyszysz?...

MORTENO.

Słyszę... i coraz silniejsze mam przekonanie że domysły twoje są fałszywe.... Cóż dziwnego, wszak potem com słyszał, milady kochała tego francuza.. żałuje jego syna.. w przypuszczeniu że wniossek twój prawdzi-

wy... Ale wstydź się milordzie... gdzie dowód?...
gdzie duma lordowska?... gdzie rzetelność przysięgi?...
sumienie?....

LORD, *przerywa,*

Morteno! a gdzież sprawiedliwość?

MORTENO.

Sprawiedliwość na ziemi? spytaj się Henryka!...

SCENA XIV. i ostatnia.

CIEŻ SAMI, JERZY, później SIR FELTON.

JERZY, *przy drzwiach w głębi,*

Sir Felton, milordzie?

MORTENO, *bierze za rękę milorda,*

Prosić.... (*Jerzy wychodzi*) Milordzie, pomnij kim jesteś... Jesteś lordem angielskim, słyszysz!.... mężem milady!.. pamiętaj żeś ojcem Heleny... twój córki... jedynaczki... dziedziczki twego imienia (*sir Felton wchodzi*) a ot jej narzeczony...

FELTON, *wchodząc,*

Z nieśmiałością pukałem do drzwi twoich pułkownika chcąc ci oświadczyć...

MORTENO, *przerywa,*

Dziękuję panu... Zeszedłem tu aby wypełnić ostatnią wolę mego przyjaciela... i bolesno mi że was milady i milordzie tak głęboko zasmuconych zostawiam... lubo szczerze wam wdzięczny jestem za doznane współczucie... (*chce odejść*).

FELTON.

Pułkownik zapewne powiedziałeś milordowi przyczynę....

MORTENO, *zatrzymując się przy drzwiach,*

Przyczynę czego?..

FELTON.

Niezaczęła jakie zaszło, co o ile się domyślałam..

MORTENO.

Czegóż się pan domyślasz?...

FELTON.

Pan Belmonte może nie był...

MORTENO, przerywając,

Był człowiekiem uczciwym i człowiekiem honoru. A ktoby o tém wątpił, ten przy jego trupie znajdzie tego co mu w każdej chwili odpowie za życie i za śmierć Henryka Belmonte!...

(Zastona spada.)

KONIEC.

PRZEGLĄD PIŚMIENICTWA

Zwrot w literaturze poetycznej odbywa się przez Sielankę. — Powiatowyszczyna i Szkoła. — Piewcy Ukraińcy. — Alexander Groza i jego poemata: Starosta Kaniowski i Trzy palmy.

Przejście z jednego ciągu wyobrażeń i form, do nowych form i wyobrażeń, odbywa się zazwyczaj niepostrzeżenie, przynajmniej dla współczesnych; następcom dopiero zostawione jest, kiedy się już uwydatniły rysy przeobrażenia, ogarniać całość, i pokazywać cały ten proces duchowy.

Jak w świecie społeczeńskim, tak i w literaturze, która zawsze bywa jego wyrazem, przychodzą takie epoki, w których myśl ludzka wyzuwa się z dawnych szat swoich, porzuca koła pewnych wyobrażeń, a nowe przyjmuje. Początek ten bywa zazwyczaj bardzo nieznaczny, zwłaszcza jeżeli niebo niezesłało osobliwego geniusza, żeby odrazu to zrobił i tam stanął, do czego tylko pozwolna dojść może czynność.

W przemianach i przeobrażeniach przez jakie przechodziła u nas ostatniemi czasy poezycja, ten śmiały harcownik myśli i uczuć ludzkich — możnaby cofnąć się

jeszcze w wiek Stanisława Augusta, i tam znaleźć już ślady tego prądu z wyobrażeń ogólnych, snutych z ducha całości Rzeczypospolitej, do częściowych, oddających ściślej i wierniej te pejsa i uczucia jakie się bardziej godziły z indywidualnościami i miejscowościami.

Karpińskiego tliwa prostota zbliżając go do natury sielskiej, której umiał pochwycić rysy i tony, zbliżała go tem samem do człowieka uważanego nie jak część ludakości lub państwa, ale do człowieka z własnościami jego plemiennymi, obyczajowymi, miejscowymi.

Bogusławski w Krahawiakach i Góralach, słabej produkcyi pod względem sztuki, pierwszy raz otwiera oczy na fizjonomię człowieka, na typ jego prowincjonalny, lecz niebłądząc jeszcze panem dostatecznych studiów, ratuje się kontrastami wydebytemi z zestawienia obok siebie dwóch odrębnych prowincjonalizmów.

Ten pierwszy krok objaśniony w formie dramatycznej nie miał wprowadzić tego natychmiastowego wpływu, jakiego spodziewać się należało, ale zawsze należy mu się miejsce w dalszym ciągu rozwijania się naszej poezyi.

To jednak pewna, iż ródzaj sielankowy był jednym z tych, co nas najbardziej zbliżał do studiów z natury, kiedy bowiem coraz bardziej wstrzasy motywy złożone w Teokrycie, Wirgiliu, Gessprze i t.d. tam ucho skłonięciem się czuło do słowienia rodzinnych dźwięków.

Reklewski w swoich pieśniach wiejskich, lubo chodzi jeszcze w pętlach wszystkich reminiscencyi klasycznych, jednakowoż w kilku sielankach i piosenkach natrafia na złotą żyłę rodzinnej poezyi. Ta jego sielanka: Krahawiaci, jakże różna od współczesnych mu wierszy!

Przyjechały z obcej wsi parobeczki koto,
Wprowadzili koniki na nasze podwórzo;

Jeden z nich przed okienkiem w podkówaszki krzesza,
Kiedy Kasia w komornie czarny warhocz czesze;
Proszę ojca i matki, by oboje karali
Wyjść z komory. Ojcowie córki zawołali itd.

Ta już się spotykają rymy na które poeta mógł pa-
trzeć własnem okiem; był przeto malarzem tego co wi-
dział i czuł; nie zaś powtarzaczem tego co inni widzieli
i czuli. Brzdzińskiego *Wiesław* jest niejako dalszym
ciągłem tej Reklewskiego piosenki; bogatszy tylko ru-
chem, barwami, całością opiewanego świata.

Po tej wskazanej drodze śrenice pisawców naszych
coraz zapuszczają się głębiej w cząstkowe życie nie-
których prawdziwych, osobliwie tych, gdzie fantazyja ludz-
ka była bajniejszą lub poetyczniejszą, gdzie obyczaj nosił
cechy niestarte jeszcze monotonością cywilizacyi, słowem
gdzie, znaleźć było metną niezużyte mutywa, a
zatem pewną oryginalność treści i formy. Rzecz prosta,
kto się urodził, lub długie przebywał w jakiej stronie,
tam lepiej ją mógł znać i wystudiować, a nadewszyst-
ko kochać ją tą miłością jaką dziecko po matce, acz-
wa dla swojej karmicielki i piastunki. Ile sobie przy-
pominam uniesienia miłosne dla tych piasterek bywały
niekiedy tak gorące a tak wyłączone, że aż je poczytywa-
no za coś grzesznego—; poczciwy Witwicki, gniewał
się na to, i miał po części słuszność, rozrywały się bo-
wiałam na chwilę wyobrażenia, (które potrzebowały mo-
ralnej spójni.

Tym sposobem głosy poetyczne z różnych stron kraju
podnoszone, odznaczały się odrębnymi cechami nidejsko-
wego kolorytu i nastoja. Jedne brzmiały trzeźwo i ru-
basznie, drugie tęskliwie i sentymentalnie, inne fanta-
stycznie — dziko; gdzie zaś najwięcej przeważał pier-
wiastek poetyczny, tam też i najwięcej śpiewano na
różne tony, tak dalece, iż niektórzy krytycy pomyśleli

o obrzucie dla pisarzy tej lub owej prowincyi, dając im nazwę *szkoły*. Pokazało się jednakże, że nazwa szkoły przeniesiona z malarstwa do poezyi, wcale nie wypadłaby na korzyść ostatniej; szkoła wymaga pewnej tradycyi, przechowywanej po jakim wielkim mistrzu, który ją stworzył, wymaga pewnego typu przestrzegającego święcie, a w nępsiu kolorów miewa nawet swoje tajemnice. Nasunąć więc to wyobrażenie do poezyi, jest to podawać znova konwencyonalizm szkoły, w który piszący tak łatwo, gęźną, a z taką trudnością wylamują się potem z niego. Zresztą, niemożna tego nazwać szkołą, co czerpie z życia i wiary, co nowe zdobywa motywa i ryty i barwy — najwięcej jeźliby nazwa ta godziła się tym, co sobie czerpią z wyzerpanych już kopalni.

Ukraina słynna bujnością roślinności stepowej, jak odrębnym charakterem, fizyonomią i poetyczną fantazyją swego ludu, który w dziejach miał kilka kart krwawych i głośnych, wydała cały szereg piewów, którzy podzieliли pomiędzy siebie wszystkie jej skarby. Bohdan wziął tęskny świat uczuć i rozgrał go w dumkach i szumkach — Malczewski rycerstwo polskie na jej tle ukazał. — Gósczyński wywołał dzikie postacie kozackie, w chwilach strasznego przebudzenia się do morderstwa i potogi — Antek zaś starosty Kaniewskiego, Alexander Greza, o którym zamierzam pomówić, przyswoił sobie świat tak zwanej wiary w duchy żywiołowe, który będąc odłamkiem starożytnych mitologii, daje ogromne pole fantazyi poetycznej do dsiertzgania na tém tle cudownych obrazów, tę mających wyjątkowość od wszelkich kręceyi czysto imaginacyjnych, że są, na wiernie, czyli jak dziś mówimy, na zababonie gminu oparte.

Słowem, piwowi z innych ziem naszych, niemają tak wybitnej i odrębnej cechy, jak ukraińscy — a mieć jejzyzną poetyczną, jest już połową wygraną dla poety.

W chwilach obecnych, kiedy się tak zacierają wszelkie różnice obyczajów, ubioru, języka, kiedy przesąd udeka z swoją fantastycznością przed zdobyciami przemysłu i trzeźwą filozofią dzienników, kiedy niebawem szyna tożsamości kolei przekreśli jednym pościągciem każdą osobliwość i szorstkość miejscowego kolorytu, aby wszystko było podobne do siebie i do niczego — można się dziwić lub przyganiać tym, co pokoechali jako zakątek ziemi świeży jeszcze, pełen pierwotnych charakterów, i rysów oryginalnych, i opiewając jego dźwięki w ludziach i naturze, przechowali to w piórze, co prędzej lub później zniknąć ma bezpowrotnie.

Oprócz tego ta zwana tak, *poetotowuszczyzna*, przyczyniła wiele świeżości naszej literaturze, rozprzestrzeniła poznanie własności miejscowych, słowem uwiliła z kwiatów różnej woni i barwy jeden wspaniały wieńiec; nielicząc, ile się język nasz wzbogacił temi prowincjonalnemi sposobami mówienia i wyrazami, bez których niepodobna było oddać charakteru człowieka, ani okolicy, zwłaszcza jeżeli okolica i jej mieszkańcy miały charakter odrębny od owej politycy cywilizacyjnej ścierającej wszelkie rysy, jak na zdawkowej monecie.

Ta droga którą poszli nasi piewcy zamykający się w drobniejsze światy różnych zakątków, była konieczną z samej natury rzeczy. — Na szerokiej scenie ogarniającej ogół niebyło co robić, chyba ronić lzy Jeremia-szowe — lecz zato można było wsłuchiwać się skowronkiem z pól swojej zagrody, aby chorem zgodnego śpiewu łączyć się ponad chmurami... To właśnie nadało tyle różnorodności poetycznym głosom, tyle nowych motywów dostarczyło poezyi, że odgadnąć można powiedzieństepel prawdziwej oryginalności wycisnąć się na utworach naszej. Bez wyjątku piewcy ci byli zazwyczaj powiatowymi w formie, treścią, zaś należeli do ogółu — dla tego mogli przemówić do wszystkich serc z głębi

tych stepowisk, skał, lub ciemnych lasów, gdzie się tuliła ich gęśla, i skąd rozsyłali w najdalsze strony dźwięki swoje przejęte zadumczywą swobodą kozacych stepów i jarów; tajemniczością przedpotopowych puszczy co wychowały równie tajemniczych a głębokich potomków paleońskich; lub tem powietrzem górskim co nie upaja, ale trzeźwi do dziarskości. — Trzeba i to zauważyć, iż rozumiejąc zadanie literatury narodu, nierzucili się w śmieszny wyjątkowość pisanja swych tworców w jakim narzeczcu powiatowem; i bardzo słusznie: w ten czas bowiem nieczytanoby ich i nierozumiano, tylko w ich powieści. Co ma ożyć i mieć rozgłos musi koniecznoscą pozbyć się zaściankowej wyłączności; a właśnie języki narodów są temi kanałami co prowadzą do ogólnego morza ludzkości.

Zatrzymałem się nad tem przydługiej, widząc potrzebę wyjaśnienia tego zwrotu poezyi, który nietylko był naturalnym, ale i koniecznym.

Ukraina ta najbujniejsza ziemia, przechowała w sobie tyle motywów do poezyi, w dumkach, podaniach, kłechdach, legendach, w historyi samej, że dosyć umieć je zebrać i jako tako ułożyć, aby zyskać już jakiś tytuł do nazwiska poety. W kopalniach Kalifornii lub Australii, każdy może być bogaczem, jeśli ma szczęście — znaleźć bryłę złota; ależ ta bryła dopiero w ręku jakiego Celliniego stanie się przedmiotem podziwu kunsztmistrza, lub koronną ozdobą. — Obfitość poetycznych kopalń na Ukrainie tłumaczy nam przyczynę, dla której tytuł je wyszukiwało, że aż kompanii wyszukującej chciało nadać nazwisko *szkocki*.

Alexander Grotz twórca poematu: *Starosta Kaniowski* policzyć się może jeszcze do tych pierwszych zdobywców ukraińskiego świata, gdzie chorągiew swój sławny zatknęli najpierw: Bohdan, Malczewski, i Goszczyński. —

Poemat ten ogłoszony przed kilkunastą laty, z różnemi odmianami i poprawami, wyszedł podobno w trzecim wydaniu w zbiorze jego utworów poetycznych pod ogólnym tytułem: *Powieści Ludu i Dmuy* *).

Mikołaj Potocki Starosta Kaniowski nadawyczą popularną u nas figurą, główną gra rolę w poemacie A. Grozy. Z jego dziwactw, okrucieństw, szaleństw, gwałtów a nawet pokaty, żyjących dotąd w podaniach i pieśniach ruskiego ludu, miała się złożyć poetyczna całość. Wybór tego przedmiotu tak epicznego z natury swojej, jak mało który przedmiot, dowodził w poecie bardzo szcześnie instynktu. Bo jakże mało mamy podobnych szlacheckich, a zatem pólhistorycznych postaci, co by nieprzestały żyć w pamięci gminu, co by dotąd odbierały cześć jaka się tylko wielkim bohaterom, lub dobroczyńcom ludzkości należy. Starosta Kaniowski do dziś ją odbiera w podziennych sklepach peczajowskiego klasztoru, gdzie ciało jego sponżywa obsypywane gęstemi pocałunkami ludu ciskającego się *processjonaliter* do oddania hołdu butom fundatora. Ten osobliwy rys z psychologii gminu! ogromnym jest argumentem dającym wymowne świadectwo na korzyść stanu rządzącego w dawnej Rzeczypospolitej — jeżeli taki okrutnik, gwałtownik, tyran swoich poddanych, banita nakoniec z pod wszelkiej praw opieki wyjęty, jakim był Starosta Kaniowski, doznaje podobnej czei po śmierci, a taką pamięć zostawia w pieśniach i powieściach gminnych — to y czegoż to dowodzi? Oto, że odwieczny stosunek panującego stanu do ludu musiał być nadawyczą lekki, niedotykający, z wyobrażeniami i obyczajem patriarchalnym zgodny — kiedy próżnobyś dziś szukał w pamięci, i pieśniach gminu jakiegokolwiek podania tywo przypominających nietylko historyczne postaci, ale na-

*) Tom I. Warszawa w Druk. Gaz. Codziennąj.

wet zdarzenia. Co głęboko krajem wstrząsały; jeżeli zaś są jakie wzmianki, to tak słabe i tak zamucone, że z nich niewiele objaśnić się można; przeciwnie pamięć Kaniowskiego żywą jest i pod różnemi przechowana formami. Fenomen ten psychiczny odsłania tę smutną stronę, że kiedy nazwiska czciliwych dobroczyńców zacierają się u gminu, pamięć okrutnika staje się popularną, jak niepożyty monument. Słusznie też powiedział jakiś mędrzec, że najcnokliwsze narody mają najnudniejszą historję, czyli pozbawioną romansowo-traicznych scen; co wcale niemówi na korzyść n. p. takiej Rzpltej weneckiej, o której Byron wyrzekł: że się historia jej czyta jakby najciekawszy romans.

Ależ wracam do *Starosty Kaniowskiego* w poemacie A. Grozy. Utwor ten dość trudnym jest do straszenia. Jak rzeka dzieląca się na kilka ramion, wprawia w niepewność żeglarza, gdzie jest jej główne korytło, tak i w tym poemacie tyle jest epizodów, słabo połączonych ze sobą; że czytelnik pragnący sobie zdać sprawę z całości, musi dopiero robić w swęj myśli porządek, aby na główny epizod natrafił.

Starosta chował na swoim dworze *dwu brytany* jak mówi poeta: Arona żyda i Ukraińca Szulaka; tego ostatniego tak maluje:

.....chłop nad inne chłopcy
W baraniej czapce kiedy wchodził na krutganek,
Zdało się że prześcignie pałacowe stropy:
Czupryna podgolona, niby czarny wianek
Z kruczych piór upleciony, po głowie pływała;
Twarz na stepowym wietrze, słońcu, ogorzała;
Brów łukiem napisana, a rzęś dwa półcienie
Przypasały, ognistych dwójga ocz wejrzanie;
Serce dzikie, a wiernie na pańskie rozkazy

Pójdzie w piekło, a jeśli zwycięsko nie wróci
Nie odstąpi chorągwi i szabli nie rzuci...

Taki przymiot swego brytana umiał starosta ocenić; bo go hojnie obdarzył sześcią futorami i trzosem złota, co obudziło zazdrość w drugim brytanie, Aronie, który poprzysiągł zgabić Szulaka, aby sam tylko mógł zbierać owoce hojności pańskiej. Jakoż podmawia Starostę, który był w złym humorze na polowaniu, aby babie idącej przez las kazał wyleść na drzewo i kukać, powiadając, że to czarownica — Baba wylaska, zakakała, a starosta palnął z rusznicy i zabił... Była to ciotka Szulaka...

Innym razem przychodzi chłopskie wesele do dworu, opisane z całą świetnością wesel ukraińskich — panna młoda przedniej urody, Hanna, zwraca na siebie potężne wejrzenia starosty, który knując jakiś zamiar podsunięty mu przez Arona, zaprasza zwykłym obyczajem weselnych gości do zamku, każe lać miód i wino, a sam starego, siwobrodego ojca Hanny, strzegącego dziewczęcia jak żrenicy, stara się zagadać na boku i upoić... Starzec wpadłszy na dawne wspomnienia, dopiero postrzegł się, że starosty przy nim niebyło — ale i Hanna także znikła z koła tańczenia... Biedny ojciec uczuł cies — i oszalał...

Tymczasem Hanna przy pomocy Szulaka unikła szponów starosty... Ale gdzież tu się ukryć przed takim mocarzem:

Kaniowski był bogaty — wszyscy mu się gęśli;
Kaniowski był okrutny — wszyscy przed nim drżeli.
Szlacheć ohoć z swoim wata; z drogi ustępował,
A cóż chłopak, co w równi z bydlęciem się raczył?
I któżby przyjął Hannę do swego dachu?
I chował ją bezpiecznie i sam żył bez strachu?

Z resztą:

Kiedy ptak ptaka, zwierza zwierza nie zdradzi,
Człek lepszy od nich: wroga na człeka sprowadzi,
Za kawał chleba, gorzej, za blaszkę, co świeci
Przedą krew swego brata, przeda własnych dzieci!..
Gdzież tu się schronić? chyba między dzikie, puste
skały nad brzegiem Tykiczu...

Opis jej pobytu wśród tych skał, gdzie znalazła chatkę bielutką i towarzystwo fantastycznej istoty Rusałki Mokryny co wygląda niby utworz rozbujałej wyobraźni naszej samotnicy — gdzie wreszcie Szulak ją nawiedza ukradkiem rozkoszuje się i bierze za żonę — zgola opis miejsc i zjawisk nadprzyrodzonych, jest najoryginalniejszą częścią tego poematu. Są tu rzeczy pierwszy raz wprowadzone i podслuchane w naturze uchem naszego gminu, który umie i widzieć i słyszeć ianem okiem i uchem jak nasze. Nieledwo najszczęśliwszem jest to miejsce, gdzie Hanna siedząca w zadumanu nad brzegiem, patrzyła w głębię rzeki

a rzeka gorzała

Żywym ogniem miesiąca, a nad skałą skała
W pół świetle i pół cieniu mnożyła postaci
To piekielnych mieszkańców, to niebieskich braci.

W tém zaczęły się fale burzyć, piętrzyć, aż oku jej
odkryło się tajemnicze dno podwodne.

A na dnie tym, jak okiem rzucisz, same dziwy:
Srebrne liście rozwieszał jakiś las sędziwy,
Dziwny las, dziwne liście; podobne mu wzory
Zima w oknach maluje; tęcza swe kolory
Róża ognie po jego konarach rozlała;
I las kwitł, błyszczał, świecił. Nad lasem pałała

Jak łuna od pożaru, głowa jakiejś wietry,
Jak druga Ławra, cała w złocistej odzieży,
A pod nią ściany z lodu, a nie z żywej wody,
Szumia, grają, lecz w sobie ściotane jak lody.
W tych ścianach wazelka ryba swobodnie przepływa,
Wiją się wodne węże, koral odpoczywa,
Drzemią muszle, a wszystko w tym pięknym nieładzie
Jaki ręka uczona naumyślnie kładzie.
Sto gładkich kolumn, raczej sto fontan przejrzystych,
Bilo w wiecznym porządku do stropów złocistych;
A w tych wszystkich kolumnach, jako pod szkłem

kwiecie,

Stały dziewice w całym gdmieś szukane światcie,
Cudowne swoim licem, postacią i okiem.
Ale wszystkie dziewice gasiła urokiem
Jedna, snadź ich Królowa; na pokłask jej dłoni
Każda fontanna swoją dziewicę wyrzuci;
Fontanny swą koleją biją w złote stropy,
A dziewice lekkimi przelatują stopy
Czarowne ściany zamku i galeń lasu:
Już płasają po wałach wodnego tarasu,
Już na skale, już Hannę otoczyły wkoło
Wzięły ją, jak niemowlę, i niosąc wesoło,
I płasając poniosły do swojej królowej,
Kędy on pyszny Zamek wodno-kryształowy.

Otóż widzimy Hannę w kole Rusalk, w otoczeniu
dziwami świata czarodziejskiego. — Staruszką Mokry-
na zmienia się w prześliczną krasawicę i mówi do niej:

Zostań się z nami sestro! będziem cię kochali
Jak swą siostrę rodzoną, jak kochamy siebie:
Zostań się z nami sestro! Niebędzie ci w nich
Tak dobrze i tak miło, jak tu między nami...

Takim zaklęciem motęby i nieoparta się Hanna, ale to czarodziejski ośca, żeby zwrócić święcone blaszki, ten krzytyk z błogosławieństwem od matki — lecz Hanna przyciska je do piersi — i widziadła znikają. — Drugi raz doświadczą podobnych omamień nie nad wodą, ale w zbożu na łące.

Wśród stepu, jak las jaki różne zboża rosną:
Złoty jęczmień, pszenica, srebrne kłosy żyta,
Hreczka z dławic rumieńcem, płowa prosa kita.
A z tych zbóż dziwny zamek podniósł się do góry:
Za dach go ptastwo swemi przysłoniło pióry,
I dach był jak kobierzec w różne wzory tkany,
Słomiane szacorem złotem świeciły się ściany:
I dach i ściany zda się, że w powietrzu wiszą,
Lada wiatru powiewy precz je rozkołyszą
A jednak stoją; trzeba, to słońca promienie
Leją się doń ryzaktem; trzeba, to znów cienie
Co najgłębsze padają; trzeba, wiatr przelata,
Trzeba, to tylko w ściany daremnie kołata-

W czarodziejskim tym pałacu rój motylów przemienia się w najpiękniejsze dziewice — także Rusalki — bo w wyobraźni ukraińskiego ludu widzieć je można płaszące i po wód powierzchni i po kłosach łąków.

Ustępy gdzie Hannę widzimy w zbliżeniu z tym światem mitycznym, a co więcej w walce z ponętnymi pokusami — są najszacowniejszą częścią tego utworu, który zawsze będzie należał do szacownych klejnotów naszej poezji.

W dalszym ciągu treści, którą zamierzylem skreślić — jest kilka jeszcze wybornych rysów, mianowicie, kiedy ten stary ojciec Hanny, co to oszalał po stracie córki tak nawet, że jej nie może poznać kiedy mu ją tajemnie pokazuje Szulak, otóż kiedy ten stary ojciec ciągle

w przekonaniu, iż jego córka zostaje w zamku starosty, zwoluje cieśłów, sypie im hojnie pieniędzaś i kato budować cerkiew, a przy cerkwi tak wysoką dachownicę, żeby mógł zajrzeć do komnat pańskich, bo tam pewnie obaczy swoje dziecię.... I obaczył ją — bo sam niechcący zdradził się przed Aronem opowiadając jak Szulak woził go do Hanny, ale to — mówił — niebyła Hanna tylko czarownica, bo Hanna na zamku starosty... Wyszpiegowano więc jej kryjówkę — Hannę przyprowadzono na zamek, a gdy ją Aron podmawia i uspokaja, aby się nieprzeciwiała staroście, wpada Szulak i przebija go nożem. — Za tę zbrodnię wtrącono go do więzienia; w tém Hanna uciekła ze swego zamknięcia — Szulaka ścięto — Hannę złapano i starosta usłyszawszy od niej, że go nigdy kochać nie będzie, przestrzelił ją z łuki... Nabroiwszy tyle, skończył dać swoje na pokucie w poczajowskim klasztorze:

Z opowiadania tego widzi czytelnik ile tu zawikłania wcale niepotrzebnego. Mógł być poeta; uprościć esencję, a tem samem zachować piękną całość; tym sposobem i pojedyncze charaktery odmalowałyby się wyraziściej, a figury stałyby na nogach; w składzie zaś, jaki nadał swej powieści jeszcze bardziej męci się, tok opowiadania przez namnożenie epizodycznych anegdot. Kaniowskim, jak o tym zajeździe Żywotowa, o zabiciu Łużyńskiego i o tym kwestarzu Bernardynie. — Są to kawałki bardzo ładne, ale tak męczące uwagę czytelnika, że to właśnie mi tłumaczy, dla czego poemat ten niezyskał tej wziętości na jaką zasługiwał. — Lekceważenie kompozycyi, nieujęcie całości w misterny ład prowadzi zawsze do tego, że często w tym nieporządku, najpiękniejsze perły gasną... Romantyzm zaś rozumiany narobił tej szkody rujnując zasadę architektoniki w głównych pomysłach.

Starosta Kaniowski jest najlepszym bezwzględnie utworzem w rzędzie prac poetycznych Alexandra Grozy, inne, będące w światło wydany: zbiorne osnute są na podaniach i klechdach gminu; rozwlekłość w opowiadaniu, widoczna sztuka, a ztąd brak prostoty, która stanowi najgłówniejszą wartość plodów gminnych, nie robi je tak pełnymi, aby je każdy znał i powtarzał. — Tutaj przychodzi mi jeszcze i ta uwaga doświadczeniem nabyta, iż utwory na tle podań gminu osnute, jeżeli tylko są dla siebie, a raczej, jeżeli ściśle zamykają się w granicach świata z którego wzięte — budzą bardzo słaby interes w czytelnikach, czyli po prostu nudzą — przeciwnie złane z życiem historycznem, rzeczywistym, lub wpłatane w dzisiejszą rzeczywistość, nabierają daleko więcej poetycznego uroku. Dla tej przyczyny, poeta wszelkie motywa gminne powinien uważać za surowy materiał, a nie za jakiś wzór nietykalny, któremu by się poddął i w nim zamknął. — Był czas że u nas pieśń gminna, klechda, podanie — detronizowały cywilizacyjne arcydzieła literatury świata — była w tem przesada, dla tego prędko skończyła się; a w zysku zostało nam bliższe poznanie tego żywiołu gminnego w którym natchnienie i sztuka ojczysta łączyły się jak w odmładzającym źródle wrótek.

Aleksander Groza w najnowszym swoim poemacie: *Trzy palmy* *) połączył swój świat gminno-ukraiński, a uniósł się skrzydłami poetycznego natchnienia na pokrewne stepom pustynie Arabii, gdzie niebędąc panem miejscowości, czyli jak nazywają: kolorytu z pierwszej egi, co u pewnych estetyków najważniejszem bywa warunkiem każdej kompozycji — mógł zawsze zostać panem kreacji, jaką mu się podobało na tém tle wscho-

*) *Trzy palmy* (powieść ze wschodu) Aleksandra Grozy. Wład. nakł. Zawadzkiego 1887.

du osadził. Postawił się on na tym samym punkcie co i Lord Byron, który twory swój poetycznej fantazyi, bardzo mało spewinowacone ze wschodem, rzucał na spocytyzowane skały wysp archipelagu, lub góry Albanii. Niepotrzeba powiadać jaki byłby rezultat, gdyby opisy jego i excentryczne postacie chciało kontrolować z rzeczywistością, czyli z kolorytem miejscowym co do ducha mieszkańców i obyczajów ich życia. Podobnież i *Trzy palmy* utwór fantazyi europejskiej miał pretensyi rywalizować z pomysłem i kolorytem, którego wrażeń poetów Hamazy lub Moallakatu, tylko po prostu myśl rodzinna, chrześcijańska rzucił jak wygnankę między niewiernych i wyśpiewał męczeńskie jej dzieje.

Krótką treść pozna nas z osobą poematu.

Zdobywcy Turek opanował Damaszek i Jerozolimę i poosadzał srogich satrapów na tych stolicach. Wszystkie ugięło czoła — jedno tylko orły pustyni, Arabowie, opierali się zwycięzcom pod wodzem swoim Ismaelem. Aż mostalem Jerozolimski, najtwardszy z ciemiężców, obokoczył go fortelem i na pory umarłego, wziął jehcem. Niemogąc nasycić zematy swój na konającym, każe przywołać swego lekarza, starca Eben-Tyma, i rokasuje mu aby sztuką, jaką włada, przywołał go do życia — Stambulski bowiem padyszcha potrzebuje głowy jehca — inaczéj córkę jego o której wie że piękna jak burszka, weźmie do haremu, a głowę starca na haku osadzi. Eben-Tym przysięgnął tyranowi na imię Chrystusa.

Ze człowieka — mojej pieczy zwierzonego
Będę pilnować jak oka własnego.

Siwobrody i wielkiej doznający powagi Eben-Tym — postać to tajemnicza. Przed wielą laty o pielgrzymim kosturze przywlokł się do Jerozolimy.

Eben-Tym ojeów porzuciwszy mamię
Przyniósł tu z sobą ciężkie smutków brzemię,
Lecz gdy się przeszedł po tych świętych górach,
Smutek na lekkich pierzchnął sobie piórach,
A myślom taka wróciła pogoda,
Jak ta królewskiej strugi jasna woda.
Kiedy ci serce srogi cios zakrwawi,
A wróg wszystkiego, wszystkiego pozbawi,
Człowiecze! spiesz się w te cudowne strony,
Gdzie każdy kamień świętą krwią skropiony,
Gdzie zbrodni ludzkich dosięgnęła miara,
Gdzie się Najświętsza spełniła ofiara.

Duma twych zasług straszenie się pozna
Obok zasługi Zbawcy, króla-krzyża;
Czem utrapienia, ciernie twojej głowy,
Obok Chrystusa korony cierniowej? —
Serce, co chciało ogarnąć świat cały,
Przebija żołdak, głupi, a zachwaly;
Czemże two serce, obok tego serca?
Przy tym mordercy, czemuś twój morderca?

Jest to najwznioślejsze miejsce poematu; poeta jakże ślicznie, jak prawdziwie pochwycił ten pęd wewnętrzny jaki prowadzi dzisiejszych pielgrzymów do pomodlenia się na gruzach Solimy, gdzie się dokonała większa ofiara nad wszystkie ofiary, większe cierpienie, nad wszystkie męki. — Wspamiętywanie tego aktu, w miejscach gdzie się spełnił, i odniesienie go do własnych zmartwień i boleści — nieprzestanie być wiecznie żywym balsamem dusz chrześcijańskich.

Bardzo szczęśliwie zrobił poeta zawizek tej walki między okrutnym Mostalemem pragnącym ocalenia swego jeńca, aby się nad nim pastwił, a Eben-Tymem któremu rozkaz władzcy każe także przywrócić go do życia

a uczucie Chrześcijańskie, ocalić, choćby z ofiarą własnego życia.

To samo wystarczyłoby już do zrobienia téj walki dramatycznie interesującą; ileż tu analogii między położeniem tego wodza Arabów, a losem Eben-Tyma lub jego współhraci! Poeta jednak chciał jeszcze bardziej urozmaicić swoją powieść wprowadzając sprężynę miłości. Eben-Tym ma córkę, Maryję, która równo z swym ojcem pielęgnuje jeńca.

Skroń Izmabela ogniem rozgorzała,
Maryja dotknęła raz swą rączką białą;
Zgasł ogień wskroni; lecz w dziewiczym łonie
Zajął się pożar i ciągle w nim płonie.

Dwa te młode serca pokochały się miłością. Izaak opowiadał dzieje swobodnego i wojennego życia beduinów na pustyni; Eben-Tym smutne dzieje swojej ziemi — uczucia układały się w równowagę, a na tém tle i w wyobrażeniach młodego jeńca odhywała się przemiana, kiedy posłyszał z ust starca

.... że nie wszystkie żyły
Ludy rozbojem; że szczęście całowieczne
Nie idzie na świat przez krew i przez miecze.

Albowiem Bóg miłości nieograniczonej zesłał swego Syna w ludzkiej postaci, aby zmienił życie zwierzęce między ludźmi,

A że król niebios do ziemi się zniża
Człek go do niebios podniósł w mękach krzyża;
I złożył w grobie, przywalił kamieniem;
Grobowy kamień odstał bożem tchnieniem

Wszedł Bóg w niebioss, na ziemi została
Jego nauka... wiekuista chwala.

Tymczasem szpiegi Mostalema zaglądają do domku starego lekarza—chwila rozstrzygająca los jeńca zbliża się. Eben-Tym odkrywa mu zamiary Mastalema względem jego osoby i każe uciekać; lecz szlachetny beduin nieczwala na to, aby dwie opiekunkę głowy pały ofiarą zemsty za jego ucieczkę. — Niepozostaje nic innego jak wszystkim trojgu uchodzić na puszcę. Uchodzą więc; — przy krynicy Najświętszej Panny, Izmael chrzest przyjmuje — Eben-Tym powierza mu Maryję i znajduje im kryjówkę wśród skał, a sam wraca do miasta, aby przysposobić wielbłądy do odprawienia drogi przez pustynię. Kiedy Maryja wygląda powrotu ojca, przychodzi stary Dawid, żyd z tych okolic co i jej ojciec, i równie jak on szukający ostatniej pociechy na gruzach Syonu — od niego dowiaduje się, że widział jak zbiry Mostalemowe porwali Eben-Tyma i jak ten posłał go z rozkazem do Maryi i Izmaela, aby czemprędzej uchodzili z tych miejsc okrepnych. — Idą więc skwarnemi pustyniami i omdlewając na siłach dostają się do oazy, gdzie padają prawie bez ducha choć był i orzeźwiający cień i źródło żywej wody. Na szczęście koczujący pasterze znajdują ich i poznają w Izmaelu swego szejka, którego mieli już za straconego, a z którym runęła potęga pustyni. — Jakaż to radość w taborze, kiedy wraca Wódz pokolenia! — Lecz niepodzielać mu ani jego Maryi tych oznak wesela, dopóki Eben-Tym zostaje w moey tyrańca. Gotuje się więc nowa wyprawa Beduińskich pokoleń przeciw Mostalemowi—a choć złowieszcze znaki ostrzegają o niebezpieczeństwach wyprawy, Izmael niedaje się odwieść — postępuje pod mur Jerozolimny i widzi wszędzie gotowość obrony — w tym staje przed nim pasterz i powiada: Złós obrał

godzinę zemsty : Mostalem ostrzeżony zgromadził siły wszystkich Baszów, i nieodhajesz już ojca Eben-Tyma, bo oto głowę jego świętą, wykupiłem za złoto i tobie daję w smutnym podarunku. — Żalony był powrót Izmaela na pustynne koczowisko — ale okropniejszy cios go ugodził: Marya nieprzeżyła ojca ! Zgasła — zabita przeczcuciem tego co jój ojca spotkało ! Izmael w chwili, gdy przed następującym nieprzyjacielem obóz Beduiński zwijał namioty i uchodził — nie odstąpił mogiły swój Maryi i sam został — na szczęście dla jego boleści zerwał się uragan, podniósł morze piasków w powietrze—

I, co grób siewał ognistemi łzami
Izmael zniknął pod piasku falami.

Trzy zielone palmy wyrosły nad mogiłą piasków, jak trzy astandary : nadziei, pokoju, chwaly, o nich dotąd śpiewa pieśń Beduińska.

Taką jest treść tego poematu; kompozycja pod wieloma względami bardzo szczęśliwa; pod koniec jednak bohater Izmael wcale niepoetycznie rejtuję się pod Jerozolimę; Chrześcijaństwo przecież niepozbawia rycerskiego ducha? Należało mu tam zginąć, ale nie płakać na grobie kochanki. Mimo tego, całość dobrze ujęta — brak w niej jednak, tej czystości rysunku, tej precyzji słowa a nadewszystko tej plastyki, co każdą postać każdy jej ruch tak uwydatnia mistrzowsko, iż myśl czytelnika nieomieszkuje się i odrazu orientuje, ogarnia, i tak przyśwaja sobie działające osoby i sceny, że się z niemi już nigdy rozłączyć nie może. Mniemam, że sam styl nieco amfiguryczny, sam sposób opowiadania wyferowany liryzmem, i nie wszędzie szczęśliwy wiersz, nie pozwoliły pokazać się tym wszystkim naturalnym pięknościami jakie poeta rozlał w swej pieśni hojną ręką.

ka; ztąd nie będzie nas dziwić, jeżeli poemat ten nie-
zrobi takiego wrażenia, jakie robią powiastki mierne co
do głównego pomysłu i układu, a szczęśliwe i wdzię-
czne co do sposobu jakim są oddane. W potoczném
życiu bywa toż samo: lada fraszka dobrze opowiedzia-
na zyskuje słuchaczy; kiedy nieraz zdarzenie, mogą-
ce wzruszyć do łez lub zaciekawić najobojętniejszych
— z mniejszym talentem opowiedziane — napelnia słu-
chaczy znużeniem.

LUOYAN SIEMIEŃSKI.

ZMIANY KONIECZNE.

Programat polityczny państw europejskich w bieżącym miesiącu obficie wypełniony był kwestyami dość ważnemi aby zajmować umysły, dość niepewnemi aby zaostrzyć ciekawość powszechną. Czy uda się konferencyi paryżkiej załatwić sprawę neufchatelską z zadowoleniem stron obu? czy zwłaszcza potrafi tym sposobem utrzymać powagę europejskiego trybunału państw, jego nieodwołalność, i uchronić systemat cały od szwanku?... Jaki obrót weźmie sprawa duńsko-niemiecka? czy przeczuci Danię na stronę skandynawizmu, — czy uznaniem przewagi Bundestagu zapewni tryumf rasie niemieckiej, — lub też wynajdzie pośrednią drogę załatwienia bez udania się do tych ostateczności, pogodzenia idei państwa z prawami prowincyj — przynajmniej aż do pewnego czasu?..... Zerwanie stosunków dyplomatycznych między Austryą i Piemontem, czy niewywoła dalszych następstw? czy nie zajdzie jakowa zmiana w położeniu politycznem tych państw względem siebie, w obec walki stoczonej w parlamencie turyńskim przez politykę hr. Cavoura ze stronnictwem ultraliberalnem z powodu przeniesienia arsenału i portu wojennego z Genui do Spe-

zii?... Jak sobie poradzi lord Palmerston z większością liberalną, w nowym parlamencie? czy ulegnie parciu ogólnemu w kierunku reformy, a jeżeli weźmie inicjatywę w tej mierze, kiedy to nastąpi, w teraźniejszej czy przyszłej sesji?... Jaki skutek będzie miała opozycja Izby Panów w parlamencie pruskim? czy nie przebierze miarki sprzeciwiając się wszystkim prawie finansowym projektom ministrów? czy ostatecznie okazana ta niezależność wzmożni lub osłabi systemat parlamentarny w Prusach?... Dokąd zaprowadzi nowa parlamentarna próbka w Księstwach Nadrenajskich? czy się da wykonać, tak jak sobie tego życzył przeszłoroczny kongres paryżski? czy kwestya ta połączenia lub *status quo* rozwiązana, być może bez nadwężenia bądź praw sultanskich, bądź warunków traktatu z 30 marca, bądź nareszcie przymierzy obecnie istniejących?... Czy Szaoh perski ukończy wojnę z Anglią, przez ratyfikacją traktatu zawartego między Ferukhanem i lordem Cowleym; i pozwoli Anglikom ściągnąć wojska które im są tak potrzebne w wojnie z Chinczykami? jaki udział w tej ostatniej wojnie wezmą inne państwa a zwłaszcza Francya i Ameryka? czy tylko dyplomatyczny, czy poparty wojenną demonstracją?... Co mają znaczyć owe amirzgi Anglii do Stanów Zjednoczonych? jak sobie tłómaczyć mowę sir Napiera posła angielskiego w Washingtonie, obiecującego rasie anglo-saksońskiej panowanie nad światem; wzywającego brata Jonatana do bratniego przymierza z John Bull'em, w obec odrzucenia wniosku jakich senat amerykański zażądał od Anglii w traktacie Clarendon-Dallas? coż znaczyć ma oświadczenie lorda Palmerstona w parlamencie, że W. Brytania patrzeć może spokojnie na zajęcie zbrojne miedzymorza. Panama przez Stany Zjednoczone, jeżeli z drugiej strony rozporozmie się spór zaledwie ukończony rzeczoną traktatem? czy W. Brytania, również spokojnie patrzeć zamyla gdy-

by gabinet Washington miał projekta na Meksyk i Kubę, byle tylko ów nieszczerliwy traktat do skutku doprowadzić, a zwłaszcza gdyby Ameryka w wojnie z Chinami stanowczy chciała wziąć udział? czy zatem antagonizm rosyjski więcej przstrasza Anglię aniżeli chciwość dobrze znana Jankeów?...

Przyznać można, że każda z tych spraw a wymienione tylko ważniejsze, zasługiwała na obszernie miejsce w ogólnym politycznym zajęciu. Oóż dopiero gdyby przecież wypadło na pole domysłów? Jakże obfitego materiału dostarczają podróże panujących i książąt krwi! Cóżto za przeróżne wnioski czynić można o podróży Ojca śgo do Loretu, Cesarza austriackiego do Węgier, Króla Maksymiliana bawarskiego do Włoch i Francji, W. księcia Konstantego do Paryża i Anglii, księcia Napoleona do Berlina i Dresna! Podróże te miałyby w części zastępować dzieła dyplomacyi? Wprawdzie coraz częściej się odbywają, im więcej dyplomacya traci na dawniej tajemniczości, im więcej przeradza się wszędzie prawie w rodzaj kongresu jeżeli nie trybunału. Podróże osób znakomitych, miałyby być jednem z następstw wspólności zasad i solidarności interesów, bo w obecnego systemu, trudno jest dyplomacyi jednego państwa działać odrębnie, w skrytości, słowem na swoją rękę?... Owa wspólność i solidarność może być wielką dla wojny przeszkodą, ale nie jestto razem i trudnością gdy idzie o porozumienie się dwóch mocarstw, po za opinią publiczną? — Każdy systemat ma swą dobrą i złą stronę....

Wszystkie te kwestye zapewne są ważne, bo każda prawie może wpłynąć na ogólną politykę; — wszystkie są ciekawe, bo niepewne i dotąd ostatecznie ich nie rozwiązane. A jednakowoż pośród tylu zadań, wątpliwości, domysłów, opinia publiczna, zwłaszcza zachodnia, która bądź jak bądź jest zawsze barometrem politycznego za-

jęcia, żadnej kwestyi nie poświęcała tyle rozpraw, nie toczyła w żadnej sprawie tak etywnionę dyskusyi jak w sprawie tyczącej się... kolei żelaznych w Rosyi. Polemice jaka się w tym przedmiocie wywiązała warto się było przypatrzeć. Przedsiębiorstwo kolei żelaznych w Rosyi, prosty interes przemysłowy, spekulacya, wyrosła w kwestyę polityczną pierwszego rzędu. Spostrzeżono się, szczególnie w Anglii, gdzie przedsiębiorstwo to na wielką napotkało opozycyę, że koleje rosyjskie mają sobie właściwe i wyłączne cechy, jakich inne koleje nie mają; przejrzano trochę zapóźno że Rosya nie jest państwem jak inne państwa europejskie, że tam nie, najmniejż nawet spekulacya po za rządem odbywać się nie może, bo nie ma sił w narodzie tylko jest działanie władzy, że przeto każda spekulacya ma znaczenie polityczne, bo jest tylko narzędziem w ręku najabsolutniejszego rządu. — Spostrzeżono się ale za późno, że Rosya nie bez celu zapewne narasta się na ów gwałtowny skok w cywilizacyi, jaki jest między brakiem wszelkich komunikacyj a kolejami żelaznymi. Jeszcze przed dwoma laty, gdy po raz pierwszy o zaprowadzeniu kolei żelaznych w Rosyi mowa była, starano się wykazać w tém samém piśmie lubo nie na tém miejscu, że cywilizacya Rosyi nie jest odpowiednia kolejom żelaznym, że stoi ona zaledwie na wysececi gościńców murowanych których w Rosyi nie ma. Komunikacye powinny być w harmonii z potrzebą i ruchem przemysłowym i handlowym. Nie ma nikogo, który utrzymywał że gościńce nie wystarcząłyby tej potrzebie i ruchowi. Jeżeli więc Rosya opuszczając całe te pośrednie stadium komunikacyjne, rzuca się od razu w koleje żelazne, i odtąd to dzieło nie zastrzeża jej, mać to bodźcem nie same tu tylko przemysłowe korzyści i wymagania handlowe. Za późno więc, weła teraz Anglia całym gardłem, że koleje rosyjskie to są jedynie koleje

strategiczne, wojskowe. Nie wiedzieć czy są jedynie takimi, ale że mają przewóz wojska na celu, to kwestyi ulegać nie może... Za późno także spostrzegła się Anglia, że Rosya używając do tego dzieła obcych kapitałów, całkiem nowe wyrabia sobie w Europie i w cywilizacyi stanowisko, jak niemniej że nikt przewidzieć nie zdoła: dokąd koleje żelazne Rosyę zaprowadzić mogą, ani też: jakie w Europie wywołać może następstwa polityczne sieć należycie wykończona kolei rosyjskich?...

Na nie podobno już nie przyda się dzisiaj dowodzić, jak to czyni prasa angielska, że publiczność nie powinna brać udziału w przedsiębiorstwie kolei żelaznych rosyjskich, albowiem jest to zły interes, sła spekulacya z której Zachód korzyści żadnych nie odniesie; — na nie się nie przyda odwoływać się do patriotyzmu kapitalistów, wzywając ich aby lokowali kapitały raczej w narodowych papierach, przedstawiając że wyprowadzanie kapitałów zniży krajowe papiery, it.d. Takie i tym podobne dowodzenia dziwnie bramią zaiste w obec ruchu finansowego i spekulacyjnego jaki panuje na zachodzie. Któż powiedzieć może z pewnością, czy koleje rosyjskie są dobrym lub złym interesem? Jest to spekulacya różna od wszystkich innych, bo polega na przeprowadzeniu kolei żelaznych w krajach gdzie drogi żadnej nie było, na nadaniu ruchu milionem mieszkańców, którzy się tylko przez parę miesięcy w roku ruszać mogli. Nie ma tu żadnej analogii z żadnym już znanym położeniem. Cyfry są prawie nie podobne do abierania. Co z tego wypadnie? niewiadomo, bo to sfera nieznana. Ale czyż nie jesteśmy w peryodzie heroicznym, bohater-skim; nie dla ludzi, ale dla kredytu? czy to co nieznanne odstręcza kapitały?... Głównym, lubią one teraz dosyć rzucać się w awanturnicze spekulacye; wyobrażają mięsza się dość do spekulacyi, i nieraz właśnie tam gdzie nieznana sfera przedstawia najfantastyczniejsze

dywidendy.... Zresztą czyliż chodzi kiedy w dzisiejszych spekulacyach, nawet w pierwszej chwili, o sam interes czyli o przedmiot spekulacji? Powiedzieć trzeba prawdę, że idzie tylko o prymę jaką wezmą akcyonaryusze w dniu w którym akcje w obieg puszczzone zostaną, a zawsze jest jakaś pryma; czy zaś sama spekulacja dobra lub zła, o to mało bardzo komu idzie....

Ci co bronią przedsiębiorstwa kolei żelaznych w Rosyi, również łatwą mają odpowiedź na zarzut, że z zaprowadzenia takowych komunikacyj Zachód korzystać nie będzie. Dość tu przypomnieć że Rosya jest jednym ze śpiących zaobodnich. Wieleż tam zboża marnuje się z powodu że odstawa do Odessy i innych portów jest dla braku komunikacyi nader trudną a przez większą, część roku niepodobną?.... Ta jedna prawie uwaga wystarczy dzisiaj, gdzie kwestya żywności stała się dla Zachodu prawdziwie kwestyą żywotną.... A czy warto wspominać o owem odwoływaniu się do patriotyzmu kapitalistów, i to w Anglii, w kraju, gdzie wszystkie obce przedsiębiorstwa bywają zwykle źródłem zysków, dla krajowców? Kapitał z pewnością nie pojmie czemu by miał być patriotą i tracić nie biorąc udziału w kolejach rosyjskich, kiedy niepotrzebował być patriotą w kolejach innych państw i zarobił pryma?... Nie obawiano się emigracyi kapitałów francuzkich do kredytu ruchomego w tylu państwach, czemużby to wychodźstwo miało być tak niebezpieczne przy akcyach na koleje rosyjskie?... Zresztą nie ma patriotyzmu w spekulacyach; złoto i srebro to kosmopolity. Kapitał widzi ejonyzną tam, gdzie korzyści największe. Jeżeli Rosya przedstawi korzyści; znajdzie kapitały: znajdzie je nawet w Anglii, gdzie największa przeciw przedsiębiorstwa temu opozycja. Dodawamy siły jakimi rozporządza Rosya, podatki który w tej mierze rozłoży i wybierze bez szemrania; rączna robota państwa państeczyna i wojakiem, obfitość

materyału, położenie kraju płaskie i sposobne pod koleje żelazne, i tyle innych względów i środków któremi państwo to rozporządza, można się zgodzić z tymi którzy twierdzą, że jeżeli Rosya chce mieć koleje żelazne, to je będzie miała, ani jej w tém przedsięwzięciu krzyki prasy angielskiej i rozmowania nieprzychylnie części prasy francuskiej nie przeszkodzą.

Dziwić się atoli nie można, że jakkolwiek późno, Zachód przejrzawszy lepiej w widokach Rosyi przy kolejach żelaznych, poznał w tém właśnie przedsięwzięciu pierwszą, dotykającą, ważną bo powiedzieć można europejską zmianę w państwie rosyjskiem. Zmiana ta lubo w materyalnej rozpoczęta sferze, może łatwo doprowadzić do zmiany nie tylko całego systemu rządowego ale organizmu państwa. W prawdzie nikt nie wątpił i dotąd nie wątpi że zmiany w państwie rosyjskiem nastąpić muszą. Są chwile w dziejach każdego państwa gdzie się one stają nieuchronnemi. Wtedy każdy je niejako przeczuwa zanim nastąpią, a pospolite wyrażenie utrzymuje, że lubo ich jeszcze nigdzie nie ma na ziemi, są już w powietrzu.

Taką chwilą była dla Francyi w wieku przeszłym śmierć Ludwika XIV. Po zgonie tego króla nie było nikogo co by nie był pewnym że zmiany we Francyi nastąpić muszą. Francya jaką Richelieu Ludwikowi XIV przekazał, nie była już prostą monarchią, ale nie była jeszcze państwem. Gdy Ludwik XIV wyrzekł pamiętne słowo: *L'Etat c'est moi*, podał nie tylko formułę despotyzmu, ale ocenił także swoją osobistość. Jeżeli Francya była państwem za Ludwika XIV, to była nim przez niego. Francya miała jeszcze prowincye, a te prowincye miały własne prawa, ale Ludwik XIV zastępował centralizacyę powagą tronu i majestatu; Francya miała szlachtę, ale rodowody jej nie kładł ryś Ludwik XIV na szyszakach i tarczach, lecz haftował na

tabaretach wersalskich; wszelka opatyczność jednak nie ustępowała przed jego siłą to ustępowała chętnie przed blaskiem. Ludwik XIV dostarczał tego czego brakowało Francji aby być państwem. Po jego śmierci osobistość tę zastąpić trzeba było. Zmiany musiały nastąpić; Francja nie mogła przejść napowrót do monarchii feudalnej, a do monarchii w idei państwa wiele jej jeszcze brakowało. Nikt zapewne nie wiedział że Francja będzie musiała przechodzić przez wszystkie nadużycia absolutyzmu, że ją Law pierwej zrujnuje, dopóki jej rewolucja w państwo nie zamieni. Ale chociaż nikt zapewne tego nie przewidywał, każdy czuł dobrze że po śmierci Ludwika XIV nastąpić muszą zmiany, i zmiany nader ważne. Po cesarstwie, restauracji, po Ludwiku Filipie, rzeczypospolitej, nikt bardzo ważnych zmian dotyczących samego organizmu Francji spodziewać się nie mógł. Francja była państwem, a zmiany wszelkie tylko na formie rządu ograniczyć się musiały. I nie inaczej też było.

Gdyby nie obawa porównania którego tu stawiać nie można, chyba zastrzegając niezmiernie różnice co do epoki, kraju i osób; powiedziełby się daleko, że śmierć cesarza Mikołaja była również dla Rosji taką chwilą, w której każdy przewidywał zmiany, chociaż dotąd nikt podobno nieodgadł jak się one rozwiną. Piotr W. dopasował był Rosję na zewnątrz do stopnia jakiego wymagała wtedy polityka państw; Katarzyna wyrubowała cywilizację rosyjską do zachodniego wzoru, ale tylko powierzchownie. Wewnątrz Rosja pozostała nieruchomą; była zawsze ową monarchią, gdzie panował despotyzm Iwana Groźnego. Utrzymać tę anomalię na zewnątrz i wewnątrz nie było łatwo, i tylko kierunek polityczny wojenny i zdobywczy, przez Piotra W. wytknięty, dawał silną monarchom rosyjskim do zachowywania tej dwu-końcowej polityki, bez nadwarcenia wewnętrznej niepru-

mości. Reformy jeżeli jakie były, tyczyły się tylko wojska. Lecz z rozszerzaniem się ciąglem granic państwa, z udziałem coraz większym w rządzie obcych a zwłaszcza niemców; ze zmieniającą się coraz więcej i wyraźniej postacią Europy tak pod względem politycznym jako też społecznym, zadanie monarchy w Rosyi stawało się coraz trudniejszym. Doznał tego najwięcej cesarz Mikołaj. Osobistość tego monarchy zastępowała niedostatki w rządzie: niezłomna wola ratowała przed brakiem jedności w państwie; surowość jego rządów i strach przed jego osobą równoważyły aż do pewnego stopnia niezmiernie nadużycia i niweczyły złe następstwa zbytich odległości. Nie było tak oddalonego w obszernym jego państwie zakątka, gdzieby postrach gniewu cara nie desygnał... I po jego przeto zgonie zmiany w państwie przedstawiały się jako konieczne.... tém więcej że w ostatnich latach swego panowania przekonał się i sam monarcha i wszyscy jego poddani, że ani siła wola, ani energia panującego, ani patriotyzm narodu, ani zasoby krajowe nie podolają w walce z cywilizacją nowoczesną uzbrojoną we wszystkie środki jakich jej ostatnie pół wieku dostarczyło...

Ciekawym jest pod tym względem list p. Pagodyna, profesora z Moskwy, ogłoszony niedawno w niektórych europejskich dziennikach. Niech tu będzie wolno powtórzyć, że tylko pod tym względem rzeczona rozprawa a raczej odeswa zasługuje na uwagę. Część bowiem jej największa, to jest polityczna, gdzie sz. profesor przechodzi wypadki lat ostatnich, początek sporu rosyjsko-tureckiego, postępowanie państw europejskich podczas wojny, cała ta część jest nader słaba i fałszywa. Fałszywa, bo fakta cytowane nie są prawdziwe; słaba, bo na ciągłych rekryminacjach oparta. Na nie się nie przyda utrzymywać dzisiaj, że cesarz Mikołaj miał tylko na myśli oswobodzenie chrześcian w Turcyi, a sam

czed, że chciał wyłącznego protektoratu; — na nic się nie przyda powiedzieć: że miał prawo wkroczyć do Księstw, że to tylko uczynił dla dobra Multan i Wołoszczyzny, że wojny niechciał bo z małym korpussem wszedł do tych prowincyj, że gdyby był chciał wojny, byłby w Konstantynopola przed przybyciem jeszcze flot zachodnich do Bosforu; a zamilczeć, że nad Dunajem i pod Sylistryą były się tylko same tureckie wojska, że flota francuska była w Salaminie zanim książę Menszyków Stambuł opuścił — zgola wszystko to już należy do historii, i fakta są tak dalece wiadome, jak dalece czynności ludzkie dokonane pewnemi być mogą. Rzekryminacye zaś w polityce są nie tylko rzeczą daremną, ale nawet szkodliwą; bo nie powrócą tego co minęło, a zaciemniają sąd o teraźniejszości. Widocznie też owa niewdzięczność względem Rosyi o którą winuje Europę p. Pagodyn, zaślepia go nad teraźniejszym jój stanem. Przebijają to w obrazie jaki kreśli z obecnej sytuacji politycznej...

Zajmującym atoli jest ustęp, w którym p. Pagodyn, przedstawia ową Rosję wyęzającą swe ogromne siły na rozkaz Cara, nużącą swe waleczne wojska olbrzymiemi pochodami, dowożącą wołami żywność i amunicję dla armii o sto mil bez bitego gościńca, a walczącą z wojskiem dla którego budują kolej żelazną, aby skrócić przestrzeń trzechmilionową!.. Rosya chciała utrzymać swą reputację europejską, chciała się pokazać jako państwo pierwszego rzędu — i dokazała tego. Ale jakież nie poniosła ofiary? jakież zgryzoty nie dotknęły jój monarchę? jakież rozczarowania, jakież doświadczenia nie przychodziły zatruwać każdy dzień ostatnich lat cesarza Mikołaja! Przeczuwaliśmy, mówi p. Pagodyn, że cesarz tego znieść nie potrafi. Zgon jego nie zadziwił nikogo, był przewidziany...

Musiąły więc nastąpić zmiany w Rosyi. Śmierć cesarza Mikołaja, który może sam jeden w całym państwie, zdolny był utrzymać dawny stan rzeczy w przekazanej nieruchomości, musiała być do owych zmian hasłem. Powie kto może: niema ich dotąd. Prawda, ale przecież nikt nie wątpi że nastąpić muszą. Rozprężenie jest powszechne. Niema wcale nowych instrukcyj w żadnej administracyjnej sferze, a przecież każdy czuje, że dawne instrukcye jeszcze w całej mocy dzisiaj będące, już są przestarzałe. Zmiany nastąpić muszą, bo świadczy o tém głos publiczny który dawniej się nie odzywał, a który teraz ma nadwyżkę, przekupstwa, powstaje; świadczą o tém dzienniki, którym wolno pisać jako tako, i przebąkiwać wyraz reformy; świadczą o tém zresztą a może i najlepiej, ów list cytowany przez nas p. Pagodyna, podpisany przez profesora mieszkającego w Moskwie, a przemawiającego w imieniu stronnictwa staro-rosyjskiego...

Lecz jeżeli nikt nie wątpi że zmiany w Rosyi nastąpić muszą, nikt również dotąd nie odgadnął, jakim się to stanie sposobem i jakie stąd następstwa. W ostatnich wypadkach Rosya niższą uznać się musiała przed młodszą cywilizacją—o niej też tylko najwięcej prawią dzienniki, lubo pokrywają to nazwą ruchu ogólnego, który Europę w tym wieku ogarnął. Zawsze jednak przyznać wypadnie, że popęd tego ruchu wyszedł od zachodu. W odezwie swojej p. Pagodyna także wspominał o zmianach jakich sobie życzy, a że przemawiał w imieniu stronnictwa które się mieni czysto-rosyjskiem, można się było spodziewać jakiegoś właściwego rosyjskiego duchowi programatu. Wszelako, lubo artykuł p. Pagodyna skierowany jest przeciw wpływowi endozemców w Rosyi, czyli przeciw polityce niemieckich poddanych rosyjskich użytych w rządzie (jak się tego domyśleć można po zasadzie z żalem w rozprawie postawionej:

„iż wszystkie narodowości używać mają równych praw z narodowością, która je podbiła“ — zasadzie, którą p. Pagodyn za wielki postęp uważa, a która jest wszędzie przyjęta, a nawet w Rosyi więcej niż gdziekolwiek) nie można się w nim dopatrzeć właściwej cechy, co do zmian jakich się spodziewa. Choc wolności handlowej, wolności przemysłowej, — wszystkie jego życzenia zastosowane są do ruchu w dziewiętnastym wieku, ruchu kosmopolitycznego i spekulacyjnego. Szanowny profesor zapominać się zdaje mówiąc tylko o zmianach materialnych, że wolność jest żywiołem, który się rozdzielać nie daje łatwo. Wolność handlowa nie obejdzia się bez innych wolności. Przemysł nie może kwitnąć tam, gdzie nie ma wolności osobistej. Angliacy to nierównie lepiej pojęli, podnosząc głos przeciw przedsiębiorstwom kolei żelaznych. Widzą oni w tej zmianie coś materialnej wadki, z którego wiele bardzo zmian wynikać się musi konieczniam. Zmiany materialne pociągają za sobą zmiany w organizmie Rosyi, a rząd państwa zastosować się będzie doń musiał. Zgad owa trudność w odgadnięciu następstw. Stan chłopu rosyjskiego nie może pozostać w tym składzie w jakim jest dzisiaj, nie tylko w obec wolności handlowej jakiej sobie życzy p. Pagodyn, ale nawet, zmienić się musi w obec lokomotywy.... Może też profesor z Moskwy wiedział o tem dobrze, lecz chciał tylko mówić, aby zniesiono cła, rachując, że wtedy muszą także znieść i pańszczyznę... Czy na tem zyska stronnictwo czyste rosyjskie? to inna kwestya. Lecz Rosya będzie wówczas rzeczywiście państwami, a tego właśnie życzyła sobie Europa.

Ze Europa tego sobie życzyła, żadnej nie ulega wątpliwości... Ilek to nasłuchać i naczytać się można było: o owem barbarzyństwie północnem, które już słamić miało, niezdolne już do niczego oprócz do najeżdów i napadów na inne państwa; — o owym murze chińskim, który

otaczał Rosyę i niedopuszczał do niej żadnej idei postępu i cywilizacyi!... I otoż kiedy owe barbarzyństwo przyjmuje cywilizacyę i to nawet czyniąc w niej prawie *salto mortale*, budując kolej żelazną tam gdzie dróg żadnych nie ma, kiedy mur chiński zwał się i usunął tak dalece, że zaprasza do siebie obce kapitały; słowem kiedy Rosya pierwszy krok chce uczynić na owej drodze cywilizacyi dziewiętnastego wieku, towarzyszy jej zamiast sympatyi, okrzyk obawy i niechęci z Zachodu. Czy dla tego że krok niemożliwy?... Trudno sądzić od Rosyi aby się bawiła zawsze koleją żelazną z Petersburga do Carskiego Siola!... Żądano po niej, aby weszła w harmonię państw europejskich; ubolewano ciągle nad rozstrojem jej polityki w ogólnym systemacie. Dziś gdy Rosya nabiera miejsca w owym „koncercie,” gdy chce wziąć nutę w owej ogólnej harmonii, nutę sobie właściwą i odpowiednią, wywołuje przeciw sobie opozycyę, jakby nadużywać chciała swego obecnego położenia. Miałaby to być obawa, aby nuta ta nie głuszyła w owym koncercie europejskim naksztadt tulumbasa? Wiesz to Rosyi jeżeli także wzniesła obawy? Czyż dla tego ma zostawać w nieczyerności i nie starać się o przyswojenie sobie owych środków cywilizacyjnych, bez których przekonało ją doświadczenie, że państwo dzisiaj obejść się nie może?...

Kongres paryski w roku przeszłym zapisał Turcyę w poczet państw europejskich, a cieszył się oświadczeniem pełnomocników rosyjskich, że Rosya działać zamysłała w kierunku cywilizacyjnym, wspólnie i solidarnie z innemi państwami europejskiemi. Turcyę, jako państwo europejskie, nie buduje wprawdzie sama kolei żelaznych, ale rozdaje koncesye zwłaszcza Anglikom. Rosya, wrywa obce kapitały do budowy kolei żelaznych u siebie. Skądże nieukontentowanie?... Pomimo wszelkich form, i wszelkich traktatów, ogólna opinia jest przekonana,

iż Turcyja nie jest państwem tylko o tyle o ile ją inne europejskie państwa utrzymują, Rosya zaś jest potęgą w której koleje żelazne mogą mieć dla Europy wielkie i nieprzewidziane następstwa. *Inde irae*.... Lecz zanim zaczęto życzyć sobie zmian w Rosyi, i do nich dopomagać, wypadło Europie obliczyć się z następstwami. Teraz za późno.

MAURYCY MANN.

KRONIKA.

Kraków w maju.

Season krakowski zamknięty. Kto tylko może i ma za co, ucieka na wieś lub do kąpiel, zostawiając spieczony bruk miastowy tym nieugiętym naturom, które umieją pracować bez wytchnienia, tym strusim żołądkom, co zdolne są karmić się kurzawą, tym sknerom z konieczności, których nigdy lekarz nie wysyła do kąpiel zagranicznych, dla których słońce tę ma największą zasługę, że dozwala obywać się bez węgla..... Ależ nie dla nich to ja piszę. Dla nich książka jest zbytkiem, i nie dziw, skoro bywa ona częstokroć zbytkiem tam nawet, gdzie dla samego już mnóstwa i ogromu potrzeb fizycznych i materialnych, to wszystko co obręb ich przekracza, słusznie do rzędu zbytków policzoném być może. A przecież całe grono czytelników do tej niewielkiej liczby ogranicza się u nas dotąd. Bo nie pisze się u nas dla publiczności, ale tylko dla owej, że ją tak nazwać można, kasty czytających. Piszący więc, mimo wolnie stósować się musi do smaku, nawyków, przywidzeń nawet i uprzedzeń tej szczupłej publiczności swojej, albowiem nie może powiedzieć sobie: „nie spodobał się jednemu, to się spodobał może drugiemu” —

gdzież bowiem szukać tych drugich? Książka aby zastąpiła sobie na pomieszczenie między rozrzuconemi ilustracyami francuskimi i almanakami angielskimi, a mnóstwem onych drobnostek bez nazwy i przeznaczenia które zapelniają stoły i stoliki, pułeczki i wieszadła, nibyto miniaturowe biblioteki i muzea osobliwości, — książka taka musi tchnąć świeżością, ohwili, mieć wdzięk potworków chińskich, w miejsce których uwagę przez jeden wieczór ściągnąć na siebie powinna. Komu z pieszczących nie dane jest być olbrzymem wzbudzającym do razu podziw rzesz, temu nie zostaje nie innego, jak służyć na zaspokojenie chwilowej zachcianki wykwinionych smakoszy, zepsutych na korzenną kuchnię, temu starać się chyba przychodzi o nowe środki dla zadrażnienia obojętniałych podniebień swoich konsumentów. I czemuż im tu służyć z ubogiej spiżarni krakowskiej? To na dla tłumy stanowiło zajęcie dla nich żadnej nie ma wagi: obojętnie jeśli nie z lekceważeniem patrzą oni na zachwycenie tych, którzy tak łatwo zadowolnić się dają. Wystawa obrazów, koncerta, teatr, sztuki konne, woniejące kwieciami kasztany plantacyj—to wszystko znane im lepsze i okazalsze nie dopiero dziś, ale zawsze i wszędzie, ile razy i gdzie się im spodoba. Czem dla nich wystawa obrazów w Krakowie, skoro na każde zawołanie wysadza ich pociąg kolei w Wiedniu, Berlinie, Dreźnie, Paryżu lub Florencyi, gdzie wieki i miliony składały się na zgromadzenie razem arcydzieł całego świata? Czem koncerta i teatru naprzeciw tamtych? Czem cyrk w szopie naprzeciw hippodromu? Czem szpach kasztanów naprzeciw durzącej woni zimowych ogrodów we własnych ich mieszkaniach lub upajającej atmosfery pomarańczowych lasów południa? A przecież nie innego im w maju ofiarować nie mogą, prócz tego czem maj w Krakowie mógł się tym razem pochlubić. Ostatnie dni wystawy Towarzystwa sztuk pięknych w tym jeszcze przypadły miesiącu. Przez trzy dni otwarte były sale jej bezpłatne, lecz i tak nie starczyły na pomieszczenie kilku tysięcy cisnących się widzów. Trzeba było przyjrzeć się tym twarzom pełnym podziwu i zachwycenia, nieposkrąmianego zarozumiałością znawców i wytrawnych krytyków, do jakiej się poczuwa każdy, kto zapłaciwszy 5 złr. na rok, mieni się człon-

kłosem Towarzystwa sztuk pięknych. Radość, jaka się malowała w oczach tych widzów gratyskowych, była radością tak szczerą i prawdziwą, jaką tylko zdolno się przejąć serce dziecka na widok nowej zabawki. Niejeden z artystów, których pominął wybredny gust młodych, albo nawet i względy Dyrekcyi, uczułby się sowicie wynagrodzonym za pracę swoją, patrząc jak tam naiwny sąd tłumu oddawał hołd nieuprzedzony zachwałemu jego kolorytowi i zachwałszemu jeszcze rysunkowi. Najmniej swracali na siebie uwagę krajoznawcy, bo kontemplacya nie jest wrodzoną skłonnością i trzeba już pewnego stopnia wykształcenia, aby się zachwycić pięknym widokiem natury, a w następstwie podziwiać wierność w oddaniu tajemnic jej. Przed jedną z księgarń krakowskich widzimy często wystawiane ryciny kolorowane, któreby zaledwie czyniły zaszczyt budżetowi jarmarczni na odpuszcie mogiłskim; a jednak trudno się przestraszyć przez ciekawą pracę tę wystawę sklepową. Trzy dni wystawy sztuk pięknych nie zdołają zatrzeć artystycznego wpływu owęj wystawy sklepowej na smak ogółu. Mylili by się więc ktoby miał, że ta kilkutygodniowa rzesza zwiedzająca sale Towarzystwa sztuk pięknych, przybywa oddać bezpłatny hołd sztuce: jest to po prostu ciekawość i nie więcej; niechaj ich nie wprowadzi wśród tego tłumu ów krytyk apallaeowy, który ośmiela się sąd swój przenieść z buta na kolano. Krytyk ów nie jest bynajmniej typem bezpłatnego widza, lecz raczej owego szeregu pseudoznawców, którzy czepiają się wad w malowidle, dla tego że nieudolnie odkryć zalet jego.

To wszystko co ma jakikolwiek ze sztuką związek, należy u nas jeszcze do zbyt kownych wymysłów, utrzymujących się jedynie pewnem wysileniem, chęcią naśladowania innych, ale dotąd nie przeszło to jeszcze w krew i życie narodu, w prawdziwą jego potrzebę. Już i tak wiele, że ten nieliczny a dość oszczędny poczet miłośników sztuki zdola ją utrzymać przy życiu i nowemi zapomagając siłami. Gdyby też same usiłowania skierowano ku innéj, a większy jeszcze wpływ wywierającej gałęzi sztuki, to jest ku sztuce dramatycznej, może byśmy poszczycić się mogli i teatrem wyższej niż dziś wartości.

Z dniem zamknięcia zimowego kursu grona aktorów polskich w Krakowie, w chwili wyjazdu ich na „arty-
styczną“ wędrowną za ciężkim zarobkiem przez ciąg
kilku miesięcy letnich, godziłoby się pomyśleć nad środ-
kami podźwignienia sceny. Nie podzielam ja zdania
tych którzy szkołę moralności chcieliby przenieść z am-
bony na scenę, ale może się ona stać szkołą języka,
przybytkiem oświaty, a szlachetniejszą nad inne nastę-
czając rozrywkę, może i powinna uzaćniać serca stu-
chaczy, pednosić umysł i dzielność obudzać.

Czy tych wszystkich warunków scena nasza dopełnia?
czy dopełnia chociaż jednego z nich? i czyja w tém wi-
na? dyrekcji, aktorów, publiczności, lub niezależnych
od nich stosunków? Zaprawdę trudno rozłożyć na każdą
z tych stron obwinionych, dokładnie obliczoną część
ogólnego zarzutu — niepodobna stanowczo orzec, ile na
ten smutny stan składają się: niemożność dyrekcji, zaro-
zumiałość i brak pracy aktorów, obojętność lub niestó-
sowne zachowywanie się publiczności, wreszcie niepo-
wność stanowiska dyrektora i utrata znacznej części
zasilku publicznego. Wszystkie te okoliczności wpływają
na siebie nawzajem, łączą się i składają się razem na
upadek sceny.

Nikt po dyrektorze jako człowieku prywatnym, niema
prawa wymagać poświęceń materialnych, ale każdy ma
prawo wymagać, aby poświęcił on swoje uprzedzenia,
które mogły być w swoim czasie uchodzić za znawstwo,
lecz niesgodne są już z dzisiejszym stanem literatury,
z kierunkiem sztuki dramatycznej i wymaganiami tej
części publiczności, która jest w stanie zasilać kasę
teatralną. Większa liczba tegorocznych przedstawień
teatralnych składała się ze sztuk zupełnie już zaniedba-
nych i dawno wyrzuconych z repertoaru miasteczkowych
nawet teatrów. Cała ich nowość polegała na nowym
tytule, a cała wziętość na ogromnym czerwonym aksam-
cie. Prawda, że dyrekcya repertoaru nie stwarza, i ma go
takim jak go jej piśmiennictwo użyć; ależ są sztuki
nigdy jeszcze nie przedstawiane, są i arcydzieła nigdy
nie starzejące, są wreszcie iane które wymagają u-
miejętnego tylko przerobienia, aby je scenicznemi uczy-
nić. Wielki to prawda ciężar na jedną głowę, możehy
się jednak znacznie zmniejszyć, gdyby dyrekcye zna-

czniejszych teatrów polskich podzieliły go między siebie, a wzajemnem wspomaganiem się, wspólnemi kosztami na pomnożenie repertoaru, zapewnieniem autorom słownych do możności ehołby skromnych udziałów w korzyściach, użyczaniem sobie nawzajem aktorów na role gościnne, podniosły wspólnie swe sily, zasoby i środki.

Niepewny stan Dyrekeyi teatru polskiego w Krakowie nie małą téż jest dla niej przeszkodą w ustaleniu się i zagospodarowaniu na przyszłość. Dzierżawy dóbr wypuszczane na krótki przeciąg czasu, nie mogą podnieść gospodarstwa. Dzierżawcy idzie wtedy o to tylko, aby wydawał jak najmniej a brał jak najwięcej, nie myśli on ani o uprawie ziemi, ani o nakładach, w następnych dopiero latach mogących przynieść korzyści. Tak się i z teatrem dzieje. To téż idzie z roku na rok tym dorywczym trybem.

Niedostatki sceny w wielkiej części ciężą i na aktorach. Nie samo tylko wyuczenie się roli na pamięć jest warunkiem gry dobrej. Potrzeba do tego jeszcze studyów i historycznych i towarzyskich; potrzeba wewnętrznej pracy dla przetrwania tego co się nauczył; potrzeba pracy i fizycznej dla przyswójenia sobie pewnych form, dla nauczania się panowania nad własnym głosem, ruchem i gestami; potrzeba wreszcie namalowania stanu i poświęcenia mu wszystkich sił swoich, wszystkiego czasu swego, wszystkich myśli swoich. Praca tylko ciągła wyrobić zdoła wrodzone zdolności i podnieść aktora do wysokości artysty. Żaden malarz, żaden muzyk, żaden aktor nie stanął od razu artystą, bo największa zdolność wrodzona, genialność nawet, potrzebują pewnego mechanizmu do oddania wewnętrznych popędów. Mechanizm ten musi być wpływem wiedzy i umiejętnością praktyczną, a zatem owocem pracy umysłowej i fizycznej zarazem.

Muzyk który popisuje się utworami obcego kompozytora, jest tem względem niego, czem aktor względem pisarza dramatycznego. On dopiero nadaje znaczenie i wartość kompozycji; zanim jednak zdoła być wiernym jej przedstawicielem, musi poprzednio mechanizm swój sztuki doprowadzić do téj doskonałości, aby palce jego były najdokładniejszymi narzędziami myśli kompozytora, przelanej w umysł i czucie wykonawcy.

Wisniewski Henryk zachwycał nas niedawno grą swoją, a był jedynie wiernym tłumaczem wielkich utworów muzycznych, bo nie tylko że pojął i zrozumiał każdą myśl onych, ale miał jeszcze na zawołanie powolny smyczek i gibkość palców, narzędzi ich oddania. Takie narzędzia winien mieć i aktor, jeśli chce zasłużyć na miano artysty dramatycznego. Ażebym je uczynić posłusznymi woli swej, potrzeba mu tyle pracy co skrzypkowi, którego ręka przebiega całą skalą tonów i całą metrykę rytmiczną.

Cześć odpowiedzialności za stan teatru musi przyjąć na siebie i publiczność. Nie idzie tu o to aby nakładać na nią haracz biletowy i karać jej przez wgląd na kasę teatralną poziewać przez trzy godziny, albo co gorsza, zrywać się na widok krzyczących usterek i drażnić sobie nerwy fałszywą grą aktora, jak się je drażni fałszywem rzempoleniem chybionego wirtuoza. Ale jakże tu żądać dobrych sztuk i gry dobrej, kiedy doświadczenie mówi na przekór rozumowi, że ramota sklecona ze steku głupstwa i wybryku płaskich dowcipów lub rubasznych żartów, stokroć lepsze znajduje powodzenie, niż dzieło, przedmiotem swoim, pomysłem i układem prawdziwie dramatyczne; jakże wdroić w aktora przekonanie o potrzebie jego artystycznej dążności, kiedy źle osłoniiony dwuznacznik, skoro mu naciskiem głosu zrozumialsze nadane znaczenie, huczne wywołuje oklaski, a natomiast najładniej pojęty i wydany odcień uczucia uchodzi oka i ucha widzów lubiących się tylko w jaskrawości gry. A ponieważ w szopie na plantacyach żarty błaznów były jeszcze jaskrawsze, ponieważ konie w tance ujeżdżalni daleko były uczętsze, niżeli w teatrze koń „Napoleona w Hiszpanii“, niedziw przeto, że w oczach publiczności porównanie wypaść musiało na korzyść szopy.

Czyż więc wystawa obrazów, koncerta, teatru, a w ogóle sztuki, nie są jeszcze dotąd zbyt kownymi wymysłami, utrzymującami się jedynie podniecaniem ciepłem w tej surowej strefie naszej? Przyjąć się one wprawdzie z czasem mogą i przyswoić, ale wymagają poprzednio wielkiego pielęgnowania, saniam wzmożną się w siły. Takie jak dziś są, łatwoby jeszcze przygłuszyć się dały pasożytnym roślinom, które wznosząc się po nich, roz-

winęłby korony kwiatów swoich po nad wysokie ich
gałęzia.

Nie należy jednak opuszczać rąk w zwątpieniu. Nigdzie
sztuka nie była rodzimą, ale dopiero jak kwiat cywilizacji
wybijała skutkiem pracy, usilności i zachodu. Jeszcze
w drugiej połowie zeszłego wieku sztuka dramatyczna
w Niemczech na tak niskim stopniu doskonałości stała,
że znakomity Iffland przechodzić musiał przez wszystkie
role improwizacyjne „hanewurstów“, zanim zdołał ideę
społeczeńskie przenieść na scenę, że daleko później je-
szcze, Goethe służył urząd swój przed „peem Aubrego“.

Otóż wszystko co mi pozostało z wrażeń zamkniętej
teraz pory miejskich zabaw i zajęć. Woń kwitnących
kasztanów na plantacyach dolatująca okien moich, wabi
mnie i nęci, i każe zapominać o wystawach, teatrach,
koncertach. Drzewa tak pięknie zielone, jakich nie ujrzy
na pejzażu albo dekoracji teatralnej, świeżość piosenki
koncertem mi letnim, a w grupach przechadzających się
osób napotyka się nieraz tak doskonałych aktorów i a-
ktorki, że gdyby wierzyć słowom, ruchom i spojrzeniu,
możnaby zaprawdę zapomnieć, że to tylko wybornie
wyuczone role.

Lwów w maju.

Kto z nas nie śpiewał kiedyś piosenki:

.... piękny Maj
Zieleni się błon i gaj.

Możnaż ją dziś zaśpiewać skoro na plecach cięży
surdut watowy lub modniejszy raglan? Nie jest że to
ironia i czasu i piosenki. Zaprawdę, ten zimny maj—
swoim sybirskim oddechem czy chce wyziębnić wszyst-
kie lepsze tradycje o maju w sercach i w pamięci:
owe wspomnienia szkolnych majówek, kiedy to niebo
było tak wesołe, tak świąteczne, kiedy bory i lasy i
pola oddychały wonnym powietrzem wiosny, kiedy pił-
ka lub balon leciały gdzieś w pogodny czysty błękit
nieba wraz z sercem i myślą.... Dziś to niebo tak

poopae, te chmurysku pędzą, jedne za drugimi jak czarownice na górę święto-krzyską. Każdy na ubioy skrzywiony, otulony, z nosem *ex officio* spuszczołym — na kominku ogień miłszy niż to słońce, co czasem z za chmur, jak staruska z zapiecka zęby wyszczerzy. Jest-że to maj? Zaiscie nie! Mówcie ilekroć wam się podobą, że siwa głowa patrzy zwykle przez okulary zamrożone; ja twierdząc i biorę na świadki nie tylko siwe lecz czarne głowy i białogłowy, że maj jest brzydki i zimny, że nawet czasem w nocy nielada mrozik eioha-
czem sobie przylazł; że na k. Zofię trudno było o kwia-ty, i że dotąd, jeśli się gdzie zjawia w sklepach ogro-dniczych fiołki, lewkonie lub róże, trzeba za nie *po lwow-sku* zapłacić. Oddawna slysze, że odmiany w powietrzu a jeszcze bardziej wyjątkowe klimatyczne zdarzenia wy-wierają wpływ na wielu ludzi, szczególnie zaś na tych, których własna natura, lekarz lub moda ochrzciły na nerwowych. Takich ludzi nie rzadko zdarza się widzieć, a w tegorocznym maju widać ich dość gęsto, jak chrzą-szcze za dawnych naszych majów. — Spotkałem nie-dawno jednego z takich „*noli me tangere*“ i zarzucił mię zaraz nawalem złych nowin: — złe ceny zboża — do-tąd nie pokonczzone zasiewy — grasująca zaraza bydła — szonupły dochód z własnego domu we Lwowie, bo załedwie dwa odsetki od kapitału — niesforność slug — wielkie wydatki w mieście — niski kurs akcyj — ja-kaś wyprawa weselna — termin datku 12 złr. na to-warzystwo rolnicze — i tysiąc innych wielkich i ma-łych bied życia domowego i krajowego.

— Trzeba czekać, trzeba wyjechać gdzie za granicę do kąpiel, bo tu kłopoty sniższyły już zdrowie moje.

— A dokąd Wpan Dobrodz. wyjeżdżasz, zapewne do Karlsbadu lub do Spa?

— Może, może — muszę się zapytać Ziębickiego lub Nowińskiego. *A propos*, wciąż piszą o tój Ristori w Pa-ryżu. Niedawno Czas coś wspominał, że owa sławna Rachel uciekła przed nią do Egiptu — no, to proszę Wpana, to przecież warto widzieć, niech mi kto mówi co chce.

— A zapewne, kto ma sposobność...

— No na przykład, że Spa zaowu nie tak daleko do Paryża. Prawda, że do Spa jechać muszę na Wiedok,

i to też jedna trudność. Ale, coż dać znaczą przestrzenie, odległości, przy kolejach żelaznych?

— A dla czegoż W Pan Dobrodz. nie pościej, na Wrocław, Drezno?

— Chciałbym być w Wiedniu, już parę lat nie byłem tam. Jest i tam co widzieć — i my postępujemy naprzód z cywilizacją. — Opowiadał mi mój sąsiad o zakładzie, co to francuzi nazywają *crédit mobilier* — warto bliżej poznać instytucję tak potrzebną.

Zrozumiałem. — Zdaje się, że nerwowych takich znajdzie się więcej, po tym tak niechęciwie zimnym maju. Ha, niech jadą do Spa — byle przecież nie przez *crédit mobilier*, bo to jakoś za daleko z drogi dobrze obliczonej i rozważonej.

Dla tych co w domu zostaną, może się przydadzą niektóre wiadomości dotyczące rzeczy krajowych. Nie miałem dotąd sposobności przytaczać takowych w moich korespondencyach. Spomnia ten obowiązek ktoś inny w dzienniku waszym, mnie przyszło ograniczać się na rzeczach miejscowych. Lecz gdy oblicze naszej stolicy nieruchliwe i rysy jej tak nieodmienne, jakby je sobie na wieczystą dzierżawę zamówiła, więc uciekam się do rzeczy krajowych, jako większą publiczność obchodzących. Są wiadomości z Wiednia, że źródła bardzo poważnego, że minister sprawiedliwości nakłonił się do przedsięwzięcia stosownych kroków, aby w sporach o zwrócenie rzeczy wydzierżawionych, postępowanie przewidywane było jak dawniej.

Rozeszła się też wiadomość, że w wielu miejscach między powiatowe zarządy od obywateli wiejskich szczegółowych doniesień o kosztach utrzymania czeladzi (parobków i dziewczek) po folwarkach. Ile nam wiadomo, żądano tych dat, aby mieć podstawę do oszacowania kosztów robocizny przy gospodarstwach użytki, które to koszty przy szacunku katastralnym gruntów uwzględnione być mają. Mojem zdaniem, należałoby w podawaniu tych dat postąpić nie z zwykłą nam dorywczością, aby tylko zadosyć uczynić wezwaniu, ale z całą ścisłością rzetelnego i sumiennego rachunku i w zupełności bezstronnej prawdy. Mylne podania mogą w każdym razie obrócić się na szkodę tego, co mylnie rzecz płacy przedstawił. Następstwa to tak są oczywiste, że nie

wiele wymagają zastanowienia. — Jeżeli więc ktokolwiek wspomniane koszty, jak mówię dorywczo i niedokładnie już podał, najroztropniej byłoby, żeby podanie mylne sprostował. — Brak wprawy naszej w interesach i brak ścisłości w ich dopilnowaniu, wiedzie nieraz za sobą pomyłki i własny nasz uszczerbek. Z tego to względu obawiać się należy, żeby przy następującej regulacyi czyli relucyi służebnictw polowych i leśnych, ogłoszonej 24 kwietnia r. b. w *Gazecie lwowskiej* i w *Czasie* powtórzonych, z terminem podania gotowych operatów na 15 sierpnia r. b. przez niedopatrzenie rzeczy nie jeden uszczerbeku nie doznał. Termin ten jest tak krótki, że zaledwie dokładnie rozpatrzyć się można w edyktie ogłaszającym relucyę i, że tak powiem, wyuczyć się tego, co w nim zażądano. Nadto przypadek ten edykt w porę kiedy obywatele ziemscy i ich oficyaliści robotami polnymi zajęci nie znajdują czasu ani na pędzie sił odpowiednich do wypracowania operatu żadanego, który jednak nie małe przedstawia trudności. — Najdotkliwiejszy czas do tego byłby po ukończeniu żniw, lub zima, jako najmniej zajęte pracą gospodarską. — Jak wiadomo, wystawa wiedeńska ściągala uwagę powszechną krajowych i postronnych. Mamy wiadomość, że obywatele nasi skupili tam dość narzędzi gospodarskich, bydła i cokolwiek jest nowe w zawodzie rolniczym, o ile się to da zastósować do okoliczności klimatycznych i innych w kraju naszym.

Spiewaczka Tietjens i tenor Walter przybyli z Wiednia do Lwowa na role gościnne. Pierwsza występowała już w operach „Ernani“ i „Norma“. W obu razach teatr był przepelniony, mimo twierdzeń pewnego młodego artyaty, że Lwów nie ma zmysłu i pojęcia dla sztuki. Lwów niechce być sądzią w własnej sprawie, ale w rzeczach sztuki, to jedno wie doskonale, że sztuka równie jak mądrość niema przywileju na niegrzeszność.

Jeszcze coś z pola literatury. Niejaki ksiądz Maryszewicz z Litwy oznajmił za pośrednictwem pism periodycznych warszawskich, że ma w swęj bibliotece między innymi rękopismami kodeks Kroniki Wincentego Kadłubka nieznaný po dziśdzień bibliografom polskim i że gotów jest sprzedać go za cenę trzydziu rubli srebr-

nych. Podał też niektóre szczegóły bliższe dotyczące tego rękopisu. Znany miłośnik i znawca podobnych pomników, Wiktor hr. Baworowski, zgłosił się do niego o nabycie tego kodeksu z gotowością włożenia podanej ceny, jeżeli kodeks we wszystkim zgadza się będzie z opisem w gazetach umieszczonym. — Wyszedł także z pod prasy: a) Ustawy zakładu narodowego imienia Ossolińskich w 8ce. Lwów 1857. b) Sprawozdanie z czynności zakładu narodowego im. Ossolińskich od 1 lipca 1851 do 12go października 1856 przez Maurycego hr. Dzieduszyckiego w 8ce Lwów 1857. c) Instrukcja dla urzędników kasy i rachuby Zakładu narodowego imienia Ossolińskich, w 4ce, Lwów 1857.

Wiedeń w maju.

Przyszliśmy nareszcie już nie bez trudności do wiosny, jeżeli wiosną, nazwać można upał prawie nie do zniesienia w dzień, i przenikający wiatr wieczorem. Ranki bywają przyjemne. Pomimo tego, świat modny w godzinach tylko popołudniowych i wieczornych daje się widzieć na przechadzkach. Ubiory dam odznaczają się na tych popisach rozmaitego rodzaju smakiem. Moda nie ma tu jak gdzieindziej wyraźnie ustalonych praw. Ile głów, tyle rozmaitych, co do przyboru przynajmniej, kapeluszy, a w sukniach, szalach i mantylach jeszcze większa mieszanina. Ogólna pretensya, żeby wszystko to było lekkim, świeżem i jakby wydmuchanem. Ileżżąd katarów, bólów gardła i piersi, o tém zaświadcza ohyba lekarze lub głośny w teatrach kaszel. Na pociechę, lub dla wymówki, każdy sobie powtarza, że w tej porze roku niezwykle to w Wiedniu choroby. Mniej im wszakże ulegają mężczyźni, którzy w ogólności trzymają się ubiorów cieplejszych. Surdatów letnich jeszcze prawie nie widać, gdy przeciwnie muszliny, perkalie i bareże powiewają szumnie we wszystkich koczach i karetach. Bądź co bądź, przechadzki publiczne, a zwłaszcza *Prater*, pełne życia i ruchu. Znaczna część rodzin bogatych, a osobliwie węgierskich, które towarzyszyły Cesarstwu w podróży do Pesztu, jest z powro-

tem i bierze w tym życiu stolicy świętyny udział. W powozach mało zmiany: lecz natomiast w koniach odbywa się pewien rodzaj walki o przepych i pierwszeństwo. Po cesarskich, zaprzęgi Arcyksięcia Wilhelma górują nad wszystkimi innemi. Wyjeżdża on najczęściej czwórką: zawsze sam woźnicą i w odkrytym powozie. Zaprzęgi angielskie księcia Lichtenstein i księcia Schwarzenberg są piękne. Młodzież tak wojskowa jak i cywilna zwija się w parokonnych facetonach tak wysokich, że damy wstępować w nie muszą po drabinach. Francuskich kabrioletów i angielskich tenderów o dwóch kołach, Wiedeń dotąd sobie nieprzyswoił. Zdaje się, że spadziństwo niektórych ulic i śliskość bruku, są tej ostrożności powodem.

Mieliśmy tu, jak wiecie, w tym miesiącu, ciekawość rzadką, nadzwyczajną, i która przez dni ośm trzymała od rana do wieczora na nogach tłamy ludu. Była to 50letnia wystawa rolnicza. Dzienniki dały jej ogólny obraz i opisały jej szczególową wartość. Zaudziłbym mych czytelników bezwątpienia, gdybym poszedł za ich przykładem i powtórzył choć w skróceniu te sążniste rozprawy. Czybym przekonał kogo, że lepiej korzystać z machin do uprawy roli lub zbierania i czyszczenia zboża, niż narzekać ciągle na drogość i brak rąk? nie wiem. Poprzestaję przeto na domieszczeniu ogólnem, że machin i narzędzi takowych było na wystawie 1828, i że wszystkie prawie rozkupione ni zostały, po większej części do Czech i Węgier. Widziałem między niemi bardzo proste i do użycia łatwe, obok innych których olbrzymia postawa i trudny, ale siłą parową poruszany mechanizm, wprawiały uwagę znawców w pewien rodzaj podziwienia. Pytałem się małej liczby ziomków, których napotkać mogłem, czyby w Galicyi zaprowadzenie i upowszechnienie tych wynalazków było trudniejszém niż w innych prowincyach, i wyznają, że odpowiedzi zawarte w ogólnych wyrazach jak n. p. „że to tylko kłopot, że lud galicyjski tych rzeczy nierozumie, że zepsutą machiny niebyłoby ani komu ani gdzie naprawić“ nie trafiły do mojego przekonania *). Tak mówiono przed kilku

---

*) Od kilku lat saezynają się w Galicyi rozpowszechniać maszyny rolnicze, czego dowodem nie tylko założenie kilku fabryk maszyn

jeszcze latami w Niemczech; przed kilkudziesięciu we Francyi i Anglii. Lud węgierski, albo nawet czysto niemiecki w Austrii, czyż ma więcej pojęcia i wykształcenia umysłowego i przemysłowego niż lud galicyjski? Widziałem przykłady na własne oczy o mil kilka od Wiednia, przy Neustadt, w dobrach ogromnych należących do Arcyks. Rajnera, które teraz trzyma w dzierżawie baron Ward, dawniejszy minister i poseł. Pary przy tutejszym dworze. Trzy lata temu Arcyksięże znudzony nieładem administracyi i szczupłością dochodów, dziwi się teraz ile razy słyszy mówiących o urządzeniach, porządkach i wzorowych sztucznych zakładach, które baronowi Ward obfitym już się wypłacają datkiem. Dyplomata, człowiek polityczny, dworak.... stał się agromomem i miał do czynienia, jak mię zapewniał, z ludem do nieporządku i nałogów przyzwyczajonym; lecz nie lękał się pracy: zrobił pierwsze potrzebne wydatki i urządził w trzech latach całe obszerne gospodarstwo w sposób nie tylko wzorowy, ale pożyteczny. Toż same zamierza zrobić i pewnie dokaze hr. Karolę w dobrach swoich. W majątkach barona Sina i księcia Koburg Kothary, już ulepszenia podobne są zaprowadzonymi, i książe na wystawie badał pilnie wszystko coby się u niego jeszcze zastosować dało i powiększyć mogło. Początki wszędzie i we wszystkiem trudne, lecz praca i doświadczenie przekonały już świat cały, że tak w rolnictwie, jak w przemyśle, na dawnych drogach pozostać ani można, ani się godzi pod względem nawet własnego dobrze zrozumianego interesu. Wystawa w *Augarten* oddała w tej mierze Austrii niemalą przysługę. Fabrykanci maszyn i narzędzi rolniczych mogli się przypatrzeć wzorom francuzkim i angielskim, a kupcy mogli śmiało i bez obawy nabywać te lub owe i nowe czynić obstalunki. I to, zdaniem mojem było najważniejszą i najkorzystniejszą stroną tej uroczystości prawdziwie narodowej. Każdy co chciał i umiał patrzeć na tę masę rozmaitych produktów, które żyzna z natury ziemia tak obficie i w tak pięknych kształtach sama dotąd dawała, mógł się przekonać, że z ulepszeniem uprawy roli i udoskonaleniem

---

w kraju, ale i wystawy gospodarsze, gdzie maszyny rolnicze krajowe stanowią oddatek. (P. R.)

środków gospodarstwa, Austria śniała w krótkim czasie o pierwszeństwo pod wielu przynajmniej względami, z innemi krajami walczyćby mogła. Ci nadto, którzy rozmawiali z ludźmi praktycznymi i z gospodarzami będącymi już na tej drodze, mogli się przekonać z ich rozmów i zapewnienia, o niezliczonych i niechybnych stąd płynących osobistych korzyściach. Rolnictwo dla Austrii jest i musi być głównem jej bogactwa i dochodów tak publicznych jak prywatnych, źródłem. Przemysł we właściwym tego wyrazu znaczeniu, o tyle tylko może się rozwinąć, wykształcić i udoskonalić, o ile na tej wesprzeć się potrafi podstawia. Podniesienie więc i ulepszenie gospodarstwa rolniczego należy w Austrii do pierwszych potrzeb i do najważniejszych zadań. Oprócz machin, główną w tym zawodzie grać muszą rolę ludzie i zwierzęta domowe. Edukacya pierwszych i hodowanie drugich, powinny zwrócić pilną uwagę rządu i właścicieli. Podziwiano na wystawie piękny ubiór, zdrową budowę i silny wzrost mieszkańców wiejskich różnych krajów, lecz ręczyć możnaby z pewnością, że liczba między niemi umiających czytać i pisać niemieckim lub narodowym językiem, była zbyt ograniczoną. Zajmowały wzrok i uwagę bydlę tak rogate, jak konie i ptastwo, lecz kto był na wystawie w Paryżu, lub zwiedzał inne kraje, ten czuł, iż pozostaje wielka jeszcze między niemi a Austrią w tej mierze różnica. Ogrodnictwo w ogólności zdaje się być na niskim w niektórych zwłaszcza prowincyach, stopniu. To cośmy widzieli w kwiatach i owocach, podobać się mogło powierzchownością ciekawemu tłumowi, lecz nie zaspokoilo wymagań znawców. Jednem słowem, wystawa terazniejsza, jakkolwiek chlubna pod względem świadectwa o przeszłości, o tyle będzie miała prawdziwej wartości, o ile stanie się bodźcem i skazówką na przyszłość. Życzyćby przeto należało, żeby Towarzystwo Gospodarcze, któremu się należy zasługa za urządzenie terazniejszego popisu, nie czekało lat 50 dla zaspokojenia skierowanej od dziś dnia w tę stronę ogólnej ciekawości.

Po wystawie, głównym rozmów i zajęcia dla tutejszej publiczności przedmiotem, są dwa olbrzymy: Pan Murphy i panna Gossmann. Pierwszy olbrzym fizyczny ledwo się zmieścić może w sali *Musikverein*. Dla drugiej,

którą uważają za olbrzyma artystycznego, sala teatralna Burgu jest za małą. Pan Murphy ma lat 20; panna Gossmann 18; mogą więc jeszcze rość, każde w swoim przeznaczeniu. Lecz rzecz niezawodna, że tak p. Murphy pod względem wzrostu, jak panna Gossmann pod względem sztuki zasługują istotnie na to podziwienie, które wywołali w Wiedniu. Teatr Burgu potrzebował dobrej artystki, i może się poszczycić zdobyczą. Panna Gossmann ma rzadkie temu powołaniu odpowiednie przymioty i niepospolite już wykształcenie. Dobre wzory, praca i rozsądna krytyka, uformują jej drogę do ustalenia tej sławy, którą już ją otacza wdzięczna, lecz może nasbyć pokopna publiczność.

Opera włoska przyciąga co wieczór tłumy lubiące muzykę piękną i oddaną z talentem. Pani Medori w „Normie“ przypominała mi nieczrówną dawniej pannę Grizi. Pani Charton-Demeur zajęła stanowczo pierwsze miejsce w rolach wesołych i kolorowanych. Panna Leśniewska odbiera rzesiste i zasłużone oklaski za każdym wystąpieniem na scenę. Panie Brambilla i Lotti dalla Santa wzbudzają, prócz przyjemności, nieraz podziwienie tak pod względem głosu jak sztuki. Pan Evertardi jest nieczrównanym barytonem w operach Rossiniego. Prawie wszyscy członkowie tej prawdziwie zadawalniającej kompanii wrócą do Wiednia na przyszłą wiosnę.

W salonach arystokratycznych, artyści i muzyka włoska znajdują coraz lepsze i względniejsze przyjęcie. Przed kilku dniami panie Medori, Brambilla i pp. Bassini i Rossi śpiewali na koncercie u księcia Schönborna. Dwie wyżej wymienione artystki i tenor p. Bettini odbierają zaproszenia na obiady do posła neapolitańskiego ka. Petrucci.

W innych teatrach nic nowego. Otwarcie teatru letniego w *Fünfhau*s nastąpiło temi dniami. Publiczność zaczyna przekładać nad teatru przechadzkę po publicznych ogrodach, gdzie jak zwykle, słyszy się zła lub dobra muzyka i pije się jakaś kawa lub piwo.

Berlin w maju.

Przeniewierzyłem ci się, szanowny Redaktorze, nie nadesławszy korespondencyi za miesiąc ubiegły. Wyjazd do Księżstwa, dla przepędzenia świąt wielkanocnych, tych prawdziwych panateneów naszych — nieznanych w Atenach nad Sprewą — w kole rodaków, sprawił, żem nie pośpiał na czas dopełnić mego obowiązku. Spodziewasz się zapewne, że niniejszym listem, ściągając dwa miesiące w jeden, zapelnę tę kronikarską próżnię? Nie przypuszczasz, aby miesiąc cały mógł upłynąć, żeby się w mieście takim jak Berlin nic nie stało. A nużby tak było? Bo, prawdę mówiąc, gdybyś mi nawet zeszrubował głowę neapolitańską, maszyną milczenia, nie wiem, ozybyś mi dziś, w drugiej połowie maja, przywołał w pamięci to co się w miesiącu kwietnia zdarzyło w Berlinie. Albo może żadasz, obstając przy swoim, żebym odczytał dzienniki z ubiegłego miesiąca, i z znalezionych w nich ciekawszych szczegółów ułożył zaległą kronikę? To, proszę, byłoby większą jeszcze z twój strony okrucieństwem. Wolę, żebyś użył do przywrócenia mi pamięci maszyny miłoszenia, jeżeli żądaniu twemu ma się koniecznie stać zadość. Może się jednak dasz ubłagać i wnijdzisz zemną w układy. Wszak to czas konferencyj. Polak, nie miałbyś iść za duchem czasu? Cóżbyś więc rzekł na to, gdybym ci na zapelnienie zadłużonej kroniki kwietniowej proponował n. p. traktat o porze wiosennej? Zajmasz się na taką propozycją? Alboż to sam ostatnie kroniki krakowskiej nie zacząłeś od stanu kwietniowego powietrza, i nie okazałeś rewolucyjnych skutków jego na tegorocznym jarmarku krakowskim na ś. Wojciecha? Alboż od niego nie zaczął kronikarz lwowski, a za nim kronikarz wiedeński? Za cóż ja miałbym być gorszym lub lepszym od ciebie i drugih? Wazyskim służy równa wolność w doborze przedmiotów opisu przeznaczonych do kroniki. „*Hanc veniam petimusque damusque vicissim*“. Miałabyś instynktem krakowskim przeczuwać, że wiosna berlińska w kwietniu nudniejsza jeszcze jest niż sprawa neuchateliska? Cóż, gdyby i tak było? Nie wypada przecież jeszcze żądać, aby i opis jej miał być ta-

ki. Zgodzisz się więc, spodziewam się, na moję propozycją.

Nie tak łatwo, jak mniemasz, mój wiosno-luby kronikarzu. Najprzód, muszę ci powiedzieć, że zanadto lekko traktujesz mi bieżące wypadki berlińskie, nie zapisując ich, jak drudzy czynią, pojedynczo i w swoim czasie w kronice miesięcznej, przez eo odbierasz tęże właściwe jej przeznaczenie. Ale, skoro raz inną poszedłeś drogą, muszę ci, powtóre, z formalnych przyczyn, odmówić prawa odwoływania się do służącej drugim kronikarzom wolności w doborze zapisujących się wypadków. Ty sam się wolności tej pozbawiłeś. Patrz w kontrakt Meistofilu. W nim stoi spisany cały plan, według którego przedsięwziąłeś, i przedsięwziąwszy zacząłeś kreślić kronikę berlińską. Skończywszy rozdziały o muzyce, o malarstwie i o rzeźbiarstwie, wypadłoby ci w porządku rzeczy mówić o budownictwie, ostatniej sztuce pięknej, zostającej pod wpływem zmysłu wzroku, którym naznaczyłeś drogą główną część swego kronikarskiego cyklera ma stołicy pruskiej. Masz nadto jeszcze przed sobą trzecią, czwartą i piątą część główną, mające przedstawić świat zmysłów powonienia, smaku i uczucia, których się jeszcze nie tknąłeś. A ty przerzucić się chcesz, ni ztąd ni zowąd, w świat szóstego zmysłu, ogarniającego i wyzyskującego w widokach cywilizacyjnych funkeye i skutki wszystkich innych; zmysłu, który nazwałeś wykretem, i za radą jego chcesz zapełnić pozostawioną próżnią kroniki kwietniowej jakimś traktatem o wiosnie, której dalibóg nie było w Berlinie, skoro jej nie było w Krakowie, Lwowie i Wiedniu. Jeżeli nie masz lepszej osnowy na zapełnienie tej próżni, pisz sobie, stosownie do planu twego, o budownictwie. Będzie to w samą porę dla nas, zajętych prawie wyłącznie myślą i projektami budowy domu dla naszego Towarzystwa Naukowego.

Zimną wodą oblewasz wiosenny mój zapal, surowszy nad miarę dobrych chęci moich monitorze! Miałżebyś i majową kronikę pisać siedząc w ciepłym pokoju otulony szlafrokiem, że nie chcesz nic słyszeć o moim traktacie wiosennym? Albo takli mało masz zaufania w mojej wyobraźni, że się nie spodziewasz, abym w przedmocie starym jak świat, ośpiewanym i oklepianym przez

tylu poetów i poetastrów, przez tylu wierszopisów i wierszokletów, przez tylu wieszczów zrodzonych i tylu wieszczów zrobionych, zdołał wykryć jedną myśl nową, chociażby to była wiosna berlińska? Czyniłbyś mi krzywdę, tak myśląc.

: Najprzód, trzeba ci o tém wiedzieć, że dzisiejszy kronikarz twój był jeszcze małym dziecięciem, a już czuł w sobie żądzę kosztowania powabów i wrażeń wiosennych. Wiedział o najmniejszym gniazdku ptaszem w ogrodzie i w polu; potrafił chrząszcza przepuścić po grzbiecie nosa; wypatrzył i zerwał każdy fiolek, zaledwo z trawki wyskoczył; umiał linić sobie piszczałki wierzbowe, gadając nad niemi, bijąc je pręcikiem lub trzonkiem noża, tajemne słowa zaklęcia, powtarzane w pewnym rytmie, pozostałe dotąd w pamięci:

Ulini mi się piszczałeczko,
Bo jak mi się nie ulinisz,
To cię rzucę przez dwa płoty,
Podzióbią cię dwa kokoty.

i zagrać potem znaną i powtarzaną wszędzie wiosenną nutę ludową. Jeszcze téj wiosny kronikarz twój, wyszedłszy przed kilku dniami za miasto, nie mógł wstrzymać się, zobaczywszy gładką wierzbę, od odcięcia z niej najpiękniejszej gałązki i zrobienia sobie téj czarownej fletni, przez którą wiek dziecięcy na ziemi naszej słyszy i wciąga w siebie pierwsze tajemne tchnienia duszy narodowej. Ręczę, że na tęskny, przeciągły dźwięk odwiecznej wiosennej pieśni mojej, Słowianie, którzy niegdyś te tu strony dziedziczyli, przebudzili się w grobach swoich; albo jeżeli wolisz, ponieważ także ciała swoje palili — wstrząsły się ich prochy. Inne liczne zajęcia, rozkosze, wrażenia wiosenne lat dziecięcych, aby nie być zbyt długim, pomijam. Przechodzę do lat dojrzałych.

Oddano mię do szkół. Nauczycielem języka polskiego w klasach niższych gimnazjum poznańskiego był wtedy ś. p. Tomasz Szumski, autor gramatyki francuskiej, wypisów polskich, tragedyi „Piotr Wielki“, kilku bajek i przypowieści, zbioru zasad moralnych, arytmetyki dla klas niższych, krótkiego zarysu literatury pol-

akcji, nauki o deklamacji, dziełka o „toporokopach,” to jest pewnym rodzaju broni, jego wynalazku, razem z bagnietem, rydlem i toporem, które autor przesyłał do zastósowania z kolei wszystkiemu rządowi europejskiemu, gdy wezwanemu do Berlina powiedziano, żeby obowiązki swoich pilnował, a nie reformą sztuki wojennej się trudził. Dzieł swoich tej i podobnej treści, między niemi mowy miane z okoliczności uroczystości gimnazjalnych, liczył on sam do dziewięćdziesiąt. O nim to, ilekroć ogłaszał nową jaką pracę, Dmóchowski zwykł mawiać: „Pan Szumski zagraża literaturze polskiej wydaniem nowego dzieła.” To też w spisie autorów polskich p. Wojcickiego napróżno szukamy tak zacnego imienia.

Był to jednak mąż nader zajmujący i osobliwy. Żołnierz, aktor, księgarz, nauczyciel, pisarz, w każdym zawodzie odznaczał się jakąś oryginalnością zdania i postępowania. Ja tu mam tylko nauczyciela na względzie. Kiedy uczył arytmetyki, to naukę o ułamkach objaśniał zawsze na kielbasie, co uwagę uczniów niezmiernie obostrzało. „Narody, które kielbas nie jadają, mawiał, nie są w stanie zrobić rewolucyi.” Kiedy była lekcya polskiego czytania, kazał czytać jednemu uczniowi po drugim z kolei od pierwszego do ostatniego po cztery wiersze, zarówno prozę jak poezya, w tej czasem po wrotce, i to bez względu na przecinki, punkta, nawet na przedziały wyrazów. Profesor siadał wtedy na katedrze, wspierał głowę na łokciach, a ponieważ to było zwykle popołudniu, więc drzémał. Lecz, ilekroć najmniejsza w czytaniu nastąpiła przerwa, gdy jeden od drugiego nie przejął w okamgnieniu połowy przerwanego wyrazu, lub nie wpadł mu dość szybko w głos, lub przedmiot się skończył; profesor natychmiast się budził, jak młynarz, gdy koło tarkotać przestanie, i zwyczajnym swoim wykrzyknikiem: „uważaj, ślepa baba kura pijana!” przyprowadzał czytającą machinę do porządku. Nie o cierpiał on żadnych zbytecznych zakrętów w pisaniu, które nazywał wasami, i gdy kto na kilkakrotne napomnienie nie zważał, obcinał mu je na palcach trzoinką, którą zwykle miał w ręku. Gdy którego z uczniów chciał surowiej ukarać, brał go za kołnierz, wyprowadzał z miejsca na środek klasy, głowę

uśnął pomiędzy kolana, i wyrzucił nieszczęśliwemu niemiłostierne basy. Chłopiec dziwił się, że go tak bardzo bolało, myśląc że brał basy trzcinka, a to było porządny samorodny kozackim bizunem, który profesor w takich razach chował pod zapiętym do góry surduten, i wyciągał dopiero, gdy chłopaka trzymał pomiędzy kolanami.

Lecz dość tej charakterystyki, mój mrukliwy redaktorze, abyś wiedział, pod jakim to ja mężem kształciłem moje wiosenne uczucia i z bogactwem przyniesione do szkoły doświadczenia. Z tego co ci dalej powiem, więc się jeszcze przekonasz, że nie było z mej strony żadnym wykrętem, proponować ci traktat o wiosnie. Szanowany i kochany profesor nasz był, mimo kielbas i toporokopów, człowiekiem nader poetycznie usposobionym. Kazać nam się uczyć wierszy na pamięć, kazać je wedle teorii swojej deklamować, kazać je przerabiać na prozę, to było największą jego namiętnością, alfa i omegą metody jego uczenia nas po polsku. Wiersze, których się wtedy z wszystkich klasyków na pamięć nauczyłem, mogłyby mi były wystarczyć jako wzory poetyckie na całe następne życie, gdyby się nie byli zaraz potem pojawili romantycy,

Główna tajemnica dobrego deklamowania zależała na średniowiecu; kto jej nie zachował, spadł na niego piorunem wykrzyknik: „uwatnij, ślepa baba, kura pijana!“ Zależała także na stosowném kładzeniu przycisku na wyrazy. Ważność przycisku stwierdzał profesor praktycznie na przykładzie: „pojedziesz ty dziś do miasta?“ Przycisk położony na pierwszym, drugim, trzecim lub czwartym wyrazie, zmienia znaczenie pytania, i staje się powodem do czterech różnych odpowiedzi. Przykład ten przekonywał każdego o ważności przycisku nie mniej dobitnie, jak objaśnienie nauki o ułamkach na kielbasie.

Cóż dopiero mówić o przerabianiu wierszy na prozę! Ileż to tam było szermierki pomiędzy wyrazami, ile przełożeń i zwrotów, aby uniknąć rymu i zadławić średniówkę! Ile sposobności wtajemniczenia się w natchnienie poety, wgłębienia się w jego myśli, wcielenia się w jego obrazy, wkradzenia się w jego przenośnie! Najpospolicij zadawał profesor na podobne wypracowania „Cztery pory roku“, z szczególném zaś upodoba-

niem „Wiosnę“. Od prac przerabianych postępował do zadawania wypracowań wolnych tejże osnowy. Oienie Kochanowskiego, Drużbackiej, Karpińskiego, Narusze-wicza! darujcie mi, że w wiosennym zapale moim przedsiębrał wtedy biedz w zawody z waszymi ducha-mi. Darujcie, ale zarazem przekonajcie niewiernego To-masza krakowskiego, że się pod dyrekcyą ś. p. To-masza Szumskiego, który wierzył w was jak w bogów, na przerabianiu i sekowaniu nieśmiertelnych utworów waszych mógł usposobić do zagrożenia kronice „Czasu“ opisem wiosny berlińskiej.

Na tém nie dosyć, szanowny redaktorze! Widzę, że się ponura z początku twarz twoja zaczyna wypogadzać. Pragnę, aby się wypogodziła jak dzień wiosenny, któ-ry ci zapewne zagląda w tej chwili do okien, i pozwa-ła zrzucić szlafrok z ciała.

Drugim nauczycielem języka polskiego, przyszedlszy do klas wyższych, miałem ś. p. Józefa Franciszka Kró-likowskiego, autora dzieł: „Prozodya polska“, „Rozryw-ki literackie prozą i wierszem“, „Proste zasady stylu polskiego“, „Wzory estetyczne poezyi polskiej“, „Rys poetyki“, i kilku innych, oraz wydawcy pisma czaso-wego: „Mrówka poznańska“. Królikowski powołany był do Poznania z Warszawy. To było w oczach mło-dzieży wielką jego zaletą. Każdy miał w nim zaufanie, że go nauczy dobrze i poprawnie mówić i pisać po pol-sku. Jakoż szanowny nauczyciel nie zaniedbał dokładać starania, aby złagodzić i sprostować grubą wymowę wielkopolską, wypędzić z języka germanizmy, i nadać stylowi tok prosty i naturalny, wedle wzorowej prozy Krasickiego. Królikowski miał charakter łagodny, uprzej-my, życzliwy, ludzki; sposób obejścia grzeczny i ujm-ujący; łajał nawet grzecznie, nie obrażając ucznia ho-noru, lecz je podnosząc; lubił ciastka, cukierki, dobre obiadki, wino, kwiatki, muzykę, poezyą; pojmował wię-ciej harmonią form, niż głębokość ducha. Był kla-sykiem. Chociaż sam wierszy nie pisał, zachęcał do ich pisania każdego, w kim cokolwiek zdolności poety-ckiej odkrywał. Wprawiał nawet w prywatném kółku poetyczniejsze umysły do wierszowania. Wypracowa-nie wierszem, lub przeplatane wierszem napełniało go radością. Nauka o prozody, śpiewności i miarach ję-

zyka polskiego, była ulubionym wykładów jego przedmiotem. Wszyscy klasycy wieku złotego, a mianowicie stanisławowskiego, defilowali przed profesorem, jak żołnierze przed jenerałem, w harmonii wzorowych krojów i strojów swoich. Na czele szli sielankopisarze, i przyszli ich ewangelista, omega poezyi, autor Ziemianstwa.

Tu muszę przerwać opowiadanie, bo już i autor Grażyny wniósł się do szeregów i zaczął je łamać, aby się wysunąć na przodek. A mnie tylko idzie o przekonanie cię, mój redaktorze, że pod klasycznym profesorem, czytając sielanki, mogłem nabyć łatwości do wdrapywania się na szczyty najklasyczniejszych opisów natury we wszystkich jej, które przywdziewa na siebie, szatach, a zatem i w wiosennej, kiedy groch sieje. Wątpię że jeszcze będziesz o usposobieniu mojem do godnego opisanie wiosny berlińskiej, która, gdy ją pójdziesz nawiedzić, rankiem lub wieczorem, południem lub nocą, chmielem i tytóniem pachnie?

Piszże już sobie, skoro ci się tak podoba, a nie chwal się tyle. —

Poczekaj; dobrze, że się wreszcie zgadzasz na moją propozycją, ale na tém com dotąd powiedział nie koniec. Mam ci jeszcze kilka słów do udzielenia o innej stronie moich wiosennych studyów, bo pragnę, abyś raz na zawsze wiedział, że masz z poważnym człowiekiem do czynienia, który

Gdy pracuje — to już szczerze,
Kiedy sądzi — to z powagą,
Gdy się modli — w dobrej wierze,
A gdy mówi, — to rzecz naga!
Kiedy kocha — to serdecznie!

A na miłość Boską, nie chwal się tak, a pisz. —

To nie chwalba, bracie, ale godło, które każdy dzień powinien mieć dla siebie w pamięci, jeżeli dobrze ma być na świecie. Wracając więc do moich wiosennych studyów, o których ci po krótko chciałem nadmienić, pytam cię się przód:

Znasz-li ten kraj,
Gdzie dąb rośnie wiek cały,

Gdzie namiot lip
Ocienia gmach niszczały,
Gdzie brzozy włos
Spada na smętne groby,
Gdzie kwitnie cierni,
Świerk szumi pieśń żaloby?

Znasz-li ten kraj? Jeżeli nie znasz, to chodź ze mną, bracie, do lasku berlińskiego, który się zowie Thiergarten, tam ci resztę studyów moich wiosennych opowiem. Tymczasem zaś, w oddaleniu, przestań na takiej charakterystyce wiosny berlińskiej.

Wiosna berlińska nie jest właściwie wiosna, wedle wyobrażenia, jakie powszechnie o wiosnie mamy. Jest to sobie jakaś piąta pora roku, dla której trzeba by znaleźć osobne odpowiednie nazwisko. W braku lepszego wyrazu nazwałbym ją „wietrznicą“, ponieważ wiatr najwyraźniejszą jest jej cechą. Nie ma ona ani sędziwej powagi matrony zimy, ani uśmiechającego się oblicza dziewczycy wiosny. Biega pomiędzy jedną a drugą, pędzona nicustannym wiatrem, tłuczona gradem, sieczona deszczem; rozczochrana, zaszargana, zabrudzona od stóp do głów; istna wszetecznicą, do której się nikt przyznać nie chce, i każdy ją od progu swego odpycha. Z rodu swego zaś, naturalne dziecko podwójnego przeniewierstwa: zimy, oblubienicy Boreasza, i Zefira, kochanka wiosny, spłodzone dorywczo na festynie wielkorządców zodyaku w chwili powszechnego chóru żywiołów przy ostatniem serdecznem uściśnieniu się dnia z nocą — matka wypchnęła je z domu, w obawie gniewu burzliwego swego zalotnika, ojciec lęka się dać mu przytułku, z wstydu przed swą kochanką na owoc miłostek swoich z zgrzybiałą babą. Ale kochanka lepsze ma serce; przyjmuje sierotę pod swoje skrzydła; otula, ogrzewa, osusza, omywa, czesze, odziewa, stroi w najpiękniejsze szaty i kwiaty; wprowadza na swe pałace, na swój tron, zostawia jej resztę kończącego się swego panowania, a sama, poważniejsza wiekiem, porzuciwszy niewiernego Zefira, idzie objąć królestwo gorętszego i stałszego Feba.

Taką jest w ogólnym zarysie wiosna w Berlinie. Dzień 21 marca jest tylko astronomicznem początku jej

oznaczeniem, przyjętóm wspólnie dla wszystkich krajów strefy umiarkowanej. Rzeczywiście poczyną się ona w tych stronach dopiero w połowie maja, po uśmierzeniu żywiołów zimowych przez trzech surowych patro-nów powieśra. Niekiedy poczyną się dopiero w czerwcu, przynajmniej w tym miesiącu bywa zawsze, czy póź-niej czy wcześniej się pocznie, najpiękniejszą. Raz tylko od czasu, od którego mieszkam w Berlinie, wi-działem tu wiosnę zupełną w miesiącu kwietniu. Było to w roku 1848. — Skądże ci więc przyszło na myśl, bracie ją za przedmiot opisu do kroniki na ten miesiąc? Jeszcze się nie uspokoiłeś? Oto ztąd, bracie, że ludzie daleko więcej lubią mówić o tém, czego nie mają, lub co tylko krótko lub rzadko mają, aniżeli o tém, co po-siadają stale, na co codziennie patrzą i czego bez przerwy używają. Więcej powiem, są względem tego, na czém im zbywa, daleko poetyczniej, aniżeli drudzy, usposobieni. Lapończyk, mojem zdaniem, ma daleko więcej poetycznego czucia w sobie, gdy po sześciomie-sięcnej nocy widzi znów po raz pierwszy wstępujące na widnokrąg słońce, zwiastujące mu oczekiwaną z u-tęsknieniem wiosnę, aniżeli Neapolitańczyk, który wie-cznie na nią patrzy. Lapończyk, w wiosennym zapale swoim, wcaleby mię nie zadziwił, gdyby powracające-mu słońcu pokłonił się jako bogu swemu. Lapończyk i Berlinczyk, liczący na zimę swoją przynajmniej sześć miesięcy, to nie wielka w punkcie wiosny różnica. Oto przyczyna zapалу jego, gdy się wiosna zbliża. Oto przy-czyną i niniejszego opisu.

Zresztą łączę kronikę dwóch miesięcy z sobą, stoso-wanie do objawionego na początku życzenia twego, i pi-szę pod wpływem najzupełniejszej wiosny, szanowny redaktorze, ciesząc się zapewne z niej podobnie jak ja. Jeszcze kilka wyrazów, będzie kwita z zaległości, i koniec naszej konferencyi, zamykającej spór o wiosnie berlińskiej równocześnie z załatwieniem sprawę neuf-chatelskiej, z której nudnością raczyłeś tamtę, jak się teraz przekonywasz, nie bez słuszności porównać. Przy-szła ona jednak tego roku trochę wcześniej jak zwy-czajnie, przyszła dnia 8 b. m., tegoż samego dnia, wktó-rym książę Napoleon zawitał do Berlina. Względ ten, oraz pamięć nader wczesnej wiosny w roku 1848, prze-

świadczyłyby powinny najzaciętszego niedowiarka, których dziś jest tylu pomiędzy badaczami nauk przyrodzonych, o ścisłym związku, który panuje pomiędzy wielkimi wypadkami historycznymi a zjawiskami natury. Wielka szkoda, że „Monitor“ nie wpadł na tę myśl, on, który tylekroć w ostatnich czasach dawał dynastyi napoleońskiej władzę nad żywiołami przyrodzenia. Zamiast „niech żyje Cesarz!“ mógłby był z większą prawdą przy wjeździe księcia Napoleona zapisać, że Księżę przyniósł Berlinowi w darze — wiosnę.

Przed wyniesieniem na tron dynastyi napoleońskiej miała Królowa angielska władzę rozrządzania pogodą. Powiedz dziś Anglikowi, że już jej nie ma, przekonasz się, jakimi ruchami i słowy na to ci odpowie. Zobaczysz, do jakich to jeszcze na tém polu dojdziemy odkryć. Niczem będzie w porównaniu z niemi wszystko to, co nam o podobnych stosunkach i związkach pozostawiły w księgach swoich średnie wieki i cała europejska i azjatycka starożytność. Wszystkie objawy, ruchy, głosy, tętna, postacie przyrodzenia, staną się przepowiedniami lub wykładnikami spraw ludzkich w ogólności i szczególności, jak niemi już częściowo bywały, i nigdy zupełnie być nie przestały. Cywilizacya naszego wieku płynie coraz szerszemi korytami w ten ocean widomej i dotykanej na każdym punkcie wszechwiedzy. Bóg, stworzenie, człowiek, bliscy są przeniknienia się na wskrós jedną żywiącą duszą. Spełniły się czasy, królestwo Boże wstępuje na ziemię!

Co za szkoda, że trzynasty czerwiec za pasem, na który nowocześni astrolodzy zapowiadali koniec świata. Czemuż raczej nie zapowiedzieli, że to będzie dzień jego nowego stworzenia? W jednym i drugim razie kronika „Czasu“ nie zaniedba zapisać i przekazać wielkiego wypadku przyszłemu stworzeniu. „*Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae*“. Ja będę pisał o budownictwie w Atenach nad Sprewą.

Paryż w maju.

Francya utraciła w tym miesiącu jednego z najznakomitszych swych poetów: Alfred de Musset umarł drugiego maja w tymże samym Paryżu w którym się był urodził 11 listopada 1810 roku — umarł w czterdziestym szóstym roku życia, w wieku w którym horyzont zwykł się wyjaśniać dla pracowników myśli, w którym pisarz zaczyna zbierać owoce prac swoich.

Karawan biednych otoczony poważnem gronem sędziwych Akademików, wiózł do grobu najmłodszego członka Instytutu; za karawanem szedł spory zastęp najznakomitszych literatów i długi szereg wielbicieli talentu zmarłego poety. Odprowadzono najprzód zwłoki do kościoła świętego Rocha, gdzie proboszcz miejscowy, nie zgłębiając ortodoxyi autora *Rolli*, przyjął je z niezwykłą wystawą. Obrządek odbył się z dziwną pogodą i spokojem. Obrana starannie ze wszystkich przerażających symbolów msza żałobna, której muzyka wzniosła podobniejszą była do hymnu zmarłychwstania niż do rozpaczego psalmu śmierci, nader ukajający wpływ wywarła na obecnych, i niemal w obrządek radosny zmieniła grobową ceremonię. — Po mszy złożono ciało poety w familijnym grobie na cmentarzu Père Lachaise.

Przedwczesna śmierć Musseta zasmuciła cały Paryż. Wszystkie pisma mniej więcej gorącemi słowy ubolewały nad strzaskaną lirą autora „*Powieści Hiszpańskich*“, którego pozorna ironiczna lekkość pokrywała tyle rzeczywistego uczucia i głębokich myśli, a odbijała tak mocno od ogólnej przyjętej zasady starannego chowania egoizmu i niewiary za parawan ulepiony z napuszystych frazesów i czułościowych obrazków.

W hołdach składanych publicznie zmarłemu poecie, więcej niż żal powszechny, uderza jedność sądu. Pocho dzi ona zapewne ztąd, że Musset do żadnego nie należał obozu, i więcej niż ktokolwiek niezawisłym był od świata w którym żył; żadne stronnictwo nie stawiało mu pomników za życia, w pochwałach zaś jakie mu oddawali społeczeńsi, niepowiedziano ani słowa za wiele — dla tego śmierć nie mu też nie odjęła. — Szczerłość, niezawisłość i oryginalność, są najwybitniejszą jego cechą — to bo-

wiem co w jego poezjach mogłoby się wydawać naśladowaniem Byrona, jest prostym wpływem podobieństwa charakteru i usposobień dwóch poetów, które naturalnie podobną myślą objawiać się musiały.

Najlepszym dowodem samoistości Musseta jest oparcie się wpływom jakie na umysł jego mogli wywrzeć spótcześni pisarze francuzcy, których potężna plejada wyrósłszy pod gorącym słońcem lipcowém, jak huragan wionęła na świat, zdmuchnęła zeń pyły i pochłonęła wszystkie mniej silne indywidualności. Łatwiej zapewne było oprzeć się przebrzmiałemu urokowi Byrona, niż ogólnemu szalowi, z jakim witano wtedy płomienne dramata Wiktora Hugo i Dumasa, nierymowne poemata Sanda, filozoficzne powieści Balzaka, socyalistyczne romanse Suego it.d. W epoce kiedy Musset pisał pierwsze swoje wiersze, wszystkie te ogniste meteory literackie stały u zenitu swój sławy. Musset zachwycał się niemi jak drudzy, ale ich nie naśladował; pisał tylko to co czuł, co widział — miał własne serce i własną wyobraźnię, która nie była panią jego lecz sługą — i tém może najwięcej różni się Musset od innych poetów.

Zwykle poeci czują i sądzą przez imaginacyę — przez imaginacyę śmieją się, płaczą, kochają i nienawidzą, — stąd w dziełach ich owe sztuczne światła bez ognia, i echa bez pieśni, owa bolesna różnica pomiędzy pisarzem a człowiekiem. Otóż przez fawor czy roztargnienie, natura inaczej uorganizowała Musseta. Wyobraźnia jego nie miała owęj wspólnej wszystkim artystom elastyczności dającej się nagiąć do każdej roli — aczkolwiek żywa i gorąca, była tylko zwierciadłem uczucia; jednocześnie z działaniem uczucia ustawało u niego działanie fantazyi — imaginacya nigdy nie przedłużała sztucznie tego czego już nie było w sercu. Słowem, nienaletał on do liczby tych poetów którzy opiewają to coby czuć byli mogli, lecz do tych, co dają sam wybór z tego co czuli rzeczywiście.

Na tak szczerą naturę więcej niż kłamane teorye literatów, musiały działać zdarzenia których był naocznym świadkiem. Jakoż wypadki polityczne przeważnie wpłynęły na umysł Musseta i nadały kierunek jego talentowi.

Dzieckiem będąc, patrzył na promienną chwałę ojczyzny — pierwszy krzyk jego był krzykiem zapalu — u stóp Francyi widział zwyciężoną Europę. — Nagłe, blask ten uroczy zastąpiły ciemności... zwyciężeni zwyciężyli, i żelazną ręką poczęli dławić zapal narodu. Któż nie pojmie, iż rozwijając się w takiej chwili, Musset musiał patrzeć z zachwytem w przeszłość a gardzić tem co go otaczało, że musiał protestować całą duszą; któż mu nie wybaczy, że wpadł w ostateczność, że nie mogąc rozłączyć religijnego od politycznego wędzidla, gryzł obadwa... niereligijność wydawała mu się także pewnym rodzajem opozycji — więc choć prawy i szlachetny, udawał bezbożnego.

W takim stanie umysłu zastała go rewolucya lipcowa 1830. — Złota, długo oczekiwana wolność, upoiła do szaleństwa zmęczonych uciskiem Francuzów; w głowach rozpalonych działowym ogniem i żarem słonecznym wyległy się najpocetowniejsze teorye, najdziwaczniejsze twory; mówiono i drukowano wszystko; autorowie, jak stado dzikich koni, hasali po szerokiej krainie myśli... Wtedy Alfred de Musset pojawił się jako poeta. — Pierwsze wystąpienie jego przed literackim areopagiem Francyi, tak opisuje Dumas w swoich pamiętnikach:

„... Pod koniec 1830 roku zaprosił nas na wieczór Karol Nodier. Jakiś dwudziestoletni młodzieniec miał czytać wyjątki ze świeżo wydanych swoich poezyj. Nazwisko tego młodzieńca wcale wtedy nieznanie w literaturze, po raz pierwszy rzucone być miało publiczności.

„Żaden z nas nie uchybił nigdy wezwaniu naszego kochanego Karola i pięknej Marylki. Stawiliśmy się więc wszyscy. Przez *wszystkich*, rozumiem nasze zwykłe towarzystwo zbierające się u Nodiego: Lamartine, Wiktor Hugo, de Vigny, Rességnier, Sainte-Beuve, Lefebvre, Taylor, dwóch Johannotów, Boulanger, Bixio, Duval, Francis Wey — i mnóstwo młodych dziewcząt, wtedy paczków i kwiatków — dziś zacnych żon i matek.

„Okolo dziesiątej, wysmukły młodzieniec średniego wzrostu, jasno i długo-włosy, z rodzajem się wąsikiem, w zielonym opiętym fraku, wszedł, śmiałem obejściem pokrywając rzeczywistą nieśmiałość.

„Był to nasz poeta.

„Żaden z nas nie znał go osobiście — mało który z widzienia. Przygotowano mu stolik, dwie świece i szklanę wody; usiadł, i zaczął czytać.

„Od pierwszej chwili całe grono poetów zadrgnęło.. uzuliśmy że mamy do czynienia z poetą. Książkę roz-poczywały te sławne, dziś znane każdemu wiersze:

„*Je n'ai jamais aimé, pour ma part ces bégueules,*
„*Qui ne sauraient aller au Prado toutes seules.* .itd.

„Wiersze wyborne! doskonale pomyślane i zbudowane, suto udrapowane hiszpańskim płaszczem, szły śmiało i hardo, trzymając się pod boki. Nie był to rym ani Lamartina, ani Hugona, ani Vigniego — był to kwiat wprowadzie z tego samego ogrodu, owoc z tego sadu — ale kwiat ten miał własny zapach, owoc ten, smak sobie właściwy.

„Wieczór przeszedł jak jedna chwila. Alfred de Musset zamiast jednej powieści, przeczytał cały tom: *Don Paer, Porcia, L'Andalouse, Madrid, Balladę do księżycy, Mardoche* — przeszło dwa tysiące wierszy, które witaliśmy z zapalem. Pamiętam tylko, że dziewczęta słuchając tej lektury, wachlowały się częściej niż zwykle, i częściej niż zwyczajnie spuszczały oczy..... my byliśmy zachwyceni!“

Takie przyjęcie w gronie pierwszych znakomitości literackich, musiało potroić siły poety. Z nieznanego, na raz sławny i wielbiony, dorzucał co raz nowe brylanty do *włoskich i hiszpańskich powieści*, których ukazywanie się sprawiało zawsze wrażenie meteoru, to jest budziło razem admiracyę i przestrach.

Zjawiły się kolejno *Rolla — Namuna — La Coupe et les Lèvres — Un spectacle dans un fauteuil — Les Marrons du feu*, itd. Wkrótce po ich ogłoszeniu, *Revue des Deux Mondes* poczęła drukować Musseta powiastki prozą, jak: *André del Sarto, Lorenzaccio, la Nuit Venitienne, Fantasio, Carmosine, Bettine, Barberine*, i mnóstwo innych, zawsze ślicznych, delikatnych jak płótno pajęczę, po którym dowcip biega jak ognik błędny haftując najmisterniejsze zygzyki.

Jednocześnie Teatr Francuzki przedstawiał arcydowcipne komedyjki Musseta: *Caprices de Marianne, On*

ne badine pas avec l'amour, Le Chandelier, Il ne faut jurer de rien, Un Caprice, Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée, Louison it.d. it.d.

W roku 1836 wydał może najznakomitszą swoją pracę *Les Confessions d'un enfant du siècle*. Jestto jedno z najrozpaczliwszych dzieł zwątpienia jakie się ukazały kiedy na świecie; potrójny ekstrakt Manfreda, Fausta i Werthera. Rozczarowanie, pogarda, paląca gorycz i lzy rozpacz zalewają po brzegi tę księgę którą najwłaściwiej nazwać można pamiętnikami otrutego serca. Pisząc ją autor miał lat dwadzieścia pięć!

Od téj epoki nie już nie stworzył coby można porównać z poprzedniami jego dziełami; wszystkie płody późniejsze, komedyjki, powiastki i wierszyki ulotne które od czasu do czasu rzucał publiczności jakby przez dystrakcyę, choć zawsze ładne i miłe, noszą ślad mrozu co zwarzył serce, są jakoby senném marzeniem poety. Po napisaniu *Spowiedzi*, dwudziesto pięcio letni młodzieniec już mógł zawołać z Schillerem:

Des Lebens Mai blüht einmal und nicht wieder:

Mir hat er abgeblüht.

Der stille Gott — o weinet, meine Brüder —

Der stille Gott taucht meine Fackel nieder,

Und die Erscheinung flieht.

A jednak, mimo tak krótką wiosnę, Alfred de Musset nie mniej jak Wiktor Hugo i George Sand przymocował się do wyrobienia z prozaicznego języka Franków, płomiennéj mowy która się stała muzyką miłości. Nie napisał wiele, ale wszystko co napisał jest pod względem artystycznym doskonale. Nadto, wszystkie jego utwory noszą wyraźne piętno umysłowój arystokracji którą daje wrodzony smak literacki. Uczucie to zachował Musset nawet wtedy, kiedy otruty życiem, szydził z miłości, nie wierzył w poświęcenie, i błotem malował bliźnich portrety.

Ale i te chwile upadku, i te karty nieczyste których ludzie nie przebaczyli, przebaczy poecie Bóg — bo wiele cierpiał... Są melancholie skryte, są nieuleczone rozpacz, których tajemnice serce unosi z sobą do grobu, a które wyjaśniłyby wiele rzeczy gdyby były wiadome.

Tam po wierzchu patrzy, nie sięga głębiej — i sądzi, zominając, że dopiero na sądzie ostatecznym prawda będzie odkryta. —

W Vaudevillu grają teraz mały dramacik Gozłana pod tytułem: *La Famille Lambert*. Sztuka ta we dwóch aktach, która jest jakby wielkim dramatem przedstawionym w skurczu, zaleca się przedewszystkiem nowością pomysłu — mieści kilka sytuacji efektownych, grzeszących może nadto mocnym podciemiowaniem — i jedną sceną wysoko dramatyczną: osądzi sam.

Pani Hortensya Lambert, matka dorosłej córki tegoż imienia, która za parę dni ma zaślubić swego narzeczonego — żegna męża wyjeżdżającego z domu za interesami. Zostawszy sama, wyjmuje z szuflady list i czyta go cicho, jakby pożerała owoc zakazany... Jest to list od kochanka — dowodzący jasno występnych związków.... spowiedź namiętności rumieniającej wstydem, a nienasyconej, i niezdolnej zatrzymać się nad przepaścią.

Podczas kiedy ten wiatry kawałek papieru zaalania świat cały oczom namiętniej kobiety, kiedy zatopiona w nim dusza, wzrok i słuch traci — widać przez ogród idącego męża z tłumoczką pod pachą. Przeładowany dyliżans którym był jechał, wywrócił się i połamał, z czego korzystając Lambert, powraca uradowany, że sprawi żonie miłą niespodziankę; widząc ją zaczytaną, przystępuje na palcach i wyrywa jej list z ręki, śmiejąc się do rozpuku z przestachu jakiego nabawił małżonkę.

Hortensya blade jak chusta, konwulcyjnym śmiechem wtóruje szczerzej wesołości męża, i rozpaczliwym wzrokiem ściga ów list fatalny który Lambert machinalnie zwinął i rozwija, opowiadając co było w powozie, jak się zatoczył, jak przewrócił, które koło pękło, gdzie się dyszel złamał, kto najprzód wyleciał, kto się potknął, i.t.d. i.t.d. List ciągle towarzyszy gestom opowiadającego, to się podnosi, to zniża, nieraz draśnie w przelocie wyciągniętą ku sobie drżącą ręką, i znów od niej odbiega daleko....

Nie przykrzejszego jak widok tej kobiety co ledwie dysząc, z przygniecioną piersią, palającymi oczyma, czycha na ten kawałek papieru który fruwa w około, jak-

by urągał jej mężczyźni — który ją zgubi, jeżeli go nie schwytają. — Na chwilę zdaje się że oszalała: maż kładzie rękę do kieszeni i zostawia w niej akt oskarżenia; Hortensya oddycha wolniej, mniema że niebezpieczeństwo minęło — ale maż nie skończył opowiadania, a kiedy opowiada, musi przedmiot jakiś mieć w ręku; odnajduje więc porzucone bawidełko, i znów mnie je i gniecie.... Czasami rozwija list jakby go miał czytać — wtedy kobieta zamyka oczy i prawie martwa, jak wiśniewka pod gilotyną, zwiesza głowę którą za chwilę spadający nóż odetnie.... Ale maż okrutniejszy od kota bawiącego się z myszą zanim ją zębami zadławi, znów rozwija pismo i znów dalej rzecz swoją, prowadzi — Jestto tortura niespokojności oddana w najplastyczniejszej i najdotkliwszej swej formie.

Przybycie córki i jej narzeczonego, zmiana sytuacji. Rostropczpana dziewczyna powitawszy ojca, wyjmując mu z ręki ów list i zaczyna czytać głośno pierwsze wyrazy.... które posłyszawszy ojciec, wydziera jej pismo i przejrzaawszy je szybko, porywa pistolet i mierzy do żony — wtedy córka z twarzy matki odgadując tajemnicę, pada na kolana i woła: „Mnie zabij ojciec! ten list do mnie pisany!“

Na tej mistrzowskiej scenie zakończonej niespodzianką wielką ofiarą, kończy się akt pierwszy. Drugi jest niższy. — Autor wprowadziwszy jednym tchem na szczyt dramatycznej poezyi swych bohaterów, nadużywa ich położenia — postępuje z nimi z niełudzkiem okrucieństwem — sprawiedliwość posuwa do brutalstwa.

Dziewczyna którą widzieliśmy przed chwilą, żywą i kolorową jak polnego konika z gazowemi skrzydłami, wychodzi bielsza od sukienki kryjącej dziewczęce jej piersi... blade, zaośnięte usteczka nie przepuszczają żadnego słowa, bo serce jakby przestraszone swoją ofiarą, oniemiało, a myśl czysta nie rozumie występu który na siebie wzięła... więc milczy. Tylko niewinność jak lampa ukryta w alabastrach, przebiera promiennie przez bieluchną twarzyczkę i zadaje fałsz zeznaniu, chociaż oczy nie chcą się podnieść z obawy żeby niemi nie wyrzała dusza i nie potępiła Matki.

Na badania ojcowskie ma tylko jedną odpowiedź: „nie powiem.“ A jednak prawda odkryć się musi. Dwóch

ludzi zranionych śmiertelnie, ojciec i narzeczony, nad odkryciem jej pracuje. — Prośby i groźby ojca zniósł odważnie; ale oto kochanek przychodzi ją potęgnać... człowiek którego kocha, z którym połączyć się miała, przychodzi z ostatniem „bądź zdrowa“, i ma ją opuścić na zawsze, unosząc z sobą litość nad upadkiem anioła.. przychodzi, i zastaje ją schyloną nad swym ślubnym welonem i mirtowym wieniec który miał do ołtarza czystą, jej skroń ozdobić. Kochankowie patrzą na siebie oboje — młodzieniec czuje niewinność kochanki, w oczach jej czyta zaprzeczenie wyznania, ale usta milczą upornie; chce tylko jednego, jednego słowa — ale jak je wydrzeć? Może upojona miłością, rozwiąże fatalną zagadkę.... więc nie szczędzi najmielszych sercu wyrazów — osłania męczennicę ślubnym woalem, na schyloną główkę wkłada wieniec zielony i mówi jej o szczegółu które ich czekało, które ich czeka jeszcze, jeżeli ona... W tém, wchodzi ojciec, i klęczącej córce podobnej do najbielszych aniołów, brutalną dłonią zrywa z głowy zasłonę i rozdiera na dwoje... nie zaspokojony, chce jeszcze zerwać i podeptać wieniec mirtowy — ale ta ostatnia zniewaga przechodzi miarę poświęcenia dziewicy.... wzdryga się cała, prostuje, ciśnie do czoła niewinności kwiaty, i głosem któryby dzikie zrozumiały zwierzęta, woła: „Wienca nie tykaj!“

Na ten krzyk niewinnego dziecka, wbiega matka, i — wyznaje wszystko. Mąż każe jej na klęczkach przeproszać córkę. „Przepróż ją, woła, przepróż w imieniu wszystkich występnych matek! Ja ci przebaczam!“

To ostatnie słowo, chociaż najwyższe w języku ludzkim, nie może zatrzeć przykrego wrażenia jakie pozostawia rozdarcie zasłony i widok matki czołgającej się na klęczkach przed własną córką. Niech będzie co chce, to się nie godzi — a w każdym razie widzimy takich scen, może być tylko Bóg.

Pogrzebem zaczęty list, kończę dramatem — fraszki zostawmy na jutro.

Londyn w maju.

Co tu się znajduje do widzenia? Co naprzód zobaczyć? Gdzie naprzód iść lub gdzie jechać? Owóż pytania, które naraz cisną się do głowy każdemu za przyjazdem do Londynu i podróżującym nie mało sprawiają kłopotu. Niezbyma wprowadzić na „Przewodnikach“ (*Guides*); przemysł drukarski obficie nas w nie zaopatrzył. Ale któżby chciał czyjeś tam ramoty czytać, będąc sam na miejscu i mogąc na własne oczy każdą rzecz zobaczyć? Zwiedzając alpejską krainę lub nasze Karpaty, i pojąc się urokiem zachwycających widoków, czyż kto z nas pyta o topograficzne ich opisy? Nie wyszłoby na to samo, jak gdyby kto zostając w obecności jakiego znakomitego męża, mając wszelką sposobność do obcowania i rozmowy z nim, przekładał zamiast niego, czytanie jego biografii? W takim to stosunku do rzeczywistości otaczającej nas zostają „Przewodniki“, choćby były najlepiej ułożone i skreślone. Dla tego też przybywający tu, zając zawsze do nich, po odczytaniu jednej lub kilku kartek, zazwyczaj zamykają książkę, kładą ją na bok, i jakby zmiecieli się, bo niezaspokojeni instrukcyą, dowolnie sami obierają dla siebie przedmioty lub miejsca do zwiedzania, czyli idą, jak to się mówi, gdzie ich oczy poniosą. A czemu to tak? Ot, z braku należytego planu do wycieczek zaraz z samego początku, który gdyby był zrobiony, oszczędziłby podróżnemu wiele czasu. Mówiąc zaś o podróżnym, mówię o takim, dla którego czas drogi i który odbywa podróż dla rozszerzenia zakresu swoich wiadomości a nie dla próżnej zabawy, a liczba tych ostatnich powinazujemy sobie, coraz bardziej teraz się zmniejsza. Dla tamtych przeto podaję tę radę, będąc pewien, że znajdą ją pożyteczną.

Zamiast poczynać od zajmowania się Londynem, radziłbym, skoro idzie o pośpiech, pierwszego dnia rano wyjechać z niego — do Sydenham, aby zobaczyć *Pałac Kryształowy* (*Crystal Palace*), to nowe cudo przemysłu teraźniejszego wieku. Pośpieszywszy zrana do dworca kolei żelaznej przy moście londyńskim (*London Bridge*) podróżny stanie we trzy kwadransie i za niesłychanie małym kosztem, w najcudowniej zbudowanym gmachu,

o jakim tylko wyobraźnia zamarzyć mogła, a w nim ujrzy pełne przedmiotów, które chcąc napotkać, trzeba-
by lądy i morza przebywać, i aby je poznać i cośkol-
wiek o nich wiedzieć, trzeba by tysiące dzieł czytać. Co
przyroda w swój obfitości wydała, na co sztuka i wy-
nalazki zdobyć się dotąd mogły, to wszystko tam znaj-
duje się nagromadzone. Postacie ludzkich ras i plemion,
utwory ich geniuszu i przemysłu, zabytki ludzkich po-
koleń i wieków, mają tam swój skład i zachowanie.
I niedostć na nich, i aby je tylko podziwiać — niedostć
mówić na jestestwach i rzeczach z zakresów naszego
historycznego świata, które tam napotykamy skupione,
lecz musiano jeszcze zasięgnąć czasów przedhistorycznych,
przedpotopowych, przedstawiając, jakiego kształtu wów-
czas były na powierzchni ziemskiej zwierzęta, jaka na
nią była wegetacya służąca im za pokarm, jakie rośliny,
jakie drzewa. I rośliny i zwierzęta te wygasły; śla-
dy ich jedynie pozostały w ulamkach szkieletów znajdy-
wanych w różnych pokładach ziemskich. Z tych tedy
ulamków potrafiiono za pomocą anatomii porównawczej
utworzyć całkowite ich kształty, pod jakimi dawać
istniały. Modele tych ogromnych ziemiopłazów na pół
rybich na pół jaszczurczych, najpodobniejszych z kształtu
do śab i ropuch, niektóre tylko z przydłuższymi ogonami,
ujrzy podróży w ogrodzie na wyspach wystawione na
widok w naturalnych postaciach. Dla większego podo-
bieństwa rzeczy, wysepki te usypano z tej samej ziemi
i zasadzono ją roślinami, w której kościotrupy owych
przedhistorycznej epoki zwierząt były wykopane. Imiona
greckie jakie im ponadawano, niemniej są dziwne jak
ich kształty, jako to: Pterodactyles, Iguanodony, Ichthyo-
sauri, — więcej ich niewyliczam, można znaleźć inne
w ogólnym katalogu Pałacu Kryształowego. Z tym ka-
talogiem w ręku przebiegłszy cały gmach i wszystkie
jego przedziały — na co dnia jednego za mało, — po-
dróży niejako nabędzie ogólnego pojęcia o tem co się
dzieje w naturze i historyi świata, co jest i co było na
nim. Zwiedzenie to zbiorów znajdujących się w Pałacu
Kryształowym posłużył mi za wstęp do dalszych posz-
kiwań.

Za powrotem do miasta, Muzeum Brytańskie (*British Museum*) jest pierwszą z kolei instytucją wielką i wartą

zwiedzenia. Co się w powyższym pałacu ogólnie pojęło, to można tu rozprzestrzenić, uzupełnić. I tu nie dnia jednego ale kilka potrzeba, aby przejrzeć bogate gabinety zoologiczne i geologiczne, zabytki starożytności greckich, rzymskich, egipskich, assyryjskich i innych, do których zebrania przeważny Anglii wpływ polityczny we wszystkich częściach świata wiele dopomagał. Nadto Muzeum ma bibliotekę do 500,000 dzieł liczącą i mnóstwo ciekawych rękopismów starożytnych. W połowie bieżącego miesiąca otworzono tam pyszną czytelnię dla chodzących na czytanie; nie ma podobnej do niej prócz Watykańskiej, na wzór której była urządzona. Jest ona wielką rotundą zajmującą środek Muzeum, ze światłem apadającym przez kopułę z góry. Muzeum to jest codzień otwarte; że zaś jest instytucją narodową, przeto wstęp do niego bezpłatny. Ta bezpłatność rzadka jest w Anglii, do większej części instytucyj angielskich trzeba wchodowe płacić. Nic w tem jednak dziwnego. Najważniejsze bowiem zakłady, jako sam Pałac Kryształowy, ogrody botaniczne i zoologiczne w Regent Parku, nienależą do rządu ani do narodu, ale do stowarzyszeń prywatnych, a dochody od wejścia służą na utrzymanie tych kosztownych zakładów. Rząd nie ma z niemi nic do czynienia, ich istnienie jest skutkiem miłośnictwa nauk, tak obazernie rozwiniętego w narodzie. Z pomiędzy takich zakładów, które następnie radziłbym każdemu podróżnemu zwiedzić, a będących jedynie przedsiębiorstwem prywatnem, są: Politechniczny Instytut (*Polytechnic Institution*) i Colosseum, oba urządzone podług najnowszego planu i zastosowane do potrzeb i oświaty ludu. Czem Pałac Kryształowy jest za miastem na wielką skalę, w tém oba te zakłady idą z nim w zawody w wielość, i oba licznie bywają przez wszystkie klasy ludności angielskiej uczęszczane. Naukę łączą z zabawą, a program ich dzienny zwabia do nich bogactwem przedmiotów i różnaitością przedstawiania ich widzom. I tak, w Instytucie Politechnicznym, oprócz niezliczonych wynalazków nowszych i gabinetu nauk przyrodzonych, dawane są odczyty o fizyce, chemii, mechanice; w laboratorjach odbywają się fizyczne doświadczenia. Niedawno będąc tam, znalazłem w jednej godzinie bruchomówcę bawiącego publiczność swą figlar-

nią rozmową. Później nastąpił odczyt profesora Pepper o nowym wynalazku gaszenia ognia podczas pożarów za pomocą baterji z gazu kwasu węglowego. Po wytłumaczeniu natury tego kwasu i jego palności, kazał w kominie rozniecić wielki ogień z drzewa, a potem skierowawszy nań takową baterję palną, we dwie minuty cały ten ogień w naszych oczach zgasił. Jak wybija się klin klinem, tak on ogniem zgasił ogień. Machiny podług tej zasady już wprowadzone w użycie, zowią się niszczycielami ognia (*Fire Annihilator*). Widziałem jedną taką przed Pałacem Kryształowym, dla zachowania go od niebezpieczeństwa *). Po tym odczycie przez prof. Peppera, odbywało się doświadczenie nurka w dzwonie i był koncert węgierskiej muzyki pod dyrekcją p. Kalozdy. Koncertem tym zamknięto program rozrywek tego wieczoru. — Podobne przedstawienia politechniczne odbywają się codzień od 12 godziny do 5, a wieczorem od 7 do 10. Cena wejścia 1 szyling. Niepodobna nigdzie mieć tak tanio pożyteczną zabawę z nauką. Tyle jednak jest uczęszczających tam, że i zakład kwitnie i zajmują się nim dobrze na nim wychodzą, co dowodzi że nauka im bardziej się w narodzie rozszerza, tém więcej popłaca.

Podobnym temu zakładem jest *Colosseum*. Służy ono także za bazar ciekawych rzeczy, które się częstokroć w oczach widzów wyrabiają, i przeto uczą manipulacyi tych wyrobów. Za mego tam pobytu, szła jak zegar nakręcona machina elektryczna z korytkiem wody na wierzchu. Wielką ona była zabawą, bo osoby nieznające natury elektryczności, zaproszone były, aby sobie ręce umyły w tej wodzie, za dotknięciem się jej odbierały niespodziane uderzenie. Śmiech ztąd był i zwiedzionych i zwodzących. I w tym zakładzie zarówno rozłożono zabawy na godziny. W jednej przywoływano do ogrodu, gdzie w cieplarniach rośliny podzwrotnikowe mieściły się; w drugiej, wprowadzano w podziemne ze stalaktytów grotty; w trzeciej, wzywano, aby

---

*) Narząd tego rodzaju Philippa zachwalony na wystawie londyńskiej, sprowadziliśmy do Krakowa, lecz próby z nim wówczas przedsiębrane, okazały się nieodpowiedniami celowi; być może, że prof. Pepper wydoskonalił ten wynalazek. (Frapp. Red.)

się przypatrzeć kopalniom złota w Australii; w czwartej, przedstawiono za pomocą obrazów zwanych „*dissolving views*“, okropne przez trzęsienie ziemi zburzenie Libony; a w piątej i ostatniej, także obraz życia angielskiego od najdawniejszych czasów, jak jedne po drugich, przemijając przez wieki aż do teraźniejszego dnia, znikają. Niebyły to jednak obrazy jedynie dla oka; połączone bowiem były z opowiadaniem z dziejów i nawet z muzyką i śpiewem z tamtych epok. Jerzy Buckland, znany z swego talentu, umiał i opowiadaniem i śpiewem nadać urok całemu przedmiotowi. Nie było też bez sprawienia silnego wrażenia na słuchaczach, kiedy doszedłszy z dziejami angielskimi do epoki dzisiejszej, zaintonował: „*God save the Queen!*“ Tak tu uczył lud historii, tak go oświecają.

Colosseum ma jeszcze to do siebie, że będąc położone na największej wysokości w Regent Parku, dozwala widzieć ze szczytu swego cały Londyn w panoramie. Wiele ma i z tego względu przybywa widzów.

Com dotąd o instytucjach mówił, ściaga się jedynie do podróży chcących nabyć ogólnego o wszystkim wyobrażenia. Specjalni ludzie i ci, którzy szczególny jaki przedmiot mają na widoku, muszą upatrywać odpowiadające mu instytucje, a których znajduje się mnóstwo. Medyk zwiedzi z zajęciem muzeum Uniwersytetu londyńskiego, wybornie przy nim urządzonej klinikę i szpital, tudzież inne wielkie szpitale, przy których także zwyczajem dawać prelekcje lekarskie dla uczniów. Lubownicy nauk przyrodzonych mają do zwiedzenia ogród zoologiczny i botaniczny, *Royal Society* i Muzeum towarzystwa geologicznego. Malarz znajdzie w galerii narodowej (*National Gallery*), i w Akademii królewskiej, (*Royal Academy*) arcydzieła pędzla mistrzów dawnych i angielskich; snycerz zaś liczne ich wzory w opactwie Westminsterskiem i w kościele św. Pawła. Obie te świątynie niemniej mogą ważnemi być dla uczonego budowniczego pod względem swęj architektury, a osobliwie pierwsza razem z domem parlamentowym. Inżynier znajdzie dla siebie urządzenie kolei żelaznych, budowę mostów rzucanych przez rzeki i zatoki morskie, tunele przebijane przez góry i pod rzekami. Agronom i ogrodnik znajdzie swoje towarzystwa jak w stolicy.

tak po całym kraju rozgłaszana. Gdziekolwiek stąpi stopa ludaka, wszędzie widać tu wyższą znajomość rzeczy, postęp przemysłu, skutki pracy i nieśłomnej w niej wytrwałości.

Warszawa w maju.

Ponieważ wiele tu u nas myślą i marzą o reformach jakie w kraju przedsięwzięłyby należało — przeto rozciągnaćby je wypadło i do teatrów naszych, a w tym względzie wieleby powiedzieć można. Chcę więc wam moje o tem udzielić uwagi i zaczynam od choreografii, bo to może najważniejszy u nas oddział widowisk teatralnych; jakkolwiek gdzieindziej jest on dopełnieniem tylko opery. Balet u nas trochę podupadł, chociaż dyrekcyja niby stara się o utrzymanie dawniej jego świetności; przyczyny wszakże tego upadku nie leżą ani w publiczności ani w artystach, lecz w zasadach administracyi teatralnej. Nie jestem zwolennikiem baletu, i tamci nie robi na mnie wrażenia innego prócz czysto zmysłowego, plastycznego: bawi oczy, drażni nerwy — ale ani serce ani głowa tam nie pracują, nie uczestniczą, ehyba o tyle pośrednio, że zmysłowości ustępują z pola. Balet jak trufla, powidełka imbirowe, lub odurzające napoje, dobry ehyba tylko dla starych, odrętwiałych rozkoszników, lub dla młodzieży goniącej za uciechami zmysłów. Ale i bez tego tyle dzisiaj jest szkodliwych przyczyn tępiących zmysły, głuszących pojęcia prawdziwego piękna i dobra, że możnaby obejść się bez baletu; ponieważ jednak istnieje u nas, wolałbym żeby był dobry niżeli zły, radhym skoki podnieść do godności sztuki. Szkoła baletu winna ulec reformie; ehyt wczesnie uczą u nas skakać, i tem męczą strasznie młode uczennice, które do skoków dość siły nie mają. W Paryżu każą skakać dopiero wtedy, kiedy uczennice doskonale wszystkie *pas* wyrabiają i siły mają już rozwinięte, i temu przypisać powodzenie panny Bogdanow należy, której siłę, zręczność i gibkość wszyscy podziwiają.

Solistek mamy dwie: panny Strasz i Freitag: pierwsza ma dużo wdzięku i lekkości, ale od lat kilku pomimo pracy nie posunęła się naprzód i lepiej już tańczyć nie będzie; druga nie ma tak ujmującej powierzchowności, ale nogi za to daleko kształtniejsze i wogóle w tańcu jęj więcej jest siły i wyrobienia. W tych dniach wyjechała za granicę, i jeżeli tam zechce korzystać, jeżeli zarozumiałość, ta opoka o którą tyle młodocianych rozbilo się talentów, nie skrzywi jęj pojęcia o sztuce, będziemy w nięj mieli kiedyś wyborną tancerkę. Oprócz tych pań, zyskują jeszcze oklaski Stęfańska i Kosłowska: pierwsza wybiera się również za granicę dla dalszego kształcenia się, przy pracy zapewne może dużo skorzystać, ale talent jęj nie wielki, a przytęm słuchu nie ma, bo zwykle bez taktu tańczy. Zresztą, mierność sama. *Corps de ballet* nie długo może wziąć emeryturę całą — dziwnie, że dyrekcyja nie postara się o zastąpienie tych pań, których wdzięki olbrzymie od lat 20tu podziwiamy, innemi młodszemi, zręczniejszemi. Prawda, że to ciężki chleb a wynagrodzenie wcale nie odpowiednie, bo najlepsze tancerki z *corps de ballet* biorą po 1200 złp. i z tego muszą sobie jeszcze toalety sprawić. W ogóle dyrekcyja nie zbyt hojnie płaci naszym artystów, ale za to p. Blasis który dopiero dwa balety: „Faust“ i „Dwa dni karnawału w Wenecyi“, tudzież dwa *divertissements* wystawił, bierze rocznie 40,000 złp. Mogłby przynajmniej za to uczyć staranniej, bo do tej pory nie widać jeszcze postępu w jego uczennicach. Tancerzy mamy wybornych: Tarnowscy, Meunier, Popiel, Puchalski bardzo są dobrzy.

W ogóle skład teatrów męzki nie nie pozostawia do życzenia, ale brak nam aktorek i śpiewaczek. — Rybiter, Królikowski, Komorowski i niezrównany Żółkowski, Panczykowski mają już ustaloną reputacyę; teraz jeszcze przybył debutant Piasecki, syn zasłużonego na scenie naszej aktora. Mamy nadzieję, że kiedyś potrafi zastąpić Komorowskiego, który od kilku miesięcy ciężką zagrożony chorobą piersi i gardła, nie występuje, i niedawno wyjechał za granicę dla kuracyi. — A on jedynym był kochankiem na naszej scenie. Stolpe już zestarzał się; zresztą zawsze zimny i sztywny; toż samo Świeszewski, któremu zdaje się że przy ujmującej

powierzchnowości, bez dobrej gry, nawet bez talentu obejść się można. Bodurkiewicz również razi na scenie swoją grą w roli kochanków; role złośliwe, ponure, byłyby dla niego odpowiedniejsze. W „Mauprat“ ma bardzo małą rolę tego rodzaju, lecz z niej wcale dobrze się wywiązuje: *kona à la Ristori*. — Pierwsze wystąpienie Piaseckiego było w „Kominiarzu“, rola ta nieodpowiednia dla niego; wstrzymaliśmy się więc z naszym zdaniem do drugiego wystąpienia. Niedawno grał Edwina w „Odludki i poeta“ — grał dobrze, choć mało jeszcze rolą swoją był przejęty, za bardzo się może egzaltował w ostatniej scenie z Astolfem, i za wcześnie, a znać było, że zapal udany; jeszcze nie umie zapomnieć o sobie, o scenie — a stać się tym kogo przedstawia.

Trudno to wprawdzie otrząsnąć się od razu z tych szkolnych tradycji, a pozbyć ich się trzeba, tego zaś nie dopnie inaczej jak pracą i zgłębianiem gruntowném roli. Piasecki ma przyjemną powierzchowność, za niski może tylko dla sceny, organ dźwięczny i sympatyczny, dykera czysta i bez przesady. Mówi tak jak wszyscy mówić powinni, nie cedzi słów, nie pieści się z nimi jak to Komorowski zwykł czynić, a za jego przykładem Palińska i Ziemińska. Zanim o paniach tych mówić będę, winienem tu jeszcze wspomnieć o trzech artystach, którzy na szczerze ocenienie publiczności zasłużyli, i o Chomińskim wybornym komiku, który jedną tylko ma wadę, że twarzy swojej bardzo wyrazistój odmienić nie jest w stanie i dla tego we wszystkich rolach prawie jest jednym i tym samym Chomińskim. Chęciński jako aktor podrzędne zajmuje stanowisko, roli nie popsuje ale jej nie wzniesie; zaczyna wszakże teraz do poetów naszych grona się liczyć. Poetyczne powiastki jego: „Anioł i czar“, „Jalmużna“ wielu mu zjednały zwolenników; prócz tego nabył sobie zasługi podkładaniem tekstu polskiego do oper włoskich na naszej przedstawianych scenie.

Co się zaś aktorek tyczy, miejsca Halpertowej, a nawet Zielińskiej (Moroz dawniej), nikt jeszcze godnie zająć nie potrafił. Pani Ziemińska, dawna Ciemska, wyborna w rolach naiwnych i przebiegłych suberek, nieporównana w „Gapiatko z St. Flour“, w „Weselu Figara“, drze się do ról wysokiej komedyi, które wcale jej

nie przystoją. Zepsuta oklaskami pewnej partyi, holdy oddane swym wdziękom i dowcipowi w salonie lub buduarze, wzięta za cześć przynależną talentowi, i dla tego wszystkie bez wyboru przyjmuje role, nie bacząc czy są jej talentowi odpowiednie. Czy gra panią wielkiego świata, czy skromną panienkę, pozbyć się nie może ruchów, które gryzetkę przypominają, wyszczerza ząbki, mruży oczy, przygląda się paznokciom u białej rączki, każe podziwiać drobną nóżkę i hafty spodnieczki, ale innego wyrazu prócz zalotności rzadko dopatrzeć w jej twarzy. Wie że ma względy publiczności, nie bardzo więc dba o nią. Kilka strzelistych wejrzeń rzuconych w krzesła, wywoła rześiste oklaski. Pani Ziemińska, jak inne jej towarzyszki milczeć i słuchać na scenie nie umie, myśl jej gdzieś indziej się błąka. Mimo tych przywar wszakże, z przyjemnością widzimy panią Ziemińską w właściwych jej rolach, i cieszymy się, że porzuciła zamiar jechania do Lwowa, gdzie nawet już była zamówiona. Stan jej dzisiejszy nie pozwala jej teraz występować, ale za powrotem jej na scenę, serdecznem przywitaniem zatrzeć będziemy się starali. Wrażenie może niemiłe, jakie w niej te uwagi wywołają. Radziłyśmy jednak, żeby oceniła prawdę i sumiennosc tej przestrogi.—Panna Palińska więc bez zaprzeczenia ma zdolności do dramatu i salonowej komedyi; brak jej tylko wyrobienia, szczególniej w akcyi i głosie. Powierzchnownosc ma ujmującą, oczy wielkie, czarne, pełne ognia, zdradzają jej pochodzenie — usta może nieco za duże, ale sznurem zębów jak pereł przystrojone; pomimo wszakże tych powabów, panna Palińska nie ma jeszcze ustalonego powodzenia. Ruchy jej znać że studyowane, obok tego często nie właściwe, za gwałtowne może. W głosie za wiele śpiewności i deklamacyi, a za mało cieniowania, i z tąd często wpada w przesadę. Są jednak chwile szczęśliwe, w których Palińska chwytą za serce widza i do żywego wzrusza; wady zaś wytknięte przez nas stawiamy na karb dyrekcyi, która nie daje Palińskiej sposobności kształcić się, tak rzadko pozwalając jej występować; a mogłaby szybkie czynić postępy przy wrodzonych zdolnościach i dobrych radach na których jej nie zbywa. Bo jeżeli straciła przewodnika i narzeczonego, w jednym z naszych lepszych akto-

rów, nie wątpimy, że światły współpracownik jednego z pism peryodycznych tutejszych, krytyk z urzędu wszystkich artystów, muzyków, malarzy, aktorów dramatycznych lub śpiewaków, może jej być w tym względzie dzielniejszą i skuteczniejszą pomocą. Ile bowiem słyszeliśmy, *con amore* zajmuje się jej kształceniem. Rzadkie wystąpienie panny Pałińskiej przypisać jeszcze możemy zawiści jej towarzyszek scenicznych: pani Ziemińskiej, która jak wyżej już mówiliśmy, o wszystkie główne ubiega się role i panny Gwoźdeckiej, którą jakiś fałszywy przyjaciel podszeptał, że jej bardzo do twarzy w męzkim kostiumie, choć wychadła jej postać w opiętym stroju nie bardzo się korzystnie wydaje. — Aby dogodzić temu jej wszechwładnemu w teatrze tytożeniu, raczą nas komedjami: „Vert-Vert“, „Syn narzeczoną“, „Pułkownik z r. 1789“ i t. d. panna Gwoźdecka gra w nich po męzku przebrana. Słyszeliśmy nawet, że wkrótce daną będzie melodrama, w której Gwoźdecka wystąpi w stroju żołądkowym na owym białym koniu obasypanym oklaskami i przywołanym w czasie przedstawienia „Niemię z Portici.“ Naszemu zdaniem, dla Gwoźdeckiej właściwsze role byłyby: Alixy w „Zemście“ lub duchów w „Robercie“, a najlepiejby uczyniła rzucając niewdzięczną scenę i zajmując się jedynie obowiązkami familijnymi. Pani Bakalowiczowa córka wslawionego aktora Szymanowskiego a żona zdatnego młodego malarza, to milutka sympatyczna aktorka. Tej nie zarzucić nie możemy, niech pozostaje tylko w właściwych i wdzięcznych rolach naiwnych, rzewnych, a cieszyć się będzie zawsze tym samym co dziś powodzeniem. Jakkolwiek życie domowe artystów powinno być ukryte przed publicznością, nie możemy jednak przemilczeć, że pani Bakalowiczowa przymiotami swemi i cnotami umiała sobie zjednać szacunek i przyjaźń wszystkich tych, co mieli sposobność poznać ją w rodzinnym kółku.

Panna Łapińska—protegowana jednego z Senatorów, ma piękną choć zbyt kolosalną powierzchowność; może być, że w tej majestatycznej piersi kryje się iskra talentu, dotąd wszakże nie wydobyla się na jaw. Głos ma gruby, przyćmiony, i wyrobić go się nie stara, czego przecież mechaniczną pracą, czytaniem głośnie wierszy choćby parę godzin dziennie, dostąpić nie tak tr-

dao; wykształciwszy organ, łatwiej już nauczyć się nim wiaść. Dziś Łapińska jeszcze deklamować nie umier w pierwszych przedstawieniach ładnej komedyi „*Wiosniak i aktorka*“ była nieznośną; wyjątek z trajedyi mówiła z przesadą, z fałszywą intonacją. Teraz dopiero w ostatniej reprezentacyi poprawiła się nieco, ale daleko jeszcze do doskonałości. Pani Kureyusz, panna Dutkiewiczówna ról poważnych nie psują. Druga szczególnie w „*Pani Kasztelanowej*“ lub „*Pociecha Rodziny*“ na szczere oklaski zasługuje doskonałym pojęciem i oddaniem roli. Pani Mazurowska w komicznych starych jest bardzo dobra, w „*Damy i Huzary*“, „*Panny Konopianki*“, „*Pod strychem*“, „*Nad Wisłą*“ zasłużone zbiera oklaski. Obok tych pań zjawiała się niedawno debiutantka, panna Gąsowiczówna, uczennica szkoły naszej dramatycznej; występowała dotąd tylko w komedyi „*Chłopiec okrętowy*“. Po pierwszych przedstawieniach, po jednej roli zwłaszcza, trudno sądzić artystę bezwarunkowo, a wniośki tylko o zdolnościach jego i przyszłym powodzeniu czynić można i to nie rękując za ich sprawdzenie. Co do panny Gąsowiczówny jednak, cieszymy się nadzieją, iż z czasem może być niezłą aktorką. Na scenie jest naturalna, rzewna, bez przesady, mówi dobrze choć niepotrzebnie czasem pieści się z wyrazami, w chwilach jednak patetycznych zapomina o tej przesadzie, a mówi i gra z prawdą i czuciem. Na pierwszym wystąpieniu głos jej drżał, nikał w piersi, w każdym ruchu znać było obawę; oklaski ośmieliły ją, ale trwożliwość tę za dobry znak przyjmujemy; wolimy ją bowiem drzącą, lękliwą, niż zbyt śmiałą i pewną siebie; zarozumiałość jak to już wyżej powiedzieliśmy, gubi artystów.

Cóż o polskiej operze powiemy? Dobrski jedyną jej perłą, i w maju pożegnać już nas chce. W „*Żydówce*“ cały teatr entuzjazuje, i wspomnienie nieostygłe tego zapalał chce w sercach naszych zostawić. Opuszcza scenę żalowany i upragniony od wszystkich. Składka na laur złoty dla niego postępuje spiesznie i hojnie: wieńiec ten będzie mu wręczony w czasie ostatniego przedstawienia, a chce nas pożegnać w roli „*Fra Diavolo*“, w której pierwszy raz na scenie naszej wystąpił. Rivoli, Leśkiewicz, Troschel, to już talenta a raczej głosy na schyłku, a kto je zastąpi, nie wiemy. Szczepkowski

niefortunny psuje każdą rolę. Jedyńi jeszcze śpiewacy cò jaką taką przyszłość mają: Ziółkowski i Miller: pierwszy niezmordowaną pracą wyrobił swój głos; o drugim tego powiedzieć nie możemy, bo wiele jeszcze pracować winien, jeśli chce być dobrym śpiewakiem, do czego ma pretensyę. Chóry nasze bardzo są nieliczne i z nieszczerbnych złożone głosów, ale czynią co mogą. Orkiestra wielkiego teatru zawsze dobra choć czasem i w niej czuć się daje brak pocziwego Dobrzyńskiego. Publiczność nasza wszędzie go wita z wielką sympatją, widzieliśmy to na koncercie w salach ređutowych. Orkiestra też pod jego przewodnictwem gra jak nie można lepiej.— Za to orkiestra teatru Rozmaitości dotąd była zaniedbana i źle obsadzona. Nie dbano ani o wykonanie, ani o wybór sztuk. Teraz dopiero wejście kilku nowych członków ożywiło tę orkiestrę, a gra p. Lewandowskiego kilkokrotne już wywołała oklaski. Brak śpiewaków, muzyków, łatwo wytłumaczyć się daje brakiem szkoły, bo szkoła śpiewu tutejsza, niegodna jest nazwiska szkoły nawet. Obiecują nam za to konserwatorium muzyki i śpiewu. Mówią że Dyrekcyja teatrów przedstawiła już projekt do tego zakładu i przesłała takowy do Petersburga. Wypadałoby również pomyśleć o szkole dramatycznej, a raczej o zmianie jęj systematu. Przyjmują do niej młodych ludzi obojęd pici, po większej części bez żadnego wykształcenia, przez rok cały. Pan Jasiński dyrektor teatrów i nauczyciel jedynej szkoły, a który sam nigdy wzorowym aktorem nie był, daje przepisywać teorię sztuki dramatycznej i uczyć się jęj każe na pamięć. Opowiada, jak się wyraża uczucie gniewu, wzgardy, miłości itp. potem daje się uczyć na pamięć roli, zaczyna od mniejszych a kończy na większych, pokazuje mimikę i po latach 4ch albo 5ciu wypuszcza ucznia na scenę, każe debiutować takiemu który w szkole nigdy nie grał, lecz recytował role jak bajki Krasickiego. Za konieczny warunek przyjęcia do szkoły należałoby pewne położyć wykształcenie, obok tego uczyć historii, literatury nie tylko krajowej, lecz i obojęd, a przynajmniej obznajmiać uczących się z arcydziełami dramatycznymi obcemi, a przekładów ich u nas nie brakuję. Dalej wypadałoby jeżeli nie wszystkim uczniom, to przynajmniej celującym zapewnić jakie środki utrzymania, bo ci la-

dzie pracując na kawałek chleba, nie mogą zupełnie poświęcać się obranemu zawodowi, a młode dziewczyny na konieczne zepsucie bywają narażane. Nie zawsze także trzeba wskazywać, w jaki sposób rola ma być oddana, lecz owszem zostawić uczniowi swobodę oddania jej tak jak ją pojmuje, a przez to ułatwić rozwijanie się zdolności. Wypada również, żeby uczniowie i uczennice grywali komedye, i tym sposobem oswajali się ze sceną. Można by nawet dozwolnić im występować publicznie, utworzyć trzeci teatr dla ludu na wzór uprzywilejowanych teatrów amatorskich w Berlinie, z cenami wejścia niskimi. Nie jeden co w szynku lub kawiarni całe wieczory spędza, mógłby w teatrze za mniejsze pieniądze czas ten przepędzić i jeszcze umysł swój kształcić. Wreszcie, jeśli nie w Warszawie, to na prowincyi należałoby otworzyć uczniom szkoły dramatycznej pole dalszego kształcenia się. Dziś grona tak zwanych artystów prowincjonalnych, złożone są z ludzi po większej części wątpliwego zawodu i prowadzenia, bez talentu, którzy żyją nieraz w nędzy lub na łasce żydów, co na jedno wychodzi. Trzeba wziąć te zgromadzenia w opiekę, związać je z teatrami warszawskimi, uczynić je szkołami praktycznymi, niby aplikacją aktorską, zasilać je starami ubiorami i dekoracyami — po kilku latach wprawy na prowincyi można artystów brać na scenę warszawską, a tym sposobem miasteczka zwolnione byłyby od owych pseudo-artystów, Warszawa zaś od debutantów.

Co się tyczy wyboru sztuk dawanych u nas, ten jest niefortunny. W bibliotece teatralnej lata całe spoczywają komedye oryginalne i tłumaczone, zanim świat ujrzą. Grali ostatnio dwie nędzne komedye które upadły zupełnie: „Skąpiec” i „Próba strzału”. — Trzeba lepiej płacić a znajdą się lepsze sztuki, trzeba autora przypuścić do zysku z każdego przedstawienia, a wtedy piszący starać się będą o lepsze utwory. Niewiem czemu literatura nasza dramatyczna tak uboga. Oprócz bowiem Fredry, nie mamy jeszcze dramaturga, chyba żebyśmy dali to miano p. Korzeniowskiemu którego w prowincjonalnym naszym uprzedzeniu postawiło pewne tutejsze pismo wyżej Fredry! Gdyby wszakże Dyrekcya starała się o polskie sztuki, nie jeden może wyrwałby się z jaką

komedyjka. Cóż wam powiedzieć jeszcze, że w teatrze naszym istnieje współzawodnictwo tancerek tak jak w Paryżu Ferraris i Rosati mają swoje stronnictwa. U nas wielbiciela baletu dzielą się na dwa obozy: czcicieli Straus i Freitag, a obok nich wzniosła się trzecia partya zwolenników panny Bogdanów, z samych wszakże jej rodaków złożona, którzy w niej widzą ósmy cud świata, tancerkę lepszą od Taglioni, Grisi, Cerito, Elsler. Partyi przeciwniej to się nie podobało, na przedostatniem zatem jej wystąpieniu jakiś dowcipniś między mnóstwem bukietów i wieńców rzucił bransoletkę bronzową w bukiecie z jakimś niesmacznym conceptem. Stronnicy panny Bogdanow obrażeni o to, postanowili zemścić się i zaraz pannie Straus rzucili bukiety, jeden z jajkiem twardem, drugi z pustą flaszczką. Szczęściem jednak, z tego powodu do zwady w teatrze nie przyszło. O nowej komedyi Wieniarskiego nie nie mówimy, bo gazety nasze aż nadto rozpiśały się o tej niedorzecznej elukubracji, która i wspomnienia nie warta. — Nie p. Wieniarskiego, który jak może goni za popularnością, z tą według miary ćwiercią zdolnostki jaką mu Pan Bóg udzielił, ale Dyrekcyę winić należy, że przyjmuje takie rzeczy i upoważnia do ich pisania. Wydaje się to jakby systematycznym oddziaływaniem na zepsucie smaku publiczności. Nie chcemy w tem dopatrywać złych celów, ale w takim razie najzupełniejsza tylko nieświadomość rzeczy mogłaby tłumaczyć Dyrekcyę, która wdaje się w to czy Rona ma kontramarki do biletów albo nie, i na muzyki kawiarziane i ogródkowe haracz nakłada, miasto myśleć o pożytku sceny i korzyści ogółu.

GAZETKA LITERACKA.

Kraków. Z nowych rzeczy nie ważniejszego nie wyszło temi czas, oprócz *Kazań* i allokuacyj X. Hołowińskiego, które mogą epokę stanowić w tej gałęzi wymowy. — Pomniejszych rozpraw wyszło kilka, jak: *Wykład prawa o małżeństwie* katolików w Państwie Austryjackim; rozprawa ta napisana bardzo jasno i dostęпно wiele ułatwia poznanie się z temi przepisami. — Druga rozprawa: *Reaktor chemiczny* wody mineralnej szosawnickiej p. Alexandrowicza Mag. Far. liczy się do najlepszych prac w analizie chemicznej. — Słychać także iż kilka dzieł ilustrowanych przygotowuje się; między innymi X. Biskup Łętowski zamierza wydawać wielkie swoje dzieło i Pisma katedry krakowskiej, do którego przygotowane już są rysunki najstaranniej zdjęte z natury. Ponieważ litografia założona przy wydawnictwie *Czasu* doskonałych zawiera rysowników i presorów którzy słożyli dowód swój biegłości i dobrego smaku, w ilustrowanem chromolitografi-

cznie ogłoszeniu tej litografii, przeto można się spodziewać, że tu na miejscu mogą być równie dobrze i gustownie wykonane ilustracyje do pomienionego dzieła, jak za granicą, a w zysku zawsze będzie ta pociecha, że to nie obcy towar, ale rodzinny. — Słychać również że i pan Kraszewski, który ma niepośledni talent malarski samyśla publikować w tejże litografii *Czasu* Album widoków Wołynia, zdjętych przez siebie. Za tym przykładem niewątpimy, pójdzie wielu, skoro się przekona publiczność, że nowe założona litografia odpowiada godnie swemu zadaniu.

Mamy również nadzieję, że odtąd premia dla Towarzystwa Sztuk pięknych, mogą być wykonywane także w litografii krakowskiej, bo jeżeli ta na tejże linii stanie co zagraniczne, tedy nie będzie potrzeba szukać już cudzych Bogów. — Z resztą dogodzi to naszej uczciwej dumie, gdy utwór artystyczny stworzony pędziem polskiego artysty, przez litografią krajową w równie ar-

tystycznym powtórzeniu da świadectwo o doskonalących się prądach szolnościach rodaków.

— Jan Radwański wydał: *Zbiór przygadek, przysłówek, przysłów wyjętych z dwóch dziełek dawnych: Facecye polskie albo żartowne a trefne powieści biesiadne i Co nowego albo dwór mający w sobie osoby i móżgi rozmaite.* Kraków w druk. Czasu 1857. Swo. str. 29. — Są to godła zastósowane do powiastek dowcipnych w powyższych dwóch dawnych dziełkach drukowanych; niektóre z nich przez opuszczenie samychże powiastek główny wątek stanowiących, w tym nowem wydaniu mniej zrozumiałemi się stają.

Lwów. Czyśczenie obrazów zabrudzonych wzorem Restauratorów szkoły francuskiej (przedruk z Dodatku tygodniowego *Gazety Lwowskiej*) Lwów 1857

— Słowo o stosunkach handlowych mieszkańców Sycylii zachodniej w wiekach przed Chr., ze względu na stanowiska żeglugi na Sanie, a szczególności Leżajsk przez Jana Konrada hr. Zająskiego (przedruk z Dodatku Tygod. przy *Gaz. Lwowskiej*) Lwów 1857.

Warszawa. Treść Biblioteki warszawskiej z miesiąca maja, jest następująca:

Nastanie szlachty i herbów w Polsce, p. Karola Szajnochę, — Stary wojak; rzecz prawdziwa — O klasyfikacyi hipotek, jako też praw hipotecznych w ogólnosci p. Aug. Heylmana — Konstanty Swiżdzinski i jego wicekrysta fundacya, przez Juliana Bartoszewicza. — Kronika paryska literacka, naukowa i artystyczna. Wystawa fotograficzna. Poemata Michała Anioła. Piammina, komedia w czterech aktach pana Mario Uchard. Wiadomości literackie. — o poezyi włoskiej w średnich wiekach jako

źródło do Boskiej komedyi Danta przekład z A. Fryderyka Ozanama. — Poemata. Narodowe pieśni gerbskie. Przełożył na język polski Edward Brzetysław. — Kronika literacka. Wiadomość o życiu i pismach Jana Kochanowskiego, skreślił Józef Przybrowski nauczyciel przy gimnazjum św. Maryi Magdaleny w Poznaniu. Poznań 1857. przez K. Wł. Wojcieckiego. — Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich, przez ks. Lud. Żółtowskiego biskupa Joppejskiego, dziekana katedry krakowskiej. Kraków 1852. Czas, dodatek miesięczny na m. luty. — Starodawne prawa polskiego pomniki poprzese wywodem historyczno — krytycznym tak zwanego prawodawstwa Wiślickiego, w tezoie ze starych rękopism krytycznie dobrał, wydał Antoni Zygmunt Helcel. Warszawa 1856. — Rzemieślnicy. Początek ikonografii naszej, w opisie małego zbioru rycin i obrazków w odciskach z blach miedzianych, które przedstawiają wizerunki królów polskich i znakomitych mężów; także ss. Patronów naszych i błog. Polaków. Dodane są prace rytowników naszych i inne ta należące przedmioty, przez Ambros. Grabowskiego. — Korespondencye. Do redakcyi Biblioteki Warszawskiej od Juliana Bartoszewicza. — List Augusta Bielowskiego do K. Wł. W. — Taż Bibl. Warsz. przynosi nam następujące wiadomości z pola literatury i umiejętności:

— Ciekawą pracę p. F. Sobieszczańskiego wyjaśniającą żywot Piotra Dunina odbito osobno z *Kroniki warszawskiej* w broszurze pod tytułem: *Kilkanaście dni pobytu w Opoczynie*. Wiele to cenny utwór tak pod względem rzeczy jak i napisania.

— Księgarz M. Frühling ogłosił

poezję Jerzego Łaskarysa pod napisem: *Urywki rozmowy* gdzie autor wprowadza różne osoby dające swe zdania o poezyi. Wieras jest bardzo gładki, zwroty dowcipne, lecz wydanie pełne krzyczących błędów.

— Równocześnie otrzymamy dwa zbiory portretów królów polskich. Jeden przygotował znany prof. Piwarski i ogłosił w „Kramie malowniczym warszawskim,” w osobnym oddziale. Zbiór prof. Piwarskiego da nam w wiernym przerysie wizerunki królów polskich podług portretów pędzla Bacciarellego, które zdobiły jeden z pokoi zamku warszawskiego. Wiadomo, jak malował nadworny malarz króla Stanisława Augusta te portrety. Zebrane stare obrazy z różnych miejsc porównywał z sobą wizerunki królów, i zgodnie ze zdaniem Stanisława Poniatowskiego, brał z nich te, które zdawały się mieć cechę najwięcej wiarygodności: następnie dobierał z żyjących osób postać podobną, i z niej wlewał życie w martwe wizerunki starych portretów. Takim sposobem powstał zbiór popiersi królów polskich osadzony w ścianach jednego pokoju w zamku warszawskim. Drugi zbiór portretów przygotowywa nasz znany artysta Aleksander Lesser: to odbijać będzie w litografii „Peça” et comp., która je swoim nakładem wyda wraz z tekstem. O wykonaniu artystycznym i odbiciu mamy pewną rękojmią; co do tekstu, musi go bardzo zdolne pióro podjąć, i znające dobre dzieje narodowe: bo to niełatwe zadanie. Nie wiemy z pewnością, kto się tej pracy podjął, i jak ją sumiennie wykonał. P. Lesser rysował kilka portretów królów polskich z grobowców na Wawelu, inne zbierał ze starych i autentycznych obrazów i miniatur; najdawniejsze piastow-

skie postacie są najtrudniejszem zadaniem w tém wydaniu.

— Bibliografi krajowej wydawanej staraniem Ignacego Kłukowskiego wyszedł zeszyt V. i o prócz katalogu książek polskich wydanych w r. 1856 i 1857, bibliografia starożytna w odcinku, obejmuje: kopię listów dwóch posłanych do cesarza tureckiego i króla perskiego. do króla hiszpańskiego Filipa: wydanie J. Januszowskiego 1586 r. Muszę gór wielkich (wierszem opis kopaliń) z 1608 r. Broszura M. Reja z 1543 r. w ostatku pieśń J. Ł. Olasowskiego bez litery R. Zamyka ten zeszyt: „Statut towarzystwa przyjaciół sztuki pięknych w Krakowie.”

— Wierna kopia historii legionów włoskich napisana przez Henryka Dąbrowskiego. przepisana za zezwoleniem jego przez jednego z towarzyszyów broni, zanim ją złożył w bibliotece b. Towarzystwa Przyjaciół nauk, znalazła się w prywatnem zachowaniu. Dzieło to, jak wiadomo, pisane jest w języku francuskim, a przeplatają je gdzieniegdzie dokumenta po włosku.

— Zeszyt XIII i XIV dzieła: „Wzory sztuki średniowiecznej”, wyszły z druku i obejmują: Z pomotyfkau Erazma Ciołka: 1. koronacya króla Aleksandra Jagiellończyka. 2. koronacya królowej. 3. Król ukoronowany siedzący na majestacie w pośród téjże katedry. 4. Hołd królowi składany. W wieku XV i na początku XVI (pisze E. Rastawiecki w tekście objaśniającym ryciny) sztuka zdobienia ksiąg rękopiśmiennych pergaminowych malowaniami miniaturami, z niepospolitą odznaczaniem uprawianą, była w Polsce, a zwłaszcza w stolicy kraju, w Krakowie. Wiele drogocennych tego rodzaju zabytków poszło już w niepowrotną zatrutę, czy to

zniszczeniem czasu i niedbałości ludzkiej, czy zdarzonymi pożarami lub przygodami innymi. Z tych przebiegów, które pomyślniejszemu szrądszeniu dochowały się u nas dotąd, a przesyłamy do kilku krajowych samodzielnym księżom, szczególnie stają się dziś onych ubogaceniem, powzięcie można nieplonne przedsięwzięcie, jak dalece dawniej rodu tej sztuki malarskiej znamieniem był w kraju naszym rozwinęty, świetnego nawet dostąpił udoskonalenia. Tak z czasów krótkiego panowania króla Aleksandra, z samego początku początku XVI wieku (r. 1501 — 1506) mamy dotąd dwie najwyższej wartości pergaminowe księgi, miniaturami malowanymi okazale przyozdobione. Jedną z nich jest zbiór ustaw i przywilejów cesarstwa miasta Krakowa, przez pisarza miejskiego Balcera Bema sporządzony, w księgozbiórze uniwersytetu krakowskiego przechowywany, z którego wielce ciekawe obrázky poznać tu mamy z kolei oddzielnie; drugą, a ze względu na przepyszne jej malowania szanowniejszą jeszcze księgą jest tak zwany pontyfikał Ciołka z opisem koronacji króla Aleksandra.

Rękopis ten był własnością Erazma Ciołka kanonika krakowskiego, zmarłego 1522 r. w Rzymie; w następstwie czasów dostał się do biblioteki Żałuskich, skąd przeszedł do zbiorów Tadeusza Czackiego; obecnie znajduje się w jednym z samodzielnych zbiorów w Posańskim. Jeżeli pod względem sztuki zwracają uwagę ostro dane ryciny w tych zeszytach wzorów: nierównie zajmuje nas ich wartość pod względem ubiorów dawnych. W dwóch obrazkach szczególnie koronacji króla i siedzącego króla na majestacie,

mamy najwspanialsze wydatki różnorodnych stanów ubiory.

— Obywatel ziemski i literat Eustachy Marylki, idąc za danym przykładem dzieła: „Cmentarz powąskowski pod Warszawą“, samierza opisać polskie cmentarze za granicą, a przede wszystkim największą liczbę rodaków pogrzebanych mający: „Cmentarz dresdeński“. Już ryciny są prawie wszystkie przygotowane. Format i druk ma być zachowany taki, jaki jest w „Cmentarzu powąskowskim“. Gdy p. Marylki chce pracą swoją dopełnić niejako pominięte dzieło. Zwracamy uwagę szanownego ziemka, że powziawszy tak piękną myśl, powinien ją w szerszych rozmiarach uzupełnić, dodaniem wspomnień o tych, co i gdzieindziej pochowani zostali. Z dwóch takich opisów cmentarzy wspomnianych, złożyłby się tom jeden objętości: „Cmentarz powąskowski“: bo powzięliśmy, żeby sam dresdeński wystarczył na księgę in-4to, przeszedłoby stronic 200 obejmującą. Szesnaście rycin ma zdobić opis cmentarza dresdeńskiego: wiodły znalazłoby się pomników na cmentarzach Paryża. Czy spełni racjonalną tu myśl przez nas p. Marylki, czy ograniczy się tylko opisem cmentarza dresdeńskiego, zawsze równie mieć będzie prawo do naszej wdzięczności, bo nie wątpimy, że wiele nieznanych postaci z ukrycia zapomnienia wyprowadzi: wiele da nam szczegółów nowych, które zubożają karty dzieł narodowych. Wszelkiej pomocy i zyczliwego współuczucia może się spodziewać szanowny obywatel czy to w udzieleniu potrzebnych wiadomości, czy nawet we spół — pracownictwie.

Za przykładem pominiętego dzieła Adam Kirkor w „Przechadzaniach swoich po Wilnie, de-

dał opis cmentarzy tego miasta, i podał życiorysy niektórych rodaków speцыwujących na nich. Spodziewamy się, że tę pracę następnie uzupełni, bo co udzielił jest bardzo małą oszatką całości, a godnej pióra troskliwego badacza.

Wydanie „Cmentarza powąskowskiego“ składa się z 860 egzemplarzy: z XII zeszytem kończy się wedle prospektu prenumerata. Obfitość materiałów zagięła wydawcę, że tekst mający obejmować w 2 tomach arkuszy 48, powiększył o 18 arkuszy druku; gdy jednakże ważnych zasobów, rzucających niemało światła na ostatnie czasy, pomimo tego powiększenia, pomieścić nie zdołał, a wielu rodaków, którzy trwale na kartach dziełw naszych zapisali swe imiona, spoczywa i na innych cmentarzach: postanowił dodać tom trzeci, obejmujący dopełnienie Cmentarza powąskowskiego, i uzupełnienie życiorysami tak speцыwujących w ziemi jak w katakumbach, a zarazem dołączony opisy cmentarzy: Świętokrzyskiego, Prąckiego, przy ulicy Leszno, Willanova, Czarniakowa, Bielani i innych wysznał. Tym tomem zakończy swoje prace, której lat dziesięć poświęcił. Znajdą się tu niezane dotąd wiadomości, które głównie czerpał tak z archiwów rządowych jak prywatnych, i z żywego słowa tradycyi. Tom ten wyjdzie równocześnie z XII zeszytem i oddzielnie nabytym być może.

— Księgarz Bernstein przygotowywa dalsze zeszyty: Klejnotów poezyi polskiej. Nakładem S. H. Mersbacha wyszły „Pamiętniki Bartłomieja Michałowkiego od roku 1786 do 1815, ogłoszone przez Henryka hr. Rzewuskiego w 5 tomach. Pierwszy ich ciąg ogłosił drukiem B. M. Wolff księgarz petersburski we

3 tomach: ośm więc tomów składać będzie zupełną całość, lubo i każdy oddział stanowi odrębną całość. Spodziewać się możemy, że nowa ta praca autora „Listopada“ znajdzie pokup. Wiele tu szczegółów pokazuje, że z tych pamiętników czerpał autor zasoby tak do „Soplicy“ jak i do „Listopada“. Pamiętniki B. Michałowskiego, w wielu ustępach mają wartość historyczną, i ta strona ich wartości da im niewątpliwie upowszechnienie.

— J. I. Kraszewski pisze powieść p. n. „Staropolska miłość“, Józef Korzeniowski zabiera się do napisania dramatu historycznego „Jana z Tęczyna“. Przedmiot to godny autora „Górali Karpackich“ i „Andrzeja Batorego“: tym więc, gdy w znaniej powieści J. U. Niemcewicz nietrzymał się ściśle historyi co do losów głównego bohatera, zostawił otwarte pole dla talentu dramatycznego. Nie wątpimy, że ze wszystkich najlepiej podoła J. Korzeniowski temu pięknemu zadaniu.

POZNAŃ. Nakładem L. Mersbacha wyszła rozprawa Łacińska Władysława Nehringa o życiu i pismach Reinholda Heidensteina (*De Reinholdi Heidensteinii scriptis historicis. Poznaniae 1857* 8o str. 47) Reinhold Heidenstein potomek familii frankońskiej urodzony w połowie XVI wieku w Gdańsku siojca Bernarda i matki Anny Krokowskiej, wykształcony zagranicą pełnił urząd sekretarza najpóźd przy Albercie Fryderyku księciu pruskim dalej przy Janie Zamojskim a następnie od roku 1582 do 1612 przy królach Stefanie Batorem i Zygmuncie III. Otrzymał w r. 1585 indygenat polski posiadał wioskę Solęcin (dziś Załęże zwana) koło Gdańska, gdzie umarł r. 1620. Zostawił w języku łacińskim:

Opis wesela Jana Zamojskiego z Gryszeldą Batorową drukowany 1583 (nieśtychiasie rsadki). Żywot Jana Zamojskiego dotąd niewydany (znany tylko z przeobrażenia polskiego przez Bohemolca). Prawo niemieckie pruskie, drukowane w Toruniu 1599 i później kilkokrotnie, Obowiązki i urzędy kanclerskim, drukowane w Brunsbergu r. 1610. Najważniejszym Hajdensteina dziełem jest Opis wojny moskiewskiej przez Stefana Batorę prowadzonej, wydany w Krakowie r. 1584 z poprawkami samego króla i Jana Zamojskiego, Wzmocniony r. 1590 przez Henryka Raetel na język niemiecki. Pomimo, iż poselstwo moskiewskie domagało się spalenia tegoż dzieła, było ono jednak kilkakrotnie przedrukowane. Sam autor pomagał w tym znacznie swe dzieło, dodawszy oras nowych sześć ksiąg i dociegnawszy dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta, aż do r. 1602 zamierzał r. 1617 uskutecznić nowe wydanie, które dopiero r. 1672 syn jego Jan Heidenstein kasztelan gdański w Frankfurcie am Mainem bardzo niedbale i z wieloma błędami księzamiłotok oży i treść rzeczy ogłosił. Krytycznemu rozbirowi tej historycznej pracy Heidensteina (która Albertrandemu w dziejach panowania Stefana Batorę za główny wątek śledziła i która obecnie w przekładzie polskim nakładem Wolffa w Petersburgu wychodzi) poświęcił p. Nohring główną część swego piśmka starając się przyznać mu wyższość nad rocznikami Solikowskiego.

— Tamże wyszła też rozprawa Leona Czaplickiego o żywocie i piosnach Jana Dantyska biskupa warmińskiego sławnego poety łacińskiego i posła do dworu hiszpańskiego od króla Zyg-

munta I (*De vita et cernimibus Joannis de Curis Dantici*).

— Zupański wydał nową pracę Lelewela: *Cześć Batorowicza: Słowian i Polaki*. — Spójniwy ten badacz rozbirowa krytyczniam wszystkie mitologiczne podania historyków, a mianowicie, i te najważniejsze strony tej pracy, zastanawia się nad zabytkami pogaństwa słowiańskiego wydebytemi z ziemi lub przechowywanymi się po zbiorach.

Wiedeń. Dr. Ignacy Hanns wydał w Wiedniu po niemiecku rozprawę in 4o: *Rużca o ruzach słowiańskich ze szczególną uwagą na starożytności runiczne O-botrytów, tudzież na głągolicę i kirylicę*. Jestto przedruk z czasopisma wydawanego przez c. k. akademię umiejętności „Archivum do znajomości historycznych źródeł austriackich“. Rozprawa Dra Hannsa zawiera 4 główne części: 1o Co pisano o runach w nowszych czasach; 2o Istota runów i główne ich rodzaje w starożytności; 3o Stosunek dawnych pogańskich znaków runicznych do późniejszych alfabetów runicznych; a 4o straż do alfabetów gotycko-kirylicko-głągolińskich; 4o Stosunek alfabetu słowiańskiego, osobliwie głągolińskiego do innych dawnych alfabetów. Nadmienię tu także możn, że 27 kwietnia Dr. Hanns na posiedzeniu towarzystwa cesarskiego umiejętności w Pradze czytał rozprawę aby dowiedzieć, że Ś. Cyril nie pisał kirylicą jak mniemają dotąd powszechnie, lecz głągolicą.

— Zeszyt 9 i 11 ostatniego tomu 1go „Oziefów powszechnych ułożonych wzorem roczników, kronik i właściwej historii z dziejopisaniem symbolicznym i geograficznym przez Stanisława Barańskiego“

(od r. 1—1000 ery chrześc.)
Wiednia 1857 druk. Zamorskiego.

— Jan Radwański wydał w Wiedniu dziełko czeskie Piotra Hubaczka — Kelińskiego: O rzeczach dotyczących się rybactwa, ptasznictwa i sadownictwa podług rękopismu z r. 1553. Pomnik ten piśmiennictwa czeskiego z XXI. wieku opatrzył przedmową i uwagami oraz podobiznami Józef Irzszek w Wiedniu.

Lipsk. Nakładem J N Bobrowicza wyszło: Wyjawienie sposobu leczenia cholery bez wzywania lekarza oraz sposobu uchronienia się przed nią przez Marcellego Dłużniewskiego podług instrukcyi Dra Art. Lutze z dodatkiem artykułu L. Marchant przez J. Podwysockiego. Lipsk 1857. 12o str. 80. Podług dziełka powyższego mają być ewemi zbawieniami środkami: Miedź (cuprum) i Ciemiérzycia biała (Varatrum album) w dozach homeopatycznych.

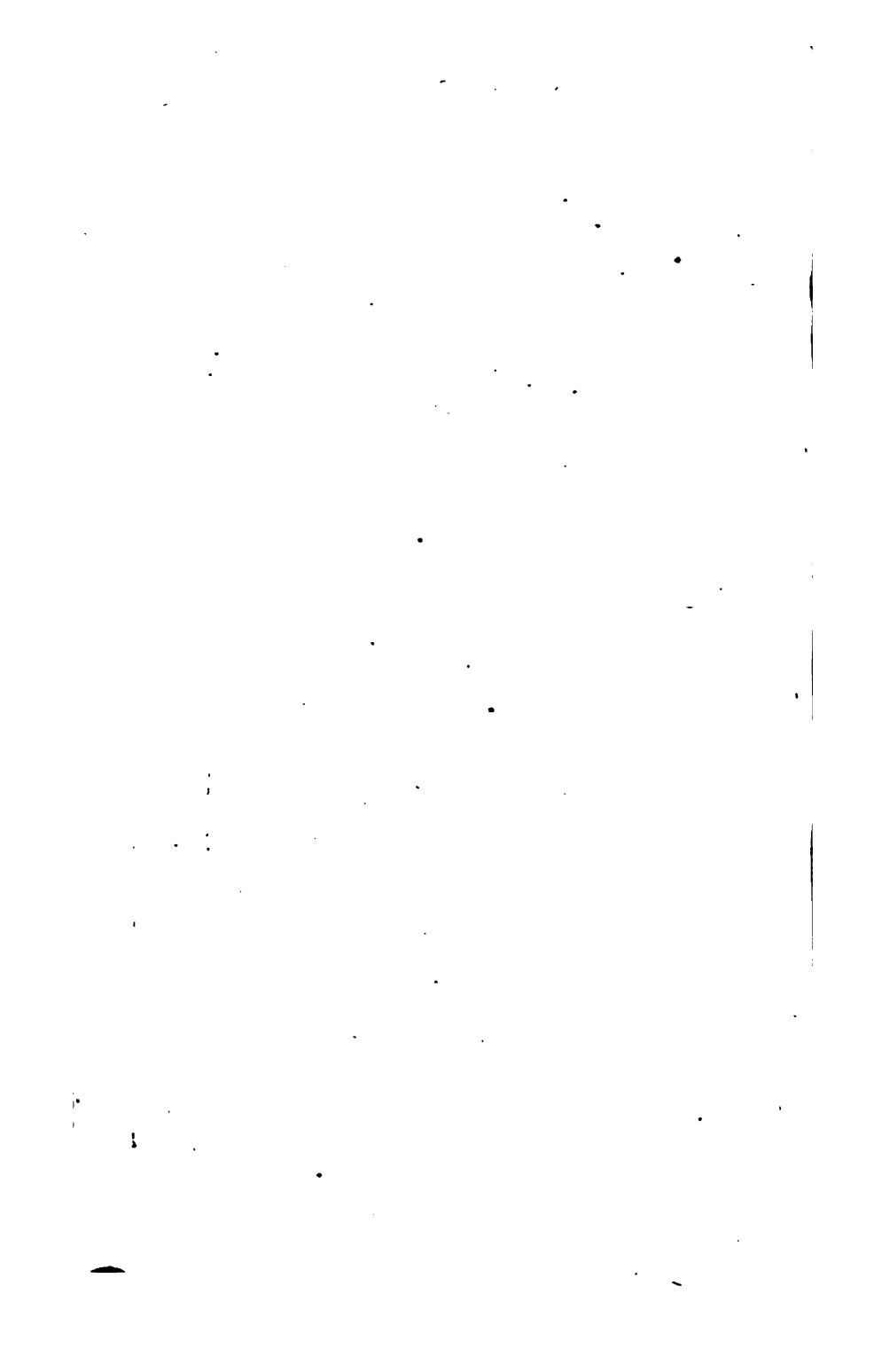
Berlin. Prof. Pietraszewski wydał drugi, gruby zeszyt znakomitęj i mosołej swojej pracy: *Zendavesta* czyli *Zendasta*, *Zoroastrowa*. Wszędzie indziej, dziełko podobne przynoszące szeszyt całemu narodowi, byłoby wyszło nakładem rządu, towarzystwa uczonego lub prywatnego miłośnika nauki; bo wiadomo że księgarze nie lubią nakładać na

książki dostępne tylko uczonym; u nas sam autor wziął ten ciężar na barki spodziewając się że znajdzie pomoc o tyle, że przynajmniej nakład się powróci; pracę wieloletnią nagrodzi własne sumienie, i to najcenniejsza nagroda. — Cena tego zeszytu 10 talarów, jeżeli kto kupuje zeszytami; całe zaś dzieło zapłacone z góry kosztuje tal. 30 sześć grubych zeszytów składa całość *Zendasty*.

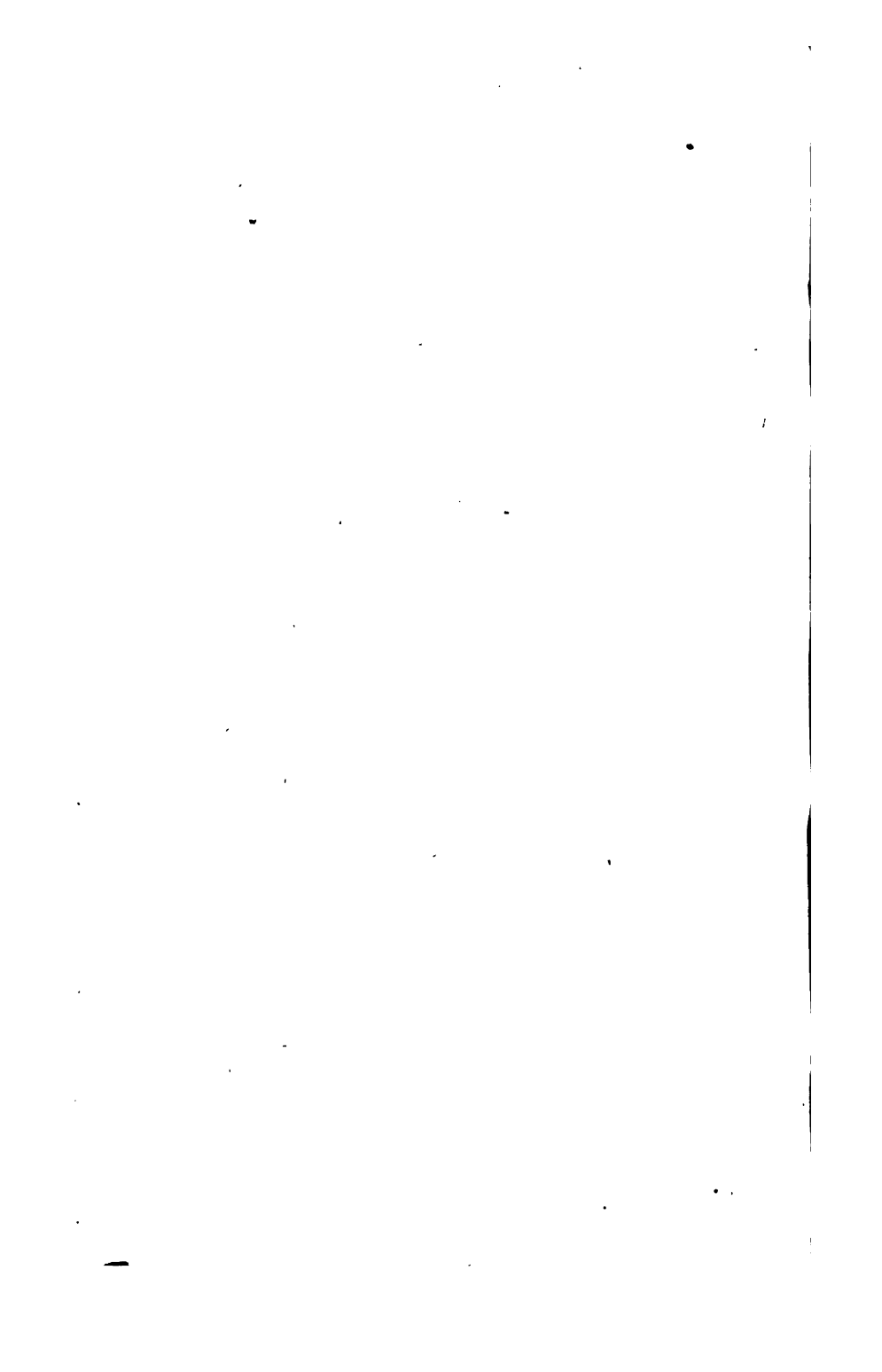
— Zaany z pism swoich publicystycznych w języku francuskim Karel Forster wydaje teraz w Berlinie dziełko, oryginalnie przez siebie po polsku napisane pod tytułem: *Reut oka* na ostatnie pisma polityczne-filozoficzne Guizota. — Cena pro:umeraty za tom. talar jeden.

Wrocław. U Wilhelma Bogumiła Korna wyszła powieść jak stoi na tytule: *niesmysłona*, pod napisem *Zawiedzione nadzieje* Autor niewiadomy; rzecz jednak każe się domyślać że przez biegle pióro skreślona.

Buda. W r. 1856 wyszła w Budzie węgierskiej historia Prawodawstw słowiańskich W. A. Maciejowskiego w przekładzie serbskim uzupełniona, uwagami dotyczącymi się prawodawstwa serbskiego przez Mikołaja Kraszyca nakład Matcy Serbskiej.

Czerwiec — 1857.

O UNII W POLSCE

przez HELLENIUSA.

Zbawiciel nasz Jezus Chrystus dla odkupienia rodu ludzkiego, swoją boską naturę połączył z ludzką, stał się uczestnikiem cierpień, boleści, śmierci człowieka, aby wzajemnie uczynić go uczestnikiem wiekuistej chwały, do której jedyną drogę zostawił nam w nauce swojej i prawdzie objawionej. Zbawiciel dał nam żywot i prawdę niewyluczając nikogo, wszystkich równymi uczestnikami swęj chwały i zbawienia uczynił. Przyrzekłszy nam drugie przyjście swoje w dzień sądu ostatecznego, po dokonanej ofierze w niewymownej męce swojej, do niebios wstąpił; a i w odejściu nie zostawił nas sierotami. Wybrał bowiem Apostolów, którym dał nadprzyrodzoną moc, dar Ducha świętego, którego ludzie z natury urodzenia, mocą zdolności, pracy, i cnót nawet, mieć nie mogą. Bo tylko Apostołowie, tym nadprzyrodzonym darem z niebios po Zmartwychwstaniu Pańskim byli obdarzeni, z mocą przelewania tego daru przez poświęcenie, następcom swoim. Chrystus zaś sam do dnia powtórnego przyjścia swego obecnym jest Osobą swoją w Przenajświętszym Sakramencie. Mocą tego nadprzyrodzonego daru Apostołowie i ich następcy, mając pojęcie wiekui-

stój prawdy przez Zbawiciela objawionej, strzegą jej nieskazitelności, i świętą, niezmienną, taką, jaką Chrystus objawił, chroniąc jej, udzielając całemu ludzkiemu rodowi. Chrystus jako jest prawdą i żywotem, przeto Apostołowie i ich następcy z daru Ducha ęgo rozdzielają żywot ten wiernym, poświęcając chleb i wino, który mocą ich słowa, staje się Przenajświętszym Sakramentem, dusz ludzkich żywotem. Apostołowie i ich następcy to jest biskupi i kapłani, mają moc udzielania prawdziwego ęwiatła i pokarmu to jest: słowa Boęego i Przenajświętszego Sakramentu. W nieograniczonę miłosierdziu swojęm Zbawiciel nasz Jezus Chrystus, będąc Bogiem i człowiekiem, przeto każdego z nas Stworzycielem, Ojcem, do tego przyjacielem i bratem; udzielił moc odpuszczenia grzechów, i zjednania miłosierdzia Boęego za pośrednictwem ofiary niewymownej męki Pańskiej. Tę moc Apostołowie i ich następcy sprawują. Nie doęe na tem, zostawił jeszcze tu na ziemi aż do końca wieków, żyjącego namiestnika swego i zastępcę z Apostołów wybranego Piotra i jego duchownych potomków. Piotra i jego następców aż do końca wieków uczynił opoką, fundamentem na którym zbudował Kościół swój. Apostołowie i ich następcy biskupi i kapłani obdarzeni przez poświęcenie mocą nadprzyrodzoną Ducha ęgo, do spełnienia łask pomienionych; i całe zgromadzenie wiernych stanowi Kościół zbudowany na opokę, która jest: Piotr i jego następcy. Ten Kościół jest powszechny, bo Zbawiciel przyjął naturę ludzką dla zbawienia wszystkich ludzi; jest jeden, jak jeden jest Bóg, jeden Chrystus, jedna prawda. Nie ma przeto kościoła Wschodniego, Zachodniego, tylko jest jeden Kościół Chrystusowy, na Piotrze rzymskim biskupie oparty, i fundowany, chrześcijański, powszechny czyli katolicki-rzymski, zarówno na północy, zachodzie, wschodzie, i południu jednocześnie na całej kuli ziemskiej rozpo-

starty, opowiadany w Rzymie i Jerozolimie. Ani jedną z tych prawd wiecznych odmienić nie wolno, a kto ją zmienia, prawda zostaje zawsze w Kościele, a sprzeciwiający się jej, w upadku. Byli tacy jedności w Chrystusie przeciwnicy, którzy Bóstwu Chrystusowemu zaprzeczyli; byli tacy którzy niewierzyli przytomności jego w Przenajświętszym Sakramencie. Cóż dziwnego że się i tacy znaleźli co pierwszeństwa Piotrowi, opocę Kościoła tego zaprzeczyli. To sprzeciwienie stało się ich błędem, odszczepieństwem, a Kościoła jednego, prawdziwego, niezmiennego, który stoi na Piotrze i stać będzie na wieki. Uznanie Piotra i biskupów rzymskich jego następców głową Kościoła, nie jest z czasów późniejszych, lecz wprost od Chrystusa Pana pochodzi: „Paś owieczki moje. Ty jesteś opoką, na której zbuduję kościół mój, bramy piekielne go nieprzemogą!“ — Jako rzekł, błogosławiąc chleb, „to jest Ciało moje, czyńcie na pamiątkę moją“ — i chleb błogosławiony czasu ofiary. staje się Ciałem Jego; tak i słowa Zbawiciela Piotr stał się głową Kościoła i fundamentem wiary. Paweł śty apostoł narodów, który przedstawiał nawrócenie powszechne ludzkości całej, zawsze był z Piotrem, stał przy nim jako przy fundamencie wiary. Wszędzie czytamy Piotr i Paweł razem umęczeni i pogrzebani. W dziejach apostoelskich Rozd. XV zaraz widzimy Piotra głową Kościoła. Gdy były o obrzezanie rozterki, żaden z Apostołów tej trudności rozwiązać nie mógł. A powstawszy Piotr śty (słowa Dziej. Apost.) rzekł: „Mężowie, bracia wy wiecie od dawnych dni, obrał Bóg między nami, aby z ust moich słuchali poganie słowa Ewangelii i uwierzyli.“ „Czemuż — mówi dalej Piotr śty: kusicie Boga chcąc włożyć jarzmo na szyję którego, ani my, ani ojcowie nasi, nie mógliśmy nosić. Przez łaskę Jezusa Chrystusa wierzymy że będziemy zbawieni, jako i oni.“ i zamilkło wszystko mnóstwo. W ten sposób

wszyscy poganie, wszystkie narody przez stolicę piotrową zostały nawrócone; przez biskupa rzymskiego ęgo Sylwestra, w osobie Konstantyna Wgo, biskup rzymski nawrócił cesarza, z nim całe państwo rzymskie, i wszystkie narody. Religia chrześcijańska wyznawana w ukrytości, w męczeństwie, stanęła na szczycie stolicy świata całego, mając u stóp swoich najpotężniejszą władzę, ogarniającą całą niemal wówczas znaną społeczność ludzką. Jak Chrystus rzekł Piotrowi: stań się opoką Kościoła mego, i stało się; jak Piotr rzekł: „obrał mnie Bóg aby poganie z ust moich uwierzyli Ewangelii.“ Stało się z ust następcy jego biskupa rzymskiego ęgo Sylwestra; uwierzyło cesarstwo, co znaczyło, wszystek świat wschód i zachód, cały świat starożytny uwierzył. Jeden kapłan, jeden biskup następca Piotra ęgo, postawił w szczytnym tryumfie Kościół ś.

W Kościele powszechnym były sobory, złożone z biskupów całego chrześcijaństwa, na których pisały się ustawy kościelne, urządzenia prawa, objaśniała się nauka; zasad wiary nie tknięto, bo te przez Zbawiciela były objawione. Jakoż sobory te ustanawiać nie mogły, ani tajemnicy Sakramenta, ani przewodnictwa i naczelnictwa Piotrowego, to ustanowił Chrystus tylko, a sobory wyznawały i opisały dla ludu wiarę w prawdy przez Zbawiciela objawione. Sobory te nie mogły być zwolywane tylko przez głowę kościoła, a ustawy jego miały moc, gdy były przez Ojca ęgo. zatwierdzone. Byli tacy którzy się bałamucili soborami, przyznając im władzę w kościele. Kościół od Chrystusa pana jest ufundowany i oparty na widomym Jego zastępcy namiestniku, wszystkich biskupami i kapłanami rządzącym i strzegącym wiary ich. Ten zastępca daje poświęcenie biskupom, ci kapłanom; on zarządza i zatwierdza ustawy wszelkie kościelne; on obdarzony darem nadprzyrodzonym nieomylności w wierze stój. Sobory przeto jako są zgroma-

dzeniem biskupów, winny być zastępcy Chrystusa Pana Piotrowi biskupowi rzymskiemu, Ojcu świętemu, uległe. Nietylko Piotr był głową Kościoła biskupstwo w Rzymie fundował, i był pierwszym Ojcem i głową Kościoła i biskupem rzymskim, ale i inni Apostołowie także fundowali biskupstwa: Ś. Marek był biskupem alexandryjskim, Ś. Jakób jerozolimskim, Ś. Tomasz założył biskupstwo w Indyach. Sobór w IV wieku dopiero zwołany dla uczczenia pamiątki apostołów, fundatorów biskupstw, mianował ich następców patriarchami. Sobór nicejski ustanowił patriarchów trzech: alexandryjskiego, jerozolimskiego, antyochańskiego. Ci patriarchowie stanowili tylko stopień wyższy w hierarchii Kościoła na pamiątkę Apostołów, mieli większe prowincye w zarządzie swoim, w Synodzie pierwsze miejsca od innych arcybiskupów i biskupów. Nie stanowili żadnej przeto wyższej władzy równie jako i inni biskupi ulegali biskupowi rzymskiemu, głowie Kościoła. On był mianowany tą głową przez Chrystusa; oni przez sobór. Mianowani patriarchami, wyznawali uległość stolicy Piotrowej, jak świadczą konony tych synodów, zalecające od ich władzy apelować do biskupa rzymskiego, do Ojca ś.ś. Bez biskupa rzymskiego, bez głowy Kościoła, Kościół nigdy nie istniał i istnieć nie może. Przez trzy wieki tych patriarchów nie było, dopiero na synodzie nicejskim mianowani. Widzieliśmy że kiedy Islamizm zniszczył tę stolicę drugich Apostołów, Kościół mimo tego trwał, trwa, rozszerza się, kwitnie w innych częściach świata. Tak samo w wieku piątym biskupstwo konstantynopolskie mianowane patriarchatem, chociaż tam żaden Apostół biskupem nie był. Patriarchaty przeto na pamiątkę innych apostołów, jako wyzobiskupstwa poważane, mogą zniknąć, mogą być nowe ustanowione, bez żadnej zmiany w Kościele. Nie są bowiem żadne główną wiary zasadą, nie są tym dogmatem, który jak zwierzchność Piotra być musi nie-

tykalnym, niezmiennym i dochowanym na wieki. Papież, biskup rzymski, byłże kiedy posłuszny patriarsze? — Byłże kiedy od patriarchów wschodnich postanowiony, obierany? — Posyłałże kiedy do patriarchy ojciec ś. w rzeczach wiary o zdanie? — Gdy przyszło w Piśmie ś. tłumaczyć text trudny pytałże się Papież Biskup Rzymski kogo o rozwiązanie? szłaż kiedy apellacya od Ojca ś? We wszystkich soborach zasięwano, głoszone: *Prima Sedes a nemine judicetur*. Patriarchowie mieć zarząd nad biskupami, kapłanami i wiernymi w Patriarchacie swoim, synodów zwoływać niemogli, ani rozwiązywać trudności w rozumieniu Pisma ś. Sakrę od Ojców śś. biskupów rzymskich brać podlegli im biskupi i kapłani zawsze do Papieża odwoływać się mogli. Wschód z zachodem miał różne zwyczaje, inne formy zewnętrzne ale wiarę jedną, rząd jeden, naukę i Sakramenta jedne, jak nauczał Paweł ś. lub męczennik pierwszy, Stefan ś. Ojcowie kościoła te wiekopomne nieśmiertelne filary na Zachodzie i na Wschodzie, wielkim gieniuszem swoim i nauką, wspierali wiekiustą prawdę i wszystkie dogmata, do joty w nich niezminiając. — Śty Bazyli, śty Jan Chryzostom, śty Grzegorz Nazjareński, śty Atanazy wschodni, śty Hieronim, Augustyn, Ambroży, Grzegorz W. zachodni stoją tu na dowód. Dopiero w dziewiątym, nadewszystko w jedenastym wieku biskupi konstantynopolitańscy oderwali się od uległości stolicy apostołskiej. Niepojawszy, nieprzyjmując łaski Zbawiciela, który nietylko nam obecność swoją w Przenajświętszym Sakramencie, ale i żyjącego zastępcę zostawił, wielkie Jego dzieło i zbudowanie, zepsuli. Przeto nie są Kościołem wschodnim, lecz społeczeństwem chrześcian oddalonym od Kościoła. Mają biskupów i kapłanów, Sakramenta, z mocy im udzielonego poświęcenia przez Apostoły i ich następców, ale pełnej mocy dara Ducha śgo, jaką ma Kościół ś. jeden, prawdziwy katolicki, nie

mają i mieć nie mogą. Wszystkich prawd wiary przez Zbawiciela objawionej nieuznają; nie są na opoce i fundamencie Kościoła łożone przez Chrystusa położonym, postawieni; przeto nawracać ludów nie mogą, misyj czynić użytecznych i zbawiennych nie są w stanie. Nieposiadają ani doktorów, ani wielkich nauczycieli, ani dzieł znakomych; słowem walczyć, opierać się, bronić nie są w siłę. Społeczeństwo tych Chrześcian o mocy własnej ostać się nie może, dla tego na władzy świeckiej, na jej orężu, na przymusie opiera się. Raz opuszczone od niej, natychmiastby znikło, albo się w sektach i rozdziałach zgubiło. Jak ujrzymy co się nieustannie między niemi działo i dzieje. Społeczeństwo to nie ma mocy wzbudzić bożych zakonów, udzielać odpustów, ani też wpłynąć nie zdoła na losy społeczeństwa, na jego reformę i zmianę moralną. Zaledwie w pobożności mogą utrzymać pewne indywidua. Społeczeństwo to przejęło się nienawiścią dla Kościoła. Tą nienawiścią i prześladowaniem skaziło drugi dogmat: miłości przez Zbawiciela ustanowiony. Sprzeciwili się Kościołowi, na tej zasadzie, jakoby patryarchy były sobie równe, a Kościół winien być rządzony przez patryarchów sobie równych. Wedle tej zasady nie byłoby dotąd żadnego Kościoła. Chrystus pan wybrał dwanaście apostołów; więc podług tej zasady potrzebaby dwanaście apostoelskich stolic, któreby z sobą złączone, Kościołem rządziły. Przyznało sobie społeczeństwo chrześcian carogrodzkich wyższość nawet, z powodu urodzenia się i śmierci Zbawiciela na wschodzie, z powodu liturgii w starożytniejszym języku greckim, jakgdyby Chrystus pan przywiązał pierwszeństwo do miejsca lub do języka? Zbawiciel władzę oddał Piotrowi, który rzekł pierwszy: „Ty jesteś Chrystus Syn Boga żywego“ Cypryan śty mówi: „Kto jedności Kościoła bożego nie trzyma, rozumie ze trzyma się w wierze? Kto Kościołowi bożemu sprzeciwia się, kto stolicy łożonej Piotra na

„której Kościół fundowany odstępaje, rozumie że jest „w Kościele bożym? — bynajmniej.“ To rozdzielenie się i odstąpienie patryarchatu carogrodzkiego od jedności Kościoła, nie poszło z żarliwości religijnej, lecz z przyczyn politycznych, ziemskich, doczesnych. Religia stała się pozorem. Kościół katolicki założywszy stolicę swoją w Rzymie, rozwinął wpływy na całą ludzkość, zmieniając naturę ducha i stosunków towarzyskich. Do świata pogańskiego wprowadzał cywilizację, zmienił władzę panujących jaką mieli cesarze Rzymacy, władzę religijną straszną, na rządy królów uległych Kościołowi, ograniczonych prawami starców, biorących święte namaszczenie; wzbudził stan rycerski zobowiązawszy do bronienia niewinności, do rozlewania jałmużn, i różnych dla bliźnich pomocy, mających udział w prawodawstwie, we władzy krajowej. Kościół śty wprowadzał nauki, rolnictwo, i dążył do zniesienia osobistej człowieka niewoli. Tym duchem, temi nowemi prawami zmienił Kościół świat starożytny, jego ducha, jego prawa i stosunki. Wschód lękał się tego ducha europejskiego; to bogactwo możnych, ten nieoceniony skarb posiadania niewolników, chciał uchować. Czynił fanatycznie zaporę duchowi europejskiemu, duchowi chrześcijańskiemu katolickiego kościoła, aby utrzymać i zachować wszystkie pogańskie przywileje, i wszelką władzę. Świat starożytny, duch pogański zniknął w Rzymie na zachodzie; na wschodzie pozostał niewzruszonym co do wszystkich przywilejów, śrogości, okrucieństw nad bliźnim, jako co do lenistwa, od którego Kościół katolicki odwodził dla rozlicznych prac w naukach, i rolnictwie. —

Cesarstwo przeto Wschodnie postanowiło się oderwać od Zachodu, od wszelkich stosunków, następnie rozwinęło się dla tych przyczyn odszczepieństwo. Cesarstwo Wschodnie usunawszy się od Kościoła, od jego wpływów, zabezpieczyło przywileje pogańskiego starożytno-

go ducha, i wszelkie władze. — Chrześcijaństwo w Cesarstwie wschodniem było tylko formą, nieosiągającą ducha; bez wpływu, na społeczność w jej władzy i stosunkach. Kościół katolicki moralnie, duchowo zmienił świat zachodni. Pomimo oporu rozlewał wpływy na Wschód, zjednał tylu biskupów, kapłanów, którzy się z Kościołem szczerze, zupełnie zjednoczyli, wracając do pierwszjej nienadwątlenej za ojców Kościoła jedności; rozsyłał zbrojne rycerstwo, które królestwa zachodnie Latynów w Jerozolimie zakładali; wstępowali do Konstantynopola. — Chrześcianie Grecy woleli muzułmanów niżeli prawdziwych chrześcian katolików. Muzułmanie brali tylko haracz i w poddaństwo brali ich ciała, Chrześcianie katolicy władnęli duchem, w prowadzali braterstwo, naukę, znosili niewolę.

Te fakta nieszczęśliwego oddzielenia się, i odstąpienia Greków od prawdziwego Kościoła, które tyle wpłynęły na losy nasze i nieszczęścia słowiańskie od początku, przejdźmy z uwagą. —

Sobory, jak mówiłem, niemogły być zwołane tylko przez Ojca Św., miały w ówczas moc swoją, gdy ustawy jego przez Papieża były utwierdzone; na ich czynione ustanowienia: *litteras formatae, communicatoriae, canonicae, canones*, w całym chrześcijaństwie były ściśle wypełniane. Patriarchowie chociaż mieli rząd w patriarchatach, jak biskupi w Diecezjach, to zawsze ojcowie śś. Papieża, rozsyłali *stróżów miejsca*, którzy przy każdym Patriarsze, osobę ojca S. przedstawiali, i przezeń jako głowę kościoła, strzegli jedności, nieakazitelności wiary i zachowania kanonów. Tą drogą był rząd Kościoła na każdym miejscu przez Papieża sprawowany. Wszyscy biskupi są członkami Synodu, każdy z tych Synodów, prezydowany przez stróża miejsca, przez Nuncjusza papieżkiego, po nim kolejną zasiadali Patriarchowie w tym porządku: Alexandryjski, Antyochański,

Jerozolimski. Te Patryarchaty oznaczone były r. 325 na Soborze Nicejskim. Synod Konstantynopolski roku 381, Patryarchat w Konstantynopolu ustanowił, dając mu miejsce co do powagi w Kościele piąte; w zarząd oddano mu Tracyę. Czwarty Synod Chalcedoński r. 451, przydał pod zarząd prowincye Azji Mniejszej i Pontu, i Patryarsze konstantynopolskiemu przyznano w Synodach drugie miejsce, które zawsze Alexandryjski zajmował. Uczyniono to dla wpływów wielkich jakie mógł wywierać Carogrodzki biskup na chrześcijaństwo, będąc wspierany opieką przebywających tam Cesarzów. Przez ustawy tych wszystkich Soborów, władza biskupa rzymskiego jako głowy Kościoła uznana i zapisana w kanonach. Zawsze się też wszyscy po namę do Rzymu z całego Wschodu i chrześcijaństwa udawali. W 78 roku po Chrystusie Patryarcha wschodni Polikarp chodził do Rzymu do Ojca św. Anakleta, dla naradzenia się względem obchodzenia uroczystości Zmartwychwstania Pańskiego. Patryarcha alexandryjski Atanazy odwoływał się do Rzymu. Paweł Eparcha antyochijski od Cesarza Aureliusza do sądu biskupa rzymskiego odesłany. W 347 r. Sobor sardyński postanowił aby biskupi od sądów i wyroków na siebie wyznaczonych apelowali do Papieża, aby im naznaczył sędziów; tegoż Soboru, art. (3) aby wszelki biskup dopotąd nie zajął stolicy swojej, dopokąd utwierdzonym przez Ojca św. nie będzie. — Juliusz Papież zwoływał sąd na Atanazego, Innocenty na Chryzostoma Patryarchów konstantynopolitańskich. Cesarze w prawach mających styczność z Kościołem do biskupa rzymskiego się odnosili, głową Kościoła zowiąc go i mianując. R. 379 i 381 w dekretach Gracyana i Walentyniana Cesarzów powiedziano, aby biskupi wschodni, Patryarchowie, odnosili się do Apostolskiej rzymskiej stolicy, jako do głowy Kościoła. W Kodexie też Justyniana zapisano jest:

„Wszyscy duchowni są poddani biskupowi rzymskiemu, głowie świętych sług Boga“. W szóstym wieku, kiedy Jan patriarchy Carogrodzki przybrał tytuł Patriarchy oekumenicznego powszechnego, upominał go Pelagiusz II i Grzegorz zowiąc się nieinaczéj, jak sługą sług bożych: *Servus servorum Dei*; na mocy tych słów Chrystusa: „kto z was jest pierwszym, będzie sługą wszystkich“. Cesarz Fokas wydał rozkaz, aby się tak nie mianował Patriarcha Carogrodzki, bowiem Patriarchą powszechnym jest tylko *jeden*, biskup rzymski, Papież.

Stolica S. Apostolska prócz ustanowionego od Zbawiciela zarządu nad Kościołami, słynęła jeszcze z wielkich cnót Papieży, których trzydziesta pierwszych, krwią swoją męczeńską, stolicę Apostolską rzymską, po nieskończone wieki uświęciło; z wielkóją mądrości jaką się odznaczyli inni Patriarchowie i Biskupi, nakomiec z postępów, które za wpływem Apostolskiej rzymskiej stolicy czyniło chrześcijaństwo w Afryce, w Hiszpanii, Gallii, Sycylii, patriarchy dla niewiernych odszczepionych synów Kościoła, były punktem oparcia i zasadą, na której się opierając odstępowali od głowy, tém samem od Kościoła. Patriarchy zwano też apostolskimi stolicami, byli tam bowiem pierwszymi biskupami: Marek, Jakób i inni. Biskupi tych apostolskich stolic, Patriarchowie, brali utwierdzenie, sakrę, od Papieża, przez niego byli sądzeni. *Stróże miejsca* (Nuncjusze) ze strony Ojca ś. przysyłani, nieodstępowali patriarchalnych stolic, aby w nich była wiara nieskazitelna. Przez nich to zarządzili Patriarchami, jako i wszystkimi innemi biskupami. Stolic: Alexandryjska, Jerozolimska, Antyochenska wierne były głowie Kościoła, aż do swego upadku pod mieczem Islamu i odstępstwo Carogrodu postąpiły. Odszczepieństwo, które się aż jedenaścatego wieku wypełniło, niemoże być nazwane *Wschodem*, ale li tylko Greckiem, Carogrodzkim. Patriar-

chat Carogrodzki w lat 500 dopiero po Chrystusie ustanowiony, nazwany nowo wszczepioną winnicą. Żaden Apostoł biskupstwa w Carogrodzie niezałożył. Nowy Eparchat następstwa apostolskiego niemający, tem samem Ducha ś. Apostołów niepodzielał. Duma i hardość miały nim, kiedy mądrość i męczeństwo uświęcały ś. apostolską rzymską stolicę. Trzydziestu męczenników w nieprzerwanem po sobie następstwie uświęciło ją. Jako Patryarchat Carogrodzki był córką, odrodną, Alexandryjski był prawem ramieniem Kościoła. Zasiadali tam Atanazy, którego naukę przyjął Kościół katolicki; Cyprian ś. i mądry Tertulian. Pod naczelnictwem ś. Marka następców, Egipt się i Afryka nawróciły. Kościół ś. i wiara boska, tak się tam rozkwitły i umocniły, że ją klasyczną ziemią Chrześcijaństwa nazwano. Inni Patryarchowie w Antyochii, Jeruzalem, Cezarei, niedawali się uwodzić greckiemu odszczepieństwu, uznając zawsze Biskupa rzymskiego głową Kościoła. Piotr Antyochański w dziele swojem *Monumentum Ecclesiae* tak mówi: „Łaska boża nam ustanowiła ś. rzymską Stolicę głową, opoką i fundamentem Kościoła; pod Jój zarządem cztery Patryarchaty w świecie całym. Jako ciało człowieka pod rządem głowy którą jest Chrystus i Jego Następca.“ Eparchat Carogrodzki, jak go Teodoret zowie nowo wszczepiona winnica, oderwał się od Kościoła przez hardość i występki naczelników. By się przy nich swobodnie ostać mogli, odszczepili się od Kościoła od Ojca św. bo ich przez sobory hamował, sądził i karał.

„Rzymska stolica, mówi nasz Skarga w pokoju Boga chwalać, niezliczeni jój męczennicy wszystkie najazdy bałwochwalstwa przełamali; rozkoszna córka stolica Carogrodzka, w rozkoszy popędliwa, w próżnowaniu pusta, która nigdy na plac męczeński nie wychodziła, teraz dopiero niewstydy się panowanie i pierwszeństwo przypisywał, niewstydy się uwłoczyć matce pracę stra-

pionej, na służbie Boga zestarzałej, na wojnie Pańskiej wysiłonej. W lat 500 po Chrystusie postawiona, daleka od zasług Alexandryjskiej, która w stolicy starożytnych umiejętności nauk, zdołała wyższość światła Chrystusowej prawdy, utwierdzić, do dziwnej wzniosła się damy. Niemając apostolskiego następstwa ani cnót i ducha Bożego, prześladowając swoich świątobliwych biskupów, jak Chryzostoma, Bazylego, do nieuznania nad sobą głową Kościoła Ojca ś. dumą, rozwiozłością obyczajów w Carogrodzie panująca nieustannie dażyła“.

Rzym pracował nad rozszerzeniem wiary Chrystusa, w Gallii, Hiszpanii, Brytanii, był ochroną ludzkości przeciw barbarzyńcom; cywilizacją chrześcijańską dzikość najeźdźców łagodził, narody w ukształcone moralne ludzkie towarzystwa rządzące się prawem, urządzał. W Alexandryi chrześcijanie oddając się naukom tam jeszcze kwitnącym, przechowywali i przenosili do umysłów te pomniki starożytnych greckich nauk w portykach Alexandryjskich zebrane. Jak je później Islamizm przez Omara zniszczył i spalił byłyby zaginęły na wieki, gdyby Chrześcijanie Aleksandryjscy niezebrali tych pamiątek przenosząc je do Europy, stali się przeto źródłem ukształcenia europejskiego. W samem jednym mieście Alexandryi było 600 Parabolanów czuwających nad chorem, ratujących w cierpieniach. W nowo wszczepionej stolicy, której miejsca zasłużonego z pokorą ustąpiła Alexandrya, to kaczerze, to rozwiążli, w próżnowaniu karmili pychę.

Euzebiusz Nikomedyjski Aryjanów choraży, bóstwa Chrystusowego bluźnierca, potępił go sobór Nicejski; Macedoniusz Ducha ś. za Boga nie mający—potępił go sobór Konstantynopolski; niecnym Demofilas i drugi arianin Eudoksusz Nestoryusz który zasadam wiary zaprzeczał, potępiony przez sobór Efezki; Eutyches bóstwu Chrystusowemu zarzucający, przeciw któremu złożony

sobór Chalcedoński; Antynos jak mówi Skarga: Eutychesowego jadu wilk, — przeciw niemu złożony sobór piąty w Konstantynopolu. Eutychina który błędne księgi o zmartwychwstaniu ciał pisał; trzej znowu kacerze, którzy błędy swego metropolity Eutychesa utrzymywali, i złożony przeciw nim sobór szósty. Inni mający na celu osobiste zamysły, przeciw którym zwołano sobór siódmy. Jak więc złem życiem siali błędy, Ojciec sły biskup rzymski, zwoływał Patryarchów ojców Kościoła, biskupów, aby położyć hamulec herezyom, doskonałem oświeceniem ratować chrześcian w wierze, ocalić nieskazitelną prawdę i nauki objawionę. Wszystkie herezyarchów zamysły gasły bezskutecznie i niknęły, niszczyła je Boska prawica, i Zbawiciel nasz Chrystus Pan, przez Zastępcę swego w Kościele ś.

W Rzymie Juliusz wielkimi słynął cnotami, Leon IX poświęceniem się powołania, Grzegorz i Urban do najwyższego stopnia podnieśli duchowną moc Zbawiciela. Wszystkie narody chrześciańskie były złane w jedną rodzinę duchem Zbawiciela rządzoną. Jedno słowo Papieża, zrzucało królów, Ojcowie śś. byli patronami sprawiedliwości; hamulcem władzy; czego propaganda, filozofia, uczynić nie mogą. Los najbliższego i spokrewnego narodu jest obojętnym dla drugich. Władza Ojca ś. zwoływała narody, które z najpiękniejszym rycerstwem swoim leciały, oswobadzać chrześcianstwo, zasiewać cywilizacyą. To czuwanie duchowne nad światem całym, ta równowaga względnie uciemniających i uciśnionych, ten rząd Zbawiciela nad całą ludzkością, sprawowany przez starca bez siły, z mocą tylko Ducha, z mocą od Boga, znalazł fałszerzy, nauczycieli, patronów egoizmu, którzy to potępili.—Stolica Carogrodzka co do losu i szczęścia ludzkiego bezwładna, nawróciła Słowiańszczyznę, to było w czasie gdy rozdzielona z Kościołem nie była. Włała w Słowian spokojnych, braterskich, ci-

chych, zarzewie swej niejedności i pychy. Rozpoczęły się przez wieki niengaszone bratnie słowiańskie nienawiści i wojny, które wzbudziła niejedność Carogrodzka i odszczepienie się od Kościoła.

Opowiedzmy fakt tego rozerwania się, przez Focysza wykonany, który zawsze był, jak mówiłem, formą tylko. Główną bowiem treścią, źródłem rozdziału był duch, były cele państwa wschodniego, które straciło potęgę, siłę cesarzów rzymskich, stare, acz pogańskie rzymian cnoty. Przewrotność, zbytek, rozpusta, w nim panowały. Niechęć główna do zmiany życia, do prostoty, do obyczajów i uczuć chrześcijańskich; niechęć i niemoc. Do tego przy bezsilności pragnienie niezależnej od Boga władzy zupełnej nad człowiekiem, aby go utrzymać w ostatecznym niewolnictwie i ciemnocie. Zład wstręt gwałtowny do Kościoła katolickiego, do jego praw, jego ducha i tej działalności młodzieńczej, z której wytryskał żywot. Cesarstwo służąc rozkoszom, zmysłom i zbytkom, nie mogło być w Kościele i służyć Bogu i działać w Duchu ś. Trwało nie siłą, lecz przewrotnością i okrucieństwem. W Kościele świętym państwa życiem nowem, młodzieżem, rycerskiem, duchowem, rozwijają się i rosną w czynach. Państwo wschodnie, słabło, gniło, będąc starym pogańskim światem. Patriarchat grecki stał się jakby religią stanu, utrzymywał cesarstwo, i od niego Wschód zależny w stagnacyi, w życiu rozwiozłem, w przywilejach niechrześcijańskich, w władzy nieludzkiej. Odszczepieniem się swoim od Kościoła, uznał pierwszeństwo swoje i niezależność, i cesarstwo wschodnie od życia chrześcijańskiego i cywilizacyi odcinał. Przyłożyły się do tego patriarchów: występki, co zaraz opowiemy.

Michał III cesarz grecki będąc człowiekiem złych obyczajów, znosić nie mógł patriarchy Ignacego jednego z najcnotliwszych biskupów, zrzucił go samowładnie z dostojęstwa, wtrącał do więzienia. Cywilny człowiek

Focyusz został po nim patryarchą. Przełamawszy kanoniczne prawa przeszedł z świeckiego człowieka przez wszystkie stopnie, subdyakona, dyakona, presbytera, biskupa, tłumacząc się przykładem Atanazego. Ta zachodziła różnica: za czasów Atanazego, był zwyczaj, że lud wybierał biskupów, Atanazy obrany dla świętobliwości, a Focyusz dla pychy sam się mianował. Focyusz godny Eutychesa, Nestoryusza następcą od nich baczniejszy, widząc że ci na dostojenstwach utrzymać się nie mogli, gdyż Ojciec ś. ich gromił i odsadzał, postanowił uniknąć ich losu, przez zupełne od stolicy rzymskiej oderwanie się. Mikołaj Papież do całego Kościoła, do patryarchów: Aleksandryjskiego, Jerozolimskiego rozsłał odezwy, oświadczając że wejście Focyusza na biskupstwo Carogrodzkie jest nieprawne, i przeciwne kanonicznym prawom. Uznał więc rzeczywistym Carogrodzkim patryarchą Ignacego. W odezwie swojej do Focyusza, w wyrazach pełnych umiarkowania i słodyczy mówi: *nie należy samemu nie umiejąc, nauczać*. Posłał więc bullę w której uznał nieprawym patryarchą Focyusza, dołączył jednak Ojciec ś. to upomnienie: gdyby Focyusz wszedłszy na dostojenstwo przez nieprawość względnie swego poprzednika, uczynił jaką Kościołowi i chrześcijaństwu usługę, gdyby się odznaczył zabezpieczeniem Kościoła od nowo szerzącej się sekty Ikonoklastów, tedy Stolica Apostolska przyzna mu biskupstwo Konstantynopolskie. Focyusz nie bacząc na te słowa mądrości i umiarkowania odpowiedział obelgą i groźbą, do czego żadnych praw i władzy nie miał, zwołał synod swój w Bizancyum na którym zniesienie bulli Papieża Mikołaja ogłosił. Ojciec ś. zwołał wówczas sobór powszechny r. 889 z rzędu ósmy, do samegoż Konstantynopola, na który się zjechali biskupi zachodni, Aleksandryjscy i greccy. Sobór ten uznał występek Focyusza, ogłosił go w całym Kościele, jako szymatyka i

tyrana, cudożołęcę i na zawsze go od Patryarchatu odsunął.

Michał III. w tym czasie zamordowany. Bazyli wstąpiwszy na jego miejsce, Focysza wtrącił do więzienia, uwolnił Ignacego, który objął należące sobie biskupstwo. Bulgarya przyjęła religię chrześciańską z Grecyi. Bogorys król Bulgaryi, od podległości cesarzowi wschodniemu chciał się uwolnić, doznając ucisków i niewoli. Tym końcem wysłał do Rzymu, prosząc o duchownych rzymskich. Ci gdy przybyli, zaczęła się w Bulgaryi krzewić religia obrządku rzymskiego, a wschodni kapłani jednocyli się z Kościołem. Król bulgarski o oderwaniu się cywilnem od poddaństwa cesarstwu zamyslał. Bazyli cesarz oswobodził Focysza, ten wstąpił znówu na patryarchat, wygnał gwałtem duchownych rzymskich. Cesarz Bazyli, ujął silnie we władzę swoją Bulgaryą. Dla zabezpieczenia wpływów Zachodu oswobadzających prowincye i ludy, nastąpiło przez Focysza oddzielenie się zwane *Dyzunią*. Po raz pierwszy wykonany czyn ten jest sprzeciwieniem się Chrystusowi, Jego Zastępcy i całemu Kościołowi, tém bardziej nieprawy, że dla ziemskich w gruncie interesów i celów, że był wykonany przez człowieka, który nie tylko przez Ojca ś. Mikołaja Vgo potępiony, ale że i cały sobór powszechny potępił Focysza, uznał go i ogłosił w chrześciańskim świecie jako syzmatyka i tyrana.

To rozłączenie się nie było zupełne w dziewiątym wieku, bowiem po śmierci Focysza patryarchowie inni nie odstępowali od Kościoła. — W jedenastym dopiero wieku stanowczo nastąpiło rozdzielenie się *Dyzunia*. W dziewiątym wieku z Zachodu, z Rzymu przybyli Misyjonarze, wpłynąć mogli na oświecenie Bulgaryi i niepodległość téj prowincyi. W jedenastym wieku państwa w Kościele będące, rozwijać zaczęły tak wielką zjednoczoną siłę, że już dążyły do ogarnienia całego Wscho-

da, pod wpływ i moc cywilizacyi chrześcijańskiej. Wtedy zaczęły się wojny rycerskie, wojny krzyżowe. W tej epoce lękając się cesarstwo wschodnie o byt swój, rozwinęło tę nienawiść, ten spór, który odziczepienstwo wykonało. Dyzunia wysypała obronny szaniec przeciwko światłu, duchowi Kościoła, i ramionom bohaterskim rycerskich jego wojowników. Dyzunia grecy popierała na teologicznych sporach i zarzutach katolickiemu Kościołowi. Co do tajemnicy Trójcy ś. psali dogmat jedności; przeciwstawiały się Zastępcy Piotrowi, błaznili Chrystusowi, dowodząc że Duch ś. nie pochodzi od Syna. Przekonali natychmiast że odejście od Piotra i jego następców, jest odstąpieniem od wiary. Ta kwestya rozstrzygnięta jest przez Ojców Kościoła. Sądziła się być wielkimi obserwantami, zachowując wszystkie posty, jakie były od początku chrześcijaństwa. Cóż znaczą ich posty w stosunku do tyłu wigilij w kościele katolickim, tyłu suchych dni? Jaka różnica zachodzi w adoracyi Przenajświętszego Sakramentu, w cerkwi greckiej? ołtarz jest stołem, na nim w wielkiej czci Słowo Boże, Ewangelia. Zbawiciel dał nam światło i żywot, światłem jest słowo Jego, a żywotem ciało i krew Pańska. W kościele przeto katolickim nie jeden jest stół, ale dwa, te dwa związane stanowią ołtarz. Jeden na którym ewangelia, a drugi z nim związany na nim ciało Zbawiciela (w Monstrancyi). U nich wszyscy, kapłani nawet raz tylko przystępują na rok do Przenajświętszego Sakramentu, w kościele katolickim nieustannie się Nim wierni pańscy zasilają. Jaka przeto różnica Ducha doskonałości, i w Bogu ćwiczeń? Jaka różnica duszy zostającej w ciągłym z Chrystusem społeczeństwie, od tej która się ledwo raz na rok zasila? Gdzież te solenne processye i Przenajświętszego Sakramentu wystawienie—Uroczystość Bożego Ciała?—Gdzież w cerkwi dyzunickiej sobory? poprzestają na tych tylko, które się

w jednności na początku chrześcijaństwa wykonały. Gdy przeciwnie Ojciec ś. nie przestawał i nie przestaje zbierać biskupów; sobór florencki, sobór trydencki, jakież rozwinęły naukę Kościoła! W dyzunii małżeństwo kapłanów, jest przeszkodą do apostolskich prac, poświęcenia się, przywiązuje sługi boskie do miejsca, czyni je lękliwemi, ostrożnymi, o los ziemski dbałymi. Kapłaństwo na czystości oparte w Kościele katolickim jest jak by aniołem na ziemi. Nie przywiązane do miejsca, ale do Zbawiciela, i do dusz ludzkich. Ztąd tyle w Kościele ś. było wielkich zakonów, tyle missyj, tyle nawróceń narodów, tylu świętych, tyle cudów! Cóż powiedzieć o odpustach; o tych łaskach nadprzyrodzonych z nieba dla dusz w czyszczeniu, dla zjednania miłosierdzia bożego, o czem dyzunia nie wie, czego niedoświadcza. W dni te, jak wielkie zgromadzenia pobożnego ludu, kapłanów, biskupów; publicznie udzielany, bierzmowania Sakrament; wszyscy kapłani mają msze śś. kazania, nauki, katechizmy, spowiedzie, wszystko się to w solenne dni spełnia. — W cerkwi dyzunickiej, ani kazania, ani nauki jedna tylko msza ś., gdyby i najwięcej było kapłanów. Sądzą się dyzunicy być lepszemi obserwancyi, że przyjmują Ciało i Krew Pańską w dwóch postaciach, tak jak na Wieczery Pańskiej Chrystus Pan chleb i wino poświęcił. — W kościele katolickim kapłani pożywają Ciało i Krew we mszy ś., wierni w jednej tylko postaci; chcąc ułatwić Kościół żeby w każdym miejscu i jako najczęściej wierni pożywali wiekuisty chleb żywota, postanowił w jednej postaci udzielać. Albowiem gdzie jest Ciało tam i Krew. Ciało bez krwi być nie może. Kto pożywa Ciało pożywa i Krew. Te różnice zwyczajów nie stanowią różnicy w wierze. — Gdzie się tylko chrześcijanie obrządku wschodniego jednocyli z Kościołem, zwyczaje ich wschodnie, starożytne obserwancye, jako chwalebne, wszędzie były zachowane. Szło

tylko o przyznanie dogmatu doskonałej jedności z sobą trzech osób Trójcy ś. jednego Boga, o zupełną uległość Piotrowi i Jego Następcom jako głowie, o uczestnictwo łaski Bożej, od której oddalając się, od głowy chrześciance się usuwali. Nie ustalając swęj wiary na opoc nie mogli być w Kościele. Po przyjęciu tych prawd głównych, wszystkie obrządki święcie zachowano i błogosławiono. — Odprawianie jutrzni ciemnych w nocy w kościołach, przyjmowanie Najświętszego Sakramentu w dwóch postaciach; cóż zarzucić jeszcze mogli naszemu Kościołowi dyzunicy?—Czy to że liturgia ich w starożytniejszym języku greckim, że Chrystus Pan się narodził na wschodzie a nie na zachodzie. Jedna tylko prawda jest wyższa od błędu.—Pismo ś., ewangelia jednocześnie była na język grecki i rzymski przełożona. Zresztą czyli Chrystus Pan przyszedł tylko wschód zbawić? — Zbawiciel chciał odkupienia wszystkich ludzi. Piotr jeden najpierwszy pojął prawdę objawionęj łaski dla zbawienia wszystkich ludzi, bez różnicy, bez względu miejsca i narodu. Piotr pierwszy rzekł do Chrystusa: „Ty jesteś Syn Boga żywego“. Pierwszy wiarą swoją objawił bóstwo Chrystusa Pana. Opoką Kościoła Chrystus Pan nie uczynił miejsca, ziemi, miasta, ale człowieka, męża, Piotra i jego następców. Zarzucali Kościołowi dyzunicy że mają msze czytane, że ofiary sprawują się w miejscach prywatnych—lecz Kościół ś. chcąc jak najwięcej zbliżyć do uczestnictwa łask w ofierze mszy śś. spływających, dozwolił mszy czytanych, przeto w każdym miejscu gdzie niemasz nawet kościoła, w ubogiej kapliczce, słuchać mszy śś. katolicy z łatwością możemy.

Cóż mówić o czci Najświętszej Maryi Panny? Kościół ś. na jęj cześć pości soboty, odśpiewuje lorctańskie litanije, odprawia różańce, nowenny; — ustanawia bractw tyle: Szkaplerza ś., Niepokalanego poczęcia. Cóż mówić o uczynkach miłosierdzia, o ratunku ubogich i chorych?

w Kościele katolickim siostry miłosierdzia, i tyle rozmaitych bractw, zakonów, dyzunitom nieznanych.

Po wykonanej w jedenastym wieku dyzunii greckiej, przez Cerularyusza patriarchę, nie przedstawali biskupi rzymscy, czuwać nad niemi. Jeden z Papieżów Grzegorz XIII założył swoim kosztem Kollegium, dla siedm-dziesięciu greków w Rzymie, aby uczyć ich wiary katolickiej, z zachowaniem obrządków wschodnich. Rzekł wtedy jeden kardynał: „dla czego Ojcie, dla tych niewdzięczników tak wielką wyświadczyłeś fundacyą?“ Ojciec ś. mu na to: „możnali aby jedna dusza do sądnego dnia zbawiła się z tego Kollegium?“ Odpowiedział kardynał: „to pewna że się zbawi i nie jedna“. Ojciec ś. rzecze: „dla tej ja duszy fundowałem Kollegium“.

Dla zjednoczenia greków były zwoływane w późniejszym czasie dwa sobory Lugduński r. 1244, ten do skutku nie przyszedł. Drugi szczęśliwszy uzupełniony r. 1439 za Papieża Eugeniusza IV florencki, w przytomności cesarza greckiego Paleologa, patriarchy greckiego Carogrodzkiego Józefa, metropolitów, biskupów greckich z jednej strony; pod prezydencyą Nuncyusza rzymskiego Apostolskiej stolicy, biskupów łacińskich i oświeczonych duchownych całego chrześcijaństwa, spełniony wielkopomny akt Unii wiekuistego zjednoczenia pod zarządem głowy Kościoła. Ustawy soboru ósmego uznane; Focysz ogłoszony powtórnie za syzmatyka i fałszywego patriarchę. Wszystkie kwestye zobopólnie roztrąsane. Zgodzono się i połączono w jedność wiary, różnice obrzędów, zwyczajów, nienaruszające dogmatu, zostały na wschodzie zachowane. Patriarcha Józef wielkim był promotorem, obrońcą, gorącym wyznawcą *Jedności*. — Po powrocie jednak do Konstantynopola, Marek Efezki podburzył niektórych kapłanów, rozniecił zapal narodowości Greków, którzy wszelkiemu jednoczeniu się z zachodem byli przeciwni. Głos zachwalał burzliwego i za-

ślepiącego kapłana, może obalać ustawy synodu, za-
 twierdzone przez Ojca 8, przez prawego patriarchy
 Carogrodzkiego i biskupów przyjęte?—Sprzeciwienie się
 swoje Grecy oparli na zasadzie jakoby nie mogło być
 być w Kościele więcej soborów tylko siedm, przeto ósmy
 który potępił Focjusza i florencki, są nieobowiązujące
 i nieważne.—Nam objawiono jest, iż jest tylko Bóg je-
 den, Chrystus jeden, Kościół jeden, Zastępca Chrystusa
 Pana jeden, Sakramentów siedm, a zaś biskupów liczba
 i soborów, nigdzie nie jest oznaczona. Bliskie klęski,
 zwycięztwa Machometa i skutek ich, wzięcie Konsta-
 ntynopola, nie dozwoliły ustaw Synodu florenckiego wpro-
 wadzić w życie, odtąd też chrześcijanie greccy rozdzielili
 się na unitów i dyzunitów. Rozdział ten trwa dotąd.
 Unici jak zobaczymy, po większej części byli w Sło-
 wiańszczyźnie, w Polsce, jak się to niżej powie. Dyzu-
 nici na wschodzie w Grecyi, chociaż i tam była zawsze
 i jest wielka unitów liczba. Unici mają za sobą jedność
 w jakiej od początku chrześcijaństwa do Focjusza zo-
 stawali. Sobór pierwszy Nicejski, który nawet o pa-
 tryarchacie Konstantynopolskim nie wspomina, wszy-
 stkich chrześcijan do jednego łączy Kościół, w którym
 głową jest i rządcą biskup rzymski, a czterej patriar-
 chowie są w zarządzie Kościoła jego pomocnikami. So-
 bór drugi co zowie Konstantynopol nowb wszczepioną
 winnicą; czwarty zaleca Konstantynopolskiemu Eparzje
 aby wspólnie dla chrześcijaństwa pracowali, prawdziwą
 wiarę i zjednoczenie rozszerzali; ósmy potępia Focjusza
 zowiąc go drugim Judaszem, jako Judasz zerwał je-
 dność apostolską, on jedność, powszechnego, nieroz-
 wanego nigdy Kościoła.—Florencki, który co było zawsze
 od Chrystusa na wieki zatwierdzające, uznał, i potępił
 za błąd co przez dwóch patriarchów Focjusza i Ceru-
 laryusza było wykonanem. Dyzunici mają za sobą tylko
 fałszywego patriarchę Focjusza, jego sobór nieprawy

w Bismacyan, i Efezkiego Marka głos, i baryę wznie-
coną. O! dyżurnici, iż tak powiem: drudzy, którzy się
zostali po synedzie florenckim, nie tylko jak Eocynus
sprzeciwili się Ojcu s., Piotrowi i jego następcom, ale
i własnej swej eparchialnej władzy: Patriarsze Caro-
grodzkiemu i biskupom greckim którzy ustawy syno-
dalne we Florencyi przyznali, unią wiarę swoją zaprzy-
sięgli i stwierdzili.— Mówi Skarga: „Powiadacie nie po-
trzeba więcej soborów jak siedm i więcej ich być nie
może, co za nierozum! Niepotrzebny ósmy, który dyżu-
nią potępia, błędy jej okazuje, upór nieposłuszeństwa
odkrywa. Radby złodziej aby wójta i burmistrza nie
było. Nie wiedzą ci ludzie iż ten jest koniec i potrzeba
seborów aby była wykorzeniona herezya, jako złe ziele
z ogrodu, z winnicy bożej była wypłeniona“.

Słowiańszczyzna była początkowo zgodnie żyjącym
ludem, rządzącym się w każdej gromadzie starszemi,
żyjącymi w zupełnym z sobą braterstwie, od feudalizmu
była bezpieczną, to jest urządziła się naturalnie wła-
snem swoim towarzystwem bez napadu i wpływu obce-
go ludu. W innych europejskich państwach lud obcy,
zajęciawszy i napłynawszy zwycięzko mieszkańców ro-
dowych, w poddaństwo, hołdownictwo je obracał, czy-
niąc siebie stanem pierwszym, panującym. W słowiań-
szczyźnie tej klęski nie było. Inna tylko która też
zdziałała skutki swoje na ich losy, na ich rozdział z so-
bą, napad Skandynawów i Normandów. Był to czas
pielgrzymek ludów, hord, orszaków rycerskich, dziel-
nych, czerstwych, silnych, mężnych, które płynęły na
południe, zachód, zajmując kraje, prowincye, w zbytku,
w starożytnej cywilizacyi żyjące. Jak z gór śnieżystych
odrywające się szmaty na ziemię spadając, topnieją,
tak z północnych ludów żyjących na miejscach skali-
stych odrywały się to hordy, to indywidualne rycerskie i
bohaterskie i wpadały na dalekie kraje południa i za-

chodu, na Gallią, Hiszpanią spadły obce ludy, na Słowian tylko nieliczny, ale z dzielnych, rycerskich indywiduów skandynawsko - normandzki napad. Ci Normandowie, choć ich było nie wielu, odważni, dzielni, zalekli spokojnych Słowian, przerwali ich życie gromadzkie, pod ojcami jakby patriarchami rządzone, gminne. Przyszli najprzód od północnych Słowian, do osad Zaleskich, do Nowogrodzianów, Pskowianów; rychło stali się ich panami, dali początek rodzinie Ruryków skandynawskiego pochodzenia. Organizując jedynowładny rząd, coraz się dalej posuwając, dążyli do miasta słynącego w słowiańszczyźnie bogactwem, handlem, stosunkami z Grecją, to jest: do Kijowa i założyli tam stolicę. — Nietylko Nowogrodzianie, ale Polanie pod Kijowem, Drewłanie, Dulebi, pod ich mieczem i władzą ukłękli. Utworzyło się przeto w słowiańszczyźnie państwo wielkie, skupiające z sobą znaczną część Słowian północno - wschodnich; państwo Ruryków, państwo pod władzą książąt skandynawskich, państwo Normandzko-Słowiańskie, *Rusią* nazwane, państwo, a księstwo Kijowskie.

Przeciwko téj władzy walczyła na zachodzie monarchia narodowa, współcześnie z Skandynawską, Normandzką, Kijowską, utworzona pod przewodnictwem ziomków z własnego ludu wybranych: Piastów, Bolesławów. Dziedzictwo Piasta mając za ojca i króla pszczelnika, od pługą, jęło się oręża i broni, nie lękając się Normandów rycerskich; rosło w odwagę i siłę, z nimi walczyło, i częstokroć ich zwyciężało pod przewodnictwem swoich Bolesławów. — Bolesław w potomności najdalszej zwany Wielkim, potomek rodzinnej wiejskiej gminy, prawnuk pszczelnika, był reprezentantem, obrońcą, pierwotnego słowian braterstwa i wolności. Gminy rodzinne skupił w całość, utworzył państwo które ozdobił i podniósł królewską koroną. On i jego potomkowie: Bole-

slaw Śmiały i Krzywousty, rodzinnych Słowian bronili z zachodu od wielkiego Imperyum; ze wschodu od nowego państwa Normandów, które aż do rodzinnej Polski sięgało. Utworzył się przeto między jednolitą, z rodu, obyczajów i życia, słowiańszczyzną, rozdział na dwie części, od siebie różne i oddalone, charakterem, duchem, i celem swych rządów. Religję chrześcijańską obydwu państw przyjęły, królestwo Bolesławów w rzymsko-katolickim obrządku, Normandzkie Ruryków, z patriarchyatu Konstantynopolskiego, a to z powodu stosunków jakie zachodziły między Kijowem, a Carogrodem. Kijów był bowiem osadą grecką. Powtórę stosowniejsza była religia chrześcijańska obrządku greckiego, dla natury jedynowładnego rządu w księstwie Ruryków. Nowe to księstwo, nie chciało się poddać moralnej zwierzchności i władzy, jaką wywierał Kościół katolicki, nad wszystkimi, mianowicie nowo nawróconemi państwami. Ta różnica obrządku utworzyła wielkie główne rozróżnienie w Słowiańszczyźnie jednolitej, wprowadzając dwie cywilizacye, tworząc z nich dwa przeciwne obozy. Religia chrześcijańska na Ruś weszła do Kijowa głównie po Focyuszu, jednak przed zupełnym odszczepieństwem, które później za Cerularyusza było wykonanem, oderwanie się Focyusza było chwilowem, gorliwi jeszcze kapłani na wschodzie jedność Kościoła utrzymywali. Takimi byli pierwsi apostołowie Rusi, ś. Cyryl i Metody, postanowili wprowadzić liturgią w miejscowym słowiańskim języku, lecz wzbronili im tego patriarcha grecki, odwołując się do Adryana Papieża. Ten dozwolił księgi, przełożone na język słowiański; w kościele *Stae Mariae pacis* w Rzymie poświęcił, z zezwolenia apostolskiej rzymskiej stolicy. Bulla: *Omnis Spiritus laudet Dominum*, wprowadzona na Ruś z wielkim przywilejem jedynem w Kościele ofiary, i zupełnej chwały, w własnym swym naczczu. Kapłani greccy mocno się temu przeciwili zowiąca

to herezyą, mówiąc: jako Bóg jest we trzech osobach, tak i chwala Jego, w trzech tylke być może językach: hebrajskim, greckim i rzymskim. Na zasadzie tej bulli: *omnis spiritus laudet Dominum*, z łaski Ojca ś. biskupa rzymskiego wprowadzony obrządek słowiański. Przeto Ruś podwójnie się przywiązała do swego obrządku, uczuciem religijném i narodowém. Rozwinęła się w nich ile miłość ku temu obrządkowi, tyle niechęć i bojaźń ku łacinnikom, aby nie odjęli im tej narodowej ich religii. To jest najgłówniejszy dowód, że Ruś początkowo, chociaż przez jedynowładnych książąt Normandzkich rządzona, złączonych systematem rządów, związkami pokrewieństwa z cesarzami wschodnimi greckimi, następnie większą przychylnością do patriarchyatu greckiego jak do katolickiego Kościoła, za staraniem jednak śś. Cyryla i Metodego od stolicy rzymskiej była pierwotnie namaszczoną. — Drugim dowodem jest wzięcie od Rusi za patrona głównego ś. Mikołaja, który niema takiej czci w Konstantynopolu i Grecyi. Stolica rzymska po nawróceniu uczyniła go patronem Rusi, a ciało jego złożone jest w Rzymie. Dowód nie mniejszy że pierwsi apostołowie Cyryl i Metody są przez kościół rzymski za świętych uznani, jako też pierwsi umęczeni książęta: Chleb i Borys, równie i wielu pustelników peczerskiej Ławry. Kościół nie uznaje za świętych tylko tych którzy uznają wszystkie Kościoła katolickiego dogmata, są w posłuszeństwie ś. apostołskiej rzymskiej stolicy; przeto Chleb i Borys i pierwsi pustelnicy Ławry uznawali władzę Piotra i jego następców, kiedy przez Kościół katolicki między świętych policzeni zostali. Tak chociaż Normandzcy Rurykowie pragnęli wprowadzić do państwa swego religią grecką od Kościoła oddzieloną, zupełnie taką jak w Carogrodzie i państwie wschodniem, ta jednak wpływem apostołów, w początku swoim, otrzymała w Kijowie, katolickie namaszczenie. Dla tego to Ruś najpierwej

z Kościołem świętym zjednoczyła się; łatwiej od całego wschodu weszła w jedność, w jedności tej kwitła, wielkie dawała i wydała dla Kościoła katolickiego owoce, bo w pierwszym namaszczeniu swoim była katolicką, tak dalece, że jeden Ojciec ś. w bulli swojej zowie ich: *Disi Rutheni per vos totum Orientem convertere speramus.*

Pomimo jednak tego pierwotnego katolickiego przy nawróceniu swoim przez Papieża Adryana i apostołów Cyrylla i Metodego namaszczenia, kiedy w jedynastym wieku nastąpiło zupełne Grecy odszczepienie się, to odszczepieństwo wciągnęło i Ruś, która w dwunastym i trzynastym wieku aż do Synodu Florenckiego była Dyniwicką. — Po pierwszym swoim namaszczeniu katolickim, jakże święte wydała owoce! Ławra peczerska zasłynęła bogomyślnymi pustelnikami jak owi: Antoni Teodozy. Brzmiał wpuszczach leśnych dzwon ś. Ławry i niezwykle uniesieniem się ku Bogu zachwycił. Pierwsze religii chrześcijańskiej wpływy na Ruś, były w życiu pustelniozem. Zagłębienie się w Bogu, w ostrem zamknięciu, w głębokiej pieczarze, nieustanny post i modlitwa. Obrabio dobrowolnie życie podziemne, życie w grobie, naśladować pierwszych męczenników, którzy niewoleni byli w głębi ziemi ukrywać wyznanie swoje. Pierwsi chrześcijanie na Ruśi dobrowolnie taki żywot pierwszych męczenników z własnej woli i poświęcenia się wzięli. Podniosło się też w pierwszym katolickim namaszczeniu i narzecze Ruśi; pisać się w nim zaczęły księgi duchowne, świeckie; zasłynął Pra-ojciec kronikarzy i historyków Nestor mnich peczarski.

Nastąpiły w słowiańszczyźnie rozdzielonej na Polską i Ruską dwie wielkie religijne różnice, dwa rozmaite odrębne kolory, dwie barwy. W Polsce katolickiej biskupi byli to książęta Państwa, obdarzeni wielkimi dobrami, wpływali na ukształcenie prawodawstwa, mieli stosunek i życie polityczne w Państwie swoim. Wprowadzeni

do życia publicznego, aby w niém dawali przykład i utrzymywali przytomnością swoją, radą, powagą, i aby jako oświeceni z powołania swego nauczyć mogli. — Wielki zakon Benedyktynów, oddając się pobożności zakonnej wpływy swoje i życie miał towarzyskie. Założył szkoły, krzewił nauki, rozwijał i kształcił rolnictwo. W Rusi kijowskiej biskupi od wszelkiego wpływu i udziału w Państwie oddaleni. Szkoły się tam nie krzewiły, pustelnicy tylko wiodąc żywot jakoby pierwszych męczenników, przedstawiali wzory wielkiej ludzkiej pokuty. — Gdy po jedenastym wieku Dyuznia i w Rusi się wszczepiła, te owoce pierwotnego katolickiego nawrócenia i namaszczenia ponikły. Zabrakło pustelników i świętych; niestało Nestorów. Tymczasem zamiary książąt Normandzkich Ruryków prędko swój koniec wzięły. Podziały na drobne księstwa osłabiły siłę Wielkiego księstwa Kijowskiego sięgającego od Pskowa i Nowogrodu do Lublina; wojny wzajemne między sobą i kłótnie coraz je rujnowały; przyłączył się zwyciężski oręż królestwa Piastów; wpływy Węgrów, pogromcy oraz Litwy; dotego straszny miecz Tatarów, dotyla to nowe i wielkie Państwo strapiły, iż jako się szybko rozwinęło, tak trwało chwilowo, a między Dnieprem i Bugiem zniknęło zupełnie. Księstwo Bolesława uległo tymże rozdziałom, a z nich prawicą Łokietka do pierwszej wróciło jedności, i wyrosło w potęgę jednocząc się z Litwą. Książęta Rurykowie w Czerwoniej, Białej, Czarniej Rusi i w Kijowie panować przestali. Część więc Rusi od władzy ich oswobodzona stojąc obok nowej potęgi polsko-litewskiej z nią się zlała. Wszystkie przywileje służące Polakom Kazimierz W. zapewnił Czerwoniej Rusi, a Władysław Jagiełło krajom Wołynia, i Podola ciągnącym się od Bugu do Dniepru. — Do tego połączenia się wiodło bezpieczeństwo od Tatarów, i wielki nieoszacowany przywilej szlachectwa polskiego,

do którego Rusini przypuszczeni zostali, tak że dziś połowa rodzin szlacheckich pochodzi z Rusi, przyczem zostawiono im wolność zatrzymania religii i narzecza. Co do praw najmniejszej między Litwinami, Rusinami, Polakami niebyło różnicy. Z panowaniem książąt Normandzkich i ich system się zakończył. Za czasów Gedymina książęta Kijowscy zginęli w bitwie, *Ultimi principes Ruthenorum*; książęta Rurykowie zostali jednak w Słowiańszczyźnie północnej za Dnieprem, mieli tam swoje księstwa, swoim systemem rządzone, które w jedno wielkie księstwo połączyli, i tam się nieznacznie umacniali. Można powiedzieć, że na to zawarli się wpuśczeni północnych Słowian, i otoczyli niewidzialnością dla świata, aby wytrwać w sobie system, pewną zasadę, z którąby przejść mogli do celów swoich i skuteczniej i trafniej. Później wystąpili też z jednowładztwem dawnym, lecz już bez podziału, zjednowładztwem ukrzepionem pewną religijną potęgą i siłą jakby duchowo-moralną, która przez wieki w wielkim ich księstwie rozwinęła się w religii. Tymczasem Czerwona, Czarna, Biała Ruś i Kijów, stały się polskimi. W tej Rusi najpotężniejsi, najdzielniejsi, najbogatsi byli książęta Ostrogscy, rzeczywisci władcy tego kraju, pochodzili bowiem z książąt panujących. Od Kijowa do Lwowa niemal rozciągały się ich dziedziczne włości. Przyjęli przywilej czyli klejnot szlachectwa. Przywiązali się do praw korony z największym poświęceniem się i zapalem. Książę Ostrogski znak książęcy, ś. Jerzego, wspólny panującym Rurykom, w rodzinie swojej zniweczył, czem objawił, że jest już tylko polskim szlachcicem. To wcielenie się i przyłączenie książąt Ostrogskich było tryumfem dla Polski, i wcieliło do jej praw i narodu Ruś całą. Odtąd król polski tytułował się: Wielkim księciem ruskim. Najznamienitsi Rusini: Ostrogscy, Koreccy, Zasławscy, Wiśniowieccy, Zbarazcy, byli to najpierwsi oby-

watele Rzeczypospolitej, Hetmani wieley, obrońcy jej praw, najwaleczniejsi żołnierze. Oni stanowili to nowo wzbudzone rycerstwo, które prześcigło i przerosło rycerstwo koronne i litewskie. Poparci do tego byli sympatją ludu; walezyli też zacięcie z Księstwem Wielkim, częstokroć na własne imię. Nie Polacy albo Litwini, ale Rusini polscy byli nieprzyjaciółmi Wielkiego Księstwa; jako: książę Ostrogski pod Orszą, Roman Sanguszko zwycięzca pod Ułą. Z Rusi Czerwonój wystąpiły i zajęły na świeczniku Rzeczypospolitej pierwsze miejsca rodziny: Zamojskich, Żółkiewskich, Potockich, Sobieskich i inne. W tem zjednoczeniu się prawodawczem, cywilnem, obywatelskiem, była jednak różnica religijna. Cała Ruś polska wyznawała religią grecką w słowiańskim obrządku, dyzunicką pod zwierzchnością Metropolity kijowskiego.

Od początku przyjęcia wiary cała Ruś religijnie była zjednoczoną pod władzą kijowskiego Biskupa, a i Wielkie Księstwo za Dnieprem w zarządzie pod dachowną władzą Metropolity Kijowskiego zostawało. Przez Kazimierza W. to zachowanie całości ich religii i obrządku najsilniej było zawarowane. W Horodle r. 1418 nastąpił akt zapewniający, iż swoją Dyzunicką wiarę *fidei graecam*, Ruś niezaprzeczenia, niezachwianie mieć będzie. O Unii, Unitach nie było wówczas wspomnienia, ta Unia bowiem Horodelska uprzedzała Florencki Synod.

Przed powagą jaką nadały prawa, ustawy, powszechnego Synodu, władze krajowe nienaruszały, lecz przeciwnie strzegły całości praw obrządku wschodniego na Rusi. Synod Florencki nastąpił w r. 1439; — był na nim Metropolita całej Rusi, kijowski Izydor. W jej imieniu wraz z Patriarchą Unią przyjął i podpisał. Wróciwszy na Ruś krzewić ją silnie rozpoczął.

Ballada Unionis w Sborniku ruskim jest zapisana; później Posiej Metropolita całej Rusi z tego shornika dosłownie ją wypisał. Z Rzymu od Stolicy apostolskiej były pisane listy do króla (które Albertrandy wynalazł w bibliotece Barberyańich) „jako z woli powszechnego Kościoła nastąpiło wiary greckiej, zaprowadzonym katolickim Kościołem zjednoczenie się, przeto oddał duchowieństwo ruskie pozostać ma pod przewodnictwem jednego Metropolity, ulegając i oddając się do głowy Kościoła, z tym Kościołem w jedności zastawać bógdnie na wieki“. X. Cypryan Żochowski Metropolita Kijowski, cytując w Kalligium kłóskakiem dokument Izydora Metropolity Kijowskiego do Wojewodów i Starostów z Chelma wydany wyżej, aby duchowni od nikogo krzywd nieodzawiali. Pismo jego od tych się słów zaczyna „Błogosławieństwo Izydora Metropolity Kijowskiego całej Rusi od boku Stolicy apostolskiej Legata — kończy temi słowy: jesteśmy teraz za łaską Bożą zjednoczeni bracia chrześcijanie Łacinnicy i Rusini“. Unii przysięsionej z Florencyi wszystkie Rusini nieprzysięgli, oddali się podzieliła Rusi religijnie na Uniatów i Dynastów. Uniaci wybierali Metropolite, któremu Ojciec św. przysyłał Sakrę; a ci, którzy przy Unii być niechcieli, mieli swego Metropolite drugiego w Kijowie. Było więc dwóch już w Polsce Metropolitów Kijowskich: Uniaci i Dynasticki. Rozpoczęły się odgad walki przez duchowne asymmetria i pisma. Z jednej strony stawała gorliwość katolicka, a z drugiej upór Dynastów stać siłą. Kawa pancerka była jakby węgielnym kamieniem, na którym opierali się Dynastici. Uniaci mieli pomoc w świątobliwych ludziach, w wyższej nauce i doskonałości. — Później utworzone bractwo popieczętowało Dynastia. Uniaci nigdy do oręza się nieudawali, cierpieli męki, życie tracili, Boską siłą i mocą się krzewili. Wielkie księstwo Moskiewskie, stanowiąc ustaw Synodu Florenckiego Unii

św. nieprzyjęło. Odstąpili Metropolity Kijowskiego, a z Dyzunitami polskimi pod Metropolitą kijowskim związku nie mieli; zupełnie się sami u siebie tak w sprawach Państwa, jak i w Religii bezpośrednio rządząc. Od Synodu Florenckiego Ruś religijnie pod jednym zarządem Metropolity Kijowskiego zostająca, rozdzieliła się na trzy części: na Unitów, Dyzunitów, i wyznanie prawosławne, panujące w Moskwie. Starzy polacy, katolicy, nazwali ją syzmą. Wielkie bowiem księstwo zerwało z Patriarchą greckim i Metropolitą kijowskim wszelki związek; zostało bez żadnej prawej władzy i zwierzchności duchownej. Ztąd Rusinów polskich nieprzyjmujących Unii, ale utrzymujących tradycyjnie Metropolitę kijowskiego i odnoszących się do Patriarchy mianowano Dyzunitami, a W. księstwo Moskiewskie Syzmą. W całym kościele i na Wschodzie, kościół miał niezależność, Cesarze greccy i Królowie biskupów niesądzili. Biskupi i kapłani niemieszając się do spraw świeckich, w rzeczach duchownych władzy nieulegali. Biskupi nieraz wzbraniali królom przystępować do najświętszego Sakramentu; wchodząc do kościoła Cesarze odpasywali miecz u drzwi. W wielkiem księstwie po raz pierwszy w chrześcijaństwie oddano cześć religijną w obec prze-najświętszego Sakramentu, Carowi i Panu. Katolicy przeto zwali ich Syzmą. Synod tedy Florencki odnowił na Rusi pierwsze namaszczenie katolickie udzielone przez św. Cyrylla i Metoda w nawróceniu. Duch Kościoła katolickiego, powtórnie objawił się w Rusi, przetrwał przesładowania, burze, kwitnął, wydawał wielkie owoce i żył dziś nieprzestając i nieprzestanie nigdy do skończenia wieków. Doznawał przeciwności, lecz po każdym ucisku zawsze z większą rozwijał się mocą, z wyższem zwycięstwem.

W archiwum klasztoru św. Trójcy w Wilnie, znajduje się oryginał po grecku, list po Synodzie Florenckim

Patryarchy greckiego Niphona pisany do Józefa Metropolitę kijowskiego. Roku 1494 spytany Patriarcha od Metropolitę o Synodzie Floreackim czy ma być obserwowany, tak mu odpisał: „Pragniecie wiedzieć o tym Synodzie, abyście mogli zdać sprawę tym, którzy was przynagabniają i was mocno cisną. Niech tedy wam będzie wiadomo, że ten Synod był i zawołany, i wspamiętanie radością, pospolitą, stwierdzony, przy obecności oświeconego króla naszego Jana Paleologa, i najświętszego patriarchy Carogrodzkiego błogosławionej pamięci Józefa, który niedawno był przed nami, przy obecności namiestników braci naszych Patriarchów i innych Arcybiskupów i Książąt, którzy na sobie osobę Wschodniego Kościoła nosili; nańto przy obecności rzymskiego biskupa z swoimi. Jednak niektórzy z narodu naszego, którzy domagali się niechcieli Unii przyjąć dla nienawiści przeciwko łacinnikom, zamieszanie tedy pluży u nas. Nam powierzone owce, nami którzy zwierzęność mamy, rządzić myślą; im odporu dać nie możemy, a kto wie jeśli nas tak przykro nieśkarat i dziś nieśkarze Pan Bóg, że świętej jedności nieprzypuszczamy. Wasza pobożność, nieopieraj się, przyjacielisko obecuj z ojczyzną religią (t. j. rzymsko-katolicką). Wszelkie inne zwyczaje Wschodniego kościoła pilnie zachowuj, tak jak zaleciliśmy kapłanom naszym wschodnim na wyspach, pod oświeconym Senatem weneckim, wspólnie z kapłanami łacińskimi modlitwy i zgromadzenia odprawiać. Po Unii Horodelskiej w lat dwadzieściaś wspólnie z Synodem Floreackim wydane dwa przywileje dla szlachty ruskiej r. 1433 przywilej szlachcie ruskiej łacińskiej; roku 1446 przywilej szlachcie ruskiej greckiej. — Było zatem wielu łacinników i zjednoczonych.

Władysław Jagiełło i książę Mśkowi Witold, wielkim był obrońcą religii katolickiej. W Litwie położyli silny

jęt fundament. Po Synodzie Florenckim biskupa już dyzmitckiego ani jednego nie było. Witold raczył Metropolitę kijowskiemu Grzegorzowi: Idź do Rzymu przedysputuj Ojca ś. i Jego mędrców, jak nieprzedysputujesz, ja w religii rzymsko-katolickiej lud mój litewski utwierdzać będę. Grzegorz Gemiwlak z Carogrodzkiego Ihumena, wybrany Metropolitą kijowskim r. 1442 z zaimplementowania Witolda do Rzymu jeździł; powrócił gorącym, żarliwym katolikiem, w jedności świętej dotrwał do końca dni swoich. Roku 1476. papież Syxtus IV. wydał po całym świecie (przypadający 50-letni Jubileusz. Niedostąpiło się Rasi tego otrzymać skarbu. *Solennissima Legatio* z książąt i panów ruskich do Ojca ś. wysłana. Otrzymali, i wrócili z Jubileuszem ś. zatyli tego skarbu niebieskiego, który jest tylko w rąku Ojca ś. głowy całego chrześcijaństwa. O tem pisze Żółkowski Cyprian metropolita w dziele swoim r. 1680. wydane. Hipacy Pociąg znalazł rękopis w Nowogrodku opisujący poselstwo z Litwy do tegóż Syxtusa IV. w osobie Solennissima i innych z wyznaniem wiary katolickiej i przyjęciem Unii Florenckiej przez wyznających religią grecką na Litwie.

Widziemy przeto jak się rozkrzewiła Unia Florencka, popierała ją Ruś, i Litwa szczególnie, kiedy zaraz potem r. 1493, Świdrygiello biskupa Dymitckiego z Urzędu oddalił, jako nieprawnie przeciw ustawom powszechnego Kościoła mianowanego.

Królowej Helenie, żonie Aleksandra jako silnie trwającej w Dyzunii stopy odmówiły koronacyi. Dymitkę zniknącą zapieknie na Litwie usiłowała Helena utrzymać, cerkiew w Mińsku zgruszków podnosiła, mianując Archimandrytę Jonasa Metropolitą Dymitckim Mińskim.

Nastąpił czas tryumfu wielkiej dla Kościoła katolickiego potęgi i siły. Chasy Zygmunta III. ów wielki Skarżę, Horyszna. Ci wielcy katolicy męstwo w maili

walce z protestantami, kościół swój chcieli zjednoczyć z Rusią. Łatwo to nastąpiło; sami ruscy biskupi i kapłani przejęci duchem prawdy, sami w tem silnie dopomagali. Najpotężniejszy z książąt Rusinów, Samuel Korocki, wyswobodzony zniewoli Turków, odbył pielgrzymkę do Rzymu, przyjął rzymski obrządek i w dziedzicznym swém mieście Korcu kościół Franciszkanów założył. Za jego przykładem najznakomitsze demy na Rusi przyjęły obrządek rzymski, poczyniono wielkie katolickie fundacyje, również z zapalem popierana Unia, w której się niektórzy pozostawali, chociaż wielu przyjęło obrządek rzymski; a z czasem i wszystka ukształcona i osiadła szlachta. Do zgromadzeń jednak duchownych Ruskich Unickich, rzymscy katolicy wstępowali, we wszystkich nabożeństwach Unitów udział mieli, zarówno będąc dziećmi jednej matki, jednego Kościoła, w którym różne obrządki rozróżnienia nieczyniły, w tych bowiem różnicach tylko się bardziej rozkwitała wiara. Tu największą pomocą był Skarga, on tę Unię dokonał, doprowadził. On to był nauczycielem ruskiej Cerkwi, osobne w tém dzieła pisał, oświecał, nauczał, drukował. On zasiadał na Synodzie. Wtedy za Zygmunta III r. 1595 nastąpił sławny Synod Brzeski co przywiódł do skutku Unię Florencką. Skarga tego Synodu jest historykiem, w nim miał niepospolity udział. — Przytoczmy tego Synodu podpisy biskupów i świeckich, abyśmy mogli mieć wyobrażenie o stanie religijnem Rusi, i o téj Unii, która bez przymusu, dobrowolnie, z przekonania przyjęta prawnie; nie jej nieamuszało do opuszczenia religii greckiej dyzanieckiej, gdyż Unia horodelska, prawami wszystkiemi, była upewniona. — Najpotężniejszy książę Rusi, najwyższy dygnitarz Rzeczypospolitej książę Konstanty Ostrogski był jej wyznawcą i gorącym obrońcą. Przywileje królewskie były zarówno dla szlachty *utriusque ritus*. Wiara tylko prawa, Boska,

jedyna katolicka wiata, jednoczyła. W niej żywot tylko i prawda; z niej jednej płyną sprawy chrześcijańskiej doskonałości; w tej a nie w innej zbawionym być można. Taką tylko ustanowił Chrystus, i taką utwierdziły Synody święte. — Mówią niektórzy, nawet zapisać się ośmielili, że Unia nastąpiła z przymusu, z rozkazu władzy; — tego nigdy nie dowiodą, nigdzie nie znajdą. Unia miała swój żywioł, swe źródło w pierwszym namaszczeniu ś. Cyrylla i Metodego, i w ustawach soboru Florenckiego, w sercu szlachty, biskupów, kapłanów w Polsce ruskich. Krzewiła się jako czyn rozumny, z oświecającej się woli narodu wynikły, rodzący najlepsze błogie skutki dla dusz zbawienia, dla pomyślności doczesnej. Dla tego opiszemy tu już tylokrotnie znane wyznania biskupów w Brześciu, abyśmy jasny dowód mieli, że Unia była przyjętą skutkiem doskonałego oświeconego przekonania, wolnej, nieprzymuszonej, obojętnej a gorącej woli biskupów, kapłanów, i wyznawców tej religii. Dokonała się tak prawnie, tak kanonicznie, jak się dokonywały wszystkie ustawy Kościoła. Stwierdzona przez wszystkich biskupów, przez Ojca ś. osobną Bullą aprobowana, ma moc świętą a nieodmienną, aż dotąd, jako związana przez tych, którzy związania moc od Boga mieli.

AKT BISKUPÓW R. 1594.

„W Imie świętej ożywiającej nierozdzielnej Trójcy. „My niżej podpisani, oznajmujemy wejrzawszy w powinności nasze, abyśmy lud nam powierzony, do zgody i jedności wiedli, jako nas Chrystus pan nauczył. W teraźniejszych czasach tyle się herezjy natworzyło, nie dla czego innego tylko żeśny będąc jednego Boga, jednej matki Kościoła katolickiego dziećmi, rozróżnieni

jestemy. Lubo ustawicznie pana Boga o zjednoczenie wiary prosimy, ale skutkiem otośmy się nigdy niestarali, poglądając na starszych naszych. Ale że nam prawdziwie w nich nadzieja, im dalej tem więcej ustają. Oni w niewoli pogańskiej będąc choćby i chcieli do tego przyjść, niemoga. Przeto za natchnieniem Ducha św. którego to są sprawy, a nie ludzkie, widząc jak wielkie ludzkie przeszkody mają do zbawienia bez jedności, w której od Chrystusa pana i apostołów, zawsze byli przodkowie nasi, jednego przełożonego pasterza Perwoprestolnika najświętszego Papieża rzymskiego wyznawali, Jemu posłuszni byli, i słuchali, dopokąd to zgodnie w mocy swój trwało, wielkie było pomnożenie chwały Boskiej. Trudno się było Sektom i Heretykom rozkrzewiać. Gdy nastąpiło wielu przełożonych, jasno widzimy do jakiej niezgody przyszła Boża cerkiew, i heretyckie sekty moc swoją biorą. Niechcąc, aby to na sumieniach naszych zostawało, Przodkowie nasi o tém myśleli, ale jakoś do tego nie przyszło. Umyśliliśmy za pomocą Bożą, tym związkiem zobopólnym pobudzić się i utwierdzić do tej świętej sprawy, abyśmy jako i pierwój, jednemi usty i jednym sercem wielbić mogli przewielebne i znamienite imię Ojca i Syna i Ducha, św. z bracią naszą miłą pany Rzymianie pod jednym Pasterzem widowym Kościoła, któremu się zwierzechność należała. Obiecuując przed panem Bogiem, ilu nas będzie, sercem szczerem i tprzejmem z pilnością wspólnie i każdy z osobna się starać przez środki przyzwoite, i drugą bracią duchowną i lud pospolity do jedności przyprowadzić. Bóg wszechmogący niech będzie wodzem tej sprawy. — Zachowawszy zawsze wszelkie ceremonije i obrzędy chwały Bożej i śś. Sakramenta według zwyczaju starożytnego oryentalnej Cerkwi, poprawiwszy tylko artykuły, które przeszkodą jedności były. (podpisani) Michał Metropolita Archiepiskop kijowski Halicki

z całej Rusi — Hippacy Potiej biskup Włodzimirski — Brzeski; — Karol Terlecki biskup Eucki, Ostrogski Eparcha Metropolii kijowskiej — Dyonizy Zbiryski biskup Chełmski — Leonty Pelczycki biskup Pitaki Turowski — Hrehory Władyka, Połocki; Witepski. Podpisz następują Protopresbyterów i Presbyterów w takichże słowach R. 1595 27 aug.“ Przysłali akces swój do Unii trzej: biskupi, tenże sam Terlecki i Gedeon Balaban biskup lwowski, Kopytyński biskup Przemycki R. 1595 dnia 28 stycznia. „My niżej podpisani za przykładem Pastarzów waszystkiej Rusi idąc, przełożeni zakonów tej świętej powszechnej apostolskiej rzymskiej katolickiej Cerkiew, od której nierozumnie; po powszechném Concilium Florenckim Patryarchowie greccy odstąpili, za prawdziwą, istotną królującą, i władzę nad całym światem mającą wyznawamy, pod utratą zbawienia wiecznego nieodstępować najświętszej Stolicy i najwyższych ojców Papieżów rzymskich, tym związkiem naszym obowiąujemy, przysięgamy za nas samych i następców naszych. Jeśliby który z przewrotności serca od tej wiary odstąpił, albo ludziom świeckim radził odstępować, niechaj się wniwecz obróci żywot jego, a biskupstwo jego niech weźmie drugi. Każdy takowy staje się destruktorém Kościoła; jasno-swiątą szatę Kościoła od nas utkną, przykładem szalonego Aryusza rozdziera. Zwierzechność naszej biskupów prosimy, aby jak najpilniej rozpoczęte dzieło Unii Kościoły, i najświętszemu Papieżowi rzymskiemu donieśli, i błogosławieństwo Jego świątobliwości nam wszystkim otrzymali. (podpisy) Łukasz Metropolita Belhradski; Nicefor Tur Archimandryta kijowski, Peczerski, Hilaryon Massalski Arch. Suprański Henady Dermański, Bazyl Iohumen Dubiecki. Podpis po grecku jednego z biskupów greckich: Sergiusz przełożony Smolnicki; Emilijan Mikolaski Protopopa Słucki, Woskresenski, namiestnik Podkajcki; Nikon starzec

Monasteru wydubńskiego w Kijowie; Paweł ksiądz bractwa Brzeskiego; Atanazy Archimandryta ś. góry — (podpis grecki). Zachary Michajłowicz przełożony Miński, Preczystski protopop Rutowski, Prenyski namiestnik Rochatyński.

To cudowna, że się znajdowali biskupi i wyżsi kapłani greccy, którzy się wspólnie z przełożonymi zakonów w Rusi polskiej podpisywali. Związek ludzi świeckich przyjmujących tę sta. unię w piśmie do króla i do senatu podanem r. 1598, z Łucka był taki: „Za szczególne go panowania Waszjej Królewskiej Mości i za Jego osobliwszemu staraniem Bóg zjednoczenie cerkwi greckiej wschodniej z Kościołem ś. rzymskim zdarzyć raczył: Za to osobom duchownym, które się o to starały dzięki czynić winniśmy, i dziękujemy, mając ich za prawdziwych chwalców bożych i biskupów naszych. Na ich osoby niektórzy złączywszy się z przeciwnej wiary ludźmi, nieuczennie są zwaśnieni przeciw tej świętobliwej sprawie. My jako posłuszni synowie cerkwi bożej, miłując tę świętą zgodę, jedność, w niej chcąc trwać, prosimy Waszjej Królewskiej Mości i wszystkiego senatu, aby ta święta *jedność* nie była w niczem naruszona; przeciwniey tej świętej zgody, aby przyjmowani i słuchani nie byli.“ (podpisy) Stanisław Radziwiłł, Jerzy Czartoryjski, Michał Myszka kasztelan wołyński, Krzemieniecki starosta, Abraham Myszka owrucki starosta, Tomasz Żorawnicki, Jakób Łysakowski, Jan Hulewicz, Alexander Woroniecz, Zacharyasz Jałowicki pisarz Jego królewskiej Mości, Janusz Koszka Żorowiecki, Jan Krajewski, Wojciech Kłosowski, Adam Sopoćko, Krzysztof Tyszkiewicz, Samuel Porszański, Jerzy Mucsko, Jan Horaim, Mikołaj Mikołski, Mikołaj Jełowicz, Bukojanek, Jan Wołyniec Czerczycki, Teodor Korytyński, Alexander Szyzako, Jan Dzierżek łowczy wołyński, Bazyli Odyniec.

Takowe czyniono związki na różnych miejscach stwierdzone podpisami, z dziękowaniem biskupom odsłane do króla i senatu. W Lublinie dnia 13 maja 1603 (podpisali) Teodor Tyazkiewicz wojewoda nowogrodzki, Jerzy książę Czartoryjski z Czartoryska, Fryderyk Tyszkiewicz z Łohojska, Tomasz Żórawiecki, Eustachy Jełowicz, Małiński, Jan Żórawicki, Stanisław Piotrowski, Jan Terlecki, Teodor Jakowicki, Adam Wilatycki pisarz ziemski Piński, Adam Burkacki, Andrzej Podhorodyński, Jan Nowosielski, Jarosz Tur, Roślan Słownicki, Fryderyk Jakownicki, Jan Hryniewicz, Mikołaj Zbaraski, Filon Rasinowicz Berestecki, Mikołaj Zbaraski, Piotr Dowgird, Bylecki, Lepisowicki.

Po tych z sobą umowach, wysłane do Rzymu zostało poselstwo do Klemensa VIII. Pociej i Terlecki byli wyznaczeni. Odezwę podpisali metropolita całej Rusi i biskupi wszyscy; w niej się najprzód oświadczyli, że dotąd nic co do jedności nie działali, oglądali się bowiem, na przełożonych swoich patryarchów, gdy ci są w niewoli, i o tém niezamysłają, zatem niemogąc dalej na sumieniu swoim zostawić, spełniają święte na początku od Chrystusa istniejące zjednoczenie. Ubezpieczyli sobie tylko duchowni i biskupi utrzymanie całego dawnego wschodniego obrządku, w tém co nie narusza jedności wiary, a świeccy uprosili sobie zachowanie starego kalendarza, co też i do artykułów wiary nie należy. „My tedy z łaski bożej będąc w tych krajach pod zwierzchnością hospodara chrześcijańskiego Najjaśniejszego Króla Polskiego Wielk. Księcia Litewskiego, ruskiego, pruskiego, żmudzkiego, mazowieckiego, inflandzkiego, i dziedzicznego króla szwedzkiego, na swobodzie i wolności, niechcąc aby na sumieniach naszych ciężka liczba zostawać miała, żeby dusze ludzkie dla niezgody i rozerwania cerkwi bogać ginąć miały — Wziąwszy Pana Boga, na pomoc do zgody i zjednoczenia się którą przedtém Cerkiew wschodnia

z Kościołem ś. rzymskim miała, i którą przodkowie nasi na synodzie florenckim postanowili przystąpić umysłiliśmy. Ażebyśmy jednym sercem jednemi usty chwalić mogli, przechwalebne i wysoce znamienite Imię Ojca, Syna i Ducha śgo. — Z wolą i wiadomością naszego króla najjaśniejszego Zygmunta III. poselamy do Waszjej świątobliwości przenajświętszy Ojcie bracia naszą miłą, Hippacego Pocięja biskupa włodzińskiego i brzeskiego, Terleckiego Exarchę biskupstwa łuckiego ostrońskiego. Zaleciliśmy im imieniem nas wszystkich archi-episkopa i episkopów wszystkiego duchowieństwa i owieczek nam powierzonych, stolicy Piotra śgo i Waszjej świątobliwości jako najwyższemu pasterzowi Kościoła bożego, posłuszeństwo oddać, i świątobliwości Waszjej jako panu naszemu się pokłonić. Sami z sukcesorami naszymi posłuszni być chcemy. — “

Poselstwo to przybyło w dzień ten, w którym też byli posłowie od Henryka IV. przynosząc jego zjednoczenie się z Kościołem. Te dwa poselstwa jednocześnie były przyjmowane. Ten dzień liczył się do najpiękniejszych dni Kościoła. Na to ich pismo odpowiedział bullą swoją Klemens VIII. Zlane zostały wielkie łaski na zjednoczonych Rusinów; całą hierarchią jaką mieli, stary kalendarz, i wszystkie obrządki swoje zachowali; — uczestnikami zostali łask i odpustów wszystkich Kościoła rzymskiego. Wprowadzony zaraz został Różaniec, z równymi indulgencjami jak u Dominikanów, święto Bożego Ciała, solenne z przenajświętszym Sakramentem procesye, kazania; wprowadzone również do kościołów ołtarze boczne, msze ciche i wotywy. Carskie wrota zostały otworzone — dwa obrządki szły się w jedność. Następni papież Paweł V. Urban VIII. wielkimi łaskami, przywilejami zaszczytli biskupów unickich i zakon śgo Bazylego. Metropolici otrzymali moc konsekrowania i inwestowania

biskupów. Biskupi uniecy asystować mogli konsekracyi lacińskich i wzajemnie. —

Po tej unii nastąpiły świetne fundacye. Rzeczpospolita nadała Zyrowicy dzierzawy Bulz i Borowiki. Klasztorowi połockiemu: Czerswiat i Sudołowicze. W Witebsku na fundacyę Bazyljanów Unitów znaczną sumę, kilkadziesiąt tysięcy, ofiarował pisarz ziemski Adam Kisiel z Brusikowa. W województwie brzeskiem Szujski Konstanty chorąży brzeski, założył w Trebieniu dziedzicznem mieście zgromadzenie Bazyljanów Unitów: — Domy starożytne ruskie, Kisielów, Szujskich, za Unii Brzeskiej wcielili się do religii rzymsko-katolickiej. Kiedy tak świetne czyny i wielkie stały się w Rusi polskiej — w Wielkiem Księstwie Moskiewskiem sprawy religijne zupełnie inny obrót brały. W trudnem byli tam wszyscy położeniu. Z pierwotnego namaszczenia winni byli biskupi i wszyscy podlegać arcybiskupowi kijowskiemu, metropolicie całej Rusi, następnie i Wielkie Księstwo Moskiewskie. —

Kiedy metropolita najprzód Izydor, teraz Michał, epiśki kanonicznie, prawnie poświęceni, konsekrowani przyjęli unią, złożyli posłuszeństwo Ojcu ś: to zobowiązywało Rus. całą, następnie i wielkie księstwo. Od synodu florenckiego już się od swego metropolity odłączyli, do patriarchy Carogrodzkiego dla stosunków politycznych nieposyłał, nie chcąc mu dawać danin i mieć niebezpieczny z państwem tureckiem związek. — Dyżurni w Polsce dla utrzymania stosunku z pierwszym kościołem po przyłączeniu się arcybiskupa Kijowskiego do Kościoła katolickiego, zaraz wybrali wzajemnie drugiego arcybiskupa Kijowskiego, aby byli pod zwierzchnością, nikogo innego, tylko jak przy pierwszym nawróceniu, arcybiskupa Kijowskiego. Wielkie księstwo i tego arcybiskupa nieprzyjęło. Z tego trudnego położenia wywikłał chwilowo Jeremiasz patriarcha Carogrodzki, który po

Basi: jedź! Ujrzawszy taką gorliwość katolicką biskupów polskich pojechał do Rosyi i ustanowił Patriarchę w Moskwie. Ten patriarcha zastąpił arcybiskupa Kijowskiego, co do władzy i stopnia duchownego wywyższył go nad metropolitę, czyniąc go od siebie niezależnym, równym sobie patriarchę. Katolicy uważali w tem czyn nieprawdy, albowiem patriarchowie, (choć bez nich istnieć może Kościół byle miał głowę Piotra, następę jego biskupów i kapłanów) na pamiątkę innych apostołów, biskupstwa zakładających, stanowieni byli przez sobory. Ojciec ś. mógłby ustanowić patriarchę. Patriarchat zaś Konstantynopolski władzy tej nie miał, ani od Chrystusa, ani od soborów; sam się konsekrował i ustanowił; przeto oddzielił cerkiew Wielkiego Księstwa od patriarchatu i od władzy pierwszej arcybiskupa kijowskiego. Cokolwiekbyś, utworzyła się przez to zwierzchność duchowna której przedtem już nie było. Patriarcha otoczył się niezwykłą okazalnością i pyką; był nim Nikon w Moskwie. Działo się to po soborze brzańskim. Nikon wydał pismo w którym dowodził że Kościół prawdziwy jest jeden, rządzony przez pięciu patriarchów, a że rzymski się odszczepił od Kościoła, przeto na jego miejsce Bóg wrzodził nowego patriarchę, patriarchę moskiewskiego, aby prawdziwy Kościół nieustawał. Ten się składa z pięciu apostołów: stolic: Konstantynopoliska, Jerozolimska, Antyochyjska, Alexandryjska, Moskiewska, zastępująca odszczepioną rzymską. Że zaś cztery stolice są w łusce niewoli, przeto piąta nowo ubrana, zastępuje nie tylko odszczepioną rzymską, ale i cztery przez niewolę w niemocy słabe. Przeto nowy patriarchat był jedynym i prawdziwym Kościołem. Tą wielką nową, niezależną patriarchalną władzą, zrobił odmianę pewną w księgach w całym porządku cerkiewnym. W monastyrze solowickiem, gdzie mieszkali bogomyślni, świątobli-

wi, w wielkich postach żyjący, i na całe życie warunkowani zakonnicy, jeden z nich Pilip sprzeciwił się tym odmianom. Za nim poszło bardzo wielu kapłanów, zakonników i wyznawców. Zmiany i nowe urządzenia patryarchy, utrzymywała siłą swą władza rządowa, wtedy bowiem rozpadłaby się Cerkiew w sekty i rozdzieliła. Utworzyły się odtąd dwa rozdziały religijne, dwa stronnictwa, jedni poszli za Nikonem a drudzy za Pilipem. Pierwsi zowią się *Prawosławiami*, a drudzy *Starowiercami*. Starowiercy niedoznając pomocy, a nawet będąc prześladowane, wzniosło się do wyższej siły moralnej, za pośrednictwem pobożności, enót, obyczajów, pracy. Trwało i trwa dotąd własnymi siłami, to jest duchem i poświęceniem się religijnem; pozbawione kapłanów, bo tylko z największą trudnością ukrywa ich. Utrzymuje stare księgi jakie były od początku przy wprowadzeniu chrześcijaństwa, uznaje władzę Kościoła duchowną, nie podlega prawom świeckim i wierzy w naczelnictwo religijne pierwszych patryarchów na początku chrześcijaństwa istniejących. — Ci starowiercy od Pilipa zwani byli Piliponami. Wielka ich liczba za Piotra W. emigrowała do Polski, i wcieliła się do jej praw i kraju. Byli to najprawsi, najciotliwsi ludzie. Prócz tego głównego rozdziału wiele jeszcze było tak zwanych „pokocho” to jest: odszczepieństwa, sekt, tajnych skrytych. Nie jesteśmy z nimi obeznani, bo w Rosyi o tem nie piszą, chociaż to przedmiot godny zastanowienia się. W krajach polskich w religii greckiej tych sekt nie było, krom unitów i dyzuników. Unity trzymali się głowy Kościoła, dyzunicy carogrodzkiego patryarchy, i po złączeniu się, arcybiskupa kijowskiego, drugiego sobie wybierali, aby utrzymać miejscową władzę jak od początku była założoną, tymczasem w W. Księstwie sekty z każdym dniem się mnożyły.

Zaraz z początku patriarchy Nikon obraził wielkiego księcia i cara, wydając pismo, w którym dowodził że Konstantyn w Rzym opuścił, aby dwie władze nie były w jednej stolicy. Wtrącony do więzienia za nieposłuszeństwo i zachwałność był sądzony i karany. Apellował wówczas do Stolicy ś. rzymskiej; złożony z dostojęstwa i patriarchy stał. Sprawy religijne wróciły do dawnego swego stanu. Porządek, karność, i wszelką władzę objął rząd cywilny państwa. Nowy patriarchy nie przyniósł innych owoców tylko rozdział jednej dotąd cerkwi Wielkiego Księstwa, na starowierców i religią panującą. W tej jednak krótkiej chwili było wiele pism drukowanych, najwięcej religijnych rozpraw, które przedtem i potem już miejsca nie miały. Czacki w dziele swym *O prawach polskich i literackich*, omylił się wiele, mówiąc: *Historia kościoła Rusi jest zbyt zbliżona z tą historią carogrodzkiej stolicy i wielkiego księstwa Moskiewskiego, aby można oddzielić tych wyznań uczynić i rozróżnić. Te rozdziały były przecież bardzo wyraźne i najjaśniejsze oznaczone.* Wszakże unija w Polsce, nie można twierdzić aby synodem brzeskim była, zupełnie wykonana, tylko przywiedziona była do skutku w większej części. Z obrachunku uczynionego zaraz po synodzie brzeskim przez Naneyusza papieżkiego było cerkwi unickich 2169, Dyzunickich 1089. Dwie części przeto poszło za synodem brzeskim, a jedna trzecia za dawną dyzunią. Obrali sobie drugiego arcybiskupa kijowskiego, ten przez Zygmunta III nie mógł być zatwierdzonym. Z dwóch współczesnych metropolitów kijowskich, unicki prawdziwym był w duchownej sukcesji poprzedników pierwszych arcybiskupów, całej Rusi zwierzchnik, metropolitów następcą. Dyzunicy żadnych jednak prześladowań niecierpień, przeciwnie sami ostrzyli słowo swoje kłosał, nie nawracające ducha, nie ożywiającego serca, toporem a potem mieczem. Zaraz po

synodzie r. 1594 i 1598, wyasolił uniwersał Zygmunta III zapisany w metryce koronnej, w tych słowach: „Jedni biskupi przystąpili do unii, drudzy to mają za rzecz przeciwną swemu przekonaniu, tedy jak są w posessyi i nadal zostawać mają od wszelkiego prześladowania bezpieczni, używać będą opieki prawa“. Dyżunią po synodzie brzeskim utrzymywał X. Konstanty Ostrogski, z osobistej miłości, lub z przekonania bronił ją swoją powagą. Jednak to na chwałę mu przynosić należało, że dyżunicy nie podnosili miecza, nie rozlewali krwi braci swoich, nie obraćali w grany katolickich kościołów, i-nickich cerkwi, dopokąd ich X. Ostrogski wspierał. Dyżunicy bowiem nie sankali środków duchownych, ale zawsze opierali się na zewnętrznych, potrzebowali ziemskiej potęgi, oręża, broni, przymusu. Póki tą potęgą był X. Ostrogski, jego cnota, jego praweść chroniła od nadużyć. Potém XX. Ostrogscy stali się gorącymi katolikami, miasto ich zostało stolcem miastem katolickich na Rusi w Ostrogu fundacyi. Dyżunicy sami ostali się nie mogąc od XX. Ostrogskich przenieśli arianizm swojeją w konactwo, i wtedy zaczęły się mordy, krwi rozlewy. Dyżunię, która po synodzie brzeskim w trzeciej się tylko części została, wsparł ją (jak Żochowski metropolita zowie) buncik dwóch biskupów: Balahana i Kopystynskiego. Biskup lwowski i przemyski, pomimo kilkakrotnych swoich podpisów, obaj sprzeciwili się unii, raczej przyjąwszy ją w Brześciu, nie zrymując jednomyślności, po synodzie brzeskim odstąpili. Podporą dyżunii był w Rzeczypospolitej Kijów, i dwa biskupstwa lwowskie i przemyskie, do tego jeszcze bractwo staropigialne we Lwowie, i bractwo łuckie. Bractwa były to zgromadzenia religijne drukujące księgi, krzewiące wiarę, i nabożeństwo. Bractwa katolickie zachowywały się do modlitw, do miłosiernych uczynków, do doskonałości, w decyzyje dogmatyczne nieoddzielały się

zadawać, te bowiem do biskupów i kapłanów należały. Bractwa dyzunickie po synodzie Brzeskim Stanopigia lwowska, i bractwo łuckie, spór, niejedność rozniecały; miały swój głos, wydawały pisma, unii mocno się przeciwowały.— Oprócz Unii Kijowskiej cała Peczerska Ławra, i Wydubiski klasztor, gorąco przy dyzunii trwały, i przeciw unitom dysputowały namiętnie. Ze strony katolickiej były bractwa wileńskie Ławiey ruskiej, bractwa rōżańskie, połockie witebskie, cała Litwa, Metropolia, biskupstwo Włodzimirskie, Pińskie, Turowskie, najsilniej unię wiary ś. katolickiej krzewiły.— Zaraz po Unii brzeskiej r. 1617 metropolita J. Wallamin Rudzki, osobno, bez żadnej reguły i celów żyjących mnichów, utworzył kongregacyę Bazylianów litewskich pod tytułem ś. Trójcy; prowincyę litewską, pod zarządem prowincyała, zakon ten na wzór zakonów rzymskich, zarządził, zregulował, ukształcił. Do misyi, szkół ich przysposobił, do wzajemnych stosunków z sobą, najużyteczniejszymi Kościołowi uczynił. Papież Paweł V. Urban VII. wielkimi łaskami, przywilejami, w osobnych bullach zakon obdarzyli. Mnisi na Wołyniu w Koronie, jeszcze do tego uregulowania się i urzãdzenia nieprzyzšli. Zaraz po Synodzie brzeskim, li na Litwie która w religii katolickiej, w unii prędkiej szła, i większe miała rozwinięcie i dawniejsze unickie fundacye i użyteczne zgromadzenia zakonne Bazylianów; nie czyniąc żadnych krzywd pozostałym dyzunitom, duchem, wiarą i prawdą powstawali przeciw ich pierozumnemu oporowi kapłani nasi. Opor ich był szkodliwy, jedność religijną i narodową niweczył, tam samemu przeszkadzał postępom miłości braterskiej, który z jedności religijnój wynika, postępowi powszechnego oświecenia co znowu jedności narodowej jest skutkiem. Rząd Rzeczypospolitej w walce unitów z dyzunitami, nie stanął jako katolicki, silnie, zupełnie na stronie unitów, jak to czyniły i czynią rządy

państw innych, które religią narodową energicznie wspierał. Jeden tylko Zygmunt III który nigdy wiary niepoświęcił dla bezpieczeństwa kraju lub dla przejednania przeciwników, przeciwnie rząd, zawsze był opiekunem stron obydwóch, częstokroć poświęcał unitów, dla dyzunii, dla spokojności ze strony kozactwa. Z mieczem duchownym z słowem Bożem na jednej stronie stał ś. Józafat jako Szczepan męczennik, a Melecy Smotrycki z strony przeciwniej jako Szawel. Melecy, zowiący się na świecie Maxymem Harasymowiczem Smotryckim, największym był dyzunii obrońcą, najsilniejszą jęj oporu po synodzie brzeskim podniętą; potem stał się najgorliwszym Apostołem zjednoczenia. Człowiek, uczony, zdolny, wychowany w Wilnie, ze synem jednego bogatego domu w Polsce podróżował za granicą r. 1610. Odwiedzał akademije: Lipską, Wittemberską. Wróciwszy z za granicy wstąpił do Czernców dyzunickich reguły ś. Bazylego, gdzie wziął imię: Melecy. Napisał pierwszą, wydaną kilkakrotnie gramatykę ruską, pod imieniem Teofila Ortologa; pisał księgi dyzunickie: *Lament wiary greckiej*, gdzie wyznawał że tylko *Fides Graeca* jest czystą Chrystusa nauką i prawowierną. Teofan grek mieniający się być jerozolimskim patriarchą, mianował Melecego biskupem połockim. Bez względu że Bóg wie z kąd i kto rzeczywiście był, bez żadnych na to praw i władzy. Biskupstwo połockie porządkiem praw kanonicznych, i z zupełną formalnością, oddane było Józafatowi Koncowiczowi. W téj walce wspierał Józafat, świątobliwy biskup nasz, Kościół ś. katolicki; a dyzuników, którzy jak mówiłem po synodzie brzeskim byli w trzeciej części, Melecy, postanowiwszy siłą wysadzić Józafata z Połocka, aby mógł na północy, gdzie najgorliwiej unia w Połocku i Witebsku utwierdzona, dyzunią krzewić. Okazywał prawo do biskupstwa mianowanym będąc od patriarchy, jakim się uznawał po Polsce tulający się

Teofan. Dyżanici go mianowali patriarchą. Katolicy i unicy twierdzą, że nie tylko nie był biskupem, ale nawet kapłanem. Za pobytu swego jako patriarcha biskupów konsekrował, ztąd utrzymują, że między dyżunitami z powodu tego Teofana przerwało się prawo święcenia idące od Apostolów. Owóż Teofan z Melecym wznieśli taki niepokój w Litwie, że Pociąg w Wilnie w czasie processyi utracił dwa palce cięciem. Ś. Józafat okrutnie zamordowany, jako Szczepan pełen wiary i miłości umierał, a Melecę był jako Saul przytomny zamordowaniu. Zbirowie suknie męczennika u nóg jego złożyli. Dręczony zgryzotą sumienia wyszedł Melecę z kraju i udał się do patriarchy carogrodzkiego, zawiedziony niezmiernie, bo ma w Carogrodzie wątpliwości jego w wierze nie rozwiązano. Ujrzał jak niemocnym, bezwładnym, nieczynnym był wódz téj aiiby apostolskiej stolicy; nakoniec natulawszy się z łaski Ducha ś. najgorliwiej z Kościołem katolickim się połączył. Z Saula został Pawłem, zastąpił gorliwością, pracą, poświęceniem się, nauką zamordowanego Józafata. Wielu duchownych, wielu świeckich, szlachty jak i ludu do jedności przywiódł. Unia ma wiele mu do zawdzięczenia. Napisał dzieła kilka, *Paranaesis* odezwa do współbraci odszczepionej cerkwi i inne, jak *Weryfikacya, o brona weryfikacyi*. Metropolita dyżunicki, Job Borecki Melecego potępił.

W roku 1629 był wielki sobór we Lwowie; wtedy już z przeciwników książąt Ostrogskich, Kościół miał najwierniejszych synów, najżarliwszy z katolików, syn księcia Ostrogskiego cierpiał prześladowanie od ojca. Anna Alojzya, była to pani cnót anielskich, pobożna, hojna dla kościołów, świątobliwa. Ostrog stolica dyżunii słynęła wielkiem jezuickiem kolegium. Na tym sebrze Unia z przystąpienia najżarliwszego jej przeciwnika tryumfowała. Nawrócenie się Melecego, krew Józafata,

wielce tę świętą sprawę podnieśli; coraz się szerzyła, coraz szła dalej, coraz gorętszych znajdowała sług swoich, wyznawców i wszelką obronę.

Każda wielka prawda, tak ustanowiono jest od Boga, pisze się w ludzkości krwią i męczeństwem. Co krwią raz zapisano, nie zmało tego nikt, i trwa na wieki. W Kościele, który z woli i ustanowienia Chrystusa Pana zjednoczyć całą ludzkość powinien, dla widoków ziemskich, świeckiej pychy rozdzielonym, rozewnanym będąc, prawdę zjednoczenia zapisał krwią swoją Jonafat. Tej prawdy ani stary dawny upór, ani przebiegłość, ani ehytrość, ani teisk, ani miecz, ani krew, zniżyć i zmałać nigdy nie podolają. Po tych powodzeniach i pomyslnościach któremi się zaszyla Unja w soborach brzeskim i lwowskim, chciał Bóg spróbować wiernych swoich, chciał też ś. Unii powiększyć siłę. Zmył ją we krwi nie jednego tylko pasterza męczennika, ale we krwi wielu wyznawców, wielu kapłanów.

Po śmierci Zygmunta III już się gotowała burza, która za Jana Kazimierza wybuchnęła, zalala krwią katolicką. Ruś całą, obróciła w perzynę ich cerkwie i kościoły, rozproszyła kapłanów. Trwało to dość długo po jej uspokojeniu, Unia z większą rozlała się siłą, tak że nie dwie części były katolickimi, ale cały kraj Ruś polskiej stał się katolickim i unickim. Władysław IV ustanowił Akademię dla dyzuników w Kijowie, dał kozaetwu otuchy wielkie, drogich arcybiskupów kijowskich przez dyzunia wybieranych zatwierdził. Nowi metropolci Kossów, Mohyla, śmiały, groźni, miecz na braci unitów podnieśli. Kozaetwo przedtem szcuple, niefortunne, podniosło głowę, wzmoгло się w siłę, religią greckodyzunicką usnało za swoją wiarę narodową, postanowiło unitów wygnać stanowczo z wszelkiej Ukrainy kijowskiej i bractawskiej — bo do czernichowskiej za Dniepr nie doszła była. Wymagali tego od Rzeczypospolitej traktat-

tem. Rzeczpospolita zwyciężana przyjmowała ten obowiązek, oddalić współbraci swoich i kapłanów, z ich własnych biskupstw, parafj, prawnie posiadanych, dobrowolnie unickich. Biskup unicki chełmski Susza łżony, ciągany, bity. Katolicy unici, mieli wiarę za matkę, pokój, bezpieczeństwo kraju za córkę. Dyzunici *severitatem* za matkę, a więzę za córkę. Wołali, żądali od króla i Rzeczypospolitej aby dla bezpieczeństwa pokoju, pomocy kozackiej, znieść wiarę. Ś. Jozafat w listach swoich dotąd zachowywanych, do kanclerza Lwa Śapiehy, wielkiego męża w mądrości swój, i czynach, najżarliwszego obrońcy wiary ś. katolickiej, pisał, na początku panowania Władysława IV. „Jeżeli będziecie więcej cenić pomoc kozacką, niżli wiarę ś. katolicką i unią ufundowaną na soborach, na dobrowolném przyjęciu, na wierze, na ochotném dla niej poświęceniu się, jeżeli kasować będziecie dla pomocy kozaków, od tych kozaków zginiecie.“— Zygmunt III król nigdy praw Kościoła żadnym ludzkim widokom nie poświęcił, przecie szanowany był i słuchany. Król i mężowie stanu tego głosu ś. Apostoła Rusi nie słuchali. kozactwo rycerstwo zbrojne stanowiąc osobne na poroachach towarzystwo, urządzeniu wszelkiemu społecznemu z natury swego bytu, było przeciwne. Przyjmując ludzi różnej narodowości, stanu, uciekających od kary, szukających wzbogacenia się i szacęcia w świecie bez zasług, z rozkoszą oddawali się tym osobiscie prowadzonym przez się wojnom, w celu bogactw które do rąk ich płynęły z Carogrodu i z bogatych domów polskich. Przeto żadnej władzy wojskowej tém bardziej podlegać nie chcieli, ani też brać na siebie obowiązku stałego straży kraju, i stósowania się do zawartych traktatów; chcieli po prostu być orszakiem wojennym, niepodległym, niezależnym od istniejących państw. Tylko pod dowództwem swego hetmana, radzi byli nawiedzać różne tu i owdzie strony,

złoty i zdobycz płynęły. Rozkosz tego życia na koniu i czajce, wielu ludzi nie mających nic już na świecie prócz zdrowia i życia nęciła tych, co w nim raz zasmakowawszy, aż do późnej siwizny nie opuścili konia swego i zawodu kozackiego. Chyba w starości głębokiej, dzwon na puszczy, skruszył duszę i serce zsiwiałego kozaka; oddał co zebrał, co miał braciom swoim, resztę na cerkiew; kłaniał się głęboko Bogu, i czekał chwili ostatniej. Życie to choć przez liczny orszak prowadzone i poparte, li tylko było indywidualnem; bez żadnych celów zasady, bez żadnej myśli systematu, ani miało, ani mogło mieć męża, któryby tem zakierował, ku wyższym widokom. Wszelki mąż tam się przejął musiał tem zaporozkiem uczuciem, tego dzikiego ptaka, tego lotnego orla, co mu szło o to, aby przestronnie i wysoko unosił się i latał po szarekim i dzikim a dalekim stepie, a przytém płynął czajką, szybko po morzu, daleko, gdzie złocą się dachy, gdzie drogie jedwabie, bo zawsze taki przestraszył, zdobył, odebrał, i znowu w jaskinią na sicz uciekał. Ci kozacy przyjęli za swoją główną narodową wiarę grecko-dyzunicką. Wszystkie cerkwie dyzunickie szczególnie bliższe Zaporozu, żadnej nie miały nad sobą władzy. W artykułach wiary uznawały patriarchę carogrodzkiego. Ta władza była tylko w myśli, nie w czynie. Patriarchat wówczas w silnej niewoli tureckiej, żadnej nad nikim mocy nie miał, i nie działał. Jako obcych wyznawców, nie dosięgała ich władza metropolii unickiej; ani rząd cywilny wielkiego księstwa Moskiewskiego, później cesarstwa, kierować nimi, administrować prawa nie miał. Byli przeto najzupełniej wolnymi, czynić mogli co tylko zapragnęli, bez żadnej karności kościelnej, bez ostrości reguły, bez posłuszeństwa. W małżeństwie żyjąc wszelkiej majętności bądź z rolnictwa, bądź z ofiar, bądź z rabunków i jakichkolwiek spraw użytecznych, saty-

wali. Bez żadnego oświecenia, bez jakiegokolwiek ku temu skłonności i zachęty swobodnie żyli bez żadnej pracy. Kozacy bowiem wielkie ofiary składali i bogactwa. Mogli się nawet dopuszczać występków i pewne je spełniali. Duchowieństwo każdego wyznania podlegało pracy, posłuszeństwu, ubóstwu nawet osobistemu, żyć musiało z funduszków stałych które były raczej własnością publiczną niż prywatną. Duchowni lękali się niezmiernie przyjęcia Unii któraby ich wzięła w karby porządku, żadne stałe fundusze zastąpićby nie mogły tych bogactw z wojen i napadów kozackich, które zawsze płynęły do cerkwi, do księży. Kozaków przeto błogosławili, w nich mieli ten swój szaniec obronny przeciw wszelkiej cywilizacyi i odpowiedzialności porządkowi; kozaków jako rycerzy wiary swój błogosławili. Kozacy chcąc zachować ten stan rzadkiej, nigdzie w żadnym państwie istnieć nie mogącej niepodległości, brouili go i strzegli wiary s. dyzunickiej, która ich błogosławiła i uświęcała. Dyzunia z kozactwem zlała się w jedno, jedno drugie wspierało, jedno z drugiego żyło. Nie miało kozactwo żadnych środków, zasad, do utworzenia stałego, społecznego przez się bytu. W każdym innym państwie stan takiego wewnętrznego niebezpieczeństwa takiego ognia domowego istnieć nie mógł. Przeto dla utrzymania się swego potrzebowali utrzymać Polskę w osłabieniu, w niemocy. Nie z ucisków religijnych poszły wojny kozackie; sama natura kozactwa i dyzunii, rozwinęła ten fanatyzm, który rozniecał lud i czynił napady. To była wojna o byt i bogactwa, o niezawisłość od porządku, pracy rolniczej, wszelkich praw urządnego Państwa i Kościoła — a bynajmniej nie o wiarę. Wiary nikt im nie odbierał; znali ducha Apostolskiego katolickiego Kościoła i unitów, chcieli przeto aby do nich się nie zbliżyli, a gdzieby byli blisko, aby zostali zniszczeni. Unia bowiem mocą swoją

duchowną i moralną zniszczyłaby kozactwo; barbarzyństwo ustąpiłoby musiał oświeceniu, cywilizacyi i ludzkości.—Kto mówi: nie należało wprowadzać unii—szalony! to samo jakby mówił nie trzeba było nawracać Litwy i zostawić ją w pogaństwie. Unia była dziełem najczystsze go oświecenia, postępem, dobrodziejstwem dla ludu Rusi, drugim wprowadzeniem religii chrześcijańskiej w te kraje. Chrześcijaństwo bowiem, z powodu oddania się swawoli i niepodległości duchowieństwa dyzunickiego, podsycania ochoty do łupieży w kozakach, z wpajania fanatyzmu nienawiści w spokojne, ciche, szlachetne serca słowiańskich gromad, w istocie swojej zupełnie była znikła, zostały tylko religii chrześcijańskiej zewnętrzne oznaki, które były pobudką i zachętą pożogów i mordów. Na dowód tego porównajmy ostatnich czasów klasztor księży Bazylianów unitów w Humanu, mający 800 uczniów w szkołach, odprawujący misy, a o kilka najdalej kilkanaście mil, klasztor dyzunicki w Lebedyńskich lasach; porównajmy świątobliwego Apostolskiego męża księdza Kosteckiego z Jaworskim Melchizedechem, w ostatniej rzezi humańskiej, co była tak strasznym mordem niewinnych dzieci. Nie stanowili z sobą wspólki, doskonałej jedności, zaporozec Żeleznik i ksiądz dyzunita z klasztoru motreneńskiego? Ten zapal, ta zobopólna miłość zaporozców kozaków i księży dyzunitów, nie objawiała się w Koliszczyźnie tak jawnie, oczywiście i widocznie? Taż sama dyzunia przed organizacją kozactwa trwała kilka wieków, przecież nie prowadziła, nie formowała rzezi; dopiero gdy szło o te wielkie bogactwa któremi się dzielili, gdy szło o niepodległość niezwykłą w społeczeństwie, dopiero się obudził ten fanatyzm, te wojny straszne. Wszystkie kozackie wojny były tą samą rzezią humańską, na większą skalę wykonaną, czas dłuższy trwały, prowadzone i spełniane mieczem, nie nożem, przeto zowiemy je wojnami.

Mówią: przyczyną tych wojen było postawienie Kodań, zniesienie ich przywilejów przez ustawy sejmu, srogie obejście się z Chmielnickim. A przymierze które na Rzeczypospolitej wymogli w Hadziaczu czy ich uspokoiło? Owa unia Hadziacka w której nakazali aby w państwie katolickiem zasiadł ich metropolita w senacie, w którym jakby byli Kościołem albo synodem, postanowili, zadecydowali: że tylko obrządek rzymsko-laciński i dyzunicki istnieć mogą, a unieci powinni wyjść z kraju i oddać cerkwie i kościoły. Ta unia czy ich uspokoiła? Nie— w takim urządzeniu i duchu żyjąc zaporozcy w żadnem państwie istnieć nie mogli. Raz istniejąc, z wszelkim sąsiadem musieli prowadzić wojny. — Zaporozcy nie żyli z rolnictwa ani z pracy, potrzeba im było od czasu do czasu wpadać do miast i do domów zamożnych dla zdobyczy; z łupu bowiem żyli, rabunek był ich rzemiosłem. Utrzymują niektórzy: gdyby się obchodzono łagodnie z Chmielnickim, nie byłoby tej strasznej wojny— a przed Chmielnickim nie rozpocząłby grasować po kraju Nalewajko? — Mieszkaniec Ostroga, kuśnierz z rzemiosła, lękając się kar i wyroków sądowych za popełnione kradzieże, ucieka z rodzinnego miasta na Sicz, zostaje atamanem i czyni wielkie rozboje, prowadzi wojnę w Polsce pod hasłem obrońcy wiary dyzunickiej. — Ile to było krwi wylanéj, ile kościołów katolickich i unickich zniszczonych?— ile to złota wyseypał z Niemierowa Potocki dla uhamowania tej wojny domowej, tego nierzędu kozackiego? — Żółkiewski pojmał go nakoniec. Kosiniński uczczony nawet dumą świetnego naszego poety, szlachcie z Podlasia, po wielu występkach, zniewolony opuścić kraj swój i rodzinę; uchodził na Sicz jako rycerz i obrońca wiary, niszczył dobra książąt Ostrogskich gorliwych dyzuników, wiele sreber i złota uwiózł z Polski na Zaporozie. — Rzecz dziwna jakby brakowało cnót w dziejach naszych! Pociągając upięknąć to życie ko-

zackie, to krwawe zaporozców napady i łupieztwa; całą swój geniusz i talent byroniczną chorobą, upiększając występkę. — Wszelkie czyny anti-społeczne, a temi były kozackie wojny, jakkolwiek spełnione czy pod chmurzystem czy jasnym niebem, na szczytach gór skalistych, lub na rozległym jak morze, niebo, stepie, przy myślach o swoim kurchanie, lub przy śpiewie muzycznej dumki, pieszko, lub na dzielnym stepowym rumiaku, zawsze są faktem względnie Boga i ludzkości sprzecznym — tem samem występny. — Owe wojny kozackie, jak to jeszcze niżej pokażemy, nie tylko zważyły rzeczpospolitą zniszczyły ją, osłabiły, ale też przyczyniły się do upadku samej Kozaczyzny. Hetmani ich swoim sposobem rządzenia, swoim duchem, byli wrogami własnej swjej wojennej gminy, bo ją bardzo szybko w poddaństwo zawiedli. Bronili się od zależności Kościółowi i prawom, a oddali się szybko w zupełne poddaństwo nie z swoich praw nie zachowując, tracąc nawet ślady istnienia swego. Chmielnicki, dość powiedzieć, był pierwotnym sprawcą wszech nieszczęść Rzeczypospolitej i swjej rodziny. Ten jeden owoc czynów jego pozostał, że się wielka Kozaczyzna, rozdzieliła na Ukrainę zadnieprską i Zaporozie, przeto prędko upadła. Niecny mąż, opilstwem, krwi wylewem żyjący, mniemał że krzywdę wyrządzoną, trzeba ugasać we krwi tysięcy bliźnich swoich. Sądził że mu wolno wszystko zagrzebać, byleby przy cerkwiach w Kijowie publiczne odebrał pokłony, i wystąpił w szubie bogatej. Tak nikczemnego buntownika ludzkość jeszcze nie miała. Wydatą majątnością u właścicieli Polskiej i Rusi, opłacał on tatarów, aby na pobojowisku zarzynali bezbronnych jeńców. Mordując ludzkość niewinną, jeszcze się kłaniał i do nóg chyłał królów polskich. Są ludzie za krzywdy wyrządzone w zemście swjej straszni, dalecy od podłości przynajmniej od uniżenia, tej fałszywej pokory, co tylko zbójcom właściwa.

Aby określić charakter Chmielnickiego trzeba serce napłnić wstrętem. Wojna Chmielnickiego była wielką po-
żogą, wielkiem nieszczęściem dla unii; zasypała gruzami kościoły, Ruś niegdyś kwitnącą. Trwało to nieszczę-
ście około r. 1648, i długo jeszcze potem; ale Kościół
katolicki i Unija przeżyły ten chrzest krwawy, tę pró-
bę we krwi własnej, i w ogniu, nie upadły, owszem pod-
niosły się silniej. Wystąpili ludzie nowi, mężniejsi, dzieł-
ni rycerze duchowni, sprawę pozornie zniszczoną odno-
wili, odbudowali. Unija się wyjawiała po tych wojnach,
nie jak po brzeskim Synodzie w dwóch częściach kra-
ju, ale w całości Rzeczypospolitej, tak dalece że nawet
ani jednego biskupa dyzunickiego nie stało w jej grani-
cach: Fundacyje się rozmnożyły, klasztory się powię-
kszyły, missyje nastaly, szkoły zostały założone.

Zaraz za panowania Jana III. rozbudzone zostały na
nowo starania biskupów, królewskie, szlachty i panów,
aby tę część trzecią która nie przyjęła unii, przez oder-
wanie się dwóch biskupstw: Lwowskiego, Przemyskiego
do zjednoczenia stanowczo doprowadzić. W tym celu za
uniwersalem króla Jana zwołany synód biskupów i ka-
planów, *utriusque ritus* r. 1680. — Przypatrzmy się w nim
jaki był stan Unitów w tym czasie, ilu to mieli zna-
komitych ludzi, ukształconych, doktoryzowanych w Rzy-
mie i teologów biegłych w nauce Kościoła? Za czasów
Jana III. opór Dyzunii był biernym, raz, ze stanowiska
duchownego nie mieli żadnego znakomitego męża; po-
wtóre, kozactwo z miastem Kijowem już było pod wła-
dzą silnego państwa północnego. Metropolita kijowski
zalał się tej nowej silnej organicznej władzy i opuścił
swoją dyecezyę; kozactwo nieprowadziło wojny na wiel-
ką skalę, chociaż miało swoje przywileje pewne swego
Hetmana za Dnieprem, ale było pod opieką pod grozą
Wielkich Xiążąt. — Zaporozie robiło nie tak wielkie wy-
cieczki sięgające niedaléj jak dyecezyi Kijowskiéj, rabu-

jac i zabierając na swoją własność dobra biskupów kijowskich, chirastowskie. — Tureckie tylko jarzmo rozciągnęło się na wielką część Podola. Wielkie prześladowanie kozackie trwało przez lat 85. mówiąc słowy Żochowskiego: „tam prześladowaniem unija nie mogła być obalona, ubłogosławił ją Piotr święty, kamień wiary; wszystkie, co ciskali żelaza, kamienie na Unię świętą, wszystko się to na tysiąc satuk rozpadło; a ten kamień wiary Piotra świętego dla osobliwej nad nami protekcji, i Boskiej najświeższej Opatrzności nigdy nieskruszonej. Podnosili wojnę o wiarę, a burzyli kościoły katolickie, przeto się w niwecz ich starania obrócili.“ —

Nieoszaczowany mamy dokument list świętego Józafata de kanclerza Lwa Sapiehy, znajdujący się w sapietyńskim archiwum; to cośmy mówili o Kozakach, zupełne potwierdzenie znajduje w tém piśmie. Posłuchajmy słów biskupa i świętego. „Żebym kiedy kogo gwałtem na unię przymuszał, to się nie pokazał nigdy. Zwyczaj moja przysięga episkopalna praw moich cerkiewnych, gdy na nie gwałtem następują, przymusza mnie bronić, co jednak skromnie i uważnie czynię, nieodstępując przykładów świętego Ambrożego i świętego Chryzostoma. Ci święci na tak wielką krzywdę Bożą patrzali, na jaką ja tu patrzę w Połocku, gdzie chłopstwo grube, a tak wiele dzieci bez Chrystu, wiele dorosłych bez Spowiedzi, i używania świętych Sakramentów, umierało. Było ich wiele co na żywy Bóg potrzebowali kapłana przy śmierci; buntownicy gromili ich z tego i strzegli aby bez Spowiedzi umierali. Przed urzędem Nerona, Dyoklecjana, tobyśmy czynili w on czas wierni boży, ale mieszkamy pod Panem świętobliwym katolikiem gorącym, ogrodzone jest zdrowie i wolność nasza prawem pospolitą, jak i wszystkich innych obywateli, dla czegoż nie mamy używać prawnych dobrodziejstw ku ochronie zdrowia i wolności naszych? Powiadają: wszystkie

wątrpane nieagody domowe, hałasy sejmowe z nas
i unii pochodzą, czego dowieść nie mogą. Skromność
nasza wiadoma jest wszystkim. Dyżunia to bróń nie-
mając praw starożytnych jakie my mamy, hałasami je
chcą wystraszyć, tembardziej gdy im pobłażają. Nie
znajdzie się na nas żadna przyczyna zajęcia, tylko
żeśmy są w łódce Chrystusowej, pod sprawowaniem
najwyższego żeglarza Namiestnika Chrystusowego, bez
szturmu nigdy ta łódka nie była, i być nie może, przy
nas i bez nas. Jesli się zda komu, że te nawałności
służą dla jakich excessów naszych, niech nas każą
pobżać, prawem pokonać, potem z Jonaszem z tej
łódki wyrzucić. Syzmatycy biją i płaczą; na nas z krzy-
kiem i wrzaskiem wszystkie winy kładą; katolicy nie-
którzy dla samych wrzasków tłumić nas pomagają.
Chcecie zawrzed z Kozactwem pokój — czy taki to po-
kój jak Chrystus mówił: pokój mój daję wam. Jestże
jaki związek światłości z ciemnością, prawdy z błędem?
Maż takiemu pokojowi Bóg który się z zagniewaniem
Jego klęci, błogosławić? Więc i ojczyzna ta jakie sobie
obiecować może bezpieczeństwo, gdy nad wszelką spra-
wiedliwość, kozakom i pseudo-biskupom pozwolicie cze-
go się domagają? Żeby stolice nasze biskupie bezpra-
wnie osiedli i, carogrodzkiemu patriarsze podlegali,
i z państwem potężnem nieprzyjacielskiem związek
mieli? Zabronić nie będzie wolno wchodzenia Grekom
ba i szpiegom pod formą i postacią kapłana od patri-
archy przyślanego. Zabronić im tego nie można, bo
się Kozacy gniewać będą. Królowie: Kazimierz i Ale-
ksander po opuszczeniu Caregrodu przez Turka, nie
chcieli mieć innego metropolity tylko tego, ooby Pa-
pieżowi ulegał. Był metropolitą Erehory, którego Pius
ś. Papież na metropolitę święcił, taki był Mirzael Cze-
rejski, Makary Józef Soltan, święcenie w Rzymie brali;
przez Papieża konsekrowani, Stolicy stój ulegali, byli

w jedności. Helena królowa będąc wdową wyrobiła u Zygmunta Starogo, by pozwolił jęj posłać po Sakrę do Carogrodu metropolicie prezentowanemu przez nią Jonie; odtąd ten zwyczaj trwał, do odnowienia unii. Dyzunici łączyli się i bratali z Heretykami (Protestantami) za naszję pamięci uczynili konfederacyę, w któręj zaprzysięgli stać jeden przy drugim. Grecy przychodzący, dopomagali i pomagać będą. Nicefor greczyn przed odnowieniem jedności taki w Wołoszech, czynił związek, w państwie Jego król. Mości zwodził Heretyków z Syzmatykami, zjazdy bywały w Ostrogu, Łucku, w Brześciu. Heretycy (Protestanci) wysyłali nawet do Jeremiasza patriarchy poselstwo. Wszystko to było nie dla dobra Rzeczypospolitęj. — Z tęg to kuźni tego związku w Ostrogu powstał i Nalewajko, i wielkie szkody Rzeczypospolitęj czynił. Unija tedy na początku r. 1596 obwołana temu wszystkiemu zabiegła. Bóg pobłogosławił początkom, skoro się nasi z Rzymu z unią wrócili; wszystko się to uspokoiło. Kozacy unii jako dzieła Bożego ustraszylwszy się z Nalewajką, pod Łubnami od naszych na głowę cudownie są porażeni. Nalewajkę żywcem wzięto, potém Nicefora autora tych sedycyj. Powstało potém niemało Potentatów (W.W. MPanu dobrze znajomych) przeciw tego dzieła Bożego sprawie, które Bóg uczynił za dni ich, nie niedokazawszy porwani są do sądu Bożego. Chcieli się gromadę rokoszowce pokusić, inni o potłumienie tęg sprawy światobliwęg; przecie ten zamysł ich z hańbą się skończył. Pewni jesteśmy że Bóg temu dziełu pobłogosławi, wszelką przeszkodę nietylko kozacką, ale i szatańską obali i zwaloczy, bez szkody, owazem z przymnożeniem jęg duchowych uciech. Kozacką posługę, jeśliby nad unią stą przełożono, i onych woli (mimo woli Bożęj) uczyniono, obawiać się aby tenże Bóg sprawiedliwy sądem swoim nie skarał tęg ojczyzny milęg, a to przez tychże

Kozaków, jako niegdy lud Boży przez Filistynów. Kozacka swawola tem się *nie zwiąże*, ale *rozwiąże*, obawiać się trzeba konfederacyi, nowój Syzmy z rozmaitemi sektami, jakie się przed wznowieniem Unii wazczywały, jak to się na Szlżaku dzieje. Kozacy większych rzeczy ważyć się będą, jak się ważył Nalewajko. Dziś nam już cztery główne monastery odjęli zmówiwszy się z Czerncami w Kijowie: ęgo Michała złotowierzonego, ęgo Nikoły Pustynńskiego, ęgo Kieryła i Meżyehorski. Głosy one: „wolemy z Turkiem żyć,“ zniesieniem unii się niezatlumią ale przymnożą. Z natury to ma Dyzunia, woli się bratać z Turkiem, niżli z katolikami. Jako np: Emanuel Comnenus, wojska katolickie, francuzkie które mu dopomagały w odzyskaniu ziemi stęj truł, mieszając wapno z mąką, a czynił z Turkiem przymierze, zmówił się na Łacinniki i chcą ich wynieść zając im aby potęgą swoją nieodzyskali Palestyny, na on czas będącej pod Turkiem. Karnościąby od takich głosów odstraszyć, a nie wolnością. Po otrzymaniu dekretu Jego król. Mości, przyznającym cerkiew mochilewską Unii, dopuściłem po dekrete pół roku nabożeństwo dyzunitom odprawiać, chcą ich tą ludzkością ku dobremu przywieść. Gdy m obaczył że się tym postępkem korzeni ich upór, odebrałem je i podałem kapłanom dobrym katolikom, niechże się w nich modlą, niech chcą tylko być nabożnymi. Pozwalać zaś na bluźnienie Boga tych cerkwi, sumienie nie pozwala. Zechcą mi ich, li gwałtownie, bezprawnie odebrać, bronić; nie przemogę — do sądu strasznego boskiego apelować muszę. To wszystko jako sługa Boży, niegodny syn ojezyny, wierny, piszę WWM. Panu, abyś po staremu mnie miłościwym panem i protektorem być raczył, którego się ja lasce jak najpilniej oddaję. 22 Aprila 1622 r. Połock. Jozafat Koncewicz.“

Wiemy że w tym roku, acz po synodzie Brzeskim, Unia jeszcze uzupełnioną nie była, dwa biskupstwa lwowskie i przemyskie odstąpiły; była trzecia część dyunitów. Jako to wykazałem, Kozacy dysunią wspierali; spory były nietylko o wiarę, ale i o miejsca, fundusze, cerkwie. — Kozacy sprowadzali kapłanów greków niby patriarchów, którzy na biskupstwa posłano prezenty i przywilejów królewskich innych naznaczali. Ztąd były procesa, i przywilejem królewskim, prawami rzeczpospolitej, były oznaczone wyraźnie które cerkwie, biskupstwa, do Unii należą.

Roku panowania trzeciego, za Władysława IV na sejmie koronnym w Warszawie r. 1635, oznaczone dla Unii wszystkie dobra metropolitalne (chciał dyunitci także metropolitę kijowskiego wybierali, ale dobra metropolitalne posiadał unicki metropolita) „Arcybiskupstwo połockie, włodzimirskie, pińskie, chełmskie, smoleńskie, z monasterami, cerkwiemi i funduszami do nich należącemi, zawsze przy unitach zostać mają. Klasztor wileński śś. Trójcy z bractwem, z cerkwią ś. Piątnicy z funduszami do nich należącymi, grodzieński, tydzieński, mochilowski, miński, nowogrodzki, onufrijowski, mściśławski, pastyński, leszczyński, połocki, bractawski, które teraz są posiadane są potomnemi czasami, przy unitach zostawać mają. W Witebsku, Połocku, Nowogrodzku, nigdy żadnej cerkwi nieunicki mieć nie będą. Warując to za nas i najjaśniejszych sukcesorów naszych iż tego biskupstwa, archimandryctwa, i ihumenstwa nikomu innemu konfrować sukcesorowie nasi nie będą, tylko zakonnikom zasłużonym w jedności reguły ś. Bazyłego będącym, których terazniejszy ojciec metropolita Unii, i sukcesorowie jego Unii proponować nam i sukcesorom naszym będą. Na co się podpisujemy ręką własną: *Władysław IV król.*“ Na tym przywileju podpisał się referendarz Tryzna, kanclerz Ossoliński, sekretarz Tomasz Ujejski. —

Na wezwanie króla Jana III gościwego wielce o wiarę katolicką zjechało się duchowieństwo Unii i Dyżunitów. Wysłani na ten cel komisarze królewscy: Jan Kopeć kasztelan Trocki najzasiłwszy katolik, przychylny dla Unii, najzasłużniejszy w tej sprawie i Jerzy Wielohorski kasztelan Bracławski. Wtedy żadnej Cerkwi już Unii w Lublinie nie mieli, z paktów Hadziackich Dyżunicę odebrali; przeto biskupi Unii swego domu niemając w pałacu księcia Dymitra Korybuta, na Zbarazie, Ostrogu, Wiśniowcu i Zasławcu Wiśniowieckiego, byli przyjmowani. Ten potomek książąt Ostrogskich, wiarą swoją katolicką wspierał Unię. — Ze strony Unii byli: Metropolita całej Rusi książę Żochowski Cyprian, Leon Załęski B. Brzeski, ks. Drucki Sokoliński arcybiskup Smoleński, ks. Jakób Susza biskup Chełmski, Marcin Białozor biskup Piński i Turowski, Jan Małachowski biskup Przemyski i Samborski do tego generał XX. Bazylianów teolog rzymski, i zakonnicy przełożeni, klasztorów konsultorowie, wszyscy doktorowani w Rzymie. Już w tym roku 1680 pomimo tylu przesładowań było na tym zjeździe rzymskich teologów tylu: Przełożony Supraski, Miński, Żyrowicki, Czerejski, Rożański, Połocki, ośmiu przełożonych razem konsultorów zakonnych i teologów rzymskich. Jeden ks. Ochilewicz doktor z Teologii w Rzymie, sekretarz zakonu Bazylianin, teolog rzymski, kaznodzieja Żyrowicki, Prokonsultor zakonu Bazylianów teolog, official Diecezyi chełmskiej teolog rzymski, Szymon Koziół teolog rzymski kaznodzieja, — kaznodzieja metropolitalny teolog rzymski. Wszyscy ci Teologowie byli Bazylianie prowincyi litewskiej, którzy już od r. 1616 byli urządzeni, i na tym zjeździe mieli kilkunastu uczniów rzymskich teologów, przełożonych klasztorów swoich, konsultorów prowincyi, prócz tego kilku sławnych kaznodziei azeze-

gólniej z Żyrowicy. Tam był najznakomitszy na Litwie klasztor, największa fundacya, wielki cudowny obraz Matki Boskiej na Jaspisie. Z tej świętniej w zakonie i Unii Żyrowicy, było kilku Bazylianów. W Koronie, na Wołyniu, jeszcze Bazylianie nie byli na ówczas urządzani. Zwali się od przełożonego Ihumena humennymi maitchami. Niemieli swojej prowinoyi, zwierzchności zakonnej, ani tego urzędu jakiem się Litwa cieszyła od r. 1616. W imieniu tych Monasterów wołyńskich był tylko jeden na zjeździe tym X. Korytyński kaznodzieja metropolitański, także teolog. Prócz tego byli już nie teologowie przełożeni: Nowogrodzki, Włodzimirski, Wolneński, Archidyakon metropolitański i nakoniec X. spowiednik żyrowiecki. W takim stanie była już hierarchia unicka, szczególnież zgromadzenie zakonu XX. Bazylianów litewskich. Mieli dwadzieścia mężów doskonałych w teologii w Rzymie ukształconych, rządzących do tego wielkimi klasztorami, i oświecających radą swoją całą prowincją. Każdy z biskupów miał w asystencyi czterech Archipresbyterów z kleru świeckiego. Prócz tego z bractwa głównego Wileńskiego, Ławicy ruskiej, Jerzy Pawłowicz burmistrz miasta, człowiek *de Unione S. meritissimus*, najzasłużniejszy. — Ze strony Dykunów X. Józef Szumlański biskup lwowski z całą Dycezą swoją, z przełożonemi Ihumenami: Krechowskim i Skit-skim; prócz tego X. Wolczuski namiestnik klasztoru Moctilowskiego z Ihumenami, i dwa bractwa: Stanropigia lwowska i Bractwo szczególnie Łuckie. Dla przybyłych tylu osób wiele się ludu z okolic dla nabożeństwa zbierało. Piękne były celebry w Kościołach katolickich Metropolii i biskupów. W Kościele XX. Jeżuitów Metropolita celebrował, wszyscy biskupi Uniecy, Archimandryci pontyfikalnie ubrani asystowali, nawet i X. biskup lwowski w dyzunii będący; teologowie rzymscy z kazaniami występowali, na text: *Pater sancte serva eos et*

stet unum stent et nos. Ta młodzież Jezuita występowała w ślicznym orszaku składając cześć swoją i życzenia. X. Jezuita Retoryk piękną mową wielkie zjednoczenie witał, w imieniu Kościoła katolickiego pozdrawiał. X. Żochowski Metropolita uniesiony był tym widokiem jezuickiej szkolnej młodzi, zebranej z synów najdosłojniejszych panów Korony, mówiąc temi słowy: „Obaczylbyś Ateny greckie, Areopagi, Parnasy, ustępowałyby musiały takiemu ukształceniu, takiej nauce tak pięknym obyczajom kwitnącej młodości Soc. Jesu“. — Na święto gro-mańczej Matki Boskiej; okazała była celebra Unicka w Kościele XX. Karmelitów. Wszyscy kolejno Jezuitci, Dominikanale, Karmelci i kościół farny przyjmowali Metropolitę, biskapów na celebry zapraszali z wystawieniem N. Sakramentu i z wielkimi processyami. Wszędzie kazania mieli Bazyllanie z Żyrowicy Teologowie rzymscy, nieustępując ani Jezuitom ani Dominikanom. Już się tak u prostych niegdy Mnichów, rozwinęła i ukształciła Teologia i wymowa kaznodziejska. Na zjeździe publicznym wobec najznakomitszych katolickich zakonów stanęli na świeczniku, i pierwsze miejsce jako siebie należące słusznie zajęli.

W tem Metropolita otrzymał pismo od Króla Jana III. w którem zawiadomił król całe zgromadzenie, że otrzymał poselstwo od bractwa Łuckiego z prośbą, aby ten zjazd odłożonym został, bo niemogą nie decydować, póki się niezniosą z Patriarchami Wschodniemi. Przeto król wszystkich prosił do Warszawy. „Pewni jesteśmy, że tu zdanie każdego i wolność tak będzie bezpiecznem, jak do-brą mamy intencją dobrowolnie do zgody i zjednoczenia powszechnego prowadzić wszystkich, spokój i jedność Chrześciańską kochających“. — Jak widzimy zdanie królewskie było pośrednikiem tylko; zarówno się opiekowali królowie Dyzuniami, którzy doznawali opieki prawa i bezpieczeństwa osób swoich. Sądził

wszyscy, że bractwo Łuckie przybyło tylko dla pobożności, tymczasem tem skrytem poselstwem zerwało działania lubelskiego zjazdu. Do Warszawy nie mogli się wszyscy wybrać, było trudno w téj porze. Dalej umawiać się o jedność w Lublinie niepodobna było, bo się Bractwo Łuckie i Dyzunicy składali zwołaniem zjazdu do Warszawy i potrzebą zapytania i zgłoszenia się do Patriarchów. Przeto się wszystko tylko na nabożeństwie solennem, i na kazaniach, skończyło. Ale ta się objawiła publicznie wyższość nauki, i dar zdolności kapłanów Unickich Bazylianów litewskich, kaznodziei tyrowickich, cnota i gorącość serca księdza Cyprjana, Żochowskiego Metropolity, który przytym zjeżdźcie wiele mówił i pisał do odszczepnej jeszcze Rusi. — Katolicki biskupi, kapłani zgorszeni byli zuchwałością i złącnością Bractw greckich, dyzunickich. W kościele katolickim najsilniej jest przestrzeganiem, aby ludzie świeccy czy to indywidualnie, czy społecznie w bractwach, nie mieli władzy żadnej w Kościele, niedecydowali w rzeczach wiary. Bractwo Dyzunickie staupogigia we Lwowie i Łuckie, szcząc się ustanowieniem swoim wprost od Patriarchów, przywłaszczały sobie władzę niepryjętą nigdy w Kościele, nie tylko rozprawiania na Synodach, co tylko do biskupów należy, ale i znoszenia się wprost z Patriarchą. W Lublinie kiedy biskupi Dyzunicy się nieprzeciwili, Bractwo Łuckie zerwało ten Synod, wysłało posłów do króla i postanowiło się odnieść do Patriarchów. — W Kościele katolickim zawsze były Bractwa i zaraz w Unii po jej wznowieniu r. 1595, wiele ich istniało; najgłówniejsze Wileńskie, potem Połockie, Witebskie, Różańskie. — Bractwo jest to połączenie się ludzi świeckich w stanie męzkim bądź niewieścim, pod tytułem Święta uroczystego, lub pod innym jakim znakiem zbawiennym, w tym celu tylko, aby uzyskać większą łatwość w pełnieniu pobożnych uczyn-

ków, aby wynagrodzić Panu Bogu większem swoim nabotństwem opuszczenie się lub bezbożność braci swoich, aby przejednać łaskę obrażonego za grzechy nasze Zbawiciela; takie bractwa zostają pod władzą swego Pasterza, często odpowiadają spowiedzi ś. i komuniję; mają Dyrektora sumienia approbowanego od Pasterza, który ich posila słowem Bożem; za radą spowiednika czynią pewne mortyfikacje; składają pobożne legata, czynią jałmużny i sami niemi szafują. Wszystko to podlega jurydykcyi, rozkazowi biskupiemu; rachunki z wydatków swoich czynić powinni — Bractwa cokolwiek między sobą postanowią ku dobremu porządkowi, ich statuta najprzód podlegają rozprawie spowiednika ordynariusza, wyznaczonego przez biskupa, dopiero oddane są do approbaty biskupowi. Takie są i były bractwa w katolickim Kościele. — W Dyzunii bractwa ludzi świeckich były przez Patryarchów stanowione a szczególniejsz Stauropigia; niepodlegały całkiem biskupom; wydawały, drukowały pisma; odwoływały się wprost do Patryarchy; one więcej utrzymywały Dyzunię, niżli biskupi i kapłani. To była prawdziwa herezya, nadanie ludziom świeckim niezależności od biskupów w sprawach duchownych, i prawa dyskutowania, i drukowania wrzeczach wiary. Dla tego Dycecezya Lwowska dłużej nad inne w Dyzunii trwała, że miała we Lwowie stauropigia. Bractwa katolickie rozwijały ducha pokory, rozlewały miłość, szerzyły się przez miłosierdzie; a Dyzunickie Stauropigie wzniewały niezgody, czyniąc to, co dzisiejsi europejscy pisarze. Co zrobiła literatura i Filozofia ośmnastego wieku. Ludzie świeccy, nieuczeni, nieświadomi, w życiu dowolni, niewydoskonaleni praktycznie w karności cnót i doskonałości życia, traktowali dowolnie kwestye główne, teologiczne, religijne, Boskie, i pisząc o nich natworzyli tyle bezbożnych wyobrażeń, które do dziś dnia zwyciężone być nie mogą. — Wpływem to tych

bractw zjazd r. 1680 nieprzyrzędił do sknku i Dyma zya lwowska, kilka monasterów Mochilewskich i bna two Łuckie w Dyzunii zostały. Nie mówię o miście Kijowie i kraju kozaków sadnieprskich, tam Unija nigdy niedoszła. Na tym zjeździe w Lublinie z Kijow nikt niebył.

Powtórzmy kilka słów pobożnych księdza Metropolity na zjeździe, dla zachowania pamiątki po tym mężu tak pracowitym w Kościele i wiernie swój lud nauczającym. W jednym z pism swoich mówi o grekach w wydaniem przez siebie *Colloquium* cytując objawienie ś. Brygidy: „Grekowie, którzy niechcą podlegać Kościołowi, głowie Kościoła dla hardości, dla rozpusty cielesnej, dla chciwości, lub jakich innych własnych, lub czyichkolwiek widoków ziemskich doczesnych, tacy są niegodni aby dostąpili odpuszczenia i miłosierdzia. Drudzy zaś Grecy: luboby chcieli, ale niemogą zrozumieć wiary katolickiej rzymskiej. Ci jednak według sumienia swego i stanu, w stanie i wierze swój w. której żyją od grzechów się powściągają i żyją nabożnie. Takowym po ich śmierci miłosierdzie wyświadczam. Niech i to wiedzą Grekowie, że póty cierpieć będą nieszczęściami, uciski od nieprzyjaciół dopóki się z prawdziwą pokorą i miłością niepoddadzą Kościołowi i wierze rzymskiej“. *Revelatio s. Brigittae* L. 7. C. 19. — Słowa zaś X. Żelchowskiego w kazaniach miane i w mowach do odeszczepnej Rusi: „Trzymam się nóg Twoich Ojczy najświętszy, radości osobliwa, zbawienie widome dusz naszych, z Tobą i godności i życie nasze — bez Ciebie jako bez Chrystusa, którego namiestnikiem i rybitwem jesteś nie niepozniemy. Przez Twoje oczy patrzy Duch św. na świat cały; na kogo się zapatrzeć każe, z tym miłosierdzie Boże; od kogo odwracasz oczy ten nieogląda twarzy Odkupiciela swego. O gdybyś narodził mój ruski poznać dobroć, światobliwość łaskawość, najświętszego

Ojca Innocentego XI osobliwie przychylnego naszemu narodowi, któregoś znał i widział, gdy przy znawieniu tych jałmużnach we dni męki Zbawiciela piątkowe, bardzo rano wstawszy chodził boso po Rzymie *ad solas sanctas*; po których Zbawiciela do Pilata prowadzono, nawiedzał słup bitego Zbawcę naszego. Tam Innocenty XI bogactw i dziedzicznych wygod obfitość, Watykańskiego domu wielkość na stronę uchyliwszy, łzami polewał te marmury święte krwią Zbawiciela najdroższego ulane, — Czas jest, abyś narodził Ruski przyszedł do sławy i sukienki pierwszej, z której przez błędy zastawiałe odarty jesteś, a to się stanie przez Ojca ś. o Matko! syn twój jest głową Kościoła swego widomego, a ty szyję tegoż Kościoła. Mogą być influencye z głowy do całego ciała, jeśli nie przez szyję dro. ocennymi perłami, milionami śś. kłaniających się Tobie otoczoną? Zachowaj głowy i karki, narodu ruskiego dla oddania pokłonu namiestnikowi Syna twego, najświętszemu Papieżowi. Dość głów i karków ruskich poszło na stronę a co gorsza pod tę szablę, pod którą Grecya jęcząc ogląda się na tę i ową stronę mówiąc; Gdzież jest ten co nas nieszczęśliwych uwolni? Uczyń to najśłodzą porciecho nasza, smaku niewymownego pokarmia od Salomona chwalony. Jednym głosem wołali po wszystkich kościołach: *Pater sancte serva eos sicut unum sicut et nos*. na co cierpliwie wyglądając coraz stawić będziemy przed ołtarzem Baranka zabitego i krew Jozafata ś. za jednością wylaną. Oby ta krew ślutek swój wzięła, nawrócenia ścetyłka całego Witebska, jako się już stało, ale i całego narodu ruskiego. Kładziemy tę niebomylną nadzieję na kamieniu jaspis, Częstochowy litewskiej Żyrowickim obranie, Oudowny kawałek jaspisu znać z fundamentalnych kamieni niebieskiej szczytowości miasta spaszony z nieba do Żyrowic. Na nim obraz Matki Boskiej wyryty, aby naród ruski uczył się wiarę na ka-

misji Piotra & fundować, jako Matka Boska Żyrowicka majestat swój na kamieniu jaspisie założyła.“

Te są słowa godne pamięci z lubelskiego szjazdu zachowane.

Za tego Metropolity Żochowskiego jego staraniem jest święto Józafata po całej Rusi a szczególnie w Połocku obchodzone dnia 12 listopada; przeniesiony na 26 września za łaską i pozwoleniem Innocentego XI. S. Józafat męczennik, kanonizowany dekretem Urbana VIII r 1642 naznaczony dzień Jego święta 12 listopada i ustanowione osobne officium. Dla trudności drogi w tych miejscach szczególnie trudniła rzeka Dzwina przeprawę w tej porze; przeto za Metropolii Żochowskiego jest ten przeniesiony. Imię Jozafata było niezmierną mocą dla katolickiego Kościoła, dla Unii, równo po śmierci jak i za życia. Przeciwnicy gdy go zgładzili nie odjęli mu siły, owszem po śmierci świętym wspomnieniem wszystkich jednoczył w najgorętszej wierze, wzmacniał dusze wierne, poił cudowną wonią, — przerażał przeciwników; imię Jego, już znaczyło to co Unia. Kto uciekał od Unii, kto ją niszczył, najprzód załagał się Jozafata. Ilekroć razy imię Jego i relikwije święte przez Dysunią były znieważone. Dyszunicy i Sysma w nieuznaniu prawd Kościoła Bożego zdobywają się na argumenta, na dachowe szermierstwa i sprzeczki. Wspomnieć im tylko imię Józefata natychmiast truchleją, błdną, tracą nad sobą moc; już się wyjawia ten dach zły, nie z Nieba płynący który nimi kieruje; gotowi są do bluźnierstwa do zapalczywych uniesień, jakby szatani, którzy się tak słodkiego imienia Jezus wzdrygają. Taką cudowną mocą obdarzył Bóg Jozafata. Przeczedł on wszystkich świętych naszego Kościoła. Co za niezrównane poświęcenie się praca we dnie i w nocy! Sam w nieustannych postach, modlitwach, dyscyplinach ze sobą się zrywał we-

biego do Nieba, świętym pełnym uniesień głosem: *Bóg daj jedność.* —

Ś. Jozafat zbliżył się do pierwszych Apostolów, nawracając ludu swego wielkie tłumy. Kazał nie w Kościołach, ale pod Niebem, w obce niezliczonej liczby ludu; jednym tchem nawracał ciągnął za sobą od miejsca do miejsca; na drodze się zatrzymywał, słuchał spowiedzi i kazał. Od czasów Apostolskich tak cudownego niewidkiano człowieka, nazywano go: *porywaczem dusz ludzkich*. Unosił zachwycał, porywał, wzmacniał, rozrzucał. Miał najostrejszą pokutę, najpotężniejszy słowem i czynem. Apostoł, apowiednik działalny, doskonale rządzący biskup, męczennik. Żył w epoce wyższego świata, wobec tylu znamienitych mężów, wśród panowania Zygmunta III. — Za owych to Hozjuszów, Skargów i tylu innych, przecież mu nikt niewyrównał, nikt niedosięgnął tego lauru męczeństwa, nikt się tak jasno w chwale Bożej nieopromienił. Ani ów anioł dziecina; Stanisław Kostka, ani ów jakby drugi Franciszek 4. w morzem powietrza konających sługa niezmordowany; Szymon z Lipnicy, ani nawet męczennik Bobola. — Ś. Jozafat wykonał, spełnił wielkie dzieło w Kościele Bożym, nie tylko zjednoczył naród swój niemal cały w czasie swoim, ale Unię 4. węgielny położył kamień w przyszłości dla waszej Rusi i całego nawet Wschodu. Imię Jego święte napęłało zachwytem duszę, i niewymownie słodką nadzieją. Ciało 4. Jozafata złożone w Archikatedrze Połockiej, w trumnie kosztownej srebrnej fundowanej przez Lwa Sapiechę.

Synod o którym pisałem r. 1680 nieprzywiódł do zupełnego zjednoczenia pozostałych Dykunitów, starania króla Jana i Metropolity Żochowskiego zupełnie pomyślnym skutkiem niebyły jeszcze uwieńczone; iż chwala 4. Jozafata przez starania tego Metropolity wprowadze-

na, coraz więcej ku temu całowi zbliżała. Panowanie Jana III było pomyslną dla religii katolickiej epoką.

Teraz odstąpmy na chwilę od dziejów Kościoła a spojrzymy na zmiany i koleje, różne wypadki, które w słowiańskiej dokonały się ziemi, po śmierci Jana III August II mąż dzielny, odważny, sprężysty, nieugiętej woli, gdy wstąpił po sławnym poprzedniku zamysłł dawną wznieść potęgę. Po szczęśliwym zakończeniu z Turkami, odebraniem Kamieńca sławą okryty, na infanty się rzucił. Tą wyprawą tym rygiorem królewskim, jakim wszystkich utrzymywać umiał, zdawał się w początku przypominać Batorego. Te świetne początki walczyły wojny, wstrząsające całą północą, które się niestety kosztem Rzeczypospolitej skończyły, przyniosły w owocu wielkie jej osłabienie, stawiając ją w niższym Państw Europy położeniu. Wtedy to i kozactwo tak straszne Unii, zalewające krwią ziemię polską, już osłabione, za Jana III, będące pod władzą Wielkich książąt ostatecznie upadło. Kozactwo w dziejach naszych w dziejach Kościoła, jest to przedmiot najbardziej żywy i interesujący, jest to bowiem różga, którą Bóg karał, a która potem została spalona. — Mówilem pierwój o kozactwie opierając sąd mój na zdania ś. Jozafata, z punktu szczerze-katolickiego, widząc w tem fakt anty-socyalny. Spojrzymy na Kozaków z lepszej strony, z tego co było w nich dobrem i chwalebne. Duch niepodległości braterstwa bez różnicy stanów, zupełne oswobodzenie ludu od wszelkiego poddaństwa, było celem południowych słowian od Dniepru do Donu żyjących. Duch ten miał początek w pierwotnem słowiańskiem *hromadach* *tyciu*, które li tylko w tej krainie przechowało się. Złoty gorący przywiązanie zostało się do osobistej wolności, i do rządu tylko przez jednego z *Hromady* swojej: oja *Batka attamana*, tak jak było w słowiańszczyźnie na początku. Słowianie rozdzielili się na dwie części, dwa

działy wielkie, dwa obozy. Monarchia Normandzka północna przelana i zmieniona w Cesarstwo silne i Królestwo narodowe, w Rzpltą koronowaną. W jednym i drugim, gruntem, zasadą bytu była miłość Ojczyzny a w słowiańszczyźnie kozackiej, w Kozactwie miłość, wolności osobistej. Kozactwo niewznieśli się do siły, do treści Państwa, niepojęło bowiem tej wyższej miłości, która się opiera na pewnej ofierze. Ta ofiara jest moralnym gruntem wyższego i silnego związku, który stwarza Państwo i naród. Rzeczpospolita stała na szlachectwie, szlachectwo miało za cel w naturze swojej, nie używanie wolności, ale poświęcenie się dla Wiary, dla Boskiej chwały. Rozlewał tę Boską chwałę było celem rycerstwa, ozdobić ją doskonałością i wykonaniem wielu obowiązków trudnych, kosztem życia dla zachowania nieskazitelności szlacheckiego klejnotu! Utrzymanie tego zdobytego moralnego stanowiska krwią i pracą (na którym silnie stojąc wspierali Kościół a. i wiarę, a zdobywali dla siebie najdroższy skarb ziemski. — Sławę, nie dbając o bogactwa, rozdając je drugim uważając je za przydatek) stanowiło, wzbudzało, uczucie wyższe, które wiązało w silny związek, spójnię tworzącą Państwo, Ojczyznę. W północnem księstwie, w Cesarstwie, posłuszeństwo najpilniejsze i gorąca wiara w swego Ciarę i Pana z zrzeczeniem się siebie, znosząc najcięższe kary z pewną rozkoszą, cacią, ofiarując życie własne z uniesieniem, nie pochodziło li z bojaźni tylko i przestraschu, ale z tej wyższej miłości narodu swego, którego król, cesarz był obroną i potęgą. Fanatyczne uniesienie się, dla podniesienia ojczyzny swojej, była to straszna bojaźń, ale i miłość, wyższa ofiara, która stała się gruntem, zasadą państwa ojczyzny, Narodu. — Południowa Słowiańszczyzna miała miłość wolności osobistej, bez żadnego celu, li tylko dla miłego używania. Był to pierwotny stan słowiański, miły, najpoważniejszy dla

prostych niekształconych mieszkańców. Stan taki nie miał w sobie siły ani moralnej potęgi, przeto niemógł zwyciężyć tamtych dwóch Państw, moralnie, duchowo silniejszych, ale od jednego z nich które zasadę swoją rozwijało dzielniej, musiał być zwyciężonym. Kozak znaczy wolny. Kozactwo to jest nie więcej tylko wolność każdego człowieka na Ukrainie, wolność całego ludu. Kozacy nie lgnęli do Rzeczypospolitej, nie lubili jej, pojmwali niechęci tych ostrych, surowych obowiązków honoru, tej wielkiej w rodzinach karności moralnej, życia pod wpływem nauki umysłowej, pracy, ani też wiary, poddaństwa królowi jakie było w Moskwie; nie posiadali jej i nie chcieli posiadać. — Wolność taka będąc ideałem, nie mogła być zrealizowaną. Wolność tylko tam być może, gdzie jest prawdziwa wiara katolicka, nie w wyznaniu, ale w obyczajach, w gruncie ducha myśli, i w życiu, gdzie jest karność rodzicielska, domowa, karność moralna. Gdzie niema prawdziwej religii jak to było w Kozactwie, tam musi być karność cywilna i rządowa. Narody jak przedtem i dziś, mają daleko dla siebie do obrania drogi: albo mieć wielką karność religijną, moralną, mieć prawa, wiarę wyznawaną z gorącością ducha i spełnianą wprowadzoną w obyczaje, albo, poddać się muszą karności jedynowładnej silnego cywilnego rządu. — Kozacy miłowali wolność, a przeciwnikami byli religii katolickiej; a ta jedna mogłaby ich ocalić i utrzymać. W słowiańszczyźnie podzielonej na dwa królestwa, dwa Państwa, dwie cywilizacje, był trzeci naród od Dniepru do Donu. Kozacki, bez różnicy stanów, pragnący oswoobodzenia ludu, gdzie by byli wszyscy równi, wolni pod zwierzchnością wybieranego z gromady, *Attamana*, *Batka*. Nie chcieli i nienawidzili tej różnicy stanów jak w Polsce gdzie był stan saskohecki i lud w poddaństwie; nienawidzili jedynowładnej Monarchii, jaka była w Cesarstwie, w Ro-

eyi. Najczystszy duch pierwotny słowiański tu jedynie tylko dośhowany. Zepsuli przecieć swój stan cichy, gminny, słowiański jaki był pierwotnie wojskiem swoim Zaporoskiem, do którego z całego świata ludzi szukających awanturniczego życia przyjmowali. Popelniali przeto niesprawiedliwości, rozboje; wkradła się ochciwość bogactw i łupów łatwo zdobywanych, rozwinęła się ta nieubamowiana już w człowieku pasya, gdy się w bogactwach rozmiłuje, gdy już życie dla ich uchwycenia poświęci. Ich kapłani tę namiętność podrywali. Dla tego wszystkie zwycięstwa na nic się nieprzydały, niebyło myśli, gruntownej i stałej zasady, planu oznaczonego; niebyło mętów stanu, którzyby do czegoś stałego zdążyć mogli. Nieostał się przeto naród ten przy swoim narodowym słowiańskiem pierwotnem bromadzkim jestestwie, które się w Słowiańszczyźnie zamieniło, w inną cywilizację przelało, a w południowej Rusi w Kozactwie, istniało tak silnie. Kozactwo to znaczyło i znaczy dotąd wolność ludu, ale nie tę wolność jak w Europie gdzie człowiek wolnym jest osobiście bez własności lub jest najemnikiem płatym, albo płaci czynsz królowi lub panu, ale wolność dziedziczna, ziemią swoją. Kozak znaczy wolny i dziedzic całej ukraińskiej ziemi; gotów syna i brata oddać do wojska byle to wojsko zawsze mu było w oczach jego, aby wojskowy był w rodzinnej wiosce swojej. To był pierwszy lud w Europie, lud ukraiński, lud południowych słowian od Dniepru do Donu, który się uzbroił i wiodł wojnę w celu swego usamowolnienia. Gdyby była Rzeczpospolita irszeka się własności wszelkich na Ukrainie, a cały naród przyjął wiarę katolicką, Unią, toby może co silnego utworzyło się z tej kozaczyny. — Lecz trudna była, niepodobna zgoda między Polską a kozactwem, choć były traktaty, umowy, ale ohydliwe strony niebyły zadowolnione i zrywał je koniecznie namiętność. Nie było tyle a

liczbę żołnierza kozackiego; Rzeczpospolita zezwalała na dwadzieścia tysięcy; ci chcieli czterdzieści. Ale kozacy niechcieli być pod zwierzchnością wojskową władzy polskiej; a czyż Państwo na to zgodzić się mogło aby w niem było wojsko niezależne od wojennej, naczelnej w kraju władzy? Kozacy chcieli traktować li z Królem; przeto słamać trzeba było całą ustawę krajową, w której Rzeczpospolita składała się z stanów. — Połeki naród był katolickim, rozlał wiarę swoję w Litewski naród, który był mu obcym, niegależał do jego grona; mógłże naród utrzymać rozlanie się tej katolickiej wiary, która z natury swojej jest powszechna i apostołska? Mógłże jej nierozwijać drogą przekonania i wiary w własnych prowincyach swoich, kiedy ją w obcym wzbudził naródzie? Mógłże niedziałać tego co było w jego wierze doczesnem, wiekiem, nieomylnem dobrem? — Kozacy śladali aby to Apostolstwo było wstrzymane; chcieli aby tam gdzie już została przyjęta zniesiona była Unia i Religia katolicka. Zgoda z Kozactwem przeto, rujnującem kardynalne prawa polskie nie mogła się ostać. Do tego przyłączyła się kwestya drażliwa, zniesienie poddaństwa. — Wolność ludu była hasłem kozactwa, i w tém mieli niejaka wyższość nad Polską, która jak mówiono, będąc Rzeczpospolitą, cierpiała poddaństwo w Polsce. W prawdzie jeden tylko stan używał prerogatyw; lecz stan szlachecki był nieograniczonym, ceras się zwięższał; lud przeto stopniowo wpływał do tego przywileju. Poddaństwo nie było niewolą, lud prosty, kmiacie od służby wojennej byli wolni; wśród najwięk-szych niebezpieczeństw ze strony Tatarów, Turków stan szlachecki zasłaniał lud cały krwią swoją. Obdarzeni byli ziemią i taką własnością jaką użyć mogli wedle sił swoich i środków. Dowodzą wszystkie Inwentarze, powinności były w pieniądzu, w naturze, tak summa-ple, że istotnie oznaczały tylko trzecią część dochodu

z posiadająć przez lud ziemi. Stan szlachecki sprawował rząd krajowy, utrzymywał porządek, karneść w gminach wiejskich; nie było bowiem płatnych urzędników; i brał odpowiedzialność na siebie co do majątku i dobra włościan. W starości, w chorobie, w kłóskach, stan szlachecki mający dziedzictwo ziemi, miał obowiązek opatrywać lud prosty. W takim przeto urządzeniu zabiegało się nędzy i występku do których ubóstwo i rozpacz wiedą nieraz. — Widzimy w Europie, że są wolni ludzie bez własności, bez potmoży w nieszczęściu, przeto urządzone są szpitale, domy ubogich. W dawnym urządzeniu każdy z ludu miał dom własny, posiadłość ziemi i pomoc dziedzica w potrzebach swoich. Takiego przeto urządzenia chociaż zdawało się być niewola, Polacy odstąpić niechcieli. W dachu praw tylko przez uszlachecenie, mogli oswobadzać; uwalniając człowieka chcieli być o niego bezpiecznymi. Kiedy się stał szlachcicem już była pewność, że nieodstąpi praw zaerności i honoru. To był obowiązek w krew wszczepiony; nieszło o wolność, ale o udoskonalenie człowieczeństwa. — Do szlachectwa były trzy drogi: przez poświęcenie życia w obronie kraju, zasługę w wojnie, przez wyższe udoskonalenie w naukach i kunsztach, i przez przyjęcie wiary katolickiej. Żadna protekcyja nie mogła udzielić tego przywileju. Król miał wszystkie łaski w ręku swem a jednego szlachectwa nadać nie mógł. Indygenat był udzielany przez całą Rzeczpospolitą. Gdy przedstawiono kogo do szlachectwa, uwiadamy wszystkie sejmiki, a jeśli nie było na nim skazy, wtedy nie król ale cała Rzeczpospolita czyniła go szlachcicem. Poddanieństwo nie było niewolą, strzegło i zapewniało ludowi byt dobry nie było tylko równością. Tę równość stanowiło szlachectwo, przeto byli przeciwni Polacy oswobodzeniu dyktowanemu od Kozaków, boby się tem wszelkich praw kardynalnych wyparli i swoją własną religiją. Chyba

wypadało się zwrócić do pierwotnej słowiańskiej gminy, którą Kozactwo reprezentowało, ale gminy skazanej już zapalczywością, mordem, łakomstwem, nieznanym pierwszym Słowionom. Kozasy niemal w swém ręku mieli kolebkę wiary ś. — Kijów. W ich to ziemicy dochowana pierwotna pieśń słowiańska, owa czarująca i równa *dumka*, w zaranku wieków. Bojan, jako Homer drugi rozsławił swą ziemię pieśniami. Te pieśni w Ukrainie w sercach i głosie ludu zostały; nadały południowym Słowianom tę cechę poetyczną, tę *dumkę* równą, nią jeszcze więcej jak bogactwem, jak wolnością, Kozactwo ku sobie nęciło. I wielu takich, którzy na serdeczny ukraińskiej piosenki powab do Kozaków się zbiegali, Ukrainie się oddali — Ukrainę odbijali.

W kozaczyźnie brakowało znakomitych ludzi; ostatni hetman Mazepa był między niemi najznamienszy; ale przewrotnego charakteru, nie kochający ludzi, chociaż z wrodzonym geniuszem i siłą umysłu niepospolitą. Miał środki zorganizować coś pewnego, stałego urządzenie, w niepomyślniej tylko był epoce. On chciał i myślał wydzwignąć kozactwo, przywieść do potęgi i osobnego bytu, ale ani Kozaków ani ludu nie miał po sobie.

W tej epoce wystąpiło na scenę świata, czterech ludzi, zdolnościami wielkich: Piotr W., Karol XII., Mazepa, August II. — August II. zamyslał sformować samowładne dla siebie państwo z całej Polski, Inflant, Kurlandyi. Karol XII. powodowany żywością młodzieńczej duszy, z nadzwyczajnym osobistym mężstwem, niezmiernym zapalem, wytrwałością nadludzką, kochający się w rycerskich wojennych niewygodach i pracach, nieznoszący żadnej przeciwności, najsamowładniejszy z królów, bez stałego zamysłu i planu, to jako chrześcijańskich pierwszych wieków rycerz, chciał być świata podziwem, pamiętać Alexandra W. myślał wzbudzać; to znów wyśkich Protestantów skupić na nowo, być ich niecierpi-

i. Rytm. zwyciężył; straszny w zemście, naturalnych nieprzyjaciół swoich Piotra i Augusta postanowił być postrachem.

Piotr W. głęboki pomysłem, energiczną żelazną niechwiejącą się i najwyższymi niepowodzeniami niepokonaną wolą, wspartą na surowym charakterze, tworzył ideę wielkiej monarchii, powrotu nad słowiańszczyną władzy Włodzimierza i Jarosława, rozciągnięcia jej od brzegów Skandynawii do morza Czarnego, tłumil przeszkody od postronnych państw, które lub zagarnąć lub osłabić postanowił. — Mazepa znowu zamyslał pokonać niesferność i koczownicze życie Kozaków, zmienić je w organicznie silne dla siebie państwo, któreby korzystając z bojących ze sobą tych strasznych przeciwników, skleić i ustalić mogło, zwłaszcza, że stojąc na boku, myślał tam się przerwać, gdzieby zwycięstwo było niepłonne. Wasyły czterech z wielkimi siłami ducha, z osobistą znakomitością, niepospolitych i ziemianych ludzi potęgą, wyetapili jako lwy zarżarte; szło o całe ich życie, o całe jestestwo. Dziwną treścią tego dramatu była walka dwóch Atletów: Piotra i Karola XII. — Polska miała w ówczesne dość szczególne położenie będąc połączona wieczytym aliansam z Turcją i Szwecją. — Rosya odstąpiła, skrytą chęcią oderwania się Mazepę rozdzielona między Szwecją a Polską (po wygaśnięciu rodziny Wazów ustaliły powody nieprzyjaźni) a Piotr Karol XII był naturalnym nieprzyjacielem. — W tym położeniu Polska mogła się była utrzymać na stanowisku pośrednictwa i powagi i rozkwitać w stałym pokój, tak jak później w wojnie siedmioletniej ten pokój utrzymać umiała. — August II. był audzoniemcem, nie był kochającym królem; przeciw Pactum Conventum wbrew Rzeczypospolitej jej prawom, przysięgom, traktatom, wkroczył do Infant i Polskę wywiódł z tego stanowiska, robiąc z niej teatr wojny. Nadomiar niebezpieczeństwa kraj

się rozdzielił na dwie partye: polską i szwedzką. Król nie był z narodem który doskonale pojmował położenie swoje i zaczepce Karola XII niezmiernie był przeciwnym. August II. uwikłał Polskę w trudne i najmieszczęśliwsze położenie, było dziwne od Boga zrządzenie, który równie na ludzkość jako na ludzi prywatnych zayła niedolę, dla spełnienia w przyszłości wielkich celów swoich. Rzeczpospolita mając tak pomyślne dla siebie położenie, uwikłała się w długie cierpienia i nieszczęścia, z środków przyszłej potęgi rozwinęła bliski oczekający ją upadek. Piotr który tyle miał przeciwności, Szwecyą i Turcyą, naturalnych dwóch nieprzyjaciół, choć jestestwo i dach tych obu narodów żądały jego upadku, zwyciężył. Tyle czyni wola stała, niezłomna, i niestara jednego nawet człowieka. Ten mocarz potężny, wódz waleczny, sam majtek, żołnierz i cieśla pod Puławą, roztrzaskał o ziemię zegarek, mówiąc: już mi jest niepotrzebny, godzina zwycięstw dla Rosyi wybiła! Ta jedna bitwa August II stracił Inflanty, Kurlandya; Szwecya liczne nadmorskie prowincye, i spadła do niewydzwigalnego podrzędnego stanowiska. Kozactwo które chciał oderwać Mazepa dopomagając Karolowi, stanowczo zniszczone, znikło bez śladu. Bitwa pod Puławą była końcem kozaczyzny, Mazepa ostatnim jej hetmanem. Znalazł się jeszcze potem w kozactwie mąż, to był ostatniem słowem swęj gminy, swęj narodowości, praw nieszczęśliwym obrońcą, szlachetny Połubotok Paweł. On stojąc na miejscu Mazepy i w jego czasie, byłby zapewne zbawił swój lud, obronił prawa jego, bo używał wielkiej sympatyj i ufności, wszyscyby z nim do boju wyszli Kozacy, a bitwa pod Puławą inne miałaby powodzenie. Mazepa miał tylko partyę swoją, ale brakowało mu uczucia, ufności, wiary całego narodu. Ztąd Karol XII zawiódł się na tém kozackiém powstaniu, i został zwyciężon. — Gdy Bóg chce naród ukarać albo spełnić

jezu tylko wiadome zamiary swoje i cele, gieniusze, enotliwe męze któreby zbawić mogły nasza od rządu; w tłumie niepojęci i nierozumni, słów ich zbawienia i prawdy nikt nie uważa. — Późniejsze groźne i śmiało do Piotra W. za kozackimi przywilejami Pawła Polubotka odezwy i groźby, ściągnęły tylko na niego męczeństwo. Wielki zwycięzca stworzył rząd swój i siłę jako granit, skupiając cały swój kraj, i kozactwo w jednolitą i tą samą całość rządu, kierowaną jedną li wolą, jednym tylko przenikliwym, przetornym rozumem, i srogą karą. Każdy w wielkiem jego państwie, z ochotą przyjmował karę jako dar z drogiej ręki, każdy karę tę kochał, niszczyła bowiem rozum i wolę człowieka, ale wznosiła coraz wyżej potęgę narodu. Każdy z ran, blizn swoich się chlubił, w bojażni przestrochu napawał się słodyczą, czując się być męczennikiem, ofiarą osobistą, dla dobra swojej wielkiej coraz wyższej całości. Jedni tylko Kozacy plakali, jedni Kozacy w cichości jęczyli tęskniąc za swym hromadzkim pod hetmanami życiem; za tą swoją wolnością, dla której nieustannie czuli pragnienie i stój religii, i przelali tyle krwi niewinnej. Kozactwo tedy wcieleniem zostało stanowczo; Paweł Polubotok zginął w więzieniu. — Uszanował enotę jego Piotr W. przyrzekł sam do więzienia, do złożonego ciężką chorobą, prosił go aby dał się ratować i leczyć. „O nie; niezdolasz wrócić mi życia któreś mi wydarł, ale zbliża się chwila w której Piotr i Paweł staną przed Bogiem obadwaj i Bóg ich życie osądzi.“ —

Ranozpozpolitka została się w ówczas, po paltawakiem zwycięstwie w granicach swoich, poniosła tylko klęsk wiele, oprócz tyle krwi w bitwach i wojnach wylanych, w które bez żadnej potrzeby dla osobistej dumy August II. ją uwikłał. — Wielu bardzo stronników Leszczyńskiego wprowadzono w Syberyę, skąd nigdy już nie wrócili; wiele zaś przepędzono z Ukrainy za Dniepr, zabierano

carstwie na wozy, a gromady z rodzinami, dalszemi pie-
szo szły do Rosyi. Na Ukrainie, dotąd pamiętając, że
grzechotiny zowią je *Perchomem*. Skutkiem tej wojny,
pomimo tych *Perchomów*, zaludniło się puste Podole
i Ukraina, Polska kijowska, między Dnieprzem i Dnie-
mem. Teatrem wojny, był Mazowsze, Kujawie, Litwa i Podla-
sie. Około Prypeci przeprawiał się Karol XII szedł do
Pultawy. Tłumami rozmaita ludność polska, polska
przechodziła do południowych stron Polski, które od nie-
bezpieczeństwa przez czas kilkudziesięcioletniego pan-
owania tureckiego, ostatecznie spustoszały. — Zwycięstwo
pod Pultawą, miało pomyślne skutki dla całej Europy,
nawet dla Kościoła katolickiego. Karol XII po zwycię-
stwie Piotra W. zamyslał na nowo podnieść burzę
trzydziestoletniej wojny już uspokojoną. Skupiał waty-
czkich Protestanów niemieckich, strasznym był dla całej
Europy katolickiej, groził nawet Rzymowi. On przedsta-
wiał organie protestantyzm. Była to burza niebezpieczna
dla Kościoła, dla Europy, której skutki nie mogły być
przewidziane i obliczone. Po tym zwycięstwie, uspo-
kojonych wojnach, gdy i Piotra W. z kolei spotkała klęka
nad Prutem, skutkiem traktatu tego zawartego wojaka
jego ustąpiły z granic Rzeczypospolitej. Krótka domowa
konfederatów tarnogrodzkiej wojenka, wygnana Sasów,
co mieli wprowadzić rząd dziedziczny i absolutny dy-
nastyi Augusta II. Polska zaczęła zażywać najspokojniejszego
pokoju, latnego jej Bóg z miłosierdziem stęga na lat
kilkadziesiąt niemal przed nowymi kłopotami jakie ją
czekały. Wprowadzie nie było pokoju tego, dla
powiększenia wojsk swoich, dla zebrania publicznego
skarbu, ale zajęła się chwalebą Bożą. W tych latach po-
koju rozmnożyły się fundacye, podniosła się wielka liczba
kościół, szkół, wysyłano misye, w całej Koronie
i Litwie odbyły się najsoleńniejszych, Matki Bożej
koronacye, zebrań, wielka, i okazała była chwalebna Bo-

ska publicznie w całym narodzie wykonana. Był to wprawdzie zachód życia Rzeczypospolitej, wieczór, ale świetny, pogodny, złociste od wiekuistego słońca świeżały Bożej opromieniony. — Wtedy to i Unia stanowczo i ostatecznie dopełniła się. — Dyszunici bowiem jak mówiłem opierali się zawsze na jakieś potęgze ziemskiej, bo sił ducha wewnętrznych aby walczyć z Unią, nie mieli. Po klęsce nad Prutem cesarstwo w sprawę Rzeczypospolitej się nie wdawało, królestwo zupełnie upadło; jeszcze istniejące Zaporozże małym było tylko wojennym oddziałem. Przeto rok 1720 nastąpił, a z nim Synod Zamojski, w Zamościu; tam się wszyscy biskupi zebrali i jednomyślnie Unia została przyjęta; biskupi przemyski, lwowski przystąpili do niej. Biskup smoleński nawet przysłał swój akces, i bractwa wszystkie. — Odkąd Kościół rozpoczął usiłowania swoje o zjednoczenie, i od trzynastego wieku zwolywał synody odbywane nawet i w Polsce, żaden nie był tak stanowczym tak jednomyślnym jak w Zamościu. W każdym bowiem synodzie choć w daleko mniejszej liczbie, znalazła się zawsze opozycja, burząca i psująca to wielkie dzieło. — Teraz wszyscy się zgodzili, wszyscy stali się jednym duchem, jednym ciałem. Nieszczęścia 85-let prześladowania kozackiego, zginęły bez śladu, albowiem odtąd Unia rozwijać się zaczęła, w instytucjach swoich, w nauce, w misyach, w ukształconych kapłanach i zakonnikach. Przewodniczył temu synodowi Hieronim Grymaldi przysłany od Klementa XI Nuncjusz; zasiadali: Leo Kiszka metropolita kijowski, H. Weherowski biskup łucki, X. Lewicki biskup chełmski, X. Ustrzycki biskup przemyski, X. Ałanazy Szaptycki biskup lwowski; trwał niedzieli siedm. Na tym synodzie dopełniona unia Ormian; przebywał tam X. Jan Augustynowicz arcybiskup ormiański lwowski. Po tej Unii Dyszunici tylko zostali w mieście Słucku, mieli jedną cerkiew w Wilnie śgo Ducha, i kilka kła-

sztoków około Zaporozia nad Dnieprem. Nawet biskup dyzunickiego nie było już w Rzeczypospolitej, drogą garstką Dyzunitów polskich zamędał biskup Peremyski za Dnieprem. —

Zaraz po tym synodzie, najprzód opat amijowski, a potem biskup lwowski X. Atanazy Szeptycki został metropolitą całej Rusi. Ten zacny pasterz przez swoje enoty apostolskie najwięcej do uzupełnienia Unii się przyłożył, nigdzie ani jeden głos przeciwny nie powstał, wszyscy się garnęli, lgnęli całym sercem i przekonaniem. Szlachta przyjmowała nawet obrządek rzymski ale wspólnie z ludem; wszystkie święta, nabożeństwa, obrządkiem wschodnim obchodziła, miłowano się w Unii. — Rzymskiego obrzędu łacinnicy obchodzili dwunastoma dniami przedtém (pierwój) święta, uroczyste, lud r-nicki je święcił, i wzajemnie, tak więc po dwakroć edawano część Narodzeniu i Zmartwychwstaniu Zbawiciela. — Ile się przyczynił X. Atanazy Szeptycki do uzupełnienia Unii, świadczy bulla Benedykta XHI która oznacza i wzmiankuje jego zasługi. On to mnichów Czernców Ihumennych oddzielił od żyjących, li tylko na modlitwie, już urządzonych w Litwie od dawna, ale w Koronie zaniedbanych zupełnie, zgromadził w jedną kongregacyę zakonną r. 1739, na mocy dekretu synodu Zamojskiego. Odtąd nazwali się Bazyljanami, prowincyę koronną pod tytułem Opieki Najświętszej Maryi Panny. Dwie prowincye litewskie t. Trójcy, i nową, koronną Opieki Matki Boskiej, połączył z sobą na zawsze na kapitale jenerałnej z dekretu Apostolskiej Stolicy w prytorności Nuneyassa. Odtąd Bazyljanie przemienili się w zakon użyteczny krajowi, zostający pod rządem Jenerala i Prowincyalów; zajęł się misyjami dla ludu, szkołami dla świeckich panów i szlachty; regule swojej kształcił na ciągłych, następujących co trzy lata po sobie kongresach; w dekonalności się poznawali w kilka

miejazach; w Poczajowie, Żyrowicy; najgoręcej w całej Koronie i Litwie utrzymywali chwałę Boską, z taką świętością, z taką pobożnością, z taką okazałością, i niezmierzonym kosztem, że się inne Zgromadzenia pochla- bić tęp nie mogą. Lud z całej Litwy do Żyrowic; z całej Rasi, z dalekiej Ręsy dążył do Poczajowa. Dozna- wano szczególnego zachwyty i uniesienia w tych wiel- kich Bazylijskich bazylikach przy cudownym obrazie Matki Boskiej. Kiedy po zniesieniu Jezuitów Akademia Krakowska podobać potrzebie edukacyjnej nie mogła, kraj się strwożył; utworzono Komisją edukacyjną, XXi Bazylianie sami się oświadczyli że zastąpią Jezuitów wszystkie szkoły opuszczone utrzymają. Nad powszechne spodziewanie świetnie tój pracy, tego trudu i zajęcia dopełnili. Tyle to zrobiła Unija po synodzie zamojskim dopełniona. Najwyborniejszym tego synodu owocem było utworzenie, ukształcenie Bazylianów prowincyi koronnej, do czego się przyłożył X. Atanazy Szeptycki. Uregulo- wał kler świecki, dawne starożytne ubiory zamienił na inne nowe, wzorowane od X. Józafata Szumlańskiego lwowskiego biskupa. *Non facit habitus Monachum, sed Monachus habitum*. Tęmi ubiorami wiele na ducha wpły- nał; zupełnie zbliżył kapłanów swych do księży rzym- skiego Kościoła. Unici zbliżyli się do ukształconego towarzystwa, przedtęm tylko zamknięci w celach, lub z prostym ludem obcujący. Zaczęli uczęszczać do rym- skich kościołów na odpusty, odznaczali się kazaniem, wzajemnie sobie z łacińskimi kapłanami towarzyszyli; przeto, brali ukształcenie i naukę, do której za dyktum śladnego sposobu nie mieli; grecy ich niczego nie uczyli, a święta bronili brać od łacianików.

Dyannicy przeto kapłani, dochodzili do zupełnego bar- barystwa, sproszczenia nalogów, zapalczywości, nie kształcili ludu, ale mu we wszystkich jego nalogach, niemiejnościach wtórawali, tak dalece, że to dostaje

znano kapłan; ksiądz, mianowano a. K. Dyżurników na słowo Pop, które było rodzajem ebelgi. Zład Popi nie mając powagi, światła, nauki, obyczajów, chociaż od prawa i urzędu krajowego nie cierpieł, ale mogli szczególnie doznać jakiejś sniewagi, jakiejś swawoli. Protestancy pastorowie więcej mieli ukształcenia moralnego i szlachetniejszych byli obyczajów. Unija teraz wszystkiemu dawała radę, chociaż trudno było na wyższym stanowisku wmyślowém, moralném utrzymać parochów świeckich, którzy się żenili, byli kapłanami nie z powołania ale z urodzenia, i trudnili się rolą; duchowieństwo, kapłaństwo, kształciła, doskonaliła Unija w zgromadzeniu zakonném Bazyljanów. Kto był zdolniejszym zestawiano go w zakonie, nawet powagę, znaczenie świętych biskupów, opatów do tego stopnia podnieśli, że się szlachta znamienitsza rzymskiego obrządku do ich zakonu garała. Trudno mówić, było wynieść parochów wiejskich, ale jakąż ich była wyższość od dyżurnickich popów?— Przecież ci parochowie w ukształconych towarzystwach bywać mogli, i żyć w społeczności oświeconych duchownych rzymskich; wszyscy też z nich do szkół chodzili, czego śladu widać nie było na księżach dyżurniaków w Polsce. Nie różniąc się niczem od ukraińskich obłopów, mieli krom tego wady których nasz presty, otwarty, lud ukraiński daleki od chciwości, nie miał. Chciwość popów dyżurników poszła prawie w przyszłość, i równiejsze nie ma przykładu. X. Atanazy Szeptycki był wielkim reformatorem, uregulowanie Bazyljanów przez niego wykonane, nazwane reformą zakonu; wpłynął on na nie-szczęśliwy, upośledzony kler świecki. Pamięć potomnych dochowała jego zasługi położone w Kościele; młodość uboga brała kosztem jego nauki, ubogi, sehorzał, znalazł z niego wsparcie; użyteczne zakłady miały w nim swego opiekuna, szkoły gorliwego nadzorcę. Swoim kosztem wzniósł wspinały gmach ś. Jara we Lwowie,

zostawili, następcy swemu Leonowi Szaptyckiemu 150000 złopol. Co ten zacny pasterz poczynił dobrego, wyczytać można w aktach Bazylianckich klasztorów wie twięż książkach ówczesnie pisanych. Staraniem jego po dokonanej ostateczności i zupełnie w Polsce i Litwie Unii, ukształtowała hierarchia Kościoła Rusi katolickiej, składała się z metropolii jednej Włazej Rusi kijowskiej, i trzech arcybiskupstw: połockiego, smoleńskiego i mohilewskiego; to ostatnie będąc w granicach Rosyi do Unii przyłączyć się nie mogło, i biskupstw: lwowskiego, łuckiego, włodzimierskiego, pińskiego, żurawskiego. Opactw miało 16 podobnie jak biskupstwa uposażonych, — parafij po synodzie zamojskim do 10,000; potem przybyło więcej klasztorów. W prowincyi kerouńskiej, bazylianckich 68, tyleż w litewskiej, ogółem do 120 bazylianckich klasztorów; mniej więcej przeto tyle sakół parafialnych, a wiele z nich były równe w stopniu wojewódzkim potężniejszym gimnazyom, przytem wszystkie spełniały misye tak zbawienne dla ludu.

Cóż czyniła dyzunia? oto nigdy najmniejszego nie dała owocu! Naprzykład w Carogrodzie samym, w co się obścił ten świętny kościół który miał iść o pierwszeństwo z kościołem Salomona? został świątynią, Mahometem. Przez kościół katolicki w pierwszym nawróceniu wzniezione narzecze ruskie, które wydało tyle pism w początku chrześcijaństwa, był językiem prawa, językiem urzędowym w Litwie.—Ozy dyzunia go utrzymała? w co się obrócił? nie zniknął, nie zostało li tylko w ewangelii, w śpiewie? nie stracił tego życia nadanego sobie z łaski Stolicy Apostolskiej? — Naprzykład owa pyszna Ławra nie była tylko żywym grobem? była tam w dawnych wiekach jaki mąż święty, jaki mówca, jaka nanka? Oprócz chóru i śpiewów, co wyszło z Ławry? Za takie dary oż lud wzajemnie odbierał?— Co powiedzied o Lwowie dopokąd trwał w dyzunii, a

trwał najdłużej — jakie tam były uposażenia, jakie fundacje przez starożytnych książąt Rusi dyzunitów? Na przykład cerkiew wołoska, Bractwo stauropeigialne z przywileju patriarchy Jeremiasza ufundowane. Konstanty Korniański wyłożył na nie milienowe wszystkie fundusze swoje i bogactwa. Monastyr św. Onufrego założony przez księcia Lwa, ubogacony przez księcia Konstantego Ostrońskiego; Tomza gospodar wołoski, cały swój zapisał majątek, bogactwa niesliczone klasztorowi oddał. Miały one przez czas dyzunii jaką szkołę? wysyłały missye, lub też utworzyły jaką dobroczynną instytucją? zgromadzały do siebie lud z dalekich o mil 50, 100, okolic? czy do ich świątyn szedł lud aż z dalekiej Rosyi? — Nie nie wykonały, nie nie spełniły. Przez wieki formowały spowiedników, misyonarzy, kasnódnici? — dalyż takich biskupów jak Cypryan Żechowski i inni? — kształciły za granicą ucniów w akademiach najzawołanszych? — Jeden małyutki unicki klasztor unitów Bazyljanów w Tryhurach, w Krzemieńcu, Barze, Humania, wykonał więcej w przeciągu lat dwudziestu, niżeli te wielkie dyzunickie zakłady w przeciągu kilku wieków. — W wieku szesnastym gdy nie była apokryficzna Unija na Rusi, pomimo kwitujących nauk w Polsce, pomimo tak zwanego złotego wieku, pomimo opieki królów i tąd sprzyjających okoliczności, przecież te wpływy, Rusi tak bliskiej, do jedności kraju należącej, nie osiągały. Rus odaczepna i duchowieństwo dyzunickie pozostały zupełnie obce temu prądowi cywilizacyjnemu. Gdy przyjęta została Unija zupełnie, w czasach gdy nie było już takiego zapadu, gdy tuszała Akademia krakowska, i wykhniono już do makaronizmów, do języka popstrzanego łaciną, duchowieństwo, Rus unicka, tak nie w ukasztaceniu rozwinęła, że nie tylko się duchowni z tego stanu ciemnoty podnieśli sami, ale i drugih nauczyli. Głasząc oświatę w Polsce Unija do ostatniej chwili żywiła; po

ję nowem, najcenniejsze: silnie wspierała, będąc prawem ramieniem publicznej, narodowej edukacji; tak jak Kościół wschodni, gdy jest zjednoczony, jest prawem ramieniem jednego, prawdziwego Kościoła. — Ci Czerney dynunicy których się lekko było potrzebą, u których w ustach penna modlitwa, a w sercu nieprzyjemne zamiary i straszne kłótnie, amienili się w Bazylianów; w natowycich szlacheckiej młodzie i misyonarzy, nie spracowanych ludzi. Z pięknem szlachetnym usiłowaniem, aż do upadku kraju, i potem jeszcze kształcili ciągle siebie i uczyli młodzież krajową. Ofiarowali na ten cel własne fundusze swoje, nic od kraju nie żądając. W tej chwili kiedy Akademia krakowska nie mogła dosięgnąć wpływem swoim dalszych krańców kraju, ustanowiona Magistratura Komisji edukacyjnej znalazła Bazylianów gotowymi do tej ważnej sprawy. Między szkołami pod zarządem Komisji, Bazylikańskie były najliczniejsze i niemal najlepsze. Za rządu Czackiego i Uniwersytetu wileńskiego, Bazylianie wysyłali zakonników swoich na Uniwersytet wileński, szkół nie opuszcili, ale je znacznie wnieśli. Formując dobrych nauczycieli, współubieganiem się szlachetnym między sobą i świeckimi szkołami na zawsze w pamięci i szacunku narodu zostali. Nie widzieliśmy u nich górujących i znaczących talentów, ale przy gorliwości, przy szczerem wami powołaniem, przy czystości na bieżące, na wieść dawną, starą ojców pobożność, więcej do prawdziwego udoskonalenia się przyczynili, jak szkoły świeckie mające wiele świetnych talentów, ale i wiele egoizmu, a bojaźliwości na serce i charakter młodzieży. XX. Bazylianie w dalszej Rusi i Litwie w ostatnich chwilach Rzeczypospolitej, czynili to co na początku Benedyktyni: zastępowali brak publicznych instytucji. Jeśli w szkołach ich nie nabywało się zupełnego wykształcenia naukowego, to jednak wzbudzili zachętę i gorliwość, przez

co utrzymywało się w kraju światło, zaszywane własnym
usiłowaniem i pracą. Bazylianizm po najdalejzych kątach
kraju, niechęć uspiąną i miłość i chęć do nauk. Rozbu-
dziły się przeto wredzone siły, któremi polacy zasłynęli
wśród najoświeconiejszych narodów, pomimo nieczystości i
upadku, świetnie zajmując miejsca.—Szkoly Bazylikańskie
miały przytém swój osobny charakter który dochowały
jeszcze lat trzydzieści pięć, po ostatnim rozbiórce kraju.
Była to pewna żarliwość ducha, obyczajów czystość i
niewinność, w modlitwach i śpiewach ochota i uspo-
kojenie; żarliwość ducha nadawała moc dąsom, zapal,
przywiązanie do kraju, co lepsze było od umiejętności,
od języków, chemii i matematyki. Uczyli historyi pe-
wszechniej i własnej z czego wyrastał zapal w młodych
ludziach do wiary, do kraju, nadewszystko zdobyła pe-
wna bojaźliwość, niewinność; dla tego ojcowie nasi ko-
chali się w szkołach duchownych, lubili oddawać synów
swoich do księży. Później po urządzeniu jednostajnem,
szkół wszystkich przez Komisję edukacyjną nie można
było rozróżnić szkół duchownych od świeckich, bo we
wszystkich były jednostajne przepisy, ma się rozumieć
do nauk, ale zawsze w duchownych była wyższość przez
nadanie żarliwości, umocnienia ducha, i większą obyca-
jów czystość i pewien wdzięk moralny. Unija przede
kształciła duchownych, a duchowni cały naród w szko-
łach i misyjach. Usiłowaniem wspólnem, ukształcenie
umysłowe, cywilizacya, narodowość, rozlewały się po
Rusi. Obrządek grecko-unicki stał się tak miły naro-
dowi, że równie jakby w swoich kościołach wszelkie
modlitwy, wszelkie odbierali błogosławieństwa i Sakra-
menta, łączyli się z poddanym swym przez wspólną
wiarę i modlitwy w jedną rodzinę. Tych którzy z sobą
walczyli Unija bratała, szczerze zupełnie jednając z sobą
Unija była jak szakiem, drugim do wiary Chrystusa
nawróceniem.

Najświetniejsza epoka Unii jest od synodu zasnojańskiego lat niemal sto. Historia tego okresu szczegółowa, wzbogaciłaby dzieje naszego Kościoła, ja tu dałem tylko rys ogólny, więcej zaś szczegółów dam, mówiąc o Bazylianach, o jednym klasztorze, aby wzbudzić w którymś z ziemków chęć do napisania rozleglejszych dziejów, korzystając z materiałów, archiwów zakonnych, których my już nie mamy, a obfituje w nie diecezja lwowska. Unia i w tej świetnej epoce i w tym rozkwicie nie dosięgła tak jak Kamionka i Hutman. Słaby oddział Zaporozia jednak stawiał opór, i w blikości zaporożców, wśród parafij uniickich były małe klasztorzyska, dyzuników. Z tych takier szkodliwych roznieśli się płomień krwawy i niepokojące próby, od których się rozpoczęło po spokojności i tryumfie prześladowanie i niszczenie Unii. Po kilkumiesięcznym, mordami wzbudzanym przez Jawnickiego, rządzącego klasztorami dyzunickimi, zaprzęgnięto wszystko do dawnego porządku i stanu, wróciło nie naruszając w niczem instytucji Unii, jej szkół i fundacji aż do roku 1795. W tym rozpoczęło się prześladowanie przez Sadkowskiego archimandrytę dyzunickiego Słuckiego. Ta nowa epoka dziś się toczy i płynie, dla opisanja jej, potrzeba obszernego wielkiego dzieła. Tych zdarzeń, wypadków niegodny jestem w księdze dziejów zapisywać. Z woli ojca ś. Grzegorza XVI były opisywane niektóre szczegóły. Pismo zaś moje tak kończę:

Widzieliśmy nieustannie walczącą Unię z dyzunią, z tą różnicą że dyzunia wspierała się zawsze na władzy doczesnej, na sile świata, przeto los jej i tryumf zależał od kolei, jaką przechodziły potęgi świeckie wspierające ją. Bez tej dźwigni na drodze przekonania i potęgi niezawisłej ducha, ostaćby się nie mogła przed światłem, miłością Unii musiałaby się kruszyć. Ilekroć Unia była stłumiona, zaraz w następnym wieku budziła się silnie i rozwijała. Zaczęła się Unia od śś. Cyrylla

i Metodęgo — wnet po niej dyzunię. — Po jej tryumfie, Erelory, Józef Sołtanpauici. Potem saraz z Joną dyzunię, Hólona; po tém nowém dyzunii wzbudzeniu — następuje czas Zygmunta III — Unija Brzeska — Unija za Zygmunta III daleko silniejsza jak przedtém. Tu następuje Kossów, Mohyla, prześladowanie trwające 86 lat, po którym znów Unija wzbudzana rozleglejsza, z większym tryumfem jak brzeska. Po tej epoce znów wciśk Unii, zniesienie prowincyi Koronnęj, potém Litewskij, Białoruskij. Przeto wniosek ten naturalny z doświadczenia historycznego, z stosunku wypadków i faktów wypływa; że po tém stłumieniu i prześladowaniu nastąpi jej wzbudzenie; a jako zamojska Unija była silniejszą od brzeskiej, bo 86 lat prześladowania kozackiego rozwinęły mes i wigor ducha, tak po prześladowaniu nowém i sroższém, nastąpi wyższe, zupełne, i ostateczne jej rozwiniecie. Ten fakt jakby z rachunku w stosowaniu do siebie zdarzeń historycznych, wypada; ale wiara nasza silniejszym tu gruntem, niż rachunek.

ZAPISKI ORNITOLOGICZNE.

II.

Bocian biały (Jundz.) *Ciconia alba* (Linn.)

Der weisse Storch, La cigogne blanche.

(Buff.) gminnie: *Bociuś, Bociiek.*

Ptāk żalobny, czarny z białem, któż go nie zna? Dziób długi, silny, konieczny, nogi czerwone; rożnany, pełen zastanowienia, nie zna pośpiechu oprócz do ucieczki; smętny i zawsze dumający; kocha namiętnie, lecz li samiczkę swoją; dzieci wychowuje troskliwie, lecz bez czułości, postępuje z nimi jak ojczym lub opiekun; nie zna słabości, surowy nad miarę w nauczaniu ich czystości na gnieździe a szczególnie w wypędzaniu na zarobek i we wprowadzaniu ich do górnego lotu. Bo młode bocianki już rozumne ptaki: długo adają niedorostków, niby to zlecieć nie mogą z gniazda i dobrze z tą wygodą pasybrzuchom; matka pobłaża i broni ich, bo to wszędzie to samo; lecz ojciec to jednego saturechnie, to dziobem

---

Patrz szczyt majowy.

podniesie, tego znowu trąci, tamtego na kraniec gniazda wypchnie; nareszcie gdy już sama samiczka się przekona, że piecuchów wychowała, nie broni samcowi dokończenia wychowania. On też zaraz jedno strąci, wszystkie się za nim podnoszą, stary im towarzyszy latając pod niemi i prowadzi ich na pierwszą lepszą łąkę lub nizinne pola; wszyscy siadają i tym wymierzonym znanym nam krokiem, jak urzędnicy co niby to, do bióra się spieszą, postępuje cała rodzina, on naprzód z głową spuszczoną, dziób pionowo ku ziemi wymierzony; młodzi go naśladują, samiczka pełna radości, o zpowrocie już zapomniawszy, głowę w karkiem, przylgnęła na grzbiet zakłapie dziobem, opuści skrzydełka, chodzi pełna radości koło swych dzieci, dumna że wydała takie boćki na świat! Bo to dorodne, łaskonogie, dziób doskonały, jednego piórka nie brakuje! Samiec utopiony w swych obowiązkach, nie doznaje żadnego reztargnienia; tu im pokazuje glistę, tam żuka, tu znowu robaczka lub żabkę; młode łapią, wydzierają sobie, gonią się swawolnie, a jak znajdą węża, pliskorza, jaszczórkę lub szczurę, wtedy ojciec zabija, podnosi jak gdyby ich chciał z tym nawieść, rzuci o ziemię, podsiadnie na kołety i faworytowi wbiła ten przysmaczek zjedł, jeżeli mu drugi kawalka nie urwie. . . Po godzinie tej pierwszej nauki, samiczka z samiczką spędzają do kupy rezigranę działwę i przysmakują do podlotu. Żle tu idzie z początku, lecz biega tamtu któryby nie chciał podlenieć, bo ojciec się do niego spuści i tak dziobem wystrzela że zapomni o wygodach. Leci nisko, radoby sięgnąć, — lecz tego nie wolno; za przykładem rodniców podlatują coraz wyżej i wyżej, dopiero gdy wiatr ma je pod sobą, zaczynają za samcem koła toczyć pod obłokami. Ta gimnastyka trwa nie długo, spuszcza się wszyscy, bo zjedł cała trzeba i na gniazdo powrócić przed wieczorem. To się powtarza co dzień przez 8 dni; po którym czasie już

na gniazdo nie wracają, bo się młodzież rozrosła i miejsca już za mało. Więc czasem rodzice sami, czasem z ulubioném dzieckiem nocują, a reszta po pobliskich dachach lub staropiennych drzewach umieszczać się musi; bo to już sierpień, podróż uciążliwa, niebawem rozpocząć wypadnie. Co wszystko widzieć może badacz między 15 lipca a połową sierpnia każdego roku, a tu umieszczę krótki opis legu i wędrówek bocianów.

Bociany dają nam jak najoczywistszy dowód, że nasz klimat się corocznie zimniejszy staje, a szczególnie, że co roku wiosna bywa późniejszą i niepewniejszą; co znaczy, mówiąc wyraźniej, że nas wiosna oszukuje i błamuci; bo tak jak dawniej tak i teraz ku końcu marca lub na początku kwietnia słońce przygrzewa i skowronki unoszące się pod obłoki, śpiewają nam wiosnę, lecz następujące śniegi, deszcze i przymrozki przekonują, że w Polsce wiosna, to pora oryginalna, mieszaniec zimy i lata z akompaniamentem beczennego błota, pora od kilku lat najszkodliwsza dla ogrodników i gospodarzy, najniebezpieczniejsza dla wędrujących ptaków. Od lat 17 utrzymuję sumiennie dziennik przylotu i odlotu ptaków, jeżeli się tak wyrazić mogę kalendarz ornitologiczny. W tym spisie każdy gatunek ptaka ma zapisany dzień przylotu, dzień w którym załpiewał, zaczął stać gniazdeczko, sniósł jaja, wychował pisklęta i dzień w którym odleciał. Dziennik ten wiele mi się nauczył jako ornitologa; lecz i gospodarzowi jest dziś pomocnym, gdyż często nadzwyczajne zmiany atmosfery w adnotacjach umieszczane bywały. Na tym moim kalendarzyku i na ciągu spójnionym i *teraz już mniej uregulowanym* ptaków, opieram twierdzenie wyżej wyrażone, że po prostu mówiąc, wiosna jest od kilku lat nieznośną i pewnieby żadnego poetę nie zachwyciła i gdyby taką dawniej bywała jak teraz nie mielibyśmy tak rozkosznych jej opisów.

Otóż przed laty dziesięciu, termin przylotu bocianów był między 24 marca i 4 kwietnia i sumiennie terminu dotrzymywały, wprawdzie nieraz przypraszane śniegiem i ostreimi wiosennymi krupkami. Od roku 1847 czytam w moim kalendarzu corocznie do 20 kwietnia zimno i śnieg; w roku 1852 śnieg padał trzy dni pierwsze maja; w roku 1856, 20 kwietnia był mróz na 6 stopni po którym śnieg spadł na pół łokcia; nareszcie tego roku w maju śnieg leżał trzy dni w lesie i na polu. Nie dziw że nam się to sprzykrzyło, kiedy ród bocianów po niezliczonych nieszczęściach przerzedzony (bo śmiało twierdzą że od dwóch lat jest o połowę mniej bocianów, jak pierwój, taka ich ilość zginęła głodową śmiercią) naradziwszy się nad tą co roku powtarzającą się rewolucyą atmosferyczną, już tego roku spóźnił przylot.

Trzeba wiedzieć że awangarda bocianów, złożona ze starych samców, między które mieszczą się czasem doskonała (*adult*) samiczka, lub też druga nader czuła, niechęć opuścić ukochanego małżonka, przylatuje tydzień pierwój do nas, na wiosnę, rekognoskuje miejscowość, stan wegetacyi, ilość żeru i stopień ciepła. Jeżeli znalazła tego dnia wszystko podług ich potrzeb, rozlatują się po gniazdach i czekają na główne stada złożone z samiczek i przeszłorocznych ptaków. Aryergarda znówu spóźniona o dni kilka, składa się z najslabszych bocianów. Pierwsze stada nieliczne po 15 — 20 — 30 bocianów, drugie po kilkaset i kilka tysięcy; lecą podług wiatru, który zawsze mieć muszą za sobą i nieco pod sobą wiejący w pierze; w wysokości czasem okiem niedościgłej, częściej zaś widziane. Gdy nad oczyszczonym miejscem przelatują, opuszczają główne stado, to które poznały rodzinne miejsce czasem dwa, pięć, siedm, dziesięć bocianów. Korpus główny leci dalej, coraz się siczuplajszym stając.

Lat ostatnich trzy, uważałem nieraz krążącą awan-

gardę w czasie terminu przylotu nad ziemią śniegiem okrytą i niespuszczającą się wcale. Zdaje się, że rozumne ptaki spostrzegły zimę w Polsce zamiast wiosny, odleciały napowrót, aby praestrzedz główny korpus kochanek że się wstrzymać jeszcze trzeba. Mimo całego ich rozumu tryb lęgowy, instynktowa potrzeba rozpoczęcia wędrówki naraża ich na wielkie niebezpieczeństwa. I tak roku 1855 i 1856 większa część awangard zginęła, w górach z zimna, u nas z głodu; gdyż przełatując przez pasma gór naszych, jak śnieg gęsty zaczął sypać, nie mieli siły do dalszego lotu i zniesienia coraz powiększającego się mękiego ciężaru na pierru spuszczała się coraz niżej; aż zalecieli do wysokości drzew, gdzie już niemają siły do podlotu, ginęli marnie setkami. Przyléciawszy do nas równa ilość ich zginęła; z początku główne pożywienie znajdowali w żabach, lecz gdy mróz wodę ścisnął i ziemię, ani żaby ani myszki złowić nie byli w stanie; obrywali listki szuwarów i innych zielonych roślin na bagnach, lecz to pożywienie ledwie dni kilka przy życiu utrzymać ich może, a gdy wiosenna zima trwa tydzień, zdychają z głodu, bo głód przy zimnie to straszliwa trucizna. Najciekawsze były dla mnie spostrzeżenia, gdy odkryć mogłem odznaczające się zdolności w ptakach tego samego gatunku. Naprzykład pamięć, wysoki stopień przywiązania, zastanowienie i doświadczenie, to są zalety które u pojedynczych ptaków napotykamy jak u ludzi i to jest rozum. Zaś praktyczne zastosowanie się do potrzeb, radzenie i pomaganie sobie wzajemne, to są zbiorowe zdolności wszystkim właściwe i wrodzone i te różniamy od odznaczających się zalet pojedynczych to jest *instynkt*. Lecz i w instynktach są niektóre odznaczające się, i tak naprzykład: gdy w roku 1852 śnieg w maju zaczął spadać, już niektóre samice na jajach siedziały. Pierwsze dni cierpliwie przetrzymały; same mogłoby dono-

sili ser. Lecz później opuścić musiały gniazda; błąkały się biedne ptaki po całej okolicy; szukały w posród zabudowań schronienia, i wiele ich zginęło. W jednej z moich wsi, zbiegło się dziesięć nieszczęśliwych bocianów na błonie. Biegły, radziły, w kupce dla ciepła się trzymając. W tém przelataje bocian, chwilkę z niemi pogawędził, całe stadko się zerwało i znikło mi z oczów. Jakie było moje zadziwienie, gdy po obiedzie jadąc na folwark, spostrzegłem moich 11 bocianów w głębokiej trzcinie nad cieplicą zielonym szuwarem obrośłą ciśnie skupionych dla ciepła, żywiących się tam roślinami i skorupiakami! W tym obozie przetrwały dni trzy; biada minęła i wazynacy na gniazdo wrócili. Jaja były zamrożone, gniazdo mokre. Trzeba było jaja wyrzucić, gniazdo reparować, świeże znieść, z czego się samce mimo biedy cieszyły, bo mocno kłapały, i samiczki to familijne nieszczęście znieśli filozoficznie, dowodem tego że w tydzień później znowu każda na świeżych jajach siedziała. Ozy ten wypadek nie dowodzi jasno, iż bocian odkrywszy żerną zaciągę, zawołał towarzyszy i to rozumne stadko w tym obozie przed śmiercią jaka innych trafiła, ocalone zostało. A że ta okolica bogata w stawy i okiem nieprzejrzane przestrzenie trzcin, wszystkie mogły sobie podobne obozy porobić, lecz nie wszystkie miały ten rozum.

Te wzajemne usługi oddawane ce do żeru, kryjówek, w napominaniu wzajemném do bacznąj ostrożności, przestrzegania przed niebezpieczeństwem, często bardzo widzieć można niemal w każdym gatunku, oprócz u drapieżnych ptaków pełnych sobkostwa (i to sąpy wyjątek stanowią wspomagając się wzajemnie). Szczególniej częste są zaś te enoty u ptaków gromadnie żyjących. U nich jako u nas, są to tak nazwane dobrze, dobroczynne dąże, pełne poświęcenia, zawsze gotowe do świadczenia usług; takują bardzo że nie mogą powiedzieć czy to

poświęcenie większe u samic jak u samców. Otóż roku 1855—1856 większa część awangard zginęła; przez tę stratę, ilość bocianów zmniejszoną została. W tych dwóch latach niemal każda samiczka z synem lub młodym jednorecznym samczykiem pobrać się musiała; wdówek było wiele bardzo, ale się niebawem pocieszyły z młodszymi i jak się zdaje już o stracie mężów zapomniały, mimo to znaczna część gniazd dotąd pustych stoi. Tego roku doświadczeniem smutném nauczone bociany przylotali w awangardzie dopiero 11 i 12 kwietnia, główne korpusy 20 i 22 kwietnia.

Roku przeszłego cieszyły mię niezmiernie listy, które od znajomych z różnych odbierałem stron z zapytaniem: dla czego bocianów niema, co się z nimi zrobiło? Cieszyło mnie że za naszymi bocianami tęsknił szlachcic, tęsknił i wieśniak; radowałem się gdy chłopiek smutnie spoglądał na opuszczone gniazdo na swojej stodole i mówił mi: Panie, będzie źle bocianów niemal nie jeden się markocił, że ma puste gniazdo, bał się ognia i grabobicia. O, to dobrze, że my jeszcze tęskniemy za bocianami jak tęsknili dziady i ojcowie nasi, bo bociany to słowiańskie ptaki, to nasi sielscy opiekunowie, to dla rolników zwiastuny wiosny. O, nie opuszczajcie nas! któż za wami w Europie tęskni, kto was szanuje, któż się z waszego przybycia tak raduje jak słowiańskie ludy!... Wy powinni opuścić cywilizowane Niemcy, zadymnioną Belgią i halaśliwą Francją, zlecieć do nas na obszerne łąki i bagna, opuścić te kraje niby te postępu, gdzie za trzy krajeary *Büchsenspanery*, *Waldjungi* i *Hejdelaufer* was strzelają niemilosiernie; gdzie obsuszili łąki i jak gdyby z was żartowali, zalewają je znowa wodą. Was te irygacye nie oszukają, wy wiecie że to nie bagna prawdziwe! Co tam dla was za żer być może, gdzie z pod nosa wam żaby wylapują i zjadają; gdzie na was obelgi rzucają, że wy lasom szkodzicie,

że tępiacie zwierzyinę, a pożytek co im dajecie, o tym ehciwi ludzie milczą. Wy rozumne i nam sympatyczne ptaki, wy już wiedzieć powinniście że tam przyroda przed sztuką ginie, jak indyanin przed anglikiem, że tam człowiek naturę przekształca, że tam dla was już niema swobody i bezpieczeństwa, i dla nas równie co przyrodę milujemy nad wszystko, lecz tę przyrodę co Bóg stworzył, a nie tę co ludzie rozumem przerobili. O wróćcie licznie do nas słowiańskie ptaki, wy się możecie trwożyć przed latającą po kraju maszyną dymiącą, która wam wrogów przywlezie? Nie bójcie się, a nas ona wszędzie ani biegać ani też dymić nie będzie; nasz kraj duży a sąsiednie jeszcze większe, tu przez długi szereg lat będą obszerne mokre łąki, z obfitymi żabkami; łąny szerokie, zaludnione myszami, a co żuków, co pędraków i co chrząszczy, które nam takie szkody robią, wy tego wyjeść nie możecie, a bądźcie pewni że dopóki ta sama krew w naszych żyłach płynąć będzie, dopóki szanować będziemy dawne pamiątki i zwyczaje, dopóki w kraju wychowywać się będziemy, dopóty was pewnie szanować nie zapomniemy; za wami każdej wiosny zatęskniemy a każdej jesieni smutnie przy odlocie was pożegnamy; a ja co wasze życie poznałem, który podziwiam wasz rozum, waszą pamięć, doświadczenie, wasze szczytne małżeńskie przywiązanie, wasz pociąg do nas i zaufanie, ja was śpiewać nie będę bo nie jestem poetą, lecz co odkryje to opowiem, aby was dalej kochano jak dotąd i szanowano, bo wy nasze boćki!..

! W naszym kraju w pierwszej połowie maja już wyreparowane gniazdo bocianie i w niem leży 3 do 5 jaj zupełnie białych, lecz to liczba wyjątkowa, najczęściej bywa ich cztery, które samica w czterech tygodniach bez pomocy samca wysiaduje, on zaś cały małżonek donosi pożywienie, szuka dla niej przysmaków, podnosi gniazdo, podnosi jego kranca dla bezpieczeństwa

stwa, czasem przyniesie trochę kłaków, szmatkę, uszu kawalek, zatka dziurę, poloży ją podaszczkę aby sparała sobie zmęczoną główkę i cały czas rozlicznymi usługami daje dowody nieustającej pamięci. Po 30 dniach wykluwają się pisklęta, ohydnej brzydety, lecz to zawsze dzieci, więc radość wielka, a gdy ostatnie się wykluje, podnosi się samica w południe gdy ciepło, część skorupkę zjada, resztę potłucze i wyrzuci; staje na gnieździe prostuje skurczone członki po miesiącu bez najmniejszego ruchu; poczem jak gdyby nam wszystkim ogłosić chciała szczęśliwie odbyty połów — nie mając armat do hałasu, głośno zakłapie dziobem. Samiec zwabiony tym znany głosem (bo to śpiew bociana), siada na gnieździe przypatrzy się chwilę ruszającym się poczwarom, zakłapie z radości i dopiero oboje wtórują sobie klapaniem, to raz wydają grubazy głos klapiąc dziobem horyzontalnie trzymanym, to znowu przewróciwszy dziób z karkiem na grzbiet klapię donośnie minut kilka; tym koncertem uwiadomiją nas i sąsiadach bocianów, że się rodzina powiększyła. Czy to nie przypomina inseratów w gazetach pruskich położnie tamtejszych?

W pierwszym tygodniu donosi samiec robaki, drobne żabki, pijawki, węże i piskorze, które przed niemi kawalkuje, chrząszcze i ślimaki bezskorupne lub z miękką skorupą, a samica li w południowe godziny na żer odlatuje i wtedy samiec ją zastępuje; w innych godzinach siedzi przy nich lub na nich, aby delikatne pisklęta nie zaziębić, które rosną jak baby na drożdżach. W pierwszych dniach lipca siedzą już młode upierzone bociany; w połowie tego miesiąca już opuszczają gniazdo; na 6. Aunę niemal już wszystkie latają. Bocian zabawnie uczy pisklęta aby na gniazdo nie łajniły jak tylko podrosną, póki zaś młode dopóty często samiec dziobem wyrzuca, lecz tam wielkiej czystości przecie niema, bo to młode żarłaki. Później podnosi dziobem pisklęta ku

krótku gniazda i przymusza do odbycia potrzeby po za kraj kolebki, a gdy pisklęciu przypadek się zdarzy, ona go za karę wysztarcha. Kto téj oryginalnej dresurze miał sposobność się przypatrzeć, ten sobie musiał przypominać mamki i piastunki na spacerach publicznych. Te ptaki się tak całem swem życiem od innych różnią, że w głównych jak i w najdrobniejszych zwyczajach bocian do żadnego innego ptaka nie jest podobnym. Tak samiec jak i samica ustawicznie reperują gniazdo i powiększają go. Jak głód zaspokojony, on znosi materiały i bucuje przez cały czas lęgu. Lecz co dziwniejszém jeszcze jest spostrzeżeniem, że kiedy inne ptaki raz opuściwszy gniazdo, już się nie troszczą i do niego w tym roku nie powracają, bociany do ostatniej chwili utrzymują porządek i w zupełnie dobrym stanie opuszczają w jesieni gniazdo, jak gdyby mieli istotnie mył o powrocie na rok przyszły i pamiętali że to małe czasu zostaje do wiosny na reparacye. Przy budowie i reparacyach ciągłych zachodzą jak najzabawniejsze sprzeczki. Ileż to razy widziałem jak samiec gałązkę, lub inny kawałek wbudował, a ona wyjęła i gdzieindziej włożyła, lub też gdy on obstawał przy swoim planie a ona przy swoim, trzymały oboje ten materiał i wydierały sobie wzajemnie, aż nareszcie jedno przemogło. Często bardzo samiec przyniesie i ułoży, ona niby to posłuszna małżona temu się nie sprzeciwia, a jak odleci, samiczka zaraz wyjmie i ułoży podług swojej woli, i znowu spokojnie siedzi, kontenta że na swoim postawiła. Te sprzeczki a czasem kłótnie przypominały mi nieraz małżeńskie rozprawy o ustawieniu mebli w salonie. U nas się tak samo dzieje, bocianica to w pieru kobieta!

Roku 1854 na gniazdo mój stodoły, przyniósł bocian dużą szmatkę, zdziwiona samica podniosła się, wzięła dzióbem za jeden koniec, on trzymał za drugi i jak

gdyby gazetę czytali, chwilkę postali, dumając co z tym materiałem zrobić, rzucili nareszcie na kraniec gniazda, samiec dzióbem swinał szmatkę i z pomocą samiczki w krawędź gniazda wpakowali i znowu spokojnie dalej siedziała. W tych sprzeczkach o urządzeniu sypialni i dzieciarni tyle widać życia, że oka oderwać nie można, bo to i zastanowienie jest i dyskusya a próby i dopasowania bez końca. Jak łatwo spostrzedz można, kiedy zadowolona samiczka z przyniesionego daru odbiera go, dzióbem pieszcząc samca, jak znowu łatwo widzieć gdy obojętnie spojrzy i nie raczy nawet dotknąć co przyniesionego kawałka materiału lub pożywienia.

Bociany różnią się jeszcze swą wędrówką od innych pokrewnionych gatunków. Najczęściej wędrują one w dzień kiedy większa część ptaków wędruje w nocy. Wieczorem zasiadają szukając żeru; później umieszczają się po budynkach, grubopniowych drzewach, a jak niema tego nocują na ziemi. Dopiero gdy pora późna, lub wiatr pomyślny, wtedy lecą dzień i noc niespoczywając, jak przez czas potrzebny do zaspokojenia głodu i dla odpoczynku. Nasze bociany nie spieszą się w wędrówce, będąc już na zbiorowych miejscach, gdy jest obfity żer i tydzień cały bawią, potem się skupiają i znowu na oznaczone miejsce lecą, aby kilka dni wypocząć i pożerować; z północy zaś lecące bociany ku końcu sierpnia i na początku września z wielkim pośpiechem lecą i ledwie chwilkę odpoczywają.

Gdy w połowie sierpnia zaczynają się u nas gromadzić bociany, wtedy są najciekawsze do obserwowania. Na wielu gniazdach dorosłe już bocianki, przez tydzień cały próbują skrzydełek, śmieszne są zaiste te ewolucye; czworo boćków rozpościera skrzydła a niemając dosyć miejsca na gniaździe trącają się i spychają wzajemnie; gdy niebezpieczeństwo się wzmacza spadnięcia, każdy szuka równowagi i spokojność na chwilkę przywrócona,

lece niebawem najstarszy próbuje jedno skrzydło, które swą nogą rozpycha jak tylko najwięcej może, tak dalece, że nakrywa braci i siostry, potemu tak samo postępuje z drugim; rodzeństwo zazdrośne, naśladuje starszego i znów equilibrium stracone. Jak skrzydła już dobrze wypróbowane a rodzice przez dni kilka nad gniazdem dla przykładu i zachęcenia toczą koła powietrzne i próżniakom młodym już pożywienia nie przynoszą, aby ich do lotu zmusić, wtedy pedrywając się bocianki na kilka stóp w górę i spadają na gniazdo i to jeden po drugim; później podnoszą się na kilka łokci, aż nareszcie najodważniejszy puści się lotem na sąsiedni budynek; za nim puszcza się drugi i całe rodzeństwo a spróbowawszy jeszcze raz skrzydeł, czy się na nie spuścić można, bo to zawsze rozważne ptaki, podlatują nareszcie ku samicy, kołującą nad nimi i wszyscy razem koła toczą i powracają spocząc jak już wyżej opisałem. Młode bociany zawsze rozróżnić można od doskonałych ptaków; są mniejszych rozmiarów, dziób ciemny i nogi od łajna gniazdowego skalane, mimo surowości rodziców co do czystości, a to wapniste łajno tak jest jadowite, że się wgrzyza w obawie nóg i parę tygodni tej farby zetrzeć nie mogą.

Zdarza się często, że najmłodsze piskle wyklute o 5 do 8 dni później, istna sierotka na gnieździe zostaje, niespokojne, smutne z opuszczonemi skrzydłami przez rodziców zaniedbane i głodzone, stoi czasem i ośm dni na gnieździe. Wnioskuje, że to są późniejsze męczenniki które gromady bocianów egzekwują na śmierć uznając ich za niezdolnych do wytrzymania podróży. Pojedyncze bociany widziane u nas później jak pierwszych dni wrzeźnia, są to te Beniaminy, które uszły egzekucyi i albo uzyskawszy dosyć sił przyłączają się do później przybywających bocianów z północy lub też na pierwszych mrozach giną.

Te sierotki pochodzą z późno zapłodzonych ostatnich jaj; jednemu słowem z excesa małżeńskiego; a że później starsi mu niemal całe pożywienie siłą wydzierają, rodzice zaś donoszeniem żeru i wychowaniem zatrudnieni, nie mogą dosyć pamiętać o sierocie, istnego kaptuśzka w rodzinie bocianów, zostaje on najczęściej mizerną ptaszyną, którą ubijają bociany, lub z zimna i głodu w jesieni zginie a w najlepszym razie przez człowieka przezimowaną zostanie.

Od 14 dni, pojedyncze familije ten sam tryb życia prowadzą, oddani wyłącznie kółku familijnemu, a gdy już młodzież doskonale krąży i zręcznie czyli z pożytkiem żeruje, wtedy jak gdyby na umówione miejsca lecą i tam w tym samym czasie z innymi rodzinami się spotykają. Widziemy najpierw 12 później 18, 24, 30 it.d. prawie zawsze szóstkami przybywają; dwoje starych, czworo młodych; rano zabierają się znajomości, młodzież ośsebno, starsi w innej stronie, jedni drugim się przypatrują, jak my na widowiskach publicznych, a gdy już po bratanie nastąpiło, wtedy te liczne rodziny, poważnym krokiem przemierzają pola, szukając pożywienia. Ku wieczorowi, wznosi się do lotu całe towarzystwo, krąży coraz wyżej aż nareszcie pod obłokami wydają nam się jak ptaki wielkości wrony i znikają z widnokręgu. —

Niechże nikt nie myśli, że to już odlot, bo tak nie jest, każde grono familijne po tych przygotowywanych manewrach powraca jak na ostatnie potęganie do gniazda; tam wszyscy wieczór i rano chórem zakłapie; bo młode bociany dotąd nie kłapały z niewykonalnym dźwiękiem. U młodych, kłapanie znaczy termin ich samowolnienia; wtedy gdy silnie wraz z rodzicami zakłapię, dopiero są uznani za pełnoletnich! Rano spieszą na zbiorowe spotkanie, czyli staw się, i to trwa dni kilka; w czasie tych częściowych zbiorów już się zda-

riają pojedyncze egzekucye, prześladowanie niedorodków, stronienie od tych nieszczęśliwych parów i dopiero po ćwiczeniu jak codzień odbytem, wznosi się gromada złożona z 20 — 30 — 40 bocianów podług tego jak licznie w bliskiej okolicy się gnieźdzą i znowu jak gdyby na umówione miejsce lecą i zastają jedne lub dwie gromady równie liczne. Na tych liczniejszych zborach odbywają się ceremonie, znajomości, ćwiczenia powietrzne, a jeżeli się już uznają za skompletowany kórpus wtedy wybierają się w podróż lub też ciągną na miejsca większych towarzystw, bo pewna liczba jak się zdaje jest potrzebną, aby rozpocząć wędrówkę, zupełnie jak furmani, którzy najpierw wszystkie miejsca powoza obsadzić muszą nim z miejsca ruszą. Na tych sejmikach, musztrują się wzajemnie, próbują w powietrzu sił swoich i to widocznie stare bociany są nauczycielami; wiadać ich, jak się nasamprzód podnoszą, kołując w powietrzu górują nad innemi wznoszą się pod błękit nieba, przywołując młodzież do tych ćwiczeń potrzebnych niezbędnie, aby odbyć przyszłą podróż. Na tych ogólnych miejscach zgromadzenia, najczęściej na bagnistych łąkach, mokrych stepach, lub nadrzecznych płaszczynach, bawią dni kilka, radzą, sejmikują, dzielą się na partye, każdego z osobna egzaminują, jednych zabijają, drugich odgonią, aż nareszcie w nocy lub do dnia bez hałasu znikają a to tak cicho, że nigdy chwili tej zajmującej upatrzyć nie mogłem, mimo że późno wieczór temu zgromadzeniu byłem przytomnym.

Otoż znowu trzeci arkusz zapelniony, a ja byłem obojętny spisać tu fakta z życia bocianów (*des faits accomplis*) a ja piszę i piszę, rezonuję, a historyek obiecanych nie opowiedziałem! Przebrzydłe pióro z którego się leją litery i słowa bez końca! To nasze nieszczęście, że każdy z nas rezonować tak lubi; ale ja w przy-

szłym artykule treściwie pisać zamierzam, same fakta u mnie zanotowane spisać obiecuję, więc się jeszcze z niecierpliwością, zatrzymajcie i wybaczenie szlachcico-
wi gadule, który z druku korzysta zamiast nudzić swych domowników.

Wolica 17 maja 1857.

KAZIMIERZ WODZICHI.

ZŁOTY CIELEC.

Arcykapłan.

Oto jest Bóg wasz! Mógł być wołem z pola,
Albo też krową w oborze,—
Być jednak Cielcem święta jego wola—
Uczcij go każdy, kto może.

Zbór wiernych.

Cześć tobie Boże, równie dziś jak pierwój,
Coś mógł być wołem lub krową,
A wolisz cielcem, byś mógł ssać bez przerwy,
Co jest zyskownie i zdrowo.

Arcykapłan.

Patrzcie, jak błyszczy, i jakie ma rogi
Bóstwo przychylnie bogaczom!
A blask ten bóstwa dziwnie bo jest błogi,
Rogi do oczu aż skaczą!

Zbór wiernych.

Chwała wam rogi i blasku uroczył!
Któż waszą wielkość wypowie?
Bodajto błyszczeć i kłóć wszystkich w oczy—
Choćby rogami na głowie!

Arcykapłan.

Dźwięk jego wdzięczny — wdzięk — dźwięk, — moc
ta brzmiała
Na wieki wieków nie skona,
I brzmi w nim zewsząd gdzie się tylko trąca:
Z nóg, z rogów, jak i z ogona.

Zbór wiernych.

Błogosławiony bęszek tajemniczy!
Daj niech nam słuch nie osłabnie;
Wół niechaj stęka, krowa niechaj ryczy,
Cielec niech bęszczy powabnie.

Arcykapłan.

Wy to już z dawna wiecie moi wierni,
Lecz niech się dowie hołota:
On nie pleśnieje, ani rdzą się czerni,
On ze szczerzego jest złota.

Zbór wiernych.

Niech żyje szczerokość! Odzień przewrotnych mnóstwo
Szczerokość tam rzadko już gości.
Musimy sobie poobkrawać bóstwo,
Żeby mieć próbkę szczerokości.

Arcykapłan.

Módlcie się jemu, w jego rękę; koczajcie,
Latorzy, zyski najwziętsze,

Salony, bale, kobiety urocze,
I łoże na pierwszém piętrze.

Zbór wiernych.

Ó! daj nam Panie stanowisko w świecie,
Pieniądzy nadzwyczaj wiele,
A zwłaszcza dobra,—niech też sobie przecię
Będziemy obywatele.

Arcykapłan.

A teraz wierni dajcie co wam k'woli—
Oto ofiarna jest taca...

Wierni.

Czy ty oszalał? Myślny srodze goł!
Jemu się we łbie przewraca.

Arcykapłan.

Będę się za was modlił w każdej dobie—
Dajcie choć miedź lub żelazo...

Wierni.

Cóż chcesz? nie mamy pieniędzy przy sobie,
Damy ci za inną razą.

Arcykapłan.

Co mnie dajecie.— Bóstwu pożyczacie;
Nie bądźcież Żydy lub Chamy...

Wierni.

Mybyśmy chętnie dali ci mój bracie,
Cóż, kiedy drobnych nie mamy.

Arcykapłan.

To dajcie grube, — wszak grubą zapłatą
I wdzięczność tyje wspaniałej...

Wierni.

Dajże nam pokój! Chcesz, byśmy cię za to
Grubijaninem nazwali?

Arcykapłan.

A więc najmiłsi wzajem na przemiany
Przebaczymy sobie wykrety:
Bożek wasz nie jest ze złota ulany,
Tylko złocony i dęty.

Wierni.

Toś ty nas okradł, — niech cię gromy zgniotą!
Niech cię choroby nie miną!...

Arcykapłan.

Wyscie się sami okradli — bo złoto
Było pół z miedzią, pół z cyną.

Głos wyroczni z ust Cielec.

Jam jest kapitał martwy wart nie wiele, —
Dopiero, gdy ruchu siłą
Pchną go....

Wierni, rozchodząc się niezadowoleni.

Tyś tylko martwe sobie ciele,
Które ogonem ruszyło. —

AFRODYTE ANADYOMENE.

Świetli się tkanka perłowych przestroczy
W tła z tęcz i złotych promieni,
Mgli się różowo, błękitnawo mroczy,
I gra, i śniegiem się pieni.

Patrzcie! śnieg pęka, fala się roztrąca,
I ot — przez szkliste głębinie,
Wśród dwóch szafirów w lotnej łodzi mknąca,
Jakaż to postać tu płynie?

Czy bóstwo nowe, czy też nowe zorze,
Czy szczęście nowe zesłano?
Niebo, czy piękność imię jej? lub może
Miłość jest słodkie jej miano?

Jak, gdy zgarniając gwiazdy nad swą głową,
Noc świt różowy odchyli,
Szlakane kwiaty śmieją się tęczowo,
By rój kwitnących motyli,—

Tak: gdy wiatr wonny włos jej odwiał z czoła,
Jutrenka w licach jej wschodził,
I zewsząd tęcze rozigrane w koła,
Tańczą w przejrzystej powodzi.

Iskrzącem srebrem droga się jej ściele,
Od szat jej śnieg się rozproszy,
Do nóg jej nagich, grające topiele
Garną się szemrząc z rozkoszy.

A ona — pani — pokorne odmęty
Jarzmem swej stopy nadepce.
Łódka jej — niby muszli wdzięcznie zgiętej,
Niby podobna kolebce.

Dumna, że zewsząd wzdęte wód kryształy
Pryskają w krople perłowe,
Ster koralowy dzierży w dłoni białej,
Szatę unosi nad głowę.

Jej wzrok — dwie gwiazdy, na modre niebiosy
Świeżo z wód wzeszłe kąpieli,
Światlejszy promień, kiedy od jej włosa
Nazad ku słońcu odstrzeli.

I wiatr weselszy, ilekroć zachwyci —
Tętnienia co z ust jój ulata,
I blask, ilekroć spięta u kibici
Od piersi pierzchnie jój szata.

Bo jak w zwierciadle toni co najgładszej
Kiedy jej wiatr nie kolebie,
Piers jej tchnie niebem, z oczu niebo patrzy,
Usta jej mówią o niebie.

Spojrzyj młodzieńcze zamyślony łzawo,
Wszak to ta sama — spojrż przecię —
Którą, marzyłeś snem i złotą jawą
Widm tęsknych pieśczone dziecię.

Którą, kochałeś, nie wiedząc, że błogą
Miłością, tchniesz z głębi łona,
Którą, kochałeś, sam nie wiedząc kogo...
To ona — wierz mi — to ona! —

KOCHANKA KRÓLA CEFRENA.

Miał król potężny Cefren mniejsza jaki,
Dynastyi mniejsza też której,
Nil, obeliski, sfinksy, święte ptaki,
Kamienne z piramid góry,

I jeszcze także, dusza wielce tkliwa,
Miał dla miłosnej swej biedy
Kochankę — piękną, jak to zwykle bywa,
Młodą — jak także niekiedy.

W ustach jej uśmiech świeży nieskończenie,
W czarnych jój oczach żar płonie...
Jakżeś ją kochał potężny Cefrenie,
Niemałych cnót Faraonie!

Gdy w wzroku twoim utkwivszy spojrzenie,
Do twój się piersi przytuli,
Nicś jój nie mógł odmówić Cefrenie,
Potężny królu nad króli!

W tem — śmierć wypłoszy z oczu jej płomienie,
Z ust, świeżość równą poziomce...
Jakżeś jej płakał potężny Cefrenie,
Pogromco po nad pogromce!

Skoro minęły pierwsze smutku chwile,
Rauciwszy niewczesne żale,
Wszakżeś ją kazał, jeśli się nie mylę,
Nabalsamować wspaniale?

Tak jest istotnie. Więc, przez kunszt nie nowy,
Bo o nim z dawna już wiecie,
Nasamprzód mózg jej wydłabano z głowy,
Serce rzucono na śmiecie.

W czaszkę zaś wonność włożywszy obfitą,
W piersi, ramianek i miętą,
Członki dziewczyny starannie spowito
W paski balsamem przejęto.

Kruczych jej splotów zwitych w koło skroni
Nie tkną grzebieniem ni szpilką,
A wzrok jej zgasły powieka osłoni —
Że zda się, dziewczęą śpi tylko.

Zbladłe jej usta, uśmiechu ponęty,
Tak szatnowanie krwią napuścili,
Że były, jakby tylko co uszoknięty
Granat rozkwitły w tej chwili.

Piers jej przedziwnie złożona, gdy spletem
Kwiatów się świeżych opasze,
Przypominała płynnem wzdęte złotem
Wśród róż biesiadne dwie czasy.

A gdy złożono w krzyż jej ręce obie,
To razem, postać jej cała,
Urokiem wdzięków wabiąc wzrok ku sobie,
Powagą swą przerażała.

Więc widząc że się zrobiło już tyle,
Jeszcze kapłani ją sami
Pomalowali: w węże, krokodyle,
Bogi z rogami, z dziobami.

Toż w psy z ubraniem na głowie wysokiem,
W ptaki skaczące po ziemi,
I w rzędy ludzi ustawionych bokiem
Z nogami spowiniętymi.

Kiedy skończono, w pałacowe progi
Wwiodły ją dziewię orszaki....
Jakże się wdzięcznie cieszył Cefren srogł,
Niepomnę który i jaki!

Kazał ją w własnej ustawić komnacie,
I rzekł jej: — Luba! bądź ze mną...
Niech znów, jak wprzód ciagle patrzę na cię
W dzień jasny, i też w noc ciemną.—

Mówił zaś, ile razy coraz łzawsze
Spojrzenia ku niej wysyła:
— Ona jest taką, jak i była zawsze —
Śmierć nie w niej nie odmieniła! —

Próżno chcąc ludzie przekonać Mocarza,
Słów różnych prawią mu siła,
Król nie nie słucha tylko wciąż powtarza:
— Ona jest taką, jak była! —

— Słuchaj — to dziewczę — ktoś mu nawet powie,
(Niewiem czy wróg czy szyderca),
— W miejsce rozumu ma kadzidła w głowie,
Pęk zielska na miejscu serca. —

— Słuchaj — przyjaciół prawi mu gromada:
— Toż tylko zimna jest bryła — ...
Król jak się uparł, tak wciąż swoje gada:
— Ona jest taką jak była! —

Więc groźny Cafren, Mocarz nad Mocarze,
Piramidalnej pamięci,
Kochał tak mocno (iż się wprost wyrażę)
Jak niepodobna zawzięć się.

FELICYAN.

POKUCIE

przez

AUGUSTA BIELOWSKIEGO.

I.

Położenie i fizyonomia kraju.

Między ziemiami dawnéj Polski Pokucie ma swój odrębny typ, jak osobne swoje nazwanie. Oddzielone Dniestrem od reszty ziem Rzeczypospolitéj, w stronie północnej, a z innych stron górami zasłonię, stanowiło jakby ostatni jéj kąt, głęboko w stronę południową pomknięty. Zamyka go we wschodniopółdniowej stronie Czarnagóra, samém pograniczem węgierskiém dwie do trzech mil ciągnąca się, formując jakby ścianę wielkiej twierdzy. Dwa jéj wierzchołki wznoszą się nad inne, jakby narożniki, w stronach przeciwnych: Pop Iwan od wschodu, a od zachodu Howerla. Ten ostatni sięga nad

powierzchnią morza do 7,200 stóp *) Uderza też swoim osobliwym kształtem tak zwana Stocha, góra formę stogu mająca, a o pół mili przed Czarnagorą położona, łysa u wierzchu, i nastroczająca rozległy widok na całą okolicę. U stoków zachodnich Czarnogóry bierze między innemi źródła swoje Prut, najpiękniejsza z rzek Pokuckich; w kilkomilowej zaś odległości od niej na wschód wypływa z pod góry Petenicy Czeremosz czarny, a w pół mili dalej z pod góry Hnetysy biały Czeremosz, który rozgranicza Pokucie od Wołoszczyzny.

Kraj ten w dolnych swoich okolicach do najżyźniejszych należą, ma w podgórzu swoim szereg hut i warzelni solnych które ludności uboższej łatwy sposób zarobkowania nastroczają. Banie te były tu w czasach dawnych nierównie liczniejsze, i jedno z nich stanowiły dochód dóbr królewskich, drugie były w majątkach prywatnych. Ziemia w górach tutejszych dostarcza wybornych pastwisk dla licznych trzód owiec i bydła, a zbiór siana jest tak znaczny, że mieszkańcy odleglejszych nawet równin zwykle bydło swoje w góry na zimowię oddają. Lasy pokrywają tu jeszcze ogromne przestrzenie, nie tylko w górach niedostępnych, ale i po równinach. Do pierwszych należy głównie tak zwany Czarnylas między Bystrycą Sołotwińską a Opołem. Jestto puszcza, lasami pierwotnemi okryta, która w całej swęj rozcią-

---

*) Ta część Karpat polskich jest dotąd we względnie naukowym bardzo niedokładnie poznana. Tak wymiary wierzchołków gór jak i odległości ich i położenie, podane są fałszywie w dziełach dotychczas drukowanych, i nie na mapach oznaczone. Zwrócić na to uwagę mają profesor Jacek Żebarski, który w roku 1883 podróży naukową w tę stronę Karpat zrobiwszy, przekonał się o tym dowiednie. Jakkolwiek historia naturalna była głównym przedmiotem, zastanawiał on się jednak uważnie nad ludem samym i krajem, i wiele szczegółów tak w jednym jak i drugim względzie które tu zamieściłem zawdzięczaam jego uczynności.

głości po jednej i drugiej stronie Karpat kilkadziesiąt mil kwadratowych obejmuje. W dolnych znowu okolicach zasługuje na bliższą uwagę las zwany Chorosna. Począyna on się tylko o parę mil od Kołomyi, i ciągnie ku Dniestrowi z małemi przerwami na przestrzeni kilkunasatomilowej. Bagna jego i trzęsawiska odwieczne pochłonięły niegdyś resztki niedotłuczonych bożyszcz Pokucia, o których jakaś wieść głucha jeszcze po dziś dzień przechowuje się u ludu. Opowiada Stanisław Duńczewski w kalendarzu swoim na rok 1767, że jadąc Pokuciem ze Stanisławowa do Śniatyna na Kamionkę, dają się widzieć kamienie, z których jeden wystawia dwie osoby, inny trzy chleby. Przed trzema dziesiątkami lat zwrócił był uwagę swoją na te pomniki były właściciel miasta Kamionka Wielka, Ludwik hr. Kalinowski, i posąg bożyszcza przy kopaniu rowu w dawném stawisku znaleziony, zamierzał umieścić w swoim ogrodzie na podstawie z granitu, sprowadzonego wielkim kosztem z nad brzegów Dniestru. Posąg ten byłto kamień z rzędu szutrowych, niezwykajnej wielkości, bo pięć łokci wysokości mający; bardzo mało tknięty ręką rzeźbiarza, w egipskim sposobie, jedynie tylko co do najgrubszych rysów. Wklęsłość jego u góry zagłębiona dłutem widocznie; w całej reszcie nie można było prawie dośledzić ręki kamieniarza, prócz jednego rysu środkowego, rozdzielającego dwie osoby. Gabryel Hohendorf, który kamień ten na miejscu oglądał, domyślał się, że to będzie prawdopodobnie posąg Lela i Polela, a nie od rzeczy będzie zrobić tu uwagę, że według podania Karaitów halickich, które rabin ich, Leonowicz, ze stariej pergaminowej książki wypisał, miały się znachodzić w Haliczu ślady bożnicy pogańskiej Lela i Polela, jeszcze około roku 1246. Ludzie prości, mówi dalej Hohendorf, zowią dotąd bożkiem swym ów kamień, i biegają do Kamion-

ki strugać go na różne zabobonne lekarstwa *). Piękny zamiar Kalinowskiego, aby pomnik ten od zagięcia zabezpieczyć, nie przyszedł za jego życia do skutku, a po śmierci jego zarzucono znowu ów kamień, i bogdaj czy nie został już rozłuczony.

Okolice Pokucia należą do najpiękniejszych w naszej ziemi. Przejeżdżając niemi w kierunku ku wschodowi otwiera się po lewej stronie rozległy widok na urodzajne obszary łąnów i łąk naddniestrzańskich; na prawo zaś wznoszące się stopniami pasma gór tuowdzie bezleśnych, indziej gęstym lasem okrytych cieniuja w nieskończoną rozmaitość łamiące się światłoienne, i oko widza ku sobie pociągają. Razporaz wbiegają głęboko pomiędzy prostopadłe niemal stojące naprzeciw siebie wierzchołki gór, prześliczne doliny, spadającymi zewsząd potokami ożywione. Wszystkie rzeki Pokucia, w ogromnych wyżynach źródła swe biorąc, przedzierają się przez wielkie pokłady skał, i tworzą częstokroć zachwycające wodospady. Najślawniejsze z nich są: wodospad Prutu pod Dorą, i wodospad Maniawki pod wsią Maniawą, oba w uroczej okolicy, i licznie przez udających się w te strony na kąpiele gości odwiedzane.

Za Zygmunta III Jan Kniehynicki syn zamożnego szlacheica z Tyśmienicy odznaczał się w szkołach niepospolitemi zdolnościami. Młodzież szlachecką w Polsce po ukończeniu nauk szkolnych oddawano zwykle na dwory możnych panów, gdzie się do rozmaitych posług obywatelskich zaprawiała. Kniehynicki był przez lat kilka na dworze Piotra starosty Śmiedyńskiego, i dał się poznać Wasylowi księciu Ostrogiemu. Posłany od niego do góry Athos, aby złożył w imieniu jego bogate upominki do tamecznych monasterów, przyjęty był z wielką czcią od mnichów, którzy mu z największą uprzejmością

---

*) Ob. Czasopism Nauk. 1828 sess. 4 str. 66.

pokazywali wszelkie osobliwości klasztorne, i o szczegółach życia zakonnego rozpowiadali. Zrobiło to na młodym jego umyśle takie wrażenie, iż zaledwie wywiąawszy się z poruczonego sobie poselstwa, wrócił do Athos, i w monasterze zwanym Watoped postrzygł się na mnicha, zamieniając świeckie swoje imię Jana, na zakonne Ezechiela. Po njejakim czasie wrócił do swojej ojczyzny, i zmienił prosty habit, na ostrą włosiennicę. Jako schimnik, najsurowszym ślubem zakonnym związany, przewał się Jobem, czyli według wymowy starosławiańskiej, Jowem, i bawił na Pokuciu zrazu u rodzeństwa swego w Tyśmienicy, później w Uhornikach, gdzie mu przełożęństwo nad nowo wzniesionym monasterem oddano. Wkrótce złożył on je w ręce hierodyakona Herasyma, a sam szukał dzikiej jakiej ustroni, gdzieby mógł wzorem starych patryarchów, resztę dni swoich pustelniczo przepędzić. Był pod ówczas na Pokuciu jednym z możniejszych obywateli Piotr Lachowicz. Trzymał on dzierżawą banie od Włodka, ówczesnego starosty Halickiego, i poznawszy bliżej naszego Jowa, wielce go sobie dla jego światła i cnót zakonnych polubił. Jako najlepiej świadomy miejscowości oprowadzał Jowa po rozmaitych ustroniach. Puściwszy się raz jednego w górę ponad wybrzeża Maniawy, ujrzeni w głuchem zaciszu między skałami piękne samotne wzgórze nad potokiem zwanym Batrasów. Podobalo się ono wielce naszemu zakonnikowi, a było to właśnie pole należące do Lachowicza. Tu uklecił sobie Jow na prędcę szalas i zaczął wieść życie samotne. Lachowicz peśpieszył zbudować mu tu porządną celę zakonną, i od czasu do czasu zaopatrywał go w niezbędne potrzeby do życia. Nie mało osób ze szlachty okolicznej, z duchownych i z ludu udawało się do ustroni tego pobożnego zakonnika zasięgając jego rad, lub modlitwom się jego polecając. Zgłaszali się też do niego różnemi czasy mnisi z pobliskich monasterów i dawni towarzyszy

sze jego, chcąc razem z nim wieść życie milczące w tej-
że ustroni. Po jakimś czasie, za życia jeszcze Jowa
stał tu pierwszy monastyr, nakładem Piotra Lachowi-
cza wzniesiony, który dnia 13 września 1612 roku uro-
czyście poświęcono. Z powodu odludnego pustelniczego
życia Jowa, które wzorem i regułą dla przyszłych za-
konników być miało, nazwano go Skitem. Skromna jego
zrazu budowa przerabiana była później kilkakrotnie we-
dług coraz nowych potrzeb, i wzrosła w krótkim czasie
do takiego ogromu, że już około roku 1640 mogło się
w niej mieścić wygodnie 200 zakonników *) Był to tedy
jeden z największych i najbogatszych w Polsce mona-
styrów. Skasowano go dopiero w roku 1786 za Józefa
cesarza. Zwidzającym piękny wodospad Maniawki dają
się widzieć w odległości kilku staj ogromne rozwaliny
Skitu, z resztkami malowideł po ścianach, pod którymi
można dziś jeszcze wyczytać imię Jowa i Teodozego,
dwóch pierwszych igumenów tego monastynu. **) Potok
otaczający te wzgórza, zwany niegdyś Batrasów, otrzy-
mał później nazwisko od tych spaniałych murów, i po
dziśdziej Skitcem go zowią ***).

---

*) Pójdź na Pokucie do Skitu, tam aniołów w ciele ludzkim ży-
jących do dwóchset w kupie, onych dawnych pustelników życie na-
śladujących, znajdziesz. Mówi Piotr Mohiła w dziele swoim „Lites“
wydanem w Kijowie roku 1644 na str. 367.

**) Obacz książeczkę: Monastyr Skit w Maniawie przez D. J.
Wagilewicza, z dwiema rycinami. Lwów 1848.

***) W przejażdżkach moich po kraju natrafiłem na parę rękopi-
smów pierwotnie z monastynu Skiokiego pochodzących, i nabyłem
je wraz z kilkunastu innemi ziggami. Jeden z nich zawiera między
innemi żywot dokładny Jowa, pierwszego założyciela Skitu, skre-
ślony przez spóścześniego mnicha, Ihnatija, który go osobiście znał
i z nim rozmawiał. Rękopism ten jest tym cenniejszy, że cały pisan
jest ręką Doroteja trzeciego z kolei igumena Skiokiego. Z tój to
ziggiki podałem tu kilka szczegółów o Janie Kaichyniokim. Zgodne
są one z listami patriarchów carogrodzkich pisanemi w różnych

II.

Osadnictwo.

Okolice górskie nie wiele mają pociągu dla stałych osadników, już przez samą ostrość powietrza i niedostateczność wyżywienia. I Pokucie też zaludnione zostało nierównie później niż inne części naszej ojczyzny. W czasach dawnych, kiedy jeszcze kolonie greckie przy ujściach Dniestru kwitnęły, rozpowiadano, że rzeka ta wypływa z wielkiego jeziora, które Skitów bądź to od Neurów bądź od Agatyrów oddziela (Herod. IV 51 cf. 100); a za największą kraju tego osobliwość wskazywano dwułokciową stopę Heraklesa w jednej ze skał naddniestrzańskich wytłoczoną. Wieść o wielkim u źródła Dniestru jeziorze wygląda jak gdyby bajeczna, chociaż ją podaje poważny Herodot, chybabyśmy przypuścili ogromną jakąś zmianę w teraźniejszej tych okolic powierzchni. Mogły dać powód tej wieści wylewy Dniestru i tworzące się ztąd bagna rozległe w okolicach Koniuszek i Dołobowa; ależ wylewy te bywają tylko w niektórych porach, a same źródła Dniestru daleko jeszcze za Koniuszki sięgają. Być jednakże może i to, że w owych czasach brano za główne koryto Dniestru rzekę Stryj, która przy swoim ujściu do Dniestru większa się od niego wydaje, i przeźroczystością swęj wody jest dla oka nierównie powabniejsza. Ta bowiem rzeka w okolicach Sinowódzka wyżniego, z kąd już nie daleko są jej źródła, okazuje w łożu swoim ogromny skał porozrywane, a mieszkańcy pobliskiej wsi Między-

---

czasach do tutejszego duchowieństwa, i mogę upewnić, że tak to co podaje Franciszek Siarczyński, jakoby Skit założony był przez mniszchów z Mołdawii, jakotż odnośnienie początków monastynu tego do czasów Włodzimierza wielkiego, lub bliższych mu ciągłą, jest bajką.

brody rozповідаją, że niegdyś było tam wielkie jezioro, od którego sinych wód miała powstać i sama nazwa dolnego i górnego Sinowódzka. To zdanie uważa za prawdopodobniejsze Jan Wagilewicz, który niemałe robił studia nad etnografią naszą ojczyzną.

Nie wiemy jaki rodzaj życia wiodły ludy, o których pobycie w tych stronach załatywały do kolonij greckich pogłoski; to wszakże pewna, że gdy u źródeł Bugu i Styru od dawna już rozpierano się orężem o posiadanie urodzajnych ziem, i grodów czerwieńskich, Pokucie wraz z Wołoszczyną widziało długo jeszcze u siebie koczowniczo wałęsające się hordy Pieczyngów, które tu liczne trzody swoje wypasały. Przedzierały ich naokoło od ich sąsiadów rozległe puszcze, niekiedy kilka dni drogi wynoszące, przez które cichaczem przebiegając, napadały z orężem sąsiednie kraje, i były wzajem napadane. Bolesław Chrobry umiał ich sobie stale pozyskać do swych zamiarów. We wszystkich niemal jego ruchach wojennych widzimy ich bądź w jego obozie, bądź robiących odwet w kraju nieprzyjaciela, który najechał Polski granice. To, wszakże nieprzeszkadzało bynajmniej królowi temu być surowym na ich wykroczenia, i gdy raz około roku 1013 wszczęli rozruch w jego obozie, cały ich pólk w pień wyciął. — Wnuk jego Kazimierz I zaszedł w ściśle stosunki z Jarosławem wielkim, a potomstwo jego było już bardzo blisko z książętami ruskimi spokrewnione. Właśnie za czasów tego potomstwa posuwają się od strony grodów czerwieńskich coraz więcej ku Karpatom stałe osady. Na wzgórzach świeżo z lasów wytrzebionych powstawały włości, najczęściej jeńcami wojennymi zaludnione. W drugiej połowie jedynastego wieku odłania się tu najpierw Trembowla; znacznie później Halicz nad Dniestrem. Nazwa jego miała wziąć swój początek od Haliczyny mogiły, jak powiada kronikarz wołyński, albo

jak mówi Długosz od góry Halicza; wszakże podobnegoż imienia gród na stronie południowej Karpat wzmiankowany jest w dziejach Polski już od wieku dziesiątego, i dał niejednokrotnie powód pisarzom późniejszym do mieszanina zdarzeń i miejsc różnych od siebie.

Syn córki Włodzimierza wielkiego i xiążniczki raskiej mąż, Bolesław śmiały, tulił około siebie licznych krewnych i oboych xiążąt, co się do jego spaniałomyślności udawali. Sam znakomity wieku swego wojownik lubił otwierać pole popisom waleczności, wiódł ich do utraczonych ziem, lub wypuszczał im własne zamki w dzierżawę. Wewnątrz postawił na najwyższe stopnie duchowne samych tylko rodaków; zewnątrz odnowił na około granice walecznego swego pradiada, opierając je ku południowi aż o góry Karynty, a przez ścieśle z Grzegorzem VII Papieżem porozumienie, bronił zwycięsko praw swojej korony przeciw wdzierstwom Henryka, i w walce o inwestyturę był główną Papieżowi podporą. Domowe z łacińskim duchowieństwem zajście i zasze wkrótce wypadki, były nie bez ogromnej klęski dla Rzymu, a Polskę wystawiły na największe napadci. Mógł im w części zaradzić Miecysław, Śmiałego syn, młodzieniec pełen szlachetności i od narodu lubiony; ale okrutne strucie jego wraz z żoną Eudexją przez pewne stronnictwo, przejęło do ostatka goryczą spekrewnionych z otrutymi ruskich xiążąt, i do krewawej zemsty zapalało. Jeden z tych xiążąt zwoływał dzikie hordy Torków, Berendejów, Pieczyngów. Na odgłos, że już idą ku niemu mówił w swojej hardości: „Zimą wystąpię, latem zawojuję Polskę i zemszczę się za Ruś. Nie bogata jest w lud nasza ziemia, pójdę na dunajskich Botgarów, i jęncami ich zaludnię jej pustynie“. Był to Wasilko Rościszlawicz xiążę Trembowelski, któremu, nim owej zemsty dokonał, oczy wyłupiono. Słowa jego malują, w jakim stanie znajdował

się w owych czasach ten kraj, i jakimi środkami ludność się jego wzmacniała. Spomniani tu Pieczyngowie byli to tylko ostatki téj hordy, między Siedmiogrodem, Pokuciem i Wołoszczyzną waleśające się; główna bowiem ich siła pobita już była wtedy przez Kumanów. Pozostałki te przez jakiś czas jeszcze do rozmaitych najazdów używane, stały się wkrótce same pastwą swoich sąsiadów; a jedyny dziś ślad ich na Pokuciu przecho-wuje się w nazwie miasteczka Peczenizyna.

Osadnictwo w górach szło nadzwyczaj powoli. Przez bardzo znaczny przeciąg czasu niesłychać tu o żadnych włościach znaczniejszych, a rzeki pomniejsze zdają się niemiec stałych nazw. Nie łatwo znajdziesz o nich wzmiankę, choćby tylko pobieżną w dokładnych skądinąd ruskich latopisach. Długosz co z taką starannością, znakomite na swój czas dzieło, chorografię Polski układał, zaledwie umie nazwać parę rzek, co z prawej strony do Dniestru wpadają. Inaczej ma się rzecz z tem, co koczowniczem i pasterskiemu życiu przysłużyło. Wierzchołki połonin i rozciągające się między niemi kotliny mają odrębne swoje imioniska, które chociaż powszechnie przez ludność dzisiejszą powtarzane, w bardzo znacznej jednakże części, nie mają z językiem jej nic wspólnego, i zdają się sięgać czasów koczowniczej jeszcze włości. Z nazwiskami takimi spotykasz się raz po raz przez cały łańcuch pokuckich gór. Jeden np. z czubów Czarnogóry, a zarazem kotlina pod nim, zowie się Dżymbromia, inny Howerla. Dalej Bałtagul, Retundul, Bałtasina, Czurus, Furatyk, Czymbłysz, Fwresok, Grofa, Pietrosy, Żurapel, Gorgon, Gurgulat, Pianuła, Niagra, Żelemin, Pikuj, itd. itd., wszystko to zarywa obcemi po większej części dla słowianina pier-wiastkami.

Z pozostałków rozmaitych hord koczowniczych, z jeńców nad Dunajem i w innych stronach zabieranych, i

z ludzi, eo w czasie napadów zewnętrznych lub domowych zamieszek w krajach sąsiednich, dobrowolnie się do ustronnych i mniej przystępnych siedzib udawali, formowała się najwcześniejsza ludność wiejska Pokucia, a następnie osadnictwem porządnem za królów polskich wzrastała. W trzynastym wieku, kiedy jarzmo Mogolów nad krajami Rusi ciążyło, siedziała w Marmaroszu na Węgrzech znaczna ludność wołochów: w rodowości swej zdradzała jakieś szczątki rzymskich kolonij, a wiodła żywot pasterski, najodleglejszych obszarów, ku wypasom była służących dobrze świadoma. Skoro w wieku następnym Gedymin przełamał potęgę Mogolów, i zdobył Kijów, a zięć jego Kazimierz wielki zajął tak zwane ziemie czerwieńskie, uciszyło się znacznie w tych stronach i bezpieczeństwo na około wzrastało. Wtenczas to wołosi, z bujnością ziemi Mołdawskiej od dawna obznajomieni, ruszyli z Marmaroszu gromadnie, i stałe siedliska w mało zaludnionej dotąd Mołdawii zajęli. (Długosz Hist. IX 1122 Twroc. Chron. Hung. III 37.)

Część jakaś téjże samej, jak się zdaje, ludności, dostała się w czasach niewiadomych na Pokucie, a chociaż zupełnemu już przenarodowieniu uległa, ślady jej jednak rozpoznać się dają między tutejszymi mieszkańcami po dziś dzień.

III.

Huculi a Bojki.

Na nizinach pokuckich włościanin nie różni się niczem prawie od włościanów Podola, którego część właściwie stanowi Pokucie; górale mają odrębne swoje znamiona, i wyróżniają się dobitnie dwa ich rodzaje. Od wschodu znaczną przestrzeń gór zamieszkują Huculi: takie miano

dają im na okolo sąsiedzi, i sami się do niego przyznają. Nie tak się rzecz ma z ich zachodnimi sąsiadami, co poczynawszy od Czarnego lasu, i od rzeki Lomnicy aż ku źródłom Dniestru się rozciągają. Zapytani o właściwe swe miano, zowią się po prostu werchowińcami, góralami, podgórzanami, itp.; tymczasem tak mieszkańcy nizin, jak i sąsiedzi ich Huculi, nazywają ich Bojkami. Jest to wyraźnie wzgardliwe tylko nazwisko, znaczące jakoby zbójów. Czują oni w niem wzgardę, i dla tego stale go się zapierają. Książę Antoni Pietruszewicz, znany ze swoich obazernych wiadomości, jest tego mniemania, że nazwa Hucul ma także same znaczenie co Bojko; w języku bowiem wołoskim *choc* czyli *koc* zowie się zbój, końcówka zaś *ul* wyraża tylko, jak wiadomo, rodzaj męzki, odpowiadając zaimkowi łacińskiemu *illa*.

O góralach powiedzieć można w ogólności, że jest to lud dorodny i hoły. Silna budowa ciała, swoboda ruchów, zwykle mieszkańcom gór właściwa, wreszcie odwaga i zręczność wspólne są tak Huculom jak Bojkom; stoli te same przymioty oświetlają się w nich bardzo rozmaicie, i znaczną dostrzeżesz między nimi różnicę, tak w postawie i rysach zewnętrznych, jak umysłowych sposobnościach, w zwyczajach i obyczajach.

Zamierzwszy sobie podać tu nieco z tych rysów, winieniem oznajmić, że siedłem w nich głównie za skazówkami Jana Wagilewicza, który we wsi Jasieniu, na samém pograniczu Huculów i Bojków urodzony, i przez bardzo długi czas tamże zamieszkały, miał najlepszą sposobność przypatrzeć się im dokładnie, i poznać ich zwyczaje i obyczaje *).

---

*) Obacz rozprawę jego o Huculach i Bojkach, z polskiego na język czeski przełożoną i drukowaną w czasopiśmie Muzeum pragskim w latach 1838 i następnych. Nowemi postrzeżeniami pomnożone znajdują się one w rękopiśmie u autora, który mi ich do przejrzenia udzielał.

Wzrost częścieli ogromny niż mierny, cera smagła, oczy czarne, nos owli, czarny długi włos i wąs zakręcony, jest najpospolitszy u Hucula; Bojko jest cery białej, oczu najczęściej siwych, rasowych włosów, apokty aco nie uderzający ogromem, natomiast lżejszy i rześawszy. Przy długich, niekiedy podgolonych włosach wąsów lub wcale nie zapuszcza, lub je przystryga.

Strój Hucula w ogólności schludny, u bogatszych traci niekiedy wytwornością. Kapelusz czyli tak zwane *kresanie*, formy stożkowatej, lub z główką okrągłą, a szerokimi brzegami, ma w koło szeroką blaskę lub wstążkę, częstokroć pierścieniami, kółkami i innymi błyskotkami nawieszaną, z za której pióro pawie powiewa. Głania krótka, z grubego sukna, brązowego, miodowego, niekiedy ponsowego koloru; bierze ją najczęściej na opaski, spinając pod szyją pętlami. Pod nią widać *kintar* (kożuszek bez rękawów) jedwabiem wyszywany, przez ramię przewieszona dziobienka w krótki, lub tobolec guzikami błyszczący, a koszula suto na ramionach we waory tureckie wyszywana. Szeroki, rzemieniny pas z mnóstwem guzików, kółek, pierścieni itp. Przy pasie między innymi nóż w pochwie, a para pistoletów za pasem. Spodnie szerokie sukienne, czerwonego, miodowego lub granatowego koloru; na nogach chodaki gładko włokami włóczkowymi przeplecione; w rękę taperek pisany. Zimą wdziewa kożuch krótki, czapkę lisia, zwaną *kłepanie*, i gąglę czyli dąglę zwaną także *manta*, która jest rodzajem płaszcza z sukna białego, a szwabiana tak, że z tyłu naturalny kaptur formuje. Ubiorem są w nią i kobiety.

Ubiór zwyczajny Bojka stanowi czarny sierak powyżej kolan; pod nim bunda z wyszyciem włóczkowym, koszula, na ramionach wąską meretką ozdobiona. Przez pięty tobolec czyli tajstra skórzana, bez ozdób. Pas rzemieniny nie tyle błyskotkami ile potrzebnymi narzę-

dziami opatrzone. Spodnie białe obciste, chodaki rze-
mykami przeplecione. Na głowie zimną kuczmą wysoką,
barania, w formie głowy cukru uciętą, albo szłyk; latem
zaś czarny, niski z szerokimi kryszami kapelus; w ręk-
ach nasiekany.

Huculki są zazwyczaj smukłe i urodziwe. Na głowie
u mężatek ujrzysz biały cienki rąbek. Ramiączka u ich
koszuli wyszywane ozdobniej niż u mężczyzn. Na koszuli
duszków czyli gorset materyalny, najczęściej czerwony.
Dwie zapaski wełniane, pastrego koloru, zwane fotami
obwiązują w koło siebie z dwóch stron, przepasując je
pasem z kałamajki. Świtek czarną wdziewają na wierzch;
na nogi zgrabne chodaki a niekiedy buty czerwone.
Dziewki spletają najczęściej włosy we dwa warkocze,
i takowe na głowie we wieniec ułożwszy mnóstwem
świecideł i piórem pawiem ozdabiają. Bogatsze zawieszają
u szyi srebrne i złote monety, a spodnice ich w dzień
święteczny przywdziane, połyskują srebrnymi i złotymi
galonami.

Żona Bojka obwija głowę zawojką, a niekiedy nią i
większą część twarzy zakrywa. Odszeniem jej biała,
plócienna świtka, spodnica w kwiaty, a na niej petra,
wełniana zapaska; na nogach chodaki lub buty. Dziewki
splatają włosy w jeden warkocz, i takowy kwiatami i
wstążkami ozdobiony, wolno po ramionach puszcza.

W długich a wąskich dolinach popod ściany gór, lub
na mniej nagłych ich pochyłościach ciągną się osady
huculskie, a wschodni począwszy od Białego Czeremossu
i potoka Putyły, aż do Łomni na zachód. W nazwi-
skach tych wsi uderzy cię nierzadko dźwięk obcy: Bra-
stury, Akreszory, Szeszory, Ryngary, podobnie jak i
w samym języku hucul. Syna zawoła ci niekiedy stary
ojciec: *filine*; zamiast rozprawiać wiele, powie *werbero-
waty*, a duchów leśnych nazwie *sikwaticzi*. W podobnej
do i hucul miejscowości rozsiadłony Bojko od Poroków

i Jabłonki, ostatnich wsi Huculskich nad Bystrycą, Solotwińską, aż po źródła Dniestru, mówi językiem czysto-słowiańskim, i takim ponazywał wsie swoje, a wyraz nierozumiały i obcy, znajdzie się u niego zaledwie do którego wierzchołka gór przyczepiony.

Wsie huculskie są powszechnie wielkie, ehyta czyli chata od chaty daleko, zwykle sadem, łąką lub lasem rozdzielona. Hucul kocha się w sadach. Skoro ma kawałek ziemi po tamu, pielęgnuje szlachetniejsze owoce. Prócz jabłek wymienionych i gruszek, znajdziesz u niego tarnośliwy, czereśnie, wiśnie i czerechy, któreto ostatnie są np. w Szeszorach nie tylko tegoż gatunku, co sławne Kleparowskie czerechy, ale nawet od nich dorodniejsze. Chata drewniana, zwykle z dwoma ku wschodowi oknami, pobita jest dranicami dość nisko. Koło niej stajnia, śpichlerz, kawał ogródka i pasieka; woza, pługu ni stodoły nie ujrysz.

Nie tak rozległe wsie Bojków ciągną się brzegiem potoków i rzek, obsiadają żyzniejszą kotlinę lub górę lasem u wierzchu ocienioną. Chaty najczęściej gromadkami rzucone, stoją dość blisko jedna przy drugiej. Budowa ich ma w sobie coś oryginalnego. Wysoki ostry dach, spoczywa zwykle na kolumnadsie słupów drewnianych, połączonych takiemiż kablakami, formując na około rodzaj krążanku. Wśród tej kolumnady siedzi chata jak skrzynia: okna jej ku południowi obrócone; na dachu obok pobicia u dołu dranicami, obaczysz niekiedy wierzchem i słomę. Drzewa zielenią się przy chacie, ale owocowych albo rzadko, albo wcale nie ujrysz. Natomiast obok stajni i obory jest i stodoła, a oraz wóz, pług i inne narzędzia gospodarskie. Bojko bowiem jest rolnik. Mimo niewdzięcznej gleby, którą zamieszkuje, sięga pługiem i rydłem wszędy, gdzie tylko kawał ziemi z pod lasu i kamieni wydostać może, i zasiewa ją owsem, lnem, niekiedy jęczmieniem i żytem

jarem, lub też kartofflami zasadza. Nie zrada się w milowaniach swoich tym, że mu zboża na pniu rwią psuje, i śniegi wczesne przyprowadzają. Rozpala na ognie przy owsach dla postrachu niedźwiedzi, i przy nich noce przepędza.

Huculł przeciwnie jest pasterz. Na przedgórzu uprawia on ziemię, ale tylko sposobem ogrodowym. Lubi też i hoduje panieki; ale główny skarb jego jest w bydł i owcach. Owca, według przysłowia huculskiego, daje dzieć, opatruje nabiałem, i łąki gnojem używa. Długo też, w którym trzody swe na polonińską paszę wydają, obchodzony jest u Huculów z największą uroczystością.

Co atoli nadewszystko charakteryzuje Huculę, to jego zamiłowanie w koniach. Bojko chowa zwykle bydło regate; konia u niego albo zgoła nie widać, albo tylko bardzo rzadko. Przeciwnie Huculł nadewszystko przekłada konie, których osobną, nigdzie indziej nieznana rasę pielegnuje. Koń huculski jest drobny, najczęściej maści czarnokasztanowatej lub karęj, głowy kształtnej, długiej grzywy, mocnych i pewnych nóg; płochliwy, do pociągu nie zdatny; ale wysmionity do jazdy wierzchowej. Jest on dumą huculę i nieodstępnym jego towarzyszem; dosiada go tak sam, jak i żona i córka, bez czemu foty ich, z dwóch odrębnych sztuk składające się, zdają się, jakby umyślnie urządzone. Siedzą na koniu z taką pewnością, że jazda nie przeszkadza im nawet kąpiel z welną, którą na koniu mają za pasem. Widząc całe takie karawany obojg płci huculów, jak od Żabiego i Mikuliczyna za różnemi potrzebami konia dołona postępują, zdaje ci się, że jesteś w kraju nomadów, i oglądasz pierwiastki zawijazującej się społeczności.

Dnia 13 czerwca odbywa się u huculów tak zwane mieszanie, uroczystość, której zwykle muzyka i tańce towarzyszą. Na otworzysto polany spędzają z różnych

atom owce: tam mają się połączyć w turmy po dwa tysiące i więcej sztuk liczące, które wspólnie obrany watażka (pasterz główny) przy pomocy butejów (pastuchów podrzędnych) i owcarzyków w poloniny pożenie. Wyganiania owiec na polanę towarzyszy zwykle gospodarz z całą rodziną. Obok bogacza kilkadziesiąt sztuk pędzącego, spieszy tam biedak z kilgorgiem swoich owiec; spieszy i sierota i wdowa: niema ona i jednej sztuki do wypędzenia, ale idzie gdzie idą drudzy, aby w swoim ubóstwie pokrzepić się nieco na duchu widokiem powszechnej wesołości.

Na polanie doją kolejno każdy przygnany oddział. Mierzy mleko watażka, i oznacza, ile któremu bundza przypadnie. Przy maciorach i jarkach podskakują młode jagnięta, watażko pozna wnet, iż to lub owo na poloniny nie dojdzie; rozdają więc je darem między biedaków i sieroty, aby je sobie wyplekali. Cały ten charakterystyczny obrzęd huculski kończy się wesołą ucztą i tańcami.

Rozpoczyna się pochód ku poloninom. Postępują zwolna przed turmami przodownicy; owcarze w czarowych, w tłuszczu umaszanych koszulach, w myckach wełnianych na głowie, zabiegają z boków i z tyłu, otoczeni agają psów, na których znaczna część bezpieczeństwa trzedy polega. Najprzykrzejsze wzgórza, najdziksze wietry, wszystko to nie kładzie tamy pochodowi, bo pastuchom mimo śnieg i upałów, na które są wystawieni, mimo owadów dokuczających, nie zbywa na wesołości, i skocznie odzywa się dźwięczne huculskie freło (rodzaj fluta) i surma. Tu więc na górach rozwija się przed twojem okiem prawdziwy obraz życia koczowego. Na wskazanej przez watażkę polanie ogradzają koszarę dla owiec i stawiają koliby, w których skład nabiałów i mieszkają owcarzy. W nich z mleka wydawanego wywarzają bezustannie bundze, z których bije się bryndza,

zbierają z zętycy urdę, która główną ozdobę góralską stanowi.

Raz po raz nadjeżdża do kolib właściciel owiec jeden po drugim; zdejmują terch z konia, to jest bordunki ze skóry koziej i berbenice drewniane; dobywa z nich żywność dla owczarów swoich przywiezioną, a odebrawszy swoją część bundza, nabija w nie bryndzę, i ku domowi pospiesza. Z powrotem jego otrzymują sąsiedzi wiadomość w którą stronę, i kiedy udawać się mają do kolib. Cały bowiem ten tabor w ciągłym jest ruchu. Skoro polany, na których stanął, są wypasione, przenosi się ze wszystkimi zapasami na dalszą połoninę, gdzie grodzą nową koszarę, i nowy szalas stawiają.

Atoli jak Bojka rolnictwo, tak Hucula częstokroć pasterstwo jego zawodzi, i na opędzenie koniecznych potrzeb życia nie wystarcza, a tu uwydatnia się obu charakter. Bojko rozwija nadzwyczajną czynność w swym niedostatku, rzuca się na wszelkie przedsięwzięcia, kupczy drobnymi towarami, winogronami, orzechami włoskimi, śliwkami węgierskimi, przebywa ogromne przestrzenie kraju, utrzymując bezustanny związek między Węgrami a Polską. Zwykle pod jesień z domu wyszedłszy, nie wraca doń aż na wiosnę. Niema też obrotności hucul, i cały jego przemysł ogranicza się na sprzedaży lichych wyrobów swoich wełnianych, bryndzy i naczyń drobnych, z którymi konno do miast bliższych Kosowa, Delatyna, Nadworny i Kut, lub najdalej do Kolomyi, Zaleszczyk i Horodeńki podróżuje. W nowszych dopiero czasach, odkąd go zawodzą kartofle, udaje on się za robotą ku dolom; dawniej wołał gnusnić w swym domu, a niedostatek pokrywać środkami niegodziwymi. Stąd też sławne były między Huculami rozboje, a przy zagęszczonej hultajstwie zdarzało się, że i sąsiedzi ich Bojki chętnie się z nimi łączyli, lub też na własną rękę robili.

Powiada Franciszek Sierczyński w swoim słowniku historyczno-statystyczno-geograficznym królestwa Galicyi *) że Huculowie pochodzą z rodu Wołochów, którzy w zaburzeniach ojczyzny swojej schronili się w góry Pokucia, zmieszali z tutejszymi krajowcami, i utworzyli odrębny poniekąd lud, który się tak postaciał jak i obyczajami od innych górali wyróżnia. To samo spostrzeżenie zrobił teraz profesor Łoborzewski, który się z bliska tak Hucułom jak Bojkom przypatrywał.

Jest zresztą lud ten mocno przywiązany do swoich siedzib, i mnóstwo możnaby wskazać przykładów, w których się to przywiązanie jego z dziecinną naiwnością maluje.

Był to podobno Józef Potocki, właściciel Stanisławowa, Halički, Śniatyński itd. starosta, który w ściślejszych stosunkach ze Stanisławem Leszczyńskim i dworem francuzkim zostając, posłał raz do Paryża swego ulubionego kozaka nadwornego, rodem z Pokucia, zaopatrzywszy go dostatecznie na drogę. Sprawił się on tam jak należało, a gdy wrócił, rad mu był bardzo starosta, i zapuściwszy się z nim w poufalszą rozmowę, chciał się dowiedzieć, jak mu się też życie w Paryżu, owej stolicy świata podobało. „*Lipsze pane w Kołomyi*“ odpowiedział dobrodusznie Pokuciak.

„Idąc na Czarnogórę (opowiada profesor Łoborzewski) miałem z sobą kilku przewodników, z którymi przez drogę rozmawiałem. Wskazali mi oni między sobą jako osobliwość jednego, który nie mało świata widział, był bowiem (co się rzadko między Hucułami zdarza) nawet we Lwowie. Zbliżyłem się do niego, i o różnych rzeczach rozmawiając, spytałem w końcu, jak mu się też

---

*) Dzieli to trzy tomowe, bardzo pracowicie ułożone, jest dotąd w rękopiśmie i znajduje się w szanownego naszego bibliografa Stanisława Przyłęckiego.

podobał Lwów? Zastanawiały się nico, rzekł Miasto nieczego, duże i ładne; ale nasz Kosów, (dodał z pownym rodzajem zadowolenia, które się w iskrzących oczach jego malowało) nasz Kosów taki ładniejszy. W Kosowie wszystkiego a wszystkiego dostanie.“— Kosów ten, owe Eldorado Hucula jestto licha żydowska miejscina, w której prócz kilku kramików i szynków, ledwie co więcej obaszysz.

IV.

Wypadki polityczne.

Fokucie ma swoje wielkie historyczne spomnienia, swoje zwycięstwa świetne, któremi się jego, mało znanie przedtem, grody rozślawiły. W nich brała żywy udział ludność tutejsza. Zwabięna gospodarstwami rządami Kazimierza wielkiego i jego następców *), lub też z miejscowej rozumnożona, i swobodami od nich nadana, stawiała dzielnie w obronie tychże, i przeważnie na los ojczyzny wpływała. Spomnę tu o niektórych główniejszych zdarzeniach.

Hold W drugiej połowie piętnastego wieku panował wołoski. w Multanach i Wołoszczyźnie Stefan, najznakomitszy z książąt wołoskich. Byłto jeden z pierwszych bohaterów swego czasu. Pekonał on dwóch przeciwników swoich, gospodarów Multańskich Radulę i Włada IV, i w ciągłych zapasach z Tatarami, Węgrami i Turkami, odnosił nad wszystkimi sławne zwycięstwa. W ciągu tych

---

*) Jak liczne powstawały osady na Podgórzu karpackim za królów polskich, widać to można między innemi z tych przywilejów, które Alexander hr. Stadschi przytocza lub powołuje w swojej gruntownie napisanej rozprawie „O wołosach tak zwanych wołoskich“ Lwów 1848—1853.

walk porozumiewał się z Kazimierzem Jagiellończykiem, królem polskim, oświadczając gotowość swoją złożenia mu hołdu, jako swemu zwierzchnikowi. Roku 1484 Bajazet II sultan turecki postanowił zemścić się nad Stefanem za klęskę ojcu swemu Mahometowi II zadane. Wkroczył więc z ogromnem wojskiem do Bessarabii, zdobył porty warowne Kilię i Białogród, ten na ujściu Dniestru, tamten na ujściu Dunaju, i ścisnął wołochów ze wszystkich stron. Ustępował Stefan przed przeważnemi siłami Turków w lasy i miejsca góryste, a tymczasem wysłał posłów do króla polskiego, ostrzegając go o niebezpieczeństwie spólném, i prosząc, aby z wojskiem polskiem zbliżył się ku granicom, gdzie ma dawno przyrzeczony hołd chce złożyć.

Wdzięcznie przyjął poselstwo król; wydano rozkazy, iżby cała Polska stanęła pod bronią. Rycerstwu województwa krakowskiego, sandomirskiego, i dalszych polecono, iżby w zupełnej do boju gotowości dalszych rozkazów oczekiwało, król zaś w towarzystwie dwóch synów: Olbrachta i Zygmunta, przybył na początku jesieni 1485 roku do Lwowa, z kąd niebawem na czele dwadzieścioletniego orszaku ze szlachty ziem ruskich i podolskich złożonego, wyruszywszy, przebył Dniestr pod Haliczem, i stanął na Pokuciu. Był to dnia 15go września 1485. Na polach kołomyjskich rozbito królewski namiot i tron spamiętały wystawiono. Zasiadł na nim w całej okazałości Kazimierz, mając po bokach królewiców. Otoczyli tron senatorowie. Było około południa. Stefan od posłów królewskich uwiadomiony, nadjechał z swoim hufcem, liczącym około trzech tysięcy ludzi, których całem uzbrojeniem był łuk, kołczan strzałami napelniony, tarcza, kopia i miecz. Siedział na dzielnym rumaku Stefan, obok niego jechał chorąży, trzymając w ręku rozwinięty wielki jedwabny sztandar koloru czerwonego, na którym powiewał herb złocisty

ziemi moldawskiej. Otaczali go przedniejsi bojarowie z małemi w ręku chorągiewkami. Jazda wołoska zatrzymana została w pewnej odległości; sam tylko Stefan z bojarami, hufsem polskim otoczony, zbliżał się ku namiotowi, przy odgłosie polskich i wołoskich trębacy. Skoro zsiadł z konia, wyszli na powitanie jego senatorowie przedniejsi; on wzięwszy sztandar od chorążego, szedł prosto przed tron, na którym siedział Kazimierz, i z głową odkrytą ukląkł, chorągiew aż do nóg królewskich nachylając. Toż samo uczynili bojarowie z swemi chorągiewkami, podczas gdy król nieporuszony siedział, a senatorowie stali.

Oznajmił najpierw Stefan w głos, iż ze wszystkim narodem swoim i ziemiami oddaje się jako hołdownik królowi, prosząc o opiekę nad sobą i zachowanie go w swoich prawach i godnościach. Potém z głową ciągle pochyloną dotknął prawą ręką krzyża ś., i poprzysięgł według podanej mu roty, że wiernie i bez żadnej okazyi królowi, następcom jego i całej koronie polskiej ze wszystkimi ziemiami swemi, bojarami i ludem posłusznym będzie.

Na to odezwał się siedzący na tronie król, że zwierchniętowo nad nim, nad narodem wszystkim i ziemiami jego przyjmuje, i zostawia go jako wojewodę swego przy prawach jego i godnościach. Co wyrzekłszy powstał z tronu, ucałował Stefana, i chorągiew od niego wzięwszy oddał marszałkowi koronnemu. W téj chwili bojarowie rzucili królowi pod nogi swoje chorągwie, które wnet przez dworzan królewskich pozbierane i oddane zostały temuż marszałkowi, dla przechowania w skarbcu królewskim. Król zająwszy znowu miejsce swoje na tronie, posadził nieopodal od siebie Stefana jako przyjaciela swego i hołdownika, a bojarowie wołoscy podniósłszy ręce, i krzyża się dotykając wykonali taką samą, niemal rotą, przysięgę wierności

królowi polakiemu, jego następcom i koronie polskiej. Był też wygotowany i dyplom, w którym wyluszczone obszernie stosunek wojewody tego do króla polskiego i jego zobowiązania. Opatrzyli go Stefan i czternaście bojarów wołoskich swemi pieczęciami, i złożyli do metryk koronnych, gdzie go Kromer jeszcze oglądał. Zaproszono Stefana wraz z bojarami do stołu królewskiego, i hojnie ich częstowano. Stefan złożył wtedy w darze Kazimierzowi tudzież synom jego bogate namioty, i nawzajem otrzymał od nich bogate upominki; a oraz trzy tysiące jazdy dzielnej ze wszystkich pułków dobranej, pod dowództwem biegłego wojownika Jana Karnkowskiego, zwanego Polakiem. Te szczupłe co do liczby posiłki oddały wtedy Stefanowi wielkie usługi. Wyruszywszy z nimi przeciw Turkom, rozpoczął wojnę podjazdową, bitwy walnej unikając. Jazda polska składała się z dobrze uzbrojonego i wyćwiczzonego żołnierza; wołosi przeciwnie mieli lekko zbrojne pułki nakształt kozaków. Ilekroć tedy pułki wołoskie porażone były przez Turków, cofały się one tak, iż ścigającego ich nieprzyjaciela pod hufce polskie zwabiali, gdzie bitwę odnowiwszy, spólnemi siłami klęskę mu zadawano. Tym sposobem wojując, i mając w odwodzie uzbrojoną Polskę, której samo imię wówczas Muzułmanów trwożyło, zmusił wkrótce Turków do opuszczenia Wołoszczyzny.

W czterdzieści kilka lat później zaszło tu inne nie mniej świetne zdarzenie.

Hospodar Wołoski Piotr bez uprzedniego wypowiedzenia wojny wtargnął na Pokucie zimową porą, pod sam koniec roku 1530: zajął Gwoździec, Śniatyn, Kołomyję i Tyśmienicę, wprowadzając ludność, i kraj aż do Halicza pustosząc. Odparcie téj napaści porucił król Zygmunt I Janowi Tarnowskiemu, hetmanowi. Kazał hetman spisywać czempredziej wojsko, po różnych miejscach, aby się nieprzyjaciela o prawdziwej liczbie

jego nie dowiedziały. Stało w pogotowiu pięć do sześciu tysięcy. Był to sama prawie jazda; piechoty nie więcej nad 300 ludzi liczone. Są Wołosi w ogólności dzieł i dobrze się potykają; konie mieli mierne ale rąca. Rzadko używali zbroi. Tarcze ich były proste, nie powłócone, a bez proporców kopije; sprawnie jednak nimi robili. Od roli wzięty chłop rychło nawykł do bojowego szyku, i w wojnie sobie podobał. Ujrzałby tam nie rzadko, jak jeźdźce o strzemionach dębowych, siodła bez pokrycia, u lęku bryadzę i chleb w konię skórze mający, zadziwiał swoją zręcznością. Ulubioną niegdyś ich bronią była osęka, rodzaj kopii, w której u wierzchu znajdował się grot do pchnięcia i hak do przyciągania. Puszczając się w największym pędzie popod hufce nieprzyjacielskie, zrywali jeźdźców z koni, i wielką szkodę w ładziach działali.

Takiego przeciwnika w bardzo przeważającej liczbie mając przed sobą Tarnowski, postanowił młodego po większej części żołnierza swego zaprawić pierwój do boju małemi utarczkami, i ośmielić na nieprzyjaciela, nimby się z nim w walnej bitwie mógł zmierzyć. Wysłał przodem mało co więcej nad dwa tysiące ludzi, dając im rozkaz, iżby przebywszy Dniestr, z różnych stron na załogi Wołoskie uderzyli. Był to ostatni dzień lipca 1531. Rozkazy jego wykonano tak zręcznie, iż po kilkunastu drobnych spotkaniach na różnych miejscach, zostało w dwóch dniach oczyszczone z Wołochów całe Pokucie prócz Gwoźdźca, gdzie nieprzyjaciel w twierdzy się zamknąwszy, uporczywie się bronił. Oblężony jednak poddał się wkrótce, a hetman kazał osadzić wojskiem polskiem zamek, obronę jego Włodkowi powierzając.

Na wieść o porażce swoich biegł na Pokucie sam Piotr wiedząc dwadzieścia kilka tysięcy wojska świeżego. Sześć tysięcy rzucił on przodem przed sobą, i ka-

zał im napowrót Gwoździec zdobywać. Uwiadomiony o tém Tarnowski, ruszył na pomoc oblężonym, z całą swą siłą. Ztoczono bitwę dnia 19 sierpnia, i Wołosi zostali na głowę porażeni. Wielu z nich padło, więcęj nierównie, a między temi nie mało osób znakomitych dostało się do niewoli, reszta pierzchła. Dwaj dowódcy, którzy się ratowali ucieczką, donieśli Piotrowi o klęsce; rozgniewany, kazał im głowy poucinać, jak to zwykle w takich razach u Wołochów bywało; na silne jednak prośby niektórych panów darował im życie, lecz kazał zakuć w kajdany.

Po odsieczy Gwoźdźca cofał się Tarnowski w głąb kraju, i stanął był pod Obertynem, gdy go doszła wieść że Piotr z całą swą siłą wprost ku niemu zmierza. Byli tacy, którzy wielkość i dobór wojska nieprzyjacielskiego zważając, radzili hetmanowi, iżby działa zostawiwszy do Halicza pospieszał.— „Tu nam umrzeć, lub wygrać“ odrzekł hetman, i kazał obóz umacniać.

Tak stanowcza odpowiedź wodza podniosła ducha w wojsku. Rzucono się do robienia okopów, spinano łańcuchami wozy; ustanowił hetman za wozami piechotę, wytknął działom miejsce po rogach, jazdę ciężką i lekką wśród obozu szykował. Ledwie to wszystko ukończono, już był nieprzyjaciół przed nimi. Nocą pod obóz polski nadciągnął, a uważano nie bez trwogi, jak ze szczególnym polyskiem roztrząsała światło swoje tejże nocy kometa, która już od trzech tygodni na niebie ukazawszy się, to się kryła, to znowu wyjawiała. Rano dnia 22 sierpnia odsłonił na polach obertyńskich obóz Wołoski. Po wzgórzach rozstawił go Piotr, aby Polacy wielość hufców i zapasów wojennych zważając, na duchu upadali. Główna jego troska była w tém, iżby mu hetman z wojskiem swoim nie umknął, dla tego otoczył go ze wszech stron swemi hufcami. Poczęły się niebawem alarmy: najechał na obóz polski liczny

harcownik, krzykiem, drwinami i łajaniem do boju wyzywając. Milczkiem podsuwała się zrusznicami polska piechota, i jednego po drugim sprzątywała. Wnet przystąpiono do bitwy. Pięćdziesiąt wielkich dział skierowało swe strzały na obóz polski, miotając bezustannie pociski. Straszny ten ogień okazał się jednak nie tyle szkodliwym, bądź z powodu złych prochów, bądź z powodu niewielkiej biegłości strzelających. Odpowiadali im puszkarze polscy, nad którymi był przełożony Stankowski. Szczuplejsi co do liczby kierowali swe strzały tak, iż raz wraz widać było luki w szykach nieprzyjaciela, i wojska jego ohwiać się poczyniły. Trwał ogień taki blisko pięć godzin, hetman bowiem zalecił swoim jak najmocniej, iżby z miejsca się nie ruszając, cierpliwie oczekiwali na atak. Nie bez fortelu rozpoczął go Wołoszyn. Ujrzawszy w przedniej bramie sprawność szyków i dobór żołnierza, kazał uderzyć na obóz polski od strony przeciwnej, gdzie pośledniejsze hufce znaleźć spodziewał się. Stali tam przed innemi rotmistrzami Baliński i Trojanowski, ten ostatni z młodym żołnierzem; Baliński wiekiem podeszły ale pełen odwagi pomknął się pierwszy z hufcem swoim, i mężnie się potykał. Natarcie Wołochów było potężne, towarzysze w hufcu Balińskiego jeden po drugim padali. Przemaganym od liczniejszego nieprzyjaciela skoczyli w pomoc Sieniawski Mikołaj i Włodek ze swemi hufcami, i bitwę wałną zawiazali. Gdy już czas jakiś uporczywie walczone, a Wołoszyn skupiał siły w tym punkcie, dał rozkaz hetman Prokopowi i Alexandrowi Sieniawskiemu, stojącym aż dotąd w bramie pierwszej, iżby z rotami swemi w pole wyszedłszy, w bok nieprzyjaciela uderzyli. Sprawili się według rozkazu, a bitwa stawała się coraz krwawszą. Hetman z obozu walczących uważając, rozmyślał w jedną i drugą stronę gęste posiłki. Po półtorago-dzinnej walce, gdy już ostatnie z obozu posiłki pod

nieprzyjaciela podemkniono, i dograno mu ogniem z dział przesłane hufce jego zaczęły z pola ustępować, a wnet poszły w rozsypkę. Stał na pagórku opodal Piotr, końcem bitwy wyglądając: ujrawszy, że wojsko jego cofa się, i hamować się w biegu nie daje, jał i sam uciekać. Ścigali nasi przez półtoręj mili uciekających. Sam hupodar został dwukrotnie ranny. Cały obóz dostał się w ręce zwycięzcom. Pięćdziesiąt wielkich dział spiżowych, prócz pomniejszych, wszystkie hakownice żelazne, których miał mnóstwo nieprzyjacieli, konie, wozy z wszelkimi zapasami, i przeszło tysiąc jeńców: te były zdobycze pamiętnego owego zwycięstwa.

Groźniejszym nierównie w owe czasy nieprzyjacielem Polski byli Tatarzy. Napady ich raz poraz się powtarzały. Jeden z głównych ich szlaków, tak zwany szlak wołoski, szedł właśnie przez Pokucie, które jak nie mało doznawało klęsk od nich, tak też było niejednokrotnie widownią sławnych ich pogromów.

Jeden z nich, który tu za opisami społecznymi powstórę był następujący.

Pogrom W roku 1624 Alexander Koniecpolski podówczas tatarski. hetman polny koronny, któremu straż granic wschodnich była powierzona, powziął wiadomość od szpiegów, iż Tatarzy z Budniaku (dzisiejszej Bessarabii) ruszywszy się, zmierzają przez Wołoszczyznę do Polski. Było to właśnie zielone świętki. Rozesłał on niezwłocznie uniwersały po województwach: Podolskiem, Wołyńskiem, Bełżkiem itd., aż do Biecha i Przemyśla ostrzegając o niebezpieczeństwie; wezwał obywateli pobliskich ziem aby się z wojskiem łączyli; rotom zaś husarskim rozkazał, aby bez wielkich ciężarów i bez kopij, we zbrojach z muszkietami tylko, jak najprędzej pod Kamieniec zdążyły. Nadszły do wojska zaciężnego dość liczne hufce ochotników ze wszech stron, jako to: Sobieski Jakub i Zborowski Alexander z obywatelami powiatu

Trembowelskiego, Balaban Alexander, starosta Rohatyński z obywatelami Pokuckimi, Strus Mikołaj starosta halicki i inni. Liczba ich wraz z tymi, co jeszcze nie zdążyli do obozu, wynosiła przeszło pięć tysięcy. Dnia 5 czerwca, gdy zaledwie połowa wojska była zebrana, dano znać, że Tatarzy już są pod Stepanowcami, dziesięć mil tylko od polskiego obozu. Było ich według podania jednych 30 tysięcy, według drugich 60 tysięcy, a dowodził nimi Kantemir basza. Jak zwykle, tak i teraz dawali za powód wtargnięcia swego w kraje Rzeczypospolitej wycieczki kozaków dnieprowych w kraje tureckie. Niezbywało Koniecpolskiemu na ochocza zastąpienia drogi nadchodzącemu nieprzyjacielowi i stoczenia z nim walnej bitwy, uwaga jednak, że wojsko jego nie zupełne, a na przypadek przegranej wystawiłby na największe niebezpieczeństwo kraje koronne, wstrzymała go od tego. Postanowił więc przepuścić Tatarów, a na powracających uderzyć. Ratowano się zwykle przed napadami tatarskimi sposobem tym, że na pierwszą wieść o nich udawała się ludność wraz z dobytkiem swoim do zamków i miejsc obronnych, jakie umyślnie na ten cel w każdej okolicy były wzniezione. Omijali je zwykle Tatarzy, bo wszelka pomyślność ich wypraw na niespodziankę i pośpiechu zależała. Skoro tedy hetman powziął powyższy zamiar, rozciął jeszcze raz gońców aż do Przemyśla, Jarosławia, Rzeszowa i Biecza, ostrzegając ludność przed niebezpieczeństwem; sam zaś zaraz po przejściu Tatarów zaczął zasiekać lasy Bednarowskie, które mieli powracać, i obrał z wojskiem swoim stanowisko takie, iż mu się wymknąć nie mogli. Wysłany od niego w 200 koni Jan Odrzywolski szedł w ślad za Tatarami od pierwszego ich w granice Polski wkroczenia, donosząc o wszystkich ich ruchach hetmanowi. Stał właśnie hetman od trzech już dni pod Świstelnikami, gdy doniósł Odrzy-

wolski, że już tymże szlakiem horda powraca. Podemknął się więc z wojskiem swoim pod Martynów nad Dniestrem, dwie mile wyżej Halicza, i stanął w obozie ściśnionym, wszystkie wozy cięższe do zamków poodsyławszy. Nazajutrz przyszła horda. Stanęła koszem po prawej stronie Dniestru, dwie mile od Martynowa, a kilkaset Tatarów podemknęło się pod obóz polski dla harcu. Nasi w ściśnionym taborze stojąc, wydali się tak drobną garstką, że Tatarzy pewni swego zwycięstwa z drwinami przez Dniestr do nich wołali: „jutro, jutro się nacieszycie“.

Była obawa, iżby nieprzyjaciel nie zechciał samym tylko harcem wojsko polskie zabawić, a ze zdobyczą poza góry umykać. Mając to na uwadze hetman i chcąc aby illuzya nieprzyjaciela o małości wojsk jego była tem zupełniejsza, zmyśla ucieczkę. Każę zaraz z wieczora przygasić ognie w obozie, puszcza się na całą noc w pochód, rozrzuca po drodze niby w popłochu odbietane kolasy z beczkami i szmatami, i o świetle staje na polach Popławnickich między Haliczem a Bolszowcem.

Rankiem podstąpił Kantenir-basza w 15 tysięcy pod Martynów. Nie zastawszy wojska polskiego i ślad niewielkiego obozu ujrawszy, frasował się bardzo, iż mu się hetman wyśliznął. Puścił się więc w pogoń za nim, i z wielką zapalczywością przypadł nań pod Popławnikami. Było wszystko gotowe do jego przyjęcia. Na prawem skrzydle, w które najprzód uderzył, ztarli się z nim mężnie Potocki Stanisław, Łahodowski, Grusiecki i Mikuliński, a gdy im inni rotmistrze w pomoc przybyli, cofał się nieprzyjaciel, odwrót swój harcownikami zasłaniając. Wnet uderzył powtórnie, i starał się środek wojska przełamać; ale i tu został odparty, a za cofającym się postępowało krok w krok wojsko porządnie uszykowane z całym taborem, aż na szerokiem po-

tu w milę od pierwszego spotkania stało. Tu śledził hetman harpownika i trzymał wojsko w kupie na atak oczekując. Jakoż pokusił się raz jeszcze o zwycięstwo Kantemir. Hetman zalecił swoim, aby siecią bronią walczyli, muszkiety i łuki na ostatnią potrzebę zachowując. Uderzył odważnie na wojsko polskie Baza całą swoją potęgą. Dawali mu dzielny odpór dwaj Sieniawscy. Strus Mikołaj i Herburt, którzy sam brodek, gdzie właśnie nieprzyjacieli głównie pęd swój wymierzył, zajmowali; zaś z boku Koniecpolski, wojewódzic Sieradzki, Bogusz i Odrzywolski, wnikawcy nieprzyjaciela szablami, wśród zamieszania i karzawy przez wielką godzinę z nim się rąbali. Tymczasem hetman opasał taborem wojsko, rogi taborowe z czołom wojska z nieprzyjacielem zmieszanego zrównawszy. Z dwóch stron ustawione działa rozwinęły straszny ogień. Strzały ich robiły nie małe drogi w hufcach tatarskich.

Widząc ogromne straty swoje nieprzyjacieli, rozpoczął odwrót zupełny. Hetman ostrzegł hufce, iżby harcami uwodzić się nie dając; nacierali odważnie na Kantemira zdążającego ku przeprawie przez Dniestr, gdzie największą ponieść miał klęskę. Rzuciły się więc obosze na niego z prawego i lewego skrzydła chorągwie i przez wielką milę podolską go pędząc wparli w Dniestr z wysokich brzegów. Na przeprawiającą się przez rzekę pogaństwo wypuszczono teraz gęsty ogień z rusznic i huków. Ginęli jedni od strzałów, drudzy od nartów wzbranych, ciężarem koni swoich przywaleni. Mnóstwo kołpaków i innych rzeczy po wodzie pływało. Postracono w Dniestrze samego Kantemira, i konia pod nim ubito.

Ta część nieprzyjaciela, której Dniestr przebyć powiodło się, nie oparła się, aż w pół mili za rzeką. Tuż za nią nadbiegała przednia straż polska, i w szyku porządnym stanawszy, razila ich strzelbą, pomilków oco-

kując. Kazał hetman nie czekając taboru ani armaty, prędko następować konnicy, puściwszy przodem Stefana Chmieleckiego, do którego przyłączył się Tyszkiewicz z własnej ochoty. Sam też przebył, szybko Dniestr z resztą wojska. Ścigano więc nieprzyjaciela nie dając mu wytchnąć, przez Czew i Łukiew, bystre rzeki, które właśnie były wesołe, i woda w nich była wtedy tak wielka jak w Dniestrze. Szła pogon krok w krok za uciekającymi przez góry, jary, przykre wertepy i gęste lasy, więcej niż dwie godziny w późną noc.

O milę na południe Dniestru natrafiono na kocz taraski. Rzewna tu nastąpiła scena. W okolicach Krosna i Przemyśla udało się było Tatarom nabrać jeńców i zdobyć nie mało. Gdy więc hufce polskie na kark im wsiadłszy wpadły za nimi do kosza, zastały tu mnóstwo ludzi obojg płci, oraz bydła, koni, stada owiec, które na gospodarstwo do Krymu pędzili. Jeńcy owi nie spodziewali się już więcej oglądać swojej ojczyzny. Gdy nagle obaczyli się wolnymi, wydało im się, jakoby się drugi raz na świat porodzili. Rzucali się do nóg swoim wybawcom, i z serca błogosławili im. Tatarzyn klęską swoją i hanbą do wściekłości przyprowadzony, zostawiał tu owdzie ślady niesłychanego okrucieństwa, ścinając bezbronnych, których uprowadzić nie mógł. Pełno było po polach dzieci i niemowląt odbieganych, po które wysłał hetman kilkadziesiąt wozów, aby je do miast pobliskich zwożono. Klęska wszakże Tatarów największa była w lasach Bednarowskich. Przed niemi na przestrzeni kilkumilowej rozrzucał on sprzęty domowe, aparaty kościelne, i tym podobne rzeczy w Polsce zrabowane; wpadłszy zaś w tych lasach na zasieki, a okrzyk pogoni za sobą usłyszawszy, rzucał z siebie własną odzież, kazany, opończe, kulbaki, porzucał nawet konie, z którymi przez gęstwą przedrzeć się nie mógł, i uciekał piechotą. Rozsypanych po lesie otaczali

chłopi i zabijali. Kantešir trzykroć postrzelony, (raz w leń) dwadzieścia tylko konnych przy sobie mając uszedł wąską jakąś ścieżką osobną. Drugi po nim wódz Kulim Bej został jak powiadano ubity. Ciało jego unosili z sobą Tatarzy w kilimach aż do Bednarowskiego lasu; lecz tam na zasieki wpadłszy porzucili. Zaszła ta bitwa z Tatarami dnia 20 czerwca. Ścigano jeszcze nieiekających przez ośm mil, a nazajutrz rano pod Cheimirem padł ostatek tego pogaństwa *).

Częste napady nieprzyjaciół na te ziemie wywoływały potrzebę stawiania tu coraz obronniejszych twierdz. Wznosiły się one nie tylko w miastach główniejszych Pokucia: Kołomyi, Haliczu, ale i w miastach podrzędnych: Gwoźdźcu, Śniatynie, Kosowie, Nadwórnie, Żórawnie; a nawet i we wsiach. W roku 1630 Bronisław Gruszecki wymurował zamek ku obronie okolicy, we wsi Hołoskowie nad potokiem Bobrówką, niedaleko miasteczka Otyonii. Około tegoż czasu inna wieś, nie opodal stąd położona, zasłynęła nierównie obronniejszymi murami, a wkrótce stała się najznakomitszem miastem Pokucia. Stanisław Rewera Potocki, później hetman wielki koronny upatrzył dogodne miejsce na twierdzę we wsi swojej Zabłocie zwanęj, a leżącej między dwiema Bystrzycami, które opodal do Woreny wpadają. Począł więc wznosić tu mury, sypać wały obronne, i wieś przeistaczać na miasto **). Nazwał je Stanisławowem od swego imienia. Jako miasto nadane ono zostało prawem Magdeburgkiem, jakim się zwykłe miasta

*) Spółczesne, tak przez nasercznych świadków, jako też przez naszego hetmana skreślone opisy tego pogromu Tatarskiego znajdują się w Pamiętnikach o Koniecpolakich wydanych przez Stanisława Przyłęckiego. Lwów 1842 str. 250 i dalsze.

**) Byłoby roku 1624 jak utrzymuje Siarcszyński w swoim słowniku; zaś według wydawców Polski stareżytnej dopiero około roku 1634.

w Polsce rządziły, i od tego czasu burmistrzowie tutajsi dwojga narodów: polskiego i ormiańskiego (bo tak w ówczesną ludność tutajszą rozróżniano) w przytomności delegatów zamkowych, sądzili wraz z ławnikami bardzo ważne sprawy, od których częstokroć bezpieczeństwo całego Pokucia zależało.

Starszy syn Stanisława, Jędrzej, Pan na Stanisławowie, kasztelan krakowski a hetman polny koronny, dołożył starań ze swojej strony, aby tak miasto jak i warownię doprowadzić do stanu jak najbardziej kwitnącego. Jak dalece to mu się powiodło, świadczy społecznym *Dallerac* francuz, Jana III dworzanin, który po Polsce przejeżdżając się, i na Pokucie przybywszy, Stanisławów tak opisuje. „Jest to jedno z największych i najporządniejszych miast, w pięknej równinie o dwie mile od Dniestru leżące. Obwarowane jest porządnym wałem w sposób nowy, i zamkiem murowanym ozdobnie i na wielkie rozmiary. Jego rynek, jego kamienice jego mieszkańcy i zbrojownia odznaczają je nad wszystkie miasta Rusi. Ludność jego składa się z Ormian i Wołochów bardzo samodzielnym. Widząc stroje mężczyzn i kobiet tutejszych, jarmarki które się tu odbywają, towary, których tu takie mnóstwo jak we Lwowie lub Warszawie, zdaje ci się, że jesteś w stolicy królestwa, chociaż okolica tutajsza jest wielce zniszczona“.

Kreślił to *Dallerac* pod koniec panowania Jana III, kiedy na Pokuciu świeże były ślady kilkakrotnie ponawianych wojen tureckich.

Właśnie w tych wojnach i bezustannych od r. 1666 zapasach z Turkami i Tatarami oddała ważne Rzeczypospolitej usługi ta nowo założona twierdza. Na sejmie koronacyjnym roku 1676 przyznano, że Stanisławów i Brzeżany zachowały od ostatniej zguby kraje Pokuckie zlecono więc hetmanem, aby mieli o tych twierdzach odobliwasse staranie.

Obrona W tymże jeszcze roku nastąpiła sławna obrona Żorawna przez Jana III. Doświadczony wódz turecki Ibrahım pasza, zwany Szejtanem czyli dyablem, uprzedził zamysły króla, gotującego się z wyprawą nową na Turków; i wtargnął do Polski w 80 tysięcy tureckiego, a 130 tysięcy tatarskiego wojska, podczas kiedy król zaledwie kilka tysięcy miał przy sobie.

Tak licznemu i we wszystkie potrzeby zaopatrzonemu nieprzyjacielowi nie długo stawiać mogły opór polskie zamki. Buczacz wraz z Podzameczkiem już w roku 1672 wjednąj części murów swych uszkodzony, został teraz zburzony ze szczytem. Oblężony Stanisławów był w niebezpieczeństwie, i król z tem wojskiem jakie przy sobie miał pącił się dnia 19 września zpede Lwowa ku Dniestrowi dla dania mu odsieczy. Dnia 23 spalili Turcy miasto Halicz i ścisnęli zamek, który na zajutrz poddał się. Jednocześnie zajęli miasto Wojniłów nad rzeką Siwką i zamek oblegli. Stał był właśnie król pod wnią Dolhe, gdy go wieść o tem doszła; posłany przez niego Lubomirski zadał klęskę Turkom pod zamkiem Wojniłowskim dnia 24 września, i z miasta ich wypędził. Teraz obrócił się Ibrahım z całą potęgą przeciw królowi, który wsiedm tysięcy wojska polskiego a trzy tysiące litewskiego zajął stanowisko pod Żorawnem, mając przed sobą na prawo Stanisławów, a na lewo Brzeżany. Ibrahım mimo tak ogromnych sił swoich nie potrafił przeszkodzić królowi ani w porozumiewaniu się z dowódcami twierdz, ani w ściąganiu posiłków. Szły one na Chodorostaw miasteczko o półtorej mili od Żorawna położone, z kąd wolna była komunikacya z obozem polakim przez most na Dniestrze rzucony. Ze Stanisławowa przebiegał się tędy Denemark z pięcią chorągwi polskich i dwoma pułkami kozackimi. Ze Lwowa Gniński Jan, wojewoda Chełmiński nadciągał z ośmią huzarskich chorągwi i tylą kozackich.

Istotną jednak siłą królewską po otrzymaniu posiłków nie przenosiła trzynastu tysięcy, i z temi niweczył on wszystkie usiłowania Turków w szturmowaniu polskiego obozu, do którego przeszło 3000 kul działowych i granatów wrzucili.

Liczył nie mało na to król, że wody górskie wezbią, jesieniami ślotałami, i nieprzyjacielowi komunikacye poprzecinają; ale nadzieja go zawiodła. Mimo dość późnej pory jesiennej, rzeki były tak małe, że Świca i Dniestr w błąd Turcy przechodzili, a młyny Żórawińskie dla braku wody stały: co się dotkliwie czuć dawało w obozie. Trapiły też naszynek i inne niedostatki. Wszystko to jednak pokryła determinacya wodza i bitność wojska, którego część tylko dnia 10 października przeciw połączonym turecko-tatarskim siłom wystąpiwszy, nie tylko odparł atak na siebie wymierzony, ale przeraziła sam obóz nieprzyjacielski taką trwogą, iż na niektórych miejscach zbierano już namioty, a janczarowie działą z jednej reduty cofnęli. Wytrwałością tedy swoją doprowadził król do tego, że po trzech tygodniach nadaremnych usiłowań nastawał sam Ibrahim na zawarcie pokoju, który stanął istotnie dnia 17 października, i był, jak na ówczesne stosunki kraju, wcale zamczytny.

Stanisławów został później jeszcze wzmocniony i upiększony przez Józefa Potockiego, wojewodę kijowskiego, syna Jędrzeja. Warownię przerobiono ściśle według systemu Vanhans. W rynku wymurowano ratusz z wieżą kształtną, i całe miasto wybrukowano: wszystko to nakładem wojewody. Był ten pan, (jak już nadmienilem wyżej) gorliwym stronnikiem Leszczyńskiego, i sprawę jego wszystkimi siłami popierał. Z tąd też, gdy po przegranej pod Puławą, August II otrzymał w Polsce stałą przewagę, a Potocki trwał przy Leszczyńskim, Sieniawski, hetman koronny, obległ Stanisławów, i sztur-

mani zmusił do poddania się tę twierdzą. Było to roku 1712.

V.

Jak to było przed stem lat?

Rys główniejszych zdarzeń politycznych na Pokuciu, który tu pobieżnie skreśliłem, możnaby ze znanych historycznych źródeł naszych o wiele jeszcze rozszerzyć. Nie tyle atoli zamożni jesteśmy w szczegóły wewnętrznego, domowego życia w tych stronach z czasów dawniejszych. Nie mamy pamiętników, któreby nas z panującami w każdym wieku wyobrażeniami i przesądami tak wyższych klas jak i ludu samego w tym mianowicie zakątku naszej ojczyzny obznajomiły. Z analogii, z rozpatrywania się jak się to w innych niektórych stronach podówczas działo, mogliśmy zaledwie słabe, a w części mylne powziąć w tej mierze wyobrażenia, bo sama miejscowość i skład inny stosunków jest tu najważniejszym może czynnikiem. Aby jednak dać czytelnikom jakie takie wyobrażenie o życiu domowem w tych czasach, na których właśnie stanąłem, podam tu szereg miejscowych przygód z początku wieku osmnastego. Przygody, te, jakkolwiek się z sobą w jeden obraz nie wiążą, zawierają jednak nierzadko szczegóły, w których się duch czasu i panujące w nim wyobrażenia wybitnie odmalowały. Źródło, które mi ku temu posłużyło, jest bardzo poważne. Są to dwie księgi aktów dawnego stanisławowskiego sądu karnego, które za pośrednictwem jednego z szanownych ziomków naszych dla biblioteki Zakładu Ossolińskich nabyłem. Pierwsza z nich obejmuje czynności od roku 1703 do roku 1728, druga od roku 1738 do 1751.

Wiek siedemnasty, jak i początek osmnastego, był po większej części wiekiem barbarzyństwa i ciemnoty w całej Europie. Dłgie i okropnie wyniszczające wojny nie dozwolily dźwignąć się oświacie, i spowodowały w rządach pewien rodzaj rozprzężenia. Nie byłoby weale rzadkością, że w samym środku Europy, po gościach głównych rozbijano, a kto chciał bezpiecznie w ówczas podróżować, brał od miasta do miasta konwoje. W rzeczach wiary panował dziki fanatyzm: w prawodawstwie zamiast sprawiedliwości częstokroć okrucieństwo i najnaiwniejsze przesady. Postępowanie ze zbrodniarzem, rozpoczynała zwykle tortura, a kończyło łamanie kołem, snowanie kiszek lub ćwiertowanie. Karano surowo nie tylko zbrodnię istotną, ale i zbrodnię urejoną. Do tych ostatnich należały głównie wszelkie porozumiewania się z nieczystymi duchami, czarodziejstwa i czarownice. Był ten przesąd mocno w całej Europie rozpowszechniony, a wszędzie ztwierdzany urzędową powagą. Sławne też odbywały się tego rodzaju we wszystkich krajach egzekucye. W Wirzburgu, na przykład od roku 1627 do 1629 w przeciągu lat trzech spalono publicznie 157 czarownic. Najzwawiej zawinęli się eiz Niemcy około czarownic w kilkadziesiąt lat później, i w jednym tylko 1659 roku w Frankonii, mianowicie zaś w biskupstwach Wirburskiem i Bamberskiem spalono tysiąc czarownic. W Szwecyi, roku 1670 spalono 72 kobiety i dzieci za czarodziejstwo. Widziano jeszcze publicznie płonące na stosach czarownice roku 1750 w Kwedlinburgu, roku 1780 w Glaronie stolicy jednego z kantonów Szwajcaryi, a w Wirzburgu roku 1789.

Śród takich panujących wyobrażeń w całej Europie nie podobna jest żądać izby ich w którymkolwiek kraju lub narodzie w owym wieku zgółla nie było, a zawsze będzie rzeczą godną człowieka myślącego wiedzieć, jak się te wyobrażenia i wypływające z nich skutki według

różnych miejscowości i dzikszego lub też łagodniejszego charakteru naroda rozmaicie modyfikowały.

Z prawem magdeburksiem weszły u nas w urzędowe używanie rozmaite zwyczaje średniowieczne. Tak więc w Stanisławowie jak i w innych miastach Polaki znana była tortura. Miała tu ona trzy stopnie. W pierwszym przymocowanego do deski zbrodniarza ciągniono łańcuchami kruczkami za palce. W drugim przy mocniejszym kruczków pociągnięcia przypiekano świecami; a w trzecim szyną rozpaloną. Innych wymysłów, jakich w niektórych krajach używano, jako to, lania octu lub oleju wrzącego w gardło, smarowania siarką lub smołą gorącą, przykładania na popek myszy, szerszeni itp., nie znajdujemy śladu żadnego. Straszono torturą w wielu zbrodniach; ale tylko w rozbojach wielkich, groźących zachwianiem bezpieczeństwa publicznego, widzimy ją istotnie używaną. Złodzieiów bez nadziei poprawy, i bluźnierców przeciw religii chrześcijańskiej kautoryzowano, to jest: wypalano im pod pęgiem piętno na czole, szpecono nadcięciem nosa, lub oderżnięciem ucha dla przestrogi publicznej. Karą zwykłą za mniejsze kradzieże i rozpustę były tak zwane grzywny ciętane: najczęściej sto bykowsów „nie nieopustnych“ wyliczonych pod ratuszem, lub tyleż rótek, i z miasta wygnaniem. Względ na małżeństwo bywał niekiedy bardzo ważnym powodem do złagodzenia kary, lub całkowitego jej darowania. Prowadzonego na śmierć złoczyńcę ulaskawiano, jeśli dziewczyna oznajmiła publicznie, że gotowa jest pójść za niego. Nawzajem też łagodząco zbrodniarce karę, jeśli się trafił taki, co gotów był pojąć ją w małżeństwo. Innych zresztą osobliwości nie dostrzegam.

W Belejowie pod Bolechowem służył u pana Borawskiego, skarbnika Hilskiego, Andrzej Zachodnik. Chłopak to był dość ładny. Ukarany od pana raz i drugi, oba

rasy uciekał; a przez ojca znowu był do dworu oddawany. Martwiło to starego Stefana, że syn jego nie uniał sobie pańskich względów pozyskać. Na to dała mu radę znajoma jego w Bolechowie, Olena Bojczycha. Wyniosła mu ona z komory proszku czyli glinki, w szmatce z odzienia umarłego udartej, kazała mu jeszcze wystarać się o kostkę z umarłego, i poleciła, aby wszystkie to nosił Andrusz przy sobie, upewniając, że jak zmarły, z którego jest ta szmatka i kostka nie wstanie już więcej, tak też zamrze odtąd wszelka niełaska pańska przeciw jego synowi. Miałam ja sama (mówiła) brata na służbie, na którego był zły wódi pan jego; a jak tylko środka tego użyłam, pozyskał sobie pańską przychyłność. Usłuchał rady Stefan, dał synowi te amulety, i nosił on je przy sobie dość długo. Razu jednego związał z drugim chłopcem motki, i zepsuła im się samotoczka; a że przez to robota dalsza ustawała, powiedziała Andrusiowi pani Borawska, aby poszukał koło siebie nożyka i samotoczkę naprawił. Upewniał Andrusz że nożyka nie ma przy sobie. Dla przekonania się, czy to jest prawda, lub też tylko wybieg lenistwa, sięgnęła sama pani do jego kieszeni, i zamiast nożyka wyciągnęła proszek w szmatce i kostkę, owe *corpus delicti* czarodziejstwa.

Pani skarbnikowa słownie jak i sam pan skarbnik wierzyli w czary, bo któż w nie wtenczas nie wierzył? Zapytany chłopiec zkaż to ma, i na jaki cel chowa? odpowiedział, że mu to dał ojciec, aby łaskę pańską pozyskać. Rzecz byłaby już może skończona, bo nie było w tym wszystkiem złego zamiaru. Ale zapytany Stefan zaparł wszystko, przez co sprawa ta stała się tym podejrzanszą, i ściagnęła karę na syna. Postraszony różgami powiada, że ojciec kazał mu położyć kostkę w łóżko pana, a od tego miał umrzeć; proszek zaś ze szmatką zakopać pod węglem domu, aby czart ten dom owiładnął.

Strach przejął wszystkich mieszkańców domu na to

wyznawie. Naprótno przyznawał teraz Stefan, że on sam dał to wszystko chłopcu, ale bez złego zamiaru. Że to, co chłopiec powiada jest bajką. Nie dawano mu już wiary; obwiniono o czary obydwóch, i do sądu, czyli jak wtenczas mówiono do sekwestru Stanisławowskiego odesłano. Nalegania były wielkie ze strony skarbnikostwa, aby występki ten surowo ukarano. Dwa razy odnawiano tę sprawę; ale sąd oba razy winy nie znalazł, i obwinionych wypuścił.

Anna popadła ze wsi Olszanicy niedaleko Halicza pokłóciła się z swoim mężem. Było to jakoś po niesporach. Rozgniewany małżonek zamachnął się na nią z polanem. Zręczniejsza Anna wyrwała mu je z rąk, pchnęła nim męża raz i drugi, i umknęła. Kładz podjadł sobie, przespał się; po chwili wstał z łóżka, ukladł się na ziemię i umarł. Zaskartona więc przed sąd o zabójstwo. Instygatorem był Wasyl Popowicz, zmarłego brat, a popierał go Józef Karaniński, cześnik Owrucki. Było wiele okoliczności łagodzących w tej sprawie. Rozwatył je sąd naleyteie, i istotę czynu trafnie ocenił. Atoli między powodami, dla których karę śmierci na łagodniejszą zamienił, znajdował się jeden, którego moc tylko w owym wieku dokładnie pojmowano. Oto małżonkowie ci mieli dziesięcioro dzieci, z których czworo różnemi czasy zmarło: oczywista więc, iż miejsce, na którym znajdował się ich dom, było *nieczyste*, czyli, wyraźniej mówiąc, przez czarta zamieszkane. Wyrok tedy zamykał się w tych słowach: Prawda że Anna zasłużyła, i godna jest śmiertelnej kary, i to jeszcze dwojakiej, bowiem i męża i duchownego zabiła. Ale że niema słusznego dowodu, czy go *tirannice* czy też *primo motu* zabiła; że to bicie było obojgu pijanych; że dom nieczysty..... it.d., zaczęł prawą rękę ma jej odjąć exekutor w piętek przyszedł.

Niejaka Zwioszczenka bawiła się od wielu lat czarami i rozpustą. Oddana pod sąd, skazana była na grzywny cielesne (to jest, różgi) i z miasta wypędzona. Po jakimś czasie pokazała się ona znowu w Stanisławowie, i znowu ją pod sąd oddano. Postąpił on z nią teraz surowiej, i skazał ją na śmierć. Na wstawienie się jednak ludzi godnych, i na uroczyste przyrzeczenie jej, iż się poprawi, ulaskawiono ją, z tém jednak wyraźnem zastrzeżeniem, że jeśli się i teraz nie poprawi, i wróci do miasta, natenczas będzie spalona. Gdy więc sposobu życia nie odmieniła, i znowu się w mieście pokazała, wydał sąd na nią dnia 18 sierpnia 1719 roku wyrok, w stylizacyi wprowadzie nie tęgi, i trochę poplątany, ale co do treści swojej taki, że robi zaszczyt umiarkowaniu sędziów w owym wieku, w którym zwykle czarodziejstwa z największą zaciętością ścigano: „Wyrozumiawszy różne allegacye i kontrowersye obwinionej Zwioszczenki czarownicy i nierządnicy, a do samej świętej sprawiedliwości adresując się, decydujemy. Ponieważ się okazało przez słuszne i dokumentalne, oczywiste i rzetelne dokumenta, że ta obwiniona, nie mając przed oczyma bojaźni bożej, i nie lękając się surowości praw, przez tak wiele lat bawiła się czarami, a przy nich i wszeteczeństwem, a lubo za to już była osądzona *criminaliter* i karana, jednak się nie poprawiła, i owszem złość do złości, niecnotę do niecnoty przyczyniając, jako się teraz w świeżych pokazało inkwizycyach i dokumentach poprzysiężonych, że wiele ludzi poczarowała, i o utratę zdrowia przypawiła; więc według prawa Majdeburskiego, które *expresse* uczy, aby każdy winowajca za swoje złe uczynki popełnione słusznie odebrał karanie; więc na pokajanie inszych takich występców i powściągniętych, *ex voto* zwierzchności zamkowej una cum toto magistratu obojga nacyej decydujemy: *Pereat mundus fiat justitia*, iż luboby majori powinna być penowana

karą, to jest: żywo spalona; ale gratia juris, gdzie każdy sędzia ma mieć sympatyą z łaskawością, zaczem ma być żelazem po szyi karana, a potem spalona.“

Prócz téj jedynéj sprawy, która co do czarów była zapewne urojeniem, ale obejmowała w sobie inne istotnie karygodne i udowodnione występki nie znachodzę żadnego wyroku więcej na czarownice w aktach Stanisławowskich z kilkudziesięciu lat.

Alexander Tyrański z Halicza doskwierał ludziom biednym najzuchwalszą kradzieżą. Główném rzemiosłem jego było wydzieranie pasiek. Sąd gajny obopólnych urzędów miejskich stanisławowskich, i zanie sławetny urząd delegowany miasta Halicza zapatrzwszy się na paragrafy odpowiednie prawa Magdeburgskiego, wydał wyrok, zalecający się niepospolitą obrazowością. „Ponieważ Alexander Tyrański przykazanie boskie przestąpił, i ubogim ludziom krzywdę czynił kradzieżą swoją, a najbardziej, że się rzucił do kradzenia pszczół, ma być tyranie karany. Nakazujemy więc, aby miał pępek wyrznięty, i jako pszczółka mizerna sobą snuje to w zad to w przód, powinien koło ula lub drzewa wnętrznościami swemi osnować, po osnowaniu powinien być przez mistrza Michała Kozłowskiego publicznie ścięty i pod szubienicą pochowany.“

Ledwie atoli wyrok ten zapadł, już byli wielebni ojcowie Trynitarze w pogotowiu z proźbami. Zamieniono go więc na prostą karę śmierci przez zadzierzgnięcie postronkiem.

Lejba Gamryłowicz, żyd z Otyonii, dopuszczał się bluźnierstw przeciwko religii chrześcijańskiej. Czynił to wielokrotnie i z rozmysłem przed ludem prostym, który tym sposobem do zgorszenia prowadził. Skazany został na różgi pod pręgierzem; poczem naderżnięciem nosa i urznięciem ucha prawego kautoryzowany, i wypędzony z miasta; a kahał żydowski za nie trzymanie w karno-

ści ludzi swobich, musiał dać do kościoła. Otyńńskiego kamień wosku, dwa kamienie łaju, i mistrzowi na drogę złotych ośm.

Michał Sagan popełnił wiele kradzieży. Z młodych lat umiał on klucz robić z wieprzowej sierści do otwierania zamków. Przebierał się za dziada, aby pod pozorem chodzenia za jałmużną przypatrywać się, gdzie co wiać można. Namawiał do takichże uczynków młodych parobków i sam im dopomagał. Sąd Stanisławowski skazał go na utratę życia przez zadzierzgnięcie postronkiem. Na prośby jednak Ojców Trynitarzy darowano go życiem pod warunkiem poprawy, którą rozpoczął usługą Panu Bogu leżąc krzyżem przez dwa dni przy passyi.

W maju, roku 1721 jechał sobie wózkiem do Maniawy Jankiel, dzierzawca. Powoził go Tymko Zala pobereznik z Markowej. Ujrzeni niedaleko przed sobą palący się ogień, i zwolna się ku niemu zbliżali. Ledwie jednakże na to miejsce nadjechali, ogień zgasł nagle, i śladu po nim nie było. W dzisiejszych czasach, gdsie niestety wszystko pod analizę rozumu podciągamy, zjawisko to nasunęłoby widzowi niemało wątpliwości; nie mieli jej Tymko i Jankiel; spojrzeli tylko po sobie, i od razu wszystko odgadli. Było to w nocy, o pierwszych kurach, a wtedy zwykle pieniądze palą się. Wrócili wkrótce do domu na spoczynek, ale sen się ich głowy nie czepiał; jeden i drugi przemyślał nad tém, jakby wy dobyć skarb, a nie być od nikogo postrzeżonym. W planach które sobie tajemnie układali, Tymkowi stał ciagle, jak zły duch, na przeszkodzie pejsaty Jankiel; Janklowi ciagle wstręt robił goj Tymko. Mimo to nie ustawali w swojej czynności.

Ledwie się na dzień zabierało, widziano Tymka, jak szedł z intencją pobożną do Skita. Pomodliwszy się w Skickim, monastyrze, przebierał się manowcami co tchu ku onemu miejscu, gdzie pieniądze gorzały. Nie-

wiedomo jakim inspiracyom oddawał się Jankel, dotę że gdy Tymko po za krzaki już już na owo miejsce dochodził, spotkał się nagle twarz w twarz z swoim dzierżawcą, który tam zdażył drogą prościejszą.

Jak niespodziane było spotkanie, tak też i rozmowa niedługa. „*Cy tu koryły kroszi?*” zapytał niby od niechcienia Jankiel. „Tu!” odpowiedział Tymko; i nie tracąc czasu przetęgnął miejsce i chciał robić znak. Jankłowi, który na to miał zapewne inne przy sobie amulety, zabrakło już cierpliwości. Cofnąwszy się więc o pół kroku, przybrał minę urzędową i rzekł: „Pójdź precz s... synu! nie rób żadnego znaku, niechaj to tak przepada.” Na tem skończyły się dnia tego poszukiwania.

Tymczasem gruchnęła po Markowej wieść, że Jankiel z Tymkiem wiedzą o zakopanych pieniądzech. Zrobiło to nie małe wrażenie między Markowianami. Jeden nad drugiego sadił się, aby zasięgnąć coś pewnego o miejscu. Do dzierżawy Jankła nie tak łatwy był przystęp; szturmowano więc dzień i noc o to do pobereźnika.

Był w Markowej podówczas na karczmie ze Sołotwiny arędarz Jankiel, imiennik tylko dzierżawcy; ten najgruntowniej zabrał się do téj kwerendy. Nie miał on żadnych antynarodowych uprzedzeń, i goja, który mógł mieć pieniądze, pokochał tak jak brata. Dla usunięcia wszelkich podejrzeń i pozyskania wzajemności, dobył z szafki dziesięcioro przykazań, i nie wahał się na nie przysięgać, a wódka, którą szynkował, dokonała reszty, otwierając mu drogę do najskrytszych tajemnic.

Nie powiadał Tymko o odkryciu swojem nikomu, nawet matce rodzonej, ale Jankła argumentom oprzeć się nie mógł. Przyszedł on jednej nocy do niego, niosąc całą kwartę wódki pod pachą. Zdaje się, że te odwizyny nie były niespodziewane, Tymko bowiem spał sam, na dworze, aby go domownicy nie podsłuchali. Przywitanie było tak serdeczne, że sam Jankiel widział

potrzebę hamować entuzjazm swego przyjaciela, przypominając mu, że matka jego, która śpi w chacie, zbudzić się może i ich podsłuchać. Wkrótce zabrali się i poszli. Robotę około wykopywania skarbu wziął sam Tymko na siebie. Odległość była dość znaczna i droga monotonna. Urozmaicał ją sobie jak mógł Tymko, zaglądając do fiaszki. Gdy stanęli na miejscu był już tak zcięty, że nie mógł się na nogach utrzymać: padł więc na ziemię jak długi, i chrapał do dnia białego.

Postrzegł Jankiel że trochę przebrał miarę w swojej hojności; nie tracił wszakże nadziei, że się to da powetować. Wziął więc żwawo dół ręki ryskał, i nie psując wczasu przyjacielowi, chciał go we wszystkim wyręczyć. Ale wkrótce pokazało się, że jego wiadomości nie są dostateczne ku tak ważnemu przedsięwzięciu. Nakopawszy się więc i tu i owdzie, i o samem wskazaném miejscu powziawszy niejake wątpliwości, wrócił w nienajlepszym sosie do domu.

Tak więc i ta wyprawa, acz pod najlepszymi aspektami rozpoczęta, skończyła się na niczém.

Pierwszem teraz staraniem Jankla było uzupełnić swe wiadomości co do sposobu, jakim się skarby wykopują. Nauka ta była na dość kwitnącym stopniu w Markowej. Odsznaczał się w niej przed innymi Sienko Popowicz. Był to człowiek wiekowy, i dość liczną rodzinę mający, którą rebieniem siana i uprawianiem nie wielkiej roli swojej utrzymywał, zaciągając częstokroć w zimie pożyczkę na to, co lato miało urodzić. Chociaż atoli skarbów żadnych nie posiadał, znał się jednak doskonale na ich wykopywaniu, jak o tém cała okolica mogła poświadczyć. Do niego zwrócił teraz Jankiel swój afekt, i zdybawszy go na drodze do Sołotwiny, gdzie właśnie szedł zaciągnąć dłużek na mające się robić kopiec siana, pytał o radę. Gdy mu rzecz całą opowiadał, słuchał Sienko uważnie wstrząsając niekiedy głową, i da-

jego do posnania, że w samym już początku popełniono błędów nie mało. Trzeba bowiem wiedzieć, że szukanie się względem zakopanego skarbu, aby go skutecznie osiągnąć; ma swój odrębny kodex, którego przepisów nie wolno jest przekraczać nikomu bezkarnie. A najprzód, jest to rzecz doświadczaniem wszystkich poszukiwaczy skarbów stwierdzona, że czart ludzkiem nie tylko zbawieniem, ale i pieniądzy szadzości. Czuwa on nad wszelkimi zakopanymi w ziemi skarbami, aby nie tak łatwo było sięgnąć po nie lada komu łopata. Jeśli tedy człek mądry ujrzy palące się pieniądze, rzuci jak najspieszeńiej znak na to miejsce, w którym się palą. Wtedy pieniądze zatrzymują się już na tém miejscu; w przeciwnym razie mógłby ich dyabeł Bóg wie gdzie zanieść. Ale i w tém rzuceniu znaku, acz drobnej na pozor czuaności, potrzeba nie lada dowcipu, aby fortelów czarta uniknąć, bo gdy już człowiekowi skarb wydrzeć nie może, toć przynajmniej dobywanie jego srodze utrudzi. I tak, jeżeliby np. partacz jaki, palące się pieniądze ujrzawszy, rzucił na znak swą czapkę, wtedy czart posuwa w ziemię pieniądze tak głęboko, jak wysoko była czapka nad ziemią. Jeśli rzuci pas lub rękawicę na znak, wtedy posuwa je w głąb na pół okłopa. Prawdziwy więc mędrzec i mistrz w tej sztuce zważa jak najprędzej w takim razie but z nogi i wiechoć z niego wyjąwszy, rzuci na znak, a pieniądze podsuwają się wtenczas tak wysoko, że je tylko warstwa ziemi, jak podeszwa cienka od powierzchni oddziela. Z tego, oczywiście, jest czart bardzo niekontent, i z furią wyrzuca na wierzoh kilka pieniążków. Wszakże złość jego jest już wtedy bezsilna; a mędrzec korzysta nawet i z tego, bo zaraz rozpoznać może, czy skarb składa się z pieniędzy złotych, srebrnych, lub też miedzianych. Tej to, jak upewniają, mądrości oddał czart należną sam nawet prawodawca Saxona, gdy bowiem

artykułem 35 wiegi pierwszej rozporządził, że „skarby wszystkie podziemne, *głębiej niż pług zakroić może łączące*, majestatowi królewskiemu należą” obciążył tём widocznie tylko partaczów, a mistrzowi zostawił wolność zupełną zabierania skarbu dobytego z szponów dyabelskich swoim geniuszem.

Tego wszystkiego nie powiadał Seńko niewiernemu Jankłowi. Wysłuchawszy go tylko do końca, rzekł, iż trzeba przedewszystkiём jak najdokładniej miejsce rozpoznać. Kazał więc żydowi postarać się o rozeń, (narzędzie do takich poszukiwań uprzywilejowane) „a i dwa drażki, (dodał z powagą) niech będą w pogotowiu”.

Niebawem wszystko było gotowe.

Rozpoznanie miejsca, jako czynność największej wagi, która miała oraz i błędy popełnione naprawić, odbywało się dość długo. Zwykle rozpoczynało się od kielszka, a kończyło najlepszemi aspektami na dzień jutrzejszy. Seńko, Jankiel i Tymko byli z sobą w najlepszej harmonii. Jako ludzie uczciwi postanowili zaraz na początku między sobą, iżby żaden z nich, bez dwóch drugich, do owego się miejsca nie zbliżał. Cichaczem więc, o godzinach umówionych zehodziła się co dzień ta trójka. Miejscem zebrania ich były zwykle chaszczce na *Równem*, dokąd wychodzili pojedynczo z swych domów; a ztamtąd dopiero udawali się razem do skarbu, i znowu po tём pojedynczo do dom wracali. Właśnie gdy owe rozpoznanie już się do kresu zbliżało, a i rozeń i drażki miejsce ukrytego skarbu niewątpliwie wskazywały, zaczęła na raz psuć się owa harmonia, Jankiel jakoś mykicił; na terminach nie stawał, a gdy go o przyczynę pytano, podawał takie okoliczności, które, jak się później okazało, były zupełnie zmyśłone. „Ho! ho! wiem ja co to się święci, mówił raz Seńko do swego zturbowanego kolegi: figle to są dyabła; bo przeczuwa on że skarb za lada chwilę z rąk mu się wypśnie”. Tak się

czas jakiś pocieszali. Gdy nakoniec niesłownością i mactwem Jankla znużeni poszli sami skarb wykopywać, postrzegli, o zgrozo! w tem samym miejscu jamę ogromną, a pieniądze co do grosza zabrane. Była ich tam wielka kupa, jak widoczne ślady ukazywały. Jama bowiem, choć zasypana już w części, była jeszcze wyżej kolan głęboka, i dość obszerna. Nie długo potrzebowali zastanawiać się nad tém, aby wykryć sprawcę tego uczynku. „To żyd wykopał!” rzekł Seńko — „a jutci żyd“ odpowiedział Tymko, i zaczęli sobie oba przypominać, jak ich raz i drugi okłamywał. Jakkolwiek był ten uczynek wielce oburzający, Seńko jednak okazał tu godne filozofa umiarkowanie. Przyszedł on do Jankla i żądał w dobry sposób, aby mu ze skarbu wykopanego tylko dziesięć złotych wyliczył. Gdy zaś i tego Jankiel uczynić nie chciał, poszli obaj z Tymkiem wprost do Sądu Stanisławowskiego, opowiedzieli rzecz jak się stała i zaprzysięgli: Tymko że widział na własne oczy jak się pieniądze paliły; Seńko, że według niezawodnych skazówek, których mu umiejętność jego dostarczyła, znajdowały się właśnie w tém miejscu, gdzie jama; a obaj upewnili, że wykopał je nie kto inny jak tylko żyd Jankiel.

Dnia 19 maja 1721 zasiadł Sąd do rozstrzygania tej sprawy. Zebranie było bardzo liczne, i natężona wszystkich ciekawość. Protokół ówczesny, który mamy przed sobą, zaczyna się od tych słów.

„Przed Jmcią panem Alexandrem Wolańskim, gubernatorem klucza Łysieckiego, ze zwierzchności zamkowej urzędowi przydanego, tudzież przed sławetnymi pany obopólnych urzędów, panem Kazimierzem Krzyżanowskim, wójtem nacyej polskiej, panem Torosem Bogdanowiczem, subdelegatem wójtowskim nacyej ormieńskiej, panem Stanisławem Pupczyńskim, Sołtanem Apkarowiczem, Hryhorem Fiałkowskim Łantwójtem, cum ceteris

Rajcami; panem Jędrzejem Kijanicą, panem Donikiem Mikołajewiczem cum aliis przysiężnymi tego prawa". Tu następują świadków zeznania, których szczegóły już są wiadome czytelnikom.

Obżalowany Jankiel Abramowicz, arędarz, stanął przed sądem dnia 21 maja. Obrona jego którą wniósł do protokołu, ma coś z mądrości owego żydka, który przestrzeżony od rodziców, iżby się do niczego nie przyznawał, na zapytanie sędzie: o gdzie się rodził? odpowiedział, że się nie rodził. Jankla obrona opiewa dosłownie tak:

„Moi łaskawi panowie Sądowni! Ja nie wiem ni o czém cokolwiek ci ludzie na mnie powiadają, gdyżem ani skarb jaki wykopał, anim znalazł, anim kogo sprowadzał, ani podmawiał kogo, anim dawał różna dla próbowania miejsca jakiego, anim wódką poił.“

Tak nie zręczną obroną podał się Jankiel w niemałe niebezpieczeństwo. Prawdziwość bowiem wielu z okoliczności tych, które zapierał nie ulegała żadnej wątpliwości, a w takim razie prawo nakazywało użyć tortury. Jakoż zakonkludował sąd, że Jankiel ma być na torturę wzięty. Byłato jednak tylko pogróżka. Chociaż bowiem ów wniosek do protokołu wciągnięto, a Stanisław Pokutyński, ekonom wojewody kijowskiego w dobrach Pokuckich, widział nawet potrzebę dodać, w własnoręcznym przypisku, iżby torturę zaostrzono, Sąd jednakże jak widać za mało przywiązywał do tego wagi i wiary, i nie znachodzimy więcćj żadnego śladu o tej sprawie w dalszych protokółach.

Martyn ze wsi Radczy, Hrehora Jewkowego syn, wdawał się z ludźmi swywołnymi. Należał do rabunku żydów Buczackich pod Zawałowem, i schwytany razem z sześciu żydami, którzy do téjże zbrodni należeli, skazany został na gardło. Prowadzono go na śmierć. Z pomiędzy tłumów przeciska się ku skazanemu dziewczyna,

rzucił nań chustkę, oznajmując, że gotowa jest pójść za niego. I darowano mu życie. Ożenił się z nią, osiadł w Radezy, i gospodarował. Po jakimś czasie znalazły się u niego byki kradzione; wzięty więc znowu do stanisławowskiego sekwestru, gdzie z nim surowe śledztwo przedsiębrano. Wina jego okazała się nie wielka, a gdy gromada wsi Radezy dała porękę za jego dalsze sprawowanie się, skazano go, aby przez rok jeden czyścił rynek Stanisławowski w kajdanach, i pogrożono ucięciem ucha prawego, skoroby dalszem postępowaniem swoim ściągnać na siebie najmniejsze podejrzenie. W śledztwie, które z nim przeprowadzono, znachodzą się ciekawe niektóre ustępy. Ojciec jego Hryhor Jewków jest zawołany w całej okolicy wróżbit i czarownik. Zeznaje Pańko Iwaniszyn, że gdy mu ukradziono woły, poszedł do Hryhora po radę. „Przyjął on mię (powiada) w swoim domu po ludzku, i chlebem pokarmiwszy, wziął obrazek ze ściany, a szelagi do niego poprzylepiawszy, rzekł: poczekaj, wywołam ja ci twoje woły. Z którym obrazkiem poszedł na dwór, i obszedłszy chałupę wszedł nazad i powiedział: Idź po twoje woły na Wołoszczyznę.“ Zapytany Martyn, ażali wie o czarach ojca swojego, Hryhora, odpowiedział, że ojciec mój niektórym ludziom pomaga. Sam też Hryhor nie robił z tego najmniejszej tajemnicy. Przyszedł on nazajutrz do Sądu i między innemi rzekł: „Ponieważ na mnie Pańko Iwaniszyn wynurzył jakoby ja znał wróżdę na obrazku, prawda że mu kazałem: połóż groszy cztery. Z pomiędzy czterech jeden grosz według umysłu mego postawiłem na obrazku, tedy obaczyłem, że ten grosz na ziemię upadł. Bo komu nie upadnie przed moją wróżbą na ziemię ten już chadoby swojej nie odszuka; a jeśli będzie jeszcze chodził za nią, to w biedę wpadnie.“ Rozповідаł dalej Hryhor, że u niego czasem po sto ludzi z różnych wsi i miast bywa, a on im udziela rad;

„dodał jednak, że to robi „przez boskie siły; bo na to od Boga jest nauczony.“ Tu nasunęła się sędziom nie- jaka wątpliwość, i „na dokument tego, że on ma tę naukę od Bóstwa świętego“ kazali, aby ich zainformo- wał, „czy nauczony jest od kapłana, czy też od jakiego inspektora?“ Na to subtelne zapytanie odrzekł, że mu to „Duch święty dał“. To wszakże zapewnienie nie bar- dzo jakoś rymowało z dalszém jego opowiadaniem. Chciano się bowiem dowiedzieć, od jak dawnego czasu bawi się on wroźbami; więc opowiadał, z całą naiwno- ścią: że bawi się tém już piętnaście lat, że przed pię- tnastą laty był wprawdzie w błędzie, ale tylko przez jeden rok. Wtenczas był on z dyablem na bardzo do- brzej stopie: przychodził dyabeł często do niego, i by- wało, się z sobą borykają. A że już dawno, bo przed piętnastą laty była ta poufalskość z dyablem, a teraz już z Duchem świętym ma do czynienia, spominając więc o nim teraz Hryhor, zowie go nieboszczykiem. „Nie da- jeć on mi wprawdzie czasem i teraz jeszcze pokoju; ale jak przyjdzie, to ja się z nim poborę, i on sobie znów pójdzie.“ Wówczas, kiedy to z nieboszczykiem swoim był dobrze, wpadł był na jego pieniądze; a i teraz bierze sobie pieniędzy u niego, jako dawnego zna- jomego, ale tylko sposobem pożyczki.

Wszystko to opowiadał Hryhor dnia 19 lutego 1723 roku przed Sądem Stanisławowskim. Słuchali go z po- dziwieniem Sędziowie, ale użytku z tego nie zrobili.

VI.

Opryszki.

Najdotkliwszą na Pokucie klęską byli opryszki. Rzadki mieszkaniec, któryby o nich nie słyszał. Rozповідаją o

tak zwanych watachach, czyli wodzach opryszków, o rozbojach dokonanych za czasów dawnych, i pieśni o nich śpiewają; i w czasach nowych, w czasach oświaty i kwitnącego do koła pokoju, przy zupełnie innym składzie społeczeństwa, ledwieśmy nie własnymi oczyma na nie patrzali. Pamiętam z jakim przerażeniem słyszałem, jak starsza siostra rozповідаła, że ojca naszego, jadącego do Krzyworówni, napadli byli opryszki. Stracił tylko, w którą przez góry jadąc zaopatrzył się, i rączy konik huculski, uratowały go od nieszczęścia. Później w Mołodyłowie, po lasach Chorośniańskich biegając, przysłuchiwałem się, z ciekawością, jak pobereźnicy, których tam smolakami nazywają, opowiadali, że w głębi boru natrafili na jamę, która mała i niepozorna zewnątrz, mieściła w sobie obszerne i wygodne na kilkunastu ludzi mieszkanie, w którym kawałki zwierciadeł i inne rzeczy do użytku codziennego służące znajdowali. Wykopali ją za dawnych czasów opryszki, którym za schronienie służyła; a i wtedy jeszcze jeden lub drugi rekrut kryjący się przed branką nie rzadko do niej zagrościł.

Dwie głównie okoliczności sprawiały, że zbrodnia ta, w czasach dawnych, na Pokuciu więcej niż gdzie indziej była zagęszczona: ustronne, od stolicy i miast wielkich dalekie położenie, i barbarzyńskie do koła sąsiedztwo. Pokucie pełne lasów i gór, i już samo z siebie, jak wszelkie pogranicze, ku bezprawiom podatniejsze, ma z jednej strony Wołoszczyznę, gdzie bezustanne były rozboje, z drugiej głuchy kąt Węgier, i skały Siedmiogrodzia w pobliżu, najbezpieczniejsze zbójów kryjówki. Za owych czasów każdy z tych krajów zostawał pod innym rządem, między którymi zająścia wzajemne były dość częste, a zawsze trudne, do spólnego, skoncentrowanego działania porozumienie. Wszystko to sprzyjało nieślychaniu rzemiosłu opryszków, i robiło niepodobnem

prawie zupełne jego wykorzenienie. Watah, który zamach zbójcecki na Pokuciu wykonał, przez władzę miejscową ścigany i rozbity, cofał się ku Wołoszczyźnie, skąd mu drugi takiż watah a jego pobratym, z nową bandą opryszków w pomoc nadchodził. Jeśli i tę rozbić się jej powiodło; cofali się temże pograniczem ku swoim pobratymom na Węgrzech, gdzie takż nie rzadko pomocy, a w każdym razie bezpieczny przytułek dla się znachodzili.

W tym samym czasie, kiedy między opryszkami na Pokuciu nabierał coraz większego rozgłosu Jwan Piskliwy, głośny był z rozbojów swoich na Węgrzech, watah Pinta, obaj dobrze sobie znajomi i pobratymy. Rozbijał Piskliwy i na Wołoszczyźnie i w Węgrzech; rozbijał Pinta i w Węgrzech i na Pokuciu, a w czeredzie jego, którą roku 1704 na Kosów prowadził, znajdowali się i Wołosi i sam Piskliwy z Bojkami i Hucułami.

Pod takimi zewnątrz wpływami wyrabiał się dziko i sam miejscowy charakter mieszkańców, zwłaszcza wschodnich pokuckich górali, w których, jak to wyżej już nadmienilem, są ślady widoczne wołoskiego pierwotnie pochodzenia. Okazywali oni zawsze szczególny jakiś pociąg do rozbojów, w których poniekąd nie zbrodnię boskimi i ludzkimi prawami potępioną, ale raczej jakoby rodzaj jakiś chluby i odznaczenia się upatrywali. Ledwie znalazłeś Hucuła któryby za młodu nie kosztował chleba hajdamackiego, a poważni ojcowie, tacy nawet, co do dobrych i zamożnych gospodarzy się liczyli, nie tylko chętki do rozbojów w synach swoich surowo nie potępiali, ale nie wahali się częstokroć i sami należeć do napadu, skoro się podała ku temu dobra sposobność. Ów słynny watah opryszków, Dobosz Olexa, widziany był przez majątnych Hucułów dość niechętnie. Poglądali oni nań z góry nie dla tego, iżby się postępkami jego brzydzili; lecz że charłak jakiś, Wasyla ubo-

giego syn, mieszał się im w ich rzemiosło, i imię rozgłośniejsze sobie zdobywał. Właśnie odznaczył się już był kilkoma, śmiałymi napadami, a hultajstwo zaczynało się garnać ku niemu. Stefan Droniów, z Maniawy, chcąc się do opryszków dostać, zapytał Olexę Tymofeja o młodego Dobosza. „A na co ci Doboszczuka? (odrzekł mu tenże z pewnym rodzajem wzgardy). Ta kiedy ty czujesz o jakiej zdobyczy, to ja tobie zciagnę nie takich leginiów, ale słusznych gospodarskich synów; to już ty sam możesz sobie i doma siedzieć, twoja częśćka dojdzie cię niezawodnie“.

Można sobie wystawić, że przy takim usposobieniu ludu, położenie dobrze myślących i oświeconszych mieszkańców było bardzo krytyczne. Musieli oni albo uszuwać się ile możności z tamtych stron, przezeo korzystne niektóre dzierżawy w ręce żydowskie przechodziły; albo też postępować sobie z największym pobłażaniem, stosując się niejako do powszechnych nałogów. W tym ostatnim względzie znachodzimy niektóre uderzające przykłady. Między różnemi klasami panuje tu dziwna harmonia. Podstarościowie, jak ich podówczas nazywano, czyli ekonomowie z Oslawów, Muszyński i Łatecki piją w polu z opryskami; podstarości z Peczenizyna otrzymuje od nich w darze rządzik na konia, a podstarości Oslawski tabakierę. Popadia z Sapohowa jest ich podskarbinia, przechowuje im różne kosztowności, i zastawia im stoły z przekąskami. Panna Michałowska otrzymuje w darze od wataha opryszków pereł garść i sznurków dziesięć; pani Michałowska dziesięć sznurków koralu, a pan Michałowski, nakrapiany, gronastajami podszyty kontusz, i rulonik dukatów. Pan Cieszanowski nakoniec występuje jako rozjemca między opryskami a Szają, żydem z Kołomyi, którego chcą porąbać; i uwolniony zostaje żyd za złożeniem 20 talarów.

Po zrabowaniu dworu Michała Piotrowskiego w Żywaczowie, poszli opryszkami za Sołotwinę, i w Zwiniackim zapuście wśród lasów gęstych pajowali się, to jest, zdo-
bycz między siebie dzielili. Łupy były wcale nie szpetne. Piotrowski człek silny i odważny, (a jak opryszkami powiadali „twardy“ i dla tego doradzali niektórzy, aby go związanego przypiec) miał broni nie mało. Zabrali mu więc: obuszki, dwie parze pistoletów, szablę, ładownicę, zgola mnóstwo rozmaitych rzeczy, a nawet kwefy i wstążki. Przy owym tedy paju zachodziły niejaki między opryszkami nieporozumienia. Gdy się sprzeczała, naraz odzywa się trąbka pod bokiem. Przełękli się myśląc, że już będą schwytani. Polował tam Makarowicz z Krzywca, a miał i ludzi przy sobie. Człek niepewny i w najlepszym razie, mogący ich wydać. Wszakże mimo to bardzo rychło nastąpiła między nimi harmonia, która nawet na korzyść im wyszła. Makarowicz bowiem aczkolwiek mało im znany, pogodził ich, podzielił, a nawet kupca na rzeczy im przyprowadził; i dostał za to w darze buty czerwone i kwef.

Uzbrojenie wataha opryszków było następujące; rusznica przez plecy, przy boku pałasz, za pasem toporec i dwie pary pistoletów, w ręku rohatyna; u pasa wisiał zwykle nóż, czyli tak zwany czepelyk. Uzbrojenie prostych opryszków różniło się od uzbrojenia wataha tém, że mieli tylko po parze pistoletów, a pałaszów zgola nie mieli *).

Większe napady, na przykład, na miasto jakie wczasie jarmarku lub hucznego wesela, robili z pewnem obrachowaniem. Zwykle posyłał watah trzech lub więcej pobratymów, którzy między tłumy nieznacznie wmie-

---

*) Tak uzbrojeni byli dwaj Dobosze, gdy w towarzystwie czterech pobratymów swoich do redniców przychodzili. Opowiadał to Oleksa Zołob, dobry ich znajomy.

szawszy się, wszystko bacznie oglądali. Mieli oni obowiązek ostrzedz, jeśliby napadowi zagrażało mogło jakie niebezpieczeństwo. Sam napad uskuteczniało najczęściej ku wieczorowi, gdy uczujący lub jarmarkujący podpiwszy sobie, ku domom się rozjeżdżali. Za podstąpieniem pod miasto głównej bandy opryszków rozpoczynali zwykle rozbój ci, co byli tamże od rana. Część jakąś zostawiał watah na straży po gościńcach głównych, która miała dawać znać wystrzałem, jeśliby zkaąd smolaki lub gromady uzbrojone w pomoc miasta nadbiegały, resztę wiódł na te domy i miejsca, które miał sobie już wcześniej przez pobratymów wskazane.

Watah, który się już odznaczył jednym lub drugim śmiałym napadem w pewnej okolicy, potrzebował tylko posłać do dworu lub któregośkolwiek z bogatszych mieszkańców rusznicę swoją, rohatynę lub też czepelyk, a najczęściej dano mu dobrowolnie wszystkiego, czego zażądał. W razie bowiem przeciwnym można było być pewnym najsroźszej zemsty.

Mieli opryszki stanowiska swoje w różnych okolicach, gdzie ich tak zwani pobratymi zaopatrywali w żywność i wszelkie potrzeby, a niekiedy nawet pokalęczonych i słabych u siebie przechowywali. Ten ostatni wypadek zdarzał się rzadko, opryszki bowiem nie mieli żadnego skrupułu zabić swego chorego pobratyma, lub pokalęczonego dobić, aby schwytany, sprawek ich i kryjówek władzy nie wydał. Taką gospodę na początku ośmnastego wieku, mieli opryszki w Myszynie, niedaleko Peczeniżyna, u Jura arędarza. Zнали go oni swoim pobratymem. A w Sapohowie był takimże ich pobratymem Abramko Mettereyus, którego stosunki ze zbrojami rozciągały się aż do lasów Chorosny. Dostarczali im ci żydzi bukłagami gorzałki, legumin, prochu, ołowiu na kule, toporców, strzelb, zgoła wszystkiego i wiedzieli częstokroć naprzód o ich wyprawach, a nie-

kiedy sami potłuszczali niemi kierowali. Najgłówniejszem atoli w owym czasie stanowiskiem i niejako gniazdem opryszków był Kluczów wyżni, który w kilkadziesiąt lat później opiewał tak czule Karpiński w swojej sielance *) Owa dąbrowa, w której nasz poeta zagnął się z Lindorą, była miejscem wypoczynku opryszków i schadzek umówionych Haczów z Wołochami. W samym Kluczowie była ich gospoda u Sawki, u starego Zecaka i syna jego Fedora, u którego tamy składał łachoszki złoto, perły i różne kosztowności Fed' Zołoba, jeden z głównych opryszków; nakamiec u Filipa. Wszystko to byli zamożni i osiedli na miejscu gospodarze, a pobratymy opryszków. Zgad też to pochodziło, że podobne osady zbójckie można były niekiedy losom jednego lub drugiego ze złapanych opryszków interesowane, i nasyłały z pomidzy siebie takich, którzy ich w drodze ścitali, aby żywoem nie zawieszono ich do sądu.

Do pokrośnienia rozbojów nie zaniedbywano żadnego środka, i sprężyscie przeciw opryskom działano. Chwymano ich najczęściej na gorącym uczynku i sądzono doraźnie. Na ten cel utrzymywany był na Pokucie osobny rodzaj milicyi zwany Smolakami. Debierano ich z ludzi miejscowych, i dobrze ze wszystkimi kryjówkami opryszków obznajomionych, którzy pod naczelnictwem oficerów z twierdzy stanisławowskiej odkomenderowanego zastając, całą okolice w dół i szerz przebiegali. Była między niemi niemała taktika, co sami niegłupsz do rozbojów należeli. Opryszki bowiem nie zawaze mieli z sobą samych tylko ochotników, lecz gdy widzieli kogo, coby się im nadał do rozbojów, a pod-

*) Pójdąmy na koniec smutnego Kluczowa,
Tam jaśń wśród łaski będziemy ścigali,
I choć przed okiem naszym las jaśń schowa....

mówić go z sobą dobrowolnie nie mogli, znaszali go przemocą i groźbami do swego rzemiosła. Taki czyhał tylko na sposobność ucieczki, a gdy mu się ta nawinęła, zaciągał się najczęściej do Smolaków, i był im najpomocniejszy, wydając im kryjówki zbójów i wszystkie ich tajemnice. Najtrudniejsza do przebycia była dla opryszków zima, wtedy ich najwięcej łapano; skore się zaś lasy na wiosnę rozwinęły, trzeba było wielkiej zręczności i znajomości miejsca, iżby ich wysłedzić i schwycić. Ku temu poruszano w razach niebezpieczeństwa całe gromady uzbrojone.

W śledztwach przedsięwziętych z opryskami używano tortury, która w tym razie najwięcej jeszcze usprawiedliwiać się dawała; wszakże dziki i nieładzki ten środek okazywał się i tu częstokroć bezskutecznym. Mało było wypadków, w którychby opryszek wyjawiał na torturach co więcej niż to, co dobrowolnie sznawał a zdarzało się że zbój, który dobrowolnie nie jeden szczegół wyjawiał, na torturę wzięty zaparł wszystko, i słowa więcej nie puścił.

Samą zbrodnię karano surowo, wszakże w surowości bynajmniej nie zbytkowano. W wyrokach z kilkudziesięciu lat, które mamy przed sobą, nie widać ani jednego, któryby tchnął dzikością i okrucieństwem, gdzie indziej w owym wieku tak zwyczajnem. Zwykle karano i najgłówniejszego nawet opryska ścięciem lub szubienicą, a największe zastrzeżenie kary było w tem, że po ścięciu pokrajano nieżywy kadłub na części, i takowe wbijano na pal po głównych miejscach rozboju dla postrachu i pokajania złoczyńcom. W wyrokach na szubienicę dodawano też niekiedy, iż ciało nie ma być zdejmowane, lecz wisieć między niebem a ziemią, na pożarcie ptastwu drapieżnemu. Zastrzeżenia te robiono osobliwie w tych czasach, gdy się rozboje zagęszczaly.

Takimi były pierwsze lata życia ostatniego i ostatnie jego polowy.

W roku 1703 uderzyli opryszki na Ottynię Piskliwy i żydów zrabowali. W Bereszowie napadli na dwór i Hołynskiego zabili. W Mikuliczynie zabili ataman tamtejszego Ihnata i pokaleczeli sługę jego Mykita Tymaszaka. Pokazywały się jednocześnie mniejsze rozboje w różnych stronach, mianowicie w Niezwiskach i w Woronie, w którejto ostatniej dwi opryszki zrabowali Wasila Mielnika, a Kostia Korzkowica podpalili i piekli, ale się wymknął. Przewodniczył po większej części w tych rozbojach Iwan Piskliwy, rodem z Duhopola, który miał główne swoje stanowisko w Ohoronie; a brali w nich udział Wołosi i Bojki od Perehińska i Huculi, nad którymi rej wodził Fed. Zołob. Tego wkrótce zabito. Sam Piskliwy daleko później został schwytany.

W tym roku napadnięto na Zabłotów. Prokop Kiełbasa, który miał udział w tym napadzie schwytany był razem z innymi i oddany do Sądu. Zeznania jego są dość ciekawe. Był rodem z Cucełewa, skąd, jak powiedział, uszedł do Wierbiaża podczas zagonu Tatarskiego pod Lwów. Tymczasem ojciec jego wyznał, że Prokop, reaguiwawszy się na niego podpalil go i uciekł. „W Wierbiażu (mówił Prokop) ożeniłem się, i mam: wołów, owce, krów, piłę, i inne domowe sprzęty gospodarskie należące. Namówił mię Abramko żyd, arędmarz Sapohowski do nabijania sera w berbeniec w Ohoronie, wedle Rakowczyka, gdzie przebywszy trzy niedziele, opryszki mię namówili z sobą na rozboj. Byli to Mikulski: Seman, Iwan i Herasym. Abramko ustawicznie z nimi przestawał, i znawcy, miewał, i wiedział gdzie pójdą mają na rozboj. Dodawał on im buktagami gorzałki, leguminy co potrzeba było; prochu funtów dziesięć dał, ołowiu na kule i sukna; każdy z nich miał

toporzee i strzelbę, bo ten żyd dodawał im wszystkiego. Przy tych Mikulakach byli i Charabarakhi, z Dziadkowice poddani. Piskliwy Iwan miał z sobą piętnastu ludzi; między tymi Bojkowie od Perehińska: Iwan, Wasil, Fedor, i inni z gór. Byli także z Rangor Zołobkowice; Hryn, Iwaś, Fedor, także parobek z Klucsewa wyźniego, nie wiem, jako się zowie. Był między nimi Dmitro z Dziadkowice, ten, który się najął do kołby; Iwan od apryszków postrzelony; Fedor z Kluczowa niżniego, co ze mną w więzieniu jest tu; i z Jamnej, zięć Szepetczyków, którego nazwiska nie wiem. Był nas trzydziestu z rusznicznymi i toporcami, a mnie przymusił związaćwszy, abym także z nimi poszedł, bo się obawiali, abym ich nie wydał, gdyż wiedziałem ich tajemne rady. Skupiwszy się wszyscy podeszliśmy pod Kołomyję wieczorem. Chcieli na miasto uderzyć, i na Mendlu krzywdy swojej zemścić się, ale od tego jam ich odwodził, i Abramko, żyd nie kazał im. Z tamtąd, z pod Kołomyi napadliśmy nocą na Zabłotów, i wyrabowali domów żydowskich, jak wiele? nie wiem. Fanty tylko, nie pieniądze pobraliśmy. Pajowaliśmy się w łozie pod Dobesławcami. Z tego podziału mnie się dostało kentuszów żydowskich dwa, koszula i inne drobiazgi, za które Abramko dał mi złotych dwadzieścia, i od tamtych wszystkich pokupował, i dał około złotych sto. Tenże żyd pytał nas o pieniądze, a gdyśmy powiedzieli, że nie mamy, rzekł na to: „*Licheste zambaki, kiedyście kroszy nie brali*“.

Zemawali i inni podobną rzecz na Abramka, wgranicie jednak był on mniej winnym, ailiby się zdawało. Trwoliwy żyd robił wiele na strachu i dla ratowania siebie, a gdzie mógł nie powstrzymać, powstrzymywał. Są nawet ślady, że wydawał zbójów w ręce sprawiedliwości.

Dobra. Kocasz trzymał podówczas tyd Gdala. Miał on arandę i w Kutach i w Jabienowie, a dzieci jego w dnie świąteczne blyszały bogactwami. Nie uszły one uwagi opryszków, i w roku 1704 wykonali oni napad, jeden z najśmielszych. Sprawiał Gdala jednemu z dzieci swoich huczne wesele. Cisnęły się tłumy ciekawe pospólstwa przypatrując się ile możności z bliska i strojem i obrzędowi. Przysali też raniem na to oględziny Fed' Zolob, i Charabar z Szeszow i Makowej z Peczennizyna, i jako ludzie z tłumu, skromnie a ciekawie wszystkiemu się w domu Gdala przypatrywali. Sprosił był Gdala z pobliskich miast licznych swobich, znajomych, którzy też jak najstrojniej na tę uroczystość wystąpili. Bardzo ładnie, i z zadowoleniem wszystkich odbywały się cały dzień ośromonie przez gapiące się pospólstwo podziwiane; aż pod wieczór okazało się, że inni jeszcze goście na tę uroczystość ku miastu pospieszają. Było watah Pinta, Iwan Piekliwry, i inni Fedia Zoloba towarzysze, którzy aż od granic węgierskich na te gody kwapiąc się, wypoczęli byli sobie trochę w Myszynie, gdzie Jur arądzar, a ich pobratym, raczył ich ze zwykłą sobie gościnnością, i świeżo malanemi boklagami wódki pokrzepieni wuhodziłi już do miasta. Ucałł teraz potrzebę wystąpić z pomiędzy tłumu, i zaprezentować państwu młodym godność swoją Fed' Zolob, i ze zdumieniem wszystkich zaczęły zlatywać do jego tajstry katuszki złote, perły, koral i bogata zauszanie z sztyj i głów wystrojonych dam, a męczyzna poay srebrzystą, żupany i katanesze ze złotymi guzami. Nie przestał jednak na fantach, ale zaglądnął i do strzyż, gdzie znalazł grube pieniądza. Wielka część gości znajdowała się w szkole żydowskiej. Wpadli tam natychmiast Maruśniak i Hryć Koczczak i strzelając poczęli, postawiwszy w bramie na straży z pistoletem Iwana Terunciaka. Na alarm w mieście zrobiony,

nadbiegła uzbrojona gromada i rozpoczął się bój. Banda opryszków była wielka, samych Węgrów osmdzieściu leżone. Siedemnaście osób ubito. Dwóch opryszków postrwelonych towarzysze ich do Piatyni odnieśli. Jakkolwiek gromada przerwała opryskom ich zabawę, wyszli oni jednak z niej nie bez znacznych obłowów, a za dożnaną przeszkodę o zemście zamyślali. Cofnęli się w dąbrowę nad Kluczowem, gdzie przenocowawszy, dzielili się łupami, na Wołochów, którzy im w pomoc przybyć mieli, oczekując; ale ci niebezpieczeństwo zmiarkowawszy, nie przybyli. Sami nie mieli już odwagi próbować szczęścia, i po małych w okolicy excessach uchodzili do Węgier, gdzie ich na drodze rozbito.

Po tych wypadkach podwojona była usilność rządu, aby rozboje powściągnąć. Opryszki częścią połapani a częścią przepłoszeni wynosili się za granicę, a jeden lub drugi ciekawcem do dom wróciwszy, przycupnął, i wziął się do gospodarstwa. Z pochwytanymi przeprowadzono surowe śledztwa i karano ich, najwięcej ścięciem, a potem wbijano cząstki rozewiertowane na pale, po głównych miejscach rozboju wystawione. Uciszyło się znacznie na Pokuciu, i w przeciagu kilkudziesięciu następnych lat ledwie znachodziliśmy ślady o pojedynczych rozbojach. Około roku 1712 Iwan Panczyszyn w towarzystwie dwóch Wołochów i sześciu Haczów wpadł nocą do Kołomyi, i zrabował żyda Majorka. Miał ich namówić ku temu Abramko, arędarz z Sadszawki. Wszakże natychmiast obskoezył ich z smolakami Sosnowski, połapał opryszków, i zrabowane rzeczy zwrócił właścicielowi. W śledztwach z nimi przedsiębranych odbijają się imiona wataha Werba w okolicach Kut goszczącego Szpuhrura z Dekuczy, Tuciaków z Donhopola itd.; zdaje się jednak, że to wszystko hula gdzieś na Wołoszczyźnie; w kraju bowiem nie słychać na nich żadnych skarg, i prócz głuchej wieści nie wiedzą o nich nic po-

wndgu. Zokwytany też przez szmalaków i do sądu oddany Iwan Piskliwy, ledwie się do niektórych sprawek swoich przyznawał. Powiadał, że jest redem z Douhopola ruskiego, i tam ma żonę. Gdy był jeszcze nie ożeniony, młody, miało go podmówić trzech: Mielnik z Douhopola, Diduszko i Koczuba do rozboju kupców ormiańskich na Soczawie, i zabili trzech ormian. „Ale ta sprawa (powiada) była uspokojona przez ojca mego, a potem temem się nie bawił“. Do napadu na Kossów miał go namówić watah Pinta. Wyznaje, że ich była kupa wielka, że 80 było z samych Węgier, ale Hucłów tylko szóstciu wymienia. Ludzi według niego zabito bardzo mało w Kossowie, dwóch albo trzech może więcej. Tymczasem dobrze świadomy tego wypadku Gdala oznajmił sądowi o siedemnastu zabitych. „Ztamtąd (mówi Piskliwy) poszliśmy na Węgierszczyznę, a jak nas na drodze rozbito, rozeszliśmy się każdy w swą drogę. Wróciwszy do domu ożeniłem się i dotąd statkowałem, siedząc na swojej ojczyźnie. A jak teraz szmalaki przyzali, jam sobie dawne swoje uczynki wspominał, poszedłem z demu, gdzie mię idącego o ćwierć mili wzięto, i tu oddano“. Pytany o zabicie dwojga dzieci w Zwierzchosławiu, powiedział, że o tém nie wie, bo był natenczas w Ardsu (Siedmiogrodzie). Pytany o opryska Onufrego, upewniał, że z nim nigdy pobratymstwa nie miał, i że się już nie bawił rozbojami.

Nakoniec w roku 1719 wytoczył Michał Piotrowski z Zywaszowa sprawę swoją, o której wiedzą już czytelnicy, przeciw Łeskowi z gór i jego pobratymom, którzy go nocą napadłszy związali, i zrabowali, a dom jego podpálili. Schwytani opryszkowie byli naleśycie ukarani.

Rozboje te w następnych latach coraz rzadsze, popelniane były po większej części przez ludzi, którzy się

obok tego innym zatrudnieniom oddawał. W kilkadziesiąt lat później wystąpił między Huculanami nowy, w tej mierze zapasnik, który zbójstwo zrobił wyłącznie swoim rzemiosłem, a wykonywał je niekiedy z widoczną pretensją do wspaniałomyślności, na sposób włoskich bandytów.

Dobosz- Mieszkał pod ówczas w Peczenizynie Wasyl wia. Dobosz, człowiek ubogi, który jak wieść niesie, służył niegdyś w wojsku za dobosza, i stąd miał imię. Jest podobieństwo, iż za młodszych lat swoich kosztował on sam chleba hajdamackiego; to wszakże pewna, że do niego nie miał najmniejszego wstrętu. W roku 1789 już jako starzec i ojciec kilkorga dzieci dorosłych zostawał z żoną swoją w komornem u Hawryły Twerdliuka, a całym mieniem jego była pewna liczba owiec, które Oleksa Zolob wraz z swemi i brata swego owcami, oraz z trzodą gromadzką wsi Markówki w jednąś turmę wypasał. Właśnie jakoś w pierwszych tygodniach wypasu przypadała na niego czerha, czyli kolej pobierania nabiłów, co wymagało częściej jego obecności w szalasie. Zaglądali tam nieznadko i jego synowie Oleksa i Iwan, którzy małośo przed tem hard w Peczenizynie narobiwszy, rzucili dom, a Oleksa nawet i żonę; pucili się w oprysaki, i po drogach i lasach razbijali. Pierwsze powodzenia zachęciły do coraz zuchwalszych przedsięwzięć, a imię ich stało się wkrótce postrachem całej okolicy. Jednym z najwcześniejszych był ich napad na Oślaw czarny, wieś niedaleko Łanczyna. Gdy się zbliżali do dworu, gospodarz, czy o przybyciu ich wcześniej uwiadomiony, czy też przypadkiem sam ich z daleka rozpoznawszy, ratował się przytomnością umysłu. Krzyknął na domowników, aby co tylko jest z potraw i przekąsek zastawili na stół, sam zaś butel spory w rękę parwawszy, przypił zdrowiem do wędzącego na próg Oleksy Dobosza. Ujęło to młodego wataha tak, iż odwróciwszy

się do swoich dał znak, aby się jak najakrotniej zachowali. Najadłszy się więc i napiwszy do woli, odeszli sobie w spokoju. Nie byli tyle szczęśliwi inni mieszkańcy Oslawscy. Ponciekali oni w las na widok zbliżającej się bandy, zostawiwszy w chatach same tylko żony i dzieci. Uderzyli więc na nie opryszki, i cztéry chaty rabowali. Z Oslawu ruszyli do Łuczek małych. Prowadził ich do tej wsi rodowity Łuczanin, który pokłóciwszy się z trzema braćmi swoimi uniósł się do tego stopnia gniewem, że podmówił na nich opryszków, i sam z nimi braci rabował.

Wiedział dobrze o tych sprawkach synów swoich stary Wasyl, a sprawiło mu to nie małą przyjemność, gdy jednego ranka ujrzał, jak arędarz z Łuczy, Joś, wchodził do szalasu jego z miną pokorną, klanając się po kilkakrotnie, i wielki butel wódki do łaskawego przyjęcia nadstawiając. Prośba Josia, którą tak wymownym dowodem popierał, zawierała się w krótkich słowach: Panie Wasyłu! powiedzcie swoim synom, aby mnie nie rabowali. — Przyjął Wasyl z powagą butel, wziął się pod boki, i rzekł: „Nie bój się! tylko jak oni do ciebie przyjdą, daj im jeść i pić, a potem jeśli by chcieli jaką swywołę czynić, ty z groźną na nich ofaknij się, to ci dadzą pokój.“ Uradowany Joś takim zapewnieniem ukłonił się raz jeszcze i odszedł. Wasyl nie omieszkął i później korzystać z swej powagi, którą mu synowie jego siednali. Jakoż w tydzień po tém zdarzeniu przywołał on owczarza swego Olekę Zołoba, i rzekł. „Weź tę rohatynę pójdz do Josia, niech da gorzałki. Tylko mu rohatynę pokaż, i powiedz, że ja, ojece Doboszczuków posyłam cię, a rohatynę daję na znak.“ Zołob sprawił się według rozkazania, a Joś nalał skwapliwie w butel trzy kwarty wódki, i dodał dwa bochny chleba, nie biorąc ani rohatyny ani pieniędzy.

Trwało jakiś czas dość jawne porozumiewanie się synów z rodzicami. Przychodzili czasem w nocy z czterema pobratymami swymi do Peczenizyna, zapakali w okna rodzicielskiego mieszkania, i wychodziła do nich matka, po kilka godzin z nimi rozmawiając. Widziano nawet, jak niezamożnym w pieniądze rodzicom swoim wyliczali niekiedy szostakami na wódkę. Używano srazu wszelkich środków łagodnych, aby ich odwieść od rozbojów. Stanisław Krzywokolski, łowczy nurski, a ówczesny komisarz dóbr pokuckich, zjechawszy do Peczenizyna, przywołał starego Wasyla, i rzekł: „Niech synowie twoi porzucą rozboje, niech mieszkają w domu, i niczego się nie boją.“ Z równą wyrozumiałością postępował sobie ówczesny podstarość peczenizyński, Russel. Życie jednakże hajdamackie zanadto miało powabną dla młodych Doboszów, aby je na pracowity stan kmięcy zamieniali. Wszakże nie wiele jakoś brakowało do tego, iżby w samych początkach swego zawodu popadli w ręce sprawiedliwości. Byłoby to w sobotę wielkanocną, roku, ile się zdaje 1739. Przyszli do Peczenizyna, i kazali sobie dawać w karczmie gorzałki. Popili się okropnie; zaczęli się najprzód kłócić, a potem bić. Bojka była tak zwała, iż jednego z towarzyszków swoich na śmierć porąbali; na koniec Iwan Dobosz ośła brata swego Olexę, toporkiem w nogę, i mocno go skaleczył. Popici leżeli czas jakiś bez przytomności. Wtedy szepnęła żydówka przejeżdżającemu tamtędy podstaroście Russlowi, że teraz i dziecko mogłoby ich powiązać. Bojaźnią czy przezornością powodowany podstarość, odpowiedział: Za cóż mam ich wiązać, kiedy mi nie nie winni.

Odtąd Olexa nalegał ciągle na nogę *), a Iwan stronił od niego; przynajmniej nie znajdujemy żadnego śladu,

---

*) O naleganiu Olexy na nogę w czasie nawet ostatniego napadu jego na dom Dawiaki w Kosmaczu wspomina pieśń gminna:

izby razem do któregośkolwiek z dalszych napadów należeli. Owszem są wyraźne skasówki, że bracia ci rozeszli się w strony przeciwne: Oleksa rozbił na Hucal; szczególnie i w Chorośnie; Iwan udał się między Bojów; tam od Bolechowa załatwiali wieści o jego rozbojach, a we wsi Beniowa, ziemi Samborakiéj, oddał, umierając, do cerkwi swój rzesak, czyli nóż zbójcecki **) którym krew niewinna przelewał.

Od łagodnych upomnień postępowano do środków coraz ostrzejszych. Domownicy Twardinka pociągnięci zostali do śledztwa. Wasyl Dobosz wyrzekł się synów i zakazał, izby ani w domu, ani w szalasie jego nie bywali. Zaczynały się w ówczas coraz bardziej mnożyć na Pokuciu rozboje. W niewielkim przeciągu czasu zabito w Dekuczy Łossaka, urzędnika, i papiery jego spalono. W Łęczynie zabito żupnika i żyda zrabowano.

„Oj, pspid haj sefenecki
Chodyl Dobosz mołodečki,
Taj na niżku nalehaje,
Topirdeń sia pidperaje“ it.d.

**) Ten dość ciekawy pamiłk znajduje się teraz u p. Jana Twardackiego, obywatela lwowskiego. Jest to rodzaj sztyletu, prostą robotą z rzesaka wykrojony; szeroki i niezbyt kończasty, z krótką rączką i oprawą mosiężną, w kształcie kopytek końskich zakończoną. Po jednej stronie jego wyłobiony jest niezgrabnie napis taki:

„Iwan Doboszenuk sławny szotyńsk
Horaki porod smertio smertio (tak) swoio.
Złotył toj Ryzak w cerkwi Beniaszki“

po drugiej stronie te słowa:

Od toho Ryzaka zabito s rak Do(hosen)uka

Dalszy wiersz, zawierający imię téj ofiary, wytarty jest tak, iż ledwie jakiś cien liter, zupełnie nieczytelnych, pozostał.

Z wielu innych miejsc, jakoteż z Utrogi, Transzyna, Dobrotawa, Ustyrki, Jasienia i Perobinska załatywały jednocześnie prawie o rozbojach pogłopski. Otera Dobosz uderzył z Węgrami na wieś Mołotów i zrabował ją. Podobnie wpadł z Węgrami i Hucalami do Wierbińska i zrabował Dobrosielskiego. Z przyboconych i najzwyklejszych jego pobratymów byli tam dwaj Dżemiduki, którzy mieli osobisty gniew do Dobrosielskiego, i w napaście tym rój wędzili. Był Wasyl Palejów, który rozgniewał się na ojca swego że mu nie chciał lasów wydzielić przystał więc do Dobosza i służył mu najwierniej. Był nakoniec Śrobrnarezuk z Jasienowa, a z Mikuliczyna Fedor Nikorak. Zabrali tam i pieniądze i rzeczy, ale nikogo nie zabijali. Z tymiż samymi niemal pobratymami uderzył Dobosz na Okresiniec, i zrabował Ruszczyca. Łupy tu zabrane były dość znaczne, a między innymi rusznice, szable, pancerze, prochu i ołowiu nie mało. Częstka tych łupów dostała się nawet do Skitu. Była to wielka misa cynowa, którą Wasyl Palejów, uczestnik tego rabunku, ze szczególnej jakiejś intencji do monasteru darował. Zupełnie przypadkowe, jak sam zapewniał, było jego z zakonnikami tego monasteru poznanie, i najobojętniejszy w świecie stosunek. Po festie, niedaleko klasztoru chodził sobie poważny czerniec w pobłąnych kontemplacjach zatopiony, żadnej z ziemskich przygód nie przeczuwając. Nagle postrzega koło siebie twarz, których rzyty i gesta bynajmniej idealne nie były. Było Dobosz przeciągający właśnie tamtędy z swymi pobratymami. Nim się czerniec z dumą swoich ocknął i niebezpieczeństwo zmiarkował, już było za późno. Uciekać nawetby nie potrafił, i więcejby jeszcze tém sobie zaszkodził. Złoty więc rękaw, zaczął się trząść i płakać. Uboga odzież jego wcale do łupieży nie zachęcała. Mało też na co przydać się im mogła postać jego nie męzka i postami znękana; przecież jeden lub

drugi huknął mógł go dla samej psoty potrafić lub skrzywdzić. Skinął więc Dobosz, i czterech opryszków odprawało go do monastynu.

Na pierwszy odgłos o tych rabunkach wysłano za Doboszem smolaków. Kierował ich ruchami półkownik Frylński, zajmwszy główne stanowisko w Przerotli. Śledził on opryszków z niezmordowaną czujnością, chwytając ich najczęściej na gorącym uczynku, a niekiedy ich zamysły uprzedzał. Wypatrzywszy tajne miejsce ich zebrania na górze Stoha, gdzie Dobosz miał robić ich przegląd spadł na nich mocą, gdy się go najmniej spodziewali, i jednych połapał drugich na miejscu ubił. Później złapał za jednym zachodem czterdziestu opryszków, i skrzepwanych do Kut odstawił. Podwagał ze swojej strony i Dobosz środki ostrożności na takie przeciw niemu usiłowania. Zmieniał raz po raz miejsce. Przebywał to w Czarnym lesie, to na Wołoszczyźnie i w Węgrzech, to w Chorzeście, pochody swoje i wyszukiwanie żywności w ciemności nocy ukrywając. Hełm stawał z towarzyszami swymi na spoczynek, nigdy razem z nimi nie nocował, lecz wyszukiwał sobie opodal miejsce, a któremu się i najszczęśliwemu pobratymowi swemu nie zwierzał. Zgad, chociaż banda jego kilkakrotnie była rozbita, i najszczęśliwsi jego pobratymy, jak Srebrnarsuk, Feder, Palejów i inni schwytani zostali; sam Dobosz zawsze się wymknął, i o miejscu pobytu jego mało kto powiedział ani słowem. W dzień obierał sobie stanowiska takie, skądby w każdej stronie zdaleka mógł dojrzeć zganiających się do niego smolaków. Feder Palejów padając w tej mierze szeregów ciekawy. Był to w poleniach na Bukowcu, roku ile się zdaje 1740. Ujrzał Dobosz jak smolacy szli; kazał więc swoim pobratymom, aby z rannicami na nich zasiedli. Gdy się zbliżyli, i już każdy swego smolaka brał na cel, dał rozkaz aby nie

strzelali; żal mi bowiem było, tyle żón i dzieci naraz osierocić.

Banda Doboszowa zmieniała ustawicznie swych ludzi, a składała się częścią z ochotników, częścią zaś z towarzyszy takich, którzy werbowani, i nieraz przymusom byli wciągani. W roku 1740 zajmował się sam Dobosz takimi zaciągami. Wasyl Mielnik, jeden z jego pobratymów tak opowiada swoje z nim poznanie: „Na zielone święta przyszedłszy do mnie do Rosztoku Olexa Doboszczuk, począł mię pytać, co ty tu robisz? czy masz żonę? Odpowiedziałem że nie mam, tylko służę u atamana przy młynie. Pytał mię zkądś naszedł tu? Odpowiedziałem, że ja ze wsi Szeszorów. Począł mię namawiać: eho! ze mną, nie masz tu ni braci, ani żony, a potem powrócisz ze zdobyczą, będą romanteli ludzkie żół ty u braci był. I dałem się podmówić w same zielone święta. I tak poszedłszy ja z nim, przysłaliśmy swiasek do Rokitni, a było przy nim dwóch: jeden przelwiskiem Dryśluk, a drugi Semen, ze wsi Jasienowa obydwa. Jak tam przysłaliśmy do tego lasu Rokitni zastajemy jeszcze ośmin, i tak się nas uczyniło dwunastu. Był między nimi jeden, którego nazywano Smykajło; znowu dwóch braci rodzonych ze wsi Jawerowa, nazwiskiem Dziamedzki, znowu dwóch ze wsi Horoszowa, imion ich, ani nazwiska nie wiem. W lesie Rokitni siedząc, poszło dwóch, Smykajło i drugi z nim, i przyprowadzili jałowicę. I zabijwszy tę jałowicę nakładli dwa ognie, i porąbawszy to mięso, jedne pozatykaliśmy na pieczenie, a drugie gotowaliśmy w kotle. A tymczasem poszedł Doboszczuk w górę i postrzegł Ormian, i skoro przypadł, poszeptał to Smykajłowi, to innym. Pobrawszy swoje oręta, pistolety, topory, skoczyli, a mnie z chłopcem Doboszczukowym zostawili przy pieczeniach. I bawili do zachodu słońca.”

Ormianie o których ta mowa, byli to knępy z Kut. Mieli przy sobie ludzi z Mikuliczyna, i dzielnie się bronili. Dwóch opryszków, jednego Wasyla z Niezawizowa, drugiego Wołocha z Putyły na miejscu trupem położyli; innych pokaleczyli; ale ulegli przemocy opryszków, których tam było do dwódnastu trzech, jak powiada Fedor Palejów, świadek i uczestnik tego rozboju.

„Jak powrócili od owych Ormian (mówi dalej Wasyl Mielników) zaraz pozabierali pieczenie i warzone mięso w tajstry, w bardiaki, i skończyli wszyscy razem aż ku Mikuliczynom lasami, dolinami, i tak zaraz uderzyli się do komor, zaczęli rabować. I tak porabowali cztery komory. I kazał mi Doboszczuk białogłową wiązać, aby nie krzyczała. Ale ją inny związał. I takżeśmy poszli z tą wsi już nad świtaniem; tam mi Doboszczuk rzucił trzy smuszki, które zdobył w Mikuliczynach. I usiedliśmy więcej jak milę, stanęliśmy odpoczywać. Tylkośmy poligali, aż zaraz nadbiegła gromada z Mikuliczan za nami. I zaraz na nas uderzyli Mikuliczanie gromada. I tak uderzywamy na nas, zaraz mię w łeb uderzono, zemd bez pamięci leżałem. I złowili mię, a drugiego postrzelili, który umarł w Jamnie tegoż dnia.“

Prócz naszego opowiadacza złapano tam i innych opryszków, mianowicie ze wsi Chorożowa. Złożono na nich sąd doradny, i natychmiast ich w Kutach stracono. Odgratzali się ich pobratymy, że na czterech rogach miasto Kutę podpala; ale na to nie zważano, i codzień sprowadzały gromady i smolaki nowoschwytanych winowajców, którzy po osądzeniu odnosili karę należną.

Inny pobratym, Andrzej Ławrów, tak opowiada poznanie się z Doboszem i swoje przygody: „Gnałem owce już ku wieczorowi na odoje. Dobosz mię zdybał, i owce wziął, i mnie wziął siłą z sobą, niedaleko już odojów. I to się dzieło roku 1741. Lubić nie chciałem iść, ale mię straszyla; z pistoletem się do mnie przymierzał,

i pałaszem ciał mię w łeb, gdzie i dotąd znak jest. Potém te owce zabiliśmy, spieklili i zjedli. I w krzakach leteliśmy drugi dzień; aż ku wieczorowi wzięliśmy się i poszli do Łanczyna. I wziął Dobosz a żyda dwadzieścia talarów, i skórę, i bukłag wódki, i siedmioro chleba. Pieniężkami temi nie dzielili się Dobosz, bo mówił, jak się więcej nabiera, wtenczas podzielię. We dnie leteliśmy w krzakach; a na trzecią noc poszliśmy do Dobrotowa; i tam a żyda wzięli sztych pięd, i dziesięciore chleba, i konewkę wódki, i siedm papasz tintianu. Było nas wszystkich ośmiu. Dwaj Dżemydzuki, jeden Feder, a drugi Stefan; trzeci Iwan Bojko, którem służywał u dzikana z Kossowa, czwarty Srebrnarsczuk, który już stracony w Haliezu *); piąty Paweł Gaszarak z Jasienia, który służył u mytnika węglerskiego; szósty Iwan Koszak z Mikuliczyna; siódmy ja, a Dobosz ósmy. Dobosz nigdy nie nocował z nami, ale zawsze na boku. I poszliśmy w Czarnohory na połoniny, bo on się tam spodziewał kompanii z Doubepola i z Putyły, z Wołoszyczyny. I tam przez trzy dni zabawiliśmy się, gdzie się ja i rozohorowałem. I oni dla mnie jedną noc przemocowali. A potem Dżemydzuki, dwaj bracia, kazali mię zciągnąć; a Dobosz nie kazał. Mówił: „dajcie mu pokój, może jeszcze gdzie służył.“ I napominał mię, abym nigdzie, ni przed kim nie spominał, tem z nim był: „bo jak powiesz żeś z nami chodził, i powiesz o nas, to choćbyś w trzeciej siemni był, ja cię dostanę i rozszekam.“

---

*) Srebrnarsczuk schwytany był w roku 1841 razem z Półkiewym Fedorem. Strach pałł na opryszków, i szukał gdzie ich mogło być teraz wyśledzone; nie żądawali więc pieniędzy, aby tam zapobiegać. Interesowali się tém i przysiężni Jasienowscy, a podjął się dać radę temu Hryhor Daniluk „perwyj brat“ i ataman Jasienowski. Wziął onemiu więc do Sądu Stanisławowskiego Srebrnarsczukowi wziął sek w Haliezu Hryhor. Chciał op przyślugę zrobić i Federowi, ale ten słuszył się.

I dał mi trzy tyńfy i bochenek chleba i papuszę kwiatową.

W tymto 1741 roku, i z temia, jak się zdaje pobiera tymiami, których cząstkę tużmy poznali, siedl Dobosz od granie Wołosaczany do Chorosny, i niedaleko Mohodyłowa i Otyńi napadł dnia 4 października w Holoskowie na dom Andrzeja Karpińskiego, ojca pęty. Opowiada to same pęta w swoich pamiętnikach teni słowy:

„Zdarzenie osobliwsze w domu rodziców moich w tym dnia przytrafiło się. Kozłowski sąsiad i przyjaciel ojca mego, przestrzegł go kilka godzinami przed moim urodzeniem, że w nocy, sławny na Pokucie rozbójnik Oleks Doboszezuk dekurujący w tamtych stronach, razem z dwunastą swoich mołojców miał dla zabunka napaść na dom rodzinów moich. Już moją matkę bełosi redzenia napadły, a ojciec dom, z bełami może zatrzasenia życia, poruciwszy, z czem mógł na prędce, do bliższego lasu schronił się, zostawiwszy rozporządzenie, ażeby okropnemi temu gościowi, z towarzyskami jego, chleb sár i gorzalka najobłędniej na stole rozstawione były. Me- że w godzinę po urodzeniu mojem przyszedł z swoimi Doboszezuk, matkę tylko moją łobosząc, i babę, która mię odebrawszy, omyła, i na rękę trzymała, nikogo więcej w całym domu nie zastała. Matka moja nie mogła dla bólu i strachu, ale baba przystąpiwszy, ze łzami na rękę, do Doboszezuka, oto (powiada) godzinę, jak to się dzisieję urodziła, miej pamięć na Boga, na tę matkę jeszcze cierpiącą, i na to niemowlę; nie rób tej zadręej przykrości, kiedy cię jak dobrego gościa przyjmujemy. Zmłóczyło to serce rozbójnika, i mołojcom swoim skromnie się obejść przykazawszy, do jedzenia i wódki, obficie dostarczonej zasiadł. Babie potem dał trzy czerwone złote; a matki mojej prosząc, ażeby nowonarodzonemu dziecieniu, na pamiątkę bytności jego

w tym czasie w domu naszym, Olexy (jak się i Debo-szczuk nazywał) imię na chrzcie nadano, bez szkody najmniejszej z swodimi odszedł.“

Blizsze szczegóły o sposobie werbowania spryszków i miejscu głównem ich schadzki znachodzimy w zeznaniach Andrija Pyłypiaka, który był rodem z Pasiecznej. Bohł on je przed sądem w miesiącu październiku roku 1742, a niemożna ściśle oznaczyć, czy opowiedziane przezeń zdarzenie w tymże roku, czy też w poprzednim nastąpiło.

„Słyszalem, powiada on w Trybassanach w Węgierskiem państwie rok u wychrzty Waagyla, a u Berym Iwanowego dziewięć lat miało się skończyć na poszczenie Makowiewo. Ale mnie wziął stamtąd Holowacz i związawszy wodził mnie trzy dni z sobą w poloninie, i kazał mi przysięgać na strzelbie, że ich nie porzucę. I ten Holowacz rozbójnik był samosiódmu tylko, kiedy mnie wziął. I tak poczęli się do niego zchodzić te po dwa, to po trzy, to z tej, to z owej góry, i naprzętało się nas za trzy dni czterdziestu trzech, koło wielkiej góry nazwiskiem Stoha, przy granicy węgierskiej i polskiej. Miał nas brakować Dobosz: którego by sobie podobał, żeby go wziął; a kósienby się nie podobał, to wybrakowawszy, byłby łęginów przegnał od kupy. I tak przy tej górze lokowaliśmy się na nocleg po kilku. I tam ja z Holowaczem samotzwar u jednego ognia nocowaliśmy. Braliśmy ser, ta owce jakowe, ta bili, piekli i jedli, gdzie nas pan Przyłuski z smolakami rozgromił na tym noclegu. I tam widział oczyma swojemi, że Holowacza smolaki przysiedli byli, i nie wiem, czy go zabili, czy nie; tylko widziałem, że zbroje wszystkie zabrali od niego: rusznicę, pistolety i rohatynę.“

Stoha, jak była miejscem zebrania, tak też i miejscem, w którym się pobratymy pod jesień z sobą rozstawali. Tak opowiada Fedor Palejów: „Rozeszliśmy się koło

Siechy w Poloninach. Tam nam Dobosz powiedział: Kiedy się wyziniemy, to się znówu zejdziemy. Gdzież się myśli zimować? tego zadania z nas, jeden drugiemu nie powiadał.

Dość ciekawą figurą, która według wszelkiego podobieństwa w bliższych z Doboszem stosunkach zostawała, jest Michajło Malarczuk, rodem z Rudki koło Kamieńca Podolskiego. „Ojciec mój (powiada on) zwał się Łeśko Strilec, był poddany pana Michałowskiego, smotryckiego starosty. Z młodości bawiłem się szkołami, byłem i w Kamieńcu rok w ruskiej szkole. I tak za szkołami chodząc to sam to tam, dostałem się tu do Wierbicy i stanąłem u malarza. I uczyłem się malarstwa, a potem wziąłem córkę u młynika i zostałem młynikiem. Chodziłem z rusznicą na kaczki i nabywałem dwóch opryszków, którzy mi rusznicę odebrali byli, ale potem oddali; a żydzi kołomyjscy udali mię przed smolakami, jakoby Doboszczuk miał być u mnie na chrzcinach; a smolacy oskarżyli mię i wzięli.“

Artysta ten znał się nie tylko z opryskami, ale i ze złodziejami; i z nimi zmówiwszy się, należał do okradzenia cerkwi wierbickiej, za co też był karany.

Jednym z najokropniejszych czynów Oleksy Dobosza było zabicie Diduski w roku 1743. Był to, ile dojąć mogę, ten sam Didusako, na imię Mikołaj, ataman z Douhopola, który około roku 1719 trzymał na siebie i karczmę tamże, a do najbogatszych się liczył. W owymże roku poznawano u niego talary zarbowane u Gdala, i z tej przyczyny stawał przed sądem Stanisławewakim; żadnego jednak uzasadnionego podejrzenia przeciw niemu nie wykryto. Służył u niego Semeń Wołoszczuk, który był rodem z pod Sahotu na Węgrzech, ze wsi Ługa, z kąd w czasie głodu i powietrza na Węgrzech, przeniósł się na Pokucie. Świadek naoczny tego zabójstwa, opowiada on je tak:

„Będąc ja na targu w Koszowie, adybał się ze mną Kindersz, mój wujek z aa Gór, (to jest z Węgier), który służywał u Diduska bez lat kilka, i teraz służy. I poczał mi mówić, naraję ci służbę u Diduska, bo on dobry człek. I jaś taki stantąd poszedł do Diduska, i przyjąłem służbę a Diduska dwoma niedzielami przedem, nim go zabił. I po zabiciu byłem dwie niedziele tamte u syna; jeszcze i koci pomagał wyhierać a popiołu jak zgorzał Didusko: bo spalili i ciało jego. Stało się to tak: Doiłamy owce na wieczór przed zachodem słonka, i syn Diduszków dał owce z nami, na imię Iwan; aż przybiegłszy jeden, poczał mówić: rzucajcie mleko z skopcami, a idcie do izby. I uderzył Babuszka Pawła, także sługę Diduszkowego najstarszego, który przął nabiał, i syna Diduszkowego porwał za barki, pytając gdzie ojciec? i białem uderzył w głowę, który ledwie osunął w godzinę; on powiedział: nie wiem czy w mieście Kutach czy we wsi; i aa to go uderzył mówiąc: Co ty bajesz, gdzie ci ojciec? albo to ja nie wiem? ja to od kasa na was czuję. I zagnął nas pięciu od kozary do izby, i wepchał nas pod ławę. I zlapawszy dziewczkę, jak uderzył ją, to musiała się przyznać że Didusko u ognia gdzie owce stazył. I tak oni jednego opryska posłali, któren poszedłszy do niego mówił: Idź da Pana, Pan ci przyjechał z Kutów. Didusko odpowiedział: że idź, albo mnie pan dziwny? nie mam czasu. On znówu mówił: Idź koniecznie. A Didusko go poczał łajać, a on wtedy białem siekierką w łeb uderzył Diduska, a Didusko zatoczywszy się, porwał popęd sily opryska, krzyknął na sługę: nie daj mnie! a sługa porwał był za rękę opryska, a opryszek znówu uderzył i sługę w kark. Sługa obaczywszy że źle, uciekł. A opryszek wzięwszy Diduska, przyprowadził do chałupy. I jeno go przyprowadził, a Deboszczuk go wnet przywitał, łając nieuczciwymi słowy, mówiąc: *Oj, tu ty*

panie Didu! Alim ja tobie przysłał zaak czepółyk ze-
był mi dał terek zera, a tył powiedział, że moją głowę
dasz do Stanisławowa. I uderzywszy go w piersi sie-
kierką, białem, mówił: *panidze: ty mame Ołetu? o toż
nieby moją holowu!* Ale ty zganiał wsi żeby zanie ka-
pali, i obiecał Panem czapkę czerwonych, aby minio
złapał. O toż ja ciobie złapał. I uderzył go drugi raz,
a on padłszy na ziemię, zasnął. A jeden opryszek czar-
ny, niski, przypadłszy z pistoletem, chciał jeszcze strze-
lić do Diduszka, ale nie dał Doboszczuk dla traku, bo
byli związani z synem obydwu plecyma do kupy; i tak
podjął obydwóch wysoko od ziemi jedną ręką, i mówił:
O! tak to wiąże Doboszczuk panie Diduszkul I już umar-
łego bił, ten go chciał strzelać, tak, że pogruchotał rę-
ce, nogi i wazytkie kości. A potem Doboszczuk począł
mówić do mego swata, a do syna Diduszkowego: Gdzie
ci konie? mnie tu trzeba zaraz dać dwoje koni. Syn
Diduszków powiedział, że gdzieś mają być w carynkach,
to jest, w ogrodach. A Doboszczuk rzekł: Gdzie ci słu-
dzy? posyłaj po konie! I krzyknął na mielnika, mówiąc:
Idź po konie. Mielnik rzekł: Ja mielnik nie sługa. A on
uderzył mielnika aż upadł. Mielniczka poczęła krzyczeć;
on i mielniczkę uderzył że także upadła. Potem zawo-
łał na mnie i na Pawła Babozuka żebyśmy poszli po
konie. I my poszedliśmy za konami, nie znaleźliśmy ich,
bo w stajni były. On widząc, że nas niema z konami
kazał palić domostwo. Poszli palić stajnię, i tam zna-
leźli konie. I wziąwszy dwoje koni, oterchawszy, i syna
wzięwszy Diduszkowego, poszli. A my obezrywwszy egień
że zapalili, przybiegliśmy tam, i jużśmy nie zostali ni-
kogo. Gdyśmy jeszcze byli w chacie pod ławą, Dobosz
zapominał nie tylko syna, ale wszystkich: „żebyście na
mną nie gonili, i nigdzie nie nie mówili, co ja tu był”.
A synowi mówił: „Jak ty będziesz atamanem, żebyś nie
chciał za mną”. Jak zapalili chatę, pogorzało tam i

moje otiesienie; a potem, wo dade! niedzielo dał mi Di-
duzsków syn koczale, choleznie i czapkę, i jam po-
szedł od niego.

Po tylu dokazywaniach znalazł nakoniec i Dobosz
swoją śmierć, wtenczas gdy się jej najmniej spodziewał.
Zadał mu ją dobrze mu znany rodak jego z wielkiego
Kosmacza, Stefan Dzwinka, któremu on takż sam los
jak Diduszkowi gotował. Kładę tu ten akt ciekawy
w zupełności, tak jak go w wspomnianych wyżej zięgach
znalazłem.

Działo się na ratuszu miejskim Stanisła-
wowskim dnia 27 sierpnia roku 1745 przed
obopólnych urzędów sławetnymi panami: Szy-
monem Gączkowskim, wójtem jurysdykcyi
polskiej; Michałem Amfirowiczem, wójtem ju-
rysdykcyi ormiańskiej; Semionem Nowosiel-
skim, rajcą jurysdykcyi polskiej; Konstantym
Soltanowiczem rajcą jurysdykcyi ormiańskiej,
Sewerynem Manugiewiczem, ławnikiem jurys-
dykcyi ormiańskiej.

Z woli Jaśnie wielmożnego Józefa Potockiego, hetma-
na wielkiego koronnego, a pana naszego miłościwego,
był stawiony przed obopólne urzędy, pracowity Stefan
Dzwiasznik, dla wysłuchania indagacyi o zabicie Dobo-
szczuka, opryska.

Pytany z kąd jest rodem? odpowiedział, iż z dsiadów,
z pradziadów jest rodzić Kotmanki, poddany jaśnie wiel-
możnej chorążyniej koronnej, a teraźniejszego dzierż-
awy, jaśnie wielmożnego Instygatora koronnego. Pytany,
jakim sposobem zabił Doboszczuka? odpowiedział, iż
miał żonę z Krzyworówni, córkę Mieczownika, który
siedzi teraz w więzieniu tu w Stanisławowie. Tedy ta
żona miecznikowa córka, pomszarka, a potymstwa żadnego
nie, zostało się po niej. Jam sobie inazę żonę pojął, a

Miechownienka, przeszła teszcza moja, upominała się o wiano; które mi dała była za córką. Jam onęj za swoje kosita zatrzymał parę wóldw i krewę jedną; a ona zawzięwszy się za to na mnie, udała mię przed Doboszezukiem, że ja za nim eholdę, chcąc onego zabić; i on z tego miał zawziętość na mnie. Tedy przeszłego poniedziałku przyszedłem ja z robocizny z pola, wieczorem, a ojciec mój czynił mi relacyę, że Doboszezuk zabił człowieka na Mikuliczynie, i powiedział którego. Jam się prawda zdziwił, że tego człowieka zabił, i mówiłem, że musiał zdradą zejść na niego; a ojciec i mnie począł mówić, żebym się i ja nie biespieszył na swoją broń, za co i polajał mię, żeś odpowiedział: Jak Pan Bóg da. Aż w tym momencie zaraz i pies zaczął utyskować, i oni zaraz przypadli do okien; a ja siedząc na chałupnym progu, skoczyłem, i zamknąłem sienne drzwi. Oni kasali się puścić do chałupy, a ja się nie odzywałem, tylko żona moja i matka odzywały się do niego, nie chcąc go puścić. Mówili, że nie wiemy kto ty jesteś, a męża nie ma w domu, gdzieś na kosowicy w pola. Oni rzucili się do drzwi, i najpierwój on wzięwszy drąg, zaważywszy drzwi, trochę odważył, a potem tam sobą podał się ciskać i leżć do sieni, a ja go wtenczas postrzelili. A on tylko mi zabajał, i kolegoma kasal: palcie chałapę! Oni począli krzesać ognia, nie mogli zaraz skrzesać; a potem on Doboszezuk kazał im, żeby zabrali z niego moderunek, mówiąc: „Jeazcze ja atąd mogę pójść.“ Ci zebrawszy z niego moderunek, wzięwszy go z sobą, posali w las; a mój pies jeszcze na onych atyskając, poszedł za nimi sobie w las. Ja obawiając się więcej opryszków, uszedłem na wieś, szukając pomocy. Przypadłszy do jednego gospodarza i do drugiego, nie zastałem onych w domu, tylko białogłoty; gospodarze byli na kosowicy dworskiej, i ataman z nim. Tak ja, jako i mój ojciec i matka, przez całą

noć nie śpiący, spalił; ależ się po ciemnościach, po
bursach krył. Jednakże przy tem poszedłem do kam-
szemy, jeżeli nie zastanę dla swego sakramentu ludzi; ale
nie zastał, tylko trzech na wancie przydanej arcydu-
kowi, jako jest zwyczaj tego; ci trzej ludzie od katech-
y odstępować nie mogli. A tymczasem Pan Bóg dnia szczę-
śliwego dał się doczekać, to jest 24 sierpnia roku te-
razniejszego, a świętej uroczystości ś. Bartłomieja Ape-
stola i męczennika. Dzień szczęśliwy otworzywszy się,
ładnie z gromady szedliśmy się, także duchowni tam-
tejsi Kosmacey i arcyduka, szukaliśmy po wsi, po siano-
żęcinach, po chaszczach poszliśmy. Na odgłos psa mogo
trafiliśmy na to miejsce, na heny dobre ruskie odwarł.
W chaszczu, pod drzewem amerekowym należeliśmy je-
szcze żywego Olexę Doboszczuka: w guli zadubionej,
w sieraku takowymże, w koszuli w oliwie szluszcz-
nej, i w smole umaczanej, gałęziem przykrytego, i pie-
niędzy tyńców jedynastu przy nim. Pytałem się onego,
coś ty miał za sprawę, coś miał za racją na moje ży-
cie i na mój dom naciągnąć; jeżeli cię kto nie namo-
wił za mnie? Odpowiedział Doboszczuk: Czy mnie kto
namawiał czy nie namawiał, taka mi śmierć przyszła.
Pytali się duchowni, co należy do chrześcijańskiej du-
chy: Potrzebujesz spowiedzi? i pragniesz przyjąć naj-
świętszy Sakrament? Odpowiedział: *Jest już sakramen-
toznosia i spowiednia w ten czas, w który postupy-
łem na tego doroku.* Pytany o skarby, gdzieby się
znajdowały? Odpowiedział: „W poloninie w Czornobo-
rach, Bóg wie, ja wiem; ziemia to korzystać będzie,
nie ludzie,„. Moderunek zaś, czyli strzelbę jego, jako to :
pistolety, czeszyńkę jego, zabrali opryszkiarze natenczas,
kiedy był postrzelony, gdyż sam święci pobraćmów o
to prosił, aby ma w jego słabości ulżenie uczynili; ja-
koż i zabrali. Pytany Doboszczuk, skądby i kogo miał
z sobą opryszków, powiedział: Jedyn Wasył Bajurak.

a, druzi Paweł Orfaniuk, a ich ma być sióstrzuchę jego. A nie powiedział z któryh wsiów, tylko z powiatu ludakiej, Stefan Dawidczuk wyznaje, że Wasyl Bajurak ze wsi Dory, a Paweł Orfaniuk ze wsi Jamacj być mają.

W tym czasie będąc konającym Doboszczuk we wsi Kosmaczu, nadjechał Jmćpan Kolondowski, gubernator Jabłonowski, i w prędkim momencie tamże Doboszczuk przy nim i przy ludziach gromady Kosmaczkiej skonał. Po śmierci wzięto ciało na wóz, wieziono po wsiech, obwoływano i publikowano całemu pospólstwu, i w mieście Kolomyi, w ratuszu, toż ciało lokowano *).

Przerzedzone już znacznie kupy opryszków, Bajurak rozpierzchły się zupełnie ze śmiercią Dobosza, i przez kilka następnych lat nie słychać było o żadnym rozboju w tych stronach. W roku 1750 pokusił się o nie na nowo Ihnat Bajurak, jeden z Doboszowych rozbitków. Wziawszy z sobą dwóch Wasylów, z których jeden był synem jego, drugi sióstrzuchem, zwerbował jeszcze kilku innych, to z Węgier, to z Wołoszczyzny, i jako watah prowadził ich do ziemi węgierskiej. Na drodze popili się okropnie, i kłótnią z sobą rozpoczęli. Kiedy Bajurak, gorzałką rozmarzony, w najlepsze sobie zasypia, pobratym jego Hryhor Martynczuk, rodem z Jasienia węgierskiego, podmawia trzęsliwszych towarzyszy, ogłasza się ich watahem i prowadzi do Węgier, opilca owego na drodze zostawiając. Praysali do wsi Byczkowa na Węgrzech, niedaleko Szohotu, a był między niemi jeden Byczkowanin. Zdarzyła

---

*) Porównawszy szczegóły tu opowiedziane ze znaną pieśnią gminną o śmierci Dobosza, tudzież to, co lud o monastyrze Skioie rozpowiada, z pomnikami piśmiennemi, przekona się każdy, jak mało polegać można pod względem prawdziwości zdarzeń na podaniach i pieśniach ludu, nawet wtedy, gdy są niemal spóczesne samym wypadkom.

się we dworze, że pan wybił był sługę, czyli jak powiadali opryski, pokrzywdził, i ten czyhał tylko na zemstę. Skoro więc wieczorem podstąpili zbóje pod dwór, złączyli się z nim ów sługa, i o wszystkim ich jak najdokładniej zawiadomił. Było ich ośmiu. Zostawił Martynczuk czterech na strażę a samoczwart do dworu wpadłszy, zabił, jak pobratymi jego powiadają „jednego niemca starego, drugiego młodego, niemkinnę jedną i daleko.“ Zabrał potym pieniędzy czterysta bitych talarów, strzelb cztery, pistoletów par trzy, i dwie szpady, innemi rzeczami wzgardzając. Z paju dostało się każdemu po pięćdziesiąt talarów, a że to już było w jesieni, do domów się rozeszli. Bajarak tymczasem, po przebudzeniu się, opuszczonym się widząc, udał się na Wołoszczyznę, tam nowych sobie hultajów zehrawszy, przewiózł się czołnem przez Czeremosz, i w Różnowie żyda, a w Pererowie dwór zrabował. Ruszył za nimi Przyłuski, połapał winnych, i odstawił do sądu. „Gdy zajechał zimujących w Donhopolu opryszków pan pułkownik Przyłuski, opowiada Iwan Bojko, jeden z pobratymów Martynczaka, mój gospodarz, na imię Mykita Kalinicz, na raz uitał mię był w słomie, a potem do lasu wyprowadził. Gdy wrócił z lasu, chciał mię golić, a to dla tego, żeby mię był zarznął, a pieniądze zabrał, o których wiedział, że miał talarów bitych czterdzieści przy sobie. Nie dałem się mu golić, pomiarkowawszy, że w nocy nie na dobre mi to wyjdzie. Wtedy dopiero wydał mię pomieniony gospodarz, a tak nas zabrano i oddano do sekwestru Kuckiego.“

PRZEGLĄD PIŚMIENICTWA.

Sławko o monografiach historycznych — Historia i romans — Kto ma prawo należeć do historyi? — Cmentarz powązkowski i Taniec umarłych — Pomyśl o zebraniu starożytnych nagrobków — Wzory sztuki Średnio-wiecznej w Polsce i zagadka: Jaki jest charakter polskiej sztuki?

Zdawałoby się, biorąc rzeczy w logicznym porządku, że z dobrze poznanych i przetrwionych części, można dopiero całość zupełną układać; z poznania drobnych sprężyń, i na pozór oderwanych faktów, z ocenienia działających w nich charakterów, wyprowadzać ogólne spostrzeżenia i wnioski odnoszące się do całych epok. Przynajmniej w pisaniu historyi warunek ten byłby powinien niezbędny; bo jakżeż można ręczyć za pewność wniosku, jak uznać trafność poglądu, jeżeli niema danych, jeżeli prócz gołego nazwiska człowieka, niebędziemy o nim więcej wiedzieć jak że taki lub inny tytuł nosił, urząd piastował? jeżeli o jakim wypadku sądzić mamy li tylko z oficjalnej relacji, a nie z wrażenia, i wpływu jaki mógł na społeczeństwo zrobić?

Tymczasem zazwyczaj dzieje się przeciwnie. Ogólne historye idą przed historyami pojedynczych narodów; te, poprzedzają dzieje osobnych okresów i panowań szczególnych; ostatnie zaś zwiastują dopiero obrazy historyczne pewnych głębszych traktatów, wojen i innych dziejowych zjawisk, a między tymi i monografie pojedynczych ludzi.

Wsteczne to napozór postępowanie, ma jednak swoją uzasadnioną przyczynę, swoją konieczność. Naród się bowiem pierwój interesuje poznaniem ogólnych dziejów świata, którego jest częścią, pierwój zwraca uwagę na koleje jakie przebył, pierwój czerpie pojęcie i uczucie wielkości swych przeznaczeń, niż pyta o dokładność szczegółów, bo szczegóły albo mu są wiadome z żywo przechowującej się tradycji, albo też zapisane w aktach domowych, ukrywanych zazdrośnie. W późniejszych dopiero latach dziejowego życia narodu, kiedy pewne epoki odbiegły w głąb, kiedy się wiele tradycyjnych włókien porwało, rozpoczyna się na obrazie wielkimi rysami oznaczonym, miniaturowa praca szczegółów: wypełniają się puste, lub nieokreślone miejsca, barwią się twarze, światło w cień zasiera, występują całe postacie ożywione i działające.

Tęgo rodzaju praca odpowiada zupełnie potrzebom dzisiejszej badawczości naukowej wszystko wyprowadzić na widownię, aby odkryć najtajemnicze sprzeczności poruszające wypadkami i ludźmi, i o nich sąd potoczny, sąd historii wydawać. Nieoceniony jest to przywilej, słoneczna potęga, przed którą staje wszystko: wielkie i małe, rozświetlone i ciemne, szlachetne i podłe, zbrodnicze i słotliwe, aby odebrało swoją nagrodę złą czy dobrą, a współczesnym na wszelkich stopniach hierarchii społecznej, niepoło ostrzeżenie i przykład. — Szczególniej co do bliższego poznańowania się z osobami stojącymi bądź u steru władzy, bądź mającymi wpływ na sprawy kraju, zwyczajnymi lub wyjątkowymi, statystami, hetmanami, metzami kościoła, myślicielami i uczonymi. — Wiek dzisiejszy zrobił i robi wiele. Coraz wyłania się jaka postać z mroków dziejowych, której rysy uzupełnione i uwydatnione, a często i powiększone tym szkłem co patrzy, czyni, amora na swój przedmiot, przybliża nam odległe czasy i ledwo nieobecna.

Historyczne prace przyjąwszy u nas ten kierunek mają tę niepodważalną zasługę, że dłużejś pokolenia: wzięły z umarłymi, zapomnianymi pokoleniami; ludźmi wędł uczuć, namiętności, czynów, pragnień, ofiar i cierpień, zadzierzga się na nowo, pasma duchowe splatają się; i co minęło, nie ginie, ale ożywia się w pamięć. — Nie zaś to: podnosi moralną stronę, łatwo zrozumieć. Charakter wielki, nieśmiertelny, jednego odlewu, ma zawsze coś sympatycznego, udzielającego się, i że tak powiem: zaradliwego, w dobrem znaczeniu. Stary to powiuk jeszcze od czasów Platarcha, od tego Plutarcha w którego żywotał nieżył podziwiam jego znajomość starożytności, w obyczajach, nawyknięciach i najskrytszych postępkach życia bohaterów, ile wielkie uszanowanie dla nieszczęścia, i gorącą miłość cnoty — bo cnota i nieszczęście to główne przedmioty jego cwał — po bogach. —

Monografia historyczna ma więc dziś podwójne znaczenie: moralne i sentymentalne; sama bowiem umiejętność zyskuje na tem, gdy w dramacie dziejowym pokazują się nam, nie grobowe tablice z gotym żmieniem, ale potęgi dające się z każdej strony obejrzeć.

Głównot rozumiejący zadanie historyka, bo sam i wiele mówił i zrobił w tym przedmiocie, nie darmo przywiązał niepodważalną wagę do monografi, powiadając: *des monographies, étudiées avec soin ne paraissent le moyen le plus sûr, pour faire faire à l'histoire de véritables progrès.*

Że monografie są widocznym postępem w nauce historyi, że wiele przyczyniają się do rozbudzenia dla niej interesu powszechniejszego, możnaby to i u nas pokazać kilkoma przykładami.

Monografie M. Balińskiego, Szajnochy, Bartoszewicza, M. Dzieduszyckiego, który w swoim Zbigniewie Oleśnickim, i Skardze, wskazał prawie dwa wieki kościoła i

Rzeczypospolitej, i zapaleniem tych dwóch pochodni rozjaśnił głębiej mroki przeszłości niż ktokolwiek przed nim uczynił; — monografie te mówią, nie tylko sponialiby nas z przeszłością, ale wlały w nią interes rzetelniejszy, bo zasadzony na tym wrodzonym pociągu do śledzenia tajemnic natury ludzkiej, czy ze strony serca, czy charakteru, czy umysłu, czy fantazyi. Ukazanie jednej całkowitej postaci, pociąga za sobą poznanie innych, a zatem i poznanie wszystkiego co je otaczało w społecznym świecie; ząd przez ściślejsze badania poprzestając na mniejszym obrębie, zdobywają się pewniki, odsłania się prawda, ten najwyższy cel historyi, ta prawda co ma jeszcze tę własność, że hardziej ku sobie pociąga niż najartystyczniejsze zmyślenie.

W rzeczy samej nie więkzszego niedodaje uroku historyi, jak prawda wydobyta z pomroku czasów, zawiślań, nienawiści, namiętnych uprzedzeń — bo daje rzeczywistość taką, jaka była, jaka jest i będzie. Obok prawdy historycznej, jakże błędym jest każdy romans! Daiwie się potrzeba, że smak publiczny nad historię romans przenosi, jakby to w historyi nieznalazło się to wszystko co się mieści w romansie? W niej przecież spotykamy życie ludzkie, życie domowe, wewnętrzne, z najrozmaitszymi i najdramatyczniejszymi scenami, widzimy serce ludzkie z najtywszemi i najtkliwszemi namiętnościami, a wszystko skąpane w nieporównanym uroku, bo w uroku rzeczywistości. Podsiwiam i unoszę się jak każdy inny, nad władzą wyobraźni i fantazyi władzą twórczą, wywodzącą z niczego postacie, które ożywia, barwi, każe im żyć i ruszać się, — rozsypując skarby duszy po najzawilszych kolejach losu; lecz obok tych położmy osoby, co żyły rzeczywistością, co przeszły nie przez urojone różgi losu, co wrzały gorączką krwi, namiętnością, co doznały radości i smutków, rozkoszy i cierpień robiących na nas szwycząj tak potę-

żne wrócenie — a przekonamy się, że osoby takie pokazane zbliższe, poufale, w świetle dnia, daleko silniej przyciągną i głębiej utkwia w duszy, niż najokryztałsze utwory poetyczne i romansowe. Jeżeli istota żyjąca, to dzieło rąk bożych ukaże się nam w rysach przypominających boskie jej pochodzenie, natenczas piękniejszą jest niż najzawołany plód wyobraźni człowieczej. Pan Bóg bowiem największy podobnoś ze wszystkich poetów. — Romantyczność przygód, uczuć romansowości, charakterów idealność, spotyka się niekiedy w rzeczywistości — dlaczegożby nie mogła znaleźć miejsca pod piórem historyka? Dzieje namiętności ludzkiej dawniejsze są przecież niż oficjalne traktaty, kongresy, manifesty, uniwersały, rozprawy sejmowe i t. d. w nich też bywa właściwe źródło tych publicznych objawów tak zazwyczaj suchych, a zapisywanych tak niechętnie w rocznikach narodów.

Monografie, jak mówiłem, najwięcej nastroczają sposobności odsłonięcia stron wewnętrznych, psychicznych człowieka, przez co nie tylko dostarczają historii ogólnej gotowych i zupełnych postaci i robią ją prawdziwym dramatem życia, ale nadto podnoszą czytelnika do tej wysokości moralnej na jakiej stał mając będący tych studiów przedmiotem.

Z tego wynika pewna konieczność w wyborze osób mających niepospolite w historii znaczenie, a sądem światła uznanych za coś wyższego, przodkującego społeczeństwu czynami poświęceń się, pracy, nauki, charakterem, męstwem, bystrością organizacyjną, wytrwałością, nie dającą się złamać przeszkodom.

Widzimy w składzie towarzyskim miliony jednostek pełniących obowiązki włożony na nie pozycją, stanem, majątkiem, powołaniem, pełniących nie lub dobrze — w to nie wchodzi — ale zawsze krępujących w tym dep'taku który zwiemy życiem poważedniem — zasługi ich

lub grzechy osądzi sądzia Najwyższy — w Kłobio —, osądzą ich snów po luzku, krowi, znajomi, najbliżsi sąsiedzi — ale kraj cały, a jeszcze mniej świat, nie może się nimi tak interesować, żeby aż potrzebował wiedzieć wszystkie szczegóły ich życia prywatnego, nie wychodząc po za obręb swyczejności. Takie i tym podobne jednostki, choćby im poświęcono monumenta trwałe od spisu, nie miałyby nigdy prawa zajmować naszej uwagi, chyba samemi monumentami, gdyby te miały wartość dzieł sztuki. — Dla tej przyczyny, maibinam dość naturalnej, pisarze monografij historycznych wymijają swyczej te jednostki co nie przerastają głową społeczeństwa, co w niej toną jak krople w morzu, a wysadzają takie, co były głośnie za żywota, co zostawiły po sobie niezatarte ślady instytucyj, dzieł pisanych, malowanych, rzeźbionych, dobroczynnych zakładów, wynalazków, ulepszeń, co wreszcie życiem swym przylecieli się bądź do wielkości Rzeczypospolitej, bądź do jej upadku. Ścena historyi — to wielka arena, a nie teatr nurywetek.

Dziwi to więc, kiedy u nas, w tak jeszcze niedoskonalej gałęzi historycznej, natrafiamy na przedkowe monograficzne uwielczające niejako temu rodzajowi. Czemuż zawsze z utyciem, chodzi u nas w parze nadutycie? Czemu mając za ledwo kilka monografij godnych tego nazwiska, wyraża się zaraz cały szereg monografij osób zupełnie, lub bardzo mało znanych narodowi, osób o których wprawdzie dało się napisać wiele, bo o kimże napisać coś nie można? ale, nie idzie zatem, aby na wielkiej szali zasług, stały one wyżej od tych, co nie znalazły swoich biografów, lub co mają szczęście, czy nieszczęście, spoczywać snem wiecznym gdzieindziej jak na powązkowskim ementarzu.

Chcę tu mówić o publikacyi znanego i zasłużonego pisarza naszego K. W. Wójcickiego, która drągi już rok

zeszytami wychodzi pod tytułem: *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*.

Dziennikarskie nekrologi tyoczące się osób mniej więcej znanych w kołach towarzyskich a gasnących codziennie, dają się zupełnie usprawiedliwić — bo pamięć ich, obojętny najjaskrawszym wieńcem pochwał nakryta, nie ma najczęściej pretensyi do dłuższego trwania w pamięci narodu, jak żywot dwudziestoczworgodzinny zadrukowanego na wszystkie boki arkusza. Lecz aby dzieło osobne, aby pióro tak zasłużone poświęcać wspomnieniom tylu nieboszчыków, skazanych z natury swęj na zapomnienie, — nie widzę wyższej przyczyny, chyba tę, że autor chciał nam dać przedstawienie średniowiecznego tańca umarłych; *danse Macabre*, gdzie śmierć z kosą zmiata głowy ukoronowane, umitrzone i uńwiesione, zarówno z nieczczanemi — chudego pacholka z senaterem, kłeczkę z prałatem, żołnierza z hetmanem. Zapewne, widok to budujący i nauczający o marności rzeczy ludzkich obracających się w prech niwelującej nicości — ale zdaje mi się, że nie o to szło szanownemu autorowi Powązkowskiemu Cmentarzowi. Chciał on po prostu wziąć pochop do napisania żywotów tych osób, co spoczęły na Powązkach, a zasługami życia zarobiły sobie na pamięć u potomności.

Wszakżeż wyraźnie odstepuje od tej myśli, gdy powiada w przedmowie, że Cmentarz powązkowski jest jak księga, zawsze otwarta, której pierwsze kartki on zaczyna, „a czas je dalej i obca już ręka zapisywać będzie“, — więc potrzeba rozumieć, że nie same wybrane żywoty zasłużonych osób, ale stek nekrologów, pisanych zapewne w żalu przez krewnych, przyjaciół, znajomych, znajdzie tu swoje pomieszczenie, zwyczajnie jak na cmentarzu.

Dogodny to jest pomysł dla serec, a i dla wielu miłośni własnych, ale nie bogacący literatury naszej interesującemi i ważnemi biografiami.

Wiedząc tylko z posłucha o tej publikacyi szanownego Wójcickiego, wyobrażałem sobie że on pochoch weźmie do sweich żywotów z tych tylko grobów co kryją znamienitsze kości, i że kreśląc takie wspomnienia, da coś w rodzaju skończonych monografi. Tymczasem gdy mię doszły wydane dotąd zeszyty, przekonałem się że to jest zbiór nekrologów; gdzie między stakiem imion znanych na jednéj mości ulicy, a dziś nie obchodzących nikogo chyba najbliższych potomków w prostéj linii (którzy jeśli mają pamięć serca, to im przypominać nie trzeba) zawadzi się tu i owdzie głośniejszy i zasławniejszy nieboszczyk. Jakoż na paręset nazwisk kilka ledwo, jak Malczewskiego, Żółkowskiego, Dmochowskiego Fr., Godebskiego, Majewskiego, Skorochoda, Ludwika Gsińskiego, Kraszyńskiego Jana, Krzyżanowskiego Adryana, Rakowieckiego i kilku Rjarów, może mieć dla ogółu czytelników żywszy interes; chociaż niewiem dla czego przy bogactwie biograficznych zasobów autora, znajdujemy zamiast pełnych żywotów tylko słabe wzmianki, i szczegółki dopełniające to, co już zkład inąd ma być wiadome. Zamiast tedy takich słatków jakie podane są o Malczewskim, Godebskim, Dmochowskim i o wielu innych, miło byłoby nam czytać doskonale wyoczepnięte żywoty. Natomiast autor innéj chwytą się metody; do lada wzmianki o jakiej osobie (nie spożywającej na emmentarzu pewąkowski) dodaje długie przypiski, co wszystko tworzy prawdziwą mięszaninę, magazyn biograficzny, z którego zawsze można czerpać materyał, ale który nie tworzy umiejętnie i artystowsko pomyslanego i obróbnego dzieła.

O to mi właśnie idzie i na to kładę nacisk: że zamiast udatnéj całości, znalazłem mięszaninę biograficznych, nieprzetrawionych notat. — Chociaż z drugiéj strony nie mogę powiedzieć, żeby autor nie trzymał się pewnego planu; owszem trzyma się z ścisłością prawie do strun-

niechęć posunięta, a to szczególnie z tego względu, że wyraźnie stroni od nagrobków tych osób co miały tytuły, zaszczyty, wysokie urzędy cywilne lub wojskowe, a nawet duchowne; za to szeroko rozwodzi się o Dziubińskim, Zakrzewskim teorbaniście, Widaackim i tym podobnych; co zaś się tycze artystów dramatycznych i wszelkiego rodzaju muzykusów, tym już poświęca hardzo szczegółowe opisy i zatrzymuje się dłużej niż to wszystko warto. — Przyznam się jednak, że daleko więcej zainteresowałaby mnie biografia Prymasa Poniatowskiego, Stanisława, Antoniego, Franciszka Potockich, nie wchodzę pochwalna, czy ganiąca, ale zawsze odnośna do ludzi których, jak mówi Pasek: w kaszy rześć nie można. Niechoć przesądzać, lecz może być że autor nie miał materiałów do napisania o nich; chociaż na brak materiału względem innych nieboszczyków wcale narzekać nie może. Ta sprawiedliwość oddana cieniem byłaby rzeczywście na swojem miejscu; surowo sądzić ich można, pomyśleć zaś lub niezem zbywać — nie godzi się.

Teraz jeżeli mi wolne jeszcze jedną zrobić uwagę — powiem, iż nie tyle może ze złej chęci autora porodziły się te różne nieścisłości, ile wola jego uległa złe obmyślonemu planowi który go wciągał w niepotrzebne gadaniny o dawno zapomnianych ludziach. — Obszerne wiadomości historyczne, obfitość studiów, mogły być naprowadzić szanownego Wójcickiego na pomysł szczegółniejszy, a odpowiadający dwóm zarazem celom: Komuż, jeżeli nie jemu przystało obdarzyć kraj zbiorem starych monumentów rozsypanych po kościołach ziemi naszej? Byłaby to spłaćczna wzięta wprost po Starowskim, lecz podniesiona krytyką historyczną i uzupełniona środkami dzisiejszej sztuki; co zaś do trudu zbierania napisów i rysunków, takowy wyrównywałby mozolnej a mniżej wdzięcznej pracy około spisywania żywotów poważkowych nieboszczyków, których po większej części można

było nie ruszać, gdy tak sobie spokojnie odpoczywali na łonie wieczności. Że dzieło podobne nie przedstawiałoby nadzwyczajnych trudności, wiemy zład, iż znaczna część grobowych pomników obrobioną lub spisana została w monografiach różnych miast jak: Krakowa, Warszawy, Lwowa, Poznania, Tarnowa, Wilna, Przemysła, oraz w wycieczkach przedsięwziętych przez naszych archeologów.—Zapewne nie jeden napis może być mylnie podany, nie jedno wytłumaczenie fałszywe, a historyczny domysł płomny; lecz zawsze tyle jest zrobionego, że dodawszy poprawki, i to co opuszczone zostało, łatwo dałaby się wspaniała całość ułożyć. — Zebranie podobnych materyałów nie podpadałoby nawet wielkim trudnościom; bo cóż łatwiejszego jak zobowiązać tu i owdzie z miejscem obeznane, a historycznej nauce nie obce osoby, któreby wiecznie kopiowały napisy kamieni grobowych, jeżeli napis jest z nowszych czasów, lub robili odciski z nich, jeżeli kamień sięga 15go, 14go lub 13go wieku — lub nakoniec wzywały pomocy dobrych rysowników do zdjęcia monumentu, jeżeli tenże zasługuje na to pod względem sztuki. Archiwa radzieckie, kościelne, mogłyby nieraz przybyć w pomoc z niejedną historyczną skazówką tyczącą się nagrobka; tym sposobem zyskiwałyby się dla historii publicznej i familijnej ciekawe, a pewne skazówki, przeciw którym nie śmiałby nikt dotknięty czy nieukontentowany niedostateczną pochwałą protestować, chyba archeolog lub historyk za pomyłkę lub niedokładność.— Pióro historyka miałoby także piękne pole rozwinąć swój lot ilekroć trąciłoby o święte lub wielkie prochy jakiego bohatera narodu, a czytelnik znachodziłby jeszcze tę niezrównaną przyjemność, że pytałby dobrze odwzorowanych rysów śpiącego snem kamiennym bohatera, o potwierdzenie tych dzieł i uczuć, jakie o nim zanotowała historia. Ta przeszłość narodu w monumentach, co znikają co-

dzien, co w większej połowie znikły już ze światła — tworzyłaby rzecz można, źródłowy dokument do historii naszej. Dotąd posługiwano się zazwyczaj Starowolskim; choć jego spis napełniony tylą myłkami przepisywaczy, choć w nim opuszczone są prawie wszystkie napisy gotyckie, których paleografi owcześni czytać już nie umieli, czy nie chcieli. Praca ta sama prosi się aby ją podjęto; i dziwię się, jakim sposobem z tą miłością do starożytnych zabytków tak dziś hucznie otrębywaną, tak eksploатовaną na wszystkie boki, nikt się nie zabrał do niej, nikt ją nie uznał za potrzebniejszą, za naglejszą, niż publikację *Wzorów sztuki średniowiecznej*; które to wzory świadczą wprawdzie o bogactwie pradziadów, a nawet niekiedy o dobrym ich smaku, ale jeszcze nie dają świadectwa żeby wszystkie miały być owocem sztuki wylęglęj na naszej ziemi. — Kto potrafi zaręczyć że każda monstrancja, każdy kielich, każda broń, każdy naszyjnik, klejnot, rzeźba, obraz, zbroja, umieszczone tamże, były dziełem polskiego złotnika, płatnerza, rzeźbiarza, malarza, itp.? Niechcę tu bynajmniej uwłaczać szlachetnemu pomysłowi wydawców *Wzorów sztuki średniowiecznej*, ale do tego zmierzam, że każde położenie ma swoje naglejsze potrzeby, że kto, z przeproszeniem, butów niema, niepowinien sprządać sobie żółtych rękawiczek. Toż w stanie dzisiejszym naszej ogólnej krajowej kultury, powinniśmy unikać zbytkowych przedsięwzięć, czyli takich, co przystoją li narodom rozwijającym się samodzielnie na prawach ciągłego doskonalenia się w administracji, gospodarstwie, umiejętnościach, sztuce, przemyśle i fabrykach; przejmowanie bowiem ostatecznych rezultatów kultury od narodów wysoko stojących w cywilizacji, i zaszczerpienie ich na nieprzygotowanym do tego gruncie, przybiera znaczenie kaprysu mody, pochlebiać może dumie narodowej, ale nie czyni narodu bogatszym w rzetelną zdobycz wynikłą

z ciągłej pracy i usiłowań. Francuzi bardzo wiele dzieł poprzedniczo wydali, ozdobnych i nieozdobnych, zanim przyszło im na myśl publikować *Le moyen âge et la Renaissance*; u nas niebyło nie przygotowanego, i od razu zdobyliśmy się na to samo, jakbyśmy chcieli pokazać światu: patrzcie i u nas są zabytki sztuki nieustępujące francuzkim, i u nas są artyści co je powtórzyć potrafią, złotem i farbami chromolitografii — Tymczasem zapomniano o tem że francuzi mają dzieła ściśle umiejtne w których obrobili i roztrząsali różne gałęzie sztuki w rozmaitych wiekowych przejawach, a wszystkie zabytki wprzód zdeterminowali, ocenili, zamknęli w porządnym systemat wynikły z charakteru tych zabytków — dopiero pomyśleli o dziele więcej przystępnem dla tej masy czytelników co niepoświęca się wyłącznie archeologii, lub historii sztuki, co by rada zakosztować owocu badań, bez współudziału w jego uprawie i pielęgnowaniu. Takiego rodzaju dziełem, jest właśnie *Le moyen âge* — które znowu porodziło nasze *Wzory sztuki średniowiecznej*. Ilekroć też rozmyślałem sam w sobie, a i drugich pytałem o zdanie, jaki cel jest tego zbiorowego i przepysznego dzieła; jaki wpływ mieć może na naszą kulturę, w czem przyczyni się do wyświecenia przeszłości; czy będzie kluczem do determinowania i oceniania zabytków starożytnych; czy nam da lepiej poznać życie domowe przodków, stan rzeźby, malarstwa, rzemiosł, fabryk? Nieumiałem sobie i mnie nieumiano coś więcej odpowiedzieć, jak tylko: że *Wzory sztuki średniowiecznej*, mogą się niezmiernie przydać naszym malarzom i pisarzom, pewnie będącym często w kłopotcie jak ubrać swoich bohaterów, na czem ich posadzić, jak uzbroić itp.

Przyznam się że dużo zachodu i kosztu dla tak małej dogodności, zwłaszcza że czy poecie czy malarzowi nie na wiele się przyda biegłość archeologiczna, jeżeli tak jeden jak drugi nie mają pojęcia i znajomości wewnę-

trznego człowieka, jeżeli i jeden i drugi nie rozumieją ducha minionych wieków.

Takie to mniej więcej zdanie formowano sobie o celu i znaczeniu publikacji *Wzorów* — gdyż samego nieszczęścia wzroku, lub pochrępienia się bogactwem, nie mogą liczyć do celów. — Przyczyna jednak dla której nie umiemy sobie zdać sprawy z tych dawnych zabytków odkopiwanych z takim przepychem i sumiennością, tkwi, zdaniem mojem, nie w samém dziele, którego intencya była najzaszczytniejsza, ale w tém, że nikt po dziś dzień nie umie sobie odpowiedzieć na pytanie: jaką jest sztuka polska, i w czem jej charakter odrębny?

Ambarasujące to pytanie jeden tylko Sobieszczański najwięcej objaśnił przez zgromadzenie i zgrabszą uporządkowanie wszelkich zabytków starożytnej Polski tak w architekturze, jak rzeźbie, malarstwie, wyrobach, sprzętach, itp. — Dzieło jego — to ojezyczne muzeum — w którym pokazuje co znalazł w naszej ziemi — co zachowały podania i opisy — i dając przykład jak dalej iść należy, nie sili się rozwiązać zagadki — ale po prostu materiał archeologiczny gromadzi, ogląda i porównywa. — Gdyby jego przykładem dalej prowadzono tę pracę na skromny przedsięwzięty rozmiar, możebyśmy i doszli nakoniec tych głównych, a wyrazistych znamion sztuki polskiej; którą zapowiadamy *a priori*, nie mając pewności czy były jakie osobne znamiona odróżniające sztukę polską od włoskiej, niemieckiej itp. Nie podlega bowiem najmniejszej wątpliwości, że z nabytkami obcej cywilizacji przychodzącej do nas z różnych stron, przychodził i popęd do sztuki — ale pytanie zawsze zostaje nierozstrzygnięte: czy na przedchrześcijańskiej płoncie szczepione uczucia i pojęcia artystyczne, przybierały z czasem jaki słowiański charakter?

Gdyby szanowni wydawcy *Wzorów sztuki średniowiecznej w Polsce* w dołączonych opisach do rycin, tłuma-

czyli każdy wzór, czyli zabytek sztuki, w sposób uczący nas, w чём są cechy sztuki polskiej i gdzie ich upatrywać należy, i jaką ideję wyrażają, co symbolizują? natenczas mieliby nieśmiały i nie potrzebował pytać o wyjaśnienie celu publikacyi; historyk każdy zabytek związałby zaraz z epoką jego powstania i miałby wyobrażenie o stopniu kultury—artysta zaś wierząc że pod tą formą wyrażał się duch narodu, rozmyślałby i tworzył sobie pojęcia o kierunkach narodowej sztuki, które mogłyby niejako zastąpić tradycyę, tę tradycyę tak trudną do odszukania, iż niektórzy przypuszczają że jej nigdy nie było. Przypadkowo tylko wpadłem na tę materję i zatrzymałem się dłużej, nie żeby ją wyczerpać do dna — lecz że mi dostarczała ważnego argumentu, o nieśłownem przyswajaniu sobie ostatecznych wyników obcej cywilizacyi i kultury — czyli o tych forsownych skokach, które mogą zdumiewać, ale rzetelnego postępu nie dają, raz że nie są wyrazem żadnej potrzeby rzeczywistej, po drugie że tylko to nosi znamie własności narodu, co z niego wychodzi i na jego ziemi dojrzewa.

Poszło to jak mi nie mam, z potrąconego projektu o wydaniu nagrobków—który, acz się tak prosty wydaje a tak dostępny, że tylko poń rękę wyciągnąć—czemuś ciągle był wymijany dla jakiegoś wyrafinowania szczytnych celów sztuki, których detąd na horyzoncie naszym dopatrzeć się trudno?

LUCYAN SIMONOWSKI.

PAŃSTWO I OPOZYCYA.

Dziwnym jakimś zbiegiem okoliczności, rzeczy można fatalnością, zawsze prawie pisać wypada na tem miejscu o przedmiocie, sprawie lub kwestyi, której jeszcze ostateczny wypadek piszącemu nie jest znany. Wymagalności konieczne, materyalne, wydawnictwa pisma nie pozwalają oczekiwać wiadomości choćby nawet telegrafem przesyłanych. Tak było w roku przeszłym z konferencyami i traktatem paryskim; tak w tym roku ze sprawą neutraletą, duńsko-niemiecką; tak niedawno z wyborami angielskimi; tak i dziś nakomiec, gdy skreślić wypada charakterystykę ruchu jaki się we Francyi objawił, a skutek jego niewiadomy. Wprawdzie, jak dotąd przynajmniej, wypadek prawie zawsze odpowiada postawionym zasadom, a o te najwięcej tu idzie. I bardzo naturalnie: bo skoro dane są premisy, konsekwencya płynie sama z siebie. Skutek odpowiada przyczynie. Gdyby zaś kiedy przeciwnie się zdarzyć miało, byłby to wyjątek dowodzący, albo nadzwyczajnego i nieprzewidzianego obrotu w rzeczach światowych, albo też mylności w rozumowaniu. O jedno i drugie zresztą nie trudno.

Od lat sześciu, powiedzieć można, nie było we Francji żadnego objawu ruchu opozycyjnego. Do takich objawów liczyć nie można, tu i owdzie odkrytych politycznych spiskowań, ani też rozruchów socjalistycznych w Angers i towarzystwa *Marianne*, ani wreszcie protestacyj wychodźców francuzkich bądź w Anglii bądź w Belgii. Opozycja krajowa, legalna, nader słaba zredukowała się do kilku dzienników, pozostałych organów dawniejszych stronnictw. Tam nader ostrożnie przemawiała ona z ubolewaniem, że życie polityczne ustąpiło z Francji, że naród już nie bierze ani chce brać udziału w sprawach obywatelskich i państwowych; przypisywała to bądź obawie grożącej zawsze mary socjalizmu, upiorowi rzeczypospolitej czerwonej, bądź znudzeniu i plynącej z tego źródła obojętności, bądź utracie swobód parlamentarnych, bądź nakomiec instytucjom cesarstwa niedozwalającym opozycji żadnego czynniejszego udziału. Najsilniejszym też symptomatem opozycji krajowej legalnej, było jak dotąd we Francji wstrzymanie się od wszelkiego udziału w rządzie ludzi znanych, którzy sobie pod przeszłymi rządami pewne stanowisko i powagę w kraju zdobyli, czy to piastując wysokie godności i urzędy, czy to zasiadając w izbie deputowanych czy w izbie parów, czy w akademii, czy też używając powagi jaką daje ród starożytny i imię zasłużone, słowem to wszystko co nazywają teraz *znakomitościami*. Trzymanie się na uboczu, zdala od Tuleryów, legistymicznej salachty, dawnych ministrów, prefektów, deputowanych i uczonych; a to z małemi, bardzo wyjątkami było najsilniejszą protestacyją przeciw cesarstwu. To było jedyną opozycyją we Francji, jak widoczna całkiem bierną. Nie służyło na ruch finansowy, przemysłowy, spekulacyjny; ruchu politycznego jakiegoś Francyzę cechował, nie było. Oweż ruch taki a przynajmniej do tamtego podobny, opozycyjny, wy-

ły ogłoszone na ten miesiąc wybory powszechne, w celu zwołania nowego zgromadzenia zwanego Ciałem prawodawczym.

Na ruch ten z podwójnego stanowiska zapatrywał się należy: ze względu na Francję jako cesarstwo, i ze względu na systemat ogólnej polityki państw europejskich.

Przedewszystkiem atoli, aby ruch ten zwłaszcza we Francji dokładnie ocenić, przypomnieć wypada wyrazy cesarza Francuzów: „że zadaniem i powinnością państwa nie tylko jest rządzić, ale oświecać i kierować.“ Wszelka więc inicjatywa należy wyłącznie do rządu. Stosownie do tego założenia działając, rząd francuski dał powiedzieć można inicjatywę do ruchu o jakim mowa, to jest rząd go wywołał, poddając go pewnym warunkom. Warunki te najlepiej skreśliła mowa cesarska; mowa w języku parlamentarnym tronowa, wyrzeczona w marcu r. b. przy otwarciu ostatniej sesji przeszłego Ciała prawodawczego. Mowę tę przypomina okólnik ministerjalny zwołujący wybory i nie bez przyczyny na nią się powołuje.

„Gdy ta sesya jest ostatnią, waszego prawodawstwa, mówił Napoleon III do deputowanych, pozwólcie abym wam podziękował za pomoc czynną i wylaną jakiejś użyczaście mi od r. 1852. Ogłosiliście cesarstwo, wzięliście udział we wszystkich rozporządzeniach, które przywróciły porządek i pomyślność w kraju; popieraliście mnie energicznie podczas wojny; podzielaliście moją boleść podczas zarazy i głodu; dzielaliście moją radość gdy niebo dało mi chluby pokój i ukochanego syna; wasz lojalny współudział pozwolił mi zaprowadzić we Francji rząd oparty na woli i interesach ludu. Byłoby zadanie ciężkie do wykonania i prawdziwego wymagało patriotyzmu, zadanie mające na celu przyzwyczajenie kraj do nowych instytucyj. Śwawolę mownicy i namiętność za-

pasy parlamentarne wiódące za sobą upadek lub tworzenie ministerstw, zastąpić przez dyskusję swobodną, ale poważną i spokojną; było to oddać wielką przysługę krajowi i wolności; bo wolność nie ma straszniejszych nieprzyjaciół nad uniesienia namiętne i gwałtowne w słowach.“...

Z tego, za co monarcha dziękuje dawnemu zgromadzeniu, łatwe wnosić czego sobie od nowego życzy. To stanowisko ciała prawodawczego raz jeszcze określone zostało niedawno temą w *Monitorze*, który zdając sprawę z czynności odbytych w przeszłym zgromadzeniu tak się wyraża:

„Ten obraz prac ostatniego Ciała prawodawczego, wystarczy na wskazanie praw jego do wdzięczności ogólniej. Mniej czyniąc hałasu od tylu innych zgromadzeń obradujących, lepiej od nich wypełniło ono swój mandat, i znacznieszy wzięło od nich udział w dobrach jakie przez epokę jego trwania dokonaniem zostało. Całe prawodawcze, obrane z niebezpiecznego przywileju tworzenia i zrzucania gabinetów, z przywileju zamieniania mownicy w piedestał dla ambicyi lub próżności, mogło obradować w ciszy, zdala od namiętności politycznych, w najzupełniejszej niepodległości od rządu i od stronnictw. Tracąc prawo improwizowania, w potok rozpraw, owych poprawek, które częstokroć wywracały całą budowę ustawy, Ciała prawodawcze nie utraciło prawa zmieniania lub odrzucania rozporządzeń na któreby przystać nie chciało; przeciwnie, nigdy prawo poprawiania ustawy nie było wykonaniem z taką swobodą i z takim skutkiem, nigdy ustawy nie były tak głęboko rozbierane, nigdy nad ważnemi projektami nie objawiały się sprzeczne opinie z większą wolnością i większym talentem“....

Nie było podobno zbyt cennym wspomnieć jakim to zgromadzeniem według myśli cesarskiej winno być Cia-

lo prawodawcze. Do takiego przeto a nie innego Zgromadzenia ogłosił wybory z woli Cesarza minister spraw wewnętrznych we Francyi. Wybory powszechne, złożone z 9,521,220 zapisanych na listach elektoralnych wyborców, powołane są do wybrania 267 deputowanych, rachując jednego deputowanego na 35,000 wyborców. Rząd głośno i otwarcie podał listę swoich kandydatów, złożoną prawie w całości; z małemi bardzo wyjątkami, z listy deputowanych których mandat sześcioletni się skończył. Obok tego każda kandydatura jest wolną, skoro tylko kandydat złoży w okręgu wyborczym w ratuszu dowód czyli podpis własnoręczny że kandydaturę przyjmuje. Zostawiając ową wolność wyborom, minister oświadcza w okólniku do prefektów departamentowych, iż nie wątpi że „wybory powszechne mianując kandydatów urzędowych, dowiodą raz jeszcze siły rządu jaki ustaliły, a niespostrzeżona mniejszość stronnictw nieprzyjanych, jeżeli ukazać się ośmieli, zniknie w tej ogromnej manifestacyi ludowej, gdzie dziewięć milionów wyborców odpowie na głos cesarski“....

Pomimo jednak tak wyraźnie określonych warunków Ciała prawodawczego, i wskazanego kierunku co do zwołanych wyborów, wolność zostawiona kandydatom, wywołała ruch polityczny, mający raczej cechę opozycyjną, aniżeli cechę agitacyi wyborczej za jaką uchodzi. Ruch ten jestże agitacją wyborczą taką jaką dawniej we Francyi bywała? Jeżeli nią jest, przyznać wypada, że nader skromną. O ile zdaleka sądzić można, w klasach ludności dla których polityka więcej jest przystępną, przebiega głównie pewna ostrożność i niedowierzanie, jakby wobec nieznanego sobie żywiołu lub w obec zbyt łatwo przewidzianego wypadku. Rząd sam z początku zdawał się obawiać raczej obojętności w przystąpieniu do wyborów ze strony ludu francuzkiego z powodu zupełnego zaufania w obecnym stanie rzeczy, ani-

zeli niebezpiecznego dla opozycji w wyborach zapala. Trwoga powrotu anarchii towarzyszyła wyborom powszechnym ostatnim we Francji, to jest r. 1852, i nie mało wpłynęła na ich wypadek. Dziś Francya obawia się mniej nierównie anarchii, a jeżeli się jeszcze czego obawia, nie zdaje sobie z tego dokładnie sprawy, nie dziw przeto, że się lud francuzki nie lada czem porusza, że nie elektryzuje go wybory, jak przed sześcią laty. Agitacya zatem nie przechodzi po zapewne sfery, gdzie się toczą rozprawy nad znaczeniem wyborów, układają listy kandydatów, rozpisują odezwy do wyborców, ale to wszystko nie wydaje się być w wielkiej harmonii z usposobieniem ogółem kraju. Ci nawet co twierzą agitacyą, a zwłaszcza cała Francya czuje aż nadto, że całkiem w innych niż dawniej znajduje się warunkach. Pomimo usiłowań nikt nie wątpi o wypadku wyborów. Życie polityczne zmieniło się, z innych nawet składa się żywiołów. Z jednej strony władza silnie scentralizowana, z drugiej dziesięć milionów wyborców bez żadnej podstawy, prócz lat dwadzieścia jeden szczęśliwie przeszłych. Wszystkie kandydatury są wolne: ale na czemże kandydatura nieurzędowa teraz opierać się może? Dawniej okręg wyborczy był niejako osobą moralną, która miała własną opinię, interesa zbiorowe i wybierała deputowanego, aby reprezentował tę opinię i strzegł tych interesów. Wyborców zaś nie było tak wiele, aby wspólnie działać nie mogli. Teraz, wybory powszechne zamieniły okręgi wyborcze w olbrzymie zgromadzenia indywiduów, mających prawo głosowania jako jedyny prawie punkt styczności, jedyny między sobą związek. - W tym samym okręgu wyborczym dzisiaj spotykają się często całkiem przeciwne interesa i opinie. Okręg wyborczy jest to masa indywiduów bez epójni naturalnej: na takie masy rząd najlepiej działać może wskazując kierunek; jest on naturalnym pe-

średnikiem tych indywidualnych opinij i rozrzuconych interesów. Tu wyrazy cesarskie, że powinnością państwa jest oświecać i kierować, najwybitniej: czuć się dają. Widoczna na pierwszy rzut oka, że w takich stosunkach, wyborów do kandydatów, kandydatury po rządem stojące, mało bardzo szanse mieć mogą.

.. Dla tego też powiedzianem było wyżej, że ów rach jaki widać we Francyi ma więcej cechę opozycyi aniżeli agitacyi wyborczej. Owe afery w jakich się odbywa są to dawne stronnictwa, legitymistowskie, orleanańskie i trzecie złożone z odcieni republikańskich, demokratycznych, socyalistowskich, stronnictwo, któreby rzeczywiście nazwać można rewolucyjnem. Wszystkie te stronnictwa mają jeden punkt wspólny, w prawdzie negatywny, to jest, że nie są zachowawczą, że nie chcą obecnego stanu rzeczy. Tu zgoda: lecz na jakiegokolwiek twierdzenie zgodziłyby się nie mogły. Wszystkie atoli spostrzegły, że ogłoszone wybory podają im środek, nie do dopięcia celu, ale do okazania opozycyi. O wypadku wyborów na korzyść rządu żadne podobnoś ani chwili nie wątpiło; każde z nich przeszło zbyt długi szereg rozczarowań, aby się ludzie jeszcze mogło. Ale każde widziało w wyborach sposób dania znaku życia, przypomnienia się Francyi a może i Europie, okazania rządowi swego nieukontentowania, protestacyi. przeciw temu co jest — zgoła widziało sposób opozycyi. O opozycyi też nierównie więcej myślało niżeli o zwycięstwie na wyborach, jak o tem postępowanie każdego z nich przekonywa.

Legitymiści chcieli korzystać z wyborów, aby rozszerzyć skalę opozycyi w jakiej się dotąd zamknęli. Nie biorąc udziału w rządzie, radzili, aby nie brać udziału w wyborach. Systemat ten miał za sobą pewne stronnictwo korzyści: powiększyć całą siłą dobrowolnego wstrzymania się od wyborów objętność, której rząd obawiał

się; edawał; obojętność się złożyła na rzecz opozycji a tem samem ukryła słabość tej osatniej, jeżeli nie w oczach Francji to w oczach Europy; sprowadzić protestację bierną wprowadzić i niema, ale przemawiającą głośnie swem ogromem; na koniec uchylić się od wszelkich nieprzyjemności jakie z czynnej walki z rządem wynikać mogły; bo przecież z prawa wolno korzystać lub nie, a dobrodziejstwa nikomu się nie narzucają. Postępowanie to zresztą wskazało było temu stronnictwu samą istotą rzeczy. Inaczej działać nie mogło. Do działania brakowało mu podstawy. W imieniu czyjemi, i jakich zasad przemawiałby do wyborców kandydat legitymistowski? Trąca się tu o dynastję i formę rządu, i staje na polu nielegalnem. Koncesye w tym obozie są niepodobne a koalicye najtrudniejsze. Trzeba też oddać sprawiedliwość temu stronnictwu, że o nich nie myślało. Uznało wstrzymanie się od wyborów za wyraz opozycji legalnej, i na tem ograniczono się bez poświęcenia żadnej zasady, aby powiększyć agitacyę wyborczą.

Lecz systemat wstrzymania się od wyborów ostać się nie mógł w obec loiki, a bardziej jeszcze w obec ruchliwości znamionującej inne stronnictwa. Inna rzecz wstrzymanie się od udziału w rządzie, a inna wstrzymanie się od udziału w sprawie publicznej. W narodzie jednolitym, mającym samodzielne istnienie, udział w sprawie publicznej jest obowiązkiem każdego mieszkańca. Nie może on i nie powinien zostawać obcy sprawie publicznej, tak jak musi płacić podatek i winien szanować prawa. Powołany do udziału w sprawie publicznej, powinien sumiennie odpowiedzieć: obojętność lub umyślne wstrzymanie się sięga wyżej niż opozycja.

Stronnictwo orleańskie, obok tych loicznych zarzutów, widziało inne jeszcze powody, które go skłaniały do odrzucenia systemu wstrzymania się od wyborów. Doświadczenie polityczne i parlamentarne jakie bezprze-

nie posiada, wskazywało mu, że jeżeli opozycja rzeczywiście polieży na karb swojej cyfrę wyborców wstrzymujących się od wotowania, rząd więcej ma środków od niej niż któryś z przeciwników, że ewą nieobecność wyborców jedynie obojętności przypisać należy; obojętność zaś przemawia silniej za zbyt czynnem dla rządu zaufaniem niż za opozycją. Opozycja jeżeli chce aby rząd z nią się rachował, musi być czynna, inaczej rząd może jej nieuznać. Lubi więc Ojciec prawodawczy obrzucił jest z parlamentarną barwą, jak o tam ze słów wyżej cytowanych przekonać się można; lubo dostąpienie krzesła w tem zgromadzeniu nie uważa stronnictwo to ani za zaszczyt ani za korzyść; a nadto, pamięta że bardziej niż inne może przekonaniem było o nieuchybny wypadek wyborów, wszelako gdy tu nie chodziło tyle o wybory co o oznakę opozycji, oświadczyło się za głosowaniem. Szło tylko o kandydatów a raczej o podstawę na jakiejby oprzeć ich można, bez popadnięcia w nielegalność lub w zupełne zaparcie się swęj istoty, bo stronnictwo to jeżeli jest opozycyjne, więcej jeszcze jest roztropne i ostrożne niż opozycyjne.

Wybawiło je z kłopotu trzecie stronnictwo, republikańskie, dostarczając i kandydatów i podstawy. Jeżeli stronnictwo orleanańskie zna się na opozycji parlamentarnej, to stronnictwo republikańskie jest znów mistrzem we wszelkiej opozycyjnej agitacji. Jeżeli pierwsze jest panem w fabryce, to drugie jest panem ulicy, jest stronnictwem ruchu. Potępiło też z całej siły systemat wstrzymania się od wyborów, jako niebędący wcale systematem opozycyjnym. Opozycja według niego winna być cyfrą a nie zerem: czynem tylko dowiedzieć jej można. Kto milczy, przystaje: ten więc co wstrzymuje się od wyborów czyni to samo co gdyby głosował za rządowym kandydatem, z tą różnicą, że obowiązku swęgo nie dopełnia. Każdy przeto winien brać udział w wyborach

i głosować według sumienia. Zasada owego głosowania jest wolność. Wszak cesarz Napoleon III nadając konstytucyą z 1852 oświadczył: „że wolność powinna uwiecznić budowę.“ Kto więc z wyborców uznaje że to już nastąpiło, albo że chwila jeszcze do tego nie nadeszła, niech daje głos kandydatowi rządowemu, kto zaś sądzi że chwila obecna jest sposobna do nadania Francyi téj obiecanéj wolności, niech popiera swem wotum kandydata który się o tę wolność upominać będzie.

Programat ten dosyć śmiało postawiony, a dający się innemi słowy tak tłómaczyć, że kto zadowolniony z dzisiejszego stanu rzeczy, niech wotuje za rządem, a kto niezadowolniony niech staje w szeregach opozycyi, dogadzał stronnictwu orleańskiemu jako opozycyjnemu. Miał on podstawę legalną, bo nie mówił że kto jest w opozycyi nie jest za cesarstwem, tylko że jest za wolnością, a opierał się na słowach cesarskich. Programat ten podawał co więcej podstawę do koalicyi. Stronnictwo orleańskie obstawało zawsze za tak zwanemi zasadami z r. 1789; w imieniu tychże samych zasad występowało republikańskie stronnictwo. Było więc wspólne pole, na którym koalicya tak różnych i przeciwnych stronnictw stanąć mogła w interesie opozycyi, a opozycja na tem polu tam bezpieczniejsza że stał na niém także rząd, gdyż cesarz wyraźnie oświadczył „że zasady r. 1789 są odtąd niezachwianemi podstawami społeczności francuzkiej.“ Sama już ta koalicya, gdyby jednego jeszcze dowodu potrzeba było, posłużyłaby zań mogła, że w całym tym ruchu nie chodzi o wybory ale tylko o demonstracyą opozycyi i to chwilową. Nie godzi się bowiem odmawiać tak dalece dobrej wiary stronnictwu orleańskiemu i posądzać je, aby miało na zawsze zawieść sojusz z stronnictwem z którym dotąd walczyło i którego zasady częstokroć wielce przewrotne i zgubne najuroczyściej potępiało; aby miało jako kandydatów

popierać znanych stronników bądź rzeczypospolitej czerwonej, bądź komunizmu, gdyby sądziło że reprezentacya opozycyi dostanie się w ich ręce. Lubo nie można pochwalac polityki stronnictwa orleańskiego, tłumaczy je aż do pewnego stopnia przekonanie jakie miało i które oświadczyło, że wypadek wyborów w każdym razie będzie na korzyść rządu. Chwilowy związek miał posłużyć tylko do zwiększenia opozycyjnej, demonstracyi. Fałszywe położenie w jakim względem rewolucyi zostawało nawet w epoce swego panowania, skłaniało je nieraz do chwytania się fałszywych środków. Tak i tym razem.

Z powodu tej koalicji, i z innych przyczyn nazwa kandydatów nieurzędowych przedstawiała także nie jakie trudności. „Kandydaci opozycyjni,” zdawało się nazwą, nieco za śmiałą, w obec cesarstwa, — które się niedało uludzić porównaniem opozycyi stronnictw francuzkich z opozycyą stronnictw angielskich, mianujących się „opozycyą Jej król. Mości;” cesarstwa, — które ogłosiło stronnictwa opozycyjne wręcz i słusznie bardzo za „nieprzyjaczne.” Na nazwę „kandydatów demokratycznych” nie byłoby przystało stronnictwo orleańskie, a prócz tego rząd oparty na najobszerniejszej demokratycznej podstawie, to jest na wyborach powszechnych, i przyznający sobie tę cechę, nie byłby na to zezwolił. Demokratyczni kandydaci opozycyjni podający się do wyborów powszechnych, byłiby w samej rzeczy śmieszną polityczną anomalią. Nadto demokracja nie pociąga za sobą koniecznie wolności: arystokratyczna Anglia nierównie więcej używa wolności od demokratycznej Francji. Skoro zaś wolność miała być hasłem kandydatów opozycyjnych trzeba było znaleźć stosowne miano. Użyto wyrazu „liberalny” który wiadomo jak dalece wolność reprezentuje, ale za to jest tak elastyczny, że wszystkie odcienia polityczne pokryć potrafi, i nikogo nie razi, dopóki go

kto światłem prawdy przeniknąć nie zechce. Wtedy znika ukazując na jawie to co ukrywał.

Nikt też dokładnie odgadnąć nie zdoła celów i zamiarów, jakie mieć mogą ostatecznie owi kandydaci liberalni których po większej części z małym hardze stronnictwa orleańskiego udziałem, postawiło stronnictwo ruchu. Działając zawsze w kierunku centralizacyjnym, i uważając że Francya jest w Paryżu, zostawiła ona opozycyą całego prawie kraju własnemu jak to mówią przemysłowi, i zajęło się przedewszystkiem stolicą. Tu wyteżyło całe swe siły, aby chociaż cząstkowe odnieść nad rządem zwycięstwo, a przynajmniej wywołać jak największą i znaczącą agitacyę. Wszakże prapratując się pilnie działaniu tego stronnictwa, które jest głównym jeżeli nie jedynym motorem całego ruchu, i wyłączenie prawie ocenia go swem piętrem, zdawałoby się że ono nie uznaje owęj zmiany jaka zaszła w organizacyi Francyi od lat sześciu, i że wszystko poczynawszy od usposobienia umysłów a skończywszy na materialnych interesach, jest jeszcze w tym kraju na tój samęj stopie na jakiej było za czasów rzeczypośpolitej. Idzie ono tą samą koleją co dawniej, przemawia tym samym językiem, w tym samym kierunku, a jeżeli nie wypowiada tych samych zasad, to wyraźnie dla tego tylko że mu tego nie wolno. W liście swych kandydatów paryskich zamieściło nie tylko wszystkie odcienia opinij republikańskich i socyalistowskich, ale nadto nie znalazło jak się zdaje, czy nie chciało znaleźć nowych osób do reprezentowania ich, i przedstawiło wyborcom w r. 1867 ludzi z r. 1848, bez podania nawet jakiejkolwiek rękojmi, że ludzie ci, w przypadku gdyby byli obrani na deputowanych do Głasu prawodawczego, złożą wymaganą przysięgę na posłuszeństwo konstytucyi i wierność dla cesarza. Odmowa przysięgi przez ludzi z r. 1848, takowa protestacya kilku kandydatów liberalnych, sprowadzając

nowe na zastąpienie ich wybory, miałyby być najwyższym rezultatem osiągniętym przez obecne opozycyjne zabiegi i hasłem do nowej agitacji?...

Dziwiłby się istotnie wypadało takowej taktyce. Wnosiłoby z niej można że stronnictwo ruchu nie uznaje aby stanowisko rządu było dość korzystne i wpływ jego administracyjny na wybory powszechne dość silny, skoro chce mu jeszcze pomóc do zwycięstwa jakie prawdopodobnie otrzyma, przez nadanie temu zwycięstwu cechy, któraby je nie tylko w oczach Francji usprawiedliwiła, ale nawet w Europie oklaski zjednała. Pomagać można rządowi różnemi sposobami, nawet niechcąc i niewiedząc o tem. Ale pomaga mu stronnictwo ruchu nie wątpliwie, stawiając sztandar, który Francji nie doprowadził ani do sławy, ani do pomyślności a tém mniej do wolności; pomaga mu wzywając wyborców do obrony zasad z 1789, na które rząd bynajmniej nie uderza, które przeciwnie ogłasza; pomaga mu wywołując zastarzałe klótnie i niechęci; pomaga mu zmuszając ludzi uczciwych, rozsądnych, będących za wolnością chociaż nie przybierających miana liberalnych i demokratów, a licząc ich nie mała, zmuszając ich do zapytania samych siebie na widok tych zażytych odezw i kandydatów: Wszakże to te same głosy, ci sami ludzie co niedawno byli u władzy? czy warto przywoływać ich do niej znówu aby tak samo jak pierwój działali?... Pomaga nareszcie rządowi stronnictwo ruchu przez brak jedności, brak zgody na jedną listę kandydatów, przez anarchią we własnym obozie objawiającą się namiętnie w rekryminacjach tak co do charakteru różnych kandydatów jako i co do dawniejszego ich postępowania.

Otóż w ogólnych rysach obraz ruchu jaki wywołały wybory, odnośnie do stronnictw, które go popierały. Co się tyczy rządu, ten w obec agitacji wyborczej zajął był stanowisko jakie przysługiwało każdemu stronnictwu.

Podał otwarcie swoją listę kandydatów, a wolność kandydatury ograniczył tylko o tyle że urzędnik płatny występujący jako kandydat opozycyjny utracił swoją posadę. Nie inaczej byłoby działało każde stronnictwo. Lecz spostrzegłszy, że nie miał do czynienia z agitacją wyborczą, ale że chodziło tylko o manifestację opozycyjną, i korzystając z kierunku w jakim poszła opozycja, kierunku potępionym przez większość Francyi, zaczął w końcu silniej przemawiać i kłaść niejako warunki wyborom przynajmniej co do znaczenia jakie w oczach jego miało głosowanie. Za pośrednictwem ministra i prefektów oświadczył „że cesarz aby mógł rządzić potrzebuje izby wybieralnej, niepodległej, ale wyłanej dla jego sprawy jako też dla nowych instytucyj; że z deputowanymi którzy już złożyli dowody w tym względzie rząd będzie z łatwością odbywał swe czynności, lecz z deputowanymi innych czasów i innych zasad, nastąpiłoby zamieszanie i niepokój, następstwa zaś jednego i drugiego spadają przedewszystkiem na tych co pracują; że kandydaci opozycyjni, przeciwnicy uznani konstytucyi cesarskiej żądają głosów od wyborców, aby tylko odmowną uczynić manifestacją; że przeto kwestya wyborcza tak się stawia: głosować za kandydatem rządowym, jest to potwierdzić dawniejsze wybory powszechne i ułatwić wykonanie wielkich cesarza zamiarów; — głosować za kandydatem opozycyjnym jest puścić się na bezdroża za ludźmi nie mającymi w ogóle żadnej dla ludu sympatyj, za ludźmi, którzy będąc u władzy okazali całą swą niedołężność, a nie mogą podnieść swego stronnictwa jak tylko spowodowaniem nieszczęścia na ojczyznę. . . .“ I znów w innej odezwie: „Nie dość na tem aby wybory były powszechne i wolne, potrzeba aby były światłe. Rząd zastrzegł pierwszy warunek i dokonał skrupulatnie drugiego, nie powinien i nie może zaniedbywać trzeciego. W obec zaufania cesarskiego w ludzie,

wystąpiła do walki garstka indywiduów wyznawających niegdyś zasady republikańskie lub socjalistyczne. I czegoż chcą? jaki cel téj opozycyi? Czy wybory powszechne mają ogłosić rzeczpospolitą którą po trzykroć potępili? Któż uwierzy aby ci ludzie złożyli przysięgę w imieniu konstytucyi na przypadek gdyby ich obrane deputowanemi? Nieusłucha ich ani Paryż ani Francya. Wybory powszechne będą liczne i dowiodą raz jeszcze nieprzyjaciółom cesarstwa owéj spójni jaka wiąże cesarza z ludem....“

Takie stanowisko rządu w obec opozycyi. Niemożę być zresztą inne przez wzgląd na wybory powszechne i wolność jaką im zostawiono. Zdaje się, że agitacya wyborcza tego tylko ostatecznie dokona, iż wybory będą liczniejsze, obojętność któręj się rząd obawiał mniejsza. Przebudzenie życia politycznego na chwilę będzie całym skutkiem jaki osiągnie. Lecz jakkolwiek wybory według wszelkiego prawdopodobieństwa wypadną na korzyść rządu, pozostanie zawsze pytanie: jaki mógł mieć cel rząd francuzki wywołując ruch obecny, który się jednak w końcu, w niezupełnie podobno przewidzianym pojawił kierunku. Wywołał go zaś rząd nie przez zwołanie wyborów powszechnych w celu złożenia Ciała prawodawczego, bo tego wymagała konstytucya, ale dając wolność kandydaturom, którą ograniczyć było w jego mocy. Nie mówiąc o innych różnych sposobach jakie posiada rząd w państwie jak Cesarstwo francuzkie, dosyć wspomnieć, że ustawa wyborcza jest prostym cesarskim dekretem, dekretem więc cesarskim zmienioną, a tém więcęj tłumaczoną być może.

I na powyższe pytanie znaleźćby można odpowiedź w słowach cesarskich. Napoleon III. podczas wystawy paryżkiej wyrzekł te pamiętne wyrazy: „Opinia publiczna zawsze w końcu zwycięża“. Odnosiły się one wprawdzie wtedy do polityki zewnętrznej, do potrzeby eu-

ropejskiego pokoju, ale trudno przypnieć, aby w myśli monarchy nie miały one zastosowania i w polityce wewnętrznej. Być może bardzo, że wolność zastawiana kandydaturom, że wywołanie owego ruchu, było tylko kamieniem probierczym dla opinii publicznej we Francyi. Jaki wpływ miały na usposobienie umysłów owe sześć lat Cesarstwa? owad czego nie mogły tak dobitnie okazać same wybory powszechne, czyli ich rezultat, jak ów ruch opinii i stronnictw spowodowany wolnością opozycyjnych manifestacyj. Tym sposobem jedynie odsłoniły się stronnictwa, i nie można powiedzieć aby to wypadło całkiem na ich korzyść. Ale z drugiej strony, rząd przy owej auskultacji wewnętrznego stanu Francyi, mógł odkryć symptomat nie bardzo pocieszający: to jest, iż w przekonaniu najruchliwszego, najczyńniczego, a może najniebezpieczniejszego dla Cesarstwa stronnictwa, usposobienie umysłów we Francyi a zwłaszcza w Paryżu nie zmieniło się do tyła, że opozycja odmieliła się wywiesić sztandar z r. 1848 i wskazywać ludzi ową epoki jako najgodniejszych zaufania publicznego. Jest to fakt, który pozostał skazówką dla rządu, jakkolwiek będzie wypadek wyborów. Doświadczenie to nie przekona zapewne rządu, aby nadeszła chwila w której budowę wolnością awieńczyć wypada; a odpowiedź na pytanie: czy opozycja we Francyi przysłużyła się sprawie wolności w której działać miała, wypada przeczą.

Zatrzymać się nieco dłużej należało nad charakterystyką ruchu o którym mowa, ze względu na Francję, aby go ocenić można z innego stanowiska, to jest z stanowiska systematn państw europejskich. Francya pod rządem Cesarza Napoleona III nie tylko jest państwem w Europie, w politycznem znaczeniu tego wyrazu, ale nadto jest państwem w Europie urządzonem ze wszystkich państw najściślej według teorii idei państwa. Może Francya pod tym

względem służyć niejako innym za przykład, i jeżeli poświecić wolno, służyć też za takowy poniekąd. Próba więc „parlamentaryzmu w państwie“ jaką przeżyła, ma znaczenie nie tylko dla niej ale w ogóle dla „państwa“. W doświadczenia przeto dostarczonem przez ruch opozycyjny we Francji, można upatrzeć niektóre skazówki, ku rozwiązaniu tego wielkiego i ważnego zadania: czy państwo może w swem organizmie posiadać opozycję legalnie za pomocą wolnych wyborów reprezentowaną?... Przypominać byłoby zbyt czem, że tylko o takiej opozycji mowa być może. Wszelka inna jest albo nielegalna, albo też od woli rządu zawisała, a przeto nie jest opozycją, czyli odrębnym żywiołem.

Jakkolwiek idea państwa jest ogólną, jak wszystkie teorie, wszelako nie da się ona do każdego państwa równo zastosować, bo każde ma sobie właściwe stosunki, które w praktyce, aż do pewnego stopnia uwzględnić trzeba. Z góry też oświadczyć można, że nie tylko w takich jedynie państwach opozycja reprezentacyjna istnieć by mogła, ale nawet, że w takich tylko państwach próby w tym względzie podejmowane być mogą, w których jak we Francji, znajdują się dwa konieczne ku temu warunki: jednolitość wszystkich części składających państwo, i wybory powszechne. Pierwsza jest jedyną rękojmią wspólności podstawy, drugie jedyną rękojmią tożsamości narzędzia.

Idea państwa jeżeli przypuszcza jakąś opozycję, to tylko jedną, to jest społeczną. Aby więc opozycja być mogła w państwie, a być legalną, musi mieć koniecznie jedną z całem państwem podstawę. Brak jednolitości w składzie państwa sprowadzić musi różnicę podstaw, wywołać musi opozycje bądź narodowości, bądź inne, które wszystkie wyklucza idea państwa jako przeciwnie swój istocie, czyli państwa.

Skoro zaś jedna ma być podstawa opozycji z państwem, toż samo winno być narzędzie jakiego i pierwsza i druga używają. Wybory będąc tem narzędziem muszą być powszechne. Wszelkie inne kazałyby się domniemywać różnych klas społeczności i stronnictw. Idea państwa nie przypuszcza ani jednych ani drugich. Absorbuje ona w sobie społeczność, reprezentuje ją, przeto wybory nie mogą być złożone tylko z jednostek, a wyborcami mogą być tylko indywidua składające państwo. Państwo nie uznaje żadnych przewag naturalnych wobec siebie, 'zastępuje wszystkie, przeto narzędziem wszelkiej wolnej reprezentacji, jeżeli ją przypuszcza, może być tylko ogół wszystkich członków w państwie. Najwyższa władza i prawo będąc w ręku państwa, równość wszystkich w obliczu jego jest prostem następstwem.

Francya jak wiadomo posiada te dwa niezbędne warunki, i posiada je nawet w wysokim stopniu. Jest krajem jednolitym, ma wybory powszechne; a rząd francuski stósownie do wymagań idei państwa, stronnictwa opozycyjne nie uważał za takie ale za „garstkę ludzi“ a raczej „indywiduów“. Mogła więc śmiało Francya puścić się na próbę: czyli państwo zniesie opozycją reprezentacyjną to jest niepodległą. Ale próba przynależny wypadła bardzo dla opozycji niekorzystnie.

Chociaż bowiem opozycja z państwem była na jednej podstawie, to jest chociaż opozycja z rządem były na jednym polu co do narodowości, nie była jednak z nim na jednym co do zasad. Walka co do zasad, nawet w jednolitym państwie, nawet społeczna, bo na polu wyborów powszechnych stoczona, trąca koniecznie o formę rządu. Idea państwa będąc najwyższą formą społeczności, dyskusji nad formą rządu przypuścić nie może. To też rząd cesarski oświadczył, że „potrzebuj; wybieralnej niepodległej izby, ale z deputowanemi wyłanemi dla nowych instytucji, a wprowadzenie deputowanych ma-

jących inne zasady, wprowadziłoby tylko zamieszanie i niepokój". Opozycja więc reprezentacyjna co do zasad nie zgadza się z państwem.

Pozostawiało wprawdzie pole interesów, i znalazły się głosy które radziły opozycji we Francji obrać ten sztandar do walki wyborczej. Lecz w imieniu jakich interesów występować mogła opozycja wynikła z łona wyborów na których wyborcy sami nie prócz jednostek nie reprezentują? Państwo absorbując w sobie wszystkie interesy tak moralne jak materialne społeczności, nie może przypuścić opozycji reprezentującej interesy, bo samo państwo jest najwyższym sędzią swoich interesów. Czyliż odnośnie do tego nie były wyrzeczone te przytoczone już poprzednio słowa: „że państwo nie tylko rządzić powinno, ale oświecać i kierować?“.... W obec okoliczności żądających po wyborcach, aby głosowali na kandydatów rządowych, albowiem rząd zna najlepiej potrzeby i interesy mieszkańców, i zasługuje na wszelkie zaufanie, opozycja zdaje się uznać reprezentację przez siebie interesów w państwie za rzecz niepodobną i o nią się nie kusiła.

Trudno więc znaleźć coby rzeczywiście opozycja legalna a niepodległa w państwie reprezentować mogła. Trudność ta jeszcze się powiększa, na wspomnienie iż niepodobna sobie wystawić opozycji reprezentacyjnej tam gdzie nie ma odpowiedzialności wyraźnie określonej. Państwo ściśle biorąc jest ideą, jest istotą niewidomą mającą w naczelniku swym widomą głowę, a w rządzie widocznego swej władzy działacza, ale odpowiedzialności w politycznym znaczeniu tego wyrazu, nie ma w państwie. Ani Cesarz ani ministrowie we Francji nie są odpowiedzialni. W takim stanie rzeczy za anomalję uważać się godzi ową izbę wybieralną i niepodległą, ale w której opozycja legalna ostać się nie zdoła. Państwo może więc mieć izbę skoro ją uzna za potrze-

bnie dla siebie narzędzie, ale niepodległą, ona być nie może. Jeżeli będzie wybieralna, to w wyborach trzymających się ściśle ducha państwa; jeżeli ma reprezentować interesa, to winna nigdy nie spierać z oka interesa państwa i inne do niego stosować. Będzie zapewne w możności wielkie oddać przysługi i stać się użyteczną, ale niepodległą być nie może tylko o tyle, o ile na to państwo zezwoli.

Te są w krótkości wnioski, jakie wyciągnąćby się dało z ruchu objawionego we Francyi z powodu zwolnych wyborów powszechnych, a uwataganego ze stanowiska systematu państw europejskich.

Przed dwoma miesiącami, na tem samym miejscu, pod napisem „Państwo i *Selfgovernment*“ mowa była o wyborach angielskich. Nie bez korzyści może byłoby porównanie, jakie znaczenie mają 800,000 wyborców angielskich i 9,500,000 wyborców francuzkich; jaka różnica między reprezentacją *selfgovernmentu* i opozycją. Jej Królewskiej Mości, a reprezentacją i opozycją w Cesarstwie Francuzkiem. Porównanie to potwierdziłoby, spodziewać się wolno, uwagi powyższe nad stosunkiem między państwem i opozycją.

MAURTYJ MANN.

KRONIKA.

Kraków w czerwcu.

Patrzę przez okno na rozpieczone bruki uliczne, na wąską, wąską błękitnego nieba, na tych ludzi codzieli widzianych — i samni iewiem jaka czarowna symfonia zaprawna wonia bzów, konwalii, kwiecistych jabłoni, symfonia, w której słowiki prym wiedą, ciągle mię zalatuje i wabi na ukwiecone łąki, w orzeźwiający cień lasu, lub pachnące lany kwitnących ozimin.

Z początkiem czerwca trudno już dosiedzieć w Krakowie — i tylko ten siedzi, kto musi.

Kiedy bowiem ostatni dźwięk karnawałowego smyczka skona w salonie, kiedy wystawa Towarzystwa sztuk pięknych zabije w pakę ostatni swój obraz, Wrocławskie Saxy ostatnią sprzedadzą mantylę, kiedy nakoniec kasnodzieje wielkopostni i majowego nabożeństwa wytkną i wyprostują nam całą trudną a wzniosłą drogę zbawienia — niema już co lepszego robić w Krakowie, tylko go pożegnać. Żegnają go też i oświ rozlatując się do wiejskich zagrod i pałaców, do gwarnych wód a nawet do najgwarniejszych stołec — wszystkie ciągnie za życiem, za słońcem. — O spieszcie! spieszcie! choćby tylko na to, żeby wytehnąć sercu i myśl!

Pomimo téj ucieczki z zimowych leży, miał Kraków w początku czerwca coś, co niejednego zatrzymało na miejscu. Była to uroczystość dziwnej rzadkości — zakładano kamień węgielny na dom stawiać się mający dla Towarzystwa Naukowego! Kamień węgielny w Krakowie — to niesłychany wypadek! kto kiedy słyszał o czem podobnem w téj metropolii ruin? kto się mógł spodziewać, żeby tam budowano z nowego, gdzie poprzestawano zawsze na saméj restauracyi starych gratów? A jednak tak jest, i dla tego zapisujemy ten wypadek w kronice. Jeżeli bowiem dom dla Towarzystwa naukowego wymagał stósownych sal, stósownych składów na zbiory ksiąg i starożytności, jeżeli jeszcze do niego przylączy się Galerya Dąbskich i wystawa — na ten czas niepodobna było znaleźć tych wszystkich dogodności w jakiej ruinie, choćby pałacu Wielopolskich, który imponujący swemi murami na zewnątrz, przedstawiał najniegodniejszy rozkład wewnętrzny. Dla téj przyczyny Dom Tow. naukowego, będzie miał odrębny i właściwy charakter odpowiedni swemu przeznaczeniu.

Na uroczystości téj połączonej z nabożeństwem w kościele XX. Marków, a celebrowanej przez xiędza Biskupa Łętowskiego widzieliśmy nie tylko najwyższe władze krajowe, członków Towarzystwa, ale i liczną publiczność. Najuroczystszym jednak i najpoważniejszym epizodem była mowa xiędza Biskupa miana przy ołtarzu w kościele. Gdyby nie więcej nie utkwilo w pamięci tylko te jego słowa: „starożytnych języków nauka jest piękna, lecz swego tylko rozwija rozum narodu; jak ciało po którym krew niekrąży zamiera, tak kraj pozbawiony mowy swojej, martwym leży” — jużby uroczystość ta należała do najpiękniejszych chwil godnych zapisania w kronice Krakowa, a razem do najpomyślniejszych wróżb dla tego gmachu, którego duszą jest sędziwy prezes Towarzystwa, Franciszek Wętyk.

Kto wie, czy ten pomysł wzniesienia Domu nowego z fundamentów, nie jest zarazem symbolem odnowienia się Towarzystwa naukowego, które wylamując się ze zbyt może ciasnych form dawniejszych, poczuje się do życia i zacnie rozlewać błogie promienie światła tym językiem, który się zbliża do pojęcia ludu; „bo jeżeli kościół — jak się wyraził dostojny Biskup — czego

choiał, tego lud nauczył, o prawdach wiecznych — czemużby ciało świeckie nie miało nauczyć tego, co służy do doczesnego dobra — Trafnie i głęboko wytknięty program i cel!

Zwykły obrzęd włożenia do puszki aktu założenia, i błogosławieństwa kościelnego dopełnionego na kamieniu węgielnym — zakończył tę piękną chwilę.

Winniśmy tu jednak zrobić małe postrzeżenie, że aktowi temu towarzyszyła tylko publiczność wyższych warstw społeczeństwa — Lud, za którym tak wzniośle przemówił dostojny pasterz, może nawet niewiedział co się święci, a przynajmniej policzył to do rzędu zwykłych formalności — bo wcale niewiadał go było — a może też, i to najpewniejsza — wiedziony przecuciem zniszczenia świata przez kometa, uważał, swoim prostym rozumem, za rzecz niemającą najmniejszej logiki, aby wtenczas budować, kiedy ma nastąpić zburzenie świata.

Pokazuje się, że ciągle trzeba i za siebie i za niego budować — inaczej fatalna trwoga przed kometami różnego rodzaju, niedałaby mu wybrnąć z odwiecznej ciemnej bierności.

Ależ bo ta Kometka nie miało napędziła strachu! niewiem prawdziwego, czy udanego. Powiadają, że na wsiach gmin tylko o niej radził — a i po przejściu jej szczęśliwem, jeszcze nieprzestawał radzić, z tą tylko różnicą, że sam zaczął mieć kometyczne zachcenia, które znowu niepotrzebnym strachem napęliły tych, co mają niejaki wyobrażenie o podobnych efemerydach.

Jakaż szkoda! że ta burza uraganiczna co w wilią feralnego dnia przyjścia komety, porwała wszystkie śmiecia i kurzawy z ulic i pokręciwszy niemi w powietrzu, i wybiwszy z kilka set szyb i zerwawszy nie mało kape-luszów, aby potem lunąć rześnistem deszczem — niezachowała się na dzień 13 czerwca. — Strach byłby się przynajmniej wypłacił, a tymczasem strachano się — niewiedzieć dla czego.

Odtąd, po długiej posuszy — zapewne skutkiem komety — bo czegoż jej nieprzypisują, choć ta pajęczyna powietrzna Bogu ducha winna? — odtąd, zaczęły się dla nas, słoty i zimna, że tak powiem *watowane* i *ko-żuchowe*, a dla reszty Galicyi ogromne grady, które jak się zaczęły od Rzeszowa, tak się skończyły, gdzieś na

granicach Fokucła, pastosząc najchłodniejsze okolice. Otóż i katastrofa! ale pocieszają nas ekonomiści, twierdząc, że grady nigdy nieprowadzą drożyzny i głodu. Pośylamy tę ekonomiczną pociechę dotkniętym tą klęską—aby się pocieszyli, jeśli niemieli przezorności assekurować pól swoich.

Po tem zjawisku napowietrznem które się dało uczuć naszej planecie, coraz głębsza osiada cisza w Krakowie, przerywana tylko ruchem przelatujących podróżnych, co przenocowawszy w hotelu, zwłędziwszy lub pozdrowiwszy katedrę Wawelu, kościół maryacki, mogiłę Kościuski; pędzą dalej szukać zdrowia, zabawy, ciekawych widoków, i wszystkich sposobów wypróżnienia worka.

Można jednak powiedzieć na pochwałę podróżnych—mieć na pochwałę naszych lekarzy, że w roku tym, przeciw dawnemu zwyczajowi, najwięcej ordynują wody krajowe: Szczawnicę i Krynice, o których cały świat mówił z uwielbieniem, jak o cnotliwej ale szpetnej kobiecie, ale każdy stronił od nich, przenosząc łatwość dostania się i utrzymania, taniość i wykwiśniętość wygod w wodach czeskich, szląskich, nadreńskich. — Tymczasem jak na dziś niema już wymówki: bo tak właściciel Szczawnicy, jak c. k. Rząd właściciel Krynicy postarali się aby niejsza te kąpielne zaopatrzyć we wszystkie wygody, drogi zrobić dostępnymi, komunikację regularną i łatwą. — Słyszymy też że mnóstwo osób wybiera się do Szczawnicy i do Krynicy—im więcej, tem lepiej, bo pieniądze jaki tam zostanie, spowoduje i zachęci właścicieli do nowych nakładów i ulepszeń, ściągnie dobrych restauratorów, wszelkiego rodzaju kupców, i zamieni pobyt w tych romantycznych górach na coś tak poważnego jak każde miejsce kąpielne za granicą, wyjąwszy taki Homburg, Bad - Baden, Wiesbaden, Spaa którym nigdy nie spresta; tam bowiem panuje wszechwładna pani mająca najliczniejszych czcicieli — *ruleta*! Mnie się zdaje, że gdyby w Swoszowicach, gdzie trzeba z pistoletu strzelać aby się kogo dowołać, gdzie woda leje się z sufitu a przez rury iść niechce, gdyby w Swoszowicach zasiadła na swym zielonym tronie *Ruleta*, zaraz z całego świata zleciliby się chorzy,—i, dla sąsiednich krajów nieznane Swoszowice stałyby się bardzo przyjemnymi, *fashionables* wodami.

Jestto jedna z tajemnic dających miśce uzdrawiającą tym źródłom, zapewne na tej psychologicznej zasadzie, że rozbudzona namiętność — czasem uzdrawia.

Czemże tu skończyć tę pogadankę? chyba wyścigami. Jaki? Kraków na wyścigi? — Bynajmniej — toby się sprzeciwiało jego powadze i cizy. — Kraków jest tylko dalekim spektatorem wyścigów Lwowskich, Warszawskich, Berliskich itd. pozwala debatować u siebie o resach i treningu, wyprowadza stąd korzyści lub szkody, uważa to za spekulacyę lub próżną zabawę — ale dla tego sam pociągą chodzi lub jedzi siłkowymi szkapami, co podług mnie, najwymowniejszą jest protestacyą przeciw anglomanii *volubilizacji*, do których od razu skończyłmy, omijając wszystkie szczeble pośrednie.

Kwiat wybujałej cywilizacyi tak się nam bardzo podoba, że zawsze wolimy uskubnąć go na cudzym gruncie, niż pielęgnując powolną pracą, zrobić go czemś więcej, niż rzadkim *exemplarzem treibhausowym*.

Wiedeń w zimie.

Gdyby nie uroczystość orderu Maryi-Terezy, która utrzymała wielu detąd w mieście, możnaby śmiało powiedzieć, że cały świat wolny i zamożny już się przeniósł za mury, i żyje w bliższych lub dalszych wiejskich astroniach. I słusznie, gdyż życie w mieście w tej porze roku, jest męczarnią. Upały już dochodzą do 80°. Pył ciągły, przy gwałtownych wiatrach na jakich tu nie zbywa, nieznośny i dla zdrowia szkodliwy. Zmiany powietrza częstsze jeszcze i przykrzejsze niż w ziemie. W jednym i tym samym domu, mamy nieraz kilka wrotów ciepła i zimna. Wszakże przy częstszych jak gdzieś indziej i ta prawie do zwyczajnych należących katarowych, pierśiowych i nerwowych chorobach, stan ogólny zdrowia w czasie najgwałtowniejszych epidemij, jak cholera i tyfus, był zawsze prawie stosunkowo lepszy w Wiedniu, jak w innych stolicach i wielkich miastach. Doktorowie przypisują to z jednej strony właśnie tym gwałtownym wiatrom, z drugiej, tej wzorowej czystości i schludności,

którą się odznacza na ulicach i po wielkich zakładach publicznych stolica cesarstwa.

Okolice Wiednia mają też samą zaletę co do budowy i utrzymania domów, i liczyć się mogą pod względem naturalnych swych wdzięków, do najpiękniejszych w Europie. Rozmaitość obrazów i ich ugrupowanie pod względem wygody i przyjemności uderzają tu każdego na pierwszy rzut oka. Przy rolnictwie na dawnych, powiększej części, stojącym jeszcze podstawach, ziemia żyzna, plon obfity i bujny: przy ogrodnictwie dość zaniedbaném drzewa piękne i kwiatów zapas nie mały. Lasy w innych krajach tak w pobliżu miast rzadkie, tu zajmują jeszcze swe odwieczne rozległe przestrzenie. Nie braknie strumieni i źródeł, i woda studzienna jest w ogólności wyborna. Zresztą, całe te, tak rozmaite i powabne obrazy są oprawione po większej części, w przepysane, z gór pierwotnych złożone, ramy. Nie trzeba więc szukać daleko, żeby na lato, przyjemny i pokrzepiający znaleźć po za miastem przytułek. I dla tego wyjąwszy tych co mają posiadłości na prowincyi, lub co chcą podróżować, reszta ludności wiedeńskiej, spędza zwykle, tę porę, roku, w przyległych okolicach. Cena mieszkań wszakże znacznie się zwiększyła, i trudności wynikające z tego powodu nie jedną rodzinę zmusiły poprzestać na ogrodach w które Wiedeń, jest dotąd tak samodzielnym i na niedzielnych, lub świątecznych na wieś wycieczkach.

Cokolwiek bądź widok stolicy, w tym miesiącu był z powodu uroczystości orderu Maryi-Teresy nie zwykle ożywiony i pod wielu względami zupełnie nowy. Obowiązek lub grzeczność sprowadziły naprzód znaczną liczbę wojskowych tak z rozmaitych prowincyj jak z krajów zagranicznych: ciekawość pomnożyła tę liczbę tłumem przybyszów ze wszystkich stron świata. Uroczystość pod tym względem była świetną i okazałą. Pod względem swej urzędowej wystawy, miała nadto urok rzadki i nadzwyczajny. Wieczorem 17go przy rozpoczęciu jej muzyką zebraną z siedmiu rozmaitych pułków na placu w Burgu przed oknami NN. Państwa, trudno się było przecisnąć wśród zbitej jakby w jedną nieruchomą masę, publiczności. Okna pałacu były otwarte, tak że całe świetne towarzystwo zaproszone na herbatę u cesarstwa,

doskonale widzieć było można. Znajdowali się w tej liczbie wszyscy Arcyksiążęta i Arcyksiężniczki, dwaj Książęta Ławarscy, hr. Syrakuszy brat króla neapolitańskiego, i kawalerowie orderu Maryi-Teresy. Za każdym ukazaniem się NN. Państwa w oknach, okrzyk ogólny niósł im z tysiąca piersi, najszczerzejsze pozdrowienia. Muzyka grała przeszło dwie godziny: poczem przeciągnęła przez różne ulice, zatrzymując się przed domami w których mieszkali wysocy dygnitarze orderu, jako to arcyksiążę Jan, viceadmirał angielski Moresby-Fairfax i marszałkowie Austrii, książę Windischgrätz, hr. Nugent, i hr. Wimpfen. Pierwszy ten pochód skończył się na placu Hof przy ministeryum wojny. Drugi z rana dnia 18 odbył się przy odgłosie dział po całym mieście z odpowiedniami dla każdego z kawalerów orderu, honorami. O godzinie 9 odbyła się msza wojskowa i wielka parada na *Glacis* w przytomności N. Pana otoczonego świtą niezwyklej okazałości, gdyż znajdowali się w niej wszyscy kawalerowie krajowi i zagraniczni, krzyża Maryi-Teresy. O godzinie 3 cały ten orszak obiałował u N. Pana w sali pałacu Schönbrunn, u którego stóp w ogrodzie były urządzone stoły dla wszystkich reprezentantów, oficerów i żołnierzy, całego wojska. Wieczorem dano w operze przedstawienie *gala* złożone z 3ch żywych obrazów i sztuki Schillera *Wallensteins Lager*. Widok teatru był zachwycający. Łoże i parter błyszczały mundurami i tysiącami zdobiących je orderów. Entuzjazm przy każdym obrazie które przedstawiały: *utworzenie Orderu, Bitwę pod Aspern* i *Teratańskie wojsko austriackie*; trudny do opisania. Cesarz opuścił salę po ostatnim obrazie. Reszta pozostała do końca, aż do 10 godziny.

Prolog napisany wierszem przez p. Halm (Münch Bellinghausen) zachwycił świetnych swych słuchaczy, wzniosłością patryotycznych myśli i uczuć. Cesarz obdarzył poetę krzyżem Leopolda. Pani Rettich która go deklamowała, otrzymała bogatą bransoletkę. P. Eekert dyrektor orkiestry i autor uwertury którą się przedstawienie rozpoczęło, zaszczycony został pierścieniem z cyfrą cesarską w dyamentach.

Z całej tej świetnej publiczności, już się rozjechało wielu: inni pośpieszą za nimi w domowe strony. Pozostanie wieczna i chlubna pamiątka.

Teatra które dla zmuszonej żyć w mieście publiczności, główną są rozrywką, są prawie wszystkie każdego wieczoru, pełne. Opera włoska trzyma między nimi ciągle pierwsze miejsce. Wybór dzieł i ich wyborowość pod względem artystycznym przedstawienie, usprawiedliwiają tę pochopność publiczności. Do najlepszych w tym mieście, należą *Don-Giovanni*, *Nozze di Figaro*, *Cenerentola*, i *Trovatore*. Wykonanie dwóch pierwszych zwłaszcza, było wyborowe. Panie *Medori* *Chatow-Demew*, *Leśniewska* i *Lotti della Santa* utrzymały w nich godnie swą artystyczną sławę. Pan Bettini w operach Verdego, i pani Brambilla w *Cenerentola* zaspokoiły wszystkie oczekiwania. P. Bettini znany jest w Petersburgu, gdzie przepędził dwie zimy. Ma głos silny, przyjemny i wysokie wykształcenie. Jest to najlepszy z tenorów teraśniejszych. Wyjeżdża stąd do Wenecyi, a potem do Madrytu gdzie zawezwana jest także na sześć miesięcy pani Mederi.

Drugim niemiłej zajmującym zjawiskiem teatralnym, jest kompania dramatyczna włoska w teatrze na Wiedniu. Pan Rossi jej naczelnik, jest aktorem dramatycznym, niepospolitych zdolności. Ma zapal, natchnienie, wprawę, i naukę. Pan Gattinelli w rolach komicznych, uderza rzadkimi zdolnościami. Panna de Martini prócz piękności i dobrego tonu ma talent niepospolity i wiele uczucia. Panna Gattinelli, jest na dobrej drodze i ma świetną przed sobą przyszłość. Inni członkowie kompanii odpowiadają wymaganiom przywiązany do całości i dokładności każdego przedstawienia. Wybór sztuk był trafny. Publiczność coraz liczniejsza, obsypuje każdego wieczora ulubionych aktorów, oklaskami i kwiatami.

W Carltheater pan Davison zajmuje sam jeden uwagę i przychyłność licznych widzów, szkoda że się zniżył do ról podrzędnych.

W innych teatrach, nie godnego wspomnienia. Nowa tancerka w Josephstadt's teatrze, hiszpanka rodem, podobna się o tyle, o ile taniec narodowy podobać się może.

W teatrze letnim na przedmieściu w *Hinshausen* grali i plody słabe. Lecz przyjemność oddychania wolnym powietrzem zwabia i tam nie mało publiczności.

P. Demmayer widzi w swym małym ogródku cały świat wiedeński, który lubi Hitzing i muzykę p. Straussa.

W tych dniach odprawił on swą zwykłą szopkę, tak nazywaną *Rosen-Fest* przy sztucznośm oświeceniom.

W ogrodzie *Volks-Garten* są dwa co tydzień mnay, kalne wieszczory.

Berlin w czerwcu.

Zamierzylem w kronice bieżącego miesiacea przedsta-
wić czytelnikowi architektoniczny widok stolicy pruskiej.
Nie znalazlbym do tego stosowniejszej chwili. Jest to
pora, w której grzyby rosną, a w tym samym czasie
każdego roku nowe budowle w Berlinie jak grzyby
z ziemi wychodzą. W jednym roku się zaczynają i wy-
kończają. Wiosną stają mury i kładzie się dach, latem
dom schnie, jesienią urządza się wewnątrz, zimą, kto
ma zdrowe płuca i nie lęka się reumatyzmów, może w nim
zamieszkać z taką wygodą, jak W. Książę Meklembur-
sko-Schweryński w swoim nowym pałacu. Znajdzie
w nim kamienne schody, podwoje mahoniem wykładane,
parkietowane posadzki, tapetowane ściany, podwójne
okna z wielkimi kryształowemi szymbami, balkony na
ulicę; znajdzie oświecienie gazem, ogrzewanie gazem,
kuchnię do gotowania gazem; znajdzie wodę płynącą
na wszystkich piętrach, a na płaskim tynkowym, łupko-
wym, papowym lub filcowym dachu wieżę z wyglądem,
lub pawilon szklanny, do używania pysznego widoku—
na dachy.

Nie myślę jednak, mój miły czytelniku, paść cieka-
wych oczu twoich podobnym widokiem. Nie prowadzę
się ani na najwyższą, tutejszą wieżę kościoła ś. Piotra,
ani na trochę niższą kościoła Panny Maryi, ani na ko-
pułę zamku królewskiego. Byłby to zawsze widok na
dachy. Gdy chcesz oglądać piękny las, park, ogród,
nie wchodzisz na wierzchołek najwyższego drzewa. Tak
samo, patrząc z wysokości, nie poznasz prawdziwej fi-
zyonomii miasta. Perspektywa lotu ptasiego ma swoje
zalety i powaby, gdy chcemy rozpoznać topograficzne
położenie miejsca, przejrzed od razu całe panorama oko-
licy, pochwycić ogólny obraz miasta i wydatniejsze rysy.
Istotnego charakteru architekturalnego miasta nie poznasz

jednak z takiego obrazu. Będzie on cię wtedy tylko zajmował, gdy go zapełnisz szczegółami, którymiś się pojedynczo i z bliska przypatrył.

Nie myśl jednak, abym, leniąc się wprowadzić cię na najwyższą wieżę, miał dla tego większą ochotę oprowadzać cię, chodząc gęsiego, po ulicach berlińskich i wywać cię do gapienia się nad każdą, którą ci pokażę, osobliwością. To rzecz wcale niepotrzebna, jak się o tém zaraz przekonasz; nudna, dla mnie, dawnego mieszkańca Berlina, który od kilkunastu lat mam po kilkanaście kroć na rok niewypowiedzianą przyjemność pokazywania przejezdnym rodakom i rodaczkom osobliwości miejskich, zawsze tych samych; uciążliwa, z powodu ulicznego pyłu, nie pozwalającego otworzyć oczu,—plagi, której Mojżesz nie znał, gdy zmuszał Faraona do wypuszczenia żydów z Egiptu. Niepotrzebna zaś w tym razie dla tego, bo już w zeszłym roku, na samym początku kroniki, oprowadzałem czytelnika po ulicach berlińskich, wskazując znakomitsze budowle, chcąc go zaraz przy wstępie obeznać trochę bliżej z miejscem, z którego i o którym zabierałem się do pisania szczegółowo. Do tego się opisu odwołuję. Co prócz tego godnem jest wspomnienia, mianowicie pod historyczno-estetycznym względem, o budowniczym wzroście stolicy pruskiej, to zamykam w następujących szczegółach i uwagach.

Berlin jest miastem nowém. Pozna to na pierwszy rzut oka kto do niego przybywa. Ulice długie, proste, szerokie, przecinające się w prostym kącie; domy, z nielicznym wyjątkiem, podobne jeden do drugiego, jak cegła do cegły, z której są stawiane, stawiane widać na przódce, jakby tylko dla jednego pokolenia, dla tymczasowego zamieszkania, o jednym, o dwóch, o trzech piętrach, wedle chwilowej potrzeby, po większej części bez stylu, kształtem koszarowym, bez schodów i przystawek na ulicę, bez okazałych wjazdów, bram i drzwi, bez ozdób nad oknami, bez wspaniałych gzymsów, bez kunsztownych facyat i śmiałych szczytów, zewnątrznie pospolicie blade-żółtym kolorem pociągnione; w masie tych mniej więcej jednakiego kształtu domów widoczny brak wielkich, okazałych, wiekiem i osobliwością stylu uderzających pałaców; brak podobny starych, wspaniałych,

z wielkim mozołem i większą sztuką, budowanych przez długie lata kościołów, które z daleka zatrzymują oko przechodnia.

Wśród innych, ogromniejszych topograficznych warunków, na kolosalniejsze rozmiary, i z większymi widokami i planami w przyszłość, stawiane Nowy York i Petersburg, nie wiele się podobno co do wewnętrznego budowy swojej charakteru i wejrzenia różnią od Berlina. Wszystkie są miastami nowszych czasów. Żadne z nich „nie rosło powoli z postępami wieków“, ani ich „jakieś bóstwo wzniosło“. Wola ludzka stworzyła je i wybudowała wedle planu, który zimny rozum nakreślił. Amerykańską stolicę wolność, przemysł i handel, rosyjską samowładztwo i duch wojenno-zaborczy, pruską jedno i drugie, głównie zaś skrzętność, rządność i dorobkowość mieszkańców i panujących stworzyły i wybudowały. Stąd owa regularność zakładu, jaką lubią przemysł i wojskowość, owa prostolinijność i przestronność ulic, owa jednostajność kształtu kamienic; stąd zarazem podobieństwo ich i całych części miasta do siebie, a w skutku tego wielka, że nie powiem nudna, monotonna widoku, zwłaszcza, jeżeli miasto pobudowane jest, jak się to ma z Berlinem, na równiej jak stół płaszczyźnie, nie urozmaiconej ani wielką wodą, ani wzgórzami, ani ogrodami lub alejami w obrębie murów; gdy nadto braknie mu wielkich wolnych placów z wspaniałemi kościołami lub publicznemi gmachami, któreby przerywały jednostajność widoku; gdy wreszcie i okrażająca miasto okolica, pozbawiona ze wszech miar piękności przyrodzonej, nie przydaje mu żadnego powabu.

A jednak Berlin pięknem jest miastem. Mówi to każdy kto do niego przybywa, i ja tak mówię, chociaż styl i smak jego architektury, mianowicie co do domów, mieszkalnych starszej nieco daty, nie zadowoli estetyka. Co goszczącego w nim po raz pierwszy omdzoziemca najwięcej ujmuje, to jest właśnie owa, o której dopiero co mówiłem, rzadka gdzieindziej, zwłaszcza w starych miastach, regularność jego budowy. Oko podróżnika nie zatrzymuje się na szczegółach, lecz gubi w długich, prostych, pod sznurem wyciągniętych, zdaje się nie mających końca, liniach ulic. Dawniejsze przepisy budownicze były w tym względzie tak surowe, że nawet ha-

kanie nie było wolno przyrzepić do domu, aby się linia ulicy nie łamała. Dzisiaj od surowości tej odstąpiono, i nowo stawiane domy miewają pospolicie i balkony i występy na narożnikach i po bokach, niekiedy przez wszystkie piętra. Ale broń Boże, aby wytknięta nowa, lub przedłużona stara ulica, miała wyjść z kierunku prostej linii. Jeden z takich przypadków, zaszyły przed kilku laty, ścignął gniew monarchy, wielkiego miłośnika i znawcy budownictwa, na komisary budowniczą i na prezesa policyi, który dał konsens do popelnienia takiego barbarzyństwa. Wszystkie ważniejsze przedsiębiorstwa budownicze idą teraz zawsze do potwierdzenia królewskiego.

Istnieją także policyjne przepisy co do wysokości budujących się domów. Nie wolno budować więcej nad cztery piętra, licząc w to piętro dolne czyli parter, oprócz mieszkań sklepowych i poddaszych. Tej wysokości bywają wszystkie nowsze domy, i w nowszych częściach miasta i ulicach panuje też z tego powodu w liniach gzymsów i dachów wielka symetria, zwłaszcza, że dachy dają się teraz po większej części płaskie. Taka symetria rozmiarów każdego domu z osobna i w połączeniu z drugimi czyni, że nowe części miasta i ulice o wiele piękniej się oku przedstawiają, niż dawniejsze, z wyjątkiem jedyniej ulicy Pod lipami, która domami swemi, tak we względzie stylu i smaku architektonicznego w ogóle, jak i we względzie wewnętrznego ich rozkładu, w znacznej bardzo części, nie dorównywa ulicom nowym, ma jednak inne rzadkie zalety: nadzwyczajną szerokość, czterorzędną lipowych drzew aleję w środku, dwie drogi dla powozów, dwie dla jeźdźców, szerokie chodniki po dwóch stronach, ujście jednym końcem na wielki plac Fryderyka i domu opery, na którym się znajdują najwspanialsze gmachy a w przeciwieństwie zamek królewski, ujście drugim końcem na plac Paryski z Bramą Brandenburską, prowadzącą bezpośrednio do parku Thiergarten, — zalety, które ulicę Pod lipami z przylegającymi do niej placami, publicznymi gmachami, posągami, hotelami i sklepami, kładą słusznie w pierwszym rzędzie ozdób stolicy. Z niej biorą zwykle podróżni, tam najwięcej stawiając, pierwszy sąd swój o piękności miasta, a rzuciwszy okiem na ogromną ro-

gulaśną sieć sąsiadnich ulic, wyciągniętych jak szeregi wojska, utwierdzają się w sądzie swoim co do ogólnego obrazu, nie troszcząc się o szczegóły.

Szczegóły zaś te licznych bardzo domów w starych ulicach nader dotkliwie obrażają oko. Domy te, dawno stawiane, nie odpowiadają ani smakowi ani potrzebie wieku. Zrzucają się więc częściowo rok w rok aż do fundamentu i stawiają nowe, albo o dwa i trzy piętra, podnoszą się dawniejsze w górę. Piękność ulicy wcale na tórn nie zyskuje. Ginie wszelka proporcya, asymetria i harmonia w wyższych częściach domów. Tu ogromny dom czteropiętrowy sterczy jak wieża ponad jednopiętrowym, tam dach płaski przytyka do śpiczastego, owdzie ogromne okna, balkony, występy, płaskorzeźby, figury nowego domu przeglądają dumnie obok małych okienek i gołych ścian nędznego domostwa z pruskiego muru. Widok to bardzo niespokojny i brzydki dla estetycznego oka. To, zachowując powyższe porównanie, jakby kształtny olbrzym stał w szeregu wojska obok karla. Tęgo się w nowych częściach miasta i w nowo przeбитych ulicach nie postrzeżę. Pięćdziesiąt przynajmniej lat będzie jeszcze potrzeba, aby się wewnętrzne miasto, budujące się dziś w górę, nie mając miejsca na wzdłuż ani na szerz, w zewnętrznym kształcie domów wyrównało. Wtedy dopiero będzie piękne. Tyczy się to szczególnie tak zwanego Friedrich-Wilhelmstadt, którem nazwiskiem obejmują części leżące po obu stronach ulicy Lip.

Berlin opasany jest naokoło murem, nie dla obrony, lecz dla większej kontroli poboru podatku konsumpcyjnego. Każdy wjazd do miasta ma pewien rodzaj budowy, mający przedstawiać bramę. Są to jednak po większej części proste zwyczajne rogatki z domkami dla pobożców. Jedyna brama brandenburska, z pamiętną Wiktoryą na szczycie, naśladowanie propyleów ateńskich, zasługuje na architektoniczną uwagę.

Mur opasujący miasto, nader szeroko obwiedziony, bo zamykający wewnątrz pola, które jeszcze przed kilkoma laty były obsiewane i dotychczas w znacznej części zasadzają się ziemniakami, miał także być niejako ostatnią granicą, wśród której miasta budować się było wolno. Wzrost przemysłu nowszego czasu, mianowicie drogi za-

lazne, przemogły jednak ten przepis policyjny. Miasto wylało się całą potęgą za mur, mianowicie ku zachodowi, w kierunku biegu słońca i ognisk cywilizacyi; w którym budowała się od wieków większa część miast europejskich: Warszawa, Kraków, Poznań, Gdańsk, Szczecin, Hamburg, Wrocław, Drezno, Kolonia, Frankfurt it.d.

Pomiędzy dworcami dróg żelaznych poczdamskiej i lipskiej, w stronie południowej Thiergarten, powstała cała nowa część miasta, Cöthener-vorstadt, przepyszenie wybudowana, która coraz dalej się rozciąga, opasując z jednej strony Thiergarten, aż ku ogrodowi zoologicznemu. Z drugiej strony parku i rzeki, począwszy od dworca drogi żelaznej hamburskiej, wzrosło i wyciągnęło się aż ku Charlottenburgowi, przez ogromne gmachy publiczne, jako więzienie pensylwańskie i koszary ułańskie, oraz przez liczne zakłady fabryczne, Borsiga, Szumana i inne, przedmieście moabitskie; tak że Thiergarten, zapelniający się nadto na skrajach i końcach swych coraz większą liczbą will i mieszkań letnich, stać się może z czasem ogrodem wśród miasta leżącym.

Spekulacya budownicza zwróciła się głównie w tę stronę stolicy, i co rok powstają tam nowe projekta to do zabudowania wolnych miejsc letniemi pałacami, to do przebijania nowych ulic pomiędzy ogrodami. Gdyby od woli spekulantów zależało, wycięliby wszystkie drzewa, zniszczyli ogrody, poprzeczynaliby zyskane miejsca ulicami i wybudowałiby je dom przy domie, jak w środku miasta, gdzie nie widać żadnego drzewa, ohyba młode szczepki akacyj, zasadzane od parę lat ponad rynsztokami ulic. Ale panujący król nie pozwala na takowe barbarzyństwo, i każda nowo otwierająca się ulica musi być zabudowana osobno leżącemi domami, w kształcie willi, z przyległemi ogródkami. Tam dziś wysadza się sztuką budowniczą na wznoszenie budowli najrozmaitszego stylu i kształtu. Grecki, rzymski, włoski, mianowicie florencki styl przemaga, ale trafia się i szwajcarski i normandzki, a nawet i maurytański.

Aby tę nową część miasta ożywić, zarazem aby ułatwić żeglugę, doznającą w przeprawie przez mosty i śluzы miejskie na właściwej rzece i jej odnogach zbyt wiele przeszkód, nadto, aby spekulacyą budowniczą zwrócić na wspomnianą wyżej obszerną pustą przestrzeń leżącą

w obrębie opasującego miasto muru od strony wschodnio-południowej, zowiącą się Koepnikerkfeld; rząd kazał przez tę niezahadowaną część miasta poprowadzić splawny, obszerny, cymbrowany, w pewnych odstępach w przestronne porty rozlewający się kanał, który przebiegając w dalszym biegu zewnątrz muru miasta całą południowo-zachodnią przestrzeń Thiergartenu aż ku Charlottenburgowi, łączy górną Sprewę z dolną, dostarcza strumieniom i sadzawkom parku płynącej wody, i ma niezadługo stać się linią poboru dla konsumpcyjnego. Wtedy część niepotrzebna muru ma być zwalona, i nowe części miasta mają połączyć się bezpośrednio z starami, czego spekulacya niecierpliwie wygląda, bo to jej otworzy pole do robienia nowych projektów.

Kanał splawny, o którym mówię, sprawił niespodziewany skutek. Na całej długości jego powstały długie rzędy najpyszniejszych domów. Koepnikerkfeld zostało porzucone na ulice, których znaczna część już jest zabudowana. Domy jak najwspanialsze, myślećby można, że przeznaczone na mieszkanie dla najzamożniejszej klasy ludności, którą stósunki i zatrudnienia zmuszają do mieszkania, chociaż mniej wspaniale, w innych częściach miasta. Tam rząd zbudował, kilką lat temu, przepyszny szpital, zostający pod opieką królowej, a posługiwany przez protestanckie siostry miłosierdzia, zwany Bethania, prawdziwy gmach klasztorny, z kościołem, kurtyarzami, z mnóstwem sal i pokojów, z ogrodem, i z wszystkiemi co do najlepiej urządzonego szpitala należeć może, — wzór budynków tego rodzaju. Tam także stanął, wewnątrz jeszcze niedokonany, prześlicznej budowy nowy katolicki kościół ś. Michała. Tam w niewielkiej odległości od niego wystawiono nową bazylikę protestancką. Ta od środka życia stołecznego nieco odległa część miasta liczyć się kiedyś będzie do najokazalszych.

Nie mówię o innych częściach i przedmieściach, na ówierz, na pół mili za miastem, w kierunku wielkich gościńców, rozciągających się. Wszędzie w nowych budynkach widać i styl i smak wykwiniejszy, a przytém do klimatu i potrzeb miejscowych więcej zastosowany. Ciągłem budowaniem i przebudowywaniem wewnątrz i zewnątrz miasta, fizyonomia Berlina nie tylko się nie starzeje, ale raczej rok w rok odmładza. Z pierwszych

jéj rysów, które nie sięgają, dalej jak końca wieku XVII i początku XVIII, czyli panowania Fryderyka Wilhelma, zwanego Wielkim Kurfürstem, i dwóch pierwszych królów pruskich, Fryderyka I i Fryderyka Wilhelma I, mało się co pozostało. Najznakomitszymi dziełami budowniczymi z dawniejszych czasów są: Klosterkirche z 1290 r., Marienkirche z 1383 r. Nikolaikirche z XV wieku, Lagerhaus, dziś pracownia Raucha, dawniej mieszkanie Kurfürstów brandenburskich, część zamku królewskiego od strony rzeki, marstall czyli koniusznia przy szerokiej ulicy, szczątki starego, berlińskiego ratusza i kilka domów z wysokimi szczytami w starém mieście. Wszakże i dziś jeszcze budowle te nie są bez powagi wśród późniejszych, w większej części dorywczo, bez stylu i bez okazałości stawianych.

Historją budownictwa berlińskiego podzielić można na trzy epoki. Pierwsza odznacza się panowaniem pierwszych królów pruskich, za których żyli sławni budowniczcy: Nehring, Jean de Bodt, którzy wystawili arsenał, jedno z największych dzieł architektonicznych w Berlinie, i Schlueter, razem rzeźbiarz (patrz korespondencją o rzeźbiarstwie) i architekt-twórca zamku królewskiego. Druga epoka oznaczona jest panowaniem Fryderyka II, zwanego Wielkim, za którego żyli budowniczcy: Knobelsdorf, Jan i Fryderyk Baumann, ojciec i syn, Karol Gontard i Chrystyan Unger. Oni zbudowali dom opery, kościół katolicki, wieże kościelne na placu żandarmowym, uniwersytet, kościół katedralny, i inne gmachy, dotychczas odznaczające się stylem swym, już greckim, już włoskim, już francuskim. Trzecią epokę obejmuje panowanie Fryderyka Wilhelma III i Fryderyka Wilhelma IV obecnie rządzącego. Za nich żył sławniejszy nad wszystkich budowniczcy Schinkel. On jest twórcą znacznej części gmachów, będących dziś ozdobą Berlina. Do nich liczą się: Schauspielhaus, czyli teatr dramatyczny, muzeum, w którym jest galerja obrazów, akademja budownicza, Werdersche Kirche i inne.

Miedzy znakomitszymi żyjącymi budowniczymi berlińskimi mieszczą się Langhans, Strack, który dyrygował budową kilku pałaców książęcych, Stueler, trudniący się budową dotąd nie zupełnie skończonego nowego muzeum, najwspanialszego z nowszych gmachów, Hitzig i Tietz,

budowniczy piękniejszych domów prywatnych, i inni. Rozpoczęta za panującego króla budowa nowej katedry protestanckiej, która miała być arcydziełem sztuki budowniczej w Prusiech, i zdobić ją miały freski Corneliusa, przerwana została wypadkami 1848 r., i niesłychać bynajmniej, aby miano zamiar dalej ją prowadzić. Czas nasz nie ma pieniędzy na budowanie kościołów. Przemysł, drogi żelazne, armie stojące, twierdze, pochłaniają wszystkie dochody i zasoby. Wszakże w nowszych latach stało w Berlinie samych około 20 nowych kościołów i kaplic. Prawda, że między niemi znajdują się i takie, które dowcip gminu nazywa „Polka-kirchen.“

Na tém końcu obraz architektoniczny stolicy pruskiej, a z nim i drugi większy oddział kroniki, skreślonej wedle zmysłu wzroku. Wypadnie mi w porządku rzeczy skreślić w następnym kłacie świat zmysłu powonienia, funkcyonującego przez organ nosa. Lękam się naprzód dotykać tak delikatnego zmysłu. Proszę czytelników zaopatrzyć się wcześniej w tabakę, czytelniczki w perfumy. Przyjętego obowiązku dopełnić muszę.

Paryż w czerwcu.

Czerwiec, wonny miesiąc róż i akacyj, pod którego ciepłymi skrzydły natura — jeszcze zanim weszły w modę wystawy, bo od czasów Adama i Ewy — zwykła zastawiać na zielonych kobiercach powszechną ekspozycją kwiatów, został także wyznaczony przez paryżkie Towarzystwo rolnicze jako termin ogrodniczych popisów. Pałac przemysłu na chwilę w ogród zmieniony stał się schadzka wszystkich przybywających cudzoziemców i odjeżdżających paryżanów — oazą, z której pierwszą powezną, wysokie pojęcie o francuskiej kulturze ogrodowej, drudzy wywozą wonne wspomnienie rodzinnego miasta. Róże, azalee, rododendrony, piwonije, gwoździki itd., są obecnie niewinnym przedmiotem rozmowy na obiadach, herbatach i wizytach pożegnalnych — przedmiotem czyniącym miłą dywersją w zwyczajnej o przywarach bliźniego konwersacyi.

Spiewajmyż więc i my idealne dzieła Flory, oraz soczyste od nich Vertumna wyroby — wystawa bowiem ogrodnicza łączy *utile dulci*, karmi ducha i ciało — składa się z kwiatów, owoców i jarzyn.

Na murawie która zastąpiła podłogę w przemysłowym pałacu, znajdziesz rozrzucone w przyjemnym nieładzie, róże, kartofle, rododendrony, pomidory, azalee, kapustę, tuberozy, kalafiory itp. — co krok napotkasz tu równie niedobre jak między ludźmi, a żyjące z sobą w zgodzie pary — na przykład, konwalią z burakiem, marchew z jaszminem, cebulę z ananasem, czosnek z posiomką, a liliją candidę z szabelbonem.

Żywią tę mozaikę kontrastów, przecina czysty strumień wody, który na jednym końcu sali wytryska ze skały, a na drugim utworzywszy małe jeziorko, znika. Drewniane ściany nawy, zakrywa nieprzejrzany szpaler zieloności utworzony z cyprysów, jodeł i sosien, które człowiekowi posiadającemu trochę dobrej woli, czynią zupełnie złudzenie lasu, na którego poloninę Rusalki i Dziwożony naniosły kwiecie umalowanego cudnemi barwy, ku większej pokusie śmiertelników. Przy każdej takiej piramidzie kwiatów stanąwszy, patrzysz rychło-li z gęstwiny wyjrzy jedna z owych białych zwodnic powietrznych, lubiących tańcować kołem w srebrnym promieniu księżycy, który przebiwszy drżące z brzoźowych liści żaluzye, pada na wonne dywany z wrzosa i konwali, którymi ich sąle balowe wysłane.

Zabobonna bojaźń moja powiększyła się jeszcze skorem ujrzał niedaleko siebie cały kłęb *Belladony*, zwaney w języku czarów Mandragorą, której moc cudowna słynęła jeszcze w starożytności. Roślina ta rodem z gór Libanu, jest tém na Wschodzie, czém paproć dla naszego ludu, wielmożną czarownicą dzierzącą w swęj mocy szczęście i rozpacz człowieka. Alchemiści średnio-wieczni po całych nocach szukali tego drogiego ziele które miało rozwiązać zagadkę filozoficznego kamienia; wedle bowiem świadectwa arabów, mandragora o pewnych godzinach bliskich poranku, za dotknięciem przemieniała w złoto wszystkie metale. Nie śmiano atoli korzystać z jej szczodroty, gdyż obok tak cudownej własności, miała i tę, iż zabijała śmiałka który się doń bez dopełnienia pewnych formalności przybliżał. — Starożytni

pisarze wspominają często tę czarowną plantę. Pythagoras który studiował własności roślin w księgach Zoroastra, powiada, iż skoro noc nadeszła, Mandragora świeciła zdala jak pochodnia i przyciągała do siebie wędrowców, a za ich zbliżeniem się znikala zostawiając podróżnego po ciemku na manowcach gdzie zazwyczaj nieubłagana śmierć nań czyhała. Kto umiał zerwać Mandragorę, dla tego niebo stało otworem, ten nie spotkał już na ziemi niepodobieństwa. Ale biada zuchwałemu co zbliżył się doń bez ceremonii! Wtedy krzawny wnet go w sploty długich liści pochwyciwszy, różowemi kwiatami z ust życie wypijał, i dopóty całował ciskając w oczy oslepiających błyskawic strugi, aż zacałował na śmierć....

Nie mając od Zoroastra antidotum na takie napady, pojmujesz z jakim strachem od owego zaczarowanego kłabu odskoczyłem..... ale cóż, chcąc uniknąć Scylli wpadłem w Charybdę — oglądałem się, i widzę tuż obok siebie *Callitę* czyli Sardęńską trawę, ziele nie przyjemniejszych od Mandragory własności; jeden listek jego wrzucony do wody, zamraza całą studnię, a zjedzony, tenże sam na człowieka czyni skutek manifestujący się na zewnątrz szyderskim śmiechem trwającym przez resztę życia. Jeżeli nie wierzysz, odsyłam cię do Virgilego który w 7ej eglodze czyni także alluzye do tego szyderskiego ziółka. Od sardęńskiej trawy poszedł przymiotnik *sardonicus* używany na wyrażenie szatańskiego śmiechu.

Szyderstwa bojąc się jak ognia, przeszedłem szybko, ale z czarnoksięzkiego laboratorium Flory wyjść jeszcze nie mogłem. Uszedłszy parę kroków po zwirowej ścieżce, napotkałem znowu znajomą czarodziejkę rodem z Indyi, nazwiskiem *Archimenida*. Widok jej ucieszył mnie i ukoił. Jestto jedna z najzacniejszych obywaterek roślinnego państwa. Wysłała ją na ziemię Themis sprawiedliwa, z misją pomagania ludziom do wykrywania zbrodni. *Archimenida* polecenie boskie lepiej pełniąc od ludzi, nie zaufała rozumowi, i sprawiedliwości oddała własne serce: dosyć żeby zbrodniarz ukusił tego serca kawałek, wnet żelaznym snem zdjęty, głośno zbrodnię swoją spowiada.

Rozmyślając nad poświęceniem tej biednej rośliny co dla dobra ogółu mordercom daje z serca swego jedzenie — zbliżyłem się do krzaka *Dictamnus* co powiewając kitami czerwonych tajemną wonią przesiąkniętych kwiatów, stał samotny przy drodze. — Szlachetny ten krzew, w prostej linii potomek owego krzaka w którym Mojżesz usłyszał głos Pana, jedynych w roślinnym państwie używa przywilejów; natura wieczystym obdarzyła go szczęściem: nie dozwoliła mu być sierotą. — Jeżeli święstokradzka ręka wyrwie go z rodzinnej łąki ogrzanej słońcem promiennym, i przeniesie do lodowatych ogrodów północy, *Dictamnus* zabiera z sobą ojczyście do oddychania powietrze, ekstrakt woni pokrewnych kwiatów i traw przyjaznych z którymi na jednym wyrósł pagórk. — Jak wykwinna pani w pachnącej miazmie swego salonu, tak on wszędzie gdzie go posadzisz, pływa w swjej zapalnej atmosferze — i jeżeli tylko zawistna dłoń jaka, nie przytknie doń ognia, który to tropikowe powietrze jak minę prochu zapala — *Dictamnus* żyje wiecznie szczęśliwy, co wiosnę w nowe strojąc się bukiety.

Obok Bożego krzaka, spostrzegłem skromnie stojącą w kąciu figlarkę *Vesicaria*, plantę bez kwiatu i woni, która mszcząc się za niski stopień jaki w hierarchii roślinnej zajmuje, wynalazła sposób czynienia śmiesznym króla przyrody, człowieka. Kto zje jej listek, żeby był brzydki jak grzech śmiertelny, mieć siebie będzie za najpiękniejszego w świecie. — Jakkolwiek to roślina smaczna, zdaniem mojem, nie warto jej uprawiać, mianowicie tam gdzie są herbowne i bogate panie — czyż im mężczyźni *Vesicaryi* nie zastąpią?

Kiedym mniemał że już wyszedł z ciemnego tajemniczych roślin szpaletu na jasne pole gdzie wabiąc kolorem i pieszcząc zapachem mrugały na mnie róże — spotkałem się oko w oko z najstraszniejszym wrogiem płci naszej, srebrno-listną *Euforbiją*; przeleknięty, jak Dante przed zjawiskiem Gorgony odwróciłem głowę, bo kwiat to stokroć gorszy niż głowa Meduzy, mający moc zmieniania człowieka nie w kamień, ale w rozżarzony węgiel — posiadający sztukę ujarzmiania serc najdzikszych. Jeżeli niebaczny wypijesz wodę w której kwiat ten kąpał swój kielich tajemniczy zapisany hieroglifa-

mi — czy ta co ci ten napój sporządziła będzie piękna jak anioł, czy jak świat starą czarownicą, uczujesz się natychmiast szalenie w nią zakochany, uczujesz że dla niej gotów jesteś zapomnieć obowiązków, żyć bez honoru, bez cześci i wiary....

Niebezpiecznie było zostać tu dłużej; chcąc co prędzej uciec od Circe, przyspieszyłem kroka, ale ta, gniewna że mi nie zrobiła nic, pod stopy moje zgubną rzuciła zasadzkę: ołówek nie nadopnął na pełzające w trawie *Eringium*, którego dość nogą dotknąć ażeby oszaleć z miłości — dowodem Safona, co dla tego tylko się trąciła koturnem to złe ziele, rozszarpane w sercu płomienie aż w morzu gasić musiała. — Na szczęście i „mnie matka kąpała w mleku, i mnie nauczyła czarów siła“ wyszedłem więc cało z zasadzki — ale niechcąc kusić czarta, widząc że tu złych rzeczy doigrać się można, postanowiłem bądź co bądź wyjść z tej apteczki czarownic. Biegłem więc jak Farys pomijając palmy zielono-włose, i nie zatrzymałem się aż pod dobroczynną girlandą szerokolistnej greckiej *Arystolochii*, której chłodne dotknięcie goi rany — o czem już nie od Zoroastra lecz z własnego dowiedziałem się doświadczenia.

Tutaj stałem najdłużej błogosławiąc dobroczynność natury. Ale ktoś kiedy przestaje na tem co posiada? Drabina żądań ludzkich bez końca: nie czując bóla, chciałem jeszcze zapomnieć.... i poczałem, obok szatańskich filtrów, upatrywać wody letejskiej, nrestoty napróżno, bo to napój nieznany w ogrodach Armidy. Więc markotny jak dziecko któremu księżycą z wiadra nie dano, zamiechałem dalszej wędrówki psychologizującej po państwach floty, i zająłem się wyłącznie hortykulturą.

Największem bogactwem ogrodnictwa francuzkiego są róże i azalee. W tych dwóch gatunkach kwiatów żaden kraj mu nie dorównał. Nigdzie róże w tak misternie nie układają się fałdy, nigdzie w tak krasne nie stroi sukienki ani tak wonnych nie używa pachnidła jak na syznej ziemi Franków. Sławne zarosła różanne Smyrny i Sofii, złożone tylko z jednego gatunku który w końcu nazywa się jednostajnością, muszą ustąpić pierwszeństwa rabatom paryzkich ogrodów; tam wszystkie róże podobne sobie jak dwie krople rosy, nie pełne i blade — tu z każdego krzaku inny choć pokrewny kwiat wy-

rasta—a czasem z jednego paia kilka odmiennych centifolii wytryska; któż nie przyzna że od najpiękniejszej róży piękniejszy róż bukiet?

Azalea wszędzie szczodra, nigdzie gęstszym nie pokrywa się kwiatem jak nad brzegami Sekwany. Ogrodnicy paryscy korzystając z dziwnej uległości téj rośliny, na wzór szpalerów wersalskich, przeróżne nadają jej kształty: z krzaczków tworzą stogi, obeliski, kolumny, piramidy, tryumfalne łuki i parasole chińskie — a wszystko tak zręcznie, iż nie tylko krzewy nie wydają się wymuszone i nie przypominają wystrzyżonych rekrutów, ale są powabniejsze od tych które ubiera natura.

Jako dowód ile rzeczywiście wdzięku mieć muszą te rośliny powiem ci, iż przed jednym z takich parasoli uwitych z blade-różowej pełnej azalei, dziewczynka jakas modro-oka, jakby uderzona przypomnieniem raju, uklęknęła składając ręce do modlitwy. Jak niegdyś ptaki malowaniem winogronom Zeuxisa, tak tutaj dziecko złożyło hołd połączonej, ze sztuką naturze. Nie jest-że to najwymowniejszy dowód wartości dzieła?...

Najpiękniejsza kolekcya róż znajdowała się w długich żłóbkach mechem wysłanych. Na tém miękkim posłaniu pokładzono rzędami róże urwane, do których szypułki przyczepiono nazwisko i rodowody. Z tego zbioru gdzie wybór nader był trudny, najpyszniejszym wydał mi się, karmazynowy w pasowych obalegach *General Jacqueminot*. Cała gamma szkarłatu z której ta róża się składa, tak promiennym przyobleka ją blaskiem, iż patrzeć nań potrzeba jak na rubinowego koh-i-noora, oczy ręką przysłoniwszy—inaczej wzrok by wyjadła.— Po téj, zajął mnie najwięcej ale już jako osobliwość tylko, *Król Bawarski*. Pozwalając sobie licencyi poetyki, nazwałbym go czarnym — mówiąc atoli potocznie, między nami, wyznam, iż jest tylko ciemno-karmazynowy — co nie przeszkadza, że na palecie Flory jest ze wszystkich najciemniejszym kwiatem.— *Gloire de Dijon* czuło-paliowa, ma także prawo zasiąść w pierwszym rzędzie — ogromem, wonią i dystynkcyą przewyższa wszystkie centifolije w tem dostojnem zgromadzeniu, co jest rzeczą nie małą; bo np. *la Reine Mathilde* blade-różowa, ma ćwierć łokcia średnicy.

Nie skończyłbym chęć wymieniać wszystkie te różę kwitnące na mohowem posłaniu — dodam więc tylko że najmniej piękna mogłaby być królową naszych północnych ogrodów.

Kłab roślin tropikowych zajmował najwięcej znawców i zdumiewał profanów — składał się bowiem z samych kaprysów natury, która w tych strefach widocznie upojona żarem słonecznym, pozwala sobie szalonych wybryków, chce wyskoczyć po za zakresłone sobie granice i kształtować się na wzór jestestw organicznych. Człarodziejka, naśladownictwo posunęła tak wysoko, że nawet osłowiaka nieraz oszuka. I tak, *Saccolabium Guttatum* wydaje ci się kolekcją najkraśniejszych motylików trzymających się nożkami długiego kłosa — *Cypripedium Barbatum* naśladuje formą i kolorem słowika — *Cattleya Amethystea* pełnego kónika; tak zwaną *panienkę* z gazowemi skrzydłty — bez listna, delikatna jak pasmo nici a wielkim obsypana kwiatem *Phalenopsis Grandiflorum* wydaje się być fruwającym stadem białych gołębi.

Ale dosyć lacyń i dosyć opisów nieprzystępnych pióra piękności. Ażebyś mnie mógł zrozumieć, musiałbym wezwać pędzla na pomoc, a i wtedy jeszcze, chęć być jasnym, trzebaby ukraść Florze paletę. Pomijając więc kwiaty dla tego że ich malować nie umiem, a owoce i jarzyny dla tego że ich nie kosztowałem, a choćbym i kosztował to się o gustach nie dyskutuję, dodam tylko reasumując wrażenia, iż na wystawie kwiatów też same co w literaturze i sztuce przebijają dążności. Jak tam, tak i tu spostrzegasz dwa wyraźne kierunki które cię zarówno na scenie i na wystawie sztuk pięknych rażą: abieganie się za jaskrawością kolorów kosztem ducha, czyli kosztem mniej krzyczących a więcej wartych kwiatków co umieją składać ofiarę — zapach bowiem jest ofiarą kwiatu — powtóre, zupełny brak fantazyi, czy poezyi, jeżeli zechcesz — brak aspiracyi ku dotąd nie wcielonym ideałom co to jak mrówki kłóją i niepokoją myślicieli.

Ogrodnicy widocznie zasnęli twardym snem tradycyi i już nie szukają niebieskiej georginy! Nie dawno jeszcze widzieli wszystko przez niebieskie okulary: umalowanie kwiatu na niebiesko, nadanie mu koloru w który najwskapsza natura, było ideałem ogrodnika tak jak ideałem

pedagoga wpojenie rzadkich przymiotów w człowieka; do dopięcia tego celu dążyli uznojeni przez niepodobieństwa i utopie, pomagając sobie chemią, fizyką, pracując niustannie nad wynalezieniem nowych środków kultury. Jak poeci idealnej kochanki, publicyści idealnego rządu, ogrodnicy szukali idealnego kwiatu, mistycznej róży niebieskiej, niebieskiej kamelii lub niebieskiego maku; sztuka ścigała się wtedy o twórczość z naturą — zadaniem jej było wszczepienie niebieskiego koloru w ziemskie kwiaty. — Dzisiaj wszystkie te szczytne dążności ustały. Orodnicy stali się realistami; utracili odwagę do walki, wygodnie przystali na *status quo*; nie rywalizują już z naturą, ani konspirują przeciw niej — już nie marzą wybrednie o niebieskich makach, geraniach czarnych i zielonych gwoździkach — lubią róże jakie są: ładne i wiotkie... i na takich zasnęli...

Niestety! na wystawie ogrodniczej przekonałem się, że chociaż wynaleźliśmy maszynę parową, i telegrafy elektryczne, chociaż jeszcze wynajdziemy zapewne kierunek balonów, maszynę do pisania ksiątek, a może i maszynę do myślenia — nie naszemu pokoleniu dane wynaleść różę niebieską!

Londyn w czerwcu.

Anglia pod względem na wyższą uprawę ziemi, często porównywaną bywa do ogrodu, porównanie to zgadza się z rzeczywistością. Nigdy jednakże postać Anglii nie wydaje się piękniej jak w czerwcu. Niema tu tak rozległych jak u nas łąk, niema właściwie pola; lecz spojrzawszy z wysokości na okolicę, widzisz ją rozciętą przed oczyma jako szachownicę, poprzecinaną jak daleko wózek zasięga zieleniąjącymi rzędami żywych płotów. Różnica w tem tylko, że na tej szachownicy naokoło niema podziałów powierzchni na kwadraty ani na jakiegokolwiek regularne w prostych liniach rozmiary, które przestrzegane są od miernictwa innych krajów w rozmiarowaniu gruntów. Jednakowoż i regularność takowa, jako wbrew przeciwna zasadom estetyki, ujmowałaby wiele piękności widokom; Anglii więc jako

mający więcej zamiłowania w sielskości i bardziej wydoskonalony smak, odrzucają z niej wszelką jednostajność i nudzącą monotonią. Ustrzegli się monotonii w swych parkach nie strzygąc ich drzew w szpalery, nie chcąc jej też mieć na polach. Rozmaitość, jako bliższa i zgodniejsza z przyrodą jest ich zasadą. Wydobywając swe grunty ze stanu natury i dzikości nadali im postać obszernego ogrodu, nieczyniąc przyrodzie gwałtu, tylko ją upiększając. Nie też niemoże być piękniejsze nad taki krajobraz. Podziały, na które jest poprzecinany, wyglądają zpośród przegradzających je żywych płotów i drzew jak półka a nie pola, i one podobniejsze do grzęd lub kwater ogrodowych, a nie do niw ani łąków. Półka te są rozmaitej wielkości i kształtu, wynoszące zwykle od jednego do trzech morgów polskiej miary, rzadko więcej. Ani drogi nie idą przez nie prosto jakby wystrzelone; lecz podług natury gruntu dozwalają sobie zakrętów, załamań; a z obu stron znowu uprzyjemniają je rzędy żywego płotu, i miejscami wyższe drzewa, więzy, klony, dęby, akacje. Głogów co niemiara, dorastających w wysokie rozłożyste drzewa, a pod koniec maja i białego miesiąca okryte były kwieciami, jak grubym śniegiem, napelniającem wonią powietrze i gościńce. Płotów z żerdzi mało ujrysz, tu i owdzie tylko widzi podróżny wrota przypominające mu wrota wiosek polskich, a prowadzące do owych podgradzanych płotami żywymi zagród (enclosures). Tu na jednych ujrzy pszenicę wyluszczałą się w kłosy; na drugich zieleniący się jęczmień lub owies; na innych zasadzone są różnego rodzaju warzywa: ziemniaki, kapusta, turnips, rubarbar. Na innych jeszcze pasą się kłaczki ze źrebiętami, śliczne mleczne krowy, trzody tłustych jak pączki owiec z jagniętami a każde w oddzielnych zagrodach, z bujną trawą, któreby nie jeden z gospodarzy waszych na siano pozazdrościł. Lecz to właśnie rasy bydła naprawia, bo mu paszy nieskapią. Dnie i noce bydło tam zostaje, nie pędzą go do obór i chlewów. Wolno trzody na pastwisku chodzą; nikt ich nie dogląda. Pastuchów niema i niepotrzeba. Pasterskie wieki, i pastuszków przegrywających na fujarkach przy trzodach, minęły; nieprzemięła przecie sielskość. Trwa

ona wciąż, a widok jej t^om wdzięczniejszy i mi^olszy, ^{to} objawiający się pod udoskonaloną formą.

Powiedziawszy te kilka słów o przyrodzie, jak się ona tu w czerwcu objawia, niech w dalszym ciągu zwrócę waszą uwagę na sfery wyższych udoskona^oleń i ich postępu. Powyższe zarysy nie są bez związku z niemi. Miel^ośmy wyścigi w Epsom i w Ascot. Ostatnie raczyła królowa zaszczyścić swą obecnością. Dzień drugi tych wyścigów był pogodny, więc było mnóstwo niezliczonego ludu, jak zawsze gdzie królowa bywa, był tam cały jej dwór, ministrowie a z nimi Lord Palmerston konno, i prawie całe ciało dyplomatyczne. Po skończonych wyścigach tego dnia, N. Pani trzymając się zwyczajn^o zaprowadzonego przez królów jej poprzedników, dawała wielką ucztę w zamku Windsorskim na którą 80 znakomitszych osób było zaproszonych. W ich liczbie znajdował się Książę Fryderyk Pruski. Przybył też niedawno Arcyksiążę Maksymilian. Przy końcu tego miesiąca królowa z dostojną swą rodziną i dworem udaje się do Manchester na wielką wystawę sztuk pięknych, i ci książęta mają jej towarzyszyć. Towarzyszyli jej także dnia 17 b. m. do kryształowego pałacu na sławną muzykalną fetę, która na cześć Haendla była daną. Wykonywane było wtedy wielkie tego kompozytora *Oratorium* „Judas Machabeusz“. Dwoma dniami pierw^oej wykonane było *Oratorium*: „Mesyas“, będące otwarciem tej uroczystej fety muzykalnej. Mnóstwo osób wielkiego świata, jak łatwo domyślić się można, zgromadziło się na słuchanie tego arcydzieła kompozycji Haendla; a w liczbie tej, przepelniającej cały gmach Pałacu, znajdował się... Kto? Baron Rotszyld. Rotszyld — i na Mesyaszu! Na tej wielkiej muzykalnej epopei, jak ją zowią, Nowego Testamentu! Prawdziwie nie jednemu, widząc go tam, musiało przyjść na myśl, że on jeśli się nienawrócił to już jest na drodze do nawrócenia. I znowu jaki osobliwy i dziwny zbieg okoliczności. Tegoż samego wieczora w parlamencie, ów *bill* o zmianę przysięgi tak aby ją mogli Izraelici składać, i być przypuszczonymi do zasiadania w parlamencie, pomimo opozycji stawionej od niektórych członków, przeszedł ostatecznie wielką większością przez Izbę niższą. Los jego teraz zawisł od Izby wyższej. Agituje ciągle przeciw

niemu książę Norfolk wraz z stronnikami swojemi. Lord Palmerston wiele dokaze — bo to jego wniosek, jeśli go i przez Izbę Lordów przeprowadzi.

Lecz zboczyłem od fety. W poniedziałek 15 czerwca wykonany był „Mesjasz“; w następną środę: „Judaasz Machabeusz“; a w piątek: „Izrael w Egipcie“. Do wykonania ich zjechało się niemniej jak 2,500 najslawniejszych artystów, śpiewaków, śpiewaczek, i grających na różnych instrumentach. Nic niezaniebano coby się przyczynić mogło do wykonania na najobszerniejszą skalę owych Oratoryów, i sprawienia najsilniejszego wrażenia na słuchaczach.

Organy na ten cel umyślnie nowe były zrobione i nawet bęben osobny, mający od 6 do 7 stóp średnicy, który za lekkim dotknięciem wydaje głęboki ton najgrubszej dudy pedalowej w organach, a za uderzeniem mocnym, podobny do wystrzału działowego. Wyobrażcie więc sobie gradacją głosu od słowiczego *solo* jak Klary Nowelli — od głębokiego *soprano* jak panny Dolby wraz z kilku głosami innych — od nich do głosu z chorów z dwutysięcy osób — a przytem brzmienie instrumentacji rzniętej i detej różnego rodzaju i siły — przy uroczystych diapazach organów, i takim huku bębna o jakim wspominałem — a pojmiecie jaką była tego stopniowania muzyki objętość, i jakie musiała sprawić wrażenie. Zwracam tu uwagę jedynie na część dynamiczną tej muzyki, bo opis estetycznej jej strony niepodobny, taką po raz pierwszy słyszano; można było ją czuć, zachwycić się, a nie w słowach wyrazić. Ów „setny Psalm“, który tak silne zrobił wrażenie przy inauguracji krzyształowego Pałacu r. 1854, był tu z nierównie większym jeszcze efektem oddany. W jednym z jego wierszy połączyło się razem 2000 głosów ludzkich. Na samych próbach poprzedniego tygodnia bywało po 6000 osób. Dochód z tych prób doszedł do 4,000 fte. wszystkie wydatki już nim zostały pokryte. Dochody z samej fety były czystym zyskiem.

Przedsięwzięcie więc to artystyczne, na tak olbrzymią skalę, jakiej nie było nigdy przykładu, przedziwnie się udało, i dodatkowym będzie funduszem na wzbogacenie Pałacu.

Powiedziawszy tyle o tej wielkiej uroczystości muzycznej, nie od rzeczy będzie, kiedy dołączę tu kilka słów o życiu tego, ku którego caci ona była sporządzona. Wyszyły o nim w tych dniach dwa dzieła biograficzne: jedno napisane przez p. Schölcher, w przekładzie z francuzkiego, a drugie pani Bray po angielsku. Pierwsze dzieło jest wyborne: osnuł je autor na historycznych starannie zebranych dokumentach i pisał *con amore*. Według niego, Jerzy Fryderyk Haendel urodził się w Halli dnia 23 lutego r. 1685, a nie dnia 24 lutego r. 1684, jak przez omyłkę jest wyrtyto na jego pomniku w kościele opactwa westminsterskiego. Od lat dzieciennych objawiał się w nim nadzwyczajny pociąg i talent do muzyki, co niepodobało się podstarzałemu jego ojcu Drowi Haendel, który miał 63 lat wieku jak się mu syn urodził. Zamiast więc rozwijać w synie wrodzoną skłonność, ojciec starał się wszelkimi sposobami ją przytłumić, tak dalece, że nie pozwolił mieć w domu żadnego muzycznego instrumentu, — mawiając, że niechciał by syn jego brzdąkaniem zabawiał próżniacki świat. Wstręt ten ojca do muzyki obeszła syn użyciem fortelu; utrzymywał bowiem skrycie klawikord z przytłumionym cichym tonem, na którego klawiszach rozpoznawał harmonią tonów. Na szczęście znalazł on opiekuna w księciu Sasko-Weisenfeldzkim, który przypadkiem poznawszy niepospolity talent i usposobienie małego chłopczyzny do muzyki, wymawiał ojcu to jego dla syna okrucieństwo i tyrania; otrzymał w końcu od niego, żeby mu niebronił brać lekeye od pewnego Sackau, organisty przy jednym z kościołów w Halli. Jerzy Haendel nie miał wówczas więcej jak 9 lat. Organista przyuczał go do kompozycyi kantat, do pisania co tydzień jednej, co młody Jerzy czynił przez trzy lata, i wielce się w tym rodzaju kompozycyi wydoskonał. Nakoniec uczciwy organista wyznał, ze szczerością czyniącą mu zaszczyt, iż niewiedział już czegoby go więcej miał nauczyć, ile że uczeń przewyższył go samego; radził przeto by młodego Haendla wysłano do Berlina, aby się u lepszych mistrzów dalej doskonalił. Ojciec usłuchał rady i Haendel w dwunastym roku wysłany był do Berlina. Tu zastał Bonocini i Attilio, kompozytorów włoskich. Ostatni zapoznawszy się z nim będąc człowiekiem szlache-

tnego charakteru, uznał go za cudo nieporównanego talentu, gdy przeciwnie pierwszy przez zazdrość wszelkich mu zalet odmawiał. Roku 1697 ojciec mu odumarł, zostawiając go w niedostatku i matkę. Osierocony i rzucony w świat bez sposobu do życia, udał się do Hamburga, gdzie zaangażował się do opery. Tu ułożył „Almire, królową Kastylii“, którą tam przedstawił; ona była pierwszym jego dramatycznym dziełem, i wiele mu sławy przyniosła, tak dalece że książę ówczesny Toskanii powoływał go do Florencyi; Haendel jednak wolał zostać przy teatrze, aniżeli być policzonym do rzędu kucharzy i lokajów, jako zwyczajem wtenczas było muzykantów uważać. Dopiero r. 1706 miał Haendel przyjemność zwiedzić Włochy.

Podczas pobytu swego we Florencyi skomponował on sławną swą operę „Rodrigo“, za którą od W. księcia otrzymał w darze kosztowny serwis i sto cekinów. Zwiedził potem Wiedeń, i Wenecyę, gdzie jego „Agrypina“ przyjęta była z zapalem w tamiecznym teatrze. Z Wenecyi udał się do Rzymu, gdzie jego geniusz muzyczny znalazł uznanie od kardynałów, książąt, i wyższego duchowieństwa: zawdzięczając im tę uprzejmość, Haendel acz był augsburskiego wyznania, ułożył ów wspaniały „Magnificat“ który został później wcielony do dojrzalszego jego utworu: „Izrael w Egipcie“. Odwiedził on był jeszcze raz Niemcy, Halle i Hanower; a dopiero od roku 1710 osiadł w Londynie, miejscu największego powodzenia jego i wiekopomnej sławy. W Londynie zastał on wtedy wzmagający się gust do muzyki włoskiej, która wbrew ostrym przycinkom w pismach Addisona i Steela nieprzestala się ustalać i dotąd stanowi największy powab teraźniejszej opery w stolicy angielskiej. Tu Haendel miał wiele do zwalczenia. Pierwszym muzycznym jego utworem, przez który najwięcej dał się poznać; była muzyka do „Rinaldo“ z Tassa, opery przedstawionej na Haymarket teatrze; sama sprzedaż jej przyniosła wtedy drukarzowi 1500 fśt. Nie mając z ogłoszenia tej muzyki żadnego zysku, jako często autorem się zdarza, Haendel w gniewie napisał następujący uczinkowy list do wydawcy: „Panie! ponieważ ze słusności tak wypada, abyśmy oba stali na równi, więc napisz nową operę, a mnie daj ją do przedawania“.

Następnie skomponował Haendel, na uroczystość zawarcia pokoju w Utrechcie „Te Deum“ i „Jubilate“. Znalazł potem protektora w Lordzie Barlington, w którego domu przez cały rok bawił i miał sposobność widywania się tam z poetami: Pope i Gay; — podobnież w wielkiem był zachowaniu u księcia Chandosa, dla którego prywatnej kaplicy skomponował dwa „Te Deum“, i wzniosłych 12 hymnów, znanych jako „Chandos Anthems“. Jego „Mękę“ (*Passion*) „Ester“ dwa wielkie oratoria, do tej samej epoki odnieść należy. Na wzmiankę i to zasługuje, że Haendel był nadwornym kapelmistrzem Jerzego I jak z Elektora hanowerskiego został królem angielskim; był później członkiem akademii muzyki przez tego króla ustanowionej, a r. 1720 objął dyrektorstwo Teatru Włoskiego. Dyrektorstwo to naraziło go na wielkie kabały i przykrości od aktorów teatru francuzkiego, który wówczas protegowany był przez znaczną część arystokracji angielskiej. Ucierpiał przeto niezmiernie na zdrowiu; dotknięty paralizem zmuszony był roku 1737 szukać wytehnienia i ulgi w kąpielach w Akwizgranie. Za powrotem jako spóldyrektor Haymarket teatru napisał operę „Pharamond“; po niej wkrótce drugą „Xerxes“; — obie jednak niepowiodły mu się na przedstawieniu. Roku 1738 napisał oratorium „Saul“: z niego dotąd przy pogrzebach wojskowych grają sławny żałobny marsz, zwany *Deaud March*, nieporównanej piękności i kiedy dobrze wykonany przez muzykę wojskową, sprawia głębokie wrażenie. Najslawniejszym jednak z utworów jego jest: „Mesjasz“. Ułożył był Haendel to oratorium z szlachetnej pobudki, bo na rzecz dłużników w celu uwolnienia ich z więzień; a później ekzekwowane było także kilka razy za jego życia, na rzecz Szpitalu podrzutków w Londynie. Największe ono wszędzie miało powodzenie; a Haendel przez porównanie nazywany był Michałem Angelo muzyki. Gdziekolwiek Mesjasz egzekwowany, brakło zawsze miejsca dla tłumu słuchaczy. Podczas jednej z takowych okoliczności, w celu zyskania miejsca dla większej liczby słuchaczy damy tamtoczesne upraszały było w porządku nym wszędzie afiszach, aby obod na jeden ten raz raczyły nieprzychodzić w rogówkach, i niezmnijając datków dobroczynnych, odejmując szerokością rogówek

miejsca dla większej liczby osób. Na jeden tylko wieczór o tę grzeczność je proszono, bo jakkolwiek rogówki są ozdobne, gmach był za mały i najmniej sto osób nie mogłoby znaleźć umieszczenia. I dziwna rzecz do wierzenia, że damy jak mówią, usłuchały tej rady, — przyszły bez rogówek, które od tylu lat zarzucone były jako barbarzyńska ozdoba, a odrodziły się na nowo za naszych czasów w niemniej poczwarnych krynolinach. Folgując krótkości — bo i pora abym sam nienadużył miejscą w waszej *Kronice* — dodaję jeszcze to, że Haendel na kilka lat przed śmiercią ociemniał. Umarł r. 1759, w porze kiedy dosięgł największego wzięcia i sławy w swoim zawodzie. Obchód jego pamiątki bieżącego roku, tak nadzwyczajny i świetny, jest prawdziwym holdem dla jego geniuszu i zasługi. Ponieważ zaś setna rocznica przypada dopiero roku 1859, tegoroczny obchód ma być tylko próbą i przygotowaniem do świetniejszego jeszcze obchodu, który Towarzystwo filharmoniczne podejmuje się na cześć jego za dwa lata odbyć.

Jużem pokrótce wam doniósł o śmierci Duglása Jerrolda. Literatura angielska straciła w nim jednego z najpopularniejszych pisarzy i wielkiego humorystę. Urodził się roku 1802 w Sheerness gdzie ojciec jego był dyrektorem teatru; a że to miasto jest jedno z portowych marynarki angielskiej, młody D. Jerrold zaciągnął się wbrew życzeniu rodziców do służby morskiej, i był przyjęty na mizczmana czyli kadeta. Dzielił on w tém błąd właściwy dzieciom angielskim z których każde przepada za żeglarką. Niedługo wszakże bo w rok jeden sprzykrzyło się mu twarde jednostajne życie na okręcie, i porzucił tę służbę. Zapytany od ojca: czemu chce być: odpowiedział, że chce zostać drukarzem. Życzeniu jego tak skromnemu nie trudno było zadość uczynić. Ojciec znalazł dla niego w Londynie drukarnię gdzie przyjęto go na zecera. Tu o ile mu czasu pozostawało od mechanicznej mozolnej roboty przy kaszcie, poświęcał wieczorami na czytanie najcenniejszych autorów angielskich, a szczególnie Szekspira. Był z nim razem w nauce w drukarni inny młodzieniec, nazwiskiem Blanchard, równego z nim wieku i jednakowych skłonności; z nim tedy spędzał wolny czas na zgłębianiu i rozbieraniu żaleń wielkich pisarzy, przejmując się ich duchem. Odtąd

zawiązała się między obydwoma niezmienna prątna trwająca później przez wszystkie koleje ich życia. Obydwa służyli jako pisarze. Pierwsza próba piśmiennictwa Jerrolda odnosi się do następnej okoliczności. Zjawiała się była wówczas po pierwszy raz na teatrach londyńskich opera „Freyschütz“ i wiele o niej było mowy. Jerrold rozciekawiony poszedł wraz z towarzyszem i przyjaciółm swoim na teatr by widzieć jej reprezentacyę. Osnowa całej tej opery łącznie z mistyczną swą muzyką takie wrażenie zrobiły na umyśle Jerrolda, że wróciwszy do mieszkania swego, zamiast pójść do spoczynku by rano wstać do roboty, siadł do pióra i napisał jej rozbiór. Już był brzask dnia gdy skończył; pospieszył więc co rychłej wrzucić swe pismo do puszeki wydawcy dziennika, do którego on właśnie był używany jako zecer. Z porankiem praca zwyczajna nad dziennikiem się rozpoczęła; lecz jakie było jego zadziwienie i oraz radość, gdy mu przyniesiono od wydawcy własny jego bezimienny rękopism do składania, do następnego numeru dziennika. Artykuł jego z wielkiem zajęciem był czytany, tak się bowiem odznaczał oryginalnością, myśli jak świeżością stylu. Jerrold wszakże zachowywał swe incognito, tak dalece że aż kiedy wydawca wyrażnie ogłosił zapytanie do swych korespondentów: koby z nich był pisarzem krytyki? dopiero wtedy Jerrold stawiał się przed nim przyznając się do jego autorstwa. Od tego czasu używany był do wcale innych i właściwszych zatrudnień, niż układanie czcionek. Nabywszy stopniowo większą wprawę i śmiałość w pisanii, dał się nie długo potem poznać jako autor dramatyczny. Pierwszym atworem jego w tym trudnym zawodzie był dramat „Czarnooka Zuzanna“ (*Black-eyed Susan*), którego treść z życia i obyczajów żeglarzy była wzięta; i do dziś dnia uchodzi on za najpopularniejszy ze sztuk tego rodzaju. Pisał go niemając jak 21 lat, i tak trafnie umiał w nim skreślić charakter i zwyczaje majtków, że nie żał iż rok spędził na mizantropii w służbie morskiej jakkolwiek nie miał do niej powołania. Dramat ten miał 300 prawie bez przerwy reprezentacyj; autor wszakże nie otrzymał jak 70 fat. za rękopism. Drugim niemniej popularnym jego dramatem była: „Opłata Czyszu“ (*Rent*

Day) rozrzewniająca do łez widzów. Pomiędzy ulotniejszymi jego pismami, a jest ich niezliczone mnóstwo, są następne: „Głowy Ludu“ (*Heads of the People*) „Prawnik przyjmujący zastaw“ (*Pawnbroker*). „Ludzie z charakterem“ (*Men of character*). „Dzieje Pióra, „Bańki dzienne“ (*Bubbles of the Day*) „Kocie łapki“ (*Catspaw*), „Serce ze Złota“ (*Heart of Gold*), i wiele innych które po części drukowane były w *Blackwoods Magazine*, a po większej części we własnych jego czasopismach, których kilka był sam zawiązał, i pismami swemi istnienie im zabezpieczył. Tyczyły się one prawie wyłącznie socyalnych kwestyj, które umiał z rzadkim dowcipem i z głęboką znajomością przywar i wad społeczeństwa obrabiać. Najzabawniejszymi z takich humorystycznych powieści, a mogącymi rozweselić największego hipochondryka, były tak zwane: „Candle Lectures“, czyli zafrankowe lekcye dany mędomi pod pantoflem będącemu. Czasopisma, które na zawiązanie swe były winny, są następujące: *Illuminated Magazine*; w nim ogłoszony był „Clovermook“ uchodzący za najlepszą jego powieść; *Shilling Magazine* przez który dał początek do wydawania tanich a teraz tak rozmnożonych pism peryodycznych. W tym czasopiśmie znajduje się jego przez kilka numerów ciągnąca się powieść: „St Giles's and St James's“ obraz dwóch dzielnic londyńskich, jednej najubożniejszej, drugiej najokazalszej i modnej — kontrast ubóstwa w obec bogactwa. *Tygodnik Loyda* (*Lloyd's Weekly Newspaper*), którego do ostatnich chwil życia był głównym wydawcą. Leez gdzie najwydatniej dowcipem swym słynął, to w *Punchu*, do którego zawiązania pierwszą podał myśl, i ciągle go z Henrykiem Mayhem zięciem swym zasiłk. On pisał do niego roczny kalendarz, pełen humorystycznego dowcipu w jakim czytelnicy angielscy mają apodobań. On też obmyślił dla tego pisma jenieckiego rytmownika, p. Leech, który tekst jego drzeworytami objaśnia. Pisarz ten znakomity, jakiemu równego po Swifta i Sydney Smitha angielska literatura z dowcipu nie miała, odznaczał się także nadzwyczajną pracowitością, przy której jedynie mógł na tyle przedsięwzięciom literackim wystarczyć. Za młodocianego wieku, i przy całodzienniej pracy w drukarni wstawał często o trzeciej z rana dla czytania kła-

syków rzymskich Liwiusza, Wirgilego; później upodoba- nie miał szczególne w zgłębianiu Zendawesty i Eddy skandynawskiej. Niezmierny w ten sposób przyswoił sobie zapas różnorodnej wiadomości, bez przewodnika bo go nie miał, ale sam własną siłą i z własnego popę- du. Zapasy te różnorodne i tak nabyte, przydały mu się w piśmiennictwie zaostarzając dowcip, wyrabiając wzoro- wy smak. Obfitość miał pióra i pisał wiele, ale to wszy- stko porozrzucane po różnych czasopismach i dziennikach, a bezimiennie, że większa tego część zostanie nieznana, bo nigdy nie może być zebrana. Szczodłą ręką rozru- cał bogactwa swego geniuszu. Przystępny znany też był ze szlachetności uczuć; niecierpiał ucisku z żadkolwiek on pochodził, a przyjacielem był uciskionych. Mówią o nim: że jeśli dostał mu się kiedy szyling, *szypence* (połowa) szła na potrzebnych. Przyjaciół miał wielu, czcicieli jego geniuszu jeszcze więcej. Umarł w 56 wieku swego, w poniedziałek 15 czerwca doprowadzono śmier- telne zwłoki jego na cmentarz w Norwood.

Duglas Jerrold nie zostawił po sobie majątku, i nie mógł go zostawić przy tylu kosztownych przedsięwzię- ciach literackich którym dawał początek, i przy zwykłej sobie szczodroblewości. Przyjaciele jego literaccy, — a miał ich wielu — zawiązali się zatem w komitet w celu za- bezpieczenia dostatecznego funduszu dla pozostałej jego rodziny. Sposób w jaki się wzięli do zebrania go jest nowy, i dla tego zastanowienia godny. Do komitetu te- go należą Sir Bulwer Lytton, Sir Joseph Paxton, i pp. Dickens, Thackeray, W. Russell, Albert Smith, Karol Knoght, John Foster it.d. Ci więc ogłosili przez dzienniki, że urządzią różne zabawy, naukowe i teatralne dla publi- czności, aby zebrać takowy fundusz „na pamiątkę dla rodziny zgasłego.“ Tak brzmi obwieszczenie. I tak według programu, będzie naprzód dany wielki koncert przez artystów londyńskich; Dickens ofiarował się z czytaniem dla publiczności swjej powieści: *Christmas Carol*; W. Rus- sell występuje z opowiadaniem wypadków krymskiej wojny; a Thackeray z lekturą o kaznodziejach i kazno- dziejstwie w dnie tygodniowe. Nowy dramat: „Zamarzłe głębiny“ ma być przedstawiony przez amatorów pod dyrekcją Dickensa; podobnież na teatrze Haymarket,

cztery sztuki dramatyczne samego Jerrolda mają być na ten cel dane. Na każdą z nich już dzień wyznaczony. Ani wątpić, że publiczność tutejsza, przez pamięć na tak ulubionego pisarza jakim był Douglas Jerrold; odpowie godnie wezwaniu komitetu, występującego w tak szlachetnym zamiarze.

GAZETKA LITERACKA.

Kraków. Z nowości literackich czy naukowych, niepodobna nam nie wymienić, ooby nie było dalszym ciągiem zaczętych już publikacji. Przyozny tego milczenia pras drukarskich potrzeba szukać w porze pięknego lata, które pracowników wabi na świeże powietrze wiejskie dla nabrania świeżych sił do pracy. Dla tego powiemy tylko że publikacya *Cyjołni Domowej*, Księgarza Witka, wydała romans *Dred* który skończył się z ósmym zeszytem. Teraz mają być wydane podróże Mungo Parka po Afryce, ale nie te, cośmy je dziećmi czytali, tylko w nowem przerobieniu. Znany i z takim powodzeniem piszący swoje *Obrázky ludowe* W. Wielogłowski, napisał pogawędkę dla ludu o *Komecie*; będzie to rzecz wcale odpowiednia chwili, zwłaszcza gdy pod widme kome-

ty, inne podmywają się widma Tytań tego dziełka równie humorystyczny, jak inne tego rodzaju pisma W. Wielogłowskiego, brzmi w ten sposób: *Historja o Komecie; albo o tej gwiazdzie co miała światem gonić, a napisać o niej tak, co Kalcudars na każdy rok funduje*. Tegoż autora wyjdzie z drukarni Czasu *Zymot panny de Lamoreux swanej dobrą Matką, zaśladyielki i pierwszej przodożonej w Bordeaux*. Oprócz tych prac taż drukarnia zajęta jest Bocznikami Tow. Naukowego Krakowskiego, oraz Zdaniem Sprawy z czynności Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych za rok 1857/. Ponieważ to obchodzi miejscowego autora powiemy ołówko o dziełku wydanem w Warszawie pod tytułem: *Monografia (n. Archeologii ogólniej) przez Józefa Łopkowskiego*

go ośt. Tow. Nauk. Krak. w Oddz. Archeologicznego.

Zgromadzenie Towarzystwa Sztuk Pięknych w Krakowie zwróciło uwagę wielu szczególnie na malarstwo. W tej dziedzinie artysty przedewszystkiem zajmują nas obrazy religijne, plastyka chrześcijańska; już to dla tego, ponieważ stanowią przedmiot najgodniejszy i najważniejszy zajęcia naszego, jak również iż takich obrazów największa, rzekłbym codzienna, w społeczeństwie chrześcijańskim istnieje potrzeba; nietylko bowiem kościoły nasze, lecz i prywatne domy w religijnych obrazach swą znajdują ozdobę. Był czas, kiedy za nadto wielką dewolucją malały religijnych obrazów powodowali się w swych wytworach, kiedy nie baczone w tej mierze na tradycję kościoła, na podanie pierwszych jego wieków, ale każdy jak mniemał, tak malował, szukając wzoru w własnym natchnieniu, nito Kwaker, który w uprzedzeniu, iż Duch święty bezpośrednio nań działał, nie widzi potrzeby zastanawiać się nad tem, co się Duchowi świętemu przed nim lub prócz niego działać podobano.

Uważali to w ogóle światli pobożni i gorący się tem badacze starożytności, jako chrześcijaństwo przekonania, a oraz z potrzeby, gdyż cała starożytna cywilizacja nasza naszą chrystyanizmem jest przyodziałą, rozważali tradycję plastyki chrześcijańskiej malarstwem i rzeźbiarstwem szczególnie wyrażając, i spisywali ją jako pamiętnik i poradnik dla wszystkich malarstwem religijnem zajętych, lub temat oddanych i poświęcających się. Uczony, artysta, płaćba poszukujący dla swego kościoła obrazów, znajdują w takim dziele potrzebne dla siebie wskazówki, a przeto pożytek takiej książki za stosowaną cenę

do nabycia będącej, jest tak widoczny, że mówić o tem byłoby zbytecznym.

Przeto wdzięczni jesteśmy panu Łepkowskiemu za przysługę, którą nam oddał tą swoją pracą i życzymy mu aby rodacy tak ocenili to jego pismo, jak rzeczywiście na to zasługuje.

Przemyśl. Wydawcy *Biblioteki Polskiej* o wiele wyższość poprawnością, ocienkami i papierem, od zeszytów wydawanych dawniej w Sanoku, obdarzyli nas teraz wyborami sielankami Symonowicza mieszczącemi się w jednym zeszycie. Jest to jeden z najpiękniejszych pomników naszego języka. Niebawem ukończony będzie druk dzieł Jana Kochanowskiego i Modrzejewskiego, do których dołączymy Symonowicza, mamy trzech najszlachetniejszych reprezentantów złotego wieku piśmiennictwa.

Lwów. Donoszą nam że w tej stolicy co do dzieł wychodzących lub mających wychodzić, zupełna stagnacja. Z drukarni Zakładu Ossolińskich, wyszedł właśnie pierwszy zeszyt 3go tomu *Rysu dziejów Narodu Polskiego* przez Henryka Schmita obejmujący pogląd na stosunki społeczne i religijne Europy w 14 i 15 wieku, przytem zarys dziejów litewskich i pruskich aż do połączenia się ich z Polską. — Następnie w tejże drukarni przedrukują się: *Pamiętniki historyczne z czasów panowania Stanisława Augusta* Poniatowskiego, z niektórymi odmianami i dodatkiem kilkunastopięciu dokumentów. Słownika Limdego, tom IIIci niebawem opuści prasę.

Poznań. Drukiem i nakładem L. Morzbacha wyszła ważna praca Kazimierza Szulca pod napisem: *O głównych wyobrażeniach i uwagach do ich budowy* *chwalących naszego ludu.* Bro-

caurę, to napisać jest z powodem: prośbę Lolewola: Bełwechwalstwo Sławiana i R. Berwińskiego: Studia nad literaturą ludową. — Trafna jego uwaga: którą pracę swą związał, odpowiadając Berwińskiemu na jego zaniechanie ocalenia wszelkich pierwotnych wyobrażeń ludu. — „Lud prosty nie jest ani jedynym reprezentantem narodowości, prawdy i emoty, ani też igraszką kałdoezowskich wyobrażeń duchowieństwa, analityki i uczonych, jak twierdzi Berwiński, ale przyjmując pojęcia nowsze, zachowuje zarazem troskliwość, choć często bezmyślnie, równie jak swój język, tak swych wyobrażeń dawniejszych, starożytnych, pierwotnych, przez długie, długie wieki, przez cały ciąg swego istnienia i bytu.“ — W tejże drukarni wydała pani Paulina Wilkońska drugą pomnożoną edycję: *Snopka Literackiego*, gdzie znajdujemy wybrany artykuł o Świątowości w stosunku do obyczajów uważanej p. Józefa Gołuchowskiego; kilka pięknych poezyj Syrokomli, kilka humorystycznych szkiców śp. Aug. Wilkońskiego, o Przeczuciu Józefa Kromera, Stefan i Paweł Potoczny przez Jul. Bartoszewicza i piękny wiersz: *Morus i Poeta* p. X. Łętowskiego. Taż autorka wydała dwie nowe powieści ze świata dzisiejszego: *Irena* w 2 tomach, i *Pani Podhemornyna*. Znany romans Andersena: *Improvizator* wyszedł także w 2 tomach w dobrym przekładzie Hieronima Feldmanowskiego.

Warszawa. Treść Bibliot. Warszawskiej na miesiąc czerwiec jest następująca:

Faust, tragedia Goethego. Przekład z niemieckiego przez J. Z... — Konstanty Swidziński i jego wienista fundacya, przez Juliana Bartoszewicza. — Jemielni w Ka-

llasu (1851—1875). Skutki historyczny, skrócił Cesar Miernecki. — Kronika literacka i artystyczna. — Thiersa piętnasty tom konsulat i cesarstwa. — Etudes et lectures sur les sciences d'observation przez Babineta. — Pamiętniki Gutzota. — Teatra, Camma, tragedia włoska Montabelliego. — Koncerta. — Wystawa obrazów Delarochu. — Rolnicza ludność w Polsce od XV do XVI wieku przez T. Xola L.... — Wiadomość o kotach dziłkich na Podolu, poprzedzona uwagami o miejscu, jakie zajmował winny w systemacie zoologicznym koty nasze domowe z niektórymi odmianami swemi, p. Gustawa Belkę. — Podług jakich praw urządzone być powinny, stosunki majątkowe pomiędzy cudzoziemcami, bez umowy przedślubnej w związku małżeńskie wchodzącymi, przez Antoniego Wrotnowskiego. *Poezya*. Urywki z powieści p. t.: „Temfio“, przez Wincentego Korotyńskiego. *Kronika literacka*. Wycieczki po stokach galicyjskich i węgierskich Tatrów, przez Dra Trippha. Warszawa. 1856. Przez Kasimierza Kalinkę. — Zapiski o podróży wój Rusi, przez Brazma Izopalskiego. — Czas, dodatek miesięczny za m. marzec r. b. Poezye Wincentego Pola: Nowe, poprawne i powiększone wydanie. 4 tomy. Wiedeń. 1856. — Historia prawodawstw słowiańskich W. A. Maciejowskiego, wydanie drugie. 1857. *Romantyciści*. Książka Michodem Kamiński. Wspomnienie przez Adama Słowikowskiego.

Bibl. Warsz. pismo pod Warszawą. Życzenia nasze, jakie obajaliśmy co do wydania w edycji zupełnej wszystkich pism Józefa Korzeniowskiego, wkrótce spełnionemi ujrzemy. Zasłużona firma księgarska Józefa Zawadzkiego podejmuje ten nakład. Pierwszych kilka tomów obejmie wy-

Zacznie swoje prace dramatyczne: każdy tom smutnego druku do 500 stronnic wyzniesie. W skłócenie opisać smutnych przykłąd, jasnosc trzy nowe i nieznanie dramata. Człkowitz zbier, wraz z powieściami wyzniesie do dwudziestu tomów.

— Nakładem Józefa Kiełgarni drukuje się już „Żywot Stanisława Żółkiewskiego“ przez smutnego w samą, silo wieka Seweryna Gołobiewskiego. Radnos ten korzystasz wiele w tej pracy z małżo smutnych pomników rękopiśmianych, ktoromi wielce ubogacił swoją monografię.

— Znasz poeta Aleksander Grom ułożył książkę do nabożństwa p. n. „Ostaryk Beryczowski“, który został wydrukowany w Kijowie u J. Zawadzkiego, nakładem OO. Karmelitów Beryczewskich. Oprócz zasobu i doboru modlitw i pieśni nabożnych, są: „Gorskie ście“, które lud nasz tak lubi, a są przytóm bez uproszenia ich prostoty umieszczone poprawione. Nadto zbogacił nasz poeta książkę swoją godniami o N. Pansio Beryczewskiej, Cagatichowskiej i o ś. Kazimierzu. Na końcu umieszczono są najsmutniejsze opisy dwóch horosaj Najświętszej Panny Beryczewskiej. Cena nadwyzszaj niekaż: książka licząca do tysiąca stronnic, naprawa w półszóstak kosztuje sęp. 5.

— Młody literat p. Leopold Hubert nie ustaje w chwalebnym usiłowaniu przyswojenia literaturze naszej *Historji piśmiennosci Otmenskiego* p. Hammara, i już dwa tomy tego 18 tomowego dzieła, wraz z przypisami w nich zawierającymi się wytknawszy. P. Hubert tóm mianowicie pobudzony został do podjęcia tego pracownego przedkłada, że znalazł w rzeczonym dziele smutstwo wiado-

mości o dawnych smutkach Polaki z nowoczesniami obywateli.

— „Czytelni Niedoświadczeni“ pod redakcją pani Aleksandry Petrow, cozas wchłane znajdują uproszenie obywateli, czego dowodem pamiątkująca się codziennie liczba prenumeratorów. Deltór artykułów, staranność redakcyi, zadają temu piśmie wysoki, wartość i współczucie czytelników. Przywiedziemu tu list dwóch obywateli Wasyli Berycia i Antoniego Neckiego z wsi Tomaszówki na Podolu pisanego pod datą 16 lutego z. b. do redakcyi Czytelni Niedoświadczeni. „Pocieszne piśmo wasze, tyle ogólnego współczucia obywateli, i tak w całym kraju rozpowszechnione, doszła i do naszego rodzinnego siela na Podolu. My synowie biednego ludu wiatkiergo, po smutnych i ciężkich pracach rolnych, a niewypowiedzianą ochotą, z uczuciem szczerą dla was wdzięczności odanytymy każdy numer Czytelni a wielce moralnej korzyści, ośwoty w smutnej doli naszej, nadziei i lepszej przyszłości, każdy taki numer przynosi nam szczeremu sercu! Cieszę was i waszym współpracownikom za tę miłość braterską dla młodej braci w Chrystaie, za waszytkie trady około polepszenia i oświecenia ich serc, ich umysłowi niech was Bóg błogosławi, niech waszera wasza dąszenia święte i asłobitne, i wynagrodzi dojszciem do celu. Gby duch miłości Chrystusowej ogrzał waszytkie serca, stopił lody złośliwości i podał ośwoty w jedną rodzinną społeczność naszą. Przyjmicie łaskawie podziękowanie nasze płynące z szczerego chłopackiego serca i wysłuchajcie prosby. Pragnę odbiorać Czytelni Niedoświadczeni w bieżącym roku, upraszamy redakcyi przysłać nam numeru jej pod adresem: „Wasilim Koderowa Berycia hretymanin siela To-

manuskryptów w podatkowej gubernii wśl. Jannollasy, w dwóch egzemplarzach a w jednej kopercie. Należność zaś raz. 6 sążymy.

*Wasył Barykda,
Andrzej Nocki.*

— Edward Kotłubaj wydał dzieło p. n. „Galerja Nisiewiczka postrożeń Radziwiłłowskich“, z drzeworytami Michała Starkmana. Dzieło tego wyszedł pierwszy raz: sześć zeszytów, a druku od 25 do 40 arkuszy całość będzie składała. Drzeworyty zostały wykonane: druk drukany i cięty, życiowcy obcięto, stawiają do publikacyi w rapidie wzmianek i przynoszących obłą dla dzieł naszych pomoc. Zeszyt ten zawierający od najdawniejszych czasów, kończy się na Michała Radziwiłła Rudym (Rudyn).

— Znany a tyle prac ważnych i ważnych Alex. hr. Przedsiedzieli, przygotowywa do druku: „Listy Jagiellonki“. Jest to zbiór listów siostrzy Zygmunta Augusta, które nasz badacz w archiwach zagranicznych odzyskał, a dopełnił je zamyśla korespondencjami, jakie się jeszcze w naszym kraju znajdują. Najcenniejsze wiele znalazłoby się listów Anny Jagiellonki drukowane nawet, naszym zdaniem należałoby do tego znacznego zbioru wciągnąć, aby zbiór ten uzupełnić. Poeta Anny, późniejszej małżonki Stefana Batorego należy do pięknych figur historycznych i wszelkie po niej pozostałości godzi się traktować zebrać i uzupełnić. Ambroży Grabowski ogłosił kilka jej listów; Dziełami warszawski z redakcyi J. K. Ordyńca, również jak Dziełami warszawski redakcyi Juliana Baranowicza. Archiwum Kowalski rządowej przychodów i skarbu posiada te oryginały. Zebraniem w jedną całość tak nieznanych, jak rozproszonych po za-

pomnianych już piśmiach porządanych, dążyć było wielkim pomysł dla badacza. Których pozostałości Anny Jagiellonki to jakie nieznane, to jakie małżonki wielkiego króla i wiążące jako wdowa chciał odmalować na wieki wieków. Trzy jej obrazy już poza to wyszedł postać, otę, jakkolwiek nieobojętne dla nas. Oprócz tych listów hr. Przedsiedzieli przygotowuje zbiór bałt poproszonych dotychczas Polakowie zdobył ulepszonych wale. Zamierza do tego zbioru wciągnąć i drzewiane, zdobył otę, otę, zapęta ubogacić nasz historyczny Pięknym myśl obywateli jak najrychlejsz ujrzeć ją w rzeczywistości przez ogłoszenie drukiem.

— Następem S. H. Morawskiego „Pamiętniki historyczne“ rękopisem śp. Włocłkiego, wydawany i mający być popracowany co do dat i aprobowany komisyjnych przez H. Lewostana, przeszedł teraz pod redakcyę Juliana Baranowicza. Dzieło to sygnalizuje bardzo wiele, bo nie tylko będącym mieli rękopis w poprawie wielu uchybień samego autora, ale spodziewamy się z bogatego zapasu notat naszego badacza, wiele dodatków ważnych i aprobowanych.

— Kronika wiadomości krajowych i zagranicznych w M. 126, pisano o zabawach przyjemnych i pożytecznych pań Józefy Smigolewicz, taki ustęp samodzielnym „Czyż rozrywki pań Hoffmannów, wtedy, gdy wychodziły, znalazły także ocenienie jak dzieła? Stwierdziliśmy niedawno z ust wrogich, że nawet w poczynkach swego zawodu, ta autorka wystawiona była na szyderstwo. Mówiono, że kiedy już nie tak mienszonożną małą pisanką, to aby przynajmniej, papier który szerzył pod certyfikatem scho-

wała, zamieść go dać do druku." Jakkolwiek pojedynczego zdania, przywiedzionego sprzecznie trudne: oś do wiadomości polskiej naprotstawiać musimy, „Rzeczywistość dla dzieci:“ znalazły do czasu jak najprzychylniejsze przyjęcie i współczucie, a następnie i rozgłos w kraju całym: gdy równocześnie poważne pismo naukowe i odznaczające się doherem artykułów „Dziennik warszawski,“ nie mógł opędzić kosztów tylko druku i papieru, i w ostatku skończył do ośmiennastu prenumeratorów. Rzeczywistość ciągle miała do kilkuset prenumeratorów.

— Rzeczywistość dla młodocianego wieku p. Seweryny z Żochowickich Pruszkowej wyszedł zeszyt 15, czyli ostatni piątego tomu. Stosownie do prospektu, seria ta też zajmująca i pożądana wartość publikacji ukończoną została. Redaktorka przygotowała nowo nabyte do drugiej serii, a księgarnia Henryk Natanson podejmuje nakład. Przychylnie przyjęcie jakie to pismo w krótkim czasie znalazło, powinno być zapowiedzią obfitego przyjęcia i upowszechnienia mającej wyjść serii, która podobnie jak pierwsza składać się będzie z pięciu tomów ścisłego druku, w ozdobnym wydaniu.

— Hr. Seweryna Uruski wydał obszernie dzieło w 4 czy 5 tomach pod napisem: *Kwestya wolnościowa*. O warunkach prenumeraty donosi broszura wydana już przez tegoż autora pod napisem: *Polemika o kwestyi wolnościowej*.

Włocław. Księgarnia Asa ogłosiła nową serję *Plamę prozę i wiersz* przez autarkę: W Imię Boga! Dziełko to składa się ze czterech powiastek prozą i kilku wierszyków. Osobą dzieła, jak mówi korespondencya *Kroniki* jest powiastka: *Merytko*. Tenże sam wydawca drukuje: 1. Pamię-

tności historyczne, ofiarę do wydania spraw publicznych w Polsce w 16 wieku z dzienników domowych rodziny Obuchowiczów i Osudowickich. Ze wstępem i przypisaniami Michała Balińskiego. 2. Irlandya, jej początek, historia i ówczesne położenie, przez panów de Charennes de la Girandiere i Haillard - Brochelles. tłumaczone z francuskiego z przedmową M. Balińskiego. 3. Wyściski po Litwie Syrokomli. — Zawadzki ma w druku *Podręcznik kobiety do Spillberga; Krawczych Kerseniowski*. *Studia i przekłady* Wacława Przybylskiego. Wydał zaś w tych czasach: *Moje i prawdziwe opowiadanie* przez autarkę w imię Boga! i *Opis stracony* przez Juliana Horiana. Władysław Janowski tłumaczy z francuskiego dzieło biskupa Dupanloup o Edukacyi. Ruben Rafałowicz otrzymał od Triplina z Warszawy manuskrypt drugiego tomu *Lusztynów*.

Petersburg. M. Wolff wydał *Plajdę Polakę* Plajdę ta zawiera: 1. Wiosława, sielankę krakowską, Kazimierza Brodzkiego. Rysunki M. Fredry, J. Kossaka, L. Strażyńskiego. 2. Jan Bielecki poemat Juliusza Słowackiego. Drzeworyty rysunku Juliusza Kossaka, rytowane przez pp. Pisan, Lavoille, Sotain. 3. Lili niemożliwa i Iwona, wiersz J. Bohdana Zaleskiego. Drzeworyty rysunku Leona Strażyńskiego, rytowane przez pp. Lavoille i Sotain. 4. Wiazanie Asielce, wiersz Edwarda Wasilewskiego. Drzeworyty rysunku L. Strażyńskiego rytowane przez pp. Lavoille i Pisan. 5. Lirnik w oskowie, sielanka Władysława Syrokomli. Drzeworyty rysunku Franciszka Kastrzowskiego, rytowane przez pp. Pisan i Sotain. 6. Przygody J.F. Benedykta Winnickiego, Wincentego Pola. Drzeworyty rysunku

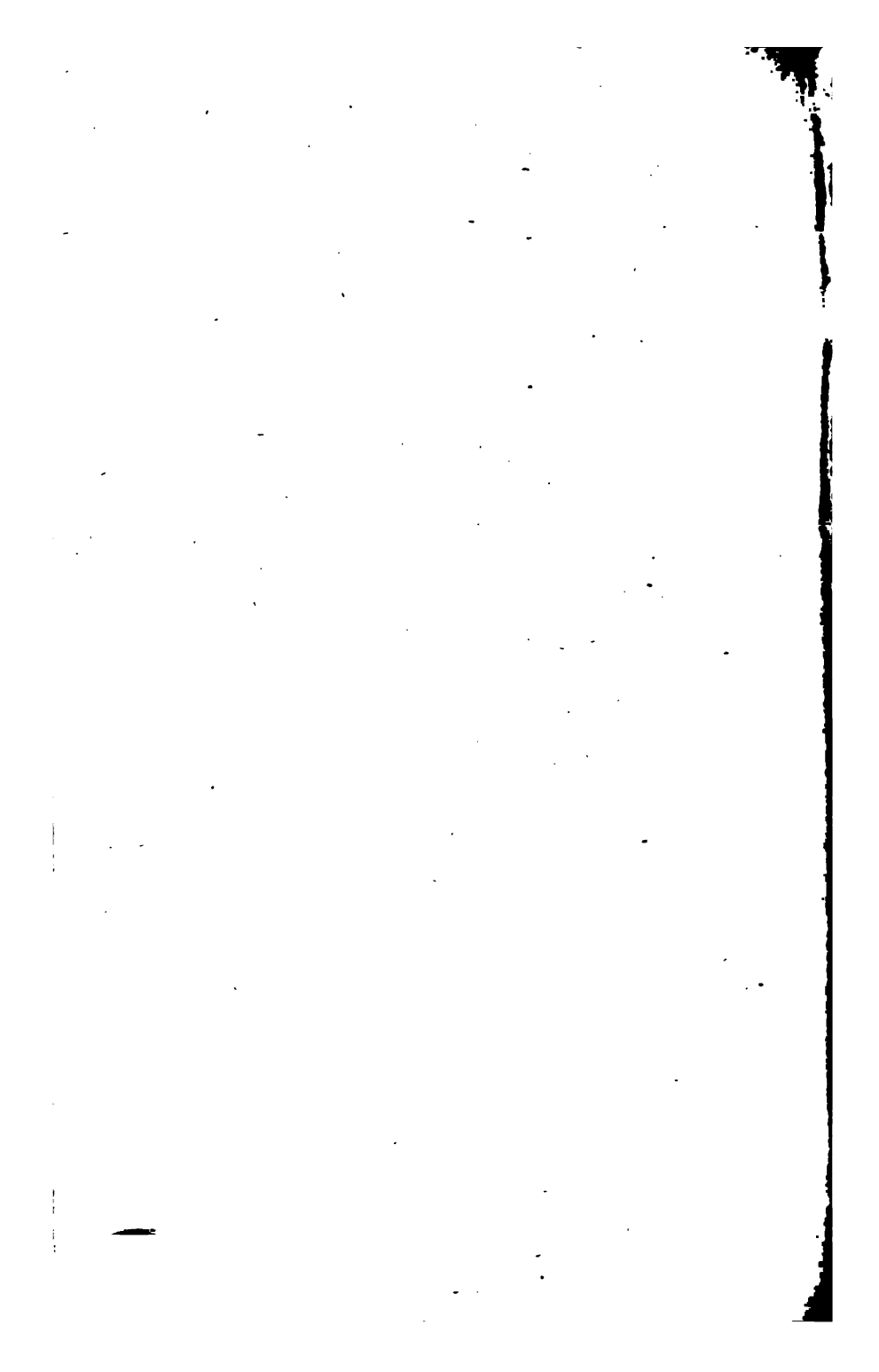

Leona Straszynskiego, rytowane przez pp. Laveille, Pisan i Hohenfelden. 7. Weselo, trzy przez Antoniego Odyńca. Drzeworyty rysunku Maksymiliana hr. Fredry, rytowane przez pp. Hohenfelden i Cui. 8. Sierota, legenda X. Ignacego Hołowińskiego. Drzeworyty

rysunku Leona Straszynskiego, rytowane przez pp. Freund i Hohenfelden. 9. Sobótka, powieść Seweryna Gomaszynskiego. Drzeworyty rysunku Leona Straszynskiego, rytowane przez pp. Laveille, Pisan i Setain. Tom jeden, cena złp. 50.

ac 40/50

15841

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine is incurred by retaining it
beyond the specified time.

Please return promptly.

Cancelled

05'70 H

34658